

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2020

**A Magyarságkutató Intézet
évkönyve 2020**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 38.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE 2020

SZERKESZTETTE:
HORVÁTH-LUGOSSY GÁBOR - VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2021

A tanulmányokat lektorálta: Fehér Bence, Katona József Álmos,
Makoldi Miklós, Neparáczki Endre, Pomozi Péter, Vizi László Tamás

Magyar nyelvi lektorok: Ferenczi Gábor, Katona József Álmos, Nagy Dóra,
Rási Szilvia

Angol nyelvi lektor: Szabó Zsuzsa

A szerkesztők munkatársai: Kovács Attila, Schmidt Rita Emese

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, Szerkesztők, 2021

ISSN 2732-3269 (A Magyarságkutató Intézet Évkönyve)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

Előszó	7
TANULMÁNYOK	11
Babucs Zoltán: Jászberényi gumihuszárok és páncélosok a gyorshadtest kötelékében (1941)	13
Bakay Kornél: Szent László király sírja	39
Bódi Zoltán: Nyelvi identitásunk a virtuális térben	71
Borvendég Zsuzsanna: Fordulat nélkül. A külkereskedelem szovjetizálása, 1944–1949	89
Eőry Vilma: A Kárpát-medencei magyar kisebbség nyelvstratégiája	111
Fehér Bence: Gondolatok a nagyszentmiklósi írások megfejthetőségének korlátairól.	137
Gróf Péter: „Visegrád, Visegrád! Hol hajdani fényed?” – Visegrád újrafelfedezése a 19. században	159
Gulyás László: Linder, Bartha, Károlyi, Festetics, Böhm, avagy hadügyminiszter-keringő a hadban álló Magyarországon	187
Horváth-Lugossy Gábor – Illik Péter: Östörténet, kalandozások és honfoglalás a hazai középkorai tankönyvekben 1989-ig	209
Illik Péter: A. G. M. Abbing Het drama van Trianon. Iets uit de geschiedenis van Hongarije voor, onder en na den wereldoorlog c. kötetének hazai repciója	233
Jeney János: Magyarországról készített térképek az Amerikai Földrajzi Társaságnál.	259
Kása Csaba: A Magyarországon készült első hangosfilmfelvételek története . . .	285
Kovács Attila: A Kazár Kaganátus két katonai segédnépe: a burtászok és a magyarok	313

Kovács Péter: Amissio Illyrici	329
Makoldi Miklós – Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi – Horváth Ciprián – Knipf István: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza–Terjék-tanya lelőhelyről	345
Nagy L. Péter – Neparáczi Endre – Kásler Miklós: Az Árpád-ház filogenetikai eredetének meghatározása III. Béla apai ágának elemzése alapján	375
Nagy-Luttenberger István: A császári-királyi hadsereg magyar tábornokainak társadalmi összetétele	395
Németh Dániel: Régi magyar holt vizek nevei	417
Pomozsi Péter: Júlia szép leány. A szájhagyomány jelentősége a nyelvtörténeti kutatásokban	435
Raffai Judit: A magyar folklórisztika textualizációs eljárásai a 19. és 20. század fordulóján Kálmány Lajos epikus szövegeinek tükrében	457
Raffay Andrea: Egy világhírű magyar író, báró Orczy Emma és A Vörös Pimpernel	475
Szőnyi Vivien: Egy moldvai csángómagyar falu táncművészetének életkor szerinti tagolódása	495
Tánczos Vilmos: A csíki székelyek a csángókról: kultúrokológiai megközelítés egy Úz-völgyi asszony élettörténete alapján	515
Teiszler Éva: A dinasztiahoz tartozás mint a legitim királyi hatalom előfeltétele az Árpádok királyságában	537
Tóth Sándor Máté: Pray György Historia regum Hungariae stirpis Austriacae című munkája és I. Ferdinánd magyar királlyá koronázása	561
Vajda András: A disznótartás szerepének alakulása a Maros mentén	581
SUMMARY	605
A KÖTET SZERZŐI	659
MUNKATÁRSAINK 2020. ÉVI PUBLIKÁCIÓI	663

ELŐSZÓ

A Magyarságkutató Intézet 2020. évi Évkönyve elődjéhez hasonlóan monumentális és reprezentatív munka, amely az Intézet kutatóközpontjainak tudományos és szakmai műhelymunkájába ad részletes betekintést. Az Évkönyvben huszonhat, angol nyelvű absztraktokkal kiegészített tanulmány kapott helyet, melyet harminckét szerző jegyez. A tanulmányok sorrendje az azokat jegyző kutatók neveinek betűrendjét követi. A kötet mintegy 800 oldalnyi szöveget és képet tartalmaz, amely önmagában egy hatalmas vállalkozás eredménye.

A teljesség igénye nélkül „szemezgetve” – ennél többre ez a bevezető sem vállalkozhat – a kötet tanulmányait kibontakozik a rendező elv, amely a nemzeti identitás erősítésének papírra vetése. Már az „évkönyv” maga, mint vállalkozás is tradicionális műfaj, hiszen az itt megjelenő cikkek nem kerülnek be a „Scopusba” és egyéb neves adatbázisokba, nem lesznek részei a tudománytőkésítés folyamatának, „csak és egyszerűen” fontosak és jelentősek: nekünk, magyaroknak. A nemzeti identitás sem a baloldali narratívában gyakran negatív értelemben használt nacionalizmus, hanem a hazafiasság, patriotizmus koordináta rendszerében értelmeződik itt: a tanulmányok szerzői, szakmájuk professzionális művelői nem vért izzadva facsarják a tényeket, hogy „magyarokodva” bizonygassák a magyar nyelv, történelem etc. különlegességét. A magyar egyediség egyszerűen csak megjelenik a tanulmányok lapjain a szakmai interpretációk tudományos narratíváján keresztül. Mert par excellence létezik.

Jelen bevezető így azt a gondolatot próbálja felvillantani idézetekkel, ismeretetésekkel végig követni, hogy miként jelenik meg az egyes tanulmányok eltérő témáján, stílusán, módszertanán és szerzői habitusán keresztül a magyar nemzeti identitás.

Mi a közös tehát, milyen gondolkör vonul végig a II. világháborús történeti témáktól a nyelvstratégiai kérdésekig? Amint Babucs Zoltán írja Jászberényi gumihuszárok és páncélosok a gyorsadtest kötelékében (1941) c. tanulmá-

nyában, „*A falusiaktól megtudták, hogy hat páncélos – közülük az egyik súlyosan megsebesülve – szovjet hadifogságba esett, bakancsaikat elvették, de csak ötöt hajtottak hátra. Hamarosan rátaláltak Kerekes Miklós harckocsivezető honvéd (1918) elásott holttestére, akit a szovjetek puskatussal vertek halálra. Augusztus 18-án Kerekes honvéd koporsójánál Barthalos Zoltán százados megható búcsúbeszédet mondott, s katonai tiszteletadással temették el a hősi halált halt honvédet.*” Úgy Bakay Kornél tanulmányában azt ismerteti, hogy több mint egy évszázadig a magyar tudományos élet hitelesnek fogadta el, hogy László királyt előbb Somogyvárott temették el, és csak később került át a holtteste Váradra. 2011-ben megkísérelték hiteltelenné tenni a sírra vonatkozó írott, és tárgyi forrásokat, amit a szerző cáfol. A kötet két kezdő írása, témájában nem is állhatna megszébb egymástól, mégis a szemlélet, a tradicionális értékrend, témaválasztás és narratíva hasonló.

Ugyanezen szellemben fogalmazza meg Eöry Vilma A kárpát-medencei magyar kisebbség nyelvstratégiája c. írásában, hogy „*A Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek státusa jelentősen eltér az európai etnikai kisebbségi közösségektől: őshonos kisebbségként élnek a Magyarországgal szomszédos országokban, a magyarországgal többnyire összefüggő területen. Jelentőségük nagy lélekszámuknál fogva kiemelkedő a magyar nyelvi és kultúrközösség, a magyar nemzet számára, fennmaradásuk veszélyeztetettsége miatt azonban kiemelt figyelmet érdemelnek. Magyarok maradásuk, magyar identitásuk és magyar nyelvük megőrzésének minél hatékonyabb biztosítása – a kisebbségi közösségek önfenntartó és -építő tevékenysége mellett – a magyarországi nemzeti nyelvstratégián alapuló cselekvésnek fontos és sürgető feladata.*”

A nemzeti identitás újraélése a 20. században nem újkeletű, így válik jelentőssé a kötet recepcióesztétikai vonulata, amely számos fontos téma történetét, változását, korábbi vagy újrafelfedezését mutatja be. Így nyer értelmet Gróf Péter írása, aki Visegrád 19. századi újrafelfedezését mutatja be, Horváth-Lugossy Gábor és Illik Péter tanulmánya, amely azt vizsgálja, hogy mennyire jelent meg a hazai középiskolai tankönyvekben a magyar identitásban fontos szerepet játszó és újrafelfedezett pozsonyi diadal (907), Illik Péter tanulmánya az 1930-as években közismert nagy magyar érzelmű patrióta, A. G. M. Abbing munkásságáról, Jeney János cikke az 1919-ban Amerikába került, Magyarországot ábrázoló tér-

képekről, Kása Csaba ismertetése az első idehaza készült hangosfilmekről, Németh Dániel cikke a régi magyar holt vizek neveiről, Pomozi Péter tanulmánya a szájhagyomány jelentőségéről a nyelvtörténetben, Raffai Judit szövegközlése Kálmány Lajos munkásságának újraértelmezéséről, Raffay Andrea tanulmánya, amely újra felfedezi Orczy Emma bárónő a magyar nemzettudatot erősítő műveit és munkásságát, Tóth Sándor elemzése Pray György történelemszemléletéről vagy éppen Vajda András írása arról, hogy az elmúlt közel száz évben miként változtak a disznótartás körülményei, és a társadalmon belül a disznó(tartás) hoz fűződő viszony is.

A kötet azon tanulmányai, amelyek nem fűzhetőek fel valamiféle tágan értelmezett recepciótörténeti szálra, igen sokszínűek. Vannak a kifejezetten történelmi munkák, illetve azok, amelyeket egyéb területekhez, némileg nagyvonalúan a történelem mint diszciplína felől nézve a segédtudományok kategóriába lehetne sorolni, még akkor is, ha adott esetben messze túlléptek annak hagyományos keretein; így például a Nagy L. Péter, Neparáczki Endre és Kásler Miklós nevével fémjelzett archeogenetikai kutatás dokumentációja az Árpád-ház filogenetikai eredetének meghatározásáról. A nem kifejezetten történelmi munkák sorát gyarapítja Bódi Zoltán cikke a magyar nyelvű identitás megőrzéséről a digitális térben, Fehér Bence írása a nagyszentmiklósi írásokról, Gallina Zsolt, Gulyás Gyöngyi, Horváth Ciprián, Knípl István és Makoldi Miklós többszerzős tanulmánya a 10. századi sírokról Kiskunfélegyháza-Terjéktanya lelőhelyről, Szőnyi Viven cikke egy moldvai csángó faluról, továbbá Tánczos Vilmos közlése a székelyek csángóképéről.

A kötet kifejezetten történelmi jellegű tanulmányai időben és térben Rómától a kommunizmusig terjednek: Kovács Péter oknyomozó cikke arra a kérdésre keresi a választ, hogy Nyugat-Illyricum és Pannonia pontosan mikor és milyen mértékben (teljesen, vagy Dalmatia és Pannonia, vagy csak Pannonia egy része) került Nyugat-Róma helyett Constantinopolis ellenőrzése alá. Kovács Attila a burtászok és a magyarok, mint a kazárok segédnépe, történetét írja meg. Teiszler Éva Orseolo Péter és Aba Sámuel királyságának utólagos el nem ismerését, illetve Orseolo Péter és a Vazul-fiak származásának meghamisítását a legitimitás felől vizsgálva arra keresi a választ, hogy azokra miért lehetett szükség, s hogy azok összefüggésben álltak-e királyi hatalmuk legitim volta-

nak elismerésével, s ha igen, milyen módon. Nagy-Luttenberger István cikke a szociológia peremterületén a következő problémát veti fel: az utolsó török és a francia háborúk (1787–1815) időszakában a császári-királyi hadseregben százezres nagyságrendű magyar katonaság harcolt. A hadsereg vezetésébe is szép számmal kerültek be magyarok, a 880 aktív szolgálatot teljesítő tábornok közül 215 fő rendelkezett magyarországi kötődéssel. A tanulmány a csoport társadalmi összetételét mutatja be a kései rendiség viszonyai között. Gulyás László azt elemzi írásában, hogy 1918. október 31-től 1919. március 21-ig hogyan és miért követte egymást 5 hadügyminiszter, valamint rövidre sikeredt hivatali idejük alatt milyen konkrét lépéseket tettek az új magyar hadsereg megteremtése érdekében. Időrendben utolsóként, de nem utolsó sorban, Borvendég Zsuzsanna összefoglalja a külkereskedelem államosítása előtt zajló folyamatokat, megismerhetjük a terület igazgatását végző intézményrendszer felállítását és a pártvállalatok rendszerének kiépítését is. A szocialisták a vállalkozások létrehozásával már 1946 nyarára teljes rálátást biztosítottak maguknak a gazdasági kapcsolatrendszerekre, ezzel kezükben tarthatták a nemzetközi árucsereforgalmat is.

A kötet lábjegyzetelt szaktanulmányai időben, tematikában és módszerben széles spektrumon kínálnak tudományos ismereteket, alapokat a nemzeti identitás építéshez, erősítéséhez, illetve hasznos időtöltést a történelem, az egyéb tudományok és a Magyarságkutató Intézet munkája iránt fogékony Olvasó számára.

2021. október

A szerkesztők

TANULMÁNYOK

BABUCS ZOLTÁN

JÁSZBERÉNYI GUMIHUSZÁROK ÉS PÁNCÉLOSOK A GYORSHADTEST KÖTELEKÉBEN (1941)

ABSZTRAKT: Csak 1938-tól indulhatott meg a Magyar Királyi Honvédség fejlesztése, amely a szomszédos államokkal szemben megívandó revíziós háborúra és nem a Szovjetunió ellen készülődött. A gyorshadtestet 1941. június 27. után vetették be a „bolsevizmus elleni kereszties hadjáratban”, kötelékébe tartozott a jászberényi 9. kerékpáros-harckocsi zászlóalj, amelynek átszervezése javában tartott: 1. és 2. százada kerékpáros maradt, de a zászlóaljtorzs, a 3. és a 4. század már 39 db 38 M. Toldi (A20 és B20) könnyűharckocsit kapott. A jászberényiek július 13-án estek át a véres tűzkeresztésen Antonovka–Filjanovka térségében. Páncélosaik a Donyec menti Izjumig jutottak el, műhely alosztálya és két kerékpáros százada Obertynben maradt hadtestközvetlenként. A hadműveletek során kiderült, hogy a Toldi a szovjet harckocsikkal és páncéltörő lövegekkel szemben tűzerő- és páncélvédettséggel szemponyjából alulmaradt, egyetlen erénye gyorsaságában és mozgékonyaságában rejlett.

KULCSSZAVAK: hadseregfejlesztés, gyorshadtest, Toldi könnyűharckocsi, kerékpárosok, Vörös Hadsereg, keleti hadműveleti terület

Jászberény megyei város házi zászlóalja 1921-től állomásozott az 1850 és 1872 között épített, U alakú, fedeles lovardával rendelkező huszárlaktanyában. A Jászkun-nyalozegredből szervezett 5. honvéd kerékpáros zászlóalj honvéde-

it a helybéliek gumihuszároknak vagy dróthuszároknak hívták. A motorizált alakulatoknál jóval olcsóbb, ám mégis gyorsan mozgó zászlóalj 1931-ben Kiss Ernő honvéd altábornagyról nevezetett el, aki Aradon 1849. október 6-án vértanúhalált halt. A győri programnak és a bledi egyezménynek köszönhetően 1938-tól megindulhatott a Magyar Királyi Honvédség minőségi és mennyiségi fejlesztése, amely a szomszédos államokkal szemben megvívandó revíziós háborúra és nem a szovjetek ellen készült. Ez a gépkocsizó lövészeket helyettesítő, gyorsan mozgó kerékpáros zászlóaljakat – köztük a jászberényieket (akiknek hadrendi száma 1939. január 23-án 5.-ről 9.-re módosult) – is érintette, így azok páncélosokká való átszervezése 1940. december 1-jén indult meg. Az 1941 júniusának végéig tartó „páncélos átképző tanfolyam” (helyszínei: Jászberény és Esztergom-tábor) oktató keretét a nyíregyházi 1. lovasdandár páncélos zászlóaljának könnyűharckocsi százada adta, amelyet 1941 januárjában helyeztek át Jászberénybe és a zászlóalj 4. századaként ténykedett tovább. A tanfolyamot a délvidéki hadműveletek¹ miatt félbe kellett szakítani, és az átszervezés javában tartott, amikor június 27-én „Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott”, és mozgósították a budapesti gyorshadtestet, köztük a jászberényieket is. A zászlóaljtorzs, a 3. és a 4. század 39 db 38 M. Toldi (A20 és B20) könnyűharckocsit² kapott, ám az 1. és a 2. század kerékpáros maradt, ezért is vette fel az alakulat a 9. kerékpáros-harckocsi zászlóalj elnevezést, amely a budapesti 1. gépkocsizó dandár alárendeltségébe tartozott.³

1 A jászberényi kerékpárosok az 1938 és 1940 közötti országgyarapítás tevékeny részesei voltak.

2 A 38 M. Toldi könnyűharckocsi harci tömege – vagyis a lőszerrel, üzemanyaggal feltöltött, kezelőszeméllyel együttes súlya – 8,5 tonna, maximális sebessége 50 km/h, páncélvastagsága 5–13 mm volt. Fegyverzete egy db 36 M. 20 mm-es nehézpuskából és egy db 34/40 M. Gebauer géppuskából állt, kezelőszemélyzetét három fő alkotta. A két változat között csak minimális különbség mutatkozott, a Toldi A20 ív-, a Toldi B20 botantennás volt, s ezen változatba a gyenge német torziós rugók helyett magyar gyártmányokat építettek be.

3 A jászberényi 9. kerékpáros-harckocsi zászlóalj mellett a következő csapattek tartoztak a 1. gépkocsizó dandárba: budapesti 1., 2. és 3. gépkocsizó zászlóalj, budapesti 10. kerékpáros zászlóalj, budapesti 1. gépkocsizó tüzérsztály, budapesti 1. felderítő zászlóalj, háros-szigeti 1. gépkocsizó utászszázad, budapesti 1. gépkocsizó híradószázad, valamint a budapest-budaörsi 1. gépkocsizó közelfelderítő repülőszázad.

1. kép. Jászberényi tisztek a páncélos átképzésen. A harckocsi tornyában: Néray Vilmos alezredes, zászlóaljparancsnok. Balról-jobbra: vitéz Deák János hadnagy, Dr. Ruszty Miklós orvos főhadnagy, Miklós Endre százados, két ismeretlen tiszt, Sági Jenő százados, Jászi Pál hadnagy és Simon László hadnagy. Esztergom-tábor, 1941 júniusa

A zászlóalj hadinaplójából kiderül, hogy „[...] a harckocsik fele már a többszörösét lefutotta annak a kilométerszámnak, melynél hivatalosan generáljavításba kellett adni a harckocsit [...] a másik fele viszont vadonatúj. Ezeknél a régiekkel szemben a gyártásnál több változtatást eszközöltek. Minthogy ezeket a harckocsikat néhány nappal az elindulás előtt vette át a zászlóalj, tartalék alkatrészekkel, ezen változtatásoknak megfelelően nem rendelkezünk. Ezek hiányában azután egész csekély műszaki hiba miatt, mely egyébként a századoknál hamar kijavítható lenne, – harckocsikat vagyunk kénytelenek hátrahagyni, mint üzemképteleneket. Egyébként maga a harckocsi anyag igen jó, kísérő feladatok megoldására kiválóan alkalmas, gyors, mozgékony és páncélatárhoz mérten

tűzerős.”⁴ Arra már nem maradt idő, hogy a gyárakból érkezett új könnyűharc-kocsikba beszereljék az R-5 rádió adóvevőket, amelyek olykor a hadműveleti területen rendkívüli gondokat okoztak.

Mozgósításuk alatti hangulatukról így írt Zytás István százados, zászlóalj-segédtsz: „A lelkünk már amúgy is tele volt izgalmas várakozással a szovjet elleni háborúba való belépést illetően, amelyet különösen a román mozgósítás elrendelése váltott ki. Ugyanis, – mint politikailag tájékozatlan elemek, – fél-

2. kép. Bevagonírozott jászberényi páncélosok úton a keleti hadműveleti területre

4 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Horthy-kori alakulatok, II. 1456. M. kir. Kárpát csoport 9. h. kp.-hk.zlj. 2. doboz. Zytás István: A m. kir. „Kiss Ernő altábornagy” 9. honvéd (kerékpáros) harckocsi-zászlóalj hadikrónikája. 1941. július 1-től szeptember 27-ig. 59. (a továbbiakban: Jászberényi hadikrónika)

tünk attól, hogy a szovjet elleni hadjáratban esetleg nem veszünk részt, ami – a mi elképzelésünk szerint – a románoknak nagy erkölcsi előnyt jelentett volna szövetségeseinknél. Eltekintve attól, hogy az 1919-es magyarországi kommunizmus szenvedéseiért legtöbbször még elszámolnivalónk volt, a kommunizmus felidézőivel szemben és erre a kedvező alkalom lehetőségét elérkeztünknek találtuk.”⁵

A keleti hadműveleti területre elvonuló magyar királyi „Kiss Ernő altábornagy” 9. honvéd kerékpáros-harckocsi zászlóalj tiszti beosztásai⁶

Zászlóaljparancsnok: Néray Vilmos alezredes (kivonuló–aug. 9. bet.), Barthalos Zoltán százados (aug. 9–szept. 27.), a gyorshadtest bevetésre alkalmas páncélos részeinek összevonása után az 1. lovas páncélos zászlóalj parancsnoka, vitéz nemes kissásórlaki Bercsényi László őrnagy vette át a parancsnokságot a hadra fogható jászberényiek felett is.

Zászlóaljsegédtiszt: Zytás István százados (kivonuló–aug. 26. bet.), Tóth Lajos hadnagy (aug. 26–szept. 6.), vitéz nemes békei Koós Miklós főhadnagy (szept. 6–n. a.)

Zászlóalj törzs, közvetlenek:

Lőszertiszt: Kerényi Sándor főhadnagy (kivonuló–júl. 21. hh.), Fodor József hadnagy (júl. 22–szept. 6.), Demitrovits Ferenc százados (szept. 6–27.)

Csapatcsendőr- és gáztiszt: Fodor József hadnagy (kivonuló–szept. 27.)

⁵ *Jászberényi hadikronika* 11–12.

⁶ A táblázatoknál szereplő rövidítések feloldásai: áth. = áthelyezve, bet. = beteg, elt. = eltűnt, hadifogs. = hadifogságba esett, hh. = hősi halott, hv. = hazavezényelve, n. a. = nincs adat, seb. = sebesült, sér. = sérült.

Zászlóalj vezető orvos: Dr. Ruszty Miklós orvos százados (kivonuló–szept. 27.)

Zászlóalj orvos: Dr. Horváth Károly orvos főhadnagy (kivonuló–szept. 27.)

Zászlóalj segédorvos: Dr. Erdős István Barnabás orvos zászlós (aug. 10–szept. 27.)

GH főnök: Szabó Gergely II. gazdasági főhadnagy (kivonuló–szept. 27.)

Vonatparancsnok: Mizsei Zoltán hadnagy (kivonuló–szept. 27.)

Árkász szakasparancsnok: Faragó Ferenc hadnagy (kivonuló–dec. 20.)

Távbeszélő szakasparancsnok: Tóth Lajos hadnagy (kivonuló–dec. 19. seb.)

Századok:	Századparancsnokok:	Szakasparancsnokok:
3. könnyű-harcokosi	vitész Kárpáthy Tibor százados (kivonuló–júl. 13. seb.), mellétei és horkai Barna Sándor főhadnagy (júl. 13–30.), Toronyi Béla százados (júl. 30–szept. 27.)	Elsőtiszt: mellétei és horkai Barna Sándor főhadnagy (kivonuló–júl. 13.), Fodor József hadnagy (júl. 30 –n. a.) Szakasparancsnokok: Simon László hadnagy (kivonuló–szept. 27.), Dorsan Alfonz hadnagy (kivonuló–júl. 13. seb.), Hábel Pál hadapród őrmester (kivonuló–júl. 13. hh.), Marschek Zoltán hadapród őrmester (júl. 14–aug. 26. hv.), Bőjte György főhadnagy (aug. 26–szept. 27.), nemes rásonyi Papp Ferenc hadnagy (aug. 26–1942. jan. 2.), Kömlődy Imre hadnagy (aug. 26–n. a.)
4. könnyű-harcokosi	Barthalos Zoltán százados (kivonuló–aug. 9. áth.), Demitrovits Ferenc százados (aug. 9–szept. 27.)	Elsőtiszt: Zsuffka Miklós tartalékos főhadnagy (kivonuló–aug. 26. hv.), vitész Szűcs Ervin főhadnagy (aug. 26–dec. hó) Szakasparancsnokok: nemes lébényi Chapó Gyula hadnagy (kivonuló–szept. 27.), vitész Korponay Dezső hadnagy (kivonuló–szept. 27.), Kömlődy Imre hadnagy (kivonuló–aug. 26. áth.), Győrbíró László főhadnagy (aug. 26–1942. jan. 15., más helyütt: 1942. febr. 8.), Laczkó Győző hadnagy (aug. hó–okt. 20. hh.)

Műhely alosztály:

Parancsnok: Miklós Endre százados (kivonuló–szept. 27.)

Gépkocsi tiszt, szakasparancsnok-helyettes: Geiger Lajos továbbszolgáló próbaszolgálatos zászlós (kivonuló–szept. 27.)

Századok ⁷ :	Parancsnokok:	Szakaszparancsnokok:
1. kerékpáros század	Szabó Károly százados (végig)	vitéz Deák János hadnagy (végig), Farkas János tartalékos hadnagy (végig), Streitmann Kálmán zászlós (végig), Szűcs Lajos Sándor hadapród őrmester (végig), beosztott tiszt: Szakács Imre hadapród őrmester (végig)
2. kerékpáros század	Sági Jenő százados (végig)	Jászi Pál hadnagy (végig), Nagy János tartalékos hadnagy (végig), Zaják Árpád zászlós (végig), Dr. Csák Kálmán zászlós (végig), beosztott tiszt: Pokorny János hadapród őrmester (végig)

A zászlóaljtörzs (8 tiszt, 75 honvéd) mellett az árkász- (1 tiszt, 82 honvéd) és a távbeszélőszakasz (1 tiszt, 26 honvéd), valamint a 3. (5 tiszt, 119 honvéd) és a 4. könnyűharckocsi század (5 tiszt, 122 honvéd) vagonírozott be a jászberényi vasútállomáson. A két, felvirágozott szerelvényen 20 tiszt és 424 fő legénység indult el július 1-jén a keleti hadművelleti területre. A „kiránduló vonatok” Ráhoig vitték a jászberényieket, s ott kirakodva július 4-én Kőrösmezőn át a Tatárhágón átkelve vonultak Kolomea felé.

A zászlóalj elvonuló részeinek harckocsi és gépjárműanyaga (július 1.):

Alosztály:	Könnyű-harckocsi:	(Terepjáró) tehergépkocsi:	(Terepjáró) személygépkocsi:	Motorkerékpár:
zászlóalj törzs	3 db	6 db	6 db, 2 db sebesültszállító-, 1 db tartálygépkocsi	8 db
árkász szakasz	-	8 db	2 db	1 db
távbeszélő szakasz	-	2 db	1 db R/7 rádió gépkocsi	2 db
3. könnyűharckocsi-század	18 db	13 db	2 db	6 db
4. könnyűharckocsi század	18 db	14 db	2 db	6 db
Összesen:	39 db	43 db	16 db	23 db

⁷ A kerékpáros századok július 1. és 25. között voltak kint a hadművelleti területen, így az itt szereplő tisztek esetében a „végig” megjelölés ezt az időszakot jelenti.

A gépjármű- és harckocsianyag tekintetében nagy hiányok mutatkoztak, mivel azok az alakulatok, amelyeknek anyagot kellett volna átadniuk a jászberényieknek, azt a mozgósításra hivatkozva megtagadták.

A zászlóalj műhely alosztálya (három tiszt és 25 honvéd), 1. (öt tiszt, 239 honvéd) és 2. (öt tiszt, 252 fő) kerékpáros százada július 8-án érkezett be az Obertynben beszállásolt zászlóaljhoz, ám nem vett részt a további előrenyomulásban, mert hadtestközvetlenként maradt vissza, hogy őrizze a mihalczei Dnyeszter-hidat, a horodenkai cukorgyárat, de fogolykísérésre és zsákmányanyag őrzésre is kapott parancsot.

3. kép. A 9/2. kerékpáros század kelet felé tart

4. kép. A 9/2. kerékpáros század átkelése a Dnyeszteren.
Balról az első: Ilonka István hivatásos törzsőrmester

A zászlóaljhoz beérkezett alosztályok gépjárműanyaga (július 8.):

Alosztály:	Kerékpár:	(Terepjáró) tehérgépkocsi:	Személygépkocsi:	Motorkerékpár:
Műhely alosztály	-	5 db	-	-
1. kerékpáros század	206 db	3 db	1 db	7 db
2. kerékpáros század	206 db	3 db	1 db	9 db
Összesen:	412 db	11 db	2 db	16 db

Tűzkeresztség Antonowka–Filjanovka között

A zászlóalj páncélos részei július 9. és 20. között a Bug folyóig tartó előretérésben vettek részt. A véres tűzkeresztségen július 13-án estek át Antonovka–Filjanovka térségében. A német alárendeltségben lévő 9/3. harckocsi század és a 9/4. harckocsi század egy szakasza erőszakos felderítést hajtott végre, lendületesen haladtak előre, így a kísérő német kerékpáros század kétszáz szovjet katonát fogott el, több nehézfégyvert és két páncéltörő löveget zsákmányolt.

A visszakozó szovjetek a Filjanovkába vezető út mentén és a faluban bújtak meg. Az élszakasz páncélosai 18 óra körül érték el a falut, ahol a szovjetek páncéltörő ágyúval két Toldit kilóttak. A századparancsnoki harckocsi és szakasza rádióösszeköttetés hiányában nem tudta, mi történt, így követte Dorsan Alfonz hadnagy szakaszát. A helység bejáratánál aztán a századparancsnoki harckocsit is telibe találták. A parancsnok, vitéz Kárpáthy Tibor százados sebesüléssel megúsza, kezelőit viszont széttépte a robbanás. A zászlóalj hadinaplója szerint „a páncéltörő löveg újból [a századparancsnok] kocsiját választja célpontul, mint ez várható volt. Nincs kiút. Ekkor Hábel Pál hadapród őrmester villámgyorsan felismerve a súlyos helyzetet, hősi elszántsággal kocsijával a kilőtt, önmagával tehetetlen parancsnoki harckocsi elé kanyarodik és saját testével fogja fel a neki szánt lövést. A hősi önfeláldozásban Hábel Pál hadapród őrmester és mindkét kezelője életét veszti és ezzel örökérvényű példáját adja a magyar katonai erényeknek és önfeláldozó készségnek [...]”⁸ Ezen összecsapásban a jászberényiek hat Toldi könnyűharckocsit⁹ vesztek, elesett kilenc harckocsizó¹⁰ és

8 *Jászberényi hadikrónika* 29.

9 A kilőtt harckocsikból négy Toldi A20 (rendszáma: H-306, H-314, H-315, H-316), kettő pedig Toldi B20 (rendszáma: H-397, H-399) volt.

10 Bencs József (1917), Bogdán János (másutt: Lajos) (1919), Csontó Imre (1917) címzetes őrvezető, Hábel Pál hadapród őrmester (1914), Hégely János honvéd (1919), Horváth Dezső továbbszolgáló szakaszvezető (1913), Kakuk Kálmán honvéd (1917), Kiss Gyula hivatásos őrmester (1914), Török István címzetes őrvezető (1916).

megsebesült két fő. E harcokban a szovjet félnek is voltak veszteségei, a halottak száma 40–50 fő volt, számtalan kézi lőfegyver, 8–10 géppuska, öt páncéltörő ágyú, egy harckocsi semmisült meg, vagy került a támadó csapatok birtokába.

Az antonovka–filjanovkai összecsapás tapasztalatai már egy 1942-ben kiadott munkában is olvashatók: „[...] harckocsival, különösképpen pedig könnyűharckocsival, mindig átkarolólag támadunk. Mihelyt az ellenséggel való találkozás lehetséges, a harckocsi a műútról térjen le és a terepen folytassa előnyomulását, mert az ellenség páncéltörő ágyúit rendszerint az utak mentén állítja fel.”¹¹ Július 14-én vitéz Major Jenő vezérőrnagy, dandárparancsnok napiparancsban tudatta Kurt von Briesen német gyalogsági tábornok, a német 17. hadsereg alárendeltségébe tartozó LII. hadtest parancsnokának dicséretét: „A velünk érintkezésben lévő német csapatok parancsnokai a legnagyobb elragadtatással beszélnek velük együtt küzdő alakulataink magatartásáról és abbéli óhajukat fejezik ki, vajh mindig ilyen megbízható támaszuk lenne. Szeretett honvédeim, ez nem lep meg engem, mert ismerlek benneteket. Mégis büszke vagyok rátok és köszönöm nektek, hogy a magyar hazának ezt az örömet megszereztétek.”¹² Briesen a következőket írta a gyorshadtest parancsnokának a július 13-i Nova-Usica körüli harcokról és a jászberényi páncélosok helytállásáról: „[...] az Ön harckocsi százada oly bátorsággal, körültekintéssel és elszántsággal vetette magát bele a harcba, hogy én ezért Önnek csak őszinte bajtársi köszönetemet nyilváníthatom. A támadás gyors sikere nagyrészt a derék magyar páncélosok elszánt előretörésének volt köszönhető. Kérem fejezze ki ennek a derék csapatnak legőszintébb köszönetemet.”¹³

11 Zentay 1942, 32.

12 *Jászberényi hadikrónika* 32.

13 *Jász Hírlap*, XXIII. (1941) 42. sz. 1–4.

Előretörés és folyamvédelem a Dnyepernél

Július 22-én a zászlóalj két harcokcsi századának 39 harckocsijából csak tizenkettőt lehetett bevetni, más leírás szerint 17 működőképes Toldijuk volt (létszámuk ekkor 33 tiszt és 944 fő legénység volt). Augusztus 9-ig a jászberényiek a Bug menti harcok részesei voltak, a Pervomajszk környéki hadmozdulatok során végeztek felderítési és biztosítási feladatokat, majd augusztus 10. és 24. között a Bug és az Ingul folyók közötti előretörésben szerepeltek.

Ekkor a jászberényiek 15 db üzemképes harckocsiját egy századba vonták, és augusztus 10-én az egyik szakaszparancsnok, nemes lébényi Chapó Gyula hadnagy azt a parancsot kapta, hogy egy páncéltörő ágyús rajjal megerősítve a Gromoklej patak nyugati partja mentén haladjon Kaszpiro-Nyikolajevka felé, hogy felderítse, maradt-e a patak felett átívelő ép híd. Ellenséges behatás nélkül nyomult előre Vovcsij községig, ahol talált egy használható hidat, ám a szemrevételezést követően vissza kellett vonulnia, mert ellenséges tűz érte. Évtizedekkel később Chapó Gyula így emlékezett a továbbiakra: „[...] 25 kilométeres menet után egy kis domb előtt megálltunk. Én felkúsztam a domb pereméig [...] A peremvonalról elképzelhetetlen látvány tárult eléem, magam sem hittem, amit látok, tőlem 500 méterre volt a híd. A híd előtt és után kilométeres oszlopok menteltek zárt sorokban a Dnyeper-kanyar felé. Itt volt a géppuskám, amelyekkel ezreket lőhetek agyon percek alatt. A harckocsikkal is ezreket tudok a földbe ti-porni. Nem ezt választottam. Nem akartam egy életen keresztül hullahegyekkel és széttaposott emberi cafatokkal álmodni [...] Lehet, hogy kaptam volna egy szép kitüntetést [...] de így embernek érzem magam. Ma is így cselekednék.”¹⁴

Augusztus 12-én Marschek Zoltán hadapród őrmester szakasza egy ellenséges repülőátmadást követően Kaszpiro-Nyikolajevka házai közé húzódott. A településen azonban páncéltörő ágyúkkal megerősített, zászlóalj erejű szovjet

14 Nemes lébényi Chapó Gyula páncélos főhadnagy levele (St. Louis/USA, 1999. május 19.) (Babucs Zoltán gyűjteményében)

katona tartózkodott. A páncéltörő lövegek a község előtti hídon voltak nyílt tüzelőállásban, azokat a harckocsik tűz alá vették, s a hídon átbogva a főutcára tartottak. A szovjetek ekkor lőtték ki két Toldit, csak a szakaszparancsnoki harckocsi menekült meg, amely nagy nehézségek árán tudott csatlakozni egy másik magyar támadó ékhez. Ezen a napon Chapó Gyula hadnagy szakasza a Gromok-lej patak mentén biztosította a budapesti 2. gépkocsizó lövész zászlóalj menetét. A 200–300 méter széles völgyben haladva a 2. raj kísérő harckocsija aknára futott. Két görgője szétment, lánctalpáról leszaladt, a kezelőszemélyzet légnyomást kapott. Igyekeztek kijutni az aknamezőről, ezért a kocsiparancsnokok kiszálltak és úgy irányították a Toldikat, amikor a dombtetőről ellenséges tüzet kaptak. Reggel fél nyolckor a toronyban álló 1. raj parancsnoka megsebesült, motorjánál üzemhiba lépett fel, így hátra rendelték. Mindezekről Chapó hadnagy a következőket rögzítette: „A völgy peremének elérése után a harckocsiszakasz úgy állt meg, hogy tüzével uralni tudta az előterepet [...] Egyszer csak észrevettem, hogy az 1. raj parancsnoka sápadtan kiszállt harckocsijából. Azonnal odamentem és láttam, hogy az őrzető több sebből vérzik. A domb túloldali lejtjén, tőlünk 80–100 méterre levő oroszok tűz alá vették kocsiját és a nyitott toronytetőt három lövedék ütötte át tenyérnyi területen. A harckocsivezető ekkor jelentette, hogy a motorban olyan rendellenesség van, amit ő megjavítani nem tud. Így a sebesült őrzetőt a harckocsival visszaküldtem.”¹⁵ A gépkocsizó lövészek támadáshoz fejlődtek fel, hogy az aknamezőn rekedt, páncéltörő lövegek tüzébe került páncélosokat kimentsék. Az ellenséges nyomás miatt azonban a zászlóalj kénytelen volt hátrálni, amit Chapó hadnagy tűztámogatással fedezett. Felvették a súlyos sebesülteket, de a völgy alján megsérült a parancsnoki harckocsi is. Megmaradt harckocsijával Chapó hadnagy felvette a két üzemképtelen Toldi kezelőszemélyzetét és még öt sebesült honvédet. Ismét a szakaszparancsnokot idézzük: „A szakaszparancsnoki kocsi leért a völgybe, amikor hatalmas dörrenés rázta meg a kocsit. A fejünket alaposan bevették a toronytetőbe, a levegő sűrűbb lett a harckocsiban és nagy ívben leszaladtunk az útról. Harckocsiból szállva láttuk, hogy aknára futottunk [...] A lánca a harckocsitól 15–20 méter távolságra elmaradt,

15 Chapó 1942, 558.

a görgők szétmentek és a sárhányó a szerszámládával együtt messze repült. Az oroszok pedig lassan szivárogtak le a völgybe. Nehéz perceket éltünk át. Maradt egy üzemképes harckocsi és ott volt még a két, aknára futott kocsi legénysége. Őt sebesült honvéd is a harckocsik mellett húzódott meg. Mit csináljunk a harckocsikkal? Felgyűjtjük vagy hagyjuk itt azokat úgy, ahogy vannak? Miután az oroszok erős puskatűz alá vették az ittlévő részt, azonnal kiadtam a parancsot a fegyverek kiszerezésére és a harckocsik lecsukására.

Az épen maradt harckocsi ezalatt tüzével lefogta a támadó oroszokat. Egy itthagytott Krupp vontatóra¹⁶ raktuk a fegyvereket és a szerelvényt. A megmaradt

5. kép. „Chapó Gyula aknára futott Toldi harckocsija, amelyik a szovjet hadsereg kezére került 1941.VIII.13-án (sic!). A kép két nappal később készült, amikor a harckocsit ismét visszavettük és a javítórészleg pár napon belül kijavította”

16 A német gyártmányú 37 M. Krupp Protze L2. H. 143 terepjáró félrajgépkocsi súlya 2,6 tonna, maximális sebessége 65 km/h volt. A vezetőn kívül kilenc főt szállíthatott, vontatmánya úton egy tonna, terepen 600 kg lehetett. A honvédségnél a gépkocsizó zászlóaljak géppuskás századai használták csapatszállító gépkocsiként, amelynek fő vontatmánya a 36 M. 3,7 cm-es páncéltörő ágyú volt.

harckocsi előtt indult el a Krupp és közvetlenül mögötte ment a harckocsi, hogy az erős puskatűzet felfogja. Pár méter után a Krupp felmondta a szolgálatot. Az orosz páncéltörő ágyú lövedékei a közelünkbe csapódtak be. A gyalogság 100 méterre közelített meg minket. A gépkocsi vontatólánkra való felkapcsolására idő nem volt és így a súlyosan sebesülteket áttettük a harckocsira. Ott aztán nyolcan kapaszkodtunk a harckocsi oldalán és még bent ült a három kezelő.”¹⁷ Időközben még egy „Rata”¹⁸ is reájuk csapott, támadása azonban eredménytelen maradt, így a páncélosok szerencsésen bevonultak a zászlóaljhoz. Addigra a gépkocsizókat már átkarolás fenyegette, ezért Korponay hadnagy szakaszát a jobbszárnyra küldték. A támadás meglepte az ellenséget, mivel a Szuborevka felől előtörő harckocsik a sűrű fasorok takarását kihasználva közelítették meg a szovjeteket, akik Szuvarovkára hátráltak.

Augusztus 15-én a jászberényiek elérték a Fekete-tenger partján fekvő, rommá lőtt Nyikolajev városát. A zászlóaljat Kaszpiro-Nyikolajevkára irányították, ekkor találták meg a Marschek hadapród őrmester vezette szakasz pár nappal korábban kilőtt két harckocsiját. Megvizsgálták a Toldikat, és kiderült, hogy a kis méretű páncéltörő lövedékek alul csapódtak be, a lánchajtót és a kormányművet tették tönkre. Helyben nem lehetett megjavítani, így azokat haza kellett szállíttatni nagyjavításra. A falusiaktól megtudták, hogy hat páncélos – közülük az egyik súlyosan megsebesülve – szovjet hadifogságba esett, bakancsaikat elvették, de csak ötöt hajtottak hátra. Hamarosan rátaláltak Kerekes Miklós harckocsivezető honvéd (1918) elásott holttestére, akit a szovjetek puskatussal vertek halálra. Augusztus 18-án Kerekes honvéd koporsójánál Barthalos Zoltán százados megható búcsúbeszédet mondott, s katonai tiszteletadással temették el a hősi halált halt honvédet.

17 Chapó 1942, 559.; Augusztus 14-én Vovcsijról indult el az egyik harckocsi szakasz a Nyikolajevre vezető országút mentén, hogy felvegye az összeköttetést a budapesti 10. kerékpáros zászlóaljjal. Ekkor találták meg Chapó hadnagy visszahagyott harckocsijait, amelyeket a szovjetek nem tudtak felgyújtani, így azokat feltörték és kifosztották, elvitték a jelzőzászlókat és a rakétapisztolyokat. A műhely alosztály három nap alatt üzemképessé tette a páncélosokat.

18 A Rata („Patkány”) = Polikarpov I-16 együléses szovjet vadászgép, melynek maximális sebessége 340 km/h volt, s több altípusa létezett, standard fegyverzetét négy db 7,62 mm-es géppuska, vagy kettő db 20 mm-es gépágyú és 500 kg bomba jelentette. A honvédek a szovjet vadászrepülőket hívták Ratának.

A zászlóalj augusztus 24-ig kapott pihenőt, a 42 fokos kánikulában az állomány fürödni járt és harckocsi karbantartást végzett, augusztus 20-át pedig alosztályonként ünnepelték meg. Ekkor – a hadjárat során első ízben – kaptak a feljavított koszt mellé sört.

A jászberényiek „talpon” mentek a Fekete-tenger partján elterülő Nyikolajev városából a Dnyeper felé, ahol szeptember 27-ig a folyamvédelmet ellátó magyar gyalogságot támogatták – az 1. gépkocsizó dandár tartalékként – a veszélyeztetett helyeken bevetve.¹⁹

Szeptember 6-án a budapesti 1. gépkocsizó zászlóalj körletében a szovjetek zászlóalj erővel kísérelték meg a betörést. A gépkocsizók támogatására a budapesti 3. gépkocsizó zászlóalj 3. és forgalomszabályozó századát, valamint a 9. kerékpáros-harckocsi zászlóalj egy harckocsi szakaszát küldték ki. Miután hajnali 4-kor Nyikopoljon feltankolták a harckocsikat, elindultak, és – 65 km utat megtéve – 2 óra 45 perc alatt érkeztek be a gépkocsizó zászlóaljhoz. A gépkocsizók parancsnoka tájékoztatta a beérkezett erősítés tisztjeit, és Chapó hadnagy úgy döntött, páncélosaival két oldalról megpróbálja felszámolni a szovjetek által képezett hídfőt. „A támadás raj ék alakzatban indult meg. Egy gyümölcsösön haladtunk keresztül – írta a szakaszparancsnok –, amikor az első orosz fészkeket észrevettük. Miután páncéltörő tüzet nem kaptunk a harckocsik megálltak és így állóhelyből vették tűz alá a menekülő oroszokat. Egyszerre csak hatalmas dörrenés rázta meg a szakaszparancsnoki harckocsit. Az előttünk három méterre lévő lövészgödörből egyszerre négy kézigránát repült a harckocsi felé. Három a harckocsi tetején robbant. Hatástalanok voltak és csak zajt okoztak. A negyedik az egyik görgő gumiját vitte le. A következő pillanatban nehézpuskánk repeszgránátja biztosított arról, hogy a gödörben lévő két orosz kézigránátot nem fog többet dobni. A terület átfésülése közben több ellenálló géppuska és golyószórófészket tapostunk emberestül a földre.”²⁰ A páncélosok, hogy megtörjék ellenállásukat, támadásuk során az ellenséges gyalogságot beletaposták a saját

19 Mivel az 1. gépkocsizó dandár csak szeptember 8-án foglalta el a számára kijelölt Dnyeperszakaszt, szeptember 7-én a jászberényiek tábori istentiszteleten vettek részt Katescsinó faluban, azután „honvéd szórakoztató műsort” tartottak játékos sorversenyekkel.

20 Chapó 1942, 562.

állásaikba. Ezen nem kell megbotránkozni, mivel a második világháborúban ezt a fajta harcéljárás a szembenálló felek harckocsijai általánosan használták. Az akció sikerrel járt, este 10 órára mintegy 125 szovjet katona holtteste borította a kiürült hídfő területét, míg 120-an megadták magukat. Chapó hadnagy haditettéért kiérdemelte a kardos-hadiszalagos bronz Signum Laudist.

Szeptember 14-én a jászberényiek istentiszteleten vettek részt, ezután került sor kitüntetések átadására vitéz Major Jenő vezérőrnagy jelenlétében. A tisztek közül egy fő a kardos-hadiszalagos Magyar Érdemrend lovagkeresztjét, kettő a kardos-hadiszalagos Bronz Signum Laudist kapta meg, a tisztetek és a legénység soraiból pedig tízen a Magyar Bronz Vitézségi Érmet. A zászlóalj hadinaplója szerint: „Büszkék vagyunk kitüntetett bajtársainkra és azzal az elhatározással kívánunk nekik katonaszerencsét, hogy mi is úgy fogjuk teljesíteni kötelességünket és olyan lelkesen fogjuk szolgálni a zászlót, mint ők tették, – nem a látható kitüntetésért, hanem a lelkiismeretünk megnyugtatására Hazánk, otthonunk és magunk jobb jövője érdekében.”²¹

A zászlóalj zömének hazatérése és harcok a Donyec menti Izjumnál

Szeptember végén vitéz Bercsényi László őrnagy parancsnoksága alatt harcképes részeit a rétsági 11. harckocsi zászlóaljával együtt összevonták a nyíregyházi 1. lovas páncélos zászlóaljjal.²² A jászberényiek üzemképes harckocsijaikon kívül a távbeszélő szakaszt adták át e zászlóaljnak, zömük visszakerült békehelyőrségükbe.²³

21 *Jászberényi hadikrónika* 83.

22 A zászlóalj két harckocsi századból állt (9/1. és 11/1.), s összesen 44 db harckocsival rendelkezett.

23 Jászberény és a város laktanyáiban állomásozó honvéd alakulatok kapcsolata példaértékűnek számított, hiszen a jászberényi helyőrség soraiban – leszámítva a hivatásos tiszteteket – döntő többségükben jászberényi és jászsági származású tartalékos tisztetek, altisztetek és legénységi állományúak szolgáltak. A hagyományá nemesedett állami (március 15., Hősök

„A bolsevizmus elleni keresztes hadjáratból” hazatért jászberényi páncélosok tiszteletére október 16-a délelőttjén a város közönsége nagyszabású ünnepséget rendezett. A Jász Hírlap szeretettel üdvözölte a frontról hazatérőket: „Honvédek! Szeretett páncélosaink! Hálatelt szívvel és nagy szeretettel üdvözölünk Benneteket hazatéréstek alkalmával. A Ti nagy, hősi küzdelmeteket aranybetűkkel írja majd fel a történelem! Hűek maradtatok a magyar eszményhez és bebizonyítottátok, hogy a magyar katonának nincs párja a világon! Mikor a haza szólít: Isten és Haza nevével a szívetekben életeteket és véreteket áldozátok, akadályokat nem ismerve törtök mindig csak előre és ott, ahol kell – mint most ott a messzi, és kegyetlen csatamezőkön – véditek és oltalmaztatok az otthont és a Hazát! A jó Isten áldása kísérfen továbbra is Benneteket és a még mindig harcoló Bajtársakat!”²⁴ A Hősök szobra előtt ott várakozott a város apraja-nagyja, hogy a hazatérteket köszöntse. Dr. Kele István pápai prélatus celebrálta a tábori misét, majd Halasy Miklós református lelkész idézte az Evangélium szavait. Ezután Koritsánszky-Koháry Endre alezredes, a harckocsi zászlóalj – amely szeptember 30-ától 31. önálló harckocsi zászlóalj néven szerepelt – új parancsnoka, Jászberény városparancsnoka lépett a mikrofon elé: „[...] első hálás gondolatom a Hadak Urához száll, aki megsegített Benneteket, hogy majdnem kétezer kilométer távolságról, soha el nem képzelt istentelen, vad, barbár, erkölcstelen, hazátlan bitangok által félrevezetett tömegekkel mindig dicsőséggel vívott óriási harcok után – habár megfogyva is –, de újból ennek a vérrel, könnyel sokszor áztatott dicső Haza szent földjére léphettetek. Öröm tör elő szívemből, mert itt láthatlak Benneteket, azokat, akik minden időre példát adtatok, példát mutattatok az egész ország itthon maradt lakosságának, hogy a Haza érdekében hogyan kell viselkedni, példát adtatok, hogy ezt az ezeréves Hazánkat a legnagyobb nélkülözések között is hogyan kell szeretni és megmenteni [...] Azért jöttünk ide először a Hősök szobrához, hogy Nektek a világháborús hősöknek elmondjuk, hogy már nyugodtabban aludhatjátok örök

emléknapja), egyházi (úrnapi körmenet) és városi ünnepségeken Jászberény helyőrsége méltó módon képviselte a honvédséget, Jászberény pedig ugyanígy vállalt szerepet a városban állomásozó katonaság ünnepélyein és megmozdulásain, így többek között a város közönsége adományozott 38 M. kürtzászlót páncélos zászlóaljának 1942. március 22-én.

24 *Jász Hírlap*, XXIII. (1941) 42. sz. 1–4.

álmotokat, mert már itt vannak azok a hős honvédek, hős páncélosok, akik a Ti példátokat követve megbosszulják a világháború utáni gyalázatot. Halljátok-e a messze távolból jövő, síró magyar hangokat? Még több helyen ma is verik, üldözik, gúnyolják a magyart. Ígérjük, hogy már közeleg az az idő, amikor Ti, világháború hősei valamennyien nyugodtan aludhatjátok örök álmotokat, mert bárhol is feküsztek a régi Nagy-Magyarország területén, ott mindenütt magyar honvéd fog örködni örök álmotok felett. Ebben a nagy harcban mi, páncélosok első vonalban kérünk helyet [...]”²⁵ A városparancsnok szavai után Dr. Pénzes Sándor polgármester beszéde hangzott el: „Jászberény város közönsége nevében ez ünnepi percekben első szavam Hozzátok: Isten hozott! [...] Vitéz Honvédek! A hadjárat, melyben részt vettetek, nem területi hódításért, nem anyagi előnyökért folyt, hanem sokkal drágább erkölcsi értékekért: az Isten, Haza és család megszentelt eszméiért és azok védelmében. A magyar nemzetnek nem voltak és nincsenek ma sem idegen területi igényei egy nép rovására sem, de, viszont ezeréves ősi jussának, a szentistváni birodalmának minden talpalatnyi területéhez törhetetlen hűséggel ragaszkodik és ezért a magyar katona, amint a múltban, úgy a jövőben is, mindenkor kész vérét és életét áldozni [...]”²⁶ A Tűzharcosok nevében Dr. Bathó Károly, azután Csikós Béla VIII. osztályos gimnazista köszöntötte az ifjúság képviselőit a honvédeknek. A hazatértek nevében Toronyi Béla százados kegyeletos szavak kíséretében megkoszorúzta a Hősök szobrát. Az ünnepély zárásaként a harckocsi zászlóalj és a „József nádor” 2. honvéd gyalogezred jászberényi III. zászlóaljának kivezényelt díszszázada virágosó közepette vonult el a város lakossága előtt, s a zászlóalj tisztikara ünnepi ebéden vett részt a Lehel Szálló éttermében.

A szovjet fronton maradt „birinyi” páncélosok előretörését nem csak az ellenség, hanem az időjárás romlása is nehezítette, harckocsijaik nagyobb része a hirtelen beállott nagy hideg miatt működésképtelenné vált. Október 19. és 21. között Mecsebelovkánál súlyos harcokat vívtak. Október 20-án lőtték ki a szovjetek Mecsebelovka előtt, Otdohninán Laczkó Győző hadnagy szakaszparancsnoki harckocsiját. A Toldi tornyában ülő Laczkó hadnagyot halálos gégelövés érte.

25 *Jász Hírlap*, XXIII. (1941) 42. sz. 1–4.

26 *Jász Hírlap*, XXIII. (1941) 42. sz. 1–4.

6. kép. Lackó Győző főhadnagy kilőtt harckocsijának lövegtornya, amelyen jól látszik az ellenséges páncéltörő lövedék becsapódási nyoma. Jászberény, 1942 eleje²⁷

A páncélosok helytállását az egyik jelentés a következőképp méltatta: „A harckocsi századok az idegen csapattesteknél is kitűntek elszánt, vitéz magatartásukkal, a páncélos névre csak dicsőséget hoztak és a sikeres támadás fő-tényezőivé váltak [...] Az elsuhant napok folyamán szakadatlanul zuhogott az eső, az agyagos, felázott terepen és utakon tehát a támadás végrehajtása szinte emberfeletti teljesítmény volt. A gyorshadtest gépkocsizó csapatai, a páncélosok hathatós támogatása mellett ily mostoha körülmények között is sikeresen küzdöttek [...] Pihenés, megállás nélkül, folytonosan üldözték, támadták az ellenséget. E küzdelmek közepette halt hősi halált az 1. könnyűharckocsi század

²⁷ A képek Babucs Zoltán magángyűjteményéből származnak.

egyik szakaszparancsnoka, Laczkó Győző főhadnagy,²⁸ ki vitéz és önfeláldozó magatartásának jutalmául a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét [kapta].²⁹

A Donyec menti Izjumig előrejutott páncélosokat november 17-én vonták ki az arcvonalból, gépjármű anyaguk december 18-án érkezett haza, míg páncélos részeik 1942. február 1-jén érkeztek meg Magyarországra.

Hadműveleti teljesítményük értékelése

Az 1941-es hadjáratban való helytállásáért a jászberényi páncélosok közül összesen három tiszt érdemelte ki a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét hadiszalagon a kardokkal, négyen a kardos-hadiszalagos bronz Signum Laudist, az altiszti karból és a legénység soraiból hárman a Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Érmét, 14-en a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmét, 20-an a Magyar Bronz Vitézségi Érmét, míg négyen a Magyar Bronz Érdemérmét kapták meg.

A hősi halált halt jászberényi páncélosok emlékét az alakulat kegyelettel ápolta. Hábel Pál hadapród őrmester önfeláldozó hőstettét szekko formájában is megörökítették, amelyet egyik karpaszományosuk, Donászi Ede festett meg a Lehel Szálló lépcsőházában. Ekkor született meg két hadapród őrmester jóvoltából a zászlóalj „Zúg a harcokosi, készülj fel Bajtárs” kezdetű indulója, amelyet a Jász Hírlap is közölt. A 31. önálló harcokosi zászlóalj tisztikara 1942. január 11-én, vasárnap délelőtt 11 órakor avatta fel a hősi halott páncélosok emléktábláját, s a rendezvényen Koritsánszky-Koháry alezredes méltatta azok haditetteik, akik „ezen laktanyából indultak el 1941. évi július hó 1-én a bolsevizmus elleni harcra és onnan nem tértek vissza, mert a dicsőség mezején áldozták fel példaadó életüket [...]”³⁰ Még ebben az évben, május 30-án a jászberényi Keresztény Nőegylet, az Úrilányok Mária Kongregációja és a jászberényi Tűzkereszt Főcsoport anyagi áldozatának köszönhetően újabb emléktáblát avattak az 1941-es hadjárat jászbe-

28 Laczkó Győző post mortem kapta meg főhadnagyi rendfokozatát, 1941. november 1-jén.

29 HL Horthy-kori alakulatok II. 1456. M. kir. Kárpát csoport 2. doboz. A páncélos zászlóalj előretörése a Doney melletti Isjumig. 4.

30 *Jász Hírlap*, XXIV. (1942) 3. sz. 1.

rényi páncélos hőseinek tiszteletére. Az ünnepségen jelen voltak a hősi halottak hozzátartozói, valamint a város vezetősége és testületei. Zytás százados beszélt a zászlóalj előző évi harcairól, majd a zászlóaljparancsnoktól engedélyt kért a tábla leleplezéséhez. Az „Imához!” kürtjel elhangzását követően Koritsánszky-Koháry alezredes Kerényi százados özvegyének átnyújtotta a Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal kitüntetési okmányát, a koszorúzást követően pedig a harcokci zászlóalj díszszázada dübörgött el a közönség előtt. A zászlóalj hadapródjai műsoros estet is adtak a hősi halottak tiszteletére, a teljes bevételt a hozzátartozóknak és a Vöröskeresztnek szánták. A rendezvény a kultúrházban zajlott le 1942. december 13-án, ahol a hadapródok szereplése mellett Rátonyi Róbert színművész, Orbán Sándor nátaénekes és Németh Miklós zenekara is fellépett. A megjelenteket az új zászlóaljparancsnok, Kardos Károly alezredes köszöntötte, az egyes műsorszámokat Somogyi Tibor tartalékos zászlós konferálta be.

A hadműveletek során kiderült, hogy a Toldi a szovjet harcokcsikkal és páncéltörő lövegekkel szemben mind tüzerő- mind páncélvédetség szempontjából alulmaradt, egyetlen erénye gyorsaságában és mozgékonyaságában rejlett. A gyorshadtest többi alakulatához hasonlóan a jászberényi zászlóalj is – utólagosan megszerkesztve – elkészítette hadműveleti tevékenységének leírását és haditapasztalatait. „Könnyűharckocsi alakulatokat a jellemző adatok és tulajdonságok miatt, csakis a többi fegyvernemmel szorosan együttműködve, kísérő feladatokra szabad alkalmazni. Nagy hiba a szakaszokat páncéltörő fegyverek és tüzérségi tűztámogatás hiányában térben és időben elválasztva pillanatnyilag kellemetlen helyzetek egyensúlyozására bevetni. /:Nikolajew-i csata:/ A harcokci századokat gyalogsággal együtt, mélyen tagozva páncéltörő fegyverek és tüzérségi tűz támogatása mellett kell bevetni. A bevetési irányokat úgy kell megválasztani, hogy a harcokci századok már a fedezővonal által biztosítva legyenek az ellenség mélységben levő tűzfegyvereitől. Őket önállóan alkalmazni sohasem szabad.”³¹ – olvashatjuk a Zytás István százados által szerkesztett hadinaplóban. A Toldi könnyűharckocsikról az alábbi megállapításokat tette: „A harcokci egységek az ellenséges harcokcsik és páncéltörőkkel vívott harcokban kevés kivétellel mindig alul maradtak. Ennek oka kettős:

31 *Jászberényi hadikrónika* 85.

egyik a páncélvastagság elégtelensége /:a toronytető, mely figyelés közben felhajtva, hivatva lenne a parancsnokot védeni, gyalogsági „M”³² lőszerrel átlóhető:/, a másik ok, hogy a harckocsi fegyverzetének 20 mm nehézpuska lövésszaki adottsága nem olyan, hogy azzal ellenséges páncéltörő fegyvert minden esetben meg lehessen semmisíteni. Az orosz 45 mm-es páncéltörő, szerencsés esetben 1500–2000 méter távolságról megnyithatja a tüzet és találat esetén átüti a könnyű harckocsi páncélját. Ugyanakkor ilyen távolságra a harckocsi fegyverei hatástalanok. Szükséges tehát a harckocsi fegyvereinek 3,4 cm, vagy 4 cm-re való fokozása, vagy állandóan páncéltörő fegyver[e]kkel való együttes alkalmazása. Legideálisabb a tervezett Nimródok beállítása, melyekkel számos olyan feladat oldható meg, melyre a könnyűharckocsi jelenleg képtelen. [...] A harckocsik rádiókészülék nélkül értéktelenek és így alkalmazni őket, csak felesleges veszteségeknek tesszük ki magunkat /:Filanowka-i ütközet:/, a harckocsi kezelőknek egymással való összeköttetése nincs megoldva. Le nem írható hátrányokkal jár. Harc közben a harckocsivezetőnek való parancsadás szinte keresztülvihetetlen.”³³

Jászberényben folytatódott a harckocsi zászlóalj átszervezése és felszerelése. Előbb 40 M. Nimród páncélvadászok, majd 40 M. Turán közepes és 41 M. Turán nehéz harckocsik gyarapították meglévő páncélos állományát.³⁴ 1942. október 1-jétől az esztergomi „József nádor” 1. honvéd harckocsiezred II. zászlóaljaként működtek, de a továbbiak a zászlóalj történetének más fejezetét képezik.³⁵

32 M = magvas

33 *Jászberényi hadikronika* 85–87.

34 A 40 M. Nimród páncélvadász és légvédelmi gépágyú harci tömege 10,5 tonna, maximális sebessége 50 km/h, páncélvastagsága 6–13 mm, fegyverzete egy db 36 M. Bofors 4 cm-es légvédelmi gépágyú volt. Kezelőszemélyzete hat főből állt. A 40 M. Turán közepes harckocsi harci tömege 18,2 tonna, maximális sebessége 47 km/h, páncélvastagsága 13–50 mm volt. Fegyverzete egy db 40 M. 4 cm-es harckocsiágyúból és kettő darab 34/40 M. Gebauer géppuskából állt. A 41 M. Turán nehéz harckocsi harci tömege 19,2 tonna, maximális sebessége 45 km/h, páncélvastagsága 13–50 mm volt. Egy db 41 M. rövid csövű 7,5 cm-es harckocsiágyú és kettő db 34/40 M. Gebauer géppuska alkotta fegyverzetét. A Turán mindkét típusát öt fős személyzet működtette, s mindhárom páncélos fajta R-5/a rádióval rendelkezett.

35 A tanulmányhoz felhasználva: Babucs 2000a, 47–113.; Babucs 2000b, 290–294.; Babucs 2000c, 273–280.; Babucs–Maruzs 2007, 17–53.; Babucs 2017, 86–89., 99–103.; Babucs 2017–2019, I. 15–17., 25–29., II. 7–8.; Zentay 1942, 11–154.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babucs 2000a.** Babucs Zoltán: „Század vigyázz! Harckocsira!” A jászberényi páncélos zászlóalj a II. világháborúban. Jászsági honvédek a II. világháborúban. I. kötet. Jász Honvédekért Alapítvány, Jászberény, 2000.
- Babucs 2000b.** Babucs Zoltán: „Horthy Miklós katonája vagyok...” A M. Kir. Honvédség jászsági csapattestei a II. világháborúban. In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok a Jászság és Jászfényszaru múltjából.* Jászfényszaru, 2000, 289–311.
- Babucs 2000c.** Babucs Zoltán: Jászberényi páncélosok a II. világháborúban. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk 15. kötet.* A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok, 2000, 269–303.
- Babucs – Maruzs 2007.** Babucs Zoltán – Maruzs Roland: „Jász vitézek rajta, előre!” A jászberényi kerékpáros és harckocsi zászlóalj története (1921–1945). Püldo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2007.
- Babucs 2017.** Babucs Zoltán: A város honvéd helyőrsége a második világháborúban. In: Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a harmincas évektől az ezredfordulóig.* Jászberény, 2017, 84–112.
- Babucs 2017–2019.** Babucs Zoltán: *Jászmagyar honvédek albuma (1921–1945).* I–II. kötet. Tortoma Kiadó, Barót, 2017–2019.
- Chapó 1942.** Chapó Gyula: Egy harckocsi-szakasz harcaiból levont tanulságok. *Magyar Katonai Szemle*, (1942) II. sz. 551–564.
- Zentay 1941.** Zentay István, vezérkari százados: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!” (Hadinapló). Vitézi Rend Zrínyi Csoport kiadása, Budapest, 1942.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK:

HM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

Jászberényi hadikrónika Horthy-kori alakulatok II. 1456. M. kir. Kárpát csoport 9. h. kp.-hk.zlj. 2. doboz. Zytás István: A m. kir. „Kiss Ernő altábornagy” 9. honvéd (kerékpáros) harckocsi-zászlóalj hadikrónikája. 1941. július 1-től szeptember 27-ig.

Horthy-kori alakulatok II. 1456. M. kir. Kárpát csoport 2. doboz. A páncélos zászlóalj előretörése a Donez melletti Isjumig.

Nemes lébényi Chapó Gyula magyar királyi hivatásos páncélos főhadnagy levele (St. Louis/USA, 1999. május 19.) (Babucs Zoltán gyűjteményében)

KORABELI SAJTÓANYAG:

Jász Hírlap, XXIII. (1941) 42. sz. 1–4.

Jász Hírlap, XXIV. (1942) 3. sz. 1.

BAKAY KORNÉL

SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY SÍRJA

ABSZTRAKT: A Magyar Királyság XI–XVI. századi uralkodóinak temetkezései nagyobb részt megsemmisültek. Sokszor a temetkezés helye is bizonytalan. Az írott források szerint több magyar királyt újratemettek, illetve a holttestet átvitték egy másik templomba.

I. Szent László király 1095. július 29-én hunyt el Nyitra mellett. Az első temetkezési helye a somogyvári Szent Egyed-monostor templomában volt. Ez a megállapítás két pilléren nyugszik. Az egyik II. Paschalis pápa 1106. november 2-án kelt pápai bullája, amely megemlíti, hogy az ő tiszteletre méltó teste Somogyváron nyugszik, a másik pedig a somogyi monostor régészeti feltárása közben előkerült központi sír kiemelt helye és formája.

Több mint egy évszázadig a magyar tudományos élet hitelesnek fogadta el, hogy László királyt előbb Somogyvárott temették el, és csak később került át a holtteste Váradra.

2011-ben megkérdőjelezték hiteltelenné tenni a sírra vonatkozó írott, és tárgyi forrásokat. Ezt cáfolja a szerző.

KULCSSZAVAK: Magyar Királyság, királlysírok, Álmos-Árpád-dinasztia, Szent László, Somogyvár, Szent Egyed monostor, Várad

I. (Szent) László magyar király uralkodása idejéből (1077. április 25 – 1095. július 29.) a szétdarabolt Magyarország jelenlegi kis területén I. Béla király másodszülött fia, László egyetlen jelentős alkotása lelhető fel,¹ a somogyvári Somogyvár területén álló Szent Egyed monostor. A község hatalmas templomát (amely vetekszik a fehérvári és a pécsi egyházakkal, ahová több ezer ember befért!) a Szentháromság, Péter és Pál, valamint Szent Egyed hitvalló (Sanctus Egidius confessor) tiszteletére 1091. szeptember 1-én, a király és főemberei, valamint a Saint-Gilles-i apát, Odilo és Teuzo pápai legatus jelenlétében, szentelték fel (dedicata est, consecrari fecit).

XIX. századi kutatási előzmények után, a történeti források összegyűjtését és értékelését követően 1972-ben hozzákezdünk a somogyvári Kupavárhegy mintegy négy hektáros területének régészeti feltáráshoz. A templom, a monostor, a várfalak maradványai a XX. század derekára teljesen eltűntek a felszínről. Az ásás nagy lendülettel indult, és már az első években jelentős eredményeket értünk el. Világossá vált, hogy I. László király ezt a királyi apátságot (una regali abbacia) a Szlavónia birtokbavétele után (1083)² alapított (1090 körüli) zágrábi püspökségtől eltérő céllal hozta létre. Mégpedig azért, hogy halála után itt, ősei földjén találjon örök nyugalomra, és lelki üdvéért, harcinak segítőként, bűnei bocsánatáért, a várt trónörökös születéséért a Cluny-szellemiségű nyugati szerzetes atyák³ imádkozzanak, és mutassanak be szentmiséket. „Hiszek abban, hogy a szent férfiak imái nemegyszer segítették győzelemre gyenge karomat a pogány ellen [...] ahogyan Szent Egyed monostorának is ajánlottam magamat levelemben, így a te Szent Benedek monostorodnak is [...] ajánlom magamat.

-
- 1 A Tolna megyei báti apátságot szokták még számba venni, de ez nem László király alapítása, de csak adományokkal gazdagítása fűződik a nevéhez. Vö. Györfly György: Szent László egyházpolitikája *Túrkevei Múzeum Emlékkönyve*, (1971) 69. – A hagyomány szerint Eger közelében, a felnémeti völgyben is állott egy Szent Egyedről elnevezett bencés apátság, amelyet állítólag ugyancsak László király alapított. Vö. (*Magyar Katolikus Lexikon. II. Főszerk. Dr. Diós István. Budapest, 1993, 813.*)
 - 2 Karácsonyi János: Szent László meghódítja a régi Szlavóniát. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 24. (1916) 99-130.
 - 3 IV. Raymund, Toulouse grófia 1066-ban adta át Saint-Gilles-t Clunynak, amely korszak Hugo apát alatt volt a legvirágzóbb. Vö. Kiss Gergely: A somogyvári bencés apátság és francia kapcsolatai. *Egyháztörténeti Szemle*, (2000) 43-61.

Tudd meg, hogy én Szent Egyed apátjának Magyarország földjén sok javadalmat adtam” – írta László király Oderisiusnak, a montecassinoi apátnak.⁴ Az Európában nagy tiszteletnek örvendő Szent Egyed (cca. 640, Athén – 720/25, Saint-Gilles) provencei apátságát választotta tehát, mivel Szent Egyed megbocsátotta még az uralkodók bűneit is,⁵ segítette a fiúutódok fogantatását,⁶ és ezért a Flavia-völgyi Saint-Gilles du Gard monostorral már 1091 előtt felvette a kapcsolatot.

Jóval 1091 előtt – talán 1070/80 körül – kezdhettek hozzá a somogyi templom felépítéséhez. A monumentális, háromhajós templom kőből és téglából épült: a nyugati oldalon két hatalmas toronnyal, díszes főkapuval, az északi szentély mellett sekrestyével (sacristia), a déli oldalon még egy külső, az északon pedig egy, a kolostor felé vezető, belső ajtóval. Az alapító király gazdag adományokkal látta el a Magyar Királyság legnagyobb méretű bencés egyházát, amint erről a párizsi Bibliothèques Nationale-ban őrzött (XII. századi másolatban fennmaradt) 1091. évi hiteles Feljegyzés (notitia) beszámol.⁷ Ez az okirat kiemelten foglalkozik a templom átriumával: „Ugyanennek az egyháznak az átriumát (csarnokát), ahová mindenki mind az életében, mind a halálban, bármily kényszerből szorongatva, mintegy biztos menedékbe menekülhet, a felettébb

4 Fraknoi Vilmos: Szent László levele a montecassinoi apáthoz. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 20. (1901) 279-291. – DHA 1. Budapest, 1992, 272. – Írott források az 1050-116 közötti magyar történelemeről. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22*. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor Közre adja: *Szegedi Középkorász Műhely*. Szeged, 2006, 143-144. – Neumann Tibor: A somogyvári bencés monostor alapítása. *PPKE Műhelytanulmányok*, (1999) 33-46.

5 „Noha bűnös vagyok, minthogy a földi hatalom ügyét nagyon súlyos vétek nélkül nem lehetséges előmozdítani.” László király levele a montecassinoi apáthoz (Írott források 2006, 143.). – Károly frank király kérte Szent Egyedet, hogy imádkozzon egy igen súlyos vétkéért, amelyet nem mert meggyónni. Az Úr, Egyed érdemeire tekintettel, megbocsátott. Vö. Iacobi: *Legenda Aurea*, cap. 125: Huic sancto Egidio Deus revelavit occultum quoddam peccatum, quod Karolus erubuit confiteri. (Neumann 1999, 38.). – Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. Budapest, Argumentum, 2005, 155-156. – Vö. *Magyar Katolikus Lexikon II*. Budapest, 1993, 810-813.

6 László királynak Rudolf leányától, Adelheidtől csak leányai születtek. Piroska, Iréne néven János bizánci császár felesége lett.

7 Bakay Kornél: Somogyvár. Szent Egyed monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972–2009. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest, 2011, 85-94. (A továbbiakban: Bakay 2011)

keresztény király úgy szenteltette fel, hogy bárki meneküljön ide oltalomért, teste és lelke egyaránt vigasztalást találjon, és személyét és vagyonát jogtalanság ne érje [...]” Ezt a csarnokot a templom nyugati felében azonosítottuk. Feltűnő volt, hogy a déli kapu vonalában, az ötödik oszloppárnál egy széles és erős, északi–déli irányú kőfalat építettek, amely kötés nélkül (szervetlenül) támaszkodott a templom eredeti, déli és északi főfalához, illetve annak félpilléreihez. A kváderkövekből kemény habarcsba rakott erős falnak (szélessége 130 cm) mély fundamentuma (-280 cm) volt, de a déli oldalon 20 cm-rel mélyebbre ásták a fundamentumot, mint az északon. Ez a keresztfal középen nem ért össze! A két falvég között 260 cm széles köz maradt szabadon, mert ott volt eredetileg egy szent sír, amelyet az átriumba érkezők is elérhettek! A keresztfal talán a karzatot tartotta, valamint elválasztotta a kiemelten védett átriumot a templomtértől. Építési idejére forrásadatunk nincs, az építési mód és a leletek alapján a XII–XIII. század feltételezhető, de a XV. századi (Mátyás-kori) építkezések ideje sem zárható ki.

A sír építmény különös alakú és építésű. A sírhely eredeti szélessége 132 cm, megmaradt, mérhető hosszúsága 160 cm volt, mélysége 150 cm. Ezt a sírhelyet később megszűkítették, szélessége 42 cm lett. Az évszázadok alatt bekövetkezett bolygatások miatt leleteket nem találtunk, a keleti záródását elpusztították. Az észak–déli keresztfal nyugati oldalán később, a XVI. század első évtizedeiben egy U alakú falat emeltek, amely toldalék ugyancsak kötés nélkül támaszkodott a keresztfalhoz. Ezzel lezárták a templombelső, és megszüntették az átrium eredeti rendeltetését. Ennek – a szent sírt magában foglaló területnek – tehát a templom belső terének megkisebbitése után is a megszentelt hajóban kellett maradnia!

Felmerül a kérdés: a templom belső terének kényyszerű megkisebbitésekor a leromlott állapotú és elszegényedett monostorban⁸ miért vállaltak az építetők ekkora többletmunkát? Ne feledjük, hogy a felmenő falak számított magassága öt–hét öl (10–14 m) lehetett. Nyilvánvalóan azért, mert az egykori sírhely a bazilika legszentebb része volt!

8 1508-ban a vizitátorok teljesen lepusztult állapotokat találtak. Vö. Bakay 2011, 103–104.

A somogyvári Szent Egyed-monostor nem csak királyi apátság volt, de nullus apátság is,⁹ fénykorában jelentős birtokokkal, ezért a pápaság féltett apátságának, Saint-Gilles du Gard-nak a filiái közt mindig az első helyen sorolták fel.¹⁰ A XI–XII. században a pápai kancellária kiemelt figyelmű kísérette a Magyar Királyság eseményeit, ezért nem csoda, hogy László király váratlan halálának hírére is hamar reagáltak. 1096 júliusában a pápa előbb Nîmes-ben, majd Saint-Gilles-ben tartózkodott,¹¹ tehát birtokában volt a friss híreknek: „Nem csekély örömmel újjongunk, hallván, hogy Nagyságod [...] a Magyar Királyság kormányzására emeltetett (ad Ungarici regni regimen esse provectam)”¹² – írta II. Orbán pápa Kálmán királynak 1096. július 27-én.

I. László király 1095. július 29.-i halála után¹³ 11 évvel a Saint-Gilles-i monostor apátjának, Hugónak kérésére II. Paschalis pápa 1106. november 2-án Parmában kelt bullájában megerősíti (firmamus), hogy tudván a jó emlékű László király elhunytáról (Latisclavus bone memorie Ungarorum rex), az általa alapított somogyi monostort, amelyet a boldog emlékű Odilo kezébe Saint-Gilles-nek felajánlott (per manum Odilonis felicis memorie predecessoris vestri monasterio Beati Aegidii), aki (ti. Odilo) szeretett fiunk (dilectis filius), Hugo apát elődje volt Saint-Gilles-ben. Majd így folytatja: és ahol az ő tiszteletre méltó teste nyugszik (ubi et eius corpus venerabile requiescit). Magát az oklevelet ismerte már Somogyvár egykori birtokosa, gróf Széchenyi Imre (és segítője, Gerecze Péter), aki a Kupavári Millennium ünnepélye alkalmából kiadott kis ismertető füzetében a következőket írta: „Ennek az apátságnak az alapítását megerősíti II. Paschalis pápa bullája is [...] Kitűnik továbbá ebből, hogy az ok-

9 nullus preter regem super res ecclesie iudicare presumat. DHA 1. 352. – Vö. Györffy György: A Szent László-kori Somogyvár történeti szerepe. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Kaposvár, 1992, 9.

10 ÁUO VI. 328-329. - Vö. Kiss 2000, 45.

11 Baumgarten Ferencz: A saint-gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal. *Századok*, 40. (1906) 402.

12 DHA 1. 317 – Írott források 2006, 162.

13 A váradi káptalan legrégebbi statutumai. B. Beatissimus Ladislaus, eius translationis festum colitur V. kal. iuli (június 27), et eius depositio quarto kal. Aug. (július 29). Közre adja: Bunyitay Vince. Nagyváradi, 1886, 14.

mányokban közölt privilégiumokat a pápa majdnem szóról-szóra megerősíti, ennél fogva tehát e bullát ismételni nem szükséges.”¹⁴

A nem minden mondatában teljesen egyértelmű pápai oklevél elemzését 1900-ban a „veterán történész”, Mátyás Flórián (1818–1904) végezte el,¹⁵ aki a magyar történeti forrásműveket is kiadta négy kötetben,¹⁶ s mindenütt bevezető tanulmányokat is írt latin nyelven!

Mivel az egész oklevél a somogyi Szent Egyed-monostorról szól, lényegében megismétli és megerősíti az 1091. évi notitia szövegezését, több ízben szó szerinti átvételekkel, mint például: „tehát a fentebb említett király végzésével, a jelen dekrétummal elrendeljük, hogy bárki legyen a somogyi apát, a Flavia völgyi Szent Egyed monostorotok apátjának engedelmességet fogadjon s azt álhatatosan megtartsa [...]” (Igitur supradicti regis deliberationem presentis decreto sanctimus, ut quicumque Seumichiensis abbas fuerit, abbati monasterii vestri, quod in Valle Flauiana a sancto Aegidio constructum diximus, obedientiam profiteatur et perseveranter observet. Monostori Martina fordítása szerint: „Tehát a fent nevezett király rendelkezését jelen határozatunkkal szentesítjük, hogy bárki legyen is somogyi apát, a ti monostorotok apátjának, amely monostorról mondtuk, hogy Vallis Flavianában építette Szent Egyed, fogadjon engedelmességet.”) Téglássy Imre ezt a részt így adta vissza: „Tehát a jelen rendelkezéssel a fent nevezett király elhatározását jóváhagyjuk, hogy bárki is legyen a somogyi apát a ti azon apátsági monostorotok élén, amely a Flavia völgyben van, s amelyet – mint fentebb mondtunk – ugyanez a Szent Egyed épített, az illető engedelmességet tanúsítson[...]”

„A bulla szabatosabb és rövidebb formában ugyan, de sorról-sorra haladva, s az értelem árnyalatait is vissza tükröztetve írja át a somogyvári oklevél szöve-

14 Széchényi Imre gróf: A somogyvári Kupavár, illetőleg Szt.-Egyed apátság Történetének Vázlata. Budapest, 1896, 8. – Vö. Gerecze Péter: A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai. *Archaeológiai Közlemények*, 20. (1897) 136.

15 Mátyás Flórián: Sz. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 19. (1900) 1–42. és *Akadémiai Értesítő*, 11. (1900) 8. sz., 495–504. Kivonat a június 11-én tartott felolvasásból. – uő. Chronológiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történetéhez. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 18. (1899) 355–394.

16 Mátyás Flórián: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici I-IV*. Pécs és Budapest, 1881–1885.

gét; az apátság immunitásáról szóló részt pedig szóról-szóra átveszi: »a királyon kívül senki ne merészeljen az egyház javairól ítélni« (nullus preter regem super res ecclesie iudicare presumat).¹⁷Jellemző az átriumra vonatkozó rendelkezés megerősítése, valamint a birtokok és a monostor tárházának védelme: „Ha tehát valaki, jóllehet ismeri ezen határozat tartalmát, akár ki akarná vonni a somogyi monostort (tárházat¹⁸) monostorotok fennhatósága alól, akár ugyanezen monostort meggondolatlanul megkisérelné megfosztani javaitól [...] a végítéletkor szigorú büntetés alá essék.” (Si quis igitur decreti huius tenore cognito vel Seumichensem cellam, a vestri monasterii subiectione subtrahere vel eandem cellam bonis suis temere privare temptaverit [...] a sacratissimo corpore et sanguine Domini Dei et Redemptoris nostri Jesu alienus existat atque in extreme examine districte ultioni subiaceat.)

Szent Egyed sírjáról nem esik szó az 1091. évi somogyvári oklevélben, egy halott sírjának [ti. László királynak, akit 1091-ben szeretett fiunknak (dilecto filio nostro) neveztek] említése tehát a pápai kancellária új információja!

Így egyáltalán nem meglepő, hogy Mátyás Flórián – a korábban általánosan elfogadott állásponttal szemben – azt mutatta ki, hogy László királyt először nem Váradon, hanem Somogyvárott temették el. Kézai Simon szerint Váradon nyugszik (In Warod requiescit),¹⁹ a Képes Krónika pedig csak annyit mond, hogy a váradi monostorában temették el (sepultus Varadini in monasterio suo).²⁰ A XIV. századi Pozsonyi krónika, a Budai és a Váradi krónikacsalád úgy tudta, hogy szentséges testét a váradi monostorában temették el, és ereklyéit ott tisztelték, a legnagyobb alázattal imádják (sacrosanctissimum corpus in suo

17 Baumgarten Ferenc: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. *Századok*, 40. (1906) 393-394.

18 II. Orbán pápa 1091. november 17-i oklevelében: Monasteriorum sive cellarum donatio, (Baumgarten 1906, 407.). Monostori Martina a cella szót monostornak fordítja, helyesen. Segítségét ez úton is nagyon köszönöm. Téglássy Imre ezt a részt így fordította le: „Ha tehát akadna bárki, aki e rendelkezés tartalmának ismeretében, akár a somogyi szentélyt (cella) a ti monotorotok rendelkezése alól elragadni vagy akár ugyanezen szentélyt az ahhoz tartozó javaktól vakmerően megfosztani merésznél, akkor az illetőt[...] tiltsák el a mi Urunk és Megváltónk Jézus Krisztus legszentebb testének és vérének vételétől[...]”

19 SRH I. Budapest, 1999, 182.

20 Gombos: Catalogus I. Budapest, 2005, 645.

monasterio Waradini devotissime veneratur).²¹ A Cornides-kódex szerint is a „legszentebb testét Váradon tisztelik” (cuius corpus Waradini devotissime veneratur). A Toldy-kódex többet mond: „Szent László királyt a váradi egyházban temették el, ahol a sírnál éjjel-nappal Isten dicsőségére Dávid zsoltárokat zenegenek” (Sanctus Ladislaus rex[...] sepultus est in ecclesia Waradiensi, ubi dies noctesque apud sepulcrum eius decantatur in laudem Dei psalmi Daudis).²² A Szent László-legenda is úgy tudja, hogy Váradon temették el, de elmesél egy különös történetet is, amely szerint László királyt „váratlan betegség döntötte le a lábáról [...] boldogan tért meg az Úrhoz. A hívek a nyári napok hősége s a hosszú út miatt haboztak, hogy testét Váradra vigyék-e (ugyanis az ő meghagyása szerint ide kellett volna temetni), de úgy látszott, okosabb a *fehérvári* egyház mellett dönteni, minthogy az volt közelebb [...] a kocsi, amelyre a testet rakták, mindenféle állati vonóerő nélkül, magától indult Váradra a helyes úton. (Dum vero de corpore eius Waradinum transferendo, ubi scilicet sepeliri se mandaverat, ob ardorem dierum canicularium et longitudinem vie fidelium hesitaret arbitrium et in Albensem ecclesiam [...].)”²³ Az Érdy-kódex is megörökítette ezt a történetet: „Még életében meghatta vala, hogy Bihar-Váradra vinnék temetni testét halála után. A magyarországi fejedelmek kedég látván az időnek alkalmatlan és messze voltát, félének rajta, hogy a szent kegyes király testének romlása ne lenne az nagy buzgó hevségnek miatta. Tanáccsal élvén, közelségnek okáért térének Fejérvár felé [...]” Temesvári Pelbárt latin szövege megegyezik a fentivel.²⁴ Ezt a kocsicsodát mind a Képes Krónika, mind a Magyar Anjou Legendarium képben is megörökítette. Egyetlen más esetben sem ismernek a hazai források hasonló történetet, bár mind a legenda, mind az idézett írott források későiek, századokkal későbbiek Szent László temetésénél. Mégis sokat

21 SRH I. Budapest, 1999, 420. és II. 40. Pozsonyi és Párizsi krónika. In: Krónikáink magyarul. III/1. *Történelmi források III.* Válogatta és fordította: Kulcsár Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 29, 70.

22 Gombos: Catalogus II. Budapest, 2005, 989. – Krónikáink magyarul. Budapest, 2006, 165.

23 Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, 99-100. – Gombos: Catalogus III. Budapest, 1937, 2456-2461. – SRH II. 522-523.

24 Cum ipse sepultrum elegisset in ecclesia Varadiensi, princeps autem Hungariae ab ardorem dierum canicularium vellent suum corpus deferre ad sepeliendum in ecclesia Albensi, que propinquioris distantie et brevioris vie erat.

jelent a történet, mert azt bizonyítja, hogy Szent Lászlót nem Váradon, hanem másutt temették el, közvetlenül a halála után. Györffy György ezt így fogalmazta meg: „A halottas szekér László király koporsóját másfelé vitte, mint ahová irányították. Ezt mondja róla a legenda, amely a jelképek nyelvén fejezi ki a valóságot. László hamvait ugyanis először a somogyvári monostor-templomban helyezték el, de utóbb a váradi püspök kieszközölte, hogy átvigyék Váradra.”

Mátyás Flórián ezt írta: „Pedig II. Paschalis pápa oklevele arról értesíti az olvasót, hogy László ’tisztelendő teste’ a somogyvári monostor templomában nyugszik [...] Hogy pedig László király ’tisztelendő testét’ csakugyan a somogyvári apátság egyházában tették örök nyugalomra, nem pedig Nagyváradon, minden kifogáson fölül álló tanúink vannak: a francia apát, és a római pápa.” „Mi nem tudjuk, miért kelljen titkolóznunk és mellőznünk egy minden tekintetben hitelesnek bizonyult diplomatikai adatot. Bátran kimondjuk tehát, hogy a királyi ereklyék első elhelyezése Somogyvárott, történeti igazság, amelynek hiteles voltáról oly tanúkkal szemben, mint 11 év múlva Hugo apát és a pápa, legkisebb okunk sincs kételkedni.” „Mivel pedig még életében temetkezési helyéül a Nagyváradai egyházat választotta, az általa alapított erdélyi helyett, át is szállították őt Somogyvárról az 1106-diki bulla kelte után, föl nem jegyzett esztendőben.”²⁵

121 évvel ezelőtt (1900), nemsokkal Mátyás Flórián tanulmánya megjelenése után, Pauler Gyula bírálta a szerzőt, mondván: „sok állítása helyes, másokhoz szó fér, egy-kettőt pedig éppenséggel nem fogadhatunk el.”²⁶ Pauler Gyula (1841–1903) tekintélyes család tagjaként (Pauler Tivadar korábbi igazságügyi miniszternek, a koronatanács tagjának, egyetemi tanárnak fiaként) már 36 éves korában az MTA rendes tagja, 1895-től a II. osztály elnöke, a hatalom sáncai között élt és alkotott. Ádáz és elkeseredett vitában állt Salamon Ferencsel és a „veterán” Mátyás Flóriánnal, kivált a „Magyar nyelv finnítési törekvések

25 Mátyás Flórián: Szent László és Imre királyok végnapjai, és II. Endre életévei, fogsága és temetése. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 19. (1900) 13–14.

26 Pauler Gyula: Szent László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1900. jun. 11-én tartott ülésén, Mátyás Flórián rendes tagtól. Budapest, 1900, Atheneum kny. 8-r. 42. l. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 19. köt. 1. szám. *Századok*, 34. (1900) 738.

ellenében” c. műve miatt (1858). „Nem érthetünk vele egyet abban, a mit Szent Lászlónak Somogyváron történt eltemetéséről és Imre király halála idejéről mond.” „Ha a szöveget a Mátyás Flórián által kihagyottakkal visszaállítjuk,” akkor „a teljes szövegből kitűnik, hogy nem László királynak, hanem Odilo apátnak a teste nyugodott Somogyvárott; a venerabile szó is inkább a barát, az apát, mint a világi ember, László testére illik; különben, ha a szöveg nem is volna világos, ha azt a magyarázatot is megengedné, hogy az ember a 'venerabile corpus' alatt László király testét értse, nem lehetne ezt a lehető varianst helyesnek elfogadni, mikor számos más hiteles adat a mellett tanúskodik, hogy László király testét mindjárt Váradon temették el; azt pedig, hogy – bár ideiglenesen – Somogyváron lett volna eltemetve, a jelen, másképp is magyarázható bullán kívül semmi egyéb nem bizonyítja.”²⁷

Néhány év múlva Baumgarten Ferenc (1880–1927) Párizsban, a Bibliothèque Nationale-ban vizsgálta meg – többek között – II. Paschalis pápa 1106. november 2-án kelt bulláját, amelynek „egy adata, nézetem szerint kétségtelenné teszi, hogy Szent Lászlót eredetileg Somogyváron temették el s csak később szállították tetemeit ismert nyugvóhelyére, Nagyváradra”²⁸ Baumgarten Ferenc, aki Fejérpataky László (1857–1923) tanítványa volt, ismerte Mátyás Flórián tanulmányát, de eredetileg nem tudott arról, hogy az idézett bulla első közlője Léon Ménard (1703–1767) már felismerte, hogy Szent Lászlót eredetileg Somogyváron temették el. Utólag ismertté vált előtte.²⁹

„A bullának Szent László temetkező helyére vonatkozó adata határozott és csak egyféle magyarázatot enged; a Századok bírálójának (Pauler Gyulának, *bk*) értelmezése helytelen.” „[...] nem László királynak, hanem Odilo apátnak teste nyugodott Somogyvárott [...] (Pauler szerint³⁰); [...] a pápának semmi oka nem volt Odilo ismeretes nyugvóhelyéről beszélni, különösen midőn e kolostor apátjának írt.” „Erőszakot kellene tenni a latin nyelven, hogy elfogadhassuk a

27 Pauler 1900, 739.

28 Baumgarten Ferenc: Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. *Századok*, 38. (1904) 868.

29 Baumgarten Ferenc: Levelek a szerkesztőhöz. *Századok*, 38. (1904) 994–996.

30 Baumgarten Ferenc: Levelek a Szerkesztőhöz. *Századok*, 38. (1904) 994–996. Odilo sírja Saint-Gilles-ben van.

bíró magyarázatot.” Tasnádi Nagy Gyula, a Századok szerkesztője nem hagyta szó nélkül a Paulert sértő megjegyzést, mivel sokáig az ő beosztottjaként dolgozott a Magyar Országos Levéltárban, amelynek főlevéltárnoka volt Pauler Gyula. Azt állította, hogy „a szóban forgó latin szöveg, minden erőszak nélkül is, mind a két magyarázatot megengedi”.³¹ Ez a körülmény – vagyis a személyi kapcsolatok és függőségek kérdése – nagyon tanulságos a mai szereplők esetében is, amint majd látni fogjuk!

Baumgarten kiemeli, hogy Paschalis pápa kortársa volt László királynak, ezért a XIII–XIV. századi krónikák és legendák állításaival szemben feltétlen hitelesebb az ő közlése. Nyilvánvaló, hogy az eredeti, első temetkezési helyet később tudatosan feledtetni kívánták a váradiak. A királyok, a főemberek és a főpapok sírjának áthelyezése egyébként nagyon gyakori volt a középkorban. „A király valamely általa alapított és e célból különös kegyével kitüntetett monostorba temetkezzék, annak a szentnek az oltalmában, kinek a kegyeibe ajánlotta magát.”³² A somogyvári apátságot pedig Szent László alapította, gazdag adományokkal látta el, rendkívüli kiváltságokkal ruházta fel, és szent Egyed különös pártfogását kérte.” „Somogyvár mellett szól végre egy kézirati adat [...] a saint-gilles-i apátság 1128. évi obituariuma, amelyben szerepel László király temetésének pontos dátuma. Hogy a távoli saint-gilles-i monostorban tudták és feljegyezték, azt csak úgy tudom megmagyarázni, ha a temetés ez apátság fiók-monostorában, Somogyváron történt, melylyel az anyakolostor állandó összeköttetésben volt.”³³ Baumgarten Ferenc még egyszer visszatért Paschalis

31 Baumgarten Ferenc: Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. *Századok*, 38. (1904) 869, 1. jegyzet

32 Genealogia ducum et regum Hungariae triplex I. Codex Cornidesianus, Toldyanus et Knauzianus: Stephanus obiit...sepultus est Albae in basilica, quam ipse fundavit;...Aba...sepultus in suo monasterio Saar, quod ipse fundavit; Rex Andreas Alba....sepultus est in Thyhon in monasterio sancti Aniani, quod ipse fundavit; Rex Bela Belin....sepultus est in monasterio Sancti Salvatoris, quod ipse construxerat in loco, qui dicitur Zugzard; Rex Geysa primogenitus regis Belae Belyn...obiit....et Waciae tumulatur in ecclesia beate Mariae virginis, quam ipse fundavit et ditavit; Sanctus rex Ladislaus filius regis Belae Belyn...cuius corpus Waradini devotissime veneratur. Gombos: Catalogus II. 981.

33 Baumgarten 1904, 870-871. – László királyt már az 1192. évi szentté avatása előtt szentként tisztelték. Vö. Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. *Századok*, 134. (2000) 127.

bullájára és megerősítette: „az csak egyféle magyarázatot enged meg. Az 'eius corpus', minthogy közvetlenül az 'obtulit' -ra következik, csak ennek alanyára, vagyis Szent Lászlóra vonatkozhatik[...] De egészen eltekintve ettől, tárgyi és más nyelvi okok is kétségtelenné teszik magyarázatom helyességét. Ha az 'eius corpus' Odilora vonatkoznék, az 'ubi et' -nek Saint Gilles-re vagy Somogyvárra kellene utalnia. Ha a bulla St. Gilles-re célozna, fölösleges volna az 'et', erre tehát már nyelvi okokból sem lehet gondolni. Azonban semmi értelme sincs annak, hogy a pápa megírja, /az apátnak/, hogy előde, Odilo ott nyugszik. Ellenben nagyon is odaillik, hogy László alapításáról szólván felemlítse, hogy azt azzal is kitüntette, hogy oda temetkezett.”³⁴

1904 után – néhány felvillantott, de nem bizonyított kételkedést³⁵ leszámítva – több mint egy évszázadig (!) a latinul kiválóan tudó középkorkutatóink szinte mindegyike bizonyítottnak tekintette Szent László király somogyvári első temetkezését.³⁶

2011. október 28-án a Hadtörténeti Múzeumban népes hallgatóság előtt Hende Csaba honvédelmi miniszter, Kovács Vilmos ezredes, parancsnok, Varga Kálmán főigazgató köszöntésével bemutatták a több évtizeden át végzett kutatásom és feldolgozásom eredményét: a Somogyvár-monográfiát, amelyet a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága adott ki. Szakmai értékelését Buzás Gergely régész foglalta össze, aki a 600 oldalas munkát kiemelkedő kutatási eredménynek nevezte, és hosszan elemezte.

34 Baumgarten 1904, 994–995.

35 Balogh Jolán és Klaniczay Gábor után Tóth Sándor fejezte ki kétségét, mondván: „Tihany és Szekszárd vitathatatlanul királyi temetkezőhelyül szolgált, Somogyvár ilyen szerepe viszont kétségbe vonható.” Jegyzetében arra hivatkozik, hogy II. Paschalis 1106. évi bullájának „helyhatározói mellékmondata szorosabb összefüggésben látszik állni a megadományozott monostorral és benne nyugvó védszentjével, aki a corpus venerabile kifejezésre is méltóbb lehetett a nemrég elhunyt magyar királynál – mint az ugyanezen szent emlékére létesített somogyi egyházzal és alapítójával.” Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannónhalma, 2001, 239., 61. jegyzet

36 Fejérpataky László, aki a magyar oklevéltan egyik legnagyobb alakja, azt mondta Baumgarten Ferenc bizonyításáról: „Szent László temetése helyének kérdését is jóformán eldöntötte”. Az előszóban előadottokról a Századok folyóirat tárcája ad rövid összefoglalót. *Századok*, 39. (1905) 976.

2011-ben, a mű nyomdai előkészítése közben kaptam kézhez egy kéziratos tanulmányt, amelynek szerzője Solymosi László (1944) megtámadta a II. Paschalis pápa 1106. évi bullájának eddigi értelmezését, valamint a régészeti feltárás eredményeit, kifejezetten azzal a céllal, hogy a Somogyvári Történelmi Emlékhelyen létrehozott királysír-kegyhelyet hiteltelenítse. Okfejtésében teljesen átvette Tóth Sándor ötletét. Solymosi László (a továbbiakban SL) tanulmányát az elmúlt hat évben négy helyen jelentette meg, mivel fontosnak érezte, hogy a „téves legendát” és a királysír mítoszt felszámolja.³⁷

SL a tudományos etika íratlan szabályait és a történettudomány elfogadott hagyományait mellőzve készítette el dolgozatát.

A legsúlyosabb etikai vétsége, hogy nem érvei és szakszerű bizonyítása végén mondja ki az ítéletét, hanem azzal kezdi, hogy egy tévhitről van szó! Ezt hatszor ismétli meg. Szent László király somogyi sírjának legendája tévhit itt-hon is, külföldön is, a tévhit terjedése újabb lendületet kapott, a kutatók tévesztése etc. Még ennél is furcsább, hogy a magyar diplomatika nagyjait, a régieket éppen úgy, mint a még élőket, latinul rosszul tudó, tudatosan hamisító kutatóknak minősíti. Mátyás Flóriántól kezdve szinte mindenkit azzal vádol, hogy kihagyásokkal közölték a pápai bullát, mintegy tudatosan meghamisították a szöveget! A kipontozott részeket „elhallgatták vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást”. Egyetlen esetben sem lehet és nem szabad feltételezni, hogy egy oklevél kutatója nem olvasta el az elemzett oklevél egészét! Fejérpataky László, Füssy Tamás, Békefi Remig, Sörös Pongrác, Karácsonyi János, Horváth Cirill, Dercsényi Dezső, Györffy György, Csóka Lajos, Bogyay Tamás, Mályusz Elemér, Horváth János, Fügedi Erik, Levárdy Ferenc, Bálint Sándor, Kristó Gyula, Érszegi Géza, Makk Ferenc, Koszta László, Kiss Gergely, Neumann Tibor „va-

37 Solymosi László: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Gecsényi Lajos-Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest 2011, 125–142. – Uő. Egy tévedés nyomában. Szent László király somogyvári temetésének legendája. In: Illés Pál Attila és Juhász Laczik Albin (szerk.): *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon 1*. OSB. Budapest, 2012, 151–171. – Uő. Szent László király. A temetéstől a szentté avatásig. *Rubicon*, 28. (2017) 9. szám, 19–29. – Uő. Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása. In: Kristóf Lilla Alida – Lukács Zoltán – Patonay Lajos (szerk.): *Szent király, lovagkirály. A Szent László-herma és a koponyaareklye vizsgálatai*. Győr, 2017, 16-39.

kon” hittek Mátyás Flóriánnak? A legnagyobbjaink sem olvasták volna el az egész bullát, sőt tudatosan hamisítottak?

Mivel maga SL is hitt a somogyvári királysír meglétében 1986-ig vagy 1992-ig,³⁸ felmerül a kérdés: mi váltotta ki SL „megvilágosodását” 2011-ben, tíz évvel Tóth Sándor felvetése után?

Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy ez a tanulmány megrendelésre készült, és időzítve lett közzétéve 2011-ben! 1992 után közel húsz évig SL-nek nem volt módja ezzel a bullával foglalkoznia,³⁹ sőt arra sem jutott ideje, hogy az egész oklevelet pontosan lefordítsa és összevesse az ún. alapítólevéllel?

A hivatalos történelmi irányvonalhoz mindig simulékonyan igazodók per-sze nyomban átvették és elfogadták SL állításait.⁴⁰ Különösen meglepő, hogy az,

38 *Magyarország történelmi kronológiája*. Főszerkesztő: Benda Kálmán, Szerk.: Solymosi László. Budapest 1981, 1983, 1986. „A vonatkozó részt Érszegi Géza és Solymosi László jegyzi, de Győrffy György lektori véleményét követve a szerkesztői munka során *automatikusan* (?) magam írtam bele a Pauler Gyula összefoglaló munkájában nem szereplő somogyvári temetést. Vö. Solymosi 2012, 152., 6. jegyzet. A *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. kötetét Érszegi Géza, Csóka Gáspár és Solymosi László lektorálta. DHA 1. Budapest, 1992, 352.: Ladislaus I. rex primum in monasterio S. Aegidii de castro Simigiensi sepultus est. – Lehetséges, hogy ez a mondat a lektorálás után (?) került a kéziratba. Magam a kézirat Győrffy György által kiválogatott mintegy kétötödét kaptam meg átnézésre. A pápai bulla nem tartozott közéjük.” Vö. Solymosi 2012, 160, 53. jegyzet.

39 Feltűnő, hogy az Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. *Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár* 22. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Közre adja: Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2006. sem vette fel az anyagába ezt a fontos oklevelet! A teljes oklevél fordításában Monostori Martina és Téglássy Imre volt a segítségemre.

40 Szemléletes és tanulságos példa Havasi Krisztina, aki az egri székesegyház közepén (in medio ecclesie) fekvő sírhely elemzésekor kiemeli, „hogy szentek, szentként tisztelt személyek, alapítók és királyok temetkezése kapcsán” merül fel leginkább ez a forma. Majd így folytatja: „A magyarországi emléktárgyakban ennek fennálló – ám rendeltetésükre nézve *vitatott* – Árpád-kori emlékei Feldebrőhöz, a pécsi székesegyházhoz és a somogyvári bencés apátság templomához kötődnek.” Bár ismeri a somogyvári monogáfiát, ám az elemzést teljesen figyelmen kívül hagyva, átveszi SL hamis érvelését. „Somogyváron az apátsági templom hosszházának nyugati végében, a főhajó középtengelyében, a nyugatról számított második pillérpár vonalában feltárt és a késő gótikus újjáépítés során is befoglalt kisebb méretű sírkamra, mely leginkább ereklyesír lehetett, a templom belüli elhelyezését, helyének a szentélytől és a kórustól ‘távolabbi’ nyugati kijelölését tekintve figyelemre méltó Eger szempontjából.” A jegyzetben azt írja: „A királytemetkezés lehetősége több szempontból is *vitatott*, vitatható. A keskeny, mély akna már csak méretei folytán sem elhúnyt személy számára, annak nyughelyeként épülhetett, sokkal inkább ereklyék befogadására szolgáló síreptémnyről lehetett szó. E tekintetben az alapító László

aki a „Somogyvár. Szent Egyed-monstor” c. monográfiám szakmai elemzője és nagyra értékelője volt, Buzás Gergely régész, hat év elteltével az elsők között tette közzé, hogy **félrefordítások** történtek.⁴¹ Sőt, a „középkor képi nyelvét is félrefordította a modern tudomány”. Az egyik legjelentősebb somogyvári dombormű értelmezésekor az én magyarázatomat meg sem említik, holott 28 évvel ezelőtt közöltem először a „Barbárok megtérése” c. feltevésemet.⁴²

Lehangoló, hogy az egyébként korrektül dolgozó régészek sem mernek önállóan gondolkodni, és tárgyilagosan elemzni. Biczó Piroska anélkül, hogy alaposan utánanézett volna régész kollégája elemzésének, azonnal, szolgálai alázattal átveszi SL tudatos „átértelemezését” és azt írja: „Somogyvár, mint Szent László első nyughelye 1900-ban merült fel (!) a szakirodalomban. II. Paszkál pápa 1106-ban kelt latin nyelvű oklevele egy többszörösen összetett mondatának téves értelmezése vezetett az első, somogyvári temetés feltételezéséhez, amely a körülötte kibontakozó vita következtében csak lassan, az 1960-as évekre vált elfogadottá a történeti munkákban. Bakay Kornél, a somogyvári monostor feltárója, a főhajóban, egy keskeny, falazott, aknaszerű üreget (!) talált. Azon állítása, miszerint ez László király első sírja helyén épült ereklyesír lenne, nem bizonyítható, a különös (?) akna magyarázatát azonban nem ismerjük.”⁴³ Egyetlen királysírunk sem bizonyítható minden kétséget kizáróan, ezért értékelnünk kell a legkisebb adatot is. Biczó Piroska minden más esetben megengedő, akár Szent István feltételezett sírhelyéről, akár Imre király egri, többszörösen feltételezett temetkezéséről, akár II. András áthelyezett sírjáról ír.

király 1192-es szentté avatásával, a király ereklyéivel való összefüggés lehetősége éppúgy számba vehető, mint a tituláris szent, Szent Egyed ereklyéinek tisztelete.” Havasi Krisztina: Cuius corpus requiescit in ecclesia Agriensi [...] *Archaeológiai Értesítő*, 142. (2017)152–154,78. jegyzet

41 Buzás Gergely – Kovács Oszkár: Somogyvár. Szentek és félrefordítások. Altum Castrum. Online Magazin.

42 Bakay Kornél: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Budapest, Múzsák, 1989, 121–134. és Bakay Kornél: Somogyvár. Szent Egyed-monstor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása. Budapest, MNG, 2011, 53–65.

43 Biczó Piroska: Az Árpád-házi királysírok. A magyar történelem rejtélyei sorozat. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016, 12-13.

A szakmabeliek közül – Koszta Lászlón kívül⁴⁴ – senki sem szólalt meg, s kivált nem tiltakozott SL vádjaival kapcsolatban, és a megállapításait sem vizsgálták meg. Miért ez a nagy csönd? Miért ez a nagy hallgatás?

SL vagy nem vette észre, vagy nem akarta tudomásul venni, hogy Paschalis pápa a bullát a St. Gilles-i monostor apátjának íratta, s így józan ésszel fel nem tehető, hogy ő figyelmeztesse, emlékeztesse Hugó St. Gilles-i apátot, hogy a Flavia-völgyi Szent Egyed monostorban kik vannak eltemetve. Pauler Gyula ötlete, hogy ti. a kortárs Odilo apát sírhelyéről van szó, még talán magyarázható volna, ám a 380/386 évvel korábban elhunyt Aegidiusnak a Saint-Gilles-monostorban lévő sírjára utalni, képtelen gondolat!⁴⁵

SL lenézi, lekezeletti a nagy elődöket. Mátyás Flórián forrásközléseinek sok hibáját emlegeti, Baumgarten Ferencről pedig azt írja: „középkorkutató történésznek készült (!), ám később felhagyott a középkorkutatással”, azaz nem volt jelentős történész, s jószerével csak az írók támogatására létrehozott alapítványa tette ismertté. Sőt, Pauler érveit elhallgatta, bizonyos zavaró részeket nagyvonalúan kihagyott. „Később is, mintha óvakodott volna (?) attól, hogy az inkriminált részt közölje.” „Mátyás és Baumgarten régi és újabb követői is ezzel az idézési technikával éltek.”

Nagyon méltatlan eljárás az ilyen. Mindamellettt Baumgarten nagyon fontos érvei közül SL csak egyetlen egyre reagált (Pierre Guilliem halottaskönyvére), holott a bulla két alapszava a venerabilis és az et szócska! Nézzük meg tehát újra magát a bullát.

44 Koszta László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11-12. század fordulóján. *Századok*, 146. (2012) 269–317.

45 Szent Egyed sírjára vonatkozóan lásd *Magyar Katolikus Lexikon. II.* Főszerk. Dr. Diós István. Szent István Társulat, Budapest, 1993, 810–811. – Magyar Kálmán: Somogyvár és Saint Gilles régészeti emlékei. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére.* Kaposvár, 1992, 196. – *Lexikon für Theologie und Kirche. I.* Freiburg. 1930, 132, – Aryeh Grabois: Enzyklopädie des Mittelalters. Edition Atlantis, Frankfurt, é.n. 529: Saint-Gilles-de-Provence, S. wurde als angebliche Grabstätte des hl. Ägidius, im 10 Jh. Pilgerort. Ereklýei a toulouse-i St. Severin templomban, de Esztergomban már a XI. században őrizték koponyájának három töredékét. Somogyvárrott is voltak ereklýei.

Paschalis episcopus servus servorum Dei dilecto in Christo filio Vgoni abbati monasterii Sancti Aegidii quod in valle Flauiana situm est eiusque successoribus regulariter promovendis in perpetuum. *Paschalis püspök Isten szolgáinak szolgája Krisztusban szeretett fiának (dilectus filius), Hugónak, a Flavia-völgyben fekvő Szent Egyed monostor apátjának és az ő helyét a rendi szabályoknak (regula szerint) megfelelően megválasztandó utódainak mindörökre. Religiosis desideriiis dignum est facilem prebere consensum, ut fidelis devotio celerem sortiatur effectum. Méltó dolog, hogy kegyes kívánságokhoz könnyen adjuk egyetértésünket, hogy a hitbéli jámborság gyors eredményre jusson. Téglássy Imre fordításában: „A vallásos érzülethez illik, hogy szeretettel teljes egyetértést szolgáljon azért, hogy a hűség jegyében tett fogadalom mielőbbi eredményt hozzon.”* Laticlausus si quidem bone memorie Ungarorum rex ad honorem Dei et sanctorum apostolorum Petri et Pauli in memoriam sancti confessoris Aegidii Semichensem fundavit ecclesiam et eam per manum Odilonis felicis memorie predecessoris vestri monasterio Beati Aegidii, cui auctore Deo presides, obtulit, ubi **et** eius corpus **venerabile** requiescit. *Minthogy László, a magyaroknak bizonyára jó emlékü királya, Isten, valamint a szent apostolok, Péter és Pál tiszteletére, valamint Szent Egyed hitvalló (sanctus confessor) emlékére alapította a somogyi egyházat, és azt boldog emlékezetű elődöd, Odilo kezébe felajánlotta (adományozta) Szent Egyed monostorotoknak, amelynek Isten kegyelméből főpapja vagy, és ahol az ő tiszteletre méltó teste nyugszik.*

SL az et = és (néha 'is' szónak fordítható) kötőszó is (etiam) jelentését választotta, és így fordította-ferdítette el a szöveget: „ahol az ő tiszteletre méltó teste **is** nyugszik.” Ezt az értelmezést háromszor megismételte! Baumgarten Ferenc hangsúlyozta, hogy az et-nek csak úgy van értelme, ha az Lászlóra vonatkozik, hiszen ő adta Somogyvárt St. Gilles-nek. Pauler Gyula egykori beosztottja, Tasnádi Nagy Gyula, a Századok szerkesztője is elismerte Baumgarten érvelését: „Egy szóval sem tagadjuk a somogyvári temetés lehetőségét [...]. Kétségtelen, hogy mind az ubi, mind az et kötőszócska Somogyvárra mutat [...]”⁴⁶ Ugyanilyen fontos a venerabilis jelző, amellyel kapcsolatosan SL egé-

46 Századok, 38. (1904) 996, 1. jegyzet

szen elképesztő fogalmazást használ: „A venerabile jelző ugyanis nem illik sem világi, sem egyházi személy holttestére, annál inkább egy szentnek, azaz jelen esetben Szent Egyednek földi maradványaira.” E szerint a földi maradvány nem azonos az eltemetett holttesttel!

A venerabilis (tisztelendő, tiszteletre méltó) jelző valóban döntő jelentőségű szó az oklevélben. A középkorban az esetek döntő többségében a tisztelendő jelzőt *élő* főpapok (érsekek, püspökök) kapták,⁴⁷ bár ritkán prépostokat, kanonokokat is tiszteltek így,⁴⁸ sőt előfordul testületek neve mellett is.⁴⁹ Világi méltóságok esetében is előfordul ez a jelző, mint például I. András király másodszülött fia, Dávid herceg esetében, a tihanyi Szent Ányos monostorral kapcsolatban 1089/1090-ben: „A Szentegyház összes, mind a jövőbeli, mind a jelenlegi híve számára legyen ismert az, hogy Dávid tisztelendő herceg (David venerabilis dux) a saját és szülei bűnei megbocsátása érdekében, Lászlónak, a felettébb keresztény királynak (Ladislao christianissimo rege) az engedélyével a

-
- 47 Pascasius és Eugippius az V. századból. Vö. Szent Severinus élete. Bp. 1969, 291. – Reginarius passauai püspök 833-ban. MMFH III. 32. – Liupram salzburgi érsek 837-ben, MMFH III. 36; – Gozbalduis würzburgi püspök 846-ban, MMFH III. 39; – Erchamfridus regensburgi püspök 843-ban, MMFH III. 42. – Az egyik leghíresebb személy, Beda Venerabilis (672–735). Venerabilis Bedae Historia Ecclesiastica gentis Anglorum. Ed. Günter Spitzbart. WBG Darmstadt, 1997. Példák a IX. századból: Adalwinus salzburgi érsek, 865. MGH S XI. 1854, 14; – Wiching passauai főpap 898-ban, MMFH III. 129; – Fridaricus salzburgi érsek 977-ben, Wolfgang regensburgi püspök 979-ben, János aquileai pátriárka 1001-ben, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1. Hannoverae, 1888, 185, 186, 232, 395; – Adalbert prágai főpap 994-ben, J. Długossi, Historiae Polonicae. Libri XII. T. 1. Cracoviae, 1873, 147; – Hardauuginus salzburgi érsek 1014-ben, DHA 1. 62; – Bonipert pécsi püspök 1009–1028, DHA 1. 104; – János veszprémi főpap 1082-ben, DHA 1. 236; – Rainald reimsi érsek, 1091; – Jób esztergomi érsek 1196-ban, ÁÚO I. 82, 86; – István kalocsai és János spalatoei érsek, 1273, UB II. 17, 41–42. – Teodor győri püspök 1300-ban, UB II. 330. – Vince kalocsai érsek 1308-ban,
- 48 A Szent Mór tiszteletére szentel Altah-i monostor apátja Otgarius 876/880-ban, MMFH III. 83; – Leopardus a nonantulanumi monostor apátja 899-ben, Gombos: Catalogus II. 971; – I. István király a ravennai Vinculai Sz. Péter monostor szerzeteseit tisztelendő férfiaknak nevezi, DHA 1. 123; – Odilo St. Gilles-i apát 1096-ban, DHA 1. 317. és Írott források 162–163. – A marienbergi ciszter kolostor szerzetesei, 1275, UB II. 78–79. – A marienberi (Mons Sancte Marie) monostor apátja, 1276, UB II.94; – A marienbergi ciszter kolostor apátja, Sighardus, 1277, UB II. 95;
- 49 Ordo venerabilis milicie beate Marie Iherosolimitani hospitalis domus Theutonicis, Annales Bawarici, MGH Scriptorum, XXX/I. Hannoveriae, 1896, 4;

tihanyi Szent Ányos monostornak adományozta mindezeket.”⁵⁰ Azon főpapok, főemberek esetében, akik a közlés idejéhez képest a közelmúltban hunytak el, szintén használatos volt a tisztelendő jelző. Anastasius Bibliothecarius 875. évi, Kopasz Károly császárhoz írt levelében olvasható: *Denique vir magnus et apostolicae vitae praeceptor Constantinus philosophus, qui Romam sub venerabilis memoriae Adriano iuniori papa veniens sancti Clementis corpus sedi suae restituit.* (Azután a nagy férfiú, az apostoli élet tanítója Konstantin filozófus (meghalt 869-ben! *bk*), aki a tiszteletre méltó emlékű ifjabb Hadrianus pápa idejében Rómába ment, és Szent Kelemen testét megtalálta).⁵¹ 1070-ből származó adat: Az Úr születésének ünnepén a király Freisingbe ment, kevéssel e nap után elhunyt Tarvisio püspöke, a tiszteletre méltó férfiú, Wolfram; (*Dominice nativitatis festum rex egiit in Frisingum. Post paucos ergo dies obiit vir venerabilis Wolframmus*).⁵² 1308-ban Benedek erdélyi püspök fordul Gentilis cardinalis, pápai legátushoz, hogy a gyulafehérvári Szent Mihály Arkangyal egyházának káptalanja kérésére a lelkipásztori vizsgáztatás Erdély földjén maradjon el Péter püspök úr, tisztelendő atya halála miatt (1307. november 27-én, tehát egy éve halt meg! *bk*): *per mortem venerabilis patris domini Petri episcopi pastoralis solatio sit destituta*.⁵³

Szent László király holttestét azért illette 1106-ban a pápai kancellária a tisztelendő jelzővel, mert csak 11 év telt el halála óta. A mintegy négy évszázaddal korábban elhunyt Szent Egyed maradványait semmiképpen sem nevezheték tiszteletre méltó holttestnek. *Beatus, sanctus, pie memorie, bone memorie* illet volna Krisztus hitvallójához (*confessor Christi*), mint például Szervatius esetében: *Reservatur in prefato monasterio, ubi corpore requiescit beatus Servatius*;⁵⁴ vagy Lajos király 833. évi oklevelében:⁵⁵ *ecclesie Patauiensi (passau)*,

50 DHA I. 265. és Írott források 133.

51 MMFH III. 176. és Dr. Ján Stanislav: *Pannóniai legendák. Ciril és Metód szláv apostolok élete*. Madách, Európa, 1978, 93–94. – H. Tóth Imre: *Konstantin-Ciril és Metód élete és működése*. Budapest, Magvető, 1981, 141 skk. – Nótári Tamás: *A salzburgi historiografia kezdetei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged, 2007, 270.

52 *Annales Altahenses maiores*. MGH Scriptorum. XX. 1868, 821.

53 Vatikáni Magyar Oklevéltár II. Budapest, 2000, 155.

54 *Aegidii Aureavallensis gesta episcoporum Leodiensium*. MGH Scriptorum XXV. 1880, 24.

55 MMFH III. 1969, 32.

que est constructa in honore sancti Stephani protomartiris, ubi etiam sanctus Valentinus confessor Christi corpore requiescit; vagy Lajos király 837. évi oklevelében: ecclesie Iuuauensi (salzburgi) [...] ubi eciam sanctus Rodbertus confessor Christi corpore quiescit humatus; vagy Hadrianus esetében: ad Mosapurch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit;⁵⁶ vagy Arnulf király 891. évi oklevelében: ubi sanctus electus dei confessor Rodbertus corporaliter requiescit.⁵⁷

SL okfejtése tehát egyáltalán nem meggyőző. Tóth Sándor, az eredeti ötletadó művészettörténészként még figyelembe vette a régészeti feltárás tényeit, noha az ásató régész tépelődését erősen átértelmezve „sírhely-félének” nevezte a sírt, SL azonban az ásítás során feltárt objektum különleges helyzetét, formáját nem kívánta (nem tudta?) értelmezni. Monográfiámat „igen szép kiállítású, vaskos kötetnek”, a szerzőt pedig „a Mátyás–Baumgarten-féle tévhit képviselőjének” nevezi.⁵⁸

Somogyvárott, az apátsági templomban tehát igenis volt királysír!⁵⁹ A Tóth Sándor-epigon SL mesterkedése teljesen megalapozatlan. „Magyarhonban csak egyes kis tehetség, ez is sokképpen gátolva, működhetik, míg a merő hipotézisek körében tétovázó ellenfél szellemileg tekintélyes segéd társak, anyagilag magyar alapítványi pénzerő által támogatatik.”⁶⁰

Somogyvárott 1095-ben – feltehetően – még csak egy sír fedlap boríthatta a földbe süllyesztett koporsót, olyasféleképpen, mint a tihanyi I. András király sírjánál látható.⁶¹ 1095 nyarán tehát – Szent István fehérvári temetéséhez hasonlóan, akinek a sírját takaró márvány fedlap kiemelkedett a padozatból (tabula marmorea, que pavimento preminebat) – először a földbe süllyesztett

56 Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1. 1888, 185. – MMFH III. 125.

57 MMFH III. 128.

58 Solymosi 2012, 161-162.

59 „Bakay érthető módon zokon vette bírálatomat” – írja Solymosi 2012, 170.

60 Mátyás Flórián: Észrevételek finnező véleményre a magyar ősvallásról, nyelvészeti viták és újabb magyar-árja nyelvhasonlatok. Pécs, 1858, 2. – Vö. *Magyar Nyelvészet*, 4. (1859) 233.

61 Gedai István: I. Endre király sírköve. *Archaeológiai Értesítő*, 92. (1965) 49–51. – Jékely Zs. – Marosi E. – Papp Sz. – Szovák K. – Szőke B. M. – Wehli T.: *Paradisum plantavit*. Pannonhalma, 2001, 335–338. – Újabb ezt a sírhelyet Dávid herceg temetkezésének vélik! Vö. Biczó Piroska: Árpád-házi királysírok. Budapest, 2016, 19.

aknasírban temették el László királyt is.⁶² Később szarkofág állhatott a sírüreg felett, (de lehet, hogy csak Váradon!) úgy, ahogyan I. István király esetében is volt Fehérváron: corpus sanctum in medio domus sarkophago candidi marmoris imponitur.⁶³ Tehát István királyt is halála után (1038. aug. 15-én) először ideiglenesen temették el, és majd csak 45 év múlva (1083. június 27-én) kapott méltó síremléket!

De miért temetkezett Somogyvárra I. László király? Ezt a kérdést a legtöbben fel sem tették, noha magától értetődő, ha elfogadjuk a krónikáink egy részének genealógiai adatait.⁶⁴ Kutatásaink alapján azt a hipotézist állítottuk fel, hogy László király Koppány vezér unokája lehetett, ezért választotta ki annak somogyi székhelyét. Családfája tehát így rekonstruálható: Taksony fejedelem fiai: Géza (István) és Szár Szörénd (Mihály); Géza fia Vajk (István), Szörénd fia Koppány (Szár László, Calvus Ladislaus), és Vászoly (Vazul); Vajk fia Imre, Szár László fiai: András, Béla és Levente; András fiai: Salamon és Dávid, Béla fiai: Géza, László és Lampert.⁶⁵ Szent Istvánnak tehát nem anyai nagybátyja (avunculusa), nem atyai nagybátyja (patruusa) volt Koppány-Szár (Fehér) László, ha-

62 A megmaradt aknasír méretei közül a sírüreg eredeti hosszúsága nem volt mérhető. 132 x 200 cm lehetett. Később 42 cm-re szűkítették. Mélysége 150 cm volt. Szent István feltételezett székesfehérvári sírja 155 cm mélységű volt. Jó párhuzam Szent István király feleségének Gizellának a passai Niedernburg kolostor déli szentélyében feltárt sírja, amelyet Éry Kinga és Trogmayer Ottó 1999-ben megvizsgálhatott. A sírt keresztos márvány fedlap borította, amely hosszabb volt, mint az aknasír, de keskenyebb annál. A sírgödör mérete: 45 x 190 cm. Vö. Trogmayer Ottó: Crux aurea reginae Gisela (Talányok és bizonyosságok). *Studia Archaeologica*, V. Szeged, 1999, 439–440. – Anjou Mária királyné (meghalt 1318-ban) váradi sírgödörének méretei: szélessége 79 cm, hosszúsága 217 cm, mélysége 204 cm. Vö. Kerny Terézia: Királyi temetkezések a váradi székesegyházban. In: Kerny Terézia (szerk.): *Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 1989, 164, 6. jegyzet.

63 SRH II. 432. – Kralovszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. *Folia Archaeologica*, 40. (1989) 155–173.

64 „Ezt a bencés monostort László király a saját kegyúri temetkezőhelyének is szánta.” Magyar Kálmán: A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és régészeti kutatások alapján. In: Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin (szerk.): *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I.* OSB. Budapest, 2012, 101.

65 Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Gondolat, Budapest, 1978, 47. – Uő. Szent István király és Koppány herceg. In: Bakay Kornél (szerk.): *Fegyverem a szó*. Budapest, 2015, 347–349.

nem az apai unokatestvére (patruelise). Szent István atyai nagybátyja (patruusa) Szár (Tar, Calvus Zyrind) Szörénd (Mihály) volt. Mihály felsége lehetett a lengyel Adelhaid, mert „az ő fiai, Szár László (Ladislaw) és Vazul (Vacul, Vanzil, Vencel, Vaclaw) viseltek oly neveket melyek a cseh és a lengyel fejedelmi házaknál voltak szokásosak [...] Mihály fiai közül Szár László volt az idősebbik [...] Endre, Béla és Levente az ő fiai voltak. Hogy a három testvérrel mégis az a hit terjedt el, hogy Vazulnak a fiai, ennek eredete az az atyai hatalom volt, a mit ősi szokás szerint a korán árván maradt kiskorúak fölött az atya öcscse gyakorolt s a mit azután Szent István végső évei alatt a velük ellenséges érzelmű királyi udvar mindenféle rágalomokkal megtoldott, pl. hogy nem is törvényes származásúak, s így nem méltók arra, hogy a magyar királyi trónra jussanak. Lélektanilag csakis ily magyarázat teszi érthetővé a krónikaíró kifakadását a Vazultól való származtatás ellen, s az is természetes, hogy ennek a krónikai anyag legrégebbi alkatrészéből kell erednie, abból a részből, melyet az Árpádok ifjabb ágának trónrajutása után mindjárt az első évtizedek alatt szerkesztettek.”⁶⁶

Miután Szent István ága 1031-ben Imre herceg halálával kihalt, Kópány-Szár László-Béla ága került és maradt hatalomban 270 éven keresztül. Ezért különös jelentősége lehet, hogy őket – valamiért – a „fehér” jelzővel illették. Fehér László, Fehér András (Albus Andreas), Fehér Béla (Bela Belyn), Fehérvár (Alba), illetve Fehér Magyarország (Alba Ungria), szemben a Fekete Magyarországgal (Nigra Ungria).⁶⁷

Mind az írott források, mind a régészeti feltárás eredményei egyértelművé teszik, hogy László király földi maradványai Somogyvárról átkerültek Váradra, mégpedig 1106 és 1192 között valamikor. SL egy mesét vázol fel a Váradra vonuló temetési menetről és a váradi székesegyházról, holott „a temetés körülményei teljesen homályosak, mert az eseményt minden forrás mellőzi”, a „legenda is szándékosan elhallgatja az előzményeket”, a váradi templom pedig valószínűleg még nem készült el, az „építkezések kezdetéről és befejezéséről semmilyen

66 Nagy Géza: Szent István király családi összeköttetéseiről. *Századok*, 40. (1906) 478–479. – A Váradi és a Zágrábi krónika szerint Mihály elsőszülöttje volt Vazul, akitől származtak a hercegek.

67 Bakay Kornél: A titkokzatos Fehér Magyarország. In: Bakay Kornél (szerk.): *Fegyverem a szó*. Budapest, 2015, 481–487.

feljegyzés nem maradt fenn. Nem vehetjük komolyan azt a korábbi hipotézist, amely a templom befejezését az 1095-ben meghalt László király váradi temetésével kívánja datálni.⁶⁸ Sőt, maga a Waradiensis elnevezés használata is csak a XIII. század elejétől igazolható.⁶⁹

Mátyás Flóriánnak abban is igaza volt, hogy a temetkezések „áthelyezése felől csak úgy ítéltünk biztosan, ha az egyik sírban megtalálták a holttestet vagy a rá vonatkozó feliratot”.⁷⁰ Mind a somogyvári, mind a váradi sírokat megbolygatták, így László király holttestének áthelyezésén kívül biztos adatunk nincsen a „mikor” kérdésre vonatkozóan. A váradi prépostsági templom, majd székesegyház 1134-ben már állt, II. István sírjának ide helyezése (Szent László lábaihoz) azonban tévedés, mivel II. Istvánt nem itt, hanem a váradelőhegyi premontrei prépostság templomában temették el, a hivatkozott oklevél pedig nem tesz említést Szent László sírjáról.⁷¹ Így a II. Istvánhoz kapcsolt, XIV. században lejegyzett ezüstedény csodája (scutella, Valter-legenda⁷²) sem bizonyít semmit László király váradi sírjának korai meglétére vonatkozóan.

A somogyvári észak–déli, vaskos térelválasztó fal építési idejét, valamint Ferdeszájú Boleszló 1113. évi somogyvári zarándoklatának új értelmezését figyelembe véve⁷³ magunk azt feltételeztük, hogy a királyi tetem somogyvári elevatiója, majd Váradra szállítása (translatio) és új sírba helyezése (transitus vagy

68 Kery 1989, 159. – Takács Imre: Várad Árpád-kori székesegyháza. In: Kery Terézia (szerk.): *Várad kötődékek. Szobortörédek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 1989, 21.

69 Györffy György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA II. Osztály Közleményei*, 18. (1969) 210. – A váradi székesegyház feltárt maradványai vélt (!) alaprajzi kiegészítésekkel. A király sírja a templom tengelyében, a főoltár közelében feltárt sír lehetett (!), noha középkori forrás ezt nem támasztja alá! Vö. Biczó 2016, 15.

70 Mátyás 1900, 500.

71 Kery 1989, 166. – Bakay 2011, 556. – Szent László lábaihoz temetkezni csak e királyunknak szentté avatása után jött szokásba. Bunyitay 1883, I. 56, 1. jegyzet – Vö. Solymosi 2017, 21., 30. jegyzet.

72 Solymosi 2017, 20–21.

73 Fügedi Erik: Somogyvár francia monostora. In: Magyar Kálmán (szerk.): *Szent László és Somogyvár*. Kaposvár, 1992, 55–60. Furfangos kérdés, hogy Biczó Piroska miből tudta megállapítani, hogy Boleszló somogyvári zarándoklata semmilyen módon (!) sem bizonyítja Szent László somogyvári temetését (Biczó 2016, 13.).

depositio) III. Béla király korában is történhetett. Erre utalhat Dénes mester (Dyonisius artifex) tevékenysége is, aki a rendkívül nehéz fedlapot távolította el a sírról, de másról nincs szó.⁷⁴ SL fölényeskedő kioktatással reagált erre: „Az átvitel 12. század közepi (III. Béla kori) datálása csak ötletnek tekinthető, ezért nem szükséges vele foglalkoznunk.”⁷⁵

SL csak IV. Béla esztergomi sírjának áthelyezését említi meg,⁷⁶ mintha az újratemetések ritka események lettek volna! Pedig László király nagybátyja, I. András király korában Gellért püspök tetemét is átvitték Pestről Csanádra, mégpedig hét esztendővel halála (1047) után Mór püspök és Fülöp apát kérésére a király engedélyével! „[...] az apát a püspökkel és a szerzetesekkel, zárt ajtók mögött a tiszteletre méltó tetet, illő tisztelettel és hódolattal eltemette (abbas cum episcopo et monachis clausis ianuis, **corpus venerabile** sepelierunt cum debita reverentia et honore[...]).”⁷⁷ A nemrégiben elhunyt halottat itt is tiszteletre méltó testnek nevezik, mint László királynál!

II. András király (1205–1235) sírját négy helyszínen is említik a források: a Pozsonyi, a Münchener, a Zágrábi és a Várad-i krónikák, valamint Bonfini és Thúróczy az egresi ciszter kolostort mondják, a Budai, a Cornides-, a Toldy-kódex viszont azt írja, hogy *először* a váradi székesegyházban volt az ideiglenes (!) sírja. Mügelin Henrik pedig Fehérvár mellett szállt síkra. A XIII. századi Albericus nem csak megerősíti Váradot (Andreas rex Hungarie moritur et sepelitur in civitate Waradino), de hozzáteszi: a pilisi (Pilisszentkereszt) szerzetesek, akiknek a sírboltjában volt eltemetve a megölt Gertrud királyné (akinek a sírját a régészek megtalálták!), pereskedtek a váradiakkal a király teste megszerzéséért (reclamantibus abbate et fratribus de Pelicio, et super hoc causam agentibus).⁷⁸

74 Kerny Terézia: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása. (1095–1301) In: Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek*. MTA Néprajzi Kutató Intézet, Budapest, 1996, 179.

75 Solymosi 2012, 163.

76 Solymosi 2012, 163. – Uő. 2017, 22.

77 SRH II. 565. – Árpád-kori legendák és Intelmek. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, 91–92.

78 Mátyás Flórián: Magyar történeti problémák. *Századok*, 28. (1894) 295. – uő. Szt. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. *Akadémiai Értesítő*, 11. (1900) 495–504. – Kerny 1996, 162. – Gombos: *Catalogus* I. 32.

Végül az egresi apát megkapja Váradtól Endre király holttestét, akit második felesége, Jolánta mellé temettet.⁷⁹

„Ha a kis tekintélyű szakember a nemzet összes történetét tárgyaló híresebb írot figyelmezteti némely megczáfolt és további tarthatatlan állításai módosítására, lenéző mosollyal szokott ez utalni ünnepelet írók sokaságára, akik mind azon véleményt vallották, melyet továbbra is fönn akar tartani, bármely érvelés ellenében.”⁸⁰ SL feljogosítva érezte magát, hogy megsemmisítő ítéletet mondjon szaktársai (sőt, saját maga!) felett, azért, hogy megfosszon egy nemzeti történelmi emlékhelyet az egyre erősebb aurájától. Célját nem is rejtegeti. Ezt írja: „a somogyvári királysír legendája végére jártunk. A Szent László alapította váradi székesegyház visszakapta, ami mindig is az övé volt, Somogyvárnak pedig meg kell *válnia*, attól, ami sohasem volt a sajátja [...] Somogyváron sohasem volt királysír. Mindannyiunknak, a legenda fabrikálóinak (?!), táplálóinak és szemlélőinek pedig marad a tanulság és a mitosz *leépítésének* kötelezettsége. Ami sokkal nehezebb feladatnak igérkezik, mint amilyen a mitoszteremtés volt.”⁸¹

79 Amíg Somogyvár esetében kizártnak tekintik a király holttestének átvitelét Váradra, II. András esetében így fogalmaznak: „[...] az látszik valószínűnek, hogy II. Andrást először a váradi székesegyházban temethették el, az egresi monostor azonban bizonyítani tudta a király végakarát az ottani temetkezésre vonatkozóan, és a király földi maradványait átvitték (!) Egresre” (Biczó 2016, 33.).

80 Mátyás 1894, 291.

81 Solymosi 2012, 151, 169. – uő. 2017, 23.

FELHSZNÁLT IRODALOM

- Bagi 2005.** Bagi Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Argumentum, Budapest, 2005.
- Bakay 1978.** Bakay Kornél: *A magyar államalapítás. Magyar História*. Gondolat, Budapest, 1978.
- Bakay 1989.** Bakay Kornél: *Feltárul a múlt? A múlt jövője*. Múzsák, Budapest, 1989.
- Bakay 2011.** Bakay Kornél: *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása*. Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest, 2011.
- Bakay 2015.** Bakay Kornél: A titokzatos Fehér Magyarország. In: Bakay Kornél (szerk.) *Fegyverem a szó*. Respenna, Budapest, 2011. 481–487.
- Baumgartner 1904.** Baumgartner Ferenc: Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. 1. Szent László temetkezési helye. *Századok*, 38. (1904) 868–871.
- Baumgartner 1904/a.** Baumgartner Ferenc: Levelek a Szerkesztőhöz. *Századok*, 34. (1904) 994–996.
- Baumgartner 1906.** Baumgartner Ferenc: A Saint Gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. *Századok*, 40. (1906) 389–411.
- Biczó 2016.** Biczó Piroska: *Az Árpád-házi királysírok. A magyar történelem rejtélyei*. Kossuth, Budapest, 2016.
- Bunyitay 1883.** Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I. A váradi püspökök*. Nagyvárad, 1883.
- Bunyitay 1886.** Bunyitay Vince: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Nagyvárad, 1886.
- Buzás–Kovács.** Buzás Gergely – Kovács Oszkár: Somogyvár. Szentek és félrefordítások. *Altum Castrum. Online Magazin*.
- Fejérpataky 1892.** Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 15. (1892) 190–281.
- Fraknoi 1901.** Fraknoi Vilmos: Szent László levele a montecasinoi apáthoz. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 20. (1901) 279–291.
- Fügedi 1992.** Fügedi Erik: Somogyvár francia monostora. In: Magyar Kálmán

- (szerk.) *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári apátság emlékezetére*. Kaposvár, 1992, 55–60.
- Füssy 1902.** Füssy Tamás: A Szent Egyedről nevezett somogyvári bencés apátság történetéhez. *Katholikus Szemle*, 10. (1902) 116–133.
- Gedai 1965.** Gedai István: I. Endre király sírköve. *Archaeológiai Értesítő*, 92. (1965) 49–51.
- Gerecze 1897.** Gerecze Péter: A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor templom maradványai. *Archaeológiai Közlemények*, 20. (1897) 131–160.
- Györffy 1969.** Györffy György: A magyar egyházi szervezés kezdeteiről újabb forráskrtikai vizsgálatok alapján. *MTA II. Osztály Közleményei*, 48. (1969) 210.
- Györffy 1971.** Györffy György: Szent László egyházpolitikája. *A Túrkevei Múzeum Emlékkönyve*, 1971, 69.
- Györffy 1992.** Györffy György: A Szent László-kori Somogyvár történeti szerepe. In: Magyar Kálmán (szerk.) *Szent László és Somogyvár*. Kaposvár, 1992. 7–10.
- Havasi 2017.** Havasi Krisztina: Cuius corpus requiescit in ecclesia Agriensi... *Archaeológiai Értesítő*, 142. (2017) 129–166. <https://doi.org/10.1556/0208.2017.142.5>
- Horváth 1974.** Horváth János: A Gellért-legendák keletkezése és kora. In: Horváth János és Székely György (szerk.) *Középkori kútjöink kritikus kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 147–163.
- H.Tóth 1981.** H. Tóth Imre: *Konsztantin-Ciril és Metód élete és működése*. Magvető, Budapest, 1981.
- Jékely–Marosi et al. 2001.** Jékely Zsolt – Marosi Ernő – Papp Szilárd – Szovák Kornél – Szőke Béla Miklós – Wehli Tünde: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Takács Imre (ed.) Pannonhalma, 2001.
- Karácsonyi 1916.** Karácsonyi János: Szent László meghódítja a régi Szlavóniát *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 24. (1916) 99–130.
- Kerny 1989.** Kerny Terézia: Királyi temetkezések a váradi székesegyházban. In: Kerny Terézia (szerk.) *Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum Gyűjteményéből*. Budapest, 1989. 159–167.

- Kerny 1996.** Kerny Terézia: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In: Pócs Éva-Voigt Vilmos (szerk.) *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórijából*. Budapest, 1996. 175–197.
- Kiss 2000.** Kiss Gergely: A somogyvári apátság és francia kapcsolatai. *Egyháztörténeti Szemle*, 2. (2000) 43–61.
- Kiss 2000/a.** Kiss Gergely: „Teuzo sancte Romanae ecclesie legatus..Teuzo cardinalia.” (Adalékok az I. László-kori pápai-magyar kapcsolatok történetéhez. In: *Magyaroknak eleiről*. Szeged, 2000. 265–276.
- Klaniczay 2001.** Klaniczay Gábor: Szent László „csodás” tettei krónikáinkban. *Magyar Könyvszemle*, 117. (2001) 393–403.
- Kosztá 2012.** Koszta László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11-12. század fordulóján. *Századok*, 146. (2012) 269–317.
- Kralovánszky 1989.** Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. *Folia Archaeologica*, 40. (1989) 155–173.
- Magyar 2012.** Magyar Kálmán: A Bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és régészeti források alapján. In: Illés-Juhász (szerk.) *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I.* OSB Budapest, 2012. 100–150.
- Magyar 1992.** Magyar Kálmán: Somogyvár és Saint Gilles régészeti emlékei. In: Magyar Kálmán (szerk.) *Szent László és Somogyvár*. Kaposvár, 1992. 155–220.
- Mátyás 1858.** Mátyás Flórián: *Észrevételek finnező véleményre*. Pécs, 1858.
- Mátyás 1894.** Mátyás Flórián: Magyar történeti problémák. *Századok*, 28. (1894) 291–297, 396–406.
- Mátyás 1894/a.** Mátyás Flórián: Diplomatikai vitatkozások. *Századok*, 28. (1894) 581–591.
- Mátyás 1896.** Mátyás Flórián: Történeti egyezések és tévedések. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 16. (1896) 534–561.
- Mátyás 1899.** Mátyás Flórián: Chronológiai megállapítások hazánk XI–XII. századi történetéhez. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 18. (1899) 355–394.

- Mátyás 1900.** Mátyás Flórián: Szent László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életvevei, fogsága és temetése. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 19. (1900) 1–42. és *Akadémiai Értesítő*, 11. (1900) 495–504.
- Mezey 1980.** Mezey László (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Hungaria Sacra I. Budapest, 1980.
- Nagy 1906.** Nagy Géza: Szent István király családi összeköttetései. *Turul*, 24. (1906) 55–65.
- Neumann 1999.** Neumann Tibor: A somogyvári bencés monostor alapítása. Pázmány Péter Katolikus Egyetem *Műhelytanulmányok*, 1999, 33–46.
- Nótári 2007.** Nótári Tamás: *A salzburgi historiografia kezdetei*. Szegedi Koraközépkortörténeti Könyvtár 23. Szeged, 2007.
- Pauler 1900.** L. L. (Pauler Gyula), Szent László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életvevei, fogsága és temetése. *Századok*, 34. (1900) 738–740.
- Solymosi 2011.** Solymosi László: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Gecsényi L. és Izsák L. (szerk.) *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2011. 125–142.
- Solymosi 2012.** Solymosi László, Egy tévedés nyomában. Szent László király somogyvári temetésének legendája. In: Illés P. A. és Juhász-Laczik B. (szerk.): *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*. Budapest, 2012. 151–171.
- Solymosi 2017.** Solymosi László: Szent László király a temetéstől a szentté avatásig. *Rubicon*, 28. (2017) 18–29.
- Solymosi 2017/a.** Solymosi László: Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása. In: Kristóf L. A., Lukácsi Z. és Patonay L. (szerk.): *Szent király, lovagkirály. A Szent László-herma és a koponyaereklye vizsgálata*. Győri Hit-tudományi Főiskola, Győr, 2017. 16–39.
- Szovák 2000.** Szovák Kornél, Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. *Századok*, 134. (2000) 117–145.
- Széchenyi 1896.** Széchenyi Imre gróf, *A somogyvári Kupavár, illetőleg Szt. Egyed-apátság történetének vázlatja*. Budapest, 1896.
- Takács 1989.** Takács Imre: Várad Árpád-kori székesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 11-12. századból. In: (Kerny T.szerk.) *Várad kötetek*. Budapest, 1989. 21–38.

- Tóth 2001.** Tóth Sándor: A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: Takács I. (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, 2001. 229–266.
- Trogmayer 1999.** Trogmayer Ottó: *Crux aurea reginae Giselae*. (Talányok és bizonyosságok.) *Studia Archaeologica*, V. Szeged, 1999.
- Váczy 1940/41.** Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfeinkben. *Levéltári Közlemények*, 18/19. (1940/41) 304–338.
- Zsoldos 2001.** Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásai. *Turul*, 74. (2001) 44–50.

FORRÁSOK

- ÁÚO** Árpád-kori Új Okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzéteszi Wenczel Gusztáv. Pest, 1860–1874.
- Árpád-kori legendák** Árpád-kori legendák és intelmek. Gondozta Érszegi Géza. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983.
- Catalogus** Catalogus fontium historiae hungaricae. I–III. Albinus F. Gombos, Budapest, 1937–1938.
- Die Urkunde** Die Urkunde der deutsche Könige und Kaiser. II/1. Hannover, 1888.
- DHA** Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Edendo Györffy György. Budapest 1992.
- Długossi** *Historiae Polonicae*. Crakoviae, 1873.
- HO** Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. I–VIII. Kiadják: Nagy I. Páur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. Győr-Budapest, 1865–1891.
- Írott források** Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Makk Ferenc és Thoroczkay Gábor (szerk.) Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged, 2006.
- Krónikáink** Krónikáink magyarul. Történelmi források III/1, III/3. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. és 2008.
- Lexikon** Lexikon für Theologie und Kirche. I, Freiburg, 1930.
- Magyar legendák** Magyar legendák és geszták. Fordította és összeállította: Bíró

- Bertalan. Budapest, Argumentum, 1997.
- M Lexikon** Magyar Katolikus Lexikon I-XV. Főszerkesztő Dr. Diós István.
- Magyarország történeti kronológiája** Magyarország történeti kronológiája. Főszerkesztő: Benda Kálmán, Szerk. Solymosi László. Budapest, 1981, 1983, 1986.
- MGH S** Monumenta Germaniae Historica Scriptorum I-XXX. Ed. E. Pertz
- MMFH** Magne Moraviae Fontes Historici I-V. Szerk. L. Havlik. Brno, 1966-1977.
- SRH** Scriptorum rerum hungaricarum tempore ducum stirpis Arpadianae gestarum. I-II. Ed. Szentpétery Imre, Budapest, 1937.
- Severin** Szent Severinus élete. Fordította: Mócsy András. Budapest, 1969.
- UB** Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, I-IV. Graz-Köln, 1955-1986.
- Várad** **regestrum** Várad regestrum. Az időrendbe szedett várad tüzesvas próba-lajstrom. Közreadja Karácsonyi János és Borovszky Samu. Budapest, 1903.
- VMO** Vatikáni Magyar Oklevéltár. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia I-III. (szerk.) Várszegi Asztrik és Zombori István

BÓDI ZOLTÁN

NYELVI IDENTITÁSUNK A VIRTUÁLIS TÉRBEN

ABSZTRAKT: A digitális, hálózati szintér nyelvhasználatunk meghatározó környezete. Elemző tanulmányomban azt kívánom megvizsgálni, hogy ennek a közegnek milyen tulajdonságai befolyásolhatják nyelvhasználatunkat, és hogy a digitális hálózatokon zajló kommunikációnak milyen szerepe van a nyelvi identitásunk kialakulásában.

A digitális hálózati környezet többnyelvű kommunikációs szintér, ráadásul a nyelvhasználatot az információtechnológiai környezet is meghatározza. Anyanyelvünknek a többnyelvű digitális környezetben való jelenléte és versenyképessége kulcsjelentőségű nyelvünk fennmaradása, és így nemzeti identitásunk alakulása szempontjából. Tanulmányomban röviden áttekintem az identitás főbb megnyilvánulási formáit, rétegeit (a személyes, a csoportos, a nemzeti, a nyelvi identitást), és ezek között elhelyezem a digitális vagy más szóval virtuális identitást is. Meghatározok továbbá néhány olyan nyelvstratégiai lépést, amely hozzájárul ahhoz, hogy a magyar nyelv fennmaradjon a többnyelvű digitális hálózati környezetben.

KULCSSZAVAK: digitális identitás, internet, nyelvi identitás, nyelvi versenyképesség, infokommunikáció

Identitás és anyanyelv

Nemzeti identitásunk megőrzése és alakulása szempontjából kulcsjelentőségű, hogy anyanyelvünk a világháló virtuális terében is fennmaradjon. Az identitásnak több megnyilvánulási formája, rétege van: a nemzeti, a csoportos, a személyes, a nyelvi és ma már a digitális identitás is.

Mielőtt megvizsgálom, hogy a virtuális térben és digitális identitásunkban milyen szerepet tölt be az anyanyelv és általában a nyelvek, először az identitás és az anyanyelv kapcsolatát tisztázom. A fizikai valóságban, természetes környezetünkben a nyelv identitás meghatározó szerepe elég nyilvánvaló; a sokféle megközelítés közül ezúttal Kiss Jenő meghatározásából indulok ki. „Az identitás sajátos szerveződésű kognitív struktúra, amely az ember társadalmiasulásának, környezetébe való belenövekedésének, szakszóval szocializációjának folyamatában alakul ki. A nyelv az ember kognitív felszereltségének része, ennek következtében egész mentális tevékenységünk, így az identitás kialakulása is a nyelvvel, a nyelv közvetítésével zajlik” (Kiss 2017, 806.).

A nyelv meghatározó szerepet tölt be önazonosságunk, identitásunk alakulásában, és így kapcsolódik össze a fizikai valóságban a nemzeti és a személyes identitás. „Az azonosságtudat az emberi lét egyik alapfeltétele, a kollektív identitástudat egyik legjellemzőbb formája pedig a nemzettudat...” (Bitskey 2007, 11. idézi Péntek 2010, 161.). A magyar nyelvnek szimbolikus értéke van a közösségi (magyar) identitás meghatározásában (Péntek 2010, 161–162.).

Ha az identitás rétegei közül kiemeljük a nemzeti identitást, akkor megállapíthatjuk, hogy ennek szerkezetében a nemzetek között jelentős eltérések lehetnek. Eltérhet, hogy mely tényezők dominálnak: van, ahol a nemzeti identitásban az állampolgárság a domináns (francia, svájci, finn), a diaszpóraindentitás meghatározó eleme a közös tradíció (pl. a romáknál az életmód, a hagyomány), a baszk, a galíciai (gallego), a katalán és az ír nemzeti identitás esetében a központi elem a nyelv, a nyelvi revitalizáció (Péntek 2010, 162–163.).

Nekünk, magyaroknak különösen fontos a nemzeti identitás fogalma, hisz nemzetünk egyaránt él többségi, egy nyelvű, kisebbségi, valamint szórvány két nyelvű környezetben is. Kiss Jenő szerint: „Nem egyetemes jelenség, a magyar

nyelvközösség szempontjából azonban fontos tény, hogy a kisebbségek gyorsuló ütemben asszimilálódnak. Ugyanis az asszimiláció többnyire identitásváltással jár, s ez magyar anyanyelvűek millióit érinti” (Kiss 2017, 805–806.). Az identitás és a nyelv szoros kapcsolata törvényszerű: a nyelv révén zajlik mentális tevékenységünk, így az identitás kialakulása is; kisebbségi helyzetben az identitás gyengülése a nyelvmegtartás gyengülésével jár együtt, és ez fordítva is igaz: a nyelvmegtartó erő gyengülése az identitás gyengülésével jár (Kiss 2017, 806.). Érdekes lesz ezt az összefüggést a világháló virtuális terében vizsgálni, hisz ez a tér természeténél fogva többnyelvű. De térjünk vissza a magyarság fizikai környezetéhez.

A Kárpát-medencei magyarok identitásában alaptényező tehát a nyelv, és különösen az anyanyelv. A magyarság bonyolult geopolitikai helyzete, széttagoltsága miatt, több más néptől eltérően, a magyar anyanyelv feladása a magyar identitás feladását is jelenti különösen a kisebbségi és szórvány helyzetben élő magyarok számára; őket egy másik nyelv egy új identitásba viszi el. Péntek János illúzióknak tekinti azt a véleményt, amely a nyelv nélkül is elképzelhetőnek tartja a magyar identitás megőrzését a kisebbségi közösségekben, hiszen a statisztika és a példák ennek az ellenkezőjét igazolják (Péntek 2010, 163.).

A nemzeti identitás a globális virtuális térben

Érdemes ezek után áttekinteni, hogy az infokommunikációs hálózatok virtuális terében az identitás miképpen jelenik meg. Az infokommunikációs technológia felületein az eszközök és a technológiai sajátosságok miatt lényegesen könnyebben és intenzívebben találkozunk többnyelvű tartalmakkal, mint a digitális kommunikációs hálózatokon kívül. Az internet, azon belül a világháló (world wide web) tartalmainak java része értelemszerűen sokféle nyelven érhető el, hisz ehhez a felülethez mindenhol, mindenki ugyanolyan minimális belépési küszöbvel férhet hozzá, és gyakorlatilag bárki megszothat bármilyen nyelvű tartalmat. Az internet eredeténél és technológiai jellegénél fogva is nemzetközi.

Pusztán a technológiai környezet, a távközlési hálózatok és a kommunikációs eszközök elérhetősége korlátozza a tartalmak létrehozását és publikálását a világhálón. A virtuális tér tehát szükségszerűen többnyelvű, és a különböző nyelvű tartalmak elérhetősége és érintkezése nyilvánvaló, általános és technológiai szempontból korlátozásmentes.

A webes tartalmak tömege robbanásszerűen növekedett a közösségi hálózatok, azaz a web 2.0 elterjedésével. Ennek köszönhetően a felhasználók már technológiai és adminisztratív, intézményes korlátok nélkül publikálhatnak saját tartalmat a világháló teljes nyilvánossága számára. Anélkül, hogy ezúttal a részletekben elmerülnénk, csak azt emelem ki, hogy a web 2.0 előtti időkben az egyén nem tudott közvetlenül akkora nyilvánosságot elérni, mint utána. A közösségi hálózatokon, a blogokon vagy az összeadódó közösségi tudás felületein (a wiki oldalakon, amelyek közül a legnépszerűbb a Wikipedia) viszont már bárki publikálhat saját tartalmat. Ezeknek a felületeknek a használatához, a saját tartalmak publikálásához nem kell semmiféle technológiai, programozói, tervezői, szerkesztői tudás, sőt anyagi befektetés sem. A publikáló személy nyelvi képességeit, képzettségét sem kéri számon senki a tartalommegosztás előtt. A web 2.0 előtti világban a tartalmak tömeges közönség előtti közléséhez tömegkommunikációs felület, média kellett, tehát olyan technológiai és intézményi háttérre volt szükség, amely tartalomszűrési, szerkesztési és jellemzően nyelvi kontrollt is biztosított. Ez a helyzet nem változott sokat a világháló kezdeti szakaszában sem, hisz ekkor az önálló webhelyek létrehozásához szakértelm, eszköz, programozói, informatikai tudás kellett, vagy ezeket a szolgáltatásokat, eszközöket, a technológiát és a szakértelmet meg kellett fizetni. Viszont a web 2.0 megjelenése után blogot, Facebook-bejegyzést bárki közzölhet, és ennek gyakorlatilag nincs semmiféle előzetes kontrollja. Szinte kizárólag csak a közösség utólagos és esetleges kontrollja, normameghatározó ereje érvényesül. Ezek a hatások összegezve hatalmas tömegűvé, tartalmi és nyelvi szempontból is rendkívül változatosá tették a webes tartalmakat. Ez technológiai, kulturális és nyelvi értelemben is hozzátartozik hétköznapijainkhoz.

Kommunikációs szempontból mind mennyiségileg, mind technológiailag, mind nyelvi értelemben óriási változások között élünk. Egyre több és egyre változatosabb kommunikációs ingerek közt töltjük a napjainkat. Különösen a

virtuális térben tapasztalhatjuk, hogy az eddig stabilnak, állandónak számító identitásunk a XXI. században jobban ki van téve a változásoknak, mint eddig bármikor (Greenfield 2009, 117–119.). A technológiának köszönhetően tehát az identitáshoz újabb dimenzióként a digitális réteget tettük hozzá, így az identitás még szerteágazóbbá és még összetettebbé vált (Megele – Buzzi – Longfield 2018).

Hozzáteszem, hogy a világháló magyar nyelvű tartalmai korlátlanul, határoktól függetlenül hozzáférhetők a világ magyar beszélőközösségei számára, tehát a magyar nyelvű, minőségi internetes tartalmak határozottan hozzájárulhatnak nemzeti identitásunk erősítéséhez.

A magyarság etnikai, geopolitikai helyzeténél fogva napi szinten szembe-szül a többnyelvűség helyzetével, hisz a Kárpát-medencei diaszpóra, valamint a világ többi részén szórványban élő magyar közösségek mindegyike domináns idegen nyelvű környezetben él. A világháló is többnyelvű környezet, és amennyire lehetőséget nyújt a magyar nyelvű tartalmak publikálására és elérésére, ugyanannyira ad lehetőséget a többnyelvű környezettel való érintkezésre is. Ebben a multilingvális környezetben a magyar nyelvnek is meg kell küzdenie a fennmaradásért, életképesnek, versenyképesnek kell mutatkoznia a virtuális térben is. Ugyanakkor a magyar internetfelhasználónak is alkalmazkodnia kell a világháló többnyelvű környezetéhez, az anyanyelvű tartalmak mellett idegen nyelvű tartalmakat is szükség szerint be kell fogadnia, idegen nyelvű felhasználói felületeket is használnia kell. A virtuális térben létező digitális identitásunknak része a többnyelvűség, a többnyelvű környezethez való alkalmazkodóképesség és az ezzel együtt járó változások is. A digitális identitásnak tehát az anyanyelv fontos része.

Egyes becslések szerint a globalizálódó kulturális környezetben a ma beszélt nyelvek 50%-a, mások szerint a 90%-a el fog pusztulni a következő 100 évben. A globalizációhoz kell kialakítanunk viszonyunkat, leküzdeni nem tudjuk. Fontos lehet, hogy nyelvünket versenyképesé tegyük azokon a területeken is, amelyek erősen globalizálódnak, ilyen például a digitális kultúra nyelvi környezete. A globalizált, új gazdaság erőteljesen szolgáltatóközpontú, és így nagy hangsúly helyeződik a hatékony kommunikációra és nyelvhasználatra. Egyre általánosabbak a nemzeteken, nyelveken átívelő oktatási, üzleti, foglalkoztatási,

turisztikai, szórakoztatási szolgáltatások, és ezek többnyelvű kommunikációs környezete hatást gyakorol az egyének kulturális hátterére, kommunikációs szokásaira és az általuk használt anyanyelvre is. Anne Pauwels megfigyelte, hogy egyre több, az angoltól eltérő anyanyelvű diaszporaközösség jelentkezik a digitális hálózaton, és a globális együttműködésnek, valamint a tartalommegosztásnak köszönhetően ezek közül egyre többen törekednek a domináns és globális angol nyelvű kommunikációra (Pauwels 2014, 43–44.). Tehát a virtuális térben a lokális kultúrák, a nemzeti nyelvek, valamint a globalizálódó kultúra és a globális angol folyamatos kölcsönhatása figyelhető meg, és ezek a viszonyok a virtuális térben hatással vannak a nemzeti identitásunkra is. Ennek a hatásnak az elemzése előtt viszont javasolt áttekinteni, hogy mitől függ a nyelvek életképessége a globális kulturális környezetben.

A nyelvi vitalitás tényezői

Ahhoz, hogy egy nyelvet megőrizzünk, az életképességét fenn kell tartanunk. Az UNESCO kidolgozta a nyelvi vitalitást meghatározó tényezőket (Moseley 2010):

A nyelvi vitalitás fő tényezői:

- 1) a generációk közötti nyelvi közvetítés;
- 2) az anyanyelvi beszélők abszolút száma;
- 3) az anyanyelvi beszélők aránya a teljes populációban;
- 4) a nyelvhasználati területek változásai;
- 5) az új nyelvhasználati területekre és az újmédiára való reagálás;
- 6) a nyelvoktatási anyagok és az írásbeli anyagok hozzáférhetősége.

További tényezők:

- 7) kormányzati és intézményi nyelvi attitűd és nyelvpolitika, beleértve a nyelv hivatalos státusát és használatát;
- 8) a nyelvközösség tagjainak attitűdje a saját nyelvéhez;
- 9) a nyelvi dokumentáció, kodifikáció típusa és minősége.

Az UNESCO Veszélyeztetett nyelvek atlaszában, ha rákeresünk a magyar nyelvre, akkor csupán a csángó magyar jelenik meg a találatok között, mint súlyosan veszélyeztetett nyelv (Moseley 2010). Tudhatjuk viszont, hogy a többnyelvű környezetben, nemzeti és nyelvi kisebbségként élő magyarság anyanyelve, és így nemzeti identitása is veszélyben forog. És erre a többnyelvű virtuális térben különös figyelmet kell fordítani. Nyilvánvaló tehát, hogy a fenti szempontokat ki kell egészíteni olyanokkal, amelyek figyelemmel vannak a domináns idegen nyelvi környezetben élő nemzeti és nyelvi kisebbségekre, valamint ezeknek a kisebbségeknek a fennmaradását szolgáló vagy éppen azt veszélyeztető nyelvpolitikára.

A 4. pont (a nyelvhasználati területek változásai), az 5. pont (az új nyelvhasználati területekre és az újmédiára való reagálás) és a 6. pont (a nyelvoktatási anyagok és az írásbeli anyagok hozzáférhetősége) utal a világháló különböző hatásaira, de konkrétan csak egy területét, az újmédiát emeli ki. Rendkívül fontos lenne a fenti szempontrendszer az előbb felsorolt többségi-kisebbségi nyelvpolitikai tényezőkön kívül a digitalizáció fokával, valamint a nyelvek internetes, hálózati térben való megjelenésével, az anyanyelvi tartalmak mennyiségével, beszélőközösséghez viszonyított arányával is kiegészíteni.

Az anyanyelv szerepe a digitális identitásban

A nyelvi versenyképességet tehát már alapvetően befolyásolja a többnyelvű, globalizált világban az interneten való megjelenés mértéke, és ez alapvetően fontos a nyelvi és a nemzeti identitás szempontjából is. Kiss Jenő szerint akkor versenyképes egy nyelv, ha a társadalom és a magánélet minden területének valamennyi aktuális nyelvhasználati szükségletét zökkenőmentesen képes kielégíteni, illetve a nyelvi versenyképesség mindig egy konkrét nyelvvel, jellemzően az anyanyelvvél kapcsolatban értelmezhető (Kiss 2018, 9.). Egy versenyképes nyelvnek tehát a többnyelvű valós és virtuális környezetben is meg kell állnia a helyét, azaz legalább olyan használati értékkel kell rendelkeznie, mint az őt kö-

rülvevő domináns, többségi nyelveknek. A nyelvi versenyképesség tehát a globalizált, többnyelvű virtuális környezetben még erősebben befolyásolja a nyelvi vitalitást, mint korábban a valós, fizikai térben és kultúrkörnyezetben.

Egy nyelv versenyképessége minden külső körülmény ellenére is a beszélőközösségen múlik. Egy nyelv akkor maradhat versenyképes, akkor lehet megőrizni, ha a beszélőknek gazdasági, társadalmi és politikai érdekük is fűződik a nyelv használatához. Pierre Bourdieu ezt úgy írja, hogy egy nyelv kompetenciaértékének a mentéséhez a piacot, a termelőket, a fogyasztókat, a gazdasági, a társadalmi és a politikai környezetet, feltételeket is meg kell menteni (Bourdieu 1991, 57.). Könnyen kialakulhat tehát egy olyan öngerjesztő folyamat, hogy a nagy, nemzetközileg is domináns angol nyelvi virtuális környezet olyan gazdasági, egzisztenciális körülményeket teremt, hogy a nemzeti nyelvek versenyképességének megőrzése kifejezett áldozattal jár a beszélőközöségtől, így kellő motiváció nélkül, a környezeti hatások szorításában az anyanyelvek visszaszorulhatnak az interneten. Ha az egynyelvű környezetben élő kisebb és közepes méretű beszélőközösség tagjai nemzetközileg is releváns szakmai, tudományos és egyéb tartalmakat akarnak létrehozni, elterjeszteni az internetes, virtuális környezetben, akkor értelemszerűen a globálisan elfogadott, megkövetelt angol nyelven publikálnak. Ha viszont ez nem jár együtt az anyanyelvi tartalmak párhuzamos létrehozásával, akkor ezek a kisebb beszélőközöséggel rendelkező nyelvek veszítenek versenyképességükből. A virtuális világban, a globális angol domináns nyelvi környezetében az anyanyelvek megőrzése tudatos nyelvmegetartó viselkedést, nyelvstratégiát igényel. Ha ezen a szintéren anyanyelvünk veszít a versenyképességéből, és korszerű, friss tudományos és szakmai tartalom nélkül marad, akkor az anyanyelvünk veszít a nemzeti identitásmeghatározó szerepéből.

Ezt az összefüggést általánosítani is lehet: ha egy nyelv nincs minden lehetséges szintéren jelen a virtuális térben, akkor veszít versenyképességéből, és ez csökkenti a nemzeti identitásmeghatározó szerepét. Ha egy-két generáció úgy nő fel, hogy a világháló virtuális környezetében az anyanyelve nem versenyképes, akkor hosszú távon a nyelvi és a nemzeti identitás is veszélybe kerül.

Ha mindezt a felhasználók oldaláról közelítjük meg, akkor azt láthatjuk, hogy a virtuális térben (vagy más néven a kibertérben) valamennyire minden

felhasználónak két- vagy akár többnyelvűnek is kell lennie. Ebben a környezetben gyakran fordul elő tehát, hogy a tartalmak befogadására vagy a célközönséghez való eljuttatására kényszerűségből vagy célszerűségből egy másik nyelvet (jellemzően az angolt) vagy annak terminológiáját, szaknyelvét kell használni, mert nincs honosítás, vagy nincs elérhető anyanyelvi tartalom. Ekkor az idegen nyelv válik dominánssá, és az anyanyelvünk versenyképessége csökken, azaz a kétnyelvűség itt nem két nyelv párhuzamos használatát jelenti, hanem az egyik nyelv dominánssá válik. Ez az anyanyelv háttérbe szorulásával jár.

Ezért kell tudatos nyelvstratégia az anyanyelvi tartalom digitalizálására, a honosítás koordinálására, a nyelvi tanácsadásra és a nyelvtechnológia fejlesztésére. Fontos nyelvstratégiai cél tehát a nyelvmegőrzés szempontjából az anyanyelvi tartalmak publikálása, gyarapítása a világhálón.

Ha egy magyar anyanyelvű ember az online térben a diskurzusait döntően (vagy akár teljes egészében) idegen nyelven folytatja, attól még nem veszti el az anyanyelvét, ettől még az anyanyelve az identitása meghatározó tényezője marad. Mindaddig igaz ez, amíg a valós tér és személyes motivációja is ezt diktálja. Ha viszont a virtuális és a valós tér is többnyelvű, és az anyanyelv minden területen egyre kevésbé domináns és egyre több területen válik versenyképtelenné, akkor az anyanyelv szerepe és ezzel együtt a nemzeti identitás is gyengülni fog. Tehát a digitális identításban az anyanyelve mellett a dominánsan használt idegen (jobbára angol) nyelv is megjelenik. Magától értetődőek a nyelvi kölcsönhatások is.

A kibertér multilingvális, multikulturális, dominánsan angol nyelvű környezetében a magyar nyelv használatának a háttérbe szorulása azonban nem feltétlenül okoz törvényszerűen identitásvesztést, hanem csak azt jelenti, hogy nemzeti identitásunk egyik lényeges szimbóluma, a magyar nyelv nemzeti identitásjelölő funkciója itt, bizonyos kommunikációs formákban gyengül. Ám ez az összefüggés közvetlenül csak a kibertérre, és annak is csak bizonyos szövegtípusaira érvényes. Ha az anyanyelv térvesztése tartósan fennmarad a virtuális térben (és esetleg a valós térben is), akkor ez közvetve és különösen gyengíti a nemzeti és nyelvi identitást. Tehát attól még nem veszti el valaki a magyar nemzeti identitását, hogy a kibertérben nem csak magyarul kommunikál, nem csak magyar nyelvű tartalmakat fogad be és oszt meg. Az viszont igaz, hogy a digitális identításban a nemzeti nyelv mellett a többnyelvűség is nyomatéko-

san jelenik meg. Ha viszont a virtuális térben általánossá válik az anyanyelv versenyképtelensége, akkor ez hosszú távon az anyanyelv versenyképtelenségén keresztül a nemzeti identitás gyengülését is magával hozhatja.

A közösségi hálózatok írás alapú kommunikációs közösséget, hálózati társadalmat alakítottak ki, ahol rövidebb-hosszabb, változatos formájú, összetételű és nyelvi kivitelezésű üzenetekkel kommunikálunk. Előfordulhat, hogy bizonyos hálózati közösségekben a nyelvhasználatunk kevésbé kontrollált, mint a fizikai valóságban. Ez a helyzet egyre általánosabbá kezdett válni a világháló elterjedésével, majd a közösségi hálózatok népszerűvé válásával, és emiatt az online identitásnak az anyanyelvi műveltség, a nyelvhelyesség eleve kevésbé fontos része, mint a hagyományos értelemben vett nemzeti identitásban. Az a csoportnorma érvényesül az online térben is, amelyik erős. Ha a nyelvi versenyképtelenség miatt gyenge (vagy legalábbis nem kellőképp erős) az anyanyelvi csoportnorma, akkor az nem vagy kevésbé érvényesül. Persze az egyéni motiváció is meghatározó lehet: tehát csak azért nem fog valaki helytelenül írni, mert úgysem figyel erre a közösség. Ezt lehet erősíteni tudatos nyelvstratégiával, pozitív mintákkal, személyes motivációval. Emellett a kibertér nagyon változatos, sokféle szövegtípus, kommunikációs forma, csoport és felhasználó van, és ahogy egyre összetettebbé és változatosabbá válik a kibervilág, úgy lehet egyre kevésbé általánosítani a kijelentéseket.

Mindezek mellett azt viszont meg kell jegyezni, hogy semmi sem tiltja, hogy a felhasználók alkalmazkodjanak a hagyományos nyelvi normatívákhoz, ez egyéni döntés kérdése. Jóllehet, a digitális kultúra kontextusa nem erre készíti a felhasználókat.

A nyelvi versenyképességre vonatkozó infokommunikációs nyelvstratégia alapja

A honosításnak, valamint az anyanyelvi tartalmak virtuális térben való mind szélesebb körű megjelenésének nyelvstratégiai jelentősége van. Mindez központi tényező abból a szempontból, hogy a digitális környezetben kiépülő iden-

titás, illetve indentításelemek között az anyanyelv jelentősebb szerepet játsszon, és ezzel is lehetőség nyíljon a nemzeti identitás megtartására.

Minél jobban fejlesztik a magyar nyelvű információtechnológiát és terminológiát, minél több és minél jobb minőségű (kidolgozott, hibamentes stb.) magyar nyelvi anyag van a világhálón, illetve digitalizált formában, annál jobban nő anyanyelvünk versenyképessége ezen a szintéren.

A kibertérben nincs földrajzi értelemben vett lokalitás, ezt a nyelvi-kulturális honosítással teremthetjük meg. Mivel az információs társadalomban a meghatározó erő az információ, a magyar információs társadalomban a magyar információ a meghatározó. A magyar nyelv használatához szükséges színtereknek meg jelen kell lenniük a kibertérben is, különben az információs társadalomban nem lesz magyar nyelvű identitásképző erő.

Ahhoz, hogy a kibertérben is jelen legyen a magyar nyelv, átgondolt digitalizációs stratégiát kell követni. Ez nem egyenlő azzal, hogy a hivatalok, vállalatok, intézmények a papír alapú, nyomtatott szövegeket, adatokat, anyagokat digitális formára változtatják, beolvassák. Ez csak egy része a folyamatnak. Itt inkább a folyamaton van a hangsúly: a digitalizáció akkor zajlik megfelelően, ha egy szervezet feltérképezi, átlátja és irányítja tevékenységének a folyamatait és azoknak minden elemét, majd a tevékenységét áthelyezi a kibertérbe vagy a digitális környezetbe. Ennek fontos része a kommunikáció módja, nyelve, kidolgozottsága és nyilvánossága is. Ha nyelvi anyag kerül ki a nyilvános kibertérbe, akkor annak a nyelve, kidolgozottsága is nyilvánossá, így akár mintaértékűvé is válik.

Jelentősen megváltoztatja a hétköznapjainkat, hogy a közösségi hálózatoknak köszönhetően a nyilvánosság szerkezete is megváltozott: minél tömegesebbek a közösségi hálózatok, és minél könnyebben lehet publikálni rajtuk bármilyen tartalmú, nyelvű és kidolgozottságú szöveget, annál nagyobb hatást gyakorolhatnak ezek a szövegek a nyelvhasználói közösségre.

A digitalizáció, az ehhez kapcsolódó vezetési, folyamatirányítási technikák, a digitális írásbeliség, a kiberbiztonság, a többnyelvűséghez és a globalizációhoz való viszony, a honosítás és a nyelvtechnológiai fejlesztések alkotják azokat a legfontosabb stratégiai lépéseket, amelyek anyanyelvünk digitális térben való fennmaradását és digitális identitásunk alakulását biztosíthatják.

A kutatás-fejlesztés területének nyelvstratégiai céljai a virtuális térben

Központilag kell számon tartani, támogatni és szükség esetén koordinálni a nyelvtechnológiai és a kapcsolódó nyelvészeti, informatikai kutatásokat, fejlesztéseket és a nyelvtechnológus-képzést (írástámogató, nyelvhelyesség-ellenőrző, szótári és fordító technológiák, a szakterülettel összefüggő mesterséges intelligenciával és neurális hálózatokkal kapcsolatos kutatás-fejlesztési folyamatok). Ezek a teljes magyar beszélőközösség nyelvhasználatát, nyelvmegtartását érintő ügyek, amelyek központi, kormányzati kompetenciába is tartoznak, ám valójában a konkrét tevékenységet az egyes műhelyek, kutató- és felsőoktatási intézmények, piacon működő cégek végzik. Azonban nem lehet csak a piaci igényekre támaszkodni, fontos a nemzeti érdek miatti központi támogatás is. A finanszírozással együtt viszont meg kell oldani, ki kell építeni a szakemberképzést, a nyelvtechnológus-képzés és -továbbképzés rendszerét is.

Alkalmazott kutatásokkal le kell írni az online kommunikációs normákat, az erre irányuló műhelymunkákat pedig be kell vezetni az oktatási folyamatba, támogatni kell őket, és a kutatási eredményeket az oktatásirányítási programokba is be kell építeni.

Oktatás és infokommunikáció

Bővíteni kell az iskolai oktatói gárda informatikai, infokommunikációs és digitális oktatásmódszertani ismereteit, valamint az iskolákat, az oktatási központokat megfelelő infrastruktúrával, eszközökkel és módszertanokkal, mintaprogramokkal kell ellátni. Az oktatók képzése csak az infrastruktúra, a digitális oktatási eszközök, alkalmazások és a digitális oktatásmódszertan fejlesztésével összhangban működhet hatékonyan. A tanárképzés rendszerébe szervesen bele kell illeszteni a digitális tananyag-fejlesztési és digitális oktatásmódszertani ismereteket is.

Minél több olyan tananyagot, módszertani eljárást kell bevonni az oktatási folyamatba, amely infokommunikációs eszközöket (számítógép, hordozható számítógép, táblagép, okostelefon), az internetes környezetet, változatos és különböző interaktivitási fokozatú, nyilvánosságú kommunikációs műfajokat és szövegtípusokat alkalmaz az iskolai tanítási, tanulási folyamatban.

Különösen fontos lenne a 2020 tavaszán és őszén a koronavírus-járvány miatt kényszerűen és országosan bevezetett online oktatás tapasztalatainak levonása és tudományos szintű elemzése, összegzése, valamint a tapasztalatok alapján a digitális oktatásmódszertanok továbbfejlesztése. A Nemzeti Köznevelési Portál további fejlesztése szükséges, az összes szakterületre, tantárgycsoportra, tantárgyra és tematikára távoktatási, digitális és online tananyagokat, oktatási módszereket kell kidolgozni és közzétenni.

A digitális kultúra és írástudás fejlesztése

A digitális kultúrával, a digitális írásbeliséggel kapcsolatos általános ismereteket bővíteni és folyamatosan korszerűsíteni kell. A digitális írásbeliségre vonatkozó ismereteket és módszertanokat a köznevelési tantárgyak lehető legszélesebb körébe be kell vonni. Különösen fontos lenne, hogy ne csak az informatikaórán vagy a nyelvtanórán jelenjenek meg (elméleti megközelítésben) a digitális írásbeliségre vonatkozó ismeretek, hanem minden oktatási területen alkalmazzák ezeket.

Az információtechnológiai, infokommunikációs ismeretek, ezen belül is a digitális kultúra, a multimédia és a hipertextualitás célorientált, problémaközpontú alkalmazásának az oktatására módszertani útmutatókat és tananyagokat kell fejleszteni. A köznevelési rendszer tantárgyainak teljes digitalizálását kell rendszerbe állítani. Hasonlóképpen a digitális ismereteknek és eszközöknek ugyanolyan természetesen kell megjelenniük az oktatási folyamatban, mint a gazdaság digitalizált munkahelyein.

Azt kell elérni, hogy a felnővekvő és a már felnőtt generáció tervezett, célorientált oktatási folyamat eredményeképpen ismerje meg az infokommunikációs eszközhasználatot, ezzel együtt a vonatkozó terminológiát, nyelvhasználati sajátosságokat, és így hatékonyan tudjon kommunikálni, és nyelvileg tartal-

milag, formailag is jól szerkesztett szöveget tudjon alkotni a digitális, virtuális környezetben.

Annak ellenére, hogy gyakorlatilag minden írásbeli szövegünket információtechnológiai eszközökkel, digitális környezetben állítjuk elő, az iskolákban eddig még nem került elegendő hangsúly a digitális írásbeliség, ezen belül a számítógépes gépírás és szövegalkotás oktatására és gyakorlatára.

Az oktatási rendszerbe, a tananyagokba be kell építeni azokat az ismereteket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a felhasználók a virtuális térben is el tudják dönteni, hogy melyik tartalom megbízható, hiteles és melyik nem. A valós térben ezek a technikák közismertek (szerzők, könyvek, folyóiratok, oktatási és kulturális intézmények, tanárok, oktatók, kutatók, szakértők, könyvtárak). A virtuális térben az információk forrásának a megállapítására és a hitelesség eldöntésére sajátos technikákra van szükség, és ezeket módszertani ajánlásokba és tananyagokba kell foglalni. Ez a képesség egyaránt vonatkozik a tartalmi, szerzőségi és a nyelvi szempontokra is.

A digitális kultúra kutatása, alkalmazása és közzététele

Stratégiai cél, hogy a könyvkiadásban, a könyvterjesztésben, a könyvkereskedelemben, a könyvtárakban az elektronikus könyvek (e-bookok) megfelelő helyesírású, nyelvi színvonalú formában jelenjenek meg.

Át kell tekinteni a hazai e-könyvkiadás rendszerét, folyamatait. Fel kell hívni a döntéshozók figyelmét arra, hogy mivel egyre nagyobb igény jelentkezik az e-könyvek olvasására, támogatni kell az emögött álló kiadói tevékenységet (fordítás, lektorálás, korrektúrázás, fejlesztés, előállítás, terjesztés), továbbá ösztönözni kell az e-könyvek kiadását és terjesztését is. Az e-tankönyvek iskolai megjelenését is szorgalmazni kell.

A féllégális, ellenőrizetlen nyelvi és technikai színvonalú elektronikus könyvek mellett valós alternatívaként megjelenő ellenőrzött nyelvi és technológiai színvonalú, elektronikus könyvek gazdag kínálatát kell megteremteni.

Felül kell vizsgálni az ezt akadályozó tényezőket, például az önállóan kifejlesztett elektronikus könyvek és kiadványok áfatartalmát ugyanolyan kedvezményes szintre kellene csökkenteni, mint a nyomtatott könyvekét vagy a nyomtatott könyvekkel teljesen megegyező tartalmú elektronikus változatát.

Nemzeti információtechnológiai, terminológiai adatbázis

Módot kell teremteni arra, hogy a laikus felhasználói közönség egyszerűen és hiteles forrásból tudja megismerni, megérteni és használatba venni az infotechnológiai szakkifejezés-készletet. Ezen belül fontos stratégiai célterület a kiber-tér, az infokommunikációs hálózatok és eszközök használatával kapcsolatos biztonsági ismeretek kialakítása, valamint a szakterületre vonatkozó terminológia általános megismertetése. Ez olyan nagy lélegzetű, folyamatos munkát igénylő feladat, hogy létre kell hozni egy köztestületként működő, központi költségvetési támogatással rendelkező koordináló szervezetet, amely áttekinti, szervezi és támogatja a szakmai szervezetek munkáját, gondoskodik a nemzeti IT-terminológiai adatbázis létrehozásáról, frissítéséről, karbantartásáról.

Az infokommunikáció nyelvhasználatának és a virtuális tér nyelvi és vitakultúrájának oktatása, alakítása

Emelni kell a közösségi oldalak, a web kettes szolgáltatások nyelvi kultúrájának színvonalát a kommunikációs szabadság tiszteletben tartásával. Ehhez támogatni kell a közösségi oldalak és a web kettes szolgáltatások nyelvészeti kutatásait. Emellett az alapvető nyelvi és retorikai ismeretek oktatását be kell építeni az oktatási folyamatba.

Attitűdformálásra van szükség, amellyel infokommunikációs szintéren (is) erősítjük a nyelvi, nyelvhasználati változatosság iránti motivációt. Elsősorban a közoktatásban, a magyarórákon lehet tudatosítani a tanulóknál – akik egyben informatikai felhasználók is –, hogy a relativizált helyesírási, szövegformázási eljárásokat nem célszerű általánosan, minden kommunikációs műfajban és szövegtípusban használni. Ezt az attitűdformálást elsősorban az oktatási folyamatba, a tananyagba célszerű beépíteni, ám meg kell teremteni a színteret arra, hogy a tudományos ismeretterjesztés, a hagyományos és az újmédia is foglalkozzék vele.

Az iskolai kereteken kívül is erősíteni kell a változatos nyelvi formák presztízsét, ez a folyamat a mintaadók tevékenységén keresztül lehet eredményes, ám erre nem lehet központilag nyomást gyakorolni. Ez a cél a képzéssel, a digitális, hálózati környezetben a helyes, kidolgozott anyanyelvhasználat ösztönzésével érhető el.

Lényeges, hogy a felhasználók a webes kommunikációra jellemző látens nyilvánosság figyelembe tartásával válasszanak a helyzethez illő nyelvi formákat. A tananyagokban mutassák be az olyan webes kommunikációs műfajokat, szövegtípusokat, amelyek nyilvánosak az interneten, ám a szövegalkotási folyamatuk magányos tevékenység, a szerző (a felhasználó) csak az eszközt látja szövegalkotáskor, és nem szembesül ténylegesen a teljes nyilvánossággal, de ettől még tudatosítania kell a látens nyilvánosság tényét. Így az általános nyelvi, nyelvhasználati elvárásokhoz még a látens helyzetekben is alkalmazkodni kell.

Nagy szükség van a nyelvi norma- és szabályismeret iránti igény presztízsének erősítésére az internetes kommunikációs szintéren is. Ez az attitűdfejlesztés a közoktatás és a tudományos ismeretterjesztés, valamint az ezzel foglalkozó média feladata.

Honosítás

Ki kell alakítani a szoftverek, az infokommunikációs eszközök, a digitális ismeretek terminológiájának és kultúrájának egységes alapelvek szerinti honosítási folyamatát. Javítani kell a honosított szoftverek, infokommunikációs eszközök, felhasználói útmutatók nyelvi színvonalát.

Ehhez fel kell tárni a meglévő honosítási gyakorlatokat, a honosított terminológiakészletet, és ezt bele kell építeni a fentebb már említett nemzeti IT-terminológiai adatbázisba.

A honosító műhelyek és intézmények tevékenységét meg kell ismerni, és szükség esetén tanácsadással, szakszerű, szervezett koordinációval kell segíteni a nyelv- és nemzetstratégiai jelentőségű honosítási munkát.

Az informatikai oktatással, kutatás-fejlesztéssel foglalkozó felsőoktatási intézményeket is be kell kapcsolni a terminológiai honosítási folyamatba, és az erre irányuló tevékenységet el kell ismerni a tudományometriában (MTMT) is.

Digitalizáció, a szövegek archiválása

A magyar nyelv virtuális térben való fennmaradását minden eszközzel biztosítani kell. A magyar nyelvű kultúra virtuális térben való folyamatos megőrkítésére vonatkozó digitalizációs eljárások gyakorlatát központilag is támogatni kell.

A központi államigazgatási szervek, a közszolgáltatások, az oktatás, a közgyűjtemények, a piaci szolgáltatások és a lehető legtöbb folyamat teljes digitalizálására van szükség, mert ezzel lehet a lehető legtöbb magyar nyelvű digitális tartalmat elhelyezni a virtuális térben. Az elektronikus ügyintézés is folyamatosan fejleszteni és bővíteni kell, és az ehhez szükséges közérthető kommunikáció nyelvi feltételeit oktatással, továbbképzéssel és szervezeti, központi (jogszabályi) szabályozással kell megteremteni.

A fentiekben felsorolt infokommunikációs nyelvstratégiai lépések anyanyelvünk digitális térben való fennmaradását és a nemzeti nyelv szerepének megerősítését biztosítják a digitális identitásban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bitskey 2007.** Bitskey István: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a koraiújkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Studia Litteraria XLV. DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 11–23.
- Bourdieu 1991.** Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1991.
- Greenfield 2009.** Greenfield, Susan: *Identitás a XXI. században*. HVG Kiadó, Budapest, 2009.
- Kiss 2017.** Kiss Jenő: Identitás és anyanyelv a magyarság történetében. *Magyar Tudomány*, 180. (2017) 7. sz. 805–809.
- Kiss 2018.** Kiss Jenő: A nyelvi versenyképesség és a szaknyelvek. In: Bódi Zoltán – Katona József Álmos (szerk.): *Gazdaság és szaknyelv. Tanulmányok*. Magyar Nyelvstratégiai Intézet, L'Harmattan, Budapest, 2018. 9–16.
- Megele – Buzzi – Longfield 2018.** Megele, Claudia – Buzzi, Peter – Longfield, Anne: Online identity, digital citizenship and boundaries. In: Megele, Claudia – Buzzi, Peter (eds.): *Safeguarding children and young people online. A guide for practitioners*. Bristol University Press, Bristol, UK, Chicago, IL, USA, 2018. 25–46.
- Moseley 2010.** Moseley, Christopher (ed.): *Atlas of the World's Languages in Danger*. UNESCO Publishing, Paris, 2010. <http://www.unesco.org/languages-atlas/>; a letöltés időpontja: 2020. december 17.
- Pauwels 2014.** Pauwels, Anne: Rethinking the Learning of Languages in the Context of Globalisation and Hyperlingualism. In: Abendroth-Timmer, Dagmar – Hennig, Eva-Maria (eds.): *Plurilingualism and Multiliteracies. International Research on Identity Construction in Language Education*. Peter Lang AG, Frankfurt am Main, 2014. 41–56.
- Péntek 2010.** Péntek János: Anyanyelv és identitástudat. *Debreceni Szemle*, 10. (2010) 3. sz. 160–168.

BORVENDÉG ZSUZSANNA

FORDULAT NÉLKÜL. A KÜLKERESKEDELEM SZOVJETIZÁLÁSA, 1944–1949

ABSZTRAKT: 1944 őszétől a kommunista párt gazdasági vállalkozások alapításával igyekezett megszilárdítani saját pénzügyi hátterét, és kiemelt figyelmet fordított arra, hogy a külkereskedelmet már az ágazat államosítása előtt ellenőrzése alá vonja. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert így biztosíthatták maguknak a tőkeáramlás feletti felügyeletet. Háty László és Vas Zoltán azzal a feladattal érkezett haza Moszkvából a háború végén, hogy – szovjet mintára – minél hamarabb megteremtse a kommunista ellenőrzést az árucserre-forgalom felett. A tanulmány összefoglalja a külkereskedelem államosítása előtt zajló folyamatokat, megismerhetjük a terület igazgatását végző intézményrendszer felállítását és a pártvállalatok rendszerének kiépítését is. A vállalkozások létrehozásával már 1946 nyarára teljes rálátást biztosítottak maguknak a gazdasági kapcsolatrendszerre, ezzel kezükben tarthatták a nemzetközi árucserreforgalmat is.

KULCSSZAVAK: kommunizmus, külkereskedelem, pártvállalat, pártfinanszírozás, West-Orient, Vas Zoltán, Gazdasági Főtanács, Külkereskedelmi Igazgatóság, Háty László, csempészés

A Magyar Kommunista Párt (MKP) hatalomátvétele 1944 őszén kezdődött, amikor a szovjet csapatok előrenyomulásával párhuzamosan a front mögötti területeken azonnal hozzáfogtak a helyi közigazgatás kiépítéséhez. A Vörös

Hadsereg támogatásával a kommunistáknak sikerült a települések rendvédelmi és önkormányzati szervezeteiben kulcspozíciókat szerezniük, valamint kiemelt szempont volt a párt megerősítéséhez és a hatalom kisajátításához szükséges gazdasági háttér létrehozása is. 1944 novembere és 1945 tavasza között sikerrel teremtették meg a párt pénzügyi alapját:¹ az elhagyott javak begyűjtése és a gazdátlan vállalatok megkaparintása során számíthattak a szovjetek támogatására. Ez a többi párt lehetőségeihez képest komoly helyzeti előnyt jelentett. Már ebben az időszakban létrehozták az első pártvállalatokat, amelyek szokatlan formációt jelentettek Magyarországon, rövid idő alatt mégis ezek lettek a pártfinanszírozás legfontosabb forrásai. A nemzetgyűlésben helyhez jutó pártok mindegyike igyekezett saját céghez jutni, amelynek bevételeiből a párt működését, de leginkább a választási kampány kiadásait akarták fedezni. Az egyik legfontosabb ágazat a mozik üzemeltetése volt, a frontvonalak mögött már 1944 őszén folyt a küzdelem a koalíciós pártok között a filmszínházak feletti rendelkezés jogáért.² A mozgókép nem pusztán pénzbevételt hozott az üzemeltetőnek, hanem hatékony propagandaeszköz is volt, akárcsak a könyvkiadók és nyomdák birtoklása, amelyben szintén a kommunisták vitték a vezető szerepet. Ezek a vállalatok azonban a pártok gazdasági háttérének és a kampány költségeinek megteremtése mellett hosszabb távú célokat is szolgáltak: az államosítások – különösen a külkereskedelmi monopólium megszerzésének – első lépéseként tekinthetünk rájuk, vagyis a gazdaság szovjetizálásának kezdeteit jelentik, még akkor is, ha nem csak az MKP alapított ekkor cégeket.³ A szisztéma a szovjet mintát követte, és a cél a külkereskedelem, ezáltal a tőkeáramlás feletti felügyelet megszerzése volt. Jelen tanulmány a kommunista párt első cégeinek alapításain keresztül kívánja

1 Hubai – Szabó 1998, 81.

2 Tóth 1993.

3 Böhm Vilmos így emlékszik vissza a Szociáldemokrata Párt által alapított vállalatokra: „A versenyben a Szociáldemokrata Párt sem akart lemaradni. Hónapokkal a kommunista kezdeményezés után Általános Kereskedelmi és Ipari Részvénytársaság elnevezés alatt megalakította a szociáldemokrata export–import vállalatot. Sokkal később az elismerten szerényebb bankvállalatot, a Gazdasági Hitelintézetet, és végül az Európa Kereskedelmi Vállalatot, amelynek a város egyik legforgalmasabb pontján hatalmas áruháza volt.” Böhm 1990, 45.

bemutatni a külkereskedelem kisajátítását, azt, hogy a moszkovita garnitúra milyen módszerekkel tette rá kezét a nemzetközi árucserre-forgalomra még a monopóliumokkal rendelkező, szakosított állami külkereskedelmi vállalatok rendszerének létrehozása előtt.

A szovjet minta

1917 őszét a világtörténelem egyik legbrutálisabb cezúrájaként tartjuk számon, hiszen szinte minden átmenet nélkül hoztak létre egy olyan rendszert, amelynek egyetlen előképeként talán csak a rövid életű jakobinus diktatúrát említhetjük. A bolsevik puccs során egy maroknyi csoport átvette a hatalmat Oroszországban, de a lenini „élcsapat” önerőből képtelen lett volna kivitelezni, finanszírozni a korábban ismeretlen társadalmi-gazdasági berendezkedés felépítését. A német titkosszolgálat által kiképzett bolsevik vezérek mögött egy világméretű hálózat is formálódott, az ő ideológiai támogatásuk és gazdasági erejük nélkül a Szovjetunió életképtelen lett volna. A marxista közgazdasági nézeteken nevelkedő Lenin tisztában volt azzal, hogy kapitalista tőke nélkül nem lehet kommunizmust építeni, de még működtetni sem, így első intézkedései között megtalálhatjuk a tőke beáramlásának biztosítását megteremtő rendeleteket.⁴ A nemzetközi kereskedelem a tőkeáramlás lega-

4 Jellemző, hogy a rendszerváltás előestéjén, 1989-ben – amikor már nyilvánvaló volt, hogy a szocialista blokk hetek, hónapok múlva minden átmenet nélkül, a kapitalista szabad piac szabad prédájává válik – úgy érzékenyítették a korábban marxista elméletekkel bombázott közvéleményt, mintha kezdetektől azt kommunikálták volna, hogy a kapitalista tőke előfeltétele a világgazdaság, és ezen belül a szocializmus működésének is. Egy csapásra természetes lett a „szocialista tőkések” létezése, akik finanszírozták a kommunista mozgalmakat és a szovjet blokkot, és a rendszer indulásánál alkalmazott technikákról, vállalatalapításokról is úgy beszéltek, mintha ezeknek emlegetése nem lett volna tabu a korábbi évtizedekben. Jó példa minderre a külkereskedelmi lobbí egyik központi figurájával, Oblath Györggyel készített interjú a pártvállalatokról, akit „pénzcsinálással” bízott meg a párt 1947-ben: „Marx azért tudta megírni több ifjúkori halhatatlan művét, mert Engels – akinek gyáros volt az apja – anyagilag segítette őt. Azóta se szeri, se száma a mecénásoknak, három éve halt meg például Doumeng, akit vörös milliomosnak neveztek Franciaország szerte, mert támogatta a Francia Kommunista Pártot.” Magyar 1989.

lapvetőbb módja, vagyis a külkereskedelem feletti kizárólagos ellenőrzési jog a pénz mozgásának felügyeletét is jelenti. A bolsevik párt számára az egyik elsődleges cél tehát a külkereskedelem monopolizálása lett. Már 1918 áprilisában megszületett az a rendelet, amely biztosította a kommunisták számára a kizárólagosságot a nemzetközi árucere-forgalomban.⁵ A későbbiek során az állami tulajdonba vett iparvállalatok jelentős részét koncesszióba adták nyugati nagytőkéseknek, ezzel biztosítva a pénzügyi alapokat az új birodalom kiépítéséhez, valamint nyugati vállalkozók bevonásával vegyesvállalatokat alapítottak a kapitalista világban már a húszas évek elejétől.⁶ A Cseka, vagyis a bolsevik párt politikai terrorszervezete mellett működő Szovjet Koncessziós Bizottság döntött az állami tulajdonban lévő ipari létesítmények magánkezelésbe adásáról, a nyugati befektetők beengedéséről. A koncessziók alapításának ötlete Armand Hammertől, egy amerikai üzletembertől származott, akinek szülei a keleti part kommunista mozgalmának megszervezői, Lenin elkötelezett hívei voltak. Hammer alakította ki – a Romanovok múkincseinek fejében – a koncessziós rendszert, ő volt az első, aki az Urál azbesztbányáira megkapta a bérleti jogot, és több jelentős üzletember – például Henry Ford – számára is vonzóvá tette a szovjet iparba való befektetést.⁷

A Szovjetunió első évei tehát a gazdasági javak kisajátításáról, majd bérbe adásáról szóltak, de volt egy terület, ahol egyetlen pillanatra sem engedett a bolsevik vezetés a monopóliumából: a külkereskedelem. A nyugati világban létrehozott vegyesvállalatok, majd a jelentősebb nagyvárosokban alapított külkereskedelmi kirendeltségek részben a szovjet titkosszolgálatok, részben a szovjet gazdasági terjeszkedés bázisául szolgáltak, vagyis a rendszer alappilléreinek számítottak. Ehhez a hálózathoz kapcsolódtak a különböző pártvállalatok, amelyeknek tulajdonosai a nyugati kommunista szervezetek voltak, és amelyek segítségével a szovjetek pénzügyi támogatást nyújthattak elvtársaiknak. A nemzetközi kommunista mozgalom, a Komintern pénzügyi központja a két világháború között Berlinben volt, nem véletlen tehát, hogy Moszkva a

5 Oblath 1985, 9.

6 Seres 2006, 81–83.

7 Ritka tókésportré. *Magyarország*, 11. (1974) 16. sz. 13.

német birodalmi központban egy nyolcszáz fős kereskedelmi kirendeltséget üzemeltetett⁸ – nyilvánvalóan ez volt az egyik legfontosabb hírszerzési centrum a korszakban.

A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltségen, majd a nem sokkal később alapított szovjet nagykövetségen számos, a kommün bukása után Magyarországról elmenekült pártfunkcionárius talált menedéket és feladatot. Itt tanulhattak bele a nemzetközi hálózatok titkos finanszírozásának módozataiba, és tapasztalhatták meg a külkereskedelem kiemelt szerepét. Varga Jenő, a Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa alapította meg Berlinben a Komintern gazdasági központját, majd 1927-ben Moszkvában létrehozta a Világgazdasági és Világpolitikai Intézetet, amely az internacionalizmus pénzügyeinek elméleti központja lett. Tanítványa, a moszkovita Háy László – aki a kommün bukása után szintén politikai menekültként érkezett Berlinbe – tudásával és kapcsolatrendszerével már a koalíciós időszak kezdetén garantálta az MKP gazdasági bázisának megteremtését. A másik végrehajtó az ugyancsak Komintern vezetőként tapasztalatokat szerzett Vas Zoltán lett.

Moszkovita főszereplők

Háy Lászlót „először az újonnan létesített Magyar–Szovjet Külforgalmi Rt. élére állították, majd a Magyar Nemzeti Bankhoz került, ahol csakhamar a bank osztályigazgatója lett. Ez az osztály Háy László irányításával már az államosítások előtt megvalósította a külkereskedelem állami ellenőrzését.”⁹ – fogalmaztak halálakor írt nekrológjában. Az állami ellenőrzés valójában a kommunista párt felügyeletét takarta, ennek kialakítását 1944-ben megkezdték, és az első pártvállalatot is megalapították még ez év novemberében.

1944. november 7-én Szegeden hívták életre a Szikra Kiadót, a kommunisták első gazdasági vállalkozását.¹⁰ A gazdasági és pénzügyek irányításával Vas

8 Seres 2008, 420.

9 Háy László (1891–1975) *Gazdaság*, 9. (1975) 1. sz. 135.

10 A Szikra Kiadó történetéről lásd: Scheibner 2013.

Zoltánt és Nagy Imrét bízták meg, a pénztárosi funkciót ideiglenesen Háy László látta el.¹¹ Háy eredeti végzettségét tekintve orvos volt, és már diákként szimpatizált a szélsőbaloldali mozgalmakkal. A kommün bukása után először Kassára, majd Bécsbe menekült, végül Berlinbe küldték, ahol a Komintern pénzügyi szakértőjeként tevékenykedett. 1933-ban került Moszkvába a mentora, Varga Jenő által vezetett intézetbe, külkereskedelmi területre. A háború után – egészen 1956-ig – a magyar külkereskedelmi igazgatás meghatározó személyisége lett, a szaktárca létrehozása után államtitkárként, miniszterhelyettesként, végül miniszterként irányította az ágazatot. Vas Zoltán a Tanácsköztársaság idején lett tagja a kommunista pártnak, a két világháború között hosszú időt töltött börtönben, először 1921-ben tartóztatták le. A következő évben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahonnan 1925-ben a Komintern ügynökéként küldték haza. Újabb börtönben töltött évek után végül Rákosi Mátyással együtt távozatott Moszkvába, és 1944-ben a Vörös Hadsereg katonájaként lépte át újra a magyar határt, azzal a megbízással, hogy megteremtse a kommunista hatalomátvétel gazdasági alapjait.

A Szikra a párt első saját alapítású vállalkozásaként a pénzügyi háttér megteremtése mellett a pártpropaganda terjesztésében is központi szerepet játszott: 1945 februárjában könyvesboltot nyitottak a szétlőtt Budapesten.¹² 1944. december végén, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásakor az MKP-n belül már működött a Gazdasági Osztály (GO),¹³ amelynek koordinálása alá helyezték az 1944 ősze és 1945 tavasza között gründolt vállalatok irányítását. 1945. január 10-én a párt Központi Vezetősége úgy döntött, hogy a pártgazdaság és a párt-pénzügyek irányításával Vas Zoltánt bízzák meg. 1945 végétől a GO tevékenysége fölött a pártvezetés erős embere, Farkas Mihály gyakorolt felügyeletet,¹⁴ Vas Zoltán pedig az újonnan felállított Gazdasági Főtanács élére került. Ekkorra már a párt által alapított vállalatok olyan tömege jött létre,¹⁵ és azok olyan

11 Hubai – Szabó 1998, 79.

12 Scheibner 2013, 458.

13 A szervezet felállításáról és szervezeti, személyi változásairól lásd: Hubai – Szabó 1998.

14 Uo. 79–80.

15 A legfontosabbak: Szikra Rt., Szabad Nép, Budapest Garage és Gépkocsijavító Üzem Kft., Magyar Filmipari Rt., Nép-Sport Lapkiadó Rt. Hubai – Szabó 1998, 82.

rendezetlenül, átláthatatlanul működtek, hogy szükségessé vált a vállalkozások központosítása, egy nagy holding alatt történő egyesítése.

Az államigazgatás kiigazítása

1945 tavaszán elindult a külkereskedelem adminisztratív szerveinek a felállítása is. Megszüntették a Külkereskedelmi Hivatalt, és helyette létrehozták a Külkereskedelmi Igazgatóságot (KKI), valamint átszervezték a miniszteriális szervet, amelynek eredményeképpen őszre megszületett a Kereskedelmi és Szövetkezetügyi Minisztérium. A kommunisták részéről a cél az volt, hogy biztosítsák a párt primátusát ezeknél az intézményeknél, azonban a kivitelezés nem volt akadálytalan. Míg a Külkereskedelmi Igazgatóságon az MKP teljes befolyást szerzett, addig a minisztériumban nem volt ennyire zökkenőmentes a „hatalomátvétel”. A tárca vezetését ugyan a kommunistákkal szimpatizáló, szociáldemokrata Rónai Sándor látta el,¹⁶ de 1946 júniusában Vajda Imre került oda adminisztratív államtitkári pozícióba. Vajda úgyszintén a kommunisták szejkrét tolt a szociáldemokrata párton belül és a későbbi pártegyesítés szószólója volt, mégis akadályozta az MKP embereinek önálló tevékenységét a minisztériumban, és nehezítette a KKI munkáját is. Ez utóbbi intézmény alelnöke, Molnár Albert feljegyzést készített Vas Zoltán részére azzal a javaslattal, hogy ideje lenne a külkereskedelem központosításának, lehetőleg a kommunista befolyás alatt álló KKI hatáskörének kiszélesítésével: „Annál is inkább szükségesnek látszik, hogy a KKI új felhatalmazást kapjon, mivel a külkereskedelem irányításának belső politikai viszonyai megváltoztak. Amíg Vajda Imre nem volt államtitkár, Hardi [Róbert] tanácsos teljesen önállóan irányította a külkereskedelmi politikát. Ez most megszűnt azzal, hogy Vajda minden külkereskedelmi ügyben a döntést magának tartja fenn. [...] A párt tényleges befolyását csak abban az esetben látom biztosítva, ha a kommunista vezetés alatt álló KKI megfelelő fel-

16 Ez a célt tekintve visszalépés volt, hiszen 1945. május 11. és 1945. november 25. között – vagyis az átszervezés előtt – Gerő Ernő volt a kereskedelem és közlekedésügyi miniszter.

hatalmazást kap, amivel Hardi helyzetét is alátámasztja.¹⁷ Hardi Róbert már a debreceni nemzetgyűlés összehívásakor kapcsolatban állt Gerő Ernővel. Családi kereskedelmi gyakorlatára és ismereteire hivatkozva felajánlotta szolgálatait a pártnak.¹⁸ Egészen a rendszerváltásig a külkereskedelemben dolgozott, az igazgatástól a külkereskedelmi vállalatokon át a kirendeltségekig minden területen megfordult. Saját elbeszélése szerint az első időszakban nagyon nagy szerepe volt abban, hogy megteremtették a kommunisták primátusát az ágazatban. Ekkor a Kereskedelmi és Szövetkezetiügyi Minisztérium osztályvezetője volt, és mint a fenti idézetből is kiderül, minden az ő kezén futott át a tárcánál. A külkereskedelemben azonban messze nem volt még központosított: hat minisztérium, a Tárcaközi Külkereskedelmi Értekezlet, a Külkereskedelmi Pénzügyi Bizottság és egy Külkereskedelmi Kisülésnek nevezett kormányzati testület között oszlott meg a kereskedelempolitika irányítása – legalábbis a Külkereskedelmi Igazgatóság alelnöke szerint, aki hozzáfűzte, „hogya külkereskedelemben egy helyről történő irányítása soha nem volt olyan fontos még ebben az országban, mint most.”¹⁹

Ekkorra – 1946 nyarára – a kommunista pártnak sikerült saját érdekeltségeit centralizálnia, gazdasági vállalkozásait egy központi holding létrehozásával összefogta, működésüket koordinálta. Ennek érdekében 1945 decemberében megalapították a Mercur Kereskedelmi és Ipari Rt.-t, amely az ötödik kerületben lévő kommunista pártvállalat, a Kollektíva Szövetkezet épületében kapott elhelyezést. A párt korai gazdálkodását feldolgozó tanulmány szerint a cég szükségességét azzal indokolták, hogy „a Mercur volna hivatva a jogilag vagy politikailag kifogásolható üzleteket és ezzel a támadási felületeket minimumra csökkenteni.”²⁰ A vállalatok pénzügyeinek intézésére új bankot alapítottak: a Dunavölgyi Bank Kereskedelmi Rt. „finanszírozta a többi pártvállalatot, s inkasszálta be az adózott nyereségüket, amelyek azután a párt folyószámlájára

17 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-10. 4. d. 674. A magyar külkereskedelemben egységesítéséről szóló rendelettervezet indoklása, 1946. július 6.

18 Váradi 2003, 99.

19 MNL OL XIX-A-10. 4. d. 675. Dr. Molnár Albert alelnök feljegyzése Vas Zoltán részére, 1946. július 6.

20 Hubai – Szabó 1998, 83.

kerültek.”²¹ A bankok államosításakor a Gazdasági Főtanács beolvasztotta a Dunavölgyi Bankot a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba, de rövid élete során is kiemelkedő szerepet játszott a kommunista párt gazdasági hátterének biztosításában, hiszen innen származott összes bevételük 60-75%-a.²²

A Gazdasági Osztály ügyvitelét a holding létrehozásával párhuzamosan felosztották, a pártvállalatok működéséért Sebes Sándor felelt. Sebes régi mozgalmár volt, aki már középiskolásként a Galilei-kör tüntetésein szocializálódott. A két világháború között belépett a kommunista pártba, propagandaanyagok terjesztéséért többször meggyűlt a baja a rendőrséggel, végül 1936-ban Spanyolországba szökött. A bolsevik hálózatok aktív ügynökeként harcolta végig a polgárháborút, majd a világháborút, és 1945-ben tért haza. Sebes nagy tapasztalattal és tudással rendelkezett, az illegális szervezetek titkos finanszírozásában, a földalatti mozgalmak támogatásában olyan gyakorlatot szerzett, amelynek nagy hasznát vették a hatalomátvételre készülő MKP megerősítésénél. A politikai rendőrségen belül működő Gazdaságrendészeti Osztály visszaéléseit feldolgozó Molnár János tanulmányában a pártvállalatok három fajtáját különbözteti meg: léteztek azok a cégek, amelyek nyilvánosan és köztudottan az MKP tulajdonát képezték, voltak olyanok, amelyekben a kommunisták tulajdonjogát titkosan kezelték, és voltak olyanok, amelyek a GO-nak részesedést fizettek. E három cégfajtának az ügyeit Sebes hangolta össze.²³ Már ebből az időszakból is vannak adatok arra, hogy a kommunisták cégei svájci vállalatokkal és pénzintézetekkel álltak kapcsolatban, a csempészetet rajtuk keresztül bonyolították, az itt kezelt bankszámlákon gyűjtötték az illegális bevételeket.²⁴ Sebes Sándor az egypártrendszer létrejötté és a teljes államosítások után is gyakran megfordult Svájcban, az amerikai hírszerzés szerint a nyugati kommunista hálózatok pénzelését irányította az alpesi országból.²⁵

21 Magyar, 1989.

22 Hubai – Szabó 1998, 101.

23 Molnár 2009, 133–134.

24 Uo.

25 Central Intelligence Agency (CIA), Freedom of Information Act Electronik Reading Room (FOIA), Hungarian Economic Activities in Western Europe, 1949. november 17. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R003600470003-2.pdf> (Letöltés: 2019. augusztus 16.)

A CIA a magyar pénzügyi és bankműveletek irányítójaként tartotta számon, aki valutabeszerezéseket végzett. A magyar üzletekből Svájcban befolyt összegek elosztásáért, szállításáért volt felelős, bőröndökben vitte a támogatásokat a nyugati országokban működő kommunista pártoknak. A jelentés szerint Sebes juttatta el az Olasz Kommunista Párt kampányára szánt pénzeket a Svájcban vezetett magyar tulajdonban lévő bankszámlákról Olaszországba, de ő volt az is, aki megszervezte a francia kommunisták által irányított sztrájkokkal kapcsolatos költségek finanszírozását. Mindezt a CIA tudomása szerint magyar cégek által bonyolított üzletek profitjából fedezték.

A külkereskedelem irányításának központosítása hivatalosan csak 1948/49-re valósult meg, de a kommunisták – saját bevallásuk szerint – már 1946 közepére a teljes forgalom felett képesek voltak ellenőrzést gyakorolni.²⁶ Mindezt – mint hamarosan látni fogjuk – főleg vállalataikon keresztül érték el, de a Gazdasági Főtanács a KKI-n belül felállított egy tárcaközi hatós bizottságot,²⁷ amelynek kizárólagos jogköre volt mindenfajta import engedélyezése.²⁸ A bizottság hetente egyszer-kétszer ülésezett, a behozatali kérelmek elbírálása rendkívül hosszadalmas és nehézkes volt, viszont a Vas Zoltán vezette intézmény részletes információkkal rendelkezett arról, hogy melyik cég milyen értékben mit szállít be az országba, és azt is tudta, kik a partnereik, valamint az üzletek lebonyolításához szükséges hitelkérelmeket is ők engedélyezhették, vagyis a pénzműveletekre is ráláttak.²⁹

26 MNL OL XIX-A-10. 66. d. Feljegyzés Vas Zoltán államtitkár úr részére az 1946. július 8-án folytatott beszélgetésről, 1946. július 9.

27 Gazdasági Főtanács 7556/1946. sz. rendelet alapján a stabilizáció biztosítására létesített behozatali hitelkérelmeket felülbíró bizottság

28 A bizottságban helyet kapott a Gazdasági Főtanács és a KKI mellett a Kereskedelem- és Szövetkezetiügyi Minisztérium, az Iparügyi Minisztérium, a Közellátásügyi Minisztérium, a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium képviselője.

29 Saltai 1947, 531–533.

A korrupció melegágya

„A Maszovol és a West-Orient cégekkel felvettem az érintkezést. Ezentúl tehát Államtitkár úr [értsd: Vas Zoltán] kívánságának megfelelően minden fajta magyar külkereskedelem a vezetésem alatt álló Igazgatóság tudtával fog történni.”³⁰ – fogalmazott a Külkereskedelmi Igazgatóság alelnöke 1946 nyarán. A szövegből az derül ki, hogy a két említett cégnek szerepe volt a kommunista kontroll megteremtésében. A Maszovol, vagyis a Magyar–Szovjet Nyersolaj Rt. jelentősége érthető, hiszen a negyvenes évek második felében nagy mennyiségű olajat szállítottak a cégen keresztül Nyugatra, elsősorban szovjet és román kutakból. 1948-ban például 125 ezer tonna nyersolajat exportáltak a magyarországi cégen keresztül,³¹ ez pedig nem elhanyagolható valutabevételt jelentett a szovjetek számára. De mit lehet tudni a West-Orientről? Ez volt az első olyan pártvállalat, amelyen keresztül már kísérletet tett a kommunista párt arra, hogy hatáskörébe vonja az árucseré-forgalmat.

A háború pusztulást és nélkülözést hagyott a magyar népre, a lakosság el látásának megszervezése komoly nehézségekbe ütközött, különösen a városokban, így Budapesten is kilátástalan volt a helyzet. Vas Zoltánt bízták meg azzal, hogy a főváros élelmiszerellátását biztosítsa, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság égisze alatt itt állomásozó idegen hadseregről szintúgy gondoskodni kellett. Vas memoárjaiban részletesen beszámol a szinte emberfeletti teljesítményéről, amellyel lisztet szerzett a fővárosi pékeknek a kenyérsütéshez, de alig emlegeti azokat a cégeket, amelyeket pártja – az ő aktív segítségével – hívott életre éppen a fogyasztási cikkek hiánya miatt elszabaduló feketepiac adta profitlehetőségek kihasználása érdekében. A főváros élelmezésének kérdésénél példaként megemlíthető, hogy a Gazdasági Főtanács felállítása után az első rendeletek egyikében – 1946 legelején – Vas Zoltán létrehozta a Budapest Székesfővárosi Községi

30 MNL OL XIX-A-10. 66. d. Feljegyzés Vas Zoltán államtitkár úr részére az 1946. július 8-án folytatott beszélgetésről, 1946. július 9.

31 CIA, FOIA, Hungarian Trade Policies, 1948. július 13.
<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R001600880005-7.pdf>
 (Letöltés: 2019. augusztus 21.)

Kereskedelmi Rt.-t, azzal a feladattal, hogy élelmiszerekkel és ipari cikkekkel lássa el a Szövetséges Ellenőrző Bizottság csapatait. A cég ügyeibe a város vezetése nem láthatott bele, így január végén Kővágó József polgármester tiltakozó beadványt juttatott el Vashoz, amelyben követelte, hogy vonják be őket is a vállalat működésébe, mert miközben a főváros számára még a csecsemőotthonok és a kórházak ellátása is gondot okoz, a cég jelentős mennyiségű tüzelőanyag és élelmiszer felett rendelkezik.³²

A korszak hézagosan fennmaradt forrásai miatt lehetetlen feladatnak tűnik a legkorábbi vállalatok hiánytalan felsorolása, azonban a legfontosabb cégek bemutatása elég ahhoz, hogy kirajzolódjon számunkra az a mechanizmus, amely nem pusztán a párt pénzügyi stabilitását és a választási kampány költségeit, hanem a kommunisták gazdasági élet felett gyakorolt befolyását is biztosította, már jóval az államosítások befejezése előtt. A kommunisták által létrehozott cégek mellett meg kell említeni a szovjet–magyar vegyes tulajdonba kerülő vállalatokat – ilyen volt a már említett Maszovol is. A háború után a szovjetek a megszállt országokban jóvátételként kisajátították a korábban német tulajdonban lévő létesítményeket, vállalatokat, és birtokukba került minden azelőtt német kézben lévő berendezés, vagyontárgy, bármilyen vagyoni értékű jog, követelés stb. Ezeket apportként használva társtulajdonosként jelentek meg magyar nagyvállalatokban, kiépítve Magyarországon is egy olyan vegyesvállalati szisztémát, amelyet a két világháború között Nyugat-Európában alkalmazott a Szovjetunió.³³ A kommunista pártvállalatok mellett ezek is jelentős szerepet játszhattak a gazdasági rendszer és a külkereskedelem feletti ellenőrzés kialakításában, gondoljunk csak a Háy vezette Magyar–Szovjet Külforgalmi Részvénytársaságra.

1945–1946 az áruhiány és a feketepiac időszaka volt, az igazán nagy bevételek a csempészetből és az erkölcsstelenül felvert árakból származtak. A kommunista párt vidéki szervezetei sorra hozták létre saját „vállalkozásaikat”, amelyek elsősorban az emberek kiszolgáltatott helyzetét kihasználva igyekeztek

32 MNL OL XIX-A-10. 1. d. Állásfoglalás a Gazdasági Főtanács 228/1946. számú, 1946. január 8-án kelt határozatával kapcsolatban, 1946. január 25.

33 Szívós – Uzoni 1992, 68. A német vagyon szovjet átvételéről lásd: Honvári 2013.

bevételekre szert tenni. Az első vállalatok alapítása természetesen az elhagyott, gazdátlan javak kisajátításával történt, ezek szétosztásában Vas Zoltánnak kulcsszerepe volt: „Hasonlóan alakult a helyzet a pártvállalatok létesítésével. Valamennyi párt alakított ilyeneket. [...] Mozikat, nyomdákat, tulajdonosaiktól elhagyott üzemeket kaptak tőlem tulajdonba. A közmondás is azt tartja: minden szentek maga felé hajlik a keze. Kommunista kormánybiztosként³⁴ igazán bőkezű lehettem, pártunk kapta a legtöbbet.”³⁵ A legfontosabb cég ebben a korai időszakban a West-Orient vállalkozás volt, amelyet 1945 nyarán alapítottak, és lényege tulajdonképpen a csempészés legalizálása volt.³⁶ A céget mentesítették minden deviza- és vámtörvény alól,³⁷ egy kis zárványként létezett a jogrend felett. Az országba így behozott közszükségleti cikkeket dollárért és aranyért értékesítették. Hatalmas nyereségre tettek szert, a felhalmozott valutát és aranyat pedig a meglóduló infláció közepette valutaüzérkedéssel kamatoztatták,³⁸ de a West-Orient szabadalmat kapott aranyérmék verésére is.³⁹ A cég alapításánál a kommunisták elég körültekintően jártak el, „nehogy a pártok politikailag egymás ellen használhassák fel a West-Orient spekulációs működését,”⁴⁰ vagyis azért, ha gazdasági visszaéléseik nyilvánosságra kerülnek, a következményeket politikai versenytársaiknak is viselni kelljen. Az alapító okiratot aláírták a koalíciós pártvezetőkkel, így Tildy Zoltánnal, Nagy Ferencsel, Szakasits Árpáddal és Bán Antallal is, a KMP részéről Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Vas Zoltán kézjegye szerepelt a dokumentumon.⁴¹

A csempészés és a spekuláció a West-Orient megalapítása után állami engedéllyel, a politikai rendőrség segítségével folyt egészen 1946 őszéig, a botrány

34 Vas Zoltán Budapest közellátási kormánybiztosa volt 1945. február 15. és május 15. között.

35 Vas 1982, 96.

36 Oblath 1985, 6.

37 Vas 1982, 199.

38 Garamvölgyi, 1989.

39 Sulyok Dezső felszólalása a Nemzetgyűlésben, 1946. augusztus 14-én. Nemzetgyűlési Napló III. kötet, 1946. augusztus 13.–1946. október 4. 59. A korabeli híresztelések szerint nem pusztán valutaüzérkedéssel tudták fialtatni a profitot, hanem érmehamisítással is: az összegyűjtött arany egy részéből Bécsben Napóleon aranyakat verettek, amelyet aztán értékesítettek.

40 Vas 1982, 200.

41 Uo.

kirobbanásáig. A kommunista párt a céget úgy próbálta jótévként feltüntetni, hogy az infláció elszabadulása után – a stabilizáció megteremtéséért – a West-Orientet bízta meg azzal, hogy árut halmozzon fel, amely majd a forint bevezetése után annak fedezetéül szolgálhat. Az árucikkeket az 1945-ös, jónak mondható dohánytermés eladásából befolyt összegből vásárolták fel. A dohányt alacsony áron tudták megszerezni a betakarítás után, hiszen a szénhiány miatt a dohánygyárak sem működtek. 1946 tavaszán azonban megkezdődött a termelés, és a hiánycikknek számító cigarettát Európa országaiban aranyért értékesíthették.⁴² A bevételből elsősorban textilneműt vásároltak Angliában, amely ekkor hazánkban szinte hozzáférhetetlen szükségleti cikknek számított. A felhalmozott készlet letétbe került, a bevezetendő forint árufedezeteként őrizték különböző raktárakban az ország számos pontján.⁴³ 1946. augusztus 1-je után a készleteket értékesíteni kellett (volna), ezzel fedezetet állítva a kibocsátott pénz mögé. Fennállt annak a veszélye, hogy az utánpótlás várható hiánya miatt a cég visszatartja majd az árukészletet, bízva az árak megemelkedésében – ez az új pénz gyors inflálódását is maga után vonhatta volna. Ezért Rónai Sándor, kereskedelmi és szövetkezetiügyi miniszter kérte Vas Zoltántól, hogy a Gazdasági Főtanács rendelje el a kötött gazdálkodást, amellyel az esetleges visszaélés megakadályozható lenne.⁴⁴ A kötött gazdálkodás elrendelése elmaradt, és a kommunista párt a felhalmozott készleteket – amelyek hivatalosan állami tulajdonban álltak – megpróbálta kisajátítani, a bevételeket saját kasszájába irányítani. Az áruknak valóban csak egy töredék részét adták el, de azt sem állami felügyelettel és elosztással bocsátották a piacra, hanem a West-Orient maga indult teherjárművekkel az ország számos településére, és árulta a termékeket a gépkocsikról. Ezzel az árusításból kiiktatták a kiskereskedőket, veszélyeztetve a megélhetésüket, és megingatták az emberek bizalmát az ellátás folyamatosságában. Mindez a forint értékállóságát és stabilitását kockáztatta.⁴⁵ A látványos

42 A politikai rendőrség is részt vett a cigarettacsempészésben, erről lásd: Molnár 2009.; Cserényi – Zsitnyányi 2015.

43 Vas 1982, 200.

44 MNL OL XIX-A-10. 4. d. 510. Feljegyzés a Gazdasági Főtanács részére, 1946. július 17.

45 MNL OL XIX-A-10. 66. d. A West-Orient Nemzetközi Kereskedelmi Kft. vidéki árusításai, 1946. szeptember 13.

visszaéléseknek hamar híre ment, augusztus első napjaiban a nemzetgyűlésben is több interpelláció hangzott el a West-Orient csalásaival kapcsolatban. Sulyok Dezső egyenesen úgy fogalmazott, hogy „A Gazdasági Főtanács azzal a kimondott céllal alapította [a céget], hogy Belzebubbal űzi ki az ördögöt a gazdasági életből.”⁴⁶ Beszédében megemlíti, hogy a cég alkalmazottai 1200 dolláros havi fizetést kaptak, mindezt a hiperinfláció időszakában, és megnevezte a vállalat vezetőségét, akik között elhangzott Hardi Róbert neve is. A korabeli híradások szerint a West-Orient állam volt az államban, hiszen minden import rajtuk keresztül bonyolódott, de exportálni is csak úgy lehetett, ha a vállalat részesedett az üzletben.⁴⁷ Ez a fordulat erősen emlékeztet a hatos bizottság jogkörére, elképzelhető, hogy – mivel mindkét szervezet Vas Zoltán informális irányítása alatt állt – a cikk írója a jelenség leírásakor az általános tapasztalatot fogalmazta meg anélkül, hogy ennek intézményi hátterét részletezte volna.

1946 őszére már olyan vehemenciával támadták mind politikai, mind közéleti vonalon a kommunisták csúcsvállalatát, hogy kénytelenek voltak felszámolni azt. De még előtte létrehoztak egy újabb kommunista pártvállalatot, az Elitex nevű céget, amelynek tulajdonosa, Schwarz Elemér korábban a West-Orientben dolgozott. A cél az volt, hogy a West-Orient birtokában lévő árumennyiséget valahogy átmentsék a pártvagyonba.⁴⁸ Az Elitex mélyen áron alul vásárolta fel a West készleteit, ezzel többmillió kárt okozva az országnak, és kockáztatta azt, hogy az éppen bevezetésre került forint stabilitása meginogjon. Feljelentés nyomán a Gazdasági Főtanács vizsgálatot rendelt el, amelynek eredménye – nem meglepő módon – az lett, hogy semmiféle visszaélés nem történt a cég működése során.

46 Sulyok Dezső felszólalása a Nemzetgyűlésben, 1946. augusztus 14-én. Nemzetgyűlési Napló III. kötet, 1946. augusztus 13.–1946. október 4. 58.

47 Hatmillió dolláros textilpanamát lepleztek le. *Világ*, 37. (1946) 432. sz. 1. Ez az állítás egybecseng azzal a szándékkal, hogy a kommunisták azonnal ellenőrzésük alá akarták vonni a külkereskedelmet, de a hivatkozott cikk állításait mindenképpen árnyalja az a tény, hogy a lap főszerkesztője, Supka Géza szabadkőműves nagymesterként a moszkovita garnitúrával részben szemben állt, vagyis a közöttük lévő ellentétek élesíthették a publicisztika hangvételét.

48 Miért nem kerül a piacra a West-Orient többmillió értékű textilkészlete? *Szabad Szó*, 48. (1946) 244. sz.

1946. október 31-én a West-Orient megszűnt létezni – legalábbis ezen a néven. Az MKP létrehozta a Magyar Külforgalmi Rt.-t, amely valójában a West utódjának tekinthető. Ezzel párhuzamosan a szintén nagyon korai kommunista pártvállalat, a Kollektíva Szövetkezet is átalakult, létrejött a Kelet-európai Kereskedelmi Rt., amelynek vezetését 1947 tavaszán Oblath György vette át.⁴⁹ 1946 végén elkezdte működését a Nemzeti Kereskedelmi Rt. is, amelyben szintén a West-Orient egykori munkatársai dolgoztak, és amelynek irányítását a Gazdaságrendészeti Osztály vezetőjének testvére, Villányi Ernő látta el, szoros együttműködésben a politikai rendőrséggel.⁵⁰ Elmondhatjuk, hogy 1946 végére Magyarország külkereskedelmét ténylegesen a kommunisták felügyelték polipként terjeszkedő vállalataik segítségével. Számottevő külkereskedelemtől csak 1947-től beszélhetünk, előtte leginkább a csempészés jelentette a nemzetközi áruforgalmat, amely szintén a kommunisták privilégiuma volt. '47 végére a magáncégek már egyáltalán nem kaptak kiviteli és behozatali engedélyt, ez kizárólag az államinak mondott kommunista pártvállalatok számára volt hozzáférhető, holott a kereskedelem államosítása hivatalosan csak 1949-re történt meg.⁵¹

Totális hegemonia

A külkereskedelmi kirendeltségek a hidegháború alatt kiemelt szerephez jutottak. Már volt róla szó, hogy a bolsevik állam diplomáciai elismerése előtt a szovjetek ezeken a kirendeltségeken rendezték be titkosszolgálati bázisaikat, innen irányították a nyugati világban működő hálózataikat. A szovjet szisztémát 1945 után kötelező jelleggel vették át a hazai kommunisták is, a törekvés, hogy megszerezzék a külkereskedelem feletti ellenőrzés jogát vonatkozott a külföldi kirendeltségek megszervezésének kisajátítására is.

49 Oblath György egészen a nyolcvanas évekig a külkereskedelem befolyásos funkcionáriusa volt. Külkereskedelmi és titkosszolgálati tevékenységéről lásd bővebben: Borvendég 2020a, 49.; Borvendég 2020b, 54–56.

50 Molnár 2009, 135.

51 Oblath 1985, 8.

A forint bevezetése, a stabilizáció megteremtése után konszolidálódott a nemzetközi áruforgalom, lassan-lassan a csempészés virágkora is hanyatlóban volt, 1947-től már beszélhetünk érzékelhető külkereskedelmi forgalomról, és – mint láthattuk – ezt javarészt kommunista érdekeltségbe tartozó vállalatok végezték, amelyek ekkor már többnyire állami tulajdonban voltak. A gazdasági együttműködés a nyugati érdekszférában lévő cégekkel szintén kommunista irányítással épült ki. A West-Orient „utódvállalata”, a Magyar Külforgalmi Rt. küldte ki az első „üzletembert” Németország nyugati megszállási övezeteibe, és ezzel megalapozták a későbbi NSZK-val a kereskedelmi kapcsolatokat. Bródy István újságíró Vas Zoltán embere volt, és az ő közvetlen megbízása alapján utazott ki Nyugat-Németországba 1947 tavaszán, ahol egykori magas rangú náci tisztekkel, háborús bűnösökkel tárgyalt. Ez a kapcsolatrendszer lett aztán az alapja annak az erkölcstelen kollaborációnak egykori nácik és kommunista funkcionáriusok között, amely a két világhrend közötti kereskedelmi forgalmat megalapozta.⁵² Bródy István Karl Werkmeisterrel, Herbert Schellpeperrel és Hans Englerttel találkozott ekkor, mindhárman élvonalbeli náci politikusok voltak, akik korábban Magyarországon teljesítettek szolgálatot.⁵³ Bródy visszaérkezése után egy javaslatot terjesztett fel Vas Zoltánhoz, amelyben megfogalmazta, hogy szükség lenne egy olyan „kiviteli társaság” létrehozására, amely kompenzálná a német és a magyar termékek közötti árszínvonal különbségét, vagyis a kölcsönös kereskedelmi ügyletek bonyolításakor kiegyenlítené a magyar oldalon keletkező veszteséget.⁵⁴ Bródy elképzelése szerint a kiegyenlítést az adott vállalat saját költségvetéséből finanszírozta volna, és erre a funkcióra

52 Erről lásd: Borvendég 2020a.

53 További kutatásokat igényel annak felfejtése, hogy milyen korábbi ismeretségekre alapozták ezt a kapcsolatfelvételt 1947 tavaszán. Vas Zoltán célirányosan küldte követét egykori magas rangú náci funkcionáriusokhoz, akik kivétel nélkül Budapesten teljesítettek szolgálatot a háború alatt, vagyis feltételezhetjük, hogy már korábban létezhetett közöttük valamifajta együttműködés, esetleg az illegális kommunista mozgalom vagy a szovjet titkosszolgálat hálózatán keresztül.

54 MNL OL XIX-A-10. 66. d. Bródy István felterjesztése Vas Zoltánhoz, 1947. június 25. Az árkiegyenlítés a későbbiekben folyamatosan jelen volt a szocialista Magyarország gazdasági életében, mert bizonyos termékek előállításai költsége meghaladta a késztermék világgpiaci árát. Erről lásd: Germuska 2011., Péter 2013.

természetesen a kommunista pártvállalatot, a West-Orient felszámolásakor létrehozott Magyar Külforgalmi Rt.-t javasolta. Első nekifutásra úgy tűnhet, hogy olyan konstrukciót javasolt Bródy, amelyben igen nagy kockázat hárult volna a kommunista pártvállalatra, azonban az ötlet lényege nem a kompenzáció kifejtésében volt, hanem a nyugatnémet megszállási övezetekkel való kapcsolatok kizárólagosságának megteremtésében.⁵⁵ 1947-ben tehát, amikor a háborús pusztítás után megindul a tényleges külkereskedelmi forgalom, megtalálták a módját annak, hogy a nyugatnémet övezetek felé – amelyek a megszülető új Európa gazdasági motorjává váltak – kizárólagosan a kommunista párt cége bonyolítsa az árucere-forgalmat. Ennek a kizárólagosságnak a jelentősége 1949-ben, a monopóliummal rendelkező szakosított külkereskedelmi vállalatok létrehozásával megszűnt, de Bródy István továbbra is kulcsszerepet játszott: 1949-ben a frankfurti magyar kereskedelmi kirendeltség első vezetője, és az itt kiépülő korrupciós hálózat megalapozója lett.⁵⁶

Néhány kiemelten fontos városban a kommunista párt már 1945/46-ban megindította a kereskedelmi kirendeltségek működését. Ilyen volt például Svájc, a világ pénzügyi központja, ahol a Komintern piszkos pénzeit éppúgy kezelték, mint a náci vagyonokat. A kereskedelmi képviselők a titkosszolgálat bázisaiként szolgáltak, a titkosszolgálat pedig a politikai rendőrség része volt, amely megszervezésétől kezdve a kommunisták kizárólagos irányítása alatt állt.

Mint említettem, 1947-től fokozatosan megélnkültek a gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi kereskedelmi forgalom is beindult, így nem meglepő, hogy a kommunista párt számára már nem volt elegendő az országon belül felügyeletet szerezni a különböző exportvállalatok felett, hanem a külföldre utazó gazdasági, diplomáciai képviselők mozgását is ellenőrizni akarták, méghozzá úgy, hogy a már működő kereskedelmi kirendeltségek hatáskörébe utaltak minden hivatalos külföldi kapcsolatot. 1947 decemberében a Gazdasági Főtanács

55 A kapcsolatrendszerüknek köszönhetően a német fél később igazán nagyvonalúan kezelte a kölcsönös elszámolásokat: a két állam között évente megkötött szerződések alapján az árucere-forgalom pénzügyi bonyolítására megnyitott számlán a magyar oldalon folyton deficit jelentkezett, de az ex-náci üzlettársak sikeresen akadályozták meg, hogy a német gazdasági vezetés leemelje a tartozásokat. Borvendég 2020a, 62–63.

56 Erről lásd: Borvendég 2020a.; Borvendég 2020b.

elfogadtatott egy határozatot, amely kimondta, hogy a vállalatok és a nemrég államosított bankok külföldi képviselői a kereskedelmi kirendeltségek vagy a kereskedelmi attasé felügyelete alá tartoznak, és bármilyen gazdasági ügyben külföldre utazó állami tisztviselők és kormány megbízottak jelentkezni kötelesek az illetékes kereskedelmi képviselőknél.⁵⁷ A kirendeltségvezetők és attasék illetményét úgy határozták meg, hogy megegyezzen a külügyi szolgálatot teljesítők fizetésével. Ezzel megteremtették az alapját annak a titkosszolgálatok által támogatott hálózatnak, amely az elkövetkező évtizedekben sikeresen felügyelte a Kelet–Nyugat közötti gazdasági kapcsolatokat.

A tanulmányban ismertetett összefüggések alapján megállapíthatjuk, hogy pár moszkovita pénzügyi-gazdasági szakember segítségével – a koalíciós kormányzás ellenére – az MKP néhány hónap leforgása alatt képes volt kiépíteni egy olyan rendszert, amely jóval az államosítások befejezése előtt megteremtette a külkereskedelem totális felügyeletét. Tudjuk, hogy a kommunista párt már a kezdetektől az irányítása alá vonta a hatalom tényleges gyakorlásához szükséges területeket, vagyis az ország működésének minden olyan szegmensét, amelyet létfontosságúnak tartott. A pénzáramlás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok is ide tartoztak. A Komintern pénzügyi háttérét és az ehhez kapcsolódó nyugati baloldali hálózatokat jól ismerő két káder, Vas Zoltán és Háy László irányításával megteremtették a feltételeit annak, hogy Magyarország kapocs, pénzügyi transzferállam lehessen a szovjet birodalom és a nyugati baloldali társutas mozgalmak között. A „fordulat éve” kifejezés tehát a gazdasági élet aspektusából nézve is értelmezhetetlen: a szovjetizálás sokkal hamarabb megtörtént, mint azt az államosítások üteme alapján gondolnánk.

1949-ben felállították a Külkereskedelmi Minisztériumot, és megkezdték a hozzá adminisztratív formában kapcsolódó szakosított, monopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok, az úgynevezett impexek alapítását is. Ezeknek a vállalatoknak a segítségével a hatvanas évekre kialakult egy korrupcióval mélyen átitatott gazdasági elit, amely kitermelte magából a szocialista tőkés csoportját.⁵⁸

57 MNL OL XIX-a-10. 4. d. Gazdasági Főtanács előterjesztés és határozat, 1948. január 7.

58 Erről lásd: Borvendég 2020b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borvendég 2020a.** Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjátszmák. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Borvendég 2020b.** Borvendég Zsuzsanna: *Az impexek kora.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Balatonfőkajár, 2020.
- Böhm 1990.** Böhm Vilmos: *Másodszor emigrációban.* Progresszió, Stockholm, 1990.
- Cserényi-Zsitnyányi 2015.** Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *A politizált gazdasági rendőrség. A Gazdaságrendészeti Osztály, 1945–1948.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2015.
- Gábor 2013.** Gábor Péter: *Jóvatétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1944–1949/51.* Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2013. Doktori értekezés.
- Garamvölgyi 1989.** Garamvölgyi István: Kettős valuta? West-Orient és társai. *Magyarország*, 26. (1989) 9. sz. 1989. 03. 3.
- Germuska 2011.** Germuska Pál: „... Nem tudtunk egyensúlyba kerülni.” Külkereskedelmi árkiegyenlítés – költségvetésen kívül és belül. In: Baráth Magdolna – Bánkuti Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 383–394.
- Honvári 2013.** Honvári János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 1. sz. 119–144.
- Hubai-Szabó 1998.** Hubai László – Szabó Éva: A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása 1944–1948. *Múltunk*, 43. (1998) 2. sz. 77–119.
- Magyar 1989.** Magyar László: Politikai és pénz. Pártvállalatok 1945 után. A tisztesség határai. *Magyarország*, 26. (1989) 40. sz. 1989. 10. 6.
- Molnár 2009.** Molnár János: „A másodrendű vádlott.” Villányi András elítélésének és rehabilitációjának rekonstruálása. *Múltunk*, 54. (2009) 1. sz. 100–137.
- Oblath 1985.** Oblath György: Külkereskedelmünk negyven éve. *Külgazdaság*, 29. (1985) 4. sz. 3–23.

- Saltai 1947.** Saltai Alajos: Külkereskedelem. *Forum*, 2. (1947) 7. sz. 522–534.
- Scheibner 2013.** Scheibner Tamás: Könyvkiadás a koalíciós években. A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat. *Magyar Könyvszemle*, 129. (2013) 4. sz. 456–476.
- Seres 2006.** Seres Attila: A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923). *Századok*, 140. (2006) 1. sz. 79–125.
- Seres 2008.** Seres Attila: Magyar külkereskedelmi politika és a szovjet piac az 1920-as években. *Történelmi Szemle*, 50. (2008) 3. sz. 407–433.
- Szívós–Uzoni 1992.** Szívós István – Uzoni Ödön: Az 1946-ban létrejött szovjet–magyar vegyes vállalatok. *Valóság*, 35. (1992) 1. sz. 67–85.
- Tóth 1993.** Tóth István: A mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948). *Múltunk*, 38. (1993) 4. sz. 68–91.
- Váradai 2003.** Váradai Júlia: Szubjektív történelem objektív felhangokkal. Beszélgetés Hardi Róberttel. *Mozgó Világ*, 29. (2003) 6. sz. 98–106.
- Vas 1982.** Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982.

E Ö R Y V I L M A

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR KISEBBSÉG NYELVSTRATÉGIÁJA¹

ABSZTRAKT: A Kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségi közösségek jelentősége nagyságuknál fogva kiemelkedő a magyar nyelvi és kultúrközösség, a magyar nemzet számára, fennmaradásuk veszélyeztetettsége miatt pedig kiemelt figyelmet érdemelnek. Magyarok maradásuk, magyar identitásuk és magyar nyelvük megőrzésének minél hatékonyabb biztosítása – a kisebbségi közösségek önfenntartó és -építő tevékenysége mellett – a magyarországi nemzeti nyelvstratégián alapuló cselekvésnek fontos és folyamatos feladata.

A tanulmánynak az célja, hogy a Magyarországgal szomszédos hét országban kisebbségben élő magyarok nyelvi, nyelvhasználati, ezzel összefüggésben demográfiai, nyelvi jogi, kétnyelvűségi, nyelvválasztási stb. helyzetének közös vonásait emelje ki elsősorban a helyi magyar kutatók felmérései, tapasztalatai, tanulmányai alapján, majd megfogalmazza a megmaradást erősítő általános, a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek összességére vonatkozó stratégiai feladatokat.

KULCSSZAVAK: autochton kisebbség, nemzeti kisebbség, identitás, térvésztes, kétnyelvűség, kisebbségi nyelvi jogok, nyelvhasználati színterek, anyanyelvű oktatás, stratégiai tervezés

1 Az egyes Kárpát-medencei régiók magyar kisebbségének helyzetét, a szükséges és lehetséges stratégiai lépéseket, tevékenységi formákat külön, részletesebben is tárgyaljuk. Egyúttal kitérünk az egyes országok általános nyelvpolitikájára, nyelvstratégiájára is, hiszen ezek autochton magyar kisebbségeik révén olyan országok, amelyeknek nyelvpolitikája érzékenyen érintette a magyar nemzet részét képező magyar kisebbségek nyelvi helyzetét a múltban, érinti a jelenben, és jelentősen befolyásolja jövőjüket.

Az összefoglaló áttekintés célja, hogy bemutassa a Kárpát-medencei kisebbségben élő magyarok nyelvhasználati, ezzel összefüggésben demográfiai, nyelvi jogi, kétnyelvűségi, nyelvválasztási stb. helyzetét elsősorban a helyi magyar kutatók felmérései, tapasztalatai, tanulmányai alapján (korábbi hasonló célú alapmunkák pl.: Péntek 2001, 2012, 2017; Cserniczkó–Szabó Mihály 2010). Az áttekintés után következik a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek anyanyelvének megtartásához általánosan érvényes és szükséges stratégiai lépések felsorolása, külön kitérve a magyar állam szerepvállalására, a megvalósult és megvalósítandó legsürgetőbb lépésekre.

A magyar nyelv mint anyanyelv és az identitás

A Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek státusa jelentősen eltér az európai etnikai kisebbségi közösségektől: őshonos kisebbségként élnek a Magyarországgal szomszédos országokban, a magyarországgal többnyire összefüggő területen. Jelentőségük nagy lélekszámuknál fogva kiemelkedő a magyar nyelvi és kultúrközösség, a magyar nemzet számára, fennmaradásuk veszélyeztetettsége miatt azonban kiemelt figyelmet érdemelnek. Magyarok maradásuk, magyar identitásuk és magyar nyelvük megőrzésének minél hatékonyabb biztosítása – a kisebbségi közösségek önfenntartó és -építő tevékenysége mellett – a magyarországi nemzeti nyelvstratégián alapuló cselekvésnek fontos és sürgető feladata.

„A nyelvtudomány gazdag érveléssel alátámasztott megállapítása szerint az anyanyelv a nemzeti azonosságtudat legfontosabb eleme. A kisebbségben élő magyarság számára a magyar anyanyelv a magyar nemzethez tartozás jelképe. Legfontosabb funkciója pedig a magyar azonosságtudat, a magyar identitás kifejezése. 1918 után új nyelvtörténeti korszak kezdődött. Ennek legfontosabb mutatója a nyelvi szétfejlődés megindulása. A magyar nyelv változását felgyorsította az a tény, hogy a magyar nyelv a Kárpát-medencében nyolc országban változik. Minden ország más kulturális hátteret jelent, hét ország pedig más-

más többségi nyelv közvetlen hatásával is formálja. A nyelvi szétfejlődés olyan fokú, hogy új nyelvtörténeti korszakról értekeznek a nyelvtudomány. A nyelvi különfejlődés fő ösztönzője a Magyarországon kívüli magyarok kétnyelvűsége s az, hogy ez a kétnyelvűség hét különböző nyelv hatását fogadja be a magyar nyelvbe. A Termini magyar–magyar szótárban már háromezret megközelítő számban szerepelnek a határon túli magyar közösségek sajátos szavai. Az anyanyelv a nemzeti tudat egyik legfontosabb tényezője, a nemzeti, a regionális és a lokális identitásnak is szerves összetevője.” – fogalmazza meg összefoglalóan a Trianon utáni, egyben a mai Kárpát-medencei helyzetet Görömbei András (Görömbei 2008, 10–11., továbbá Szilágyi N. 2008, Lanstyák 2008). Az anyanyelv identitásképző szerepét erősítik meg Veres Valér kutatási eredményei is a Kárpát-medencei identitással foglalkozó tanulmányában (Veres 2008). Felmérésében a „Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?” kérdésre válaszoltak erdélyi, kárpátaljai, szlovákiai, szerbiai és magyarországi magyar adatközlői, úgy, hogy a következő négy lehetőségből választottak: állampolgársága, anyanyelve, kultúrája, saját döntése. A négy határon túli régióban a válaszadók több mint kétharmada (64,1–78,8%, átlagban 69,53%) választotta a magyar nyelvet, a magyarországi megkérdezetteknek pedig csak 49,8%-a, bár itt is ezt jelölték meg a legnagyobb arányban a négy lehetőség közül (Veres 2008, 44–45.).

Péntek János a Kárpát-medencei magyar közösségek identitástudata és anyanyelve közti kapcsolatról értekezik 2010. évi tanulmányában (Péntek 2010). „Az elmúlt közel két évtizedben több szociológiai és szociolingvisztikai vizsgálat is folyt a Kárpát-medence magyar közösségeiben. Ezek a vizsgálatok több mint tíz olyan tényezőt tártak föl, amelyek jelen vannak az azonosságtudatban, háromnak-négynek pedig erős kötelékként meghatározó szerepe van (nyelv, kultúra, hagyomány, vallás). A Kárpát-medencei magyar identitás az országhatáron kívül nem kapcsolódhat az állampolgársághoz, már csak azért sem, mert az utódállamokban a kisebbségi közösségeknek alárendelt jogi státusuk van („másodrendű állampolgárok”). A tradíció fontos eleme ugyan ennek az identitásnak, mivel azonban a magyarok felekezetiileg még inkább megosztottak, mint állampolgárság tekintetében, ez a tradíció is – mint egyetlen közös elemhez – az anyanyelvhez kapcsolódik. Ebben a megosztottságban a közös

nevező a magyar nyelv, amely annál is inkább betöltheti ezt az identifikáló szerepet, mivel areálisan beépült ugyan a közép-európai nagy régióba, alapvető elkülönítő sajátosságait mégis megtartotta. Ez az oka tehát annak, hogy a Kárpát-medencei magyarok identitásában alaptényező a nyelv. És ennek a következménye az, hogy több más néptől eltérően (zsidó, örmény, skót stb.) az ő körükben a nyelv feladása magyar identitásuk feladását is jelenti, egy másik nyelv egy új identitásba viszi el őket.” (Péntek 2010, 163.). Az anyanyelv identitásképző szerepének hierarchiája van, ez különösen nyilvánvaló külhoni helyzetben: „Az alapidentitás [...] a nemzethez és a nyelvhez kapcsolódik, ezen belül – akár több szinten – lehet eljutni a lokális identításokhoz, és minden lokális, regionális identitásnak megvan a maga nyelvváltozatbeli, nyelvjárási kifejeződése is. A nyelvjárásoknak is van tehát identitásképező, identitáserősítő szerepük: bennük még a nyilvánosságban sem az elkülönülést érezzük, hanem a változatosságban való összetartozást. Ezért a nyelvmegtartásnak mintegy feltétele a nyelvváltozatok használatának bátorítása, megőrzése.” (Péntek 2010, 165.).

A 20. századi területi és politikai változások, demográfia

A Kárpát-medence korábban összefüggő magyar nyelvterülete – bár sok helyen, különösen a peremvidékeken más nyelveknek korábban is jelentős számú beszélőjük volt – a 20. század folyamán külpolitikai, katonai hatásra többször is módosult. Az átalakulás kezdete az 1. világháborút lezáró 1920. évi trianoni békeegyezményhez köthető. Ez szétszabdalta a korábbi állami és etnikai határokat úgy, hogy a Magyar Királyság magyar anyanyelvű állampolgárainak mintegy harmada, közel 3,3 millió ember és közösségeik Magyarország határain kívülre, más országok fennhatósága alá, tehát kisebbségi helyzetbe kerültek. Ezek az országok a Román Királyság (1 654 000)², a Szerb–Horvát–Szlo-

2 Az adatok a sok helyen nyilvánosságra hozott 1910. évi népszámlálásból származnak. A következő népszámlálás az akkor már szomszédos országokban 1930-ban volt.

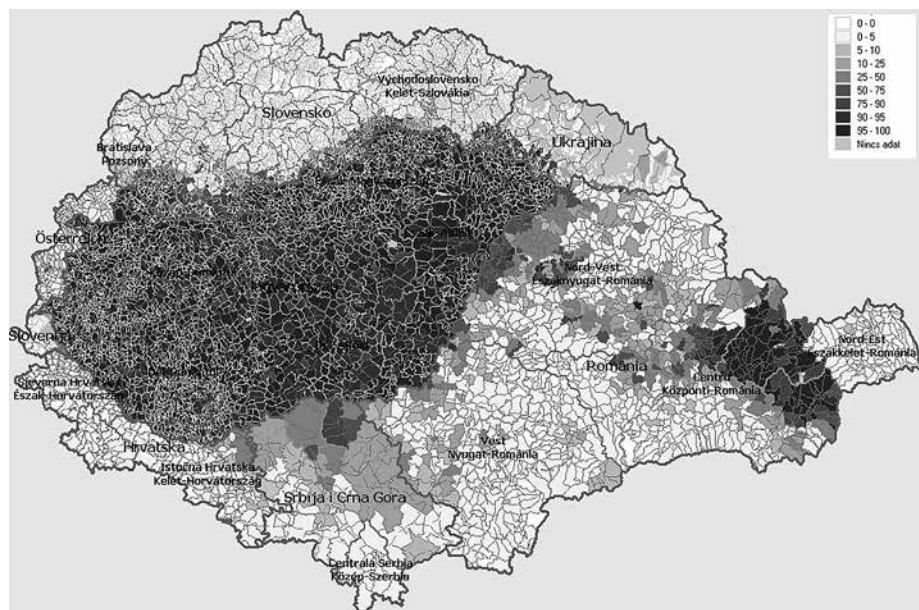
vén Állam, ill. Királyság (Horvátország és Szlavónia nélkül: 466 300), Ausztria (26 200), Csehszlovákia (Szlovákia: 854 300, Kárpátalja: 184 000) Olaszország (6500) voltak, a Lengyelországhoz csatolt kis felvidéki területen nem tartottak nyilván magyar anyanyelvű lakosságot. A maradék Magyarországon egy 1920-as számlálás alapján 7 615 000 lakos élt, belőlük 6 732 000-en voltak magyar anyanyelvűek (Patkó 2016, 19). A 30-as évek végétől a 2. világháború végéig ezek a határok többször módosultak, általában a magyar közösség javára. A háborút lezáró békeegyezmény azonban ismét rögzítette az 1920-as határokat, Magyarország szempontjából még szigorította is (Az egész bekezdéshez l. Tolcsvai Nagy 2017, 59.).

A háború után a szomszédos országok, amelyekben magyarság kisebbség él, Ausztria kivételével szovjet fennhatóság alá kerültek. Csehszlovákia, Kárpátaljának a Szovjetunióhoz kerülésével a Szovjetunió és Románia egészen a rendszerváltásig „testvéri szocialista ország” volt, akiknek érzékenységét a szintén gyarmati állapotban levő Magyarország nem sértette volna meg azzal, hogy ott élő kisebbségeinek bármilyen jogot követeljen. Jugoszlávia politikája némileg eltért ezekétől, volt idő, amikor kisebbségeik egyértelműen élveztek kisebbségi jogokat a gyakorlatban is, de a magyar tömbök megbontása a saját nemzetükhöz tartozó lakosok betelepítésével itt ugyanúgy lezajlott, mint a többi szomszédos szocialista országban.

A rendszerváltás után az új politikai szemlélettel megnőtt a lehetősége a Magyarországgal szomszédos magyar nyelvű közösségekkel való szabad kapcsolattartásnak, beleértve a hivatalos kulturális és gazdasági kapcsolatokat is. Jelentős, inkább pozitív változást jelent a nagy szövetségi államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, a Szovjetunió) felbomlása. Ennek következtében ma a Kárpát-medencében nyolc országban él a magyarság, és Magyarország kivételével a többi hét országban (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria) nemzeti kisebbség. A magyar nyelv közülük Szlovéniában és Ausztriában regionálisan hivatalos nyelv, Szerbiában a Vajdasági Autonóm Tartomány hivatalos kisebbségi nyelve, a többi szomszédos államban elismert kisebbségi nyelv. Az alárendeltség következtében azonban használata jogilag is többszörösen korlátozott, ez pedig teret enged a hátrányos megkülönböztetésnek. A szomszédos országok magyar kisebbségeinek helyzetét alapvetően tehát

az ottani kisebbségi törvények és megvalósulási formáik határozzák meg, s e törvények nem kisebbségbarátok, és ezen több szomszédos ország belépése az Európai Unióba sem változtatott.

A Trianon óta eltelt száz évben a demográfiai adatok a magyar közösségek létszámának jelentős csökkenését mutatják.

A Kárpát medencei magyarok százalékos aránya a 2011. évi népszámlálás szerint
(Forrás: <http://karpatalja.net/magyarok-a-karpat-medenceben/>)

A 2011. évi népszámlálás nyers, nem korrigált adatai szerint a Kárpát-medencében közel annyi (félmillióval több) magyar anyanyelvű lakos van (10 403 547), mint a Trianon előtti utolsó népszámláláskor (1910: 9 932 000). A magyarországi magyar nyelvűek létszáma ez alatt az idő alatt bő 1,5 millióval gyarapodott, s ha az összlétszám mai félmillióval többét beszámítjuk, látható, hogy a határon túli területek magyar nyelvű lakossága 1 millióval csökkent. A magyarországi lélekszám utóbbi évtizedekben mérsékelt csökkenése mellett a határon túli magyarság nemcsak lélekszámában, hanem az országok hivatalos

nyelvéhez viszonyított arányában is gyorsan fogy. Ennek több oka is van, pl. az asszimiláció, a természetes szaporulat csökkenése, az egyre fokozódó gazdasági elvándorlás az anyaországba és Nyugat-Európába. Következménye pedig többek között az, hogy mivel a rájuk vonatkozó törvényekben jogaik létszámárukhoz vannak kötve, s ez egyre csökken, kisebbségi jogaik is folyamatosan csökkennek.

Az évezred első évtizedében ez a csökkenés csaknem 440 000 fő volt. A legnagyobb számszerű fogyást Magyarország (232 923) után Erdély mutatja: 125 333, létszámárukosan pedig Muravidék (Szlovénia, -30%), Észak-Baranya (Horvátország, -17%), azután Vajdaság (Szerbia, -12%), Erdély (Románia, -8,8%), Kárpátalja (Ukrajna, -6,9%), és a legkisebbet a Felvidék (Szlovákia, -6,1%). Csak Burgenlandban (Ausztria) nőtt a magyarok létszáma, mégpedig a tíz év alatt mintegy 50%-kal, de ez a gyarapodás nem az autochton kisebbségben következett be, hanem az idetelepült magyarok létszámából adódik.

Körzetek	Lakosság 2001	Magyar nemzetiségű	Magyar nemzetiség, korrigált	Korrigált arány %	Lakosság 2011	Magyar nemzetiségűnek vallotta magát	Magyar nemzetiség, korrigált	Korrigált arány %
Magyarország	10 198 315	9 416 045	9 974 035	97,8	9 937 628	8 314 029	9 741 112	98,0
Erdély	7 221 733	1 415 718	1 415 901	19,6	6 789 250	1 216 666	1 290 568	19,0
Szlovákia	5 379 455	520 528	525 856	9,8	5 397 036	458 467	493 437	9,1
Vajdaság	2 031 992	290 207	301 914	14,9	1 931 809	251 136	264 241	13,7
Kárpátalja	1 254 614	151 516	151 156	12,1	1 249 000	141 000	141 000	11,3
Muravidék	120 875	5 445	5 797	4,8	118 988	4 000	4 000	3,4
Burgeland	277 569	6 641	6 641	2,4	286 215	10 000	10 000	3,5
Észak-Baranya megye	330 506	9 784	9 960	3,0	305 032	8 249	8 532	2,8
Kárpát-medence összesen	26 815 059	11 815 884	12 391 260	46,2	26 014 958	10 403 547	11 952 890	45,9

Nyers, illetve a nem válaszolókkal korrigált etnikai arányok

a Kárpát-medencében, 2001 körül és 2011 körül

(Eredeti forrás: Kapitány 2013, 61., közvetlen forrás Kapitány 2015, 239.)

A Kárpát-medencei magyar közösségekre vonatkozó hivatalos demográfiai adatokat azonban érdemes kritikusan szemlélnünk azért is, mert az egyes államokban a nemzetiségre vonatkozó adatokra nem azonos módon kérdeznek rá, s az eredményeket is eltérő módon publikálják. Több helyen (Szlovénia, Ausztria) 2011-ben már regiszter alapú népszámlálást tartottak, és nem gyűjtötték ki a nemzetiségi adatokat (az adatok itt a KSH becsléséből származnak). A népszámlálási módszereket sokszor a kisebbséggel és nyelvvel szembeni ellenérzések is befolyásolják. A nemzetiségre vonatkozó kérdések érzékeny pontjai a népszámlálásnak, hiszen a statisztikai célon kívül a népszámlálási etnikai adatok alapján állapítják meg a legkülönbözőbb nyelvhasználati vagy egyéb jogokat, az esetleges támogatásokat (Vö.: Kapitány 2013, 237–239.). De még ez utóbbiakat figyelembe véve is sajnos az állapítható meg, hogy a Kárpát-medencei magyarság, főleg a kisebbségben élők létszáma folyamatosan fogyatkozik.

A magyar nyelv térvesztése

A Kárpát-medencei magyarok létszámának csökkenésével együtt jár a magyar nyelv térvesztése, ez pedig szorosan összefügg a szomszédos nyelvek terjeszkedésével. A nyelvhatár folyamatosan beljebb kerül, s ezen belül is folytonos a szórványosodás, majd a szórványközösségek megszűnése. Szórványban gyakori, hogy akik még magyarnak vallják magukat, már nem tudnak magyarul.

Nehéz a nyelv megtartása a nagyvárosok szórványaiban, a maradványszigeteken és a nyelvhatáron kívül eső területeken, mint pl. Moldvában. Az asszimiláció, a nyelvcsere ezeken a helyeken fokozott mértékben zajlik, fokozottan csökken tehát a beszélők létszáma és a többséghez mért aránya.

Sérülnek, szűkülnek a nyelvi funkciók, és nemcsak szórványban: a magyar nyelv alapvető szerepeit az államnyelv veszi át nagyon sok szinten is, ahol korábban használták az anyanyelvet. Ennek oka a közösség fogyása, a vele összefüggő kisebbségi nyelvhasználati törvények, az, hogy a meglévő törvények nem érvényesülnek kellően vagy az állam politikai céljainak megfelelően, vagy amiatt, hogy a kisebbségek nem érvényesítik meglévő jogait.

A nyelvvesztés, illetve nyelvcsere előtti állapotot jelzi, ha a szülők már nem választják a magyar tannyelvű iskolát gyermeküknek, ha a vegyes házasságokban a család nyelvhasználatából kikopik a magyar nyelv (Vö.: Eplényi–Kántor 2012.).

A kisebbségi jogok és megvalósulásuk a nyelvhasználat különböző szinterein

A magyar nyelvi jogok a szomszédos országokban

A magyar nyelv jogállása különböző a hét szomszédos országban. A Muravidéken (Szlovéniában) és Őrvidéken (Ausztriában) regionálisan hivatalos nyelv, a szerbiai Vajdasági Autonóm Tartományban hivatalos kisebbségi nyelv azokban az önkormányzatokban, amelyekben a magyar nemzetiségűek számaránya eléri a hivatalos nyelvhasználati küszöbértéket, a többi szomszédos államban elismert kisebbségi nyelv. Ezekben az országokban akkor lehet magyar a hivatali nyelvhasználat, ha a település magyar lakosainak aránya eléri az éppen hivatalosnak számító, törvényileg meghatározott küszöbértéket.

Általánosan jellemző a szomszédos országokra a nyíltan kifejezett vagy a háttérben meghúzódó terjeszkedő nyelvpolitika, tehát az államnyelv elsőbbsége minden lehetséges területen. Ez ugyancsak általánosságban azt jelenti, hogy törvénykezési szinten többnyire eleget tesznek az európai szokásrendnek és a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésekben, pl. a *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájában* vállalt kötelezettségeiknek, de a törvények egy része inkább csak formális, mert olykor nem rendelnek hozzájuk végrehajtási utasítást, vagy mert annyiszor módosítják a törvényeket, hogy már a szakemberek sem tudnak köztük eligazodni. Az is gyakran előfordul, hogy a többszöri módosításokkal joghézagok keletkeznek.

„A kisebbségvédelmi keretegyezménynek és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának végrehajtásával kapcsolatos dokumentumok azt mutatják, hogy nemcsak a jogi szabályozás hiányos a vizsgált államokban: talán

még nagyobb gond, hogy a hatályos jogszabályok végrehajtása és érvényesíthetősége is akadozik.” (Vö. Szabó Mihály 2017, 299.).

A jogérvényesítés, a jogérvényesülés

A magyar nyelv minden szomszédos országban alárendelt helyzetben van, hiszen sehol sincs biztosítva jogilag sem, hogy akár csak regionálisan az államnnyelvhez hasonló funkciói legyenek. A jogi szabályozás hiányosságai együtt járnak a végrehajtás alacsony hatékonyságával, s ez általában a kisebbség hátrányos megkülönböztetésével jár. Ebben a tekintetben a nyelvi környezet, szűkebb értelemben a hivatali nyelvhasználat, valamint az anyanyelvű oktatás számíthat stratégiaiul fontos területnek.

A nyelvi környezet

Az asszimiláció lassításához szükség van arra, hogy a kisebbségi nyelv ne szoruljon vissza a magánéletbe, hanem megőrizhesse vagy erősíthesse szerepét az anyanyelvű közösségi nyelvhasználati színtereken. Különösen a nyilvános és hivatali nyelvhasználatot azonban az állam szabályozza, befolyásolja.

A jogi szabályozás olykor hiányos, olykor túl szigorú (magas) az a százalékos arány, amelyet a kisebbségnek el kell érnie az adott településen, hogy anyanyelvén intézhessen hivatalos ügyeit. A végrehajtás hiányosságai azonban még ennél is több esetben akadályozzák a jogok érvényesülését. Az államapparátus érdektelensége, sokszor a kisebbségi nyelvhasználati jogok érvényesülésének szándékos akadályozása áll a megvalósulás elmaradása mögött. Az okok között jelentős azonban az is, hogy nagyon hiányos a magyar jogi-közigazgatási terminológia, illetve ennek ismerete a kisebbségi közösségben. A közigazgatási hivatalokban megfelelő kisebbségi arány esetén anyanyelven is be lehet nyújtani beadványokat, a magyar nyelvű nyomtatványok azonban általában hiányoznak (Vö.: Szabó Mihály 2017, 299., 303.). Nem elhanyagolható ok továbbá az sem, hogy a nem helyi, hanem központi hivatalokban sokszor hiányzik a magyarul jól tudó munkaerő, mert bár alkalmazásukat az állam vállalta, de képzésükről ritkán gondoskodik. És utolsóként sokat számít a jog szerint lehetséges anya-

nyelvi ügyintézés elmaradásában, hogy a magyar kisebbség tagjai általában nem kezdeményezik a magyar nyelvű ügyintézacst, részben a jogszabályok ismeretének hiányában, részben „másodrendű” állampolgár mivoltuk tudatában.

A kétnyelvű feliratok, helynevek sok helyen hiányoznak, a személynevek formáját, írásmódját többször az államnyelvhez, az adott ország névadási szokásaihoz igazítják.

Lehetőség van kulturális objektumok fenntartására, rendezvények megtartására, de pl. a meghívók sokszor nem lehetnek csak magyar nyelvűek. Sajtótermékek megjelennek magyar nyelven, könyveket is adnak ki, de a hangzó média általában nagyon korlátozott időt biztosít a magyar nyelvű műsoroknak, a nem állami szolgáltatók fenntartása pedig a kisebbség számára gazdaságilag csaknem lehetetlen.

Az egyházi élet anyanyelvűségét nem az állam biztosítja, hanem az egyházak. Több felekezet – magyar lelkészek helyi képzésének hiányában – azonban nem mindig tudja biztosítani a magyar nyelvű szertartásokat. Különösen az etnikai jellegű (általában magyar hívekkel rendelkező) protestáns egyházak küszködnek ezzel a nehézséggel, de a nyelvvel kapcsolatos döntéseik sem mindig következetesek. A kétnyelvűség gyakran megjelenik a templomi liturgiában és a fiatalok államnyelvű vallásoktatásában. Az egyház megpróbálja megőrizni azokat a híveket is, akik nyelvet váltottak, tehát inkább feladja az etnikai, esetünkben a magyar jelleget. „A moldvai magyarok helyzete pedig azt bizonyítja, hogy a római katolikus egyház általánosabb anyanyelv-bátorító gyakorlata ellenére és annak ellenére, hogy tagadhatatlan a helyi népi közösségekhez való kötődése, vannak különleges helyzetek (és nem csak Romániában), amikor világegyházként éppen az erőszakos asszimilációban játszik szerepet” (Péntek 2017, 191.).

Az oktatás

Az anyanyelvű közoktatás a nyelvmegtartásnak hosszabb távra szóló eszköze és biztosítéka. Egyik alapvető és általános jellemzője azonban a magyar régiókban, hogy nem a kisebbségi közösségek, hanem a többségi nemzetek szervezik, igazgatják, ennek megfelelően a többségi társadalmak szabják meg

az oktatás stratégiai kereteit és céljait is. A nemzeti kisebbségek nyelvén oktató iskolákban használatos tanterveket, tankönyveket, oktatási módszereket stb. nagyrészt a többség oktatáspolitikusai, oktatási szakemberei dolgozzák ki, véleményezik, hagyják jóvá. Előfordul, hogy a magyar közösségnek van kisebb-nagyobb beleszólása az oktatás szervezésébe, erre azonban általában nem a szakmai, inkább a politikai szervezetek jogosultak (Vö. Csete–Papp–Setényi 2010.).

A határon túli kisebbségi oktatást szabályozó dokumentumok szinte mind-egyikéből látszik, hogy a jogi környezetet meghatározó törvények meg akarnak felelni – különösen a kisebbségi oktatásban – az európai normáknak, de közben nem tudnak, vagy nem akarnak szabadulni a nemzetállami ideológiától. Ez határozza meg a kisebbség anyanyelvű oktatásában a tartalmi jelleget is, általában csak a magyar nyelv és irodalom tárgy kivételével. A történelemoktatás azonban az állam történelemfelfogását tükrözi, hivatalosan kevés lehetőség nyílik a magyar szempontú történelemoktatás érvényesítésére. Egyéb tantárgyak esetében – földrajz, biológia, fizika, kémia, matematika stb. – általában magyar ugyan az oktatási nyelv a magyar iskolákban (ez kevésbé érvényes a szakoktatás szakterületeire), de mivel a pedagógus általában államnyelven szerezte diplomáját, „elvontabb” magyar nyelvhasználat nem elégséges a hatékony oktatáshoz, különös tekintettel az idegen nyelvű terminológiára. Ez utóbbi tárgyak tankönyvei általánosságban az államnyelvi tankönyvek fordításai, ezért – még a lehetséges fordítási hibáktól eltekintve is – olyan gondolkodást, megközelítésmódot közvetítenek, amely a magyar anyanyelvű diák számára nem természetes, ezért sokszor nem is érthető. Ez a helyzet megtöri, megakasztja azt az anyanyelvhez kötött megismerési folyamatot, amelynek során a tanuló egyre elvontabbá váló fogalomalkotása az anyanyelvhez kötötteen, az anyanyelv valóságsszemléletével történhetne a leghatékonyabban.

A közoktatáson kívül eső oktatás, a felsőoktatás anyanyelvűsége általában is biztosítaná a magyar nyelvhez és kultúrához kötött elvont gondolkodást, a magyar értelmiség folytonos önjáráépítését. A humán tárgyak esetén ez különösen fontos, a pedagógusképzésben pedig minden szakterületen. A reál tudományterületek magyar nyelvű képzése pedig segítene a gazdaság, a szolgáltatások terén abban, hogy a közösségek anyanyelvhasználati tere tágulhasson. Ezen a

szinten azonban az is figyelembe veendő, hogy államnyelvű munkahelyeken milyen nehézségeket jelent a magyar nyelvű végzettség, hogy a szakemberek át tudják-e ültetni magyarul szerzett tudásukat az államnyelvi tudományos-szakmai kommunikációba. Egyelőre azonban az országok többségében ez a veszély nemigen fenyeget.

Egyértelmű, hogy a határon túli magyarság számára a mindennapok sikerességhez, érdekeik érvényesítéséhez, társadalmi „egyenrangúságukhoz” elengedhetetlenül szükséges az anyanyelv és az államnyelv párhuzamos ismerete. Az Európai Unió ezen kívül támogatja még egy idegen nyelv elsajátítását (Közös Európai Referenciakeret). A magyar közösségeknek az élet bármely területén sikeresen tevékenykedő tagjai anyanyelvük mellett beszélik az államnyelvet és még egyéb idegen nyelveket is. Az államnyelv iskolai oktatása azonban általában nem megfelelő színvonalú, a tanárok egy része nem is anyanyelvként beszéli az államnyelvet. Oktatási módszertana pedig általában nem megfelelő a második nyelv hatékony oktatásához. A még egy idegen nyelv ma általában az angol. Ennek tanulására feltétlenül szükség van, tudása, használata azonban a tágabb közösségben sokszor az angolnál kisebb presztízsű anyanyelv használatának helyét is betölti.

A Kárpát-medence magyarlakta régióiban a változatos etnodemográfiai formák az anyanyelv, ezáltal az anyanyelvdomináns oktatás fogalmának árnyalt megközelítését igénylik. Homogén tömbökben egyértelmű az anyanyelv és az iskolai oktatási nyelv azonos volta, szerencsés esetben a közoktatás befejezéséig, de legalább a magyarországi általános iskolának megfelelő oktatási szakaszban. A nem homogén tömbökben, az etnikailag vegyes területeken vagy az egyre növekvő számú vegyes házasságokban élő gyermekek esetében is történhet sikeresen (különböző modellek keretében) a magyar nyelv, identitás és a magyar nyelvi kompetenciák megerősítése. Az egyre nagyobb számú magyar nyelvű, illetve magát magyarnak valló roma lakosság gyermekeinek oktatása szintén sajátos feladat. A szórványban élők nem iskolarendszerű oktatása és a magyarul már nem beszélők nyelvi revitalizációja ismét más megközelítést igényel.

Az oktatási helyzeteknek megfelelő oktatás stratégiája sokféle, és az egyes régiók, országok különböznek az oktatás helyzete szempontjából is. Az anyanyelvű oktatásnak azonban közös sajátossága az egyes régiókban, hogy az

írás-olvasás köznyelven történik helyi színezettel, de szóban természetes a lokalitást erősítő helyi nyelvváltozat (nyelvjárás) jelenléte, hiszen a magyar anyanyelvű szülők nagyobbik részének és a gyermekeknek mindennapi nyelve is nyelvjárás.

A nyelv továbbvitelében, átörökítésében fontos szerepük van az anyanyelvi mozgalmaknak, versenyeknek is. A magyarországi versenyekhez a rendszerváltás után csatlakoztak a külső régiók diákjai is, így a versenyek legtöbbszörének döntője ma már nem országos, hanem Kárpát-medencei.

A kutatás

A Kárpát-medencei egyes magyar régiók számára meghatározó jelentősége van saját értelmiségüknek, saját helyzetükkel foglalkozó kutatóiknak. Ők látják ugyanis belülről a magyar közösségek életét, megoldandó problémáikat, pótolandó hiányaikat. Az ő szemléletük meghatározó lehet a magyar nemzetpolitika számára, ha hatékony segítséget kíván nyújtani a magyar nemzet határon túli közösségeinek. A magyar nyelvi, nyelvhasználati kutatásokat a trianoni kényszerű szétválás óta elsősorban a magyar nyelven, illetve a magyar nyelvészetet is oktató egyetemek oktatói, kutatói végezték. Ezek a kutatók a rendszerváltozás utáni években fokozatosan felismerték, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvi közösségen belüli megértés csak úgy lehetséges, ha az akkor 70 éves különfejlődés, és különösen az utolsó négy évtized fokozott elszigeteltsége helyében kialakult nyitás, átjárhatóság nem úgy valósul meg, hogy az akkori (és azóta létező) magyarországi magyar nyelvet tesszük egymás megértésének közös eszközévé, hanem a „közmagyart”. E nyelvváltozatnak pedig figyelembe kell vennie nemcsak Magyarországot, hanem a külső régiók évtizedek alatt létrejött magyar nyelvi valóságát (a változást és a változatokat) is, és olyan közös magyar nyelvben kell gondolkodnia, amelyet a Kárpát-medencei magyar nyelvi és kultúrközösség minden tagja érthet és használhat (Péntek, 2004., 2006.)³. Ezt az irányított folyamatot, az ún. határta-

3 A határon túli nyelvi változatoknak a közös magyar nyelvhez tartozását jelzik a több magyar egynyelvű szótárban szereplő, eddig csak a határon túl ismert szavak, így pl.: a *Magyar*

lanítást a régiók nyelvész kutatói hazai szakemberekkel együtt szorgalmazták. Jelentős lépésnek számított ebben a folyamatban a 2001-ben, hogy az MTA létrehozta a *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózatot* mint ernyőszervezetet. Ennek keretén belül jöttek létre magyar nyelvi kutatóközpontok és irodák a Kárpát-medencei magyar régiók szinte mindegyikében (a kolozsvári Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda, a beregszászi Hodinka Antal Intézet, az ausztriai, horvátországi és szlovéniai régiót képviselő alsóőri Imre Samu Nyelvi Intézet, majd később a szabadkai Verbi Nyelvi Kutatóműhely és végül a Horvátországot külön képviselő eszéki Glotta Nyelvi Intézet). A kutatóhálózat legjelentősebb közös munkája a folyamatosan fejlődő és bővülő *Termini szótár*, amely a külső régiók sajátos szókincsét tartalmazza, és lehetőséget nyújt az egész magyar közösség hatékonyabb kommunikációjára. A kutatóközpontoknak jelenleg nincs állandó anyagi forrásuk, legfőljebb pályázatokkal támogathatják a munkát.

A magyar állam kisebbségpolitikai szerepvállalása

Jelenleg a Miniszterelnökség és a Nemzetpolitikai Államtitkárság felügyeli, irányítja Magyarország határon túli magyarságpolitikai intézkedéseit. Az alaptörvénybeli közösségvállaláson és a kettős állampolgárság megszerzésének lehetőségén, mint az identitásközösséget kinyilvánító, részben szimbolikus tetteken kívül a magyar állam jelentős részt vállal a Kárpát-medencei magyarok oktatásának, kultúrájának, tudományának és gazdasági életének finanszírozásában. A *KülHonMa*, a Miniszterelnökség és a Nemzetpolitikai Államtitkárság által fenntartott honlap⁴ a külhoni magyarok különböző csoportjaihoz külön szól, általában hírekkel, tájékoztatókkal. Programjaik között a Kárpát-medencére vonatkozóan a következőket lehet találni: a *Határtalanul* (tanulmányi kirándu-

értelmező kéziszótár bővített és átdolgozott kiadásában (szerk.: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.), az Osirisnál megjelent *Helyesírási szótárban* (szerk.: Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.) és *Idegen szavak szótárában* (szerk.): Tolcsvai Nagy Gábor, Osiris Kiadó, Budapest, 2007.), továbbá az *Értelmező szótár+-ban* (szerk.: Eöry Vilma, Tinta Könyvkiadó, 2007.).

4 <http://www.kulhonimagyarok.hu/>

lási lehetőség magyarországi és külföldi iskolásoknak), *Petőfi Sándor-program* (a Kárpát-medence szórványmagyarságát segíti), *Testvértelepülési program*, *Kárpát-medencei óvodafejlesztési program*.

A Miniszterelnökséghez kapcsolódó *Bethlen Gábor Alap* elsősorban Kárpát-medencei iskoláknak, egyetemeknek, egyházaknak stb. nyújt nagy összegű, általában fejlesztési támogatást. A BGA indította a *Szülőföldön magyarul* programot is.

Nehéz fölmérni, hogy a támogatások milyen kört fognak át, és hogy hová nem érnek el. De lényeges szempontnak kell lennie, hogy a támogatási (és nem csupán pénzügyi támogatási) és cselekvési tervek létrehozásához – az anyaország vállalásának megfelelően is – az anyaország és az egyes régiók közötti állandó együttműködésre van szükség. A stratégiai lépésekre tett javaslatok ezt a közös gondolkodást igyekeznek alapul venni.

A nyelvmegtartás feltételei

A következőkben összefoglalva olvashatók azok a feltételek, amelyek a nyelvmegtartáshoz szükségesek.

A kisebbségben élők létszámának és számarányának olyannak kell lennie, hogy a településeken jelentős közösséget képezhessenek. Meg kell valósulnia a nyelvválasztás jogi, politikai, nyelvkörnyezeti feltételeinek, illetve az anyanyelv szabad, teljes körű használatának. A beszélőknek ismerniük kell nyelvi, nyelvhasználati jogaikat, hogy élhessenek velük, és hogy érzékenyek legyenek minden korlátozásra vagy hátrányos megkülönböztetésre. Életük minél több területén kell tudniuk érvényesülni anyanyelvükön is (pl. magyar, ill. magyar–magyar gazdasági vállalkozások).

Ahhoz, hogy a beszélőkben, a közösségekben meglegyen a tudatos szándék és akarat, hogy megmaradjanak a magyar nyelvben és magyar identitásukban, szükséges a magyar nyelv magas megbecsültsége, kedvező külső megítélése, illetve a bizakodó jövő- és magyarsággép, a szülőföldjükön gyarapodó közösséggé válás lehetősége és reménye. Az anyanyelv magas szimbolikus értéke mellett legyen meg a kisebbségiekben a tudatos szándék és

akarata a magyar nyelvre épülő identitás megtartására. Az anyanyelvükhöz, kultúrájukhoz való tudatos ragaszkodás erősödjön ismeretekkel, hogy magyar öntudatuk megerősödjön vagy megnövekedjen. A múlt értékei és példái mellett azonban kiemelten értékeljük a jelent és a jövőt. Ez abban nyilvánulhat meg, ha élnek nyelvük továbbhagyományozásával először a családban, s ha van rá mód, a minél teljesebb körű iskolai oktatásban is. Az önkisebbitő szemléletmód helyett az erősítő, bizakodó jövőkép ad alapot a minél teljesebb megmaradáshoz. Ilyen erősítő hatása lehet például a kettős állampolgárság lehetőségének is.

Legyen egyértelmű a kisebbségiek és az őket támogatók számára is, hogy a két- és esetleg a többnyelvűség nem elhárítandó akadály a kisebbségi magyarok számára, hanem létszükséglet, hozzájárul ahhoz, hogy minél kevésbé legyenek kiszolgáltatottak abban az államban, ahol élnek. Ha ugyanis nem értik, mi zajlik körülöttük és mi történik velük, ha nem tudnak boldogulni, akkor útjuk egyenesen az asszimilációhoz vezet. Ennek azonban nem szabad azt jelentenie, hogy feladják magyar anyanyelvük dominanciáját.

A szomszéd országokban magyar nyelv tekintélyét jórészt politikai vagy gazdasági természetű tényezők határozzák meg (vö. a magyar nyelv, mint a kettős állampolgársághoz, ezáltal az unióban való érvényesüléshez hozzásegítő eszköz; a jól felszerelt, piacképes tudást nyújtó, felsőoktatásba bejuttató magyar iskola; a magyar vállalatok következetes magyarnyelv-használata szóban és írásban az anyaország határain kívül is stb.). Ezért minden lehetséges eszközzel szükséges támogatni a magyar nyelv használatának megkerülhetlenségét a gazdasági-politikai élet színterein.

Javaslatok a magyar kisebbség helyzetének alakítására

A fejezet elsősorban Péntek János (Péntek 2001, 2012, 2017), Cserniczkó István és Szabómihály Gizella (Cserniczkó – Szabómihály 2010) tanulmányaira támaszkodik.

Általánosságban

A teljes nyelvterületre kiterjedő magyar nyelvstratégiában a Kárpát-medencei magyar kisebbségi anyanyelvhasználat megmaradásának támogatása elsődleges az összes többivel, a magyarországgal és az összes többi magyar kisebbséggel szemben. Az itt élő magyar anyanyelvű lakosság a legnagyobb lélekszámú a kisebbségi magyarok közül, ráadásul őslakos a mai magyarországi nyelvterülettel többnyire egybefüggő területeken. A magyarországi magyar lakossághoz képest pedig fokozottan veszélyeztetett helyzetben van.

A szomszédos államok magyar kisebbségeinek nyelvi jogi helyzete (a politikai, gazdasági, geopolitikai változások következtében) nem állandó, hanem folyamatosan változik. Ezért szükséges a nyelvi jogi helyzetben bekövetkező változások folyamatos követése, elemzése, a szükséges lépések szakmai előkészítése.

Legyen távlati cél, hogy a Kárpát-medencében biztosítani lehessen az anyanyelv szabad, teljes körű használatának és a nyelvválasztásnak jogi, politikai, nyelvkörnyezeti feltételeit. Ennek kereteit az teremthetné meg, ha a magyar nyelv regionálisan hivatalos lehetne minden régióban. Ennek érdekében Magyarországnak minden lehetséges politikai lépést meg kell tennie, a magyarországi lakosságnak pedig támogatnia kell a törekvést.

Szükséges lenne elérni, hogy a nemzetközi közvélemény előtt a nemzeti kisebbségek jogainak csorbítása akár törvényi, akár végrehajtási, akár társadalmi szinten a rasszizmushoz hasonlóan szalonképtelennek és szankcionálhatónak számítson, és a nyelvi jogok kérdéskörére minél nagyobb nemzetközi figyelem irányuljon. Ezért a jogvédő irodák munkáját a jövőben is támogatni kell.

A nyelvi környezet

Szükség van a törvények által biztosított valamennyi magyar nyelvhasználati lehetőség következetes kihasználására. Fontos a magyar nyelv megjelenésének támogatása regionális szinten a politikában, a közigazgatásban, a hivatalokban, a gazdaságban, és legalább ilyen fontos az ehhez szükséges tárgyi és személyi feltételek (pl. magyar nyelvű úrlapok, formanyomtatványok, megfelelő nyelvtudással rendelkező hivatalnokok) biztosítása is.

Szükséges szaknyelvi adatbázisok létrehozása a magyar párnyelvű fordítások egységesítésére a Kárpát-medencében, s ezzel párhuzamosan a Kárpát-medence magyar földrajzi neveinek egységesítése. Indokolt, megvalósítandó cél a menetrendekben, a pályaudvari tájékoztatókban, a médiában, a közigazgatásban stb. a szomszédos országok településeinek – ha van magyar nevük – magyar néven való közlése is, és ugyanez megfontolandó a hazai közutak mentén található távolságjelző táblákon is (pl.: Újvidék, Kolozsvár, Pozsony).

Fontos, hogy a magyarországi közszolgálati rádiós és televíziós adások jól foghatók legyenek a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterületen. A televíziós műsorok nemzeti nyelven történő sugárzása esetében az EU területén jelenleg a területi alapú korlátozások jelentik az egyik legnagyobb akadályt, de ennek felszámolásához uniós jogalkotás szükséges.

Fontos, hogy a magyarországi nyelvi segítség a határon túli régiókban ne feltétlenül a köznyelv elérésére törekedjék, bár a köznyelvi változat ismerete erősíti a nyelvmegtartás esélyeit, hanem segítsen a helyi vagy regionális változatok elfogadottságának erősítésében (pl. a regionális és helyi rádiókban is), hiszen ez hozzájárulhat a helyi jelleg értékének és a magyar identitásnak a megszilárdításához, valamint azt is figyelembe veszi, hogy a határon kívüli magyar beszélők jó része nem ismer más nyelvváltozatot, mint a sajátját, s addig magyar nyelvű, amíg ezt megtartja.

A magyar nyelv népszerűsítésére és használatának könnyítésére, illetve a Kárpát-medencei magyar nyelvű verbális művészetek terjesztésére alkalmas lenne egy jól áttekinthető, izgalmas, adatgazdag weboldal (pl.: magyarnyelvunk.hu) beindítása és színvonalas gondozása.

Szükség lenne arra, hogy a magyarországi egyházak szervezeten együttműködjenek a Kárpát-medencei magyar gyülekezetekkel, felsőbb egyházi szervezetekkel, és segítsék őket működésükben. A magyar identitás megtartásának nagyon fontos eszköze az anyanyelvű vallásgyakorlás, a jól működő, anyanyelvű egyházi élet.

Az oktatás

A Kárpát-medence külső régióiban elkerülhetetlenül fontos a kétnyelvűség, de a magyar identitás megőrzése érdekében a magyar nyelvnek kell a dominánsnak lennie. Kívánatos, hogy a gyermekek saját anyanyelvükön, saját kulturális közegükben, anyanyelvű oktatásban kapják meg a magasabb szintű, elvontabb világmegismerés alapjait, hiszen ez egyrészt a legtermészetesebb, a leghatékonyabb, másrészt ez erősíti meg otthonról hozott magyar identitásukat. De hogy a gyermekek ne legyenek kiszolgáltatottak a többségi társadalomban, információkhoz jussanak, minden helyzetben tárgyaló- és versenyképesek legyenek, magas szintű országnyelvi képésben kell részesülniük. Ehhez el kell érni, hogy a magyar tannyelvű iskolákban hatékony legyen az országnyelv oktatása.

Népszerűsítő kampányok révén, ismeretek terjesztésével támogatni kell a magyar tannyelvű óvoda, iskola választását. Fontos, hogy a már megkezdett programok (pl. az oktatási-nevelési támogatás, amelynek Kárpátalján kimutathatóan volt iskolaválasztást befolyásoló hatása; nyári táborok, tehetségprogramok) folyamatosak legyenek, a nemzetpolitika lehetőleg ne kormányzati ciklusoktól függjön.

A magyar iskolák presztízse legyen magas, mert a modern eszközökkel felszerelt és minőségi pedagógiai munkát végző oktatók képesek odacsalogatni nemcsak a magyar közösségbeli, de a többségi etnikumhoz tartozó gyerekeket is. A presztízsz segíthet betölteni a kisebbségiek életében az iskola identitásépítő és nyelvmegtartó szerepét.

Hatékony, az adott kisebbségi közösség helyzetét, nyelvi igényeit és céljait figyelembe vevő nyelvésztő (revitalizációs) oktatási programok kidolgozása és bevezetése szükséges azokban a közösségekben, ahol már előrehaladott a nyelvcsere folyamata (pl. a dél-erdélyi és mezőszéki szórványokban, a moldvai, a szlavóniai magyarok vagy az őrvidéki magyarság körében). A diaszpóra revitalizálása az a terület, amelyben a magyar állam fokozottan segíthet továbbra is, tervezetten, fokozottan, hiszen ez a munka kívül esik az egyes országok közoktatásának hatókörén.

A magyar régiók köznevelésének 1990 utáni látványos intézményesülése ellenére a legtöbb helyen gondok vannak a pedagógusok képzésében, továbbkép-

zésében, megbecsültségében, az oktatási eszközök, programok és a tankönyvek minősége, hozzáférhetősége, illetve a lehetőségek kihasználása terén. Ezen a helyzeten feltétlenül változtatni szükséges. Segíteni, támogatni kell az alábbiakat: szülessenek kölcsönös megállapodások Magyarország és az egyes országok között a továbbképzések szakmai és anyagi támogatásáról, közös tankönyvek írásáról és hivatalossá tételükről a szomszédos országokban. Az anyaország lása el információval a magyar közösségek pedagógusait a magyar köznevelés legújabb változásairól, tananyagit és módszertani anyagait tegye számukra elérhetővé.

A Kárpát-medencei magyar nyelvű felsőoktatás a helyben maradásért, valamint az asszimilálódás elkerülése érdekében kiemelt nyelvstratégiai feladatot. A magyar nyelvű értelmiség folytonos utánpótlása erősíti a kisebbséget, a kisebbségiek öntudatát, képviselőit. Szükséges ezeknek az intézményeknek a fennmaradását, működését támogatni, a már meglévő támogatási rendszert fenntartani (pl.: EMMI, a Határon túli felsőoktatási feladatok támogatása; a Nemzetpolitikai Államtitkárság és a Bethlen Gábor Alap támogatásai). De minden további lépést össze kell hangolni a régiók már meglévő intézményeivel, és figyelembe kell azt is venni, hogy a régiók intézményei már most is versenytársai egymásnak és a magyarországi egyetemeknek (anyaországi hallgatókat is fogadnak).

Az olyan külföldiek számára, akik olyan szakon akarnak továbbtanulni, amely országukban nem indul magyarul, javasoljuk, hogy legyen automatikusan beépített magyarországi képzési szakasz vagy teljes egészében magyarországi ösztöndíj. Ez ráadásul segíthetne a szaknyelvek egységesülésében is.

A határon túli magyar nyelvű felsőoktatás sikerességéhez megoldandó feladat az államnyelvi, a határon túli magyar és a magyarországi terminológia összehangolása.

A határon túli felsőoktatásban a magyar nyelvű képzésnek minőséginek kell lennie, hiszen csak ez teszi versenyképessé. Ennek érdekében ösztönzendő a Kárpát-medencei oktatási tér egyetemei közötti további együttműködés, a közös képzési programok fejlesztése, a magyarországi részképzések általánossá tétele, az oktatócserék rendszerének kimunkálása és a hallgatók ösztöndíjazása (mint ahogy pl. a Makovecz-program keretében lehetséges).

Szükség van a külhoni magyar pedagógusok jövedelemfejlesztését szolgáló programok és ösztöndíjak kiszélesítésére (pl. határon túli pedagógusbér-támogatások, ösztöndíjpályázatok).

A kutatás

A külhonban élő magyar közösségek nyelve és kultúrája megőrzésének fontos feltétele a meglevő tudományos eredmények dokumentálása, az egész magyar közösség számára elérhetővé tétele, valamint a mai nyelvi, nyelvhasználati kutatások töretlen folytatása. Ezért a következőket javasoljuk:

El kell végezni a külhoni régiók legfontosabb magyar nyelvű grammatikáinak, nyelvjárási és különböző szaknyelvi szótárainak digitalizálását, anyaguk folyamatos bővítését és karbantartását.

Új (digitális és innovatív) magyar–magyar szaknyelvi adatbázisokat kell létrehozni a meglevők mellé, közzétételük és folyamatos fejlesztésük is elengedhetetlen.

Folytatni kell a már korábban kidolgozott hosszú távú kutatási programokat, pl. az iskolai nyelvelsajátítás, a több nyelv használatával kapcsolatos oktatási problémák, az élő nyelvi kutatások az egész Kárpát-medence magyarok lakta területein (egység és sokszínűség dinamikája), a nyelvi kontaktusokkal kapcsolatos jelenségek vizsgálata; a lexikális és más jellegű korpuszok anyagának gazdagítása; a határon túli magyar nyelvváltozatok közhasználatú elemeinek beemelése a magyar nyelv készülő szótáraiba és kézikönyveibe stb. E munka nagyobb részét a helyi egyetemek és kutatóintézetek kutatóinak kell elvégezniük, de a kutatásokhoz további anyagi segítségre (tudományos kutatási pályázatokra) van szükségük.

A helyi kutatóközpontoknak, nyelvi irodáknak olyan anyagi támogatást szükséges biztosítani közvetlenül vagy a nemrégiben létrejött Eötvös Loránt Kutatási Hálózaton keresztül, hogy kialakulhasson egy állandó kutatói bázisuk, ha minimális létszámmal is. Ez biztosítaná a kutatások, elsősorban pl. a határta-
lanítás feladatai közé tartozó Termini szótár építésének folyamatosságát.

Hasznos lenne létrehozni egy **Kárpát-medencei stratégiai munkacsoportot** vagy **szakértői, tanácsadói testületet** minden szomszédos országbeli

magyar kisebbségi közösség képviselésével. A magyarországi és külföldi tagok egyaránt nyelvész szakemberek, nyelvstratégák, esetleg egyházak képviselői, valamint magyarországi nemzetpolitikusok és nemzetstratégák lennének. A testület feladata a kisebbségi közösségek aktuális igényeinek egyeztetése a támogatási lehetőségekkel.

DOKUMENTUMOK

- Magyarország Alaptörvénye. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100425>.
ATV
- Magyar Nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. Nemzetpolitikai Államtitkárság. <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/02/Magyar-nemzetpolitika-A-nemzetpolitikai-strategia-kerete.pdf>; a letöltés időpontja: 2020. október 18.
- A „Magyar Nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete” című stratégiai dokumentum végrehajtása https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/02-A-Magyar-óNemzet-politika-%E2%80%93-A-nemzetpolitikai-strat%C3%A9gia-kerete-dokumentum-v%C3%A9grehaj%C3%A1sa_2013.pdf; a letöltés időpontja: 2020. október 18.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cserniczkó–Szabó Mihály 2010.** Cserniczkó István – Szabó Mihály Gizella: Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.): *A határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 2010. 167–198. http://mek.oszk.hu/09200/09282/pdf/htm_konyv.pdf; a letöltés időpontja: 2020. január 12.
- Csete – Papp Z. – Setényi 2010.** Csete Örs – Papp Z. Attila – Setényi János: Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón. In: Bitskey Botond (szerk.): *A határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 2010. 125–165. http://mek.oszk.hu/09200/09282/pdf/htm_konyv.pdf; a letöltés időpontja: 2020. január 12.
- Eplényi – Kántor (szerk.) 2012.** Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Tervezés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó, Budapest, 2012. <https://docplayer.hu/3982823-Terveztes-es-hatartalanitas-a-magyar-nyelvpolitika-21-szazadi-kihivasai.html>; a letöltés időpontja: 2020. január 23.
- Görömbei 2008.** Görömbei András: A nemzeti önismeret értékei. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudo-

mányos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 2008. 7–13. https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/Ertekek-dimenziok.pdf; a letöltés időpontja: 2020. október 10.

Kapitány 2013. Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 56. (2013.) 1. sz. 25–64.

Kapitány 2015. Kapitány Balázs: Külhoni magyar közösségek. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré*. KSH NKI, Budapest, 227–240. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2476/2484>; a letöltés időpontja: 2020. február 10.

Lanstyák 2008. Lanstyák István: A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 2008. 118–135. https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/Ertekek-dimenziok.pdf; a letöltés időpontja: 2020. január 15.

Patkó 2016. Patkó Máté: *Magyarország közigazgatási határainak változása a XX. században*. Szakdolgozat. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/2017-bsc/patko_mate.pdf; a letöltés időpontja: 2020. február 10.

Péntek 2001. Péntek János: A kisebbségi nyelvi helyzet és a magyar nyelvpolitika. In: Péntek János: *A nyelv ritkuló légköre*. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 121–132. <http://www.korunk.org/konyvek/letoltkonyvek/PentekJanos.pdf>; a letöltés időpontja: 2020. október 20.

Péntek János 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány*, (2004) 7. sz. 724–726.

Péntek 2006. Péntek János: „...hogy saját nyelvét mindenki a közös nyelv részének érezhesse” (Levél Balázs Gézának) *Új Szó*, 2006. március 31. <https://archivum.ujsozo.com/cimkek/gondolat/2006/03/31/hogy-sajat-nyelvet-mindenki-a-kozos-nyelv-reszenek-erezhesse>; a letöltés időpontja 2017. június 15.

Péntek 2010. Péntek János: Anyanyelv és identitástudat. *Debreceni Szem-*

le, (2010) 3. sz. 160–168. <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2010-3/Pentek%20Janos.pdf>; a letöltés időpontja: 2020. október 15.

Péntek 2012. Péntek János: Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In: Eplényi Kata–Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó, Budapest <https://docplayer.hu/3982823-Terveztes-es-hatartalanitas-a-magyar-nyelvpolitika-21-szazadi-kihivasai.html>; a letöltés időpontja: 2020. január 23.

Péntek 2017. Péntek János: Külső régiók. In: Tocsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 179–198.

Szabómihály 2017. Szabómihály Gizella: A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Tocsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 299–303.

Szilágyi N. 2008. Szilágyi N. Sándor: A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA, Magyar Tudományosság Külföldön, Elnöki Bizottság, 2008. 105–117. https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/Ertekek-dimenziok.pdf; a letöltés időpontja: 2020. január 15.

Tolcsvai Nagy 2017. Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv és nyelvközösség Európában. In: Tocsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 49–63.

Veres 2008. Veres Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön, Elnöki Bizottság, 35–60. https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/Ertekek-dimenziok.pdf; a letöltés időpontja: 2020. január 15.

FEHÉR BENCE

GONDOLATOK A NAGYSZENTMIKLÓSI ÍRÁSOK MEGFEJTHETŐSÉGÉNEK KORLÁTAIRÓL

ABSZTRAKT: Az avar kori rovásírásnak több, mint harminc feliratos emlékét ismerjük, ennek nagy része a nagyszentmiklósi kincsen használt írásjelekkel készült. Ennek az írásnak az olvasata még tisztázatlan kérdés: nagyon kis mennyiségű szöveg áll rendelkezésre, a teljes betűsort nem ismerjük. Az eddigi megfejtési kísérletek – a székely vagy ótürk rovásírással való egybevetéssel, ismert nevek keresésével a szövegben vagy kombinatorikus módszerrel – nem vezettek megnyugtató eredményre. A legalább szószerkezet szintjén meghatározható feliratok kombinatorikus elemzése útján megkísérelhetjük az egyes szavak nyelvtani funkcióit megállapítani, ebből pedig a szavak végződése alapján egyes ragok szerepét azonosítani. Egy-egy egybetűs végződés accusativusi, határozói, igenévi funkciója valószínű, két végződés esetében pedig imperativus vagy birtok-birtokosi viszony jelzése is lehetséges. Két végződésnél felvethető a székely rovásírás hasonló jelével való rokonság, egy esetben azonban a hasonlóság biztosan csak látszólagos, és két jelnek nincs párhuzama. Az adatok alapján agglutináló, bizonyára nem indoeurópai nyelvről van szó, a lehetőségek körében az ómagyar nyelv is jó okkal szerepel, azonban egyelőre, amíg nincs jelentősen nagyobb szövegtörzsetünk, azonosítható tulajdonnevünk vagy bilingvis szövegünk, a jelekhez még nem tudunk hangtestet rendelni.

KULCSSZAVAK: nagyszentmiklósi kincs, rovásírás, agglutináló nyelv, szintaktikai funkciók, ómagyar nyelv

Honfoglaló eleink, illetve az előttük, a népvándorláskorban itt élt különböző keleti népek, elsősorban az avarok nyelvéről ma még sajnálatos módon a közvetlen írott források, a saját nyelvelmékek nagyon kevés kivétellel hiányoznak, és az idegen nyelvű forrásokban fennmaradt glosszák száma is roppant kevés. Ezt a hiányt számolná fel, ha sikerülne megfejteni az avarok saját rovásírását, amelynek ma már több mint harminc feliratos emlékét ismerjük.¹ Az írásfajtának kortárs nevét nem ismerjük, egyes kutatók a „Kárpát-medencei rovás” nevet használják,² mások egyszerűen avar rovásjelekről beszélnek. Én a legrégebben és legjobban ismert írásemlék, a nagyszentmiklósi kincs alapján a továbbiakban nagyszentmiklósi rovásírásként (NR) fogom megnevezni. Az írás szövegeit nem az eredeti jelek nyomdai reprodukálásával mutatom be – a nyomdatechnikai nehézségeken túl ezellen szól az is, hogy a jelek normatív írásmódja ismeretlen, jel és jelvariáns nehezen különíthető el –, hanem a rovásírásos szövegek gyűjteménye számára kidolgozott kétjegyűs numerikus kóddal.³

1983-ig az írás kutatását kizárólag a nagyszentmiklósi kincs felirataira kellett alapozni (18 felirat, azonban összesen csak 12 szöveget lehet elkülöníteni, a többi ismétlődés), attól fogva ismerjük a szarvasi feliratot, és ez önmagában szinte pontosan ugyanannyi írott anyagot jelent.⁴ Ma már ezeken túl legalább 7 feliratról tudjuk meglehetősen valószínűséggel állítani, hogy ugyanezzel az írással készültek, és nem 1–2 betűs, inkább monogramnak, rövidítésnek értékelhető, tehát elemzésre alkalmatlan szövegek; ezzel az anyagmennyiség ismét ugyanannyival nőtt,⁵ de még mindig nagyon kevés.

1 A fennmaradt közlések szisztematikus közlését 2020-ban megkíséreltem egy corpusban (Fehér 2020a, No. 058–°110.); a továbbiakban az egyes katalógustételekre a KMRE = *Kárpát-medencei rovásírásos emlékek* rövidítéssel hivatkozom. Az emlékek köre azonban még így sem teljes, mert a mű 2019-ben lezárult anyaggyűjtése óta már jónéhány újabb felirat került elő.

2 Először feltehetőleg Hosszú 2013, 46–52.: *Carpathian Basin Rovash*.

3 Fehér 2020a, 19–23.

4 60, ill. 58 betű. A szarvasi felirat (KMRE 081.) betűinek számára eltérő számítások is léteznek az első megfejtőknél: Róna-Tas 1985, 60 jellel, Vékony 1985, 62 fennmaradt jellel számol.

5 E hét feliraton összesen 55 betű.

Eddigi megfejtési kísérletek

Az írásrendszert sokan egybevetették már a székely rovásírás rendszerével, és ugyanúgy az ótörök írásokkal; egyik esetben sem áll fenn azonban olyan szoros kapcsolat, hogy az a megfejtésben jelentősen segítene. Nyilvánvaló probléma, hogy a teljes betűsört nem ismerjük:⁶ bármikor előkerülhet újabb, eddig nem ismert jel; sajnos fordítva is igaz, egyes jeleket csak egy-egy előfordulásban ismerünk az újabb feliratokról, és ezeknél vitatható, hogy önálló jelek-e vagy ismert jelek variánsai, betűk vagy szám-, esetleg más típusú jelek, rövidebb jel-soroknál akár az is, nem egy ismeretlen ABC-ről van-e szó. (A nagyszentmiklósi feliratokon 13 jelnek van szoros alaki rokonsága a székely jelekkel, az azóta előkerült feliratokon újabb 4 jel, de ebből 3-nak egyetlen előfordulása van. Ez a székely betűsornak kevesebb mint felét teszi ki! Ráadásul egyes azonosságok, úgy tűnik, csak alaki egyezések.⁷) Az eddigi megfejtési kísérletek alapvetően három úton indultak:

1. A székely rovásírás jeleivel való egybevetés útján. Ez mint kiindulópont elfogadható lenne, ha a valószínűsíthető azonosságokat elfogadva a hiányokat kombinatorikus úton ki lehetne tölteni, és a kapott megfejtés koherens; sajnos ez utóbbi feltétel nem teljesül, így az ezen az úton haladó kutatók erőszakolt jel-egyeztetésekkel is próbálkoztak. Ennek az útnak a sikertelensége régóta egyértelmű, tkp. már a XX. század elején világosan megfogalmazta egy amatőr, de józan ésszel rendelkező rovás kutató.⁸ Lényegében ugyanez az eredmény, ha az ótörök írások jeleivel való egybevetéssel próbálkozunk.⁹

6 Göbl – Róna-Tas 1995, 50.

7 A 19 kódú jel a székely [c]-vel azonos, de azt lehetetlen visszavezetni a VIII. századig, hiszen a magyar nyelvben a /c/ fonéma jóval későbbi. (Zelliger 2020, 316. ezt legalábbis a X. századra vitatja, de érvei véleményem szerint nem meggyőzőek.)

8 Tár 1902.

9 Ezen az úton indult el Supka Géza (Supka 1915, Supka 1917), és többé-kevésbé az ő javaslatát ismételve-átdolgozva Franz Altheim (Altheim 1948), tőle függetlenül és egyidőben Mészáros Gyula (Mészáros 1915), azóta mindegyik megfejtés súlyos és indokolt bírálatban részesült: Németh 1918, Schaefer 1925, Harmatta 1950. Az újabb időben Bajcsorov 1989 is ezt az utat követi, olvasata szintén kétségek sorát veti fel.

Elismerve, hogy a NR-nak mind a székely, mind a türk írással megvan a hasonlósága, fontosabbnak látszanak a különbségek, amelyek kizárják, hogy a két-két írásrendszer egymással közvetlen megfeleltethető, illetve olyan szoros genetikai kapcsolatban állna, mint pl. a görög és cirill írás. A székely rovásírás nem leszarmazottja a NR-nak egyszerűen annál az oknál fogva, hogy a NR-sal párhuzamosan a VIII. században használt, már akkor jelentősen különböző jánoshidai típusú írás leszarmazottjának tűnik.¹⁰ A viszonylag sok jelazonosság egy része elemi geometrikus jelekben van (01, 41, 81, 82), ezeknél könnyen lehet egyszerű véletlenről szó, hiszen ezek a jelek a legkülönbözőbb ábécékben használatosak, rendszerint nem azonos hangértékben és eredettel. A fennmaradó, esetleg valóban rokon jelek távolabbi, ősbibb rokonságot vagy kölcsönzést sugallnak: az utóbbira a VII–VIII. században, amikor feltehetőleg egymás mellett éltek, bő lehetőség nyílt. Az ótürk írásokkal való kapcsolat mellett viszonylag kevés egyező vagy hasonló jel szól (az azonosság okairól mondtak itt is érvényesek); ellene több nem biztos, de valószínűsítő érv felhozható. 1) Jelenleg a NR-ban 28 jel használata nagyjából valószínűsíthető,¹¹ ezek közül némelyik nagyon ritkának tűnik. Még ha a későbbiekben újabb ritka jelek azonosíthatók is lesznek, ez a jelsor elégtelennek tűnik arra, hogy az ábécé a türk írástípus egyik fő jellegzetességének, a veláris/palatális más-salhangzó párok meglétének megfeleljen. 2) Nehéz történeti körülményeket rekonstruálni, amelyekben az írás átvétele biztosított lehetne: a VII–VIII. században mindkét írás már ki volt alakulva, a VI. században az avar–türk kapcsolatok éppen elég viharosak voltak ahhoz,¹² hogy ne remélhessünk egy egész írásrendszer mélységű kulturális transzfert. Magyarán egy ilyen írásfejlődésnek olyan régmúlt időben kell gyökereznie, amelyet történeti eszközökkel nem tudunk megfogni. Még ha a kapcsolat igaz is, az azután eltelt időben az egyes jelek formája, hangalakja, a grafotaktikai szabályok mindkét írásban erősen szétfejlődhetnek.

10 Fehér 2019, Fehér 2020b, 117–130. A jánoshidai szöveget ld. KMRE 075.

11 Bár mind Vékony, mind Róna-Tas olvasataiból implicite kiderül, hogy a 22 jelet a 13 alaki variációjának tekintették, Róna-Tas pedig a 43 jelet is a 41 jel variációjának.

12 Vö. *Menandros protector*, frg. 4,2.

2. A szöveg közel-bilingvis elemeit felderítve. Ez a módszer azon a feltételezésen alapul, hogy a nagyszentmiklósi szövegekben szerepelnie kell ugyanannak a névnek/neveknek, amelyek a görög feliratú részekben is megjelennek: BOYHAA, BOYTAOYA,¹³ a legújabb és leghihetőbb olvasat szerint AXTON.¹⁴ Értelemszerűen akik az ótörök nyelvű felirat neveiből indultak ki, ótörök nyelvű olvasatot várnak.¹⁵ Természetesen nem lehetetlen, hogy így eredményre jutunk, az azonban inkább véletlenszerű, hiszen nem állítható, hogy a kincs különböző edényei ugyanannak a tulajdonosnak készültek volna, és egyszerre került volna beléjük név. Csallány „megfejtéseit” ma senki nem veszi komolyan;¹⁶ Németh Gyula olvasatát pedig a szarvasi felirat megtalálása döntötte romba: onnantól, hogy az 58 betűs új szöveg Németh alapján egyáltalán nem volt érthető, világos, hogy a megfejtés hibás. Éppen ezért alakított ki Némethből kiindulva Róna-Tas András egy módosított olvasatot, amelynek – megítélése szerint – már megfelel a szarvasi felirat is.¹⁷ Eközben azonban a közel-bilingvis elem veszett oda, hiszen az új olvasatban már BOYHAA ZOPIAN-nak nincs nyoma. Ez magában nem akadály, Róna-Tas olvasata ma is komolyan veendő, de *in extenso* nem lehet igaz.¹⁸ Eltekintve az íráselméleti bírálattól, amelyben részesült,¹⁹ ezt is az újabb adatok mossák el: a) a szarvasi tűtartó feliratszövegét nem minden szempontból megfelelően tagolta szövegre: az oldalak sorrendje valószínűleg hibás,²⁰ így a szöveg eleje és végpontja így téves, b) az előkerült újabb leletek az ő elmélete szerint olvasva nem tűnnek értelmesnek.²¹

13 21. sz. tábla, ld. KMRE *103.

14 9. sz. és 10. sz. csészék, ld. KMRE 095–096., vö. Vékony 2019.

15 Németh Gyula a 4. sz. korszón olvassa a *Buyla* nevet (Németh 1932, 74.), Csallány 1967, 48. ugyanott *Bolá*, Róna-Tas 1985, 244. *Bočlu* nevet; Németh 1932, 76–77. a 8. sz. tálon *Buyla čaban*, Csallány 1967, 40–43. *Bolá zapan*, Róna-Tas 1985, 243. *Bočlu juban* szavakat.

16 Részben méltatlanul, nem tudományos, hanem személyi okok alapján, vö. Langó 2020, 108., 39. j.; az azonban cáfolhatatlan, hogy a Csallány rekonstruálta szövegek egy lényegében nem létező, kitalált nyelven vannak írva.

17 Róna-Tas 1985.

18 Ezt egyébként senki nem is várta: Róna-Tas maga is már megalkotásakor hangsúlyozta az olvasat kísérleti mivoltát: Róna-Tas 1985, 240., vö. Göbl – Róna-Tas 1995, 44.

19 Szalontai – Károly 2013, 385–386.

20 KMRE 081., Fehér 2020b, 113–116.

21 Természetesen ez az érv is bizonytalan: elképzelhető, hogy pusztán az én kombinációs készségem nem elég a megfejtéshez. Sajnos maga Róna-Tas András az újabb feliratokról eddig

3. Metodikailag szigorúan kombinatorikus úton volna a leghelyesebb megfejteni a szöveget,²² nyelvtani szerkezete alapján, a szöveg számára körülbelül előrejelezhető tartalmat keresve. Ehhez azonban az anyag elégtelen. A jelen mennyiséggel az írás megbízhatóan még csak kétnyelvű vagy egész pontosan ismert tartalmú szöveg esetén fejthető meg. A 180-nál kevesebb ismert betű alapján nyilvánvalóan nem lehet pl. a hangok gyakorisági statisztikáját elkészíteni, a talán 38 elkülöníthető önálló szó (ismétlődésekkel is legfeljebb hatvan esetben) semmiképp nem adja ki a nyelvtani szerkezet jellemző vonásait.

Ilyen alapon működő, komolyan vehető hipotézist eddig Vékony Gábor publikált.²³ A mondott okok miatt azonban 100%-ig ő sem adhatott kombinatorikus megoldást, a kiindulópontul szolgáló betűazonosítást ($y6 = \varnothing$) Csallány Dezsőtől vette át.²⁴ A Vékony-féle megfejtésnek van egy ma is alapvető érdeme: először vette számításba a fontos (és utólag nyilvánvaló) lehetőséget, hogy a NR-sal rögzített kevés szöveg *több különböző nyelven* is íródhatott. Ezt elvileg ma is minden próbálkozásnál figyelembe kell vennünk, azonban gyakorlatilag kénytelen vagyok mellőzni: 38 szó esetén még nincs megbízható érv, amelynek alapján egyeseket el lehetne különíteni közülük mint más nyelvből származókat. Annak a tudatában kell dolgoznunk, hogy ha a szövegeink jelentős arányban többnyelvűek, megfejtési kísérletünk (szerencsés véletlen híján) kudarcra van ítélve.

nem publikálta álláspontját, így nem tudjuk, ő lát-e továbblépési lehetőséget elméletéhez. Károly László (Szalontai – Károly 2013, Szalontai – Benedek – Károly 2014) a kiskundorozsmai íjcsontpár épen maradt feléről publikált egy olvasatot (Róna-Tas olvasatának bírálatával), amelyben úgy tűnik, nagyjából követi Róna-Tas elméletét; azonban az olvasatnak csak az első három betűjére van megfejtési javaslata, és abból az egyik (az 55 = G azonosítás) saját javaslatnak látszik, az eredeti elméletből nem következik.

- 22 Ezt mondta ki már Thomsen 1917, éppen ezért tekintve megfejthetetlennek az írást; Vékony 1987, 34. éppen ellenkezőleg, ezt tartja a megfejtés egyedüli reális lehetőségének.
- 23 Vékony 1985, Vékony 1987, 56–73. Leírása szerint azonban a hipotézis érdemi része a szarvasi lelet előkerülésénél korábbi: Vékony 1985, 155. és Vékony 1987, 75.
- 24 Vékony 1987, 37.; Csallány 1967, 49. (Vékony tévesen Csallány 1968, 47. formájában idézi, és állítása szerint Csallány megfejtése nem saját, hanem apjától vette át. Ez az általa megadott szövegből nem következik, talán személyes közlés. Csallány egyébként a betű hangértékét a mai szláv nyelvekben továbbfejlődött formájában *u*-nak adja meg.)

Az mindenesetre bizonyítható, hogy Vékony olvasata eredeti formájában nem igaz. A szarvasin kívül néhány egyéb feliratot is megpróbált ezzel értelmezni (az összes ma ismert természetesen még az ő idejében nem volt elérhető), de minden esetben a betűalakok kissé önkényes értelmezésével jött ki eredmény. A szarvasi tűtartó olvasatát tarthatatlanná teszi az a körülmény, hogy a) ő sem jól határozta meg az oldalsorrendet, b) a (nála 2., valójában) utolsó sor végén a teljesen sima felületen még több betűt feltételezett, amelyeket beleértelmezett az olvasatába, c) amellet, hogy a keskeny betűs oldalak végén lévő betűk valódi alakjáról való nézetem az övétől eltér, egyértelmű, hogy több helyen betűk rövid függőleges szárát szóköztagoló jelnek értelmezte (2. old. 6., 8., 4. old. 8. jel).²⁵

Így tehát azt kell mondanunk, a NR-nak eddig egyetlen tudományos szemléletű megfejtési kísérlete sem volt sikeres. Ebben a helyzetben, bár néhány új felirat az utóbbi években előkerült,²⁶ az egyetlen reális útnak tűnik szigorúan kombinatorikus úton új megoldást keresni, tudván, hogy az anyag elégtelensége miatt teljes olvasatot felállítani szinte biztosan nem lesz módunkban, csak részeredményeket elérni.

Ennek szükséges előfeltétele (a betűkre és szavakra jól elkülönített szövegkorpusz létrehozásán túl) az, hogy a szövegek tartalmára a lehető legpontosabb előrejelzésünk legyen. Ebben szerencsére az összes fennmaradt szöveg instrumentum domesticum-felirat volta segítségünkre van, feltehetőleg az anyag legnagyobb része szorosan összefügg a felirathordozó funkciójával. Az egy-két betűs feliratokat az elemzésből célszerű kihagyni, mivel a) esetleg több írásrendszerbe is el lehet helyezni őket, tehát NR voltuk vitatható lehet, b) jelzések, rövidítések, monogramok várhatók, amelyeknek nyelvtani szerkezete megállapíthatatlan; egy részük talán nem is betű, hanem tamga.

25 Harmatta János csak egy részleges megfejtési javaslatot publikált (Harmatta 1990, 256–258.), amelyet ezért egészében nehéz értékelni, de látnivalóan ugyanebben a pontban alapvetően hibázott: számos betűelemet szótagolóként értett. Egyébként Harmatta más hasonló írású feliratoknál azon a nézeten volt, hogy a türk írás alapján kell kiolvasni (Harmatta 1984, Harmatta 1985/86a, Harmatta 1985/86b), megfejtései mindig alak-összehasonlításon alapulnak, kombinatorikus módszertan nélkül.

26 Szarvas 2. (KMRE 078. – ennek első közlése ugyan 1992-es, Juhász 1992, 379–382., azonban sem Harmatta, sem más lényegében nem vett róla tudomást, és nincs ismert olvasata), Kaposvár-40. órház (KMRE 0751).

A jelenlegi szövegállomány és betűkészlet

Az elemzéshez jelen pillanatban felhasználható feliratok köre szűk: kilenc több jelből álló, tartalmasnak ígérkező feliratot ismerünk különböző tárgyakon (ebből csak nyolc használható fel²⁷), illetve a nagyszentmiklósi kincs tizenkét feliratát, de ebből tíz a karcolt, nem nyilvános szöveg, amelynek a tartalmára csak bizonytalan előrejelzésünk lehet, és két kivétellel²⁸ szinte biztosan nem mutat mondatszerkezetet. A következő szövegekről van szó:

I. (Szarvas 1. felirat, KMRE 081.)

⊗ ◦ 98 07 60 41 ,87 01 ,87 ◦ 98 41 98 X X [◦?] 01 88 y2 07 43 88?
 ,87 ⁰¹/₂₀ ◦ 01 ,87 20 60 41 82 11 14 [◦?] 41 19 13? 41 98 01 82 88 98^{29*} 88
 83 ,87 13? ◦ 01 ◦ 01 81 43' [◦?] 01 61 82 ◦ ,87^{30*} 88
 07 88 01 14 ◦ 82 01 14' ◦

II. (Kiskundorozsma 1–2. felirat, KMRE 079–080.)

83 07 y2 [◦?] 01 07 82 88 60 || [- - -] 41 44 60

III. (Környe 1. felirat, KMRE 059.)

13' 41 83? 01? 60 81 [◦?] 81? 07? 01 81 42 60 ◦ III

IV. (Kaposvár, KMRE 075¹)

⁰¹/₀₆? [[19]] 41 ◦ 07 ¹¹/₀₁ 01 ◦ ⁰¹/₁₄' 08? 01

V. (Budapest-Fehérvári út, KMRE 077.)

43' 20 01 22 13 19

VI. (Szarvas 2. felirat, KMRE 078.)

88 70? 41' 19 01? 88 41' 83

VII. (Csepel-Háros, KMRE 065.)

81 43' 88 19 01 ◦ 01 v. fejjel lefelé ⁰¹/₈₁ ◦ 01 20? 88 43

27 A jánoshidai 2. felirat (KMRE 076., első közlése: Harmatta 1985/86a, 57–58.) lecsizolt eredeti feliratából ugyan 6 jel nyomai fennmaradtak, de nem egybefüggően, ezek biztosan nem adnak ki szót.

28 A 6. edény karcolt felirata és a 23. edény kétszavas felirata.

29 Vagy: 01^98?

30 Vagy 01, esetleg 08?

VIII. (Nagyszentmiklós 8. edény, poncolt felirat, KMRE 094.)

07 85 88 60 ◦ 11 60 07 81 ◦ 11 60 98 30 ,87 ◦ 41 82

IX. Nagyszentmiklós 9–10., 17., 22–23. edények, poncolt felirat, KMRE 095–096., 100–102.)

83 45 98 ,27 ◦ 11 60 85 41

X. (Nagyszentmiklós, karcolt feliratok)

a) 6. edény: 01 60 68 01 45 61 ◦ 07 11

b) 3., 4. edény: 07 85 88 60

c) 5. edény: 67 ,87 61 01

d) 5. edény: 88 07 43

e) 6. edény: 07 60 82 y6

f) 6. edény: 60 13 30

g) 9. edény: 83 60 07 41

h) 15., 16. edény: 07 60 13 98 16'

i) 23. edény: 07 60 82 y6 ◦ 07 22 88 ,87

j) 11. edény: 01 67

Először is a feliratok egyneműségét kell megvizsgálni. A nagyszentmiklói feliratokon a szavak átlagos hossza 3,78, a szavakra tagolható³¹ rövidebb feliratokon 3,9–4,1. Ez meglehetősen közeli érték, és azt sugallja, hogy vagy tipikusan rövid szavakat használó és bizonyára nem agglutináló nyelvről van szó (a későbbiekben ki fog derülni, hogy ez a feltétel nem teljesül, az agglutináció nyomai észlelhetők), vagy a magánhangzók jelentős részben nincsenek kiírva. Meglepő ezzel szemben az erős eltérés a szarvasi feliraton, amelyen az átlag szóhossz 4,38.³² Mielőtt ebből messzemenő következtetést vonnánk le, feltűnő, hogy ez a 2. sor extrém hosszú szavainak eredménye; jogos gondolat, hogy a nagyon kis jeltávolsággal és keskeny jelekkel írt 2. sorban legalább egy, inkább két szóközt kihagytak. E feltételezéssel az átlag szóhossz 3,8 lesz, szinte pon-

31 A szarvasi 2. felirat (KMRE 078.) tagolása nem megoldott, ezért ebből a szempontból ki kell hagyni az elemzésből.

32 A legelső, különálló jelet nem számítva, amely nem betűjelnek tűnik, hanem összetettebb szimbólumnak.

tosan egyező a nagyszentmiklósi értékkel. Ebből bizonytalanul, de arra lehet következtetni, hogy legalábbis a két fő emlék rendszerszerűen ugyanazon a nyelven íródott.³³

Az egyes jelek gyakoriságáról is lehet valami sejtésünk, bár a teljes jelsor nem biztos, hogy ismert: 26 biztos betű mellett két, 1–1 tartalmas feliratról ismert jel kétesnek mondható. Ezek az alábbi gyakorisági sorrendbe rendezhetők:

Jel	Esetszám	Jel	Esetszám	Jel	Esetszám
01*	20-23	11*	5-6	30	2
60*	17	81*	5	22	2
07*	16	19	4-5	45	2
88*	13	43*	4	67*	2
41/41'*	13	68/y2	3-4	y6	2
,87	8	14/14'	3	,27	1
82*	7	61	3	? 08	1
13/13'*	6	85	3	? 70'	1
83*	6	20	2-3	azonosíthatatlan	2
98*	6	42/44	2-3		

(A *-gal jelölt betűk szó elei helyzetben is állnak.)

A szövegek tartalmi elemei

A legtöbb felirat tartalmára a tárgy funkciója és párhuzamok alapján lehet bizonyos előrejelzésünk, amely a hosszabb feliratok esetén odáig megy, hogy lehetséges mondszerkezetet is azonosíthatunk.

Természetesen a legtöbbet a szarvasi I. feliratról mondhatunk. Az eddigi olvasati kísérletekkel tkp. összhangban, a fellelhető párhuzamok alapján is,³⁴ szinte

33 Ugyanakkor teljesen nem zárja ki, hogy a nagyszentmiklósi kincs rövid és mondattanilag nem értékelhető karcai közt legyen eltérő nyelvű, mint azt Vékony Gábor feltételezi.

34 Fehér 2020b, 112. (vö. KMRE 075., 075¹, °110.), illetve egy közöletlen darab Tolna-Mözséről (Novotnik Ádámmal készülünk közölni).

biztosra vehető, hogy itt egy apotropaikus szövegről van szó, amelynél hosszúsága, tartalma, tagolódása alapján erős a valószínűsége, hogy szabályozott gondolatritmusa van, tehát tkp. vers.³⁵ Az első három sor azonos végződése alapján a ritmusképlet A – A – A^{rövid} – B; a három A sorra a jóval rövidebb B sor egyfajta konklúzióval vagy csattanóval felel. A sorok szintaxisa is jellemző: az A sorok mindegyike legalább négy (a 2. és 3. esetleg öt?) egységből áll, s az utolsó szó azonos végződése miatt valószínű, hogy a mondatrészek sorrendje hasonló; a B viszont csak két párhuzamos (azonos ragozású?) egységből, tehát egy halmozott rövid mondatnak vagy mondatrésznek tűnik. Az A sorok tehát valószínűleg teljes mondatok, a B csak akkor, ha önálló állítmány (az apotropaikus jelleg miatt ez esetben valószínűleg felszólítás). Ha nem önálló mondat, akkor a felszólító tartalom az A sorok állítmányaiban mindenképp jelen van, de egyébként is elég valószínű.

Négyféle tipikus szerkezetet is elképzelhetünk mind az A, mind a B sorokra:

A³⁶ 1. FN^{voc} IGE^{impt} [MN?] FN^{acc/lat/illat/abl} 37

2. FN^{voc} IGE^{impt} FN^{acc} FN^{lat/illat/dat/abl}

3. IGE^{imptS/3} FN^{nom.birtok} FN^{gen} [v. FN^{gen} FN^{nom.birtok}] FN^{acc/lat/illat/abl}

4. IGE^{imptS/3} FN^{nom} FN^{acc} FN^{lat/illat/dat/abl}

B 1a. IGE^{impt} IGE^{impt} 1b. IGE^{imptS/3} IGE^{imptS/3}

2. FN^{S/1birtok} FN^{S/1birtok}

3. FN^{voc} FN^{voc}

Ha többet nem is, ez annyit mindenképp enged sejtetni, hogy a 14/14' jel (vagy a 01 14/14' sorozat) három nyelvtani végződés valamelyike (erősíti ezt, hogy a 2. sorban is van szóvégen, és elképzelhető ugyanaz a mondattani funkció), a 88 jel pedig egy főnévi függő eset ragja.

Elfogadhatóan pontos előrejelzésünk lehet a kiskundorozsmai feliratokra (II.) is: ezek egy íjcsontpár feliratai, s többféle tartalma is lehet a szövegnek.

35 Vékony 1985, 166. is feltételezte a szöveg ritmikus voltát, ezt részletesen nem írja le, de értelmezéséből implicite (Róna-Tastól és tölem eltérően) A – B – A – B típusú gondolatritmus következik.

36 Természetesen a mondaton belüli mondatrész-sorrend elég variabilis, azt azonban valószínűnek tarthatjuk, hogy a felszólító ige vagy a megszólítás kerül a mondat élére.

37 Elméletben szinte bármilyen határozó elképzelhető, itt csupán a tipikus szituációban legvalószínűbbeket soroljuk fel.

Az itt is fennálló apotropaikus ige mellett (harci fegyverről lévén szó) támadó mágikus ige is elképzelhető, de a tulajdonosát dicsőítő, sőt a tulajdonlást jelző mondat is, hiszen a tárgyak mindenképp értéket jelentettek. A két íjcsont felirata véleményem szerint csak egységben értelmezhető; ebből az következik, hogy a két felirat párhuzamos gondolatrítmusa valószínű (A || A). Jelenleg az egyik felirat csonka, csak a végét alkotó három betű van meg, de ha gondolatmenetünk helyes, valaha ez is kétszavas mondat lehetett; a két mondat szerkezetére a tartalom alapján három variáció is lehet:

1. IGE^{imptS/2?S/3?} FN^{acc} || IGE^{imptS/2?S/3?} FN^{acc}
2. FN^{nom} IGE^{indS/3} || FN^{nom} IGE^{indS/3}
3. FN^{gen} FN^{S/3birtok} || FN^{gen} FN^{S/3birtok} (vagy fordított szórendben)³⁸

Alátámasztja ezt a rekonstrukciót, hogy mindkét szöveg 60 jellel végződik, és eszerint szintén grammatikai végződéssel van dolgunk, de akár négy funkció is elképzelhető.

Rokon szerkezetet várunk a III. feliraton (környei 1. íjvég) is, hiszen a tárgy funkciója ugyanaz, viszont itt nincs párhuzamos szerkesztés: egyetlen kétszavas mondatot látunk, viszonylag hosszú szavakkal. A szerkezet tehát a II. szöveg egyik felének lehet a megfelelője (esetleg a 2. íjvég két magányos jele a párhuzamot egy-egy betűre rövidítve közli?):

1. IGE^{imptS/2?S/3?} FN^{acc}
2. FN^{nom} IGE^{indS/3}
3. FN^{gen} FN^{S/3birtok} (vagy fordított szórendben)

Erősen alátámasztja ezt a 2. szó ugyanolyan 60 végződése!

Az eddig legpontosabb tartalmi párhuzama³⁹ a IV. feliratnak van, ez alapján ennek a szövege egy a tűtartóra karcolt kis emberalakú démonhoz intézett apotropaikus felszólítás.⁴⁰ Sajnálatos módon a jelek alakja ezen a tárgyon a legbizonytalanabb, de mindenképpen három szó valószínűsíthető, amelyeknek tartalma ezek szerint a következő lehet:

38 Mivel a nyelvet egyelőre nem tudjuk meghatározni, bizonytalan a birtokos szerkezet tipikus szórendje is, de az is, vajon a birtokoson jelezte-e genitivusrag a szerkezetet, vagy a birtokon személyjel.

39 Jánoshida (KMRE 075.).

40 Fehér 2020b 118., 126–128.

1. FN^{voc} IGE^{imptS/2} FN^{acc}

2. IGE^{imptS/2} FN^{acc.birtok} FN^{gen} (vagy FN^{gen} FN^{acc.birtok})

Ugyanakkor a két azonos 01 szöveg megnehezíti az értelmezést: 01 eszerint különböző nyelvtani funkciókban is elképzelhető végződés? Vagy csak rosszul olvassuk az alig látható apró betűket?

Sajnos a többi rövid felirat tartalmára jóval kevésbé tudunk következtetni. A Fehérvári úti kis *tessera*-felirat (V.) jósolhatatlan; a szarvasi szíjvégfelirat (VI.) funkciója hasonló lehet az íjcsontokéhoz (bár támadó mágikus ige itt kevésbé várható), de lehet egy puszta tulajdonosnév is, viszont sajnos nem tudjuk szavakra bontani;⁴¹ a VII. feliratra (Csepel-Háros) ugyanez mondható, ez legalábbis látszólag két szóra oszlik, csak épp nem egyértelmű, hogyan olvassuk: fejjel lefelé fordítva is azonosítható betűket ad ki.

A nagyszentmiklósi feliratokra rátérve, ezeknek a tartalmi analízise nehezebb; a karcolt feliratok többsége egyetlen szó, amely leginkább anyagnév vagy mennyiségi jelzés lehet (utasítás, tehát felszólító mód kevésbé valószínű, s ennek ellentmond az is, hogy a végződésük teljesen eltérő, kivéve a Xb 60 végződését). Feltehető, hogy ezeknek a többsége nem ragozott alakú, egyedül a Xb tűnik ragozott főnévnek. A két kétszavas (Xa, Xi) tartalma pedig meszszenenően bizonytalan, számos variációt el tudok képzelni (pl. FN^{nom} FN^{dat}, FN^{birtok} FN^{gen} [vagy fordítva], FN Számn [vagy fordítva], IGE^{impt} FN^{acc/dat/lat/illat}). Egyedül a Xi 2. szavának végződése ismert más feliratról, az I. 1. sor alapján a birtokos vagy birtokjeles és az imperativusi magyarázatnak is megvan a realitása: mindenesetre a ,87 jel valószínűleg e három érték közül valamelyikre szolgál.

Végül a két poncolt nagyszentmiklósi felirat szinte biztosan a tulajdonosra vonatkozik, azonban nagyon különböző összefüggésekben: lehet magasztaló vagy a tulajdonlást kifejező, esetleg evés-ivásra buzdító szöveg. A VIII. felirat közepén a két azonos 11 60- szókezdet *figura etymologicát* sejtet, ez leszűkíti a lehetőségeket:

41 Ráadásul a 41' jel alakja miatt azt a lehetőséget is meg kell fontolnunk, hogy ezt a feliratot esetleg tükörben kell olvasnunk. Ez utóbbi esetben a jellemzőnek gondolt 88 főnévi ragvégződés kerül a végére.

1. FN^{voc/acc} IGE^{impt} IGE^{part} (vagy fordított sorrend) FN^{acc/voc}
2. FN^{nom/acc} IGE^{indS/3} IGE^{part} (vagy fordított sorrend) FN^{acc/nom}
3. FN^{nom?} IGE^{impt?} FN^{acc} [belső tárgy] (vagy fordított sorrend) FN[?]
4. IGE^{impt}/FN^{voc?} FN^{birtok/gen} FN^{gen/birtok} X

Az utolsó változat mindenesetre nagyon szűk fogalmi körben képzelhető el. A harmadik szó ,87 végződése a 3. magyarázatot egyenes sorrendben elég valószínűtlenné teszi, az imperativusi és birtokos szerkezeti magyarázathoz viszont illik; mivel az első szó ismét 60 végződésű, valószínűleg nem alanyeset, így az 1–2. változathoz a FN^{acc} IGE^{part} IGE^{impt/indS/3} FN^{nom/voc} lehetőség a hihető.

A IX. felirat két szava ugyanebben a tartalmi körben maradván sajnos túlzottan tág magyarázati lehetőségeket enged meg: 1. FN^{birtok} FN^{gen} (vagy fordítva), 2. FN^{acc} FN^{dat} (vagy fordítva), 3. FN^{voc} IGE^{impt} (vagy fordítva), 4. IGE^{impt} FN^{acc/instr/?határozó}. Sajnos jellemző szóvégzések sincsenek; egyedül a III. feliraton van még 41 vég, de ott szép eséllyel nem ragozott alak.

Azonosítható grammatikai funkciók

Az eddigi adatokból tehát egyértelmű, hogy a használt nyelv viszonylag széles körben jól azonosítható (a jelenleg láthatók esetében egybetűs) végződéseket társít egyes mondattani funkciókhoz. Ennek alapján egy agglutináló nyelv képe rajzolódik ki.⁴² Tekintsük meg az ismert szavak végződéseit, és vizsgáljuk meg, melyiknél rajzolódik ki valószínű vagy biztos funkció (egybetűs szavakat a vizsgálatból kihagyva).

42 Ez természetesen még inkább csak munkahipotézis: az eddigi anyag minden bizonnyal szűk ahhoz, hogy egy esetleges flexiós rendszert észre tudjunk venni. Óvatosan úgy fogalmazhatunk: jelenleg nincs adatunk flexió meglétére. Izoláló nyelvtípus viszont gyakorlatilag kizárható.

Jel	Előfordulás kólon végén	Előfordulás szó végén	Esetszám	Lehetséges funkció
-60	II III	II VIII Xb	5	Acc. , (S/3, birtok/birtokos)
-01	IV	I,2? IV VII? Xc	3–5	eltérő funkciók?
-88	I,1 I,2 I,3		3	határozó , (Acc.)
-01 14/14'	I,4	I,2 I,4	3	impt., Voc/Nom., S/1 birtok
-,87	Xi	I,1 VIII	3	impt., birtok/birtokos
-41	IX	IV Xg	3	határozó, Voc., (impt., birtok/birtokos)
-81		III VIII	2	igenévi , (impt., Nom., birtok/birtokos)
-82	VIII	I,3	2	(impt., birtok/birtokos, Acc.)
-y6		Xe Xi	2	?
-43/43'	VII?	Xd	1–2	?
-11	Xa		1	Nom., (impt., birtok/birtokos)
-13		I,3?		
-16'		Xh		
-19		V		
-,27		IX		
-30		Xf		
-61		Xa		
-67		Xj		
-83		VI		
-y2		II		

Először is negyven azonosítható szóban kilenc egyszeri, nem is sejthető funkciójú végződés szerepel (egy részük feltehetőleg nem is ragozott alak), a fonémáknak látnivalóan nagyobb része elképzelhető szóvégi helyzetben. Ez önmagában valószínűsíti, hogy nem indoeurópai nyelvről van szó.⁴³ A végzések közül a leggyakoribb a -60 jel, amely három feliraton is egybehangzó gyanú

43 Mindenképpen evidensen kizárhatók a görög, a latin és kialakuló utódnnyelvei; ószláv is csak akkor lenne lehetséges, ha feltennők, hogy a ѣ és ѡ nincs kiírva. Ez a közel azonos korban feltalált glagolica és cirill írásmódja alapján és abból kiindulva, hogy a türk típusú írások a szóvégi magánhangzót mindig jelölni szokták (Szalontai – Károly 2013, 384.) meg lehetőségen valószínűtlen feltételezés volna.

szerint lehet accusativusrag: ez a gyakoriságát is megmagyarázza, s legalább a VIII. feliraton messze a legvalószínűbb magyarázat. Mármost ha nem indoeurópai nyelvről beszélünk különböző declinációkkal, akkor nem túl valószínű, hogy más accusativusjellel is számolnunk kell, így a szintén gyakori -88 jel bizonyosra vehető, hogy valamilyen határozórag. Viszont a harmadik jellemző végződés, a -01 jel úgy tűnik, nem mindig azonos funkcióban van. Egyértelmű ez a IV. feliraton; a Xc feliratban jó eséllyel anyagnév vagy mennyiségi meghatározás, ez esetben akár nominativus is lehet, s ez a VII. feliraton (ha egyáltalán helyesen olvassuk ezt szóvégi jelnek) is reális eshetőség. A IV. feliraton viszont aligha nominativus. Így tehát ezt nem tekinthetjük jellemző ragvégződésnek, valószínűleg több, részben ragtalan nyelvtani funkcióban elképzelhető, s a legegyszerűbb feltételezés, hogy a nominativusi végződés ebben az írásban nem volt külön jellel jelölve.

Számos jelnél felbukkan a lehetőség, hogy imperativusnak vagy birtok/birtokos jelzésének tekintsük. Ezeknek a kifejezésére persze könnyen szolgálhatott különböző körülmények közt több fonéma is, ezért ezek nem egymást kizáró lehetőségek; mindenesetre a legnagyobb valószínűséggel a ,87 és (01) 14 jelnél vehető fel. Kisebb a valószínűsége, hogy a 82 jelet értelmezzük így, csak hogy itt nincs más okkal felvethető megoldás (az accusativusi értelmezést a 60 jel teszi valószínűtlenné); a 41 jel pedig jól értelmezhető másként, akár több szerepben is; semmiképp nincs akadálya, hogy ezt egy a -88 jeltől különböző értékű határozónak értsük. A -81 jel a VIII. szöveg szerkezete alapján legvalószínűbben valamilyen igenévi végződés, s ennek nincs akadálya a III. szövegben sem, hiszen láthatólag igei vonzata van; pontosabb meghatározásához azonban nincs eszközünk.

Természetesen ezek az adatok még nem elegendők ahhoz, hogy véglegesen nyelvhez kössék a szövegeket. A két legismertebb elképzelés – tehát hogy a nagy részük törökös vagy ómagyar nyelven hangzik – egyformán alkalmas lehet arra, hogy az eddigi adatokhoz illesszük.⁴⁴ Semmi akadálya akár egy egybetűs ha-

44 A magyar esetén (nem túl erős) ellenérv, hogy a nominativus nem tűnik egységes végződésűnek, bár a szövegek keletkezésekor többségében hangzani kellett a szóvégi sorvadó magánhangzónak. Egyrészt ez nem minden esetben igaz (a Bíborbanszületett adatai [DAI

tározói, accusativusi vagy imperativusi rag feltételezésének, az utóbbi kettő kiválóan egyeznek a jánoshidai túrtartó magyar olvasata⁴⁵ által meghatározott nyelvallappal is. A kérdést nyilván az döntené el, ha ezekhez a végzésekhez hangtestet tudnánk társítani, ez azonban bilingvis szöveg vagy azonosítható tulajdonnév híján, a jelen adatmennyiséggel nem tűnik megvalósíthatónak. Természetesen megpróbálhatjuk (sőt kötelességünk megpróbálni) az eddigi olvasatok hangértékeit egybevetni a funkciókkal.

Jel	Funkció	Olvasatok					
		Vékony	Róna-Tas	Supka	Németh	Mészáros	Csallány
60	Acc.?	d	o/u	u	a	o/u	a
88	határozó?	š	l	χ/γ	l	γ	l'
,87	impt.? birtok/-os?	i/i	r ²	n ¹	z	p	j ¹ /i ²
(01)14	impt.? birtok? Voc?	(s) l	(s)un	—	—	—	—
41	határozó?	γ	q	ö/ü	q	ö/ü	k ¹

Ez azonban csak a feltehető határozóragoknál mutat a szóba jöhető nyelvekkel egyezést – dehát határozórag annyiféle lehet, hogy ez akár véletlenül is előállhatott.

Végezetül persze megpróbálhatjuk a székely rovásírással kétségtelen létező hasonlóságokat is egybevetni a funkciókkal: ez a 14 és 60 jelnél nem vizsgálható (nincs székely analógia), a 41 esetében hibásnak tűnik. Nem lehetetlen azonban a 88 jelnél, amelynek székely [ly] ejtése régebbi [l]-re mehet vissza, és ez összefügghet határozóraggal, illetve a ,87-nél is, amely a székely [i/j] formai párhuzama lehet, és egy potenciális magyar értelmezés esetén világos lenne ennek az imperativusi szerepe.⁴⁶ (Lehet-e két betű közös a két írásban, ha pl. a 41

40.: Γενάχ, 'Ιέλεχ, 'Εζέλεχ] és a XI. századi szórványok alapján is világos, hogy a szóvégi -y után már teljesen eltűnt a magánhangzó, s számíthatunk főleg török eredetű szavakra is, amelyek soha fel nem vették), másrészt éppen ha előrehaladott sorvadás állapotában volt, az ok lehetett arra is, hogy az általános grafotaktikai szabállyal szemben ne írják külön ki.

45 Fehér 2020b, 131–132.

46 Talán Csallány Dezső ezt ismerte fel, amikor j¹/i² hangértéket adott a jelnek.

világosan eltérő? Lehet, éspedig nagyon egyszerűen: mivel a két írás huzamosabb ideig élhetett egymás mellett, néhány betű kölcsönzése egyikből a másikba megtörténhetett, még csak nem is tudhatjuk, melyik irányba.) Két betű azonban még nem elégséges kiindulópont egy hipotézis felállításához, az ismeretlen rész kiolvasásához még kevésbé, s a többi székely rovásjelhez többé-kevésbé hasonló, ám végződésésként nem azonosítható betűt is bevetve, azokat „rovásul” olvasva nem jutunk értelmes szöveghez.

Az eddigi szövegekörpusz tehát arra elegendő, hogy a nyelv néhány alapvető nyelvtani jellegzetességét tisztázzuk: ezeknek alapján egy agglutináló nyelv képe rajzolódik ki a feliratokból; még nem merült fel kizáró ellenérv, amely elképzelhetlenné tenne akár egy magyar nyelvű megfejtést. Valódi továbblépés a körpusz jelentős bővülésével vagy az első kétnyelvű szöveg előkerülésével lesz elérhető.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altheim 1948.** Franz Altheim: *Hunnische Runen*. Niemeyer, Halle, 1948.
- Bajcsorov 1989.** Сосланбек Якубович Байчоров: Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989.
- Csallány 1967.** Csallány Dezső: A nagyszentmiklói aranykincs rovásfeliratainak megfejtése és történeti háttere. A *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 10. (1967) 31–84.
- Fehér 2019.** Fehér Bence: Egy avar kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: az ószláv nyelv korai emléke. *Studia Epigraphica Pannonica*, 10. (2019) 16–22.
- Fehér 2020a.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. kötet. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. MKI, Budapest, 2020.
- Fehér 2020b.** Fehér Bence: Legősibb nyelvemlékeink? Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tűtartókon. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019*. MKI, Budapest, 2020. 111–141., 577–579.
- Göbl – Róna-Tas 1995.** Robert Göbl – András Róna-Tas: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 240., Wien, 1995.
- Harmatta 1950.** János Harmatta: Franz Altheim: *Hunnische Runen* [recenzió]. *Archaeologiai Értesítő*, 77. (1950) 59–60.
- Harmatta 1984.** Harmatta János: A környei avarkori rovásírásos felirat. *Antik Tanulmányok*, 31. (1984) 100–133.
- Harmatta 1985/86a.** Harmatta János: Avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok*, 32. (1985/86) 57–72.
- Harmatta 1985/86b.** Harmatta János: Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok*, 32. (1985/86) 212–226.
- Harmatta 1990.** Harmatta János: A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány*, 3. (1990) 243–261.
- Hosszú 2011.** Gábor Hosszú: *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts*

- to *Eurasian Writing Systems*. Rovas Foundation, Budapest, 2011.
- Juhász 1992.** Juhász Irén: Újabb rovásírásos emlék Szarvasról. In: Sándor Klára (szerk.): *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1992. 15–19.
- Langó 2020.** Langó Péter: Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink*. MKI, Budapest, 2020. 99–126.
- Mészáros 1915.** Mészáros Gyula: A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. *Ethnographia*, 26. (NS 11.) (1915) 1–21.
- Németh 1918.** Németh Gyula: A nagyszentmiklósi kincs körül. *Turán* 3. (1918) 265–267., 325–329.
- Németh 1932.** Németh Gyula: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. *Magyar Nyelv*, 28. (1932) 2. sz. 65–84.
- Róna-Tas 1985.** Róna-Tas András: A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények*, 87. (1985) 225–248.
- Schaeder 1925.** Hans Heinrich Schaeder: Zur Beschriftung des Schatzfundes von Nagy-Szent-Miklós. *Ungarische Jahrbücher*, 5. (1925) 447–454.
- Supka 1915.** Supka Géza: A nagyszentmiklósi kincs revíziója I. *Archaeologiai Értesítő*, 35. (1915) 50–64.
- Supka 1917.** Supka Géza: A nagyszentmiklósi kincs revíziója II. *Archaeologiai Értesítő*, 37. (1917) 8–86.
- Szalontai – Benedek – Károly 2014.** Szalontai Csaba – Benedek András – Károly László: A Kiskundorozsma Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, NS 1. (2014) 163–227.
- Szalontai – Károly 2013.** Csaba Szalontai – László, Károly: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia*, 66. (2013) 4. sz. 365–396. <https://doi.org/10.1556/AOrient.66.2013.4.1>
- Tar 1902.** Tar Mihály megfejtései. *Magyar Szó*, 3/292. (1902.12.11.) 11.
- Thomsen 1917.** Vilhelm Thomsen: Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). *Historisk-filologiske Meddelelser of det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, I.1. (1917) 1–28.
- Vékony 1985.** Vékony Gábor: Késő népvándorláskori rovásfeliratok. *Életünk*, 22. (1985) 71–84., 147–169.

- Vékony 1987.** Vékony Gábor: *Késő-népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely, 1987.
- Vékony 2019.** Vékony Gábor: A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ósi írásaink*. MKI, Budapest 2020, 289–308.
- Zelliger 2020.** Zelliger Erzsébet: Hangtörténet és rovásábécé. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ósi írásaink*. MKI, Budapest 2020, 309–326.

GRÓF PÉTER

„VISEGRÁD, VISEGRÁD! HOL HAJDANI FÉNYED?” – VISEGRÁD ÚJRAFELFEDEZÉSE A 19. SZÁZADBAN

ABSZTRAKT: Visegrád, a 14–15. századi királyi rezidencia, az udvari kultúra, a gótikus és a reneszánsz művészet helyszíne a török időkben elpusztult. A település újrafelfedezése a reformkorban a szépirodalomnak és a képzőművészetnek köszönhető. A romantikus tájban megjelenő vár a dicső magyar múlt jelképeként jelent meg Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Petőfi Sándor, Arany János és mások műveiben és a történeti festészet jeles alkotóinak Markó Károly, Ligeti Antal, Telepy Károly, Jakobey Károly, Keleti Gusztáv, Dörre Tivadar képein. Az állandó gőzhajóközlekedés megindulásával az írók, művészek mellett közéleti személyiségek, magyar és külföldi utazók is megtekinthették Visegrád természeti szépségét és épített örökségét. A település a magyarországi műemlékvédelem egyik legkorábbi helyszíne. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága már az 1840-es években szorgalmazta Visegrád műemlékeinek megóvását, de erre csak 1867 után kerülhetett sor. A visegrádi vár helyreállításának megkezdésében nagy szerepet játszott a település plébánosa Viktorin József. A tanulmány archív ábrázolások és irodalmi szemelvények segítségével mutatja be Visegrád „nagy korszakát”.

KULCSSZAVAK: Visegrád, 19. század, irodalom, képzőművészet, nemzeti jelkép, műemlékvédelem, Viktorin József

Visegrád középkori jelentősége

Visegrád, a magyar középkor kiemelkedő helyszíne, az írott forrásokban először Szent István által a veszprémi püspökség javára – feltehetően 1009-ben – kiadott adománylevelében szerepelt mint az első vármegyeközpontok egyike: „tudja meg Isten szent egyháza és a mi valamennyi jelenlegi és jövőbeli hívünk, hogy lelkünk üdvéért négy várat, név szerint Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van, Fehérvárat, Kolont [Kolonvár, ennek megyéjéből alakult ki később Zala megye] és Visegrádot Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá, minden templomukkal, kápolnáikkal és oltáraikkal, határaikkal és vidékeikkel.”¹ A tatárjárás után IV. Béla (1235–1270) Visegrádon építtette fel az ország egyik legerősebb várát,² amely az ország „mediumregni”-nek nevezett központi régiójához tartozott Székesfehérvár, Esztergom, Veszprém és Buda korai központokkal együtt.³

Egy bekezdés erejéig érdemes kitérni arra, hogy milyen funkciót töltek be a „mediumregni” említett központjai, mert így jobban látható, hogy Visegrád honnan, mit és mennyit vett át.

A keresztény államalapítás idején Székesfehérváron, a Szent István (997–1038) által felépíttetett „királyi kápolna”, vagyis a Szűz Mária Bazilika a keresztény magyar állam központi kultuszhelyét jelentette: 1000–1527 között minden magyar király koronázásának (és sokuk végső nyughelyének) a bazilika adott helyszínt. Ez az állami-szagrális funkció magyarázza azt, hogy Fehérvár a középkorban vármegyének lett központja, de püspökségnek nem. Székesfehérvár az Árpád-korban a Szent Korona őrzési helye is volt.

Esztergom Szent István szülővárosaként ismeretes. Politikai jelentősége abban mutatkozik meg, hogy a Magyar Királyság kezdetétől fogva önálló érsek-séggel rendelkezett, amit csak szuverén uralkodó engedhetett meg magának:

1 Az oklevél kritikai kiadása Györffy 1992, 52–53. Az oklevél idézett magyar fordítása Piti Ferenctől való In: Kristó 1999, 96. Visegrád vármegyéről Zsoldos 1998, a korai vármegyerendszeréről Kristó 1988.

2 A visegrádi vár történetéről Iván 2004.

3 Spekner 2015, 9–15, Mészáros 2009, 11–13.

Esztergom érseki minősége ennél fogva a magyar állam önállóságának fontos bizonyítéka. Hamar bevett szokássá vált, hogy Esztergom érsekei koronázták meg a magyar királyokat. Ebben frank-német példa mutatkozik meg: Aachen 936 és 1531 között volt a császári trónra szánt frank-német uralkodók királykoronázó fővárosa; Aachenben a kölni érsek, míg Székesfehérvárott az esztergomi érsek végezte el a királlyá avató szertartást. Esztergomhoz hasonlóan Veszprém nemcsak kiemelkedő uralmi centrum volt, hanem a világi és egyházi közigazgatás központja, a vármegye és püspökség székhelye volt. A veszprémi püspökség megalapítása 1000 elé mutat vissza, megelőzve a nála magasabb rangú esztergomi érsekség létrejöttét. Veszprém kezdettől fogva „a királyné városa” volt. Székesegyházát Szent István felesége, Boldog Gizella alapította, ily módon a mindenkori királyné lett a székesegyház, egyszersmind a királynéi kápolna kegyura. A veszprémi püspök joga volt a magyar királyné megkoronázása. Végül Buda említendő. Az ókori előzményre visszamenő település (Aquincum), a magyar krónikákban „Attila városa”, Anonymus szerint Árpád nagyfejlem temetkezési helye volt, ősisége dacára a legkésőbb emelkedett fel az Árpád-kori Magyar Királyság legfontosabb városai közé. Vármegyének, egyházmegyének mindazonáltal nem volt központja. Várának építése 1243-ban kezdődött, a korábban kiépült északi rész ezután kapta az „Óbuda” nevet.⁴ Visegrád vár és a település életében döntő változást jelentett a tény, hogy I. Károly, az első magyar Anjou uralkodó (1301–1342) 1323-ban Visegrádra helyezte udvarát.⁵ A kormányzati szervek idehelyezése mellett a Szent Koronát is Visegrádon őrizték I. Károly uralkodásától kezdve 1529-ig. Erre a legelső biztos adat 1403-ból ismeretes, majd a Mátyás és Jagelló-korban törvények szabályozták az őrzés helyét (visegrádi fellegvár) és a koronaőri tisztség létrehozását.⁶ Visegrád I. Károly és I. Lajos (1342–1382) korában állandó királyi rezidencia és székhely volt. Ennek köszönhetően alakult ki a királyi város, amelynek léte és fejlődése szorosan kötődött az udvar itt-tartózkodásához.⁷ Ez a helyzet Luxemburgi Zsigmond

4 Erről I. Buzás 1996, Spekner 2015, Szabados 2019.

5 Mészáros 2009, 24–25.

6 A korona visegrádi őrzésének forrásairól Iván 2004, 38., 41., 48., 51–52., 120–127.

7 A királyi város történeti, régészeti kutatásáról összefoglalóan Mészáros 2009.

(1387–1437) uralkodásának első felében is megmaradt, de ekkor már a gazdaságilag erősebb Buda lett a királyi székváros. Visegrád jelentőségét mutatja a 14. század végére felépült királyi palota, amely Közép-Európa legnagyobb és legpompásabb uralkodói lakhelye volt.⁸ Hunyadi Mátyás uralkodása alatt (1458–1490) Visegrád már csak vidéki rezidencia volt, de az általa magyar és olasz mesterekkel felújított palota az itáliai reneszánsz művészet egyik legkorábbi magyarországi megjelenésének helyévé vált.

Romlás és újjáépítés

A palota és a királyi város a török időkben elpusztult.⁹ A közhiedelemmel ellentétben a várat a Habsburg-csapatok nem robbantották fel, mivel azt utolsó 1684-es török ostrom során olyan károk érték, hogy az oszmán csapatok 1685 nyarán megrongálták és kiürítették az erősséget. 1685 őszén a császári hadmérnöki vizsgálat a várat teljesen használhatatlan építményként írta le.¹⁰ Az 1685. és 1688. évi kamarai felmérés Visegrádot elnéptelenedett településként vette számba.¹¹ Bár az első betelepülőkre már 1688-ból van adat a Német-római Birodalom területéről történő nagyobb arányú bevándorlás csak a 18. század első felében történt meg.¹² Az 1700–1756 között a Starhemberg család birtokába került telepes falu, majd a Budai Kamarai Felügyelőséghez tartozó mezőváros lakói – az első országos népszámlálás idején, 1784–87-ban 815 fő – főleg erdőgazdálkodásból éltek.¹³ A 18. század végéig megépültek a Visegrád képét ma is meghatározó egyházi és uradalmi épületek.¹⁴

8 A királyi palotáról összefoglalóan Buzás–Orosz 2010.

9 Buzás 2015, 589–611., Buzás 2015, 705–723.

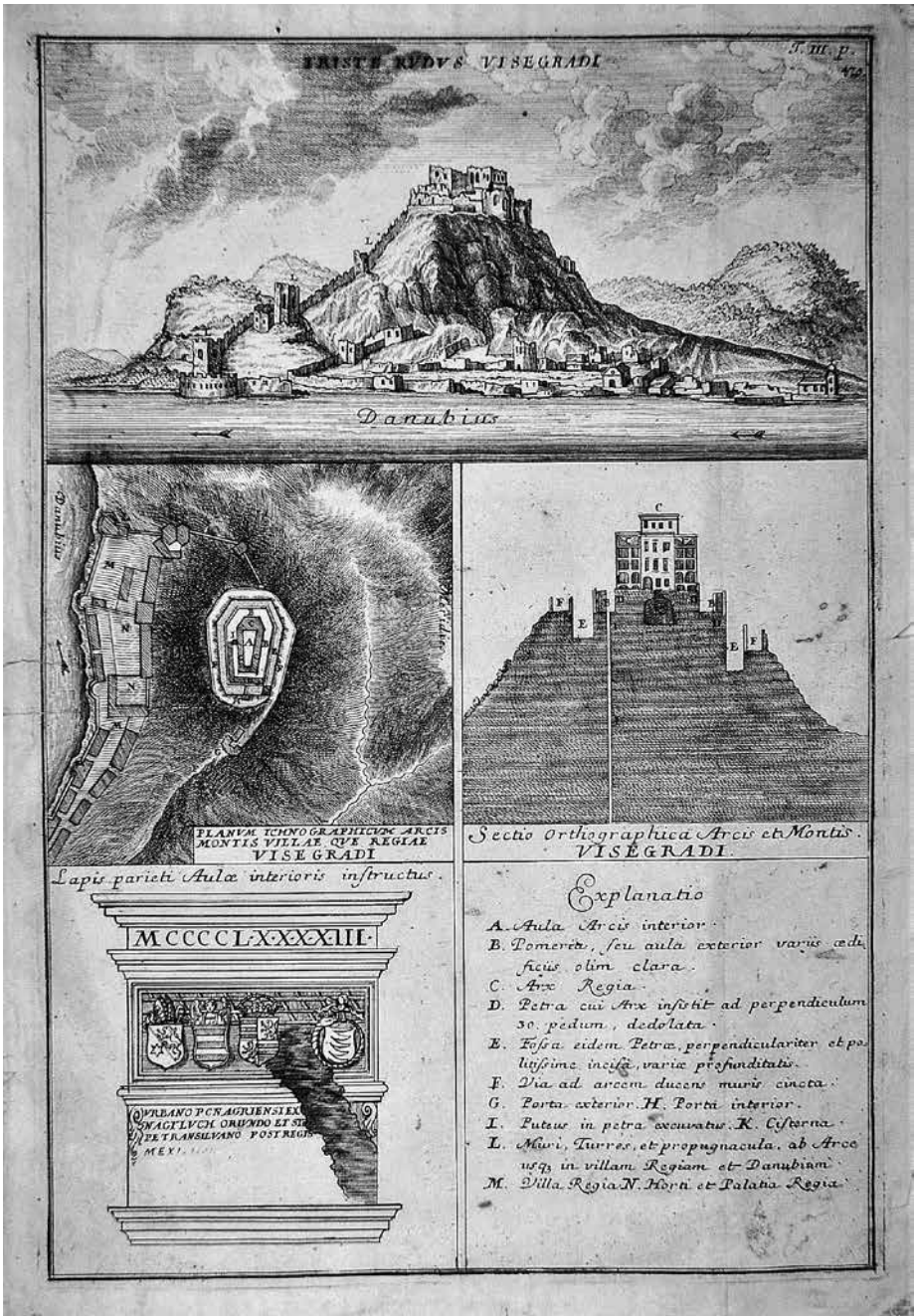
10 Az 1684-es török ostromról és a vár állapotáról Iván 2004, 98–115.

11 Magyar 1998, 7–11. Iván 2004, 214.

12 Az 1688-as betelepülésről Magyar 1998, 1–12., A 18. század első felében történt betelepülésre Magyar 1998, 76–87.

13 Dányi–Dávid 1960, 122.

14 Kováts 2020.

1. kép. Visegrád 1737-ben, Mikoviny Sámuel metszete.

A 18. század végén a települést Vályi András országleírásában így jellemezte: „Visegrádum, Plintenburg ... Hajdani híres királyi fő Vár, és most Mezőváros Pilis Vármegyében... Most tsekély e' Mezőváros a' hajdani nagy hírű Vára alatt; határja hegyes, 2 nyomásbéli gyümöltsöt leginkább terem, bort középszerűen, hegyekből, és sűrű erdőkből áll; piatza Pesten és Budán, vagynak timsóbányái révje a' Dunán, és patak malmái.”¹⁵

Visegrád természeti adottságai – hegyes-erdős terület, kevés szántóföld, valamint az a tény, hogy a Dunát leszámítva távolabb esett a fő kereskedelmi útvonalaktól és a nagyobb városoktól – nagymértékben befolyásolták az itt élők életmódját, a lakosság szám alakulását. Az 1784–87-es népszámláláskor 815 lakosú település lélekszáma fél évszázad múltán sem növekedett jelentősen. Fényes Elek 1837-ben megjelent statisztikai munkájában 1017 katolikus és 1 református visegrádiról tud. Visegrád általa adott történelmi, földrajzi leírása sem sokkal különbözik Vályi András imént idézett 1799-es jellemzésétől.

„Visegrád, német magyar m. v, a' Dunára kidomborodó szédítő meredek-ségű visegrádi várhegy' nyugoti tövében, egy felséges vidéken: 1017 kath., 1 ref. lak.; kath. paroch. szentegyházzal, 's egy szép uradalmi tisztikházzal, 's több, patak malommal. Határa hegyből völgyből áll; gyümölcse sok; bora nem dicsértetik; erdeje szép, — Az említett hegynek' ormán láthatni a' hajdani pompás királyig vár mohos omladékait. Hogy itt már a' magyarok' kijövelekor vár állott, a' bizonyos, 's hogy építői tótok lehettek, neve is bizonyítja; mivel visegrád annyit teszen mint magas-vár , 's a' régi oklevelekben altum castrum név alatt fordul elő. — Királyaink' éveiben legelső említés tétetik felőle 1. András alatt, ki itt (1056 táján) kolostort épite' a' görög Bazil-szerzetesek' számára, kik azonban: 1109-ben ezt deák szertartásoknak engedték által. Itt tölté ki Salamon király 1 ½ esztendei kemény fogságát. 1. Károly meg- erősítette, meg nagyobbította , 's királyi pompával felékesítvén: lakhelyjének választotta. I. Lajos után pusztulni kezdett; miglen Corvin, Mátyás újólag mind a' palotát, mind a' kertet olly pompássá alkotá, hogy Oláh primás- érsek szemtanú bizonyosága szerint Visegrád tündér helynek nevezetetheték. Ekkor tartatott itt fogságban

15 Vályi 1799, 639–640.

a'bjajnok Viktorin, Podiebrad' cseh király' ifja; és Vitéz János, Mátyás' tanítója, és esztergomi érsek, miután a' király elleni összeesküvésben részesnek találatték. — Mátyás király' halálával ismét hanyatlott dicsőségben; de II. Ulászló alatt törvény hozatték, a' magyar korona' itteni őriztetésére. A' mohácsi veszedelem után őrserege hitetlenül elszaladván: Maria-nostrai sz. Pál szerzetesek költöztek be, 's ezek védték meg mind a' várat, mind a' koronát Solimánnak száguldozó csoportjai ellen. Később hol törökök, hol keresztények viaskodtak birtokáért: de I. Leopold parancsolatjából végképen széljel hanyatott; 's most némán és komoran állnak a' hajdani fényes királyi palota' falai, üvöltő szelek' játékvá válván, 's komolyan emlékeztetik a' vándort minden földi lénynek múlandóságára. F. U. a' korona, 's a' város feje egy uradalomnak, melly Honth és Nógrád megyékre is kiterjed.”¹⁶

A fenti idézetekben is leírt földrajzi, gazdasági adottságok miatt a mezőváros népessége a 19. század második felében is csak szerény mértékben emelkedett, majd nagyjából azonos szinten maradt: 1869. 1244, 1881. 1331, 1890. 1250 fő.¹⁷

Visegrád újrafelfedezése

A 19. század Visegrád újrafelfedezését jelentette a képzőművészetben, irodalomban, történettudományban, régészetben, műemlékvédelemben, turizmusban egyaránt. A település történelmi múltja már a reformkort megelőző években is foglalkoztatta a szakmai közvéleményt. 1806-ban a kor szellemi életének egyik kiváló személyisége, Kultsár István (1760–1828) író, szerkesztő, kiadó és színigazgató által szerkesztett Hazai Tudósításokban olvashatjuk az alábbi érzéletes leírást Visegrádról: „Salamon Tornyai! Oh te bánatnak és kesergésnek helye! Sok titkos fzomorúságnak néma bizonyosága! Tehát tsak te maradhattál meg régi formádban a' Visegrádi fényes épületekből? Hol vannak azon Paloták, mellyekben Károly Király Mennyegzőit tartotta? Hol vannak azon függő ker-

16 Fényes 1837, 409–410.

17 1960. évi népszámlálás 46.

tek, melyekben Ersébet Királyné gyönyörűségét találta? Hol vannak Mátyás Királynak ugró kútjai és a Diadalom innepeken hol fejér, hol veres bort ereftző Múzsáknak alabastrom képeik? Hol vagyon azon Békeség temploma, melyben János Tseh Király az 6 fiával Károllyal, a ki utóbb Tsáfzárú lett; Kazimir Lengyel Király; és Nemagna István Bosnyák orfzág Királyá Károly Királyunknál megjelenévéle közös frigyét kötöttek? Hol vagyon azon Palota, melyben utóbb Kázimir Lengyel Király, magtalan lévén, Lajos Herczegünket fiának fogadta, és Lengyel Orfzágot örökben neki adta-??? Óhfpz, de fzomorú emlékezet! De ne tsüggedj el reménységben Nemzetem Geniusa; a'termézfet időnként megújul, mért nem reményihetnék ezt a' Nemzetek ???"¹⁸

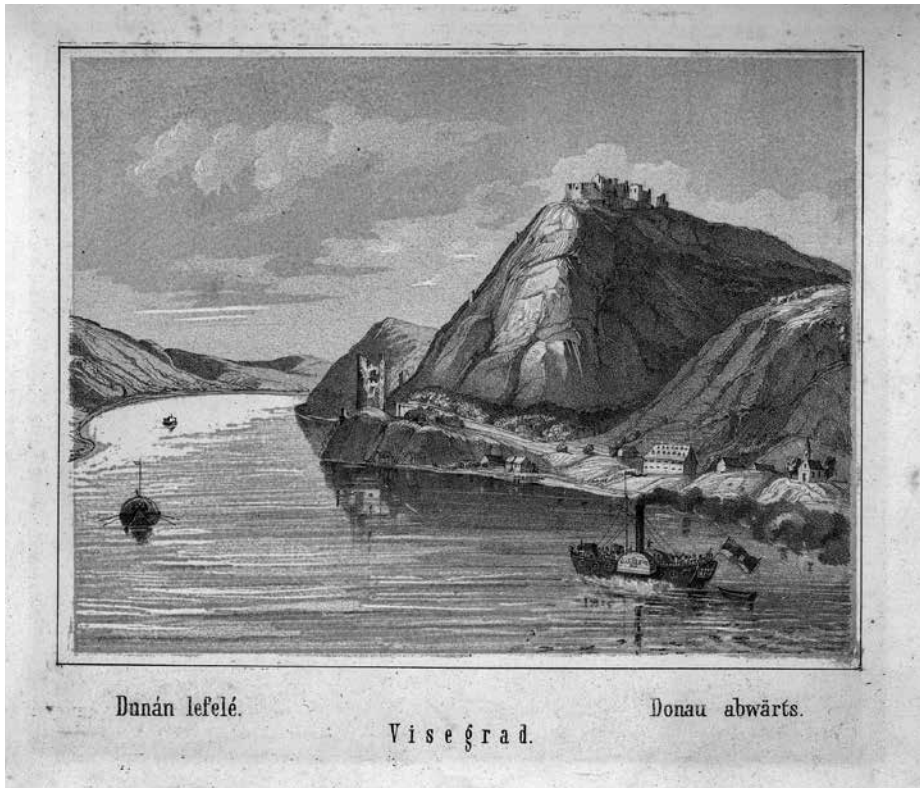
A korszak legszínvonalasabb tudományos és művészeti folyóiratában, a Tudományos Gyűjteményben 1817-ben Tóth Pál, majd 1818-ban Mednyánszky Alajos cikke foglakozott a visegrádi várral.¹⁹

Visegrád megismeréséhez döntő módon hozzájárult egy forradalmi közlekedési találmány, a gőzhajó magyarországi megjelenése. A történelem folyamán a Duna mindig népek, kultúrák találkozását, kereskedelmi javak cseréjét segítette elő. A Duna Magyarország számára a középkor óta Nyugat és Kelet közötti kapcsolatot is jelentette politikai és gazdasági értelemben egyaránt. Ezért volt fontos – már Széchenyi történelmi jelentőségű közlekedésfejlesztő tevékenysége előtt is – a dunai hajózás feltételeinek megteremtése. A Dunakanyarban is meglévő hajóvontató utakon embertelen erőfeszítéssel történő, árral szembeni szállítás gondjainak megoldását is a rendszeres gőzhajózás jelentette. A Bernhard Antal (az 1700-as évek második fele – 1829) által 1817-ben építtetett első dunai gőzhajó, a Carolina próbaútján Pestről Komáromig 300 mázsa teherrel megrakott uszályal 71 óra alatt tette meg a távot. E korai ígéretes kísérlet ellenére a rendszeres közlekedés csak 1830-ban indult meg a folyón. Ekkor kezdte az 1829-ben Bécsben megalakult Első Dunagőzhajózási Társaság Franz I. nevű 60 lóerős gőzöse a járatát a Győr–Vác–Pest útvonalon.²⁰

18 Hazai Tudósítások 1806. 425–426.

19 Tóth 1817, 89–94. Mednyánszky 1818, 26–30.

20 Frisnyák 2001, 13–17.

2. kép. Gőzhajó Visegrádnál. Visegrád Album, 1847.

A modern technika ezen áldása szerencsésen találkozott a politikai élet élénkülésével, ti. a pozsonyi reformországgyűlésekre követek, írók, költők, művészek, utazók, a társasági élet jeles tagjai hajóztak, s legtöbbszörre komoly hatást gyakorolt a Dunakanyar és Visegrád természeti szépsége. Ezen élmény szép megfogalmazását Kazinczy Ferenc 1831. évi dunai utazását megörökítő könyvében ezt olvashatjuk.

„A romantos táj egyezésben áll a lelkem busongásával. Beértem a csavargó Duna szűk völgyébe, melynek bokros hegyei oly meredek eséssel a víz szélén zöldelnikezdenének. Boldog szegénységet mutat minden, amit láték. Egy igen meredek szirtű igen magas ormon, mely a víz szélén kele, messzére tűnt ki a vallás szent jele, vigasztalásokra azoknak, kik itt szenvedő szívvel mennek el

..... Most feltűne előttem Visegrád, szomorú romjaival. Királyok lakja egykor, most a baglyoké!”²¹

A kor jeles költői sorában 1845 nyarán Petőfi Sándor is megörökítette visegrádi kirándulását. A kiváló színész Egressy Gábor családjával és baráti társasággal, hajóval érkezett Visegrádra, majd felmentek a fellegrvárba, ott éjszakáztak. Valószínű, hogy ez az élmény ihlette Visegrád táján c. versét:

„Ki mondja meg: Visegrád táján
A déli napfény
Nem a nagy Mátyás hősi szelleme?

Ki mondja meg: Visegrád táján
A bágyadt alkony
Nem Zách Klárának megtört szelleme?

Ki mondja meg: Visegrád táján
A zordon éjfél
Nem Zách Bódognak bosszús szelleme?”²²

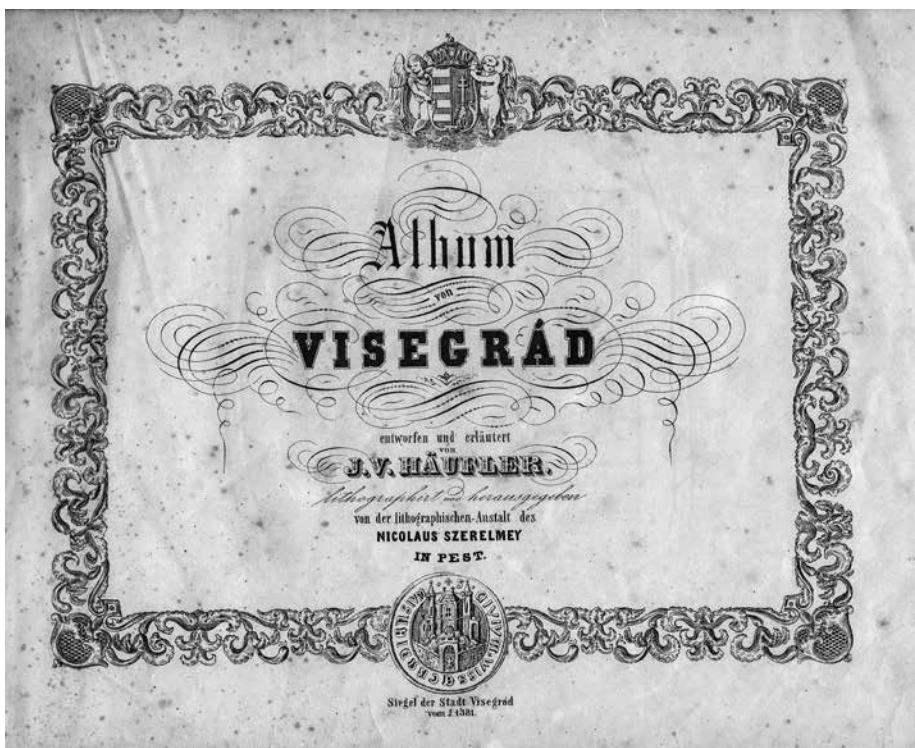
A Visegrádról szóló reformkori kiadványok egyik legérdekesebb kötete Joseph Häufler 1847-ben megjelent Visegrád albuma, amely a település történetének elbeszélése mellett könyomatos képekben mutatja be Visegrádot.

Előszavában a szerző így indokolja a könyv megjelentetésének okát: „Mint-hogy mostani időben e vár és vidék látogatása az által nagyon könnyítettik, hogy a gőzösök le-, mind fölmenetök alkalmával alatta kikötnek, ez okbul Visegrád albuma, melly multat és jelent képekben és szöveg-magyarázattal előadni törekszik, kedves ajándok lehet a szép természet, a regényesség és történet barátainak, kik e várat meglátogatják, vagy csak mellette hajóznak.”²³

21 Kazinczy 1831, 52–53.

22 Mezősi 1967–68, 109.

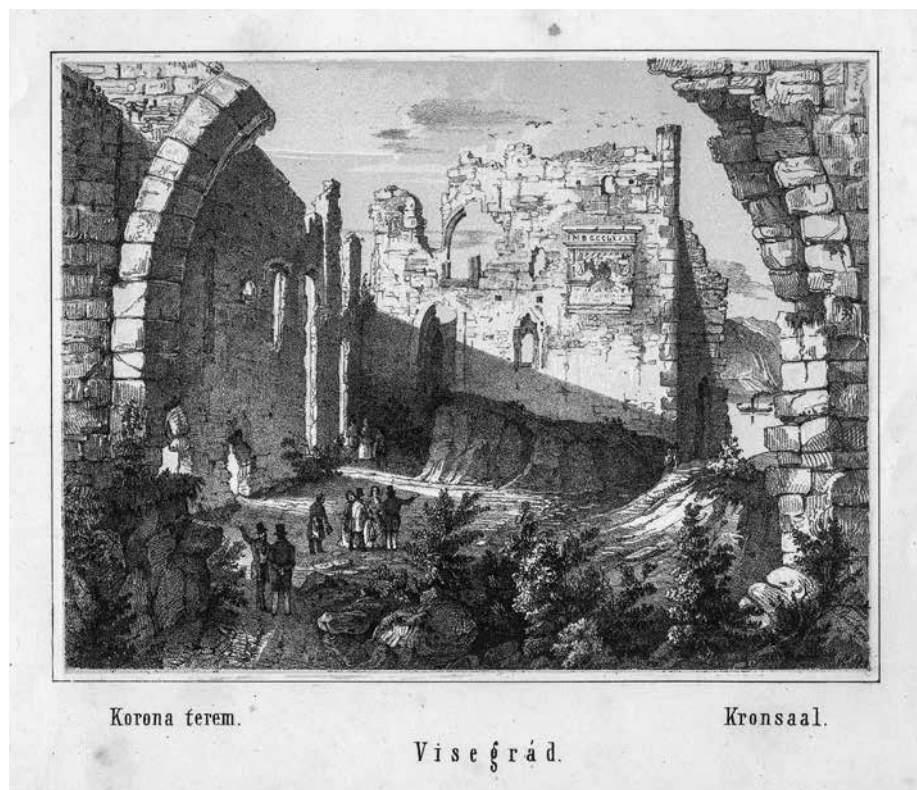
23 Visegrád 1986, Előszó

3. kép. Visegrád Album borítólapja, 1847.

A 19. századi magyar művészet témaválasztásában a portrék mellett a romantikus, történelmi tájak ábrázolása játszott jelentős szerepet. Ezek sorában kiemelkedik id. Markó Károly „Visegrád” c. festménye (1826), amely a magyar tájképfestészet európai színvonalú alkotása.

A festészet és a grafika a korszellem, főleg az irodalmi témák kifejezője, illusztrálója. A grafikán belül kifejlődött sokszorosító eljárások elsőként a könyvomat (litográfia) lehetővé tették az ábrázolások viszonylag olcsón nagy példányszámban történő megjelentetését. A szabadságharc leverése után a történelmi festészet a hazafias érzések ébren tartását is elősegítette. Ennek keretén belül Visegrád az id. Markó Károlyt (1793–1860) követő nemzedék (Brodzsky Sándor (1819–1901), Ligeti Antal (1823–1890), Telepy Károly (1828–1906), Jakobey Károly (1826–1891), Keleti Gusztáv (1834–1902),

4. kép. A visegrádi fellegvár belső várudvara a koronaőri táblával,
Visegrád Album, 1847.

Dörre Tivadar (1858–1832) és mások képein is megjelenik.²⁴ A teljesség igénye nélkül néhány alkotás: id.Markó Károly: Visegrád, 1835., Brodszky Sándor: Visegrád, 1861., Zách Klára keresztje Visegrádon, 1901., Jakobey Károly: Mátyás kapuja Visegrádon, 1865., Visegrád, 1875., Visegrád látképe, 1876., Ligeti Antal: Visegrád, 1854., Visegrád látképe Délről, 1860., Salamon tornya, 1863., Visegrád látképe a Salamon-toronnyal 1882., Visegrád, 1884., Markó Ferenc (1832–1874): Visegrád, 1859., Feszl Frigyes (1821–1884) grafikája a

24 Keserü 1993, 223–241.

5. kép. Id. Markó Károly „Visegrád” c. festménye, 1826.

fellegváról, 1850-es évek, Visegrád k-i kaputorony, Keleti Gusztáv: Visegrád holdfényben, Salamontorony, 1870., Székely Bertalan (1835–1910): Visegrád 1870-es évek, Visegrádi udvar, 1870-es évek.

A „festői romok” nemcsak az írók és képzőművészek, hanem a történelemmel foglalkozó, a régmúlt emlékeinek megőrzését is célul tűző szakemberek és a kor értelmisége jeles tagjainak érdeklődését is kiváltották. A műemlékek védelmére szerveződő mozgalom Magyarországon az 1840-es években kezdték meg tevékenységüket. 1841-től 1933-ig működött a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága, amelynek tagjai között megtalálhatjuk a 19. század szinte valamennyi jelentős hazai tudós személyiségét, számos művészet- és tudománypártoló egyházfőt, arisztokratát és értelmiségit egyaránt. Ez a szervezet a szellemi erőket összefogva igyekezett pótolni a különböző tudományágak terén tapasztalható hiányokat, elsősorban az ország tudományos megismerését célzó munka megszervezésével és a tudományos ismeretek terjesztésével. Célkitűzéseit az egyesület egyik kiváló tagja, Almási

Balogh Pál (1794–1867) orvos így fogalmazta meg: „Századunk jelszava az előmenetel a polgáriasodás pályáján. Az öntudatra ébredt nemzetek minde-nike fáradhatatlanul igyekeznek haladni azon, az értelem kifejtése, a tudomá-nyos ismeretek terjesztése s azoknak az életre alkalmazása által. Az oktatási rendszerek javítása, a tanító-intézetek szaporítása s tökéletesítése, a tudo-mányos ismeretek terjesztésére szolgáló eszközök könnyítése és gazdagítása, az élet kéjelmeit, ipart és kereskedést előmozdító vállalatok, fölfedezések és intézkedések napi renden vannak. Azon a ponton állunk, mellyen tudomá-nyos ismeretekkel nem bírni, vagy tudatlannak lenni, annyi mint kirekesz-teni magát minden műveit társaság köréből...”²⁵ A Társaság régész tagjai – Érdy János (1796–1871), Henszlmann Imre (1813–1888), Kubinyi Ágoston (1799–1873), Pulszky Ferenc (1814–1897) – nagy szerepet játszottak abban, hogy az 1840-es években a magyarhoni műemlékek védelmének igénye egy-re hangsúlyosabban fogalmazódott meg az ország különböző helyein tartott vándorgyűléseik jegyzőkönyveiben és választmányi határozataiban.²⁶ A 1847. évi soproni vándorgyűlésén Kubinyi Ágoston a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója előadásában a következőkre hívta fel a figyelmet: „... a Károly, La-jos s Mátyás dicső korában oly keleti fényben ragyogó egykori királyi várt Visegrádot, melyre nézve különösen vélné ő felségét megkérendőnek, hogy legalább a még jobb állapotban lévő) tornyok s egyéb részek vétessenek fedél alá, a végpusztulástól megóvatandók...”²⁷ Kubinyi felvetését támogatták, „Az 1847-diki august. 14-kén reggeli 7 órakor az archaeologiai szakosztály tere-mében egybegyűlt bizottmányi ülésnek” jegyzőkönyvének bejegyzése szerint: „a választmány kívánatosnak látja Visegrád várát, királyaink egykori fényla-kát, valamint egyéb a magyarok történeti korszakában Jeles épületeket a Raj-na melléki várak példájára, - nem csak a végenyészettől megóvni, de azokra némi gondot is fordítani; mely hazafiúi óhaját, hogy országgyűlési követei által pártolni szíveskedjék, ezennel alázatosan megkéri.”²⁸

25 Almási Balogh 1841, 14.

26 Cs. Plank–Csengel 1996, 21–45.

27 Halász 1863, 133.

28 Halász 1863, 135.

6. kép. Viktorin József, 1863.

A szabadságharc leverése utáni önkényuralom éveiben nem lehetett szó a hazai műemlékek védelméről, 1849 és 1863 között a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának működését is betiltották. Visegrád életében is a kiegyezés utáni évek hoztak jelentős változást. Ebben nagy szerepet játszott a település plébánosa Viktorin József (Jozef Karol Viktorin) (1822–1874) katolikus pap, irodalomszervező, kiadó, közíró. Viktorin cseh-morva származása ellenére szlováknak tartotta magát és fővárosi papi szolgálata idején mint szerkesztő, könyvkiadó és író kiemelkedő szerepet játszott a pest-budai szlovák kulturális életben. 1866-ban kinevezték visegrádi plébánosnak.²⁹

1867-ben ő kezdte meg a plébánia háztörténetének vezetését „Historia Domus – Liber Memorabilium Parochiae Vysegradensis ab anno 1868” címmel. A kötet elején írott latin nyelvű önéletrajzában ismertette 1866 előtti pályafutását, külön hangsúlyozva szlovák irodalmi tevékenységét. Viktorin nagy erővel látott neki az egyházközség épületeinek rendbe hozásához. 1871-ben átépítették az iskolát; ekkor lett kétszintes. A munkálatok befejezése utána Viktorin a bejárati ajtó fölé vörös márványtáblát helyeztetett az alábbi szöveggel:

„Aedificium hoc quondam ecclesia
sumptibus communitatis oblati que
aliorum in usum iuventutis egregie
instituendae liberaliter adaptatum
mdcccclxxi”

Magyar fordításban: „Ez az épület – mely egykor templom volt – a közösségnek felújított, azzal a nemes céllal, hogy benne kiváló ifjúság neveltessék. 1871.”³⁰

A Duna parton levő Mária kápolna bejárati ajtaja fölött 1873-ban Viktorin József plébános által elhelyeztetett vörös márványtábla gót betűs német nyelvű felirata emlékeztet a kápolna történetére és az egyházközségnek az épület környékét rendező tevékenységére. Magyar fordítása a következő:

29 Rusnakova 2012, 55–56, Demmel 2016, 47–75.

30 Dr. Gianits József kanonok fordítása

„Ez a Segítő Mária-kápolna a tizennyolcadik század első felében épült,
1788-ban, hogy „örök időkre” megmaradjon, a gyülekezet által átvétetett:

hű elkötelezettséggel továbbra is jó állapotban lesz

megtartva az utódok által.

Emléül a Mária-domb megnagyobbítására és megszüpítésére

1873 tavaszán

A plébániahivatal”³¹

A lelkes plébános a 18. századi Kálvária-kápolnát is helyreállította, majd az épület mögött 1867. február 15-én egy kovácsoltvas Kempis Tamás-keresztet állított fel. A fellegvár alatt a tragikus sorsú Zách Klárának emlékére egy keresztet emeltetett. A 1869. szeptember 19-én, a nagyszámú közönség részvételével megtartott avató ünnepségről korabeli sajtó is hírt adott:³²

„Zách Klára-ünnepély (K.) Sok száz év után akadt egy férfi, ki a szeplőtlen ártatlansága miatt vértanuságot szenvedett Zách Klárának emlékeztető jelvényt emeljen. Viktorin József visegrádi plébános volt ez, ki a visegrádi fejedelmi vár romjai alatt egy megaranyozott vaskeresztet állított föl, melynek egyik oldalán „entoutwnica”, (ebben gyózzél) a másikon „Clarae de genere Zach. In tristem memoriam eventuum hic loci funestorum 17-ae Aprilis 1330. MDCCCLXVI-II.” olvasható. Gyönyörű idő volt az ünnepélyre. A nagy számmal egybegyűlt vendégek s a nép hosszú sora folytonos harangzúgás, taraczk-durrogás és zeneszó mellett érkezett a szép kálvárián át a kitűzött helyre a romok alá. A díszes kereszt, három koszorúval – mely magyar és horvát nemzeti szín szalaggal volt fölkesítve – láttatott el. Míg a zene szólott, a nép a hegyen köröskörül állott fel. Ekkor az ünnepélyt rendező fentemlített lelkész a kereszthez lépett, és azt az egyház szertartása szerint fölszentelte. Ezután egy emelkedettebb helyre lépett s az ünnepély célja felől beszélt a néphez, elmondá ama borzasztó eseményt, mely Zách Klára és a család történetéhez kapcsolva van. A beszéd további része Visegrád történetére vonatkozott, röviden vázolván annak fényes múltját, aranykorát. Midőn a derék lelkész szép beszédét bevégzé, megzendült a „Hu-

31 Dobri Imre fordítása

32 A Hon 1869.

nyadi -induló”, miközben szónok, papi ingét letevé, Arany János „Zách Klára” című költeményét szavalta el, végül megéjlenezvén – a koszorús költőt és a hazát. Ekkor minden ajkról „Hazádnak rendületlenül” hangzott föl, melyet a népnek kicsinye nagyja, s minden jelen volt buzgó áhitattal, énekelt. Ismét a zene harsant meg s a megható ünnepély a Rákóczy-indulóval lön berekesztve. Ezután a kálvárián mise tartatott s a nép taraczkdurrogás és zeneszó mellett oszlott el. Elismerő nyilatkozattal kell sorainkat berekesztenünk azon férfi iránt, ki megemlékezett „a régiekről” és vallásának gyászjelével jelölte hazánk történetének e szomorú mozzanatát.”

A Zách Klára kereszt felállításával és az ünnepséggel Viktorin jelentős távlati célt tűzött maga elé, amelyről így írt: „De én ezen emlékjelvény felállítása által mást is el akartam érni: az volt t. i. szándékom, hogy az ország, különösen a fővárosi lakosság figyelmét nagyobb mérvben fordítsam Visegrádra. Hogy ezt elérhessem, ahhoz szükségeltetett, hogy a tartandó keresztzsztentelés alkalmából nagyobb, nem annyira egyházi, mint inkább nemzeti ünnepélyt rendezzek.”³³

Szándékának megnyerte Türr István (1825–1908) altábornagyot, aki 1870. április 18-án, a Baranya gőzhajón utazó jeles közéleti személyiségekből álló társasággal együtt Nagymaroson tartott lakoma alkalmával eképpen támogatta Viktorin visegrádi terveit: „Most Türr tábornok emelé föl poharát, és a szemben fekvő visegrádi romokra mutatva, lelkes beszédet tartott a minden magyar szívéhez nőtt emlék megújításának szükségességéről, s a cél keresztülvitelére egy önkénytes adakozásnak rendezését javasla. Mint praktikus ember egy 100 forintossal nyitá meg a gyűjtést...”³⁴

Viktorin további lépéseket tett a vár helyreállítása érdekében. A fellegvár régészeti, műemléki munkálatainak megkezdéséhez és a romok megtekintéséhez egyaránt szükség volt arra, hogy az alsóvár és a fellegvár között használható utat építsenek. Viktorin szervezőmunkájának köszönhetően Türr István tábornok és a visegrádi villatulajdonosok anyagi hozzájárulásával 1871. májusára elkészült az út. Viktorin erről így írt: „Ezen 420 ölnyi hosszú út kezdődik az alsó várnál, vagyis az ugy nevezett Salamontorony keleti kapujánál. Az út kezdetén

33 Viktorin 1872, 46–47.

34 Viktorin 1872, 49–50.

7. kép. A Zách Klára kereszt, 1908.

egy mutató oszlop ily felirással: 'Uj út a várromokhoz. Neuer Weg zu den Burgruinen. 1871.' látható. Néhány lépésnyire pedig egy sziklába helyezett márványtáblán ez olvasható: »Üdvözlégy Vándor. Willkommen Wanderer. 1871. A közönség kényelmére egyesek költségén.«³⁵

1871-ben a Kálvárián kiszélesítették azt a fellegvár felé vezető, szép kilátást biztosító utat, amelyet 1869-ben községi összefogással alakítottak ki. A visegrádi vár helyreállítása érdekében kifejtett tevékenysége során 1870 márciusában fogadta őt Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd felkereste a hazai régészet és műemlékvédelem legkiválóbb szakembereit, Ipolyi Arnoldot, Rómer Flórist, Henszlmann Imrét is. Eötvöshöz írott 1870. július 15-i „Második emlékiratában” így írt a visegrádi alsóvár általa elképzelt jövőjéről: „Lenne pedig, véleményem szerint ezen Salamontoronyból keletkezendő épület legcélszerűbben régiségtárrá átalakítandó, a mely régiségtár mint a pesti Nemzeti Museum fiókja, különösen azon tárgyak menhelyeül szolgálna, a melyek Nagy Lajos és Korvin Mátyás fényes korszakára vonatkoznak, és azért is »Korvin Mátyás régiségtáranak« nevezetét viselhetné.”³⁶

A tárgyalások, helyszíni szemlék, valamint a politikai és szakmai érdekek egybeesésének köszönhetően 1871. május 20-án a Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes közgyűlésén Arany János titkár hivatalosan is bejelentette: „Az országos archaeológiai bizottság közbenjárásával a visegrádi rom meg fog óvatni.”³⁷

A fellegvárban Henszlmann Imre irányításával 1871. július 10-én megkezdődtek a feltárási munkák. 1872-ben sikerült elérni, hogy a kormány részéről 15 000 Ft támogatást kapjon a visegrádi vár megóvása. Viktorin 1872-ben magyar és német nyelven is megjelent „Visegrád hajdan és most”, „Visegrád einst und jetzt” című könyvében nemcsak a település múltját foglalta össze, hanem közzétette az általa megindított mozgalom legfontosabb eseményeit és azok dokumentumait is.³⁸ Viktorin irodalmi munkássága és sikeres érték-

35 Viktorin 1872, 49–50.

36 Viktorin 1872, 78.

37 Viktorin 1872, 56.

38 Iván 2006. 27.

mentő tevékenysége mellett az egyházközség javaival és saját bevételeivel is jól sáfárkodott. Végrendeletében jelentős összeget – több ezer forintot – hagyott hátra jótékonyági és kulturális célokra. 1874 június 21-i végrendeletében könyvtárát és a még nem értékesített könyveit a túrócszentmártoni (Martin) Matica Slovenskának adományozta, komoly pénzüsszeget hagyott a znióvár-ljai (Kláštor pod Znievom) szlovák katolikus gimnáziumra, cseh Maticice česka-ra. Cseh, délszláv és orosz irodalmi egyesületek mellett a Magyar Írók Egyletét és a Kisfaludy Társaságot is támogatta végakaratóban. Külön pénzüsszeget rendelt a Kálvária kápolna, a Kempis Tamás-kereszt és a Zách Klára kereszt fenntartására és a visegrádi szegények támogatására. A hosszabb ideje betegséggel küzdő Viktorin József tragikus körülmények között önkézevel vetett véget életének 1874. július 20-án az irgalmas rend budai kórházában. Végakaratóának megfelelően a visegrádi temetőkápolna közvetlen szomszéd-ságában helyezték örök nyugalomra.³⁹ A visegrádi plébániatemplom oltára előtt a padlózatban egy általa készítettett vörös márványlap örökíti meg a Vi-segrádon hívei körében elhunyt lelkipásztorok emlékezetét. Az utolsó sorban Josephus Viktorin neve olvasható, a tábla elhelyezésének 1868-as évszámával – már ekkor megsejthette, hogy ő is visegrádi szolgálata során fejezi be földi pályafutását – és halálának 1874. július 20-i dátumával.

Viktorin visegrádi értékmentő tevékenysége és az általa kezdeményezett műemléki helyreállítási munkákról a korabeli sajtó – A Hon, Fővárosi Lapok, Magyarország és a Nagyvilág, Vasárnapi Újság stb. – rendszeresen beszámolt. Visegrád 19. század végi fejlődése szempontjából a vár helyreállítása és annak turizmusra gyakorolt hatása fontos szerepet játszott, hiszen a település gazdasági adottságai nem változtak, bár a közlekedés feltételei jelentősen javultak. A dunai hajózás mellett a vasúti közlekedés is rohamos fejlődésnek indult. 1850-től Pest és Bécs között, a Duna bal partján közlekedő vasúti járat Nagymaroson is megállt⁴⁰, 1890-től csavargözös közlekedett Nagymaros

39 Viktorin haláláról és végrendeletéről Rusnakova, 2012, 61–62. Az eredeti, latin nyelvű végrendeletet lásd Archív Spoločnosť Svätého Vojtecha ASSV, Trnava (Nagyszombat) Fasc. 160. č. 1. Részleteket közöl belőle szlovákul: Národné noviny, 1874, 2.

40 Frisnyák 2001, 36–37.

és Visegrád között.⁴¹ Ennek ellenére a lakosság száma igen lassan növekedett. 1869 és 1890 között a lélekszám 1244-ről 1250-re változott⁴² és 1900-ban is mindössze 1503-an éltek Visegrádon,⁴³ napjainkban pedig kb. 1800-an.

Visegrád életét, fejlődését ma is azok a tényezők határozzák meg – természeti környezete, épített öröksége és az erre alapuló turizmus –, amelyek a 19. században létrehozott tudományos, szépirodalmi és képzőművészeti alkotások segítségével jelentek meg a honi köztudatban. Ezért is fontos, hogy megismertessük azok munkásságát, akik Visegrád „újfelfedezésében” fontos szerepet játszottak. Viktorin József tevékenysége előtt, nemcsak annak jelentősége és egyfajta „visegrádi elfogultság” miatt kell tisztelegnünk, hanem azon történelmi sajátosság okán is, hogy az ő önmeghatározásában és munkásságában jól megfér a szlovák identitás hangsúlyozása, a szlovák irodalom iránti elkötelezettség a hungarus-tudattal, amely Visegrád magyar történelemhez kötődő emlékeinek helyreállítása érdekében kifejtett tevékenysége során is megnyilvánult.

Viktorin visegrádi működéséről az elmúlt évtizedekben több rendezvény, kiállítás, emlékműállítás emlékezett meg. 1969. szeptember 19-én az egykori Zách Klára kereszt közelében a Közép-Dunavidéki Intéző Bizottság támogatásával monumentális „V” betűt formáló vasbeton Viktorin-emlékművet helyeztek el, ugyanitt 2005-ben a Pilisi Parkerdőgazdaság Visegrádi Erdészetének jóvoltából újra felállították a Zách Klárára emlékeztető keresztet. 2012-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma és a visegrádi Művelődési Ház konferenciát és kiállítást rendezett Viktorin emlékére a budapesti Szlovák Intézet és a Józsefvárosi (Budapest VIII. kerület) Szlovák Önkormányzat közreműködésével. 2014-ben régi iskolaépület falán magyar-szlovák nyelvű emléktáblát helyeztek el Viktorin Józsefre emlékezve.

Visegrád nemzeti jelképként való 19. századi újrafelfedezése, valamint az a tény, hogy a város a magyar műemlékvédelem egyik korai helyszíne volt, máig meghatározza a település életét. A történelmi emlékek feltárása, bemutatása a

41 Fővárosi Lapok 1890.

42 1960. évi népszámlálás 46.

43 A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása 198.

város és a múzeum számára kötelezettséget jelent, hogy az idelátogató közönségnek – főleg az évi több mint 20 000 diák számára – turisztikai élményt nyújtson és lehetővé tegye a magyar történelem mélyebb megismerését.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almási Balog 1841.** Almási Balog Pál: Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. *Pesti Hirlap*, 1841. Télhó 2. sz. 15–16.
- Buzás–Orosz 2010.** Buzás Gergely – Orosz Krisztina szerk.: *A visegrádi királyi palota*. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Budapest 2010.
- Buzás 1996.** Buzás Gergely szerk.: *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Dunaszerdahely, 1996.
- Buzás 2015.** Buzás Gergely: Egy királyi központ születése. Visegrád Szent Istvántól I. Károlyig. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.) *In Medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2015. 589–611.
- Buzás 2015.** Buzás Gergely: Királyi rezidenciák és szálláshelyek a késő középkori Magyarországon. in: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.) *In Medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. MTA BTK Régészeti Intézet Budapest, 2015. 705–723.
- Cs. Plank–Csengel 1996.** Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.) *A magyar műemlékvédelem korszakai Tanulmányok Művészettörténet - műemlékvédelem 9.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1996. 21–45.
- Dányi–Dávid 1960.** Dányi Dezső és Dávid Zoltán. szerk.: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya, Budapest, 1960.
- Demmel 2016.** Demmel József: *Magyar haza, szlovák nemzet*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 2016.
- Fényes 1837.** *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I–VI.* (Pest, 1836–1840) Kiadta Fényes Elek Második Kötet Pesten 1837. 409–410.
- Frisnyák 2001.** Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. MTA Történettudományi Intézete, 2001.
- Gróf 2002.** Gróf Péter: A Visegrádi Múzeum előzményei 1871 és 1944 között In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. szerk. Pintér János

MNM, Budapest, 2002. 711–731.

Györffy 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992.

Halász 1863. Halász Gejza szerk.: *A Magyar Orvosok, és Természetvizsgálók Sopronban tartott VIII. nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai* A nagygyűlés megbízásából szerkesztette és kiadta Halász Gejza, 1863.

Iván 2004. Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004.

Iván 2006. Iván László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegrádban 1871–1998. In: Buzás Gergely (szerk.): *A visegrádi fellegrád Visegrád régészeti monográfiái* 6. Visegrád, 2006. 26–46.

Kazinczy 1831. Kazinczy Ferenc: *Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra.* 1831.

Keserü 1993. Keserü Katalin: Várabrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében. Magyarországon. In: Zádor Anna (szerk.) *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.* MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp., 1993. 223–241.

Komárik 1990. Komárik Dénes: A romantikus romkultusz Feszli Frigyes hazai tárgyú grafikájában. *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIX. 1990./3–4. sz. 145–165.

Kovalovszky 1982. Kovalovszky Márta: A képzeletbeli emlékmű. (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években.) *Művészettörténeti Értesítő*, XXXI. 1982./1. sz. 29–33.

Kováts 2020. Kováts István: *Németek és magyarok Visegrádon a 18. században.* Visegrád, 2020.

Kristó 1988. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Kristó 1999. Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)

Magyar 1998. Magyar Eszter: *Visegrád története 1684–1756. Pest Megyei Levéltári Füzetek*, 28. Budapest, 1998.

Marosi 1988. Marosi Ernő: Visegrád a nemzeti tudatban. *Művészettörténeti adalékok.* *Ars Hungarica*, XVI. 1988./1. sz. 5–10.

- Mednyánszky 1818.** Báró Mednyánszky Alajos: Vissegrádi Emlék írás. *Tudományos Gyűjtemény*, XII. (1818)26-30.
- Mészáros 2009.** Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2009.
- Mezősi 1967–68.** Mezősi Károly: Petőfi „Visegrád táján” c. verséhez. *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, VII. 1967–68. 109–116.
- Papp 2000.** Papp Júlia: „Vár állott, most kőhalom...” (A *Querela Hungariae*-toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban). *Irodalomtörténeti Közlemények*, CIV. 2000./1–2. sz. 115–128.
- Rusnáková 2012.** Helena Rusnáková: *J. K. Viktorin viharos élete* Matica slovenská helyi szervezete, Érsekújvár (Nové Zámky) Miestny odbor Matice slovenskej Nové Zámky, 2012.
- Spekner 2015.** Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa?* Monumenta Historica Budapestinensia XVII. Budapest 2015.
- Szabados 2019.** Szabados György: „Országnak nagy örömeivel” – Szent István székesfehérvári koronázásáról. *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis – Az István Király Múzeum Évkönyve*, 47 (2019). 105–116.
- Tóth 1817.** Tóth Pál: A vissegrádi vár. *Tudományos Gyűjtemény*, XI. (1817) 89–94.
- Vályi 1799.** Vályi András: *Magyar Országnak leírása. Harmadik kötet*. 1799. 639–640.
- Viktorin 1872.** Viktorin József: *Visegrád hajdan és most*. Bickel Gusztáv bizománya, Pest, 1872.
- Visegrád 1986.** *Visegrád albuma* magyarázata Häufner J. Rajzolta és kiadja Szerelmey Miklós. Pesten reprint kiadás Budapest, 1986. utószó: Rózsa György
- Visegrád 1847.** *Album von Visegrád* entworfen und erläutert von J. H. Häufner lithographirt und herausgegeben von der lithogr. Anstalt des Nicolaus Szerelmey in Pesth, 1847.
- A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása** 1. kötet. Budapest, 1902.
- 1960. évi népszámlálás.** Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960.

FOLYÓIRATOK

A Hon 1869. 7. évf. 216. sz. szeptember 21.

Hazai Tudósítások LI. Karátson havának 24. napján 1806. 425–426.

Národné noviny, 1874. szeptember 15. 109. sz. 2.

KÉPEK FORRÁSAI

1. kép: Visegrád 1737-ben, Mikoviny Sámuel metszete, Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum (továbbiakban MKM) helytörténeti gyűjtemény. ltsz. 65.5.1.

2. kép: Gőzhajó Visegrádnál. Visegrád Album, 1847. MKM ltsz. 63.10.1.

3. kép: Visegrád Album borítólapja, 1847. könyv, MKM

4. kép: A visegrádi fellegvár belső várudvara a koronaöri táblával, Visegrád Album, 1847. MKM ltsz. 63.8.

5. kép: Id. Markó Károly „Visegrád” c. festménye, 1826. Közkincs

6. kép: Viktorin József, 1863.

Jozef Karol Viktorin – Wikipédia

Portrait of Jozef Karol Viktorin (1822-1874), Slovak priest, publisher and journalist.

Cropped from a gallery of Slovak celebrities, 1863Josef Rupert Maria Přecechtěl (1821-1897)This work is in the public domain in its country of origin and other countries and areas where the copyright term is the author’s life plus 100 years or fewer.

7. kép: A Zách Klára kereszt, 1908. Képeslap, Gróf Péter tulajdona.

GULYÁS LÁSZLÓ

**LINDER, BARTHA, KÁROLYI,
FESTETICS, BÖHM,
AVAGY HADÜGYMINISZTER-
KERINGŐ A HADBAN ÁLLÓ
MAGYARORSZÁGON**

1918. október 31. – 1919. március 21.

ABSZTRAKT: A padovai fegyverszünet megkötése (1918. november 3.) után Köztes-Európa számos pontján heves harcok bontakoztak ki az éppen széteső, illetve formálódó államok között. Ezek a háborúk különösen nagy intenzitással folytak a Kárpát-medencében, ahol az összeomló Magyar Királyságot négy hadsereg – a csehszlovák, a román, a szerb és a francia – támadta. Ez a négy hadsereg 1918. november elejétől 1919. március közepéig nagy kiterjedésű területeket foglalt el a magyar államból. Eközben Budapesten megdőböntő eseménysor zajlott le: a magyar hadügyminisztérium élén 5 hónap alatt öt hadügyminiszter követte egymást, úgymint: Linder Béla, Bartha Albert, Károlyi Mihály, Festetics Sándor és Böhm Vilmos. Ráadásul ezen miniszterek mellett a katonai ügyek intézésébe beleszólt Friedrich István mint hadügyi államtitkár és Pogány József mint a Budapesti Katonatanács elnöke.

Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy 1918. október 31-től 1919. március 21-ig hogyan és miért követte egymást az 5 hadügyminiszter, valamint rövidre sikeredett hivatali idejük alatt milyen konkrét lépéseket tettek az új magyar hadsereg megteremtése érdekében.

KULCSSZAVAK: Magyarország története 1918-1919, Károlyi Mihály miniszterelnök, magyar hadügyminiszterek 1918-1919

Bevezetés

A világ hadtörténelmének egyik kuriózuma, hogy miközben egy államot egyszerre négy másik állam hadserege támadja, a megtámadott állam hadügyminisztériumának élén 5 hónap alatt öt hadügyminiszter követi egymást. Ez történt a Magyar Királysággal 1918-1919 fordulóján. Miközben a csehszlovák, a román, a szerb és a francia hadsereg 1918. november elejétől 1919. március közepéig nagy kiterjedésű területeket foglalt el a magyar államból, Budapesten öt hadügyminiszter követte egymást. Nézzük meg, hogy hogyan és miért követték ilyen gyorsan egymást a hadügyminiszterek, valamint rövid hivatali idejük alatt milyen intézkedéseket hoztak.

Linder Béla hadügyminisztersége (1918. október 31.–1918. november 9.)

Linder Béla¹ 1918. október 31-én este vette át a honvédelmi miniszteri posztot az addigi honvédelmi minisztertől, báró Szurmay Sándortól.² Itt kell megjegyeznünk, hogy államtitkára, Friedrich István miniszterét megelőzve, már ugyanezen nap délutánján megjelent Szurmaynál, hogy tájékozdjék a hadügyi helyzetről.³

Linder Béla alig 10 napos hadügyminiszterségének kulcseseménye az 1918. november 2-án a Parlament előtt elmondott beszéde volt. Ezen a napon a buda-

1 Linder pályafutásáról önálló kötet nem készült, rövid életrajzát lásd Hornyák 2005, 28–31., illetve Szijj–Ravasz 2000, 427.

2 Katonai pályafutásáról lásd M. Tóth 2017.

3 A Szurmay–Friedrich és a Szurmay–Linder beszélgetésről lásd Szurmay 2005, 232–235.

pesti helyőrség tisztikara esküdtött fel, az eseményen a kormány részéről Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is részt vett.

Linder beszédében az alábbi mondatokkal fordult a tisztekhez: „Arra esküdjének meg önök, tisztek, hogy akik eddig a háború lelkes zászlótartói voltak, ezentúl a békének még lelkesebb munkatársai lesznek. Esküdjének meg arra, hogy gyermekeiket olyan szellemben fogják nevelni, hogy ezentúl minden háborúnak a lehetősége ki legyen zárva.”⁴

Erre a tisztek sapkájukat lengetve kiáltották: „Esküszünk!” Közben repülőgépek jelentek meg az égen, és röplapokat szórtak a közönség közé. Ezek után hangzottak el a hadügyminiszter leghíresebb mondatai: „Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni! Fegyvert többé szolgálaton kívül nem viselünk, sem tisztek, sem a legénység.”

Néhány percnyi szünet következett, aztán a tisztek a hadügyminiszter után mondták hangosan az eskü szövegét. „Esküszünk, hogy Magyarországhoz hűek leszünk, teljes függetlenségét megvédjük, minden erőnkkel az ország javát, szabadságát és haladását akarjuk szolgálni. Isten minket úgy segítse.”

Számos történész a hadügyminiszter „Soha többé katonát nem akarok látni!” kijelentését azzal magyarázza, hogy Linder erőteljes alkoholos befolyás alatt állt beszéde elmondásakor.

Ezzel szemben Révész Tamás megpróbálkozott Linder szavainak másféle értelmezésével.⁵ Révész ehhez Linder 1919 januárjában megjelent, *Kell-e katoná?: a militarizmus csődje* című könyvét használta fel.⁶ Révész az alábbi magyarázatot adta: a november 2-án elhangzottak arra vonatkoztak, hogy Linder mindörökre le akart számolni a Monarchia hadseregével, és ezzel akarta kiiktatni az imperialista háború eszközét. Ehelyett pedig – folytatja gondolatmenetét Révész – Linder egy milíciászerű néphadsereget kívánt felállítani, amelyben a katonák polgári foglalkozásuk mellett csak rövid ideig teljesítenek szolgálatot. A hadsereg ilyen alapon történő megszervezése pedig azért jó Magyarországnak, mert hamarosan a többi ország is a teljes leszerelést fogja

4 A beszéd teljes szövegét közli Népszava, 46. (1918) 258. sz. 7.

5 Révész 2019, 101–102.

6 Linder 1919.

választani, és a jövőbeli vitás kérdéseket az éppen formálódó nemzetközi bíróság fogja rendezni.

Úgy véljük, elképesztő naivitás sűt Linder könyvéből. Miközben csehszlovák, román, szerb és francia csapatok szállták meg a magyar állam területének jelentős részét, a magyar hadügyminiszter a még nem is létező nemzetközi bíróságon akarta megvédeni Magyarországot.

Ráadásul Linder konkrét cselekvés helyett szimbolikus lépésekkel töltötte az idejét: egyrészt elrendelte az uralkodó monogramjával díszített sapkarózsák piros-fehér-zöldre cserélését, másrészt a Honvédelmi Minisztériumot átkeresztelte Hadügyminisztériummá. Utóbbi lépésével óriási káoszt okozott.

A káoszt tovább növelte, hogy egyik⁷ államtitkára, Friedrich István teljesen önjáró módon végezte munkáját.⁸ A Károlyi-kormány kaotikus működésére jellemző az a történet, mely arról szól, hogy hogyan lett hadügyi államtitkár Friedrich: „[...] Károlyi egy ízben, még a forradalom előtt, említette neki (már-mint Friedrichnek – G.L.), hogy amennyiben kormányra jut, esetleg honvédelmi miniszteri államtitkárnak fogja őt kinevezni. Ez azonban Friedrichnek elég volt. Október 31-én plakátokat ragasztatott ki, amelyekben 'Friedrich István hadügyi államtitkár' aláírással szózatot intézet a katonákhoz, másnap pedig egyszerűen beült a honvédelmi minisztérium államtitkári szobájába.”⁹

A Károlyi–Linder–Friedrich háromszöget az alábbi módon jellemezte Gratz Gusztáv: „Linder hadügyminiszter azt hitte, hogy Friedrich Károlyitól kapta megbízását, Károlyi úgy vélte, hogy Linder nevezte ki.”¹⁰ Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Friedrich hadügyi államtitkárként 1918. november 8-án úgy adott ki egy leszerelési utasítást, hogy arról Linder nem tudott. Ezen leszerelési utasítás szerint az őt – már besorozott legfiatalabb korosztály – maradt volna szolgálatban, a legénységi állomány többi részét azonnal leszerelték volna.

Linder sértődötten reagált, november 9-én beadta felmondását, Károlyi elfogadta ezt, majd Bartha Albert vezérkari ezredest nevezte ki hadügyminisz-

7 A másik államtitkári posztot Böhm Vilmos töltötte be.

8 Ligeti 2020, 263–264.

9 Gratz 1935, 67.

10 Uo.

terré. Linder azonban tárca nélküli miniszterként tagja maradt Károlyi kormánynak. E minőségében írta alá 1918. november 13-án Belgrádban a katonai konvenciót. Tárca nélküli minisztersége sem volt hosszú életű, 1919 decemberében erről a posztról is lemondott.¹¹

Bartha Albert hadügyminisztersége (1918. november 9. – 1918. december 12.)

Bartha Albert¹² hadügyminiszterségét alapvetően három dolog határozta meg: egyrészt a november 12-i hadseregszervezési rendelet, másrészt a november 13-i belgrádi katonai konvenció, harmadrészt a Katonatanács elnökének, Pogány Józsefnek a folyamatos támadásai.

Bartha hadügyminiszterségének első meghatározó eleme az volt, hogy november 12-én jelentősen bővített formában újra kiadta a Friedrich-féle (azaz a november 8-i) rendeletet, melyről azt gondolta, hogy a sorozáson alapuló hadsereg újjászervezésének fontos eszköze lehet. Azaz Bartha egy sorozáson nyugvó hadsereg szervezéséhez kezdett hozzá. Sőt, a katonai alakulatok megszervezése mellett a nemzetőrség és a polgárőrség felállításáról is rendelkezett.¹³

Bartha hadügyminiszteri tevékenységének második meghatározó eleme a november 13-i belgrádi katonai konvenció volt. Ennek első két pontja alapvetően befolyásolta Bartha mozgásterét:

- Az első pont meghatározott egy vonalat, mely mögé vissza kellett vonni a magyar haderőt, továbbá kimondta, hogy: „A kiűritett területet a szövetségesek teljes joggal megszállják, a szövetséges hadsereg főparancsnoka által meghatározandó feltételeknek megfelelően.”¹⁴

11 Hornyák 2005, 29.

12 Életútjáról lásd Haas 2002., illetve Szijj–Ravasz 2000, 59–60.

13 Révész 2019, 103.

14 A belgrádi katonai konvenció szövegét közli Ádám–Ormos 1999, 16–18.

- A második pont pedig kimondta, hogy a magyar hadsereget le kell szerelni, „[...] a belső rend fönntartásához szükséges hat gyalogos és két lovashadosztály, valamint az I. szakaszban említett rendőri erők kivételével.”¹⁵

A magyar csapatok Bartha parancsára végrehajtották a demarkációs vonalra történő visszavonulást Erdélyben és az ország déli határai mentén. Így mind a román, mind a szerb hadsereg jelentős területeket foglalt el a magyar állam területéből. Ráadásul mivel a Bánságra mind Románia, mind a szerveződő délszláv állam igényt tartott, reálisan felmerült egy szerb–román háború rémképe az antant vezetői fejében. Ennek megelőzése érdekében a francia hadsereg 1919. január 25-én benyomult a Bánságba és egy ún. ütközőzónát hozott létre két kis szövetségese között.¹⁶

A Felvidék esetében – amelyről nem rendelkezett a belgrádi konvenció, a december eleji Bartha–Hodža tárgyalások során húzták meg azt a vonalat, amely mögé a magyar haderőnek vissza kellett vonulnia.¹⁷ De a december 6-i Bartha–Hodža vonal kérészeltűnek bizonyult. A Párizsban tartózkodó Edvard Beneš ügyes lobbizással elérte Pichon francia külügyminiszternél, hogy a csehszlovák hadsereg által megszállandó Szlovákia déli határait jóval a Bartha–Hodža-vonaltól délebbre húzzák meg. Az ezen vonalat tartalmazó jegyzéket – első Vix-jegyzék – 1918. december 23-án adták át a Károlyi-kormánynak. Károlyi meghátrált és elrendelte a felvidéki magyar haderő visszavonását a Párizs által kijelölt vonalra.¹⁸ De ekkor már nem Bartha volt a hadügyminiszter.

Azt is itt kell rögzíteni, hogy a Károlyi-kormány utasítására a Bartha által vezetett Hadügyminisztérium a belgrádi katonai konvenció fentebb idézett második pontját is végrehajtotta, azaz leszerelte a hadsereget. Révész Tamás adatai szerint 1918 november végéig 1,3 millió katona tért vissza a frontokról. Ezek közül 579 ezer fő jelent meg a különféle leszerelő bizottságok előtt, míg 720 ezer fő egyszerűen hazament a családjához.¹⁹

15 Uo.

16 A kérdéskörrel bővebben lásd Bene 2021, 11–26

17 Popély 2014, 20–21.

18 A részleteket lásd Gulyás 2008, 139–143.

19 Révész 2019, 126.

Bartha hadügyminiszteri tevékenységének harmadik meghatározó eleme folyamatos konfliktusa volt a kommunista katonapolitikussal, Pogány Józseffel,²⁰ aki súlyát annak köszönhette, hogy uralma alá hajtotta a Katonatanácsot. A történet az alábbi módon zajlott: a budapesti Katonatanács 1918. október 25-én alakult meg. A szovjet–oroszmintára létrejött szervezet – amely mellett számos más katonatanács működött az országban – rövid időn belül fontos szerepet töltött be a Magyar Királyság sorsának alakulásában. A szervezet meghatározó szerepet játszott az október 30–31-i budapesti zavargásokban, és Tisza István gróf, volt miniszterelnök meggyilkolásában, mindent egybevetve 1918 őszén az októbrista rendszer szilárd támaszát jelentette. A szervezet történetében fontos esemény történt 1918. november 3-án, mivel ezen a napon átnevezték és át is szervezték a testületet: Forradalmi Katonatanács helyett már „hivatalosan” Budapesti Katonatanács lett az elnevezés. Az addigi elnököt, Csernyák Józsefet lefokozták alelnökké, míg az elnöki posztot Pogány József szerezte meg.²¹

Ezen pozíciójából rendszeresen támadta Bartha hadügyminisztert, aki ki-nevezése napján kijelentette, hogy „semmiféle katonatanácsot nem tűr.”²² Bartha fel akarta oszlatni a Budapesti Katonatanácsot, illetve ennek vidéki szervezeteit, majd ezt követően ún. riadóalakulatokat szervezett volna.²³ Itt jegyezzük meg, hogy ezek az alakulatok nem a sorozott hadseregből kerültek volna kialakításra, hanem megbízható tiszttekből és altiszttekből, vidéki bázisokon.

A Károlyi-kormány – bár nem különösképpen értett egyet Pogánnyal – a riadóalakulatok körül kialakult Bartha–Pogány konfliktusban Pogány oldalára állt. Ilyen előzmények után került sor az 1918. december 12-i tüntetésre. Ezen a napon Pogány gyakorlatilag a Budapesten tartózkodó összes katonát felvonultatta Bartha és az ellenforradalminak nevezett tisztikar ellen. A kortárs Gratz Gusztáv az alábbi módon írta le az eseményeket: „A katonatanács parancsára a csapatok a reggeli órákban kaszárnyáikban gyülekeztek és onnan teljes felszereléssel, egy nemzeti és egy vörös zászló alatt, a Szózatot és a Himnuszt énekelve

20 Életútjáról lásd Sakmyster 2012., illetve Szijj–Ravasz 2000, 546–547.

21 Liptai 1979, 33.

22 Révész 2019, 104.

23 Hajdú 2000, 357.

vonultak fel a várba. A tüntetésen kb. 7000 katona vett részt. Sűrű kiáltásaik: 'Le Bartha hadügyminiszterrel, éljen Pogány József' nem hagyták kétségben a felvonulás célját. A várba érve a tüntetők a miniszterelnökség előtti téren helyezkedtek el. Innen 24 tagú küldöttséget menesztettek Károlyihoz, akinek átadták a katonák pontokba foglalt követeléseit."²⁴

A küldöttség összesen 7 pontot terjesztett Károlyi elé, de itt adjuk is át a szót ismét Gratznak: „E pontok szerint a katonák kívánták: Bartha hadügyminiszter leváltását, polgári hadügyminiszter kinevezését, a hadügyminisztérium újjászervezését, a minisztérium osztályainak a vezérkar kezéből való kivételét, a külön tiszti csapatok azonnali feloszlását, a katonai parancsnokoknak a legénység általi megválasztását, a legénységi katonák tiszti rangra való emelésének lehetőségét.”²⁵

Károlyi, miután átvette a pontokat, a küldöttségnek megígérte, hogy azokat kormánya elé terjeszti. A katonák távozása után lázas tanácskozás vette kezdetét: Károlyi kormánya két szociáldemokrata tagjával, Garami Ernővel és Kunfi Zsigmonddal próbálta meg értékelni Pogány akcióját. Garami amellet érvelt, hogy Pogányt el kell távolítani a Katonatanács éléről. Kunfi elnézőbben ítélte meg Pogány akcióját. A megbeszélésekbe bekapcsolódó Böhm hadügyi államtitkár Garami álláspontját támogatta.

A végső szót Károlyi mondta ki, lemondásra szólította fel Barthát, aki azonnal lemondott. Ez egyfajta lavinát indított meg: Batthyány belügyminiszter²⁶ és Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter is távozott a kormányból.

Hajdú Tibor – pedig ő Károlyi pozitív irányban erősen elfogult életrajzírója – úgy értékelte Bartha lemondatását, hogy „nem volt szerencsés.” Ennek oka pedig Hajdú szerint az volt, hogy Károlyi elhitte, hogy Bartha a tiszti különítmények megszervezésével ellenforradalmi fordulatot készít elő, pedig csak a hadügyminiszteri hatáskört destruáló Katonatanácstól és Pogánytól akart megszabadulni.²⁷

24 Gratz 1935, 71.

25 Uo.

26 A Károlyi-kormányban végzett munkájáról lásd emlékiratait, Batthyányi 2017, 300–357.

27 Hajdú 2012, 109.

Károlyi Mihály hadügyminisztersége (1918. december 12. – 1918. december 29.)

Bartha lemondása után felmerült a kérdés: Ki legyen a hadügyminiszter? Két politikus szeretne volna elnyerni ezt a pozíciót, egyrészt Pogány, másrészt Böhm Vilmos. Pogányt nem nevezhette ki Károlyi, hiszen ezzel nyíltan beismerte volna, hogy a december 12-i tüntetés eredményes volt. Böhm pedig azért nem lehetett, mert akkor azonnal kezdetét vette volna a Bartha–Pogány küzdelemhez hasonló Böhm–Pogány vetélkedés. Így Károlyi egy köztes megoldást választott: ideiglenes saját magát nevezte ki hadügyminiszterré.

Bár ez burkoltan Böhm győzelmét jelentette, ugyanis a szociáldemokrata politikus megtarthatta hadügyi államtitkári posztját. Így pedig ő volt az, aki ténylegesen irányította a Hadügyminisztériumot.

Ennek ellenére Károlyi hadügyminiszterségéhez egy kínos epizód fűződik, a Mackensen-ügy.²⁸ 1918. november 10-én Ferdinánd román király ultimátumot intézett a Románia nagy részét megszállás alatt tartó keleti német hadsereg főparancsnokához, Mackensen tábornokhoz, hogy azonnal adja meg magát. A megadás helyett Mackensen Ukrajnából, Romániából és a Bánságból összevonta alakulatait, és szervezett visszavonulásba kezdett. A nyilvánvaló földrajzi adottságok miatt ezen visszavonulást csak Magyarországon keresztül hajthatta végre.

Berlin azonnal felvette a kapcsolatot Budapesttel, és hamarosan megszületett a megállapodás: Mackensen hadserege Magyarországon keresztül hazatérhet Németországba. A magyar kormány a németek rendelkezésére bocsátja az ezekhez szükséges vasúti kapacitást. Cserébe viszont a német kormány minden katonavonatért négy vonat szenet szállít Magyarországnak. November második felében megkezdődött az első német egységek hazaszállítása: a Délvidéken tartózkodó ún. bajor alpesi hadtestet november 22-én vagonírozták be Szegeden.

28 A kortársak közül az ügyet részletesen feldolgozta Barkóczy-Klopsch 1923.

Ezek a bajor alakulatok a Szeged–Budapest–Pécs–Passau-vonalat használva érkeztek meg Bajorországba.²⁹

A balkáni francia csapatok vezetői, Franchet d' Esperey és Henryes tudtak a magyar–német egyezségről, de ezekben a napokban még úgy gondolták, hogy a francia hadsereg érdeke az, hogy elősegítse a német hadsereg visszavonulását, nem pedig az, hogy akadályozzák. Csakhogy november 21-én Henryes Párizsból azt az utasítást kapta, hogy akadályozza meg a Mackensen-hadsereg visszavonulását. Arról, hogy a német hadsereg nem vonulhat vissza Magyarországon, Henryes másnap értesítette Károlyit.³⁰ Ez konkrétan azt jelentette, hogy a Károlyi-kormánynak kellett volna lefegyvereznie Mackensen hadseregét.

Ennek első lépéseként Károlyi november 23-án kinevezett egy ún. miniszteri fegyverszüneti bizottságot, amelynek élére Kiszely Gyula kormánybiztost állította.³¹ A kormánybiztos november 25-én találkozott Mackensen tábornokkal. Erről az alábbiakat jelentette a budapesti Hadügyminisztériumba: „Mackensen vezértábornagyot a fegyverek letételére és azoknak, valamint a hadianyagoknak átszolgáltatására felszólítottam és miután ezt a vezértábornagy megtagadta, hivatkozással arra, hogy Magyarország ez idő szerint nem képes ezen felszólításnak más módon érvényt szerezni, a hadseregcsoporthoz Magyarországon területén fegyveresen való átvonulása ellen a magyar kormány tiltakozását fejeztem ki.”³²

Károlyi november 27-én megmondta Vix alezredesnek – ez volt az első találkozásuk –, hogy a formálódó magyar hadsereg nem képes arra, hogy lefegyverezze az országon áthaladó Mackensen-hadsereget. A legtöbb, amit tehet, hogy felrobbantja a vasútvonalakat. Károlyi Henrys tábornoknak is levelet írt, melyben azt fejtegette, hogy a magyar kormánynak semmiféle kényszerítő erő nem áll rendelkezésre a Mackensen-féle haderő lefegyverzésére. Közben belépett a képbe Berthelot tábornok is, aki december 2-án levélben követelte a Károlyi-kormánytól a németek lefegyverzését. Ezzel párhuzamosan a Nagyszze-

29 Barkóczy-Klopsch 1923, 10–11.

30 Ormos 1984, 93–95.

31 Barkóczy-Klopsch 1923, 20–21.

32 Barkóczy-Klopsch 1923, 21.

benben tartózkodó Mackensen időhúzásba kezdett: bejelentette, hogy hajlandó csapatai leszerelésére, és még azokat a helyeket – a Hatvan–Cegléd–Szentés–Békéscsaba–Nagyvárad–Debrecen–Nyíregyháza-vonal által határolt terület – is megjelölte, ahol az internálás végrehajtható.³³

Azt, hogy ez a bejelentés valójában időhúzás volt, jól mutatja, hogy 1918. december 11-én Mackensen levelet írt a magyar kormányoknak. Ebben bejelentette, hogy a Berlinből kapott parancs értelmében hadserege megtartja fegyvereit, és hazatér Németországba. A magyar kormányt arra kérte, hogy ezt ne akadályozza.³⁴

A következő hetekben a „helyzet tanulmányozása” címszóval követhetetlen levelezés vette kezdetét Franchet d’Esperey, Henryes, Vix, Berthelot és Károlyi között.³⁵ A problémára – azaz, hogyan lehet internálni egy 170 ezer főből álló haderőt – a december 16-i Károlyi–Vix megbeszélésen született egy megoldás, pontosabban egy látszattmegoldás: internálják Mackensen tábornokot, miközben folytatódik magának a német hadseregnek a kivonása Magyarországon keresztül.

A tábornagy internálása zökkenőmentesen zajlott: Mackensen december 16-án este Nagyváradról Budapestre érkezett, az Országház miniszteri dolgozószobájában találkozott Károlyival és Böhmmel, akik az antant nyomásával magyarították a tábornagy internálását. Másnap – december 17-én – Mackensent Károlyi László főtisztos kastélyába internálták.³⁶

Érdeemes rámutatni arra, hogy Ormos Mária hogyan értékelte a fenti eseményt: egyrészt kijelenti, hogy ilyen olajozott csodák aligha esnek meg a valóságban. Másrészt leszögezi, hogy az internálás aligha volt egyéb, mint jól megszervezett és végrehajtott komédia, amelyhez a franciák szívesen asszisztáltak, mert ennél jobbat nem tehettek.³⁷ Mackensent január elején Fótról Belgrádba, majd Szalonikiba vitték a franciák, ahonnan csak 1919. november 25-én bocsátották haza.

33 Ormos 1984, 97.

34 Uo.

35 A részleteket lásd Ormos 1984, 96–99., továbbá Barkóczy-Klopsch 1923, 26–28.

36 A részleteket lásd Gratz 1934, 74.

37 Ormos 1984, 99.

A Mackensen-ügy lezárásaképpen ismertetjük a magyar miniszteri fegyverszüneti bizottság 1919. január 31-én kelt, Tájékoztatás Mackensen vezértábornagy hadseregéről című jelentésének I. részében foglaltakat: „Végre 1918 december 31-én sikerült 2036 német katonát a csóthi táborba internálni. Ezek azonban a következő napokban mind megszöktek. 1919. január 3-ával Mackensen vezértábornagy egész hadserege elhagyta volt Magyarországot, csak Mackensen vezértábornagy és szűkebb törzskara maradtak még itten.”³⁸

Károlyi a Mackensen-ügy lezárulásával párhuzamosan úgy döntött, hogy a hadügyminiszteri posztot Festetics Sándorra bízta.

Festetics Sándor hadügyminisztersége (1918. december 29. – 1919. január 19.)

A történészek számára a mai napig rejtély, hogy Károlyi miért nevezte ki Festetics Sándort hadügyminiszternek. Kétségtelen tény, hogy volt katonai tapasztalata, hiszen a Nagy Háborút a császári és királyi 19. huszárezredének tisztjeként harcolta végig. 1918 novemberében századosként szerelt le. Néhány történész szerint a hadügyminiszterré történő kinevezésében a rokonság játszott a legnagyobb szerepet. Hiszen Festetics Károlyi Mihály nővérét, Károlyi Júliát vette feleségül, így Károlyi és Festetics sógorok voltak.

Festetics Bartha álláspontját tette magáévá:³⁹ fel kell számolni a katonatanácsokat, csökkenteni kell a pacifisták befolyását, növelni kell a hadsereg fegyelmét, meg kell szilárdítani a tisztek tekintélyét, megbízható karhatalmi és tiszti századokat kell felállítani.

Festetics 1919. január 7-én megpróbálta elképzelései egyik fontos elemét, a Budapesti Katonatanács felszámolását megvalósítani. Ennek jegyében le akarta tartóztatni a kommunista vezetőket, és megpróbálta lefegyverezni a baloldali

38 Barkóczy-Klopsch 1923, 29–30.

39 Rövid ideig tartó hadügyminiszterségéről lásd Ács 1994, 68–69. illetve Szijj–Ravasz 2000, 184.

vezetés alatt álló csapattesteket. Ehhez az 1. vadászezred (korábbi katonai rendészeti alakulatok), a rendőrség és a hozzá hű katonai alakulatok adták volna az erőt. Pogány azonban gyorsabban lépett, megakadályozta Festeticset tervei végrehajtásában. Ez azért sikerülhetett Pogánynak, mert a Festetics által megbízhatónak ítélt 1. vadászezred ellene fordult.⁴⁰ A Katonatanács azonnal kihasználta a lehetőséget: „[...] Károlynál vádat emelt Festetics ellen. Károlyi ezúttal sem mert Pogánnyal szemben helyt állni. Félt tőle, és olyan erőnek tartotta, amelylyel nem lehet megküzdeni. Különben is ez ellenforradalmárság vádja, amelyet Festeticcsel szemben hangoztattak, nála mindig hiszékeny fülekre talált.”⁴¹ A minisztertanács felemás döntést hozott: felmentette Festeticset az ellenforradalmárság vádja alól, de egyúttal azt is kijelentette, hogy Pogány jóhiszeműen járt el, amikor vádat emelt ellene. Ezen határozat után Festetics helyzete tarthatatlanná vált. Károlyi kénytelen volt leváltani.

Hadügyminiszterségének még egy érdekes momentumát érdemes rögzíteni. 1919 januárjában az addig különféle elnevezéssel harcoló székely alakulatoknak ő adományozta a Székely Hadosztály nevet.⁴²

Szinte ezzel egyidőben kitört a kormányválság.⁴³ Ez két eredménnyel zárult: egyrészt 1919. január 11-én a Nemzeti Tanács végrehajtó bizottsága Károlyit egyhangúlag ideiglenes köztársasági elnökké választotta. Másrészt több napig tartó alkuzódás után 1919. január 18-án megalakult a Berinkey-kormány.⁴⁴

Böhm Vilmos hadügyminisztersége (1919. január 19. – 1919. március 21.)

A Berinkey-kormányban Böhm Vilmos kapta a hadügyminiszteri tárcát, ezzel a hadsereg egyértelműen a szociáldemokraták kezébe került. Böhm államtit-

40 Hajdú 2012, 112.

41 Gratz 1934, 75

42 Domonkos 2010, 205.

43 Erről bővebben lásd Borsányi 1988, 170–176.

44 Összetételét közli Bölöny 1987, 93.

kárként maga mellé vette a Ludovika Akadémia parancsnokát, Stromfeld Aurél vezérkari ezredest.⁴⁵ Ugyanekkor Böhm megvált Friedrich István hadügyi államtitkártól, aki e minőségében 1918. november elejétől – függetlenül az éppen aktuális hadügyminiszter személyétől – önjáró módon tevékenykedett a hadügyminisztériumban.

Mint az már korábban bemutattuk, Böhm gyakorlatilag államtitkárként 1918. november elejétől folyamatosan a hadügyminisztériumban dolgozott. Ennek ellenére szakított a korábbi hadügyminiszterek elképzelésével, a sorozott hadsereg elvével. 1919. február 22-én kiadott mozgósítási rendelete – 2669. eln. 6. számú rendelet – egyértelműen mutatja, hogy Böhm önkéntes haderőt kívánt felállítani. Breit József könyvében végig következetesen „zsoldos hadseregnek” nevezte az így felállított haderőt.

Itt kell megjegyezni, hogy a rendelet szövege már Böhm hadügyminiszterségének 6. napján – azaz 1919. január 26-án – kész volt, de Pogány – akinek Böhm elvitte megmutatni a rendelet tervezetét – attól félve, hogy a rendelet hatására csökken a befolyása a hadsereg felett, igyekezett annak kiadását hátráltatni.

Ráadásul Böhmnek szembe kellett néznie a zsoldkérdéssel. Erről így írt emlékirataiban: „A politikai ellentétek azonban minden ezredben elsimultak, amikor a zsoldkérdésről esett szó. Ellenforradalmi és kommunista csapatok vállalva, szinte testvéri egyetértéssel igyekeztek fegyveres erejüket a magasabb zsold kieroszakolásának céljára felhasználni. [...] A zsoldmozgalom kiterjedt a hadsereg és a nemzetőrség valamennyi csapattestére.”⁴⁶ Természetesen ezen mozgalom élén is Pogány Józsefet láthatjuk, erről így írt Böhm: „A miniszteri kinevezésemet követő harmadik napon, már január 22-én, Pogány a katonatanács nevében követeli a zsoldok rendezését: a 15 koronás zsoldnak 30 koronára történő felemelését.”⁴⁷

A Böhm és Pogány közti kb. egy hónapnyi huzakodás után nyilvánosságra hozott 2669. eln. 6. számú rendelet főbb elemei az alábbiak voltak:

45 Katonai pályafutásáról lásd Hetés 1978.

46 Böhm 1922, 203–204.

47 U.o.

- Önkéntes katonai szolgálatra csak 24. életévüket betöltő férfiak jelentkezhetek.
- Megbízhatóságukról valamilyen hatóság, illetve politikai, társadalmi, etc. szervezettől írásbeli igazolást kellett kapniuk.
- A belépőknek hat évi szolgálatot kellett vállalniuk.
- A „demokratikus fenyítő hatalom” gyakorlását átadta a katonatanácsoknak.
- Azok az öt legfiatalabb korosztályhoz tartozó katonák, akiket a bizalmiak érdemesnek tartottak, tovább szolgálhattak.

A Böhm–Stromfeld páros azt tűzte ki célul, hogy egy 70 ezer főből álló önkéntes hadsereget állít fel. Elképzelésük szerint ezen 70 ezer fő túlnyomó részét a szervezett munkásság adta volna. Ennek érdekében a hadügyminiszter összehívta a szakszervezeti vezetőket, hogy rajtuk keresztül fokozza a toborzás eredményességét. Sőt, részt vett és beszédet mondott a Tényleges Tisztek Szakszervezetének ülésén is.⁴⁸

A toborzás azonban lassan haladt és csak vidéken folyt: egyrészt Pogány áskálódásai, másrészt a budapesti helyőrség állapota miatt. Erről a kortárs katonai szakíró, Breit József az alábbi képet festette: [...] ez a csőcselék helyőrség már csak ezért is ellenezte a hadsereg újjászervezését, mivel a szándékolt újítástól a kaszárnyai élet akkor dívott nagy előnyeit, a semmittevés dacára számára biztosított jómódot féltette”.⁴⁹

Breit szerint Böhm az alábbi módon akarta megoldani a problémát: ”Ezért a hadügyminisztérium az átszervezést tényleg csak a vidéki dandár csoportoknál kezdte meg, s az volt a terve, hogy a vidéki dandár csoportok megszervezése után, ezekkel előbb leszerelteti Pogány budapesti csapatait és csak azután szervezi meg a budapesti dandár csoportokat is.”⁵⁰

A toborzás sikerét elősegítendő a Magyar Szociáldemokrata Párt titkársága az országban működő pártszervezetei részére körlevelet küldött ki, melyben arra kérte őket, hogy fejtessenek ki propagandát annak érdekében, hogy a szer-

48 Révész 2019, 108–110.

49 Breit 2011, 109.

50 Uo.

vezett munkásság jelentkeztek a hadseregbe. Emellett az 1919. február 9-én megtartott pártkongresszuson is folyt az agitáció a hadseregbe történő belépés érdekében. Ezen akciók eredményéről hallgassuk meg Böhmöt: „Minden fáradás hiábavalónak bizonyult. Az idősebb, öntudatos ipari munkásság megunt a négy éves háború katonai szenvedéseit. Fölszólítás, toborzás, agitáció nem használt semmit, a munkás nem volt hajlandó arra, hogy újra a katonai életnek szentelje magát.”⁵¹

Hetés Tibor könyvében – bár 1978-ban megjelent kötete mind szemléletében, mind szókincsében elavult – két érdekes szempontot vetett fel a toborzás sikertelenségével kapcsolatban. Egyrészt a paraszti tömegek közömbösségét: a parasztság nagy részét a földtulajdon megszerzése és annak megművelése érdekelte. Másrészt azt, hogy a munkásság többségét a kenyérért való mindennapi küzdelem kötötte le.⁵²

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a toborzás katasztrofális eredménnyel járt. Öt heti toborzás után az előirányzott 70 ezer fő helyett mindössze 5 ezer fő jelentkezett a hadseregbe.⁵³ Ez különösen megviselte Stromfeld Aurél államtitkárt – aki Böhm mellett jelentős munkát végzett a toborzásra alapuló hadsereg koncepciójának kidolgozásában, és magában a toborzás folyamatában is –, ezért 1919. február 25-én beadta lemondását a hadügyi államtitkári posztról.⁵⁴ Másnap az MSZDP rendkívüli pártvezetőségi ülést tartott, ahol rábeszéltek Stromfeldet lemondásának visszavonására.

A magyar hadügyi politika következő fontos eseményére 1919. március 2-án került sor. Ezen a napon Károlyi Mihály Szatmárnémetibe látogatott – Böhm, Pogány és Nagy Vince belügyminiszter, a város szülötte alkotta kíséretét –, ahol beszédet mondott három újabb székely zászlóalj ünnepélyes eskütételén. Beszédében Károlyi váratlanul harcias hangnemet ütött meg. Idézzük: „Hallja meg szavunkat és értse meg az egész világ: nem lehet egy népből kiirtani az önfenntartási ösztönt... hogyha a párizsi békekonferencia a wilsoni elvek, a

51 Böhm 1922, 210.

52 Hetés 1978, 82.

53 Révész 2019, 110.

54 Levelét teljes terjedelemben közli Böhm 1922, 211–212.

népek önrendelkezési joga és a megegyezéssel béke ellen Magyarország földrabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is felszabadítjuk ezt az országot.”⁵⁵

A történészek a mai napig csak találgatják, hogy az addig pacifista Károlyi miért mondta ezeket a mondatokat. Hajdu Tibor szerint Károlyi ekkor már némi információval rendelkezett arról, hogy hamarosan átadásra kerül egy újabb antant jegyzék – ez lesz majd a március 20-i Vix-jegyzék –, amely rendkívül kedvezőtlen területi rendelkezéseket fog tartalmazni Magyarország számára. Révész Tamás szerint Károlyi Mihály március elejére lassan eltávolodott korábbi pacifista politikájától, és azon kezdett el gondolkodni, hogy fegyverrel száll szembe a szomszéd államok követeléseivel.⁵⁶

Jelen tanulmány szerzője úgy véli, hogy Károlyi pontosan tudta, milyen jellegű beszédet vár el tőle a Székely Hadosztály tiszti kara. Azt gondoljuk, hogy Károlyi látogatásának és beszédének célja a kormány és a Székely Hadosztály között fennálló feszültségek kezelése volt. Ezért mondta Károlyi azt, amit mondott. Ennek ellenére a beszéd nem aratott sikert a katonák körében. Stomm Marcel, aki részt vett az ünnepségen, az alábbi módon értékelte a beszédet: „[...] magának Károlyi Mihálynak dadogó beszéde fokozta a kedvezőtlen benyomást a beszédről, Károlyiról és a magyar kormányról.”⁵⁷

Böhm és Stromfeld március hónap első heteiben tovább folytatta az új hadsereg szervezésére irányuló erőfeszítéseit. Nem sok eredménnyel. Március közepén a hadsereg a teljes ziláltság állapotát mutatta, a szó szoros értelmében akcióképtelenné vált.⁵⁸

Itt jegyezzük meg, hogy 1919 márciusára a magyar állam területén egyetlen egy harcképes alakulat maradt, a Székely Hadosztály, amely a történeti Erdély határán állt és megakadályozta, hogy a román hadsereg kijusson az Alföldre. Kratochvil – a Székely Hadosztály parancsnoka – több ízben üzent a budapesti hadügyminisztériumba: azt fejtegette, hogy a budapesti kormánynak a lehető

55 Károlyi beszédét közli Károlyi 1968, 292–294.

56 Révész 2019, 108.

57 Stomm 1990, 53.

58 Hetés 1978, 84.

legnagyobb mértékben gondoskodnia kell a Székely Hadosztály felszereléséről a hadosztály harcképességének fenntartása érdekében. Hiszen küszöbön áll egy újabb román támadás. Ha a hadosztály ennek megfelelő felszereltség hiányában nem tud ellenállni, a románok behatolnak az Alföldre és megnyílik az út előttük Budapestre. Az üzenetek ellenére a Székely Hadosztályt Böhm csak tessék-lás-sék módon támogatta. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy Böhm igyekezett elkerülni a konfliktust Pogánnyal, aki kifejezetten ellenséges módon viszonyult a székely haderőhöz.

Egy tipikus történet: amikor Stomm Marcell Kratochvil parancsára Budapesten járt, Böhmtől fegyvert és lőszert kért a hadosztály számára, azt Böhm kiutalta nekik. Az igazán megdöbbenő, ami ezután történt, erről Stomm Marcell így irt emlékirataiban: „Felhívta – mármint Böhm – figyelmünket, hogy Pogány kormánybiztos a székely hadosztályparancsnok kéréséről, illetve erről a tárgyalásról semmit ne tudjon meg, mert különben meghiúsítja a székely hadosztály részére kiadandó anyag kiszállítást. Erre ígéretet tettünk.”⁵⁹

Joggal merül fel a kérdés: Mi rejlik Pogány magatartása mögött? A válasz egyszerű: Pogány úgy vélte, hogy a Székely Hadosztály és különösen annak tisztikara ellenforradalmár, a kormány iránti hűségük erősen megkérdőjelezhető. Ellenséges szándékokat táplál a budapesti kormánnyal szemben, sőt, várható, hogy előbb vagy utóbb fegyverrel fordul ellene. Mindezek miatt 1919 februárjában a lefegyverzésüket követelte.

Visszatérve az események menetére: Böhm Berinkey-kormányban betöltött hadügyminiszterségének a harmadik Vix-jegyzék vetett véget. 1919. március 20-án a budapesti antant által megbízott Vix francia alezredes átadta az ún. harmadik Vix-jegyzéket Károlyi Mihálynak. Ebben az antant azt követelte, hogy a magyar kormány vonja vissza a Szamos-völgyét, a Király-hágót és a Maros-völgyét védelmező haderejét – ennek zömét a Székely Hadosztály adta – a Vásárosnamény–Debrecen–Dévavára–Orosháza–Hódmezővásárhely-vonalra. Ily módon tegye lehetővé, hogy a Vásárosnamény–Debrecen–Dévavára–Orosháza–Hódmezővásárhely-vonal és az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti-vonal között egy semleges zóna jöjjön létre.

59 Stomm, 1990. 40.

Károlyi válaszát kétféle verzióban ismerjük: Egyrészt emlékirataiban úgy emlékezett, hogy ő a jegyzékre azonnal nemet mondott. Ezzel szemben Vix aznapi táviratában úgy tájékoztatta Párizst, hogy „a magyar kormány ünnepelesen tiltakozni fog, de meghajlik a konferencia határozata előtt.”⁶⁰

Nem tudjuk, hogy melyik verzió történt meg valójában. Azt viszont biztosan tudjuk, hogy a Vix-jegyzék átvételekor Böhm jelen volt. Ezt követően a Hadügyminisztériumba sietett, ahol két legközelebbi munkatársának – Stromfeld Aurél és Tombor Jenő – feltette a kérdést: milyen választ lehet adni a Vix-jegyzékre? Válaszukról így ír emlékirataiban: „Alig fél óra múlva [...] megjelent a két katona; egybehangzóan mind kettőnek az volt a véleménye, hogy ezt a jegyzéket nem szabad és nem lehet elfogadni, mert ez Magyarország teljes gazdasági, politikai és katonai megsemmisítését jelenti.”⁶¹

Tombor ehhez még az alábbiakat fűzte hozzá: „Föl kell hívni a fegyveres védekezésre az egész országot. [...] Az ország vezetésére e pillanatban más alkalmas kormányzatot nem lát, mint a fegyveres védelmet megszervezni tudó szociáldemokrata pártot, de ennek ki kell békülnie, meg kell egyeznie a kommunista párttal, hogy a régi Ausztria északi határán álló orosz szovjetcsapatokkal a szövetségi együttműködés létrejöhesse.”⁶² Ezen konzultáció után Böhm felhívta telefonon Kratochvilt, aki határozottan kijelentette, hogy „[...] ő és az egész székely hadosztály a jegyzék elfogadását ellenzik.”⁶³

Böhm ezen információk birtokában vett részt a március 20-i esti minisztertanácson és a szociáldemokrata párt vezetőségének másnap délelőtti tanácskozásán. A különféle megbeszélésekből végül a Kun Béla által vezetett kommunisták jöttek ki a legjobban, és március 21-én délután kikiáltották a proletárdiktatúrát.

Ezzel véget ért Böhm hadügyminisztersége és lezárult a magyar hadtörténelem azon időszaka, amikor 5 hónap alatt 5 hadügyminiszter váltotta egymást.

60 Idézi Ormos 1998, 45.

61 Böhm 1922, 240.

62 Uo.

63 Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kézikönyvek

Böölöny 1987. Böölöny József: *Magyarország kormányai 1948–1987*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Sziji–Ravasz 2000. Sziji Jolán (főszerk.) és Ravasz István (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-ZS*. Petit Real könyvkiadó, Budapest, 2000.

Nyomtatott források

Ádám–Ormos 1999. Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.

Linder 1919. Linder Béla: *Kell-e katona?: a militarizmus csődje*. Bíró M. Lantos biz, Budapest, 1919.

Emlékiratok

Batthyányi 2017. Batthyányi Tivadar: *Beszámolóm*. Szépmíves, Budapest, 2017.

Breit 2011. Breit József: A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. In: Furkó Zoltán (szerk.): *A vörös háború. Herczeg Ferenc, Mályusz Elemér, Breit József írásai*. Filmkapu Kft, Budapest, 2011.

Gratz 1935. Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1935.

Károlyi 1968. Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Stomm 1990. Stomm Marcel: *Emlékiratok*. Sajtó alá rendezte Gallyas Ferenc. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1990.

Szurmay 2005. Surmay Sándor: *A magyar katona a Kárpátokban*. N.R.G.-COM Kiadványok, Budapest, 2005.

Feldolgozások

- Ács 1994.** Ács Tibor et al.: *Honvédelmi miniszterek. 1848–1994.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994.
- Barkóczy-Klopsch 1923.** Barkóczy-Klopsch Béla magyar királyi ezredes: *Mackensen vezértábornok hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után.* Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt, Budapest, 1923.
- Bene 2021.** Bene Krisztián: A délvidéki semleges zóna létrehozása. In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc szerk.: *Lokális Trianon 1. kötet Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben.* Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2021. 11–26.
- Borsányi 1988.** Borsányi György: *Októbertől márciusig.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Domonkos 2010.** Domonkos László (2010): *Az elfelejtett parancsnok – Kratochvíl Károly élete.* Masszi Kiadó, Budapest, 2010.
- Haas 2002.** Haas György: *A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete.* Kairosz, Budapest, 2002.
- Hajdú 2000.** Hajdú Tibor: A forradalmak hadserege. In: Rác Árpád (szerk.): *Nagy millenniumi hadtörténet.* Budapest, 2000.
- Hajdú 2012.** Hajdú Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.
- Hetés 1978.** Hetés Tibor: *Stromfeld Aurél.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1978.
- Hornják 2005.** Hornják Árpád: „Nem akarok több katonát látni!” - Linder Béla. Egy politikai kalandor portréja. *Rubicon*, 2005/9. szám 28–31.
- Gottfried–Nagy 2011.** Gottfried Barna – Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története.* Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2011.
- Gulyás 2008.** Gulyás László: *Edvard Beneš: Közép-Európa koncepciók és a valóság.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2008.
- Ligeti 2020.** Ligeti Dávid: A magyar haderő a változó politikai viszonyok között. In: Hermann Róbert–Ligeti Dávid (szerk.): *1919 – A Nagy Szétesés.* Budapest, Országház, 2020.
- Liptai 1979.** Liptai Ervin: *Vöröskatonák, előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919.* Zrínyi, Budapest, 1979.

- M. Tóth 2017.** M. Tóth György: *A katonabáró. Szurmay Sándor a monarchia magyar hadvezére.* MH vitéz Szurmay Sándor Budapesti Helyőrség Dandár–XVI. kerületi Önkormányzata, Budapest, 2017.
- Ormos 1984.** Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Ormos 1998.** Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- Popély 2014.** Popély Gyula: *Felvidék 1918–1928.* Kárpátia Stúdió, Budapest, 2014.
- Révész 2019.** Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadsereg 1918–1919-ben.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.
- Sakmyster 2012.** Sakmyster, Thomas: *A communist odyssey. The life of József Pogány/John Pepper.* CEU, Budapest–New York, 2012.

HORVÁTH-LUGOSSY GÁBOR – ILLIK PÉTER

ÖSTÖRTÉNET, KALANDOZÁSOK ÉS HONFOGLALÁS A HAZAI KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN 1989-IG¹

ABSZTRAKT: A pozsonyi csata 907 júliusában történt, és a jelenlegi konzervatív történeti narratívában meghatározó volt a magyarság meg- és itt maradásában, a honfoglalás eredményeinek megszilárdításában. A hazai recepciótörténetben mégis meglehetősen ismeretlen. Jelen tanulmány azt elemzi, hogy ez az esemény hogyan, miként jelenik meg a hazai középiskolai tankönyvekben. Fontos megjegyzés, hogy azokat a szövegeket vizsgálja, amelyek a mai fogalmaink szerinti középiskolai és tankönyvi szövegeknek feleltek meg, hiszen nem minden korábbi korszak használta ezeket a terminusokat.

A tanulmány arra jut, hogy a tankönyvírók zöme minden időszakban akadémiai vagy akadémia-közeli történész volt. Az 1867 előtti időszak könyveiben nem szerepel a finnugor nyelvrokonság. A finnugor nyelvrokonság lényegében rokonsággá válik, már 1867-től dominálja a tananyagtartalmat, bár ekkor még jelen van a diverzitás, más elméleteket (elsősorban a mondákat) is megemlítenek a tankönyvek. A Horthy-korszak tankönyveiben még fel-feltűnik a pozsonyi csata. A szocialista időszak kötetjeiben a pozsonyi csata teljesen eltűnik, a tananyagtartalom sablonossá és uniformizálttá válik. És végezetül, a politikai

1 Köszönjük Szabó Károlynak, az OH-OPKM dolgozójának a munka során nyújtott értékes segítségét.

rendszer váltástól függetlenül az 1990-es évekre a szocialista időszak narratívája „mentődik át” a tankönyvekbe.

KULCSSZAVAK: őstörténet, honfoglalás, kalandozások, pozsonyi csata, recepciótörténet, középiskolai tankönyvek, szocializmus, rendszerváltás

Bevezetés

A magyar őstörténet, a magyar törzsek eredete, vándorlása és a honfoglalás már hosszú ideje áll a tudománytörténeti és a közéleti viták középpontjában. Ennek számos oka van. 1. Erről az időszakról viszonylag kevés, és főként régészeti forrás áll rendelkezésre, ez utóbbi viszont nem etnikumhoz köthető, 2. a genetikai vizsgálatok nincsenek összhangban a jelenlegi mainstream nyelvtörténeti következtetéseknek, 3. a diakrón nyelvi kutatások eredményeképp létrejött finn-ugor nyelvelmélet minden „sulykolás” ellenére sem objektív, hanem csak egy hipotézis. 4. Az néperedet kérdése pedig minden népnél szoros összefüggésbe került a nemzeti identitással és hazafiúi büszkeséggel már a 19. század során.

Az is látszik, hogy a sokszor emlegetett magyar pesszimista történeti tudat valóban megnyilvánul abban, hogy a merseburgi (933) és augsburgi (955) katonai vereségek szinte minden tankönyvben jelen vannak, míg a honfoglalás egyik máig kevésbé feldolgozott és köztudatba került eseménye a pozsonyi csata (907) nincs bennük. A „pozsonyi csata jelenségről” a tekintetben is lehetne, sőt kellene is interdiszciplináris kutatásokat folytatni, hogy meddig képes egy közösség tagja ősei tetteire visszaemlékezni? Meddig tekinti őket hősöknek vagy egyáltalán ősöknek? Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy akiknek letelik az ezer évük, azokra nem emlékszünk? Mi lesz Szent Istvánnal vagy Szent Lászlóval? Szent István hatvannéhány évvel született a pozsonyi csata után. Valószínűleg neki még elmesélték, hogy álltak helyt dédszülei és úkszülei, merthogy az ő generációjuk harcolt a közösség itt maradásáért Pozsonynál. E tanulmány írói itt is felhívják a figyelmet arra, hogy őseinket, tetteiket tudnunk, ismernünk kell. A múlt ismerete, és az arról történő narratívaképzés, amit történelemnek hívunk, ma is kulcsszerepet játszik a kollektív emlékezetben, identitásban, és annak formálásában.

A nemzeti identitásformálás és történelem mint narratívaképzés egyik helyszíne a közoktatás. Az, hogy egy történelem tanórán mi történik pontosan, nem tudható, legfeljebb óralátogatás során megtapasztalható. Ugyanakkor a hivatalosan használt tankönyvek vizsgálhatók, és az alapján legalább az rekonstruálható, hogy az adott állam mit tekint kanonizált tananyagtartalomnak.

A jelenlegi tanulmány a fentieknek megfelelően tehát arra keresi a választ, hogy a címben jelzett témák miként jelennek meg a középiskolai (amit ma annak tekintünk, mivel az oktatási rendszer és elnevezései korszakonként változhatnak) tankönyvekben. Arra is kitértünk, hogy kik írták a vizsgált köteteket, s a szerzők milyen tudományos szekértáborhoz tartoztak.

Talán a legizgalmasabb kérdés az, hogy miként változik a tankönyvek szemlélete, narratívája a különböző történelmi korszakokban. A korábbi kutatásoknak megfelelően² nem foglalkoztunk pedagógiamódszertani kérdésekkel, csak a tankönyvek értékelő részére koncentráltunk.

Tankönyvek a Dualizmus előtt

Budai Ézsaiás (1766–1841) a Tiszántúli református egyházkerület püspöke volt 1822-től haláláig. 1828-ban a Magyar Tudományos Akadémia (1840-ig Magyar Tudós Társaság néven) alapszabályainak kidolgozásával megbízott küldöttség tagja, 1831-től az MTA tiszteletbeli tagja volt. Gyászbeszédét az a Péczely József mondta el, akinek tankönyvét az alábbiakban szintén bemutatjuk. Budai kötete³ ismerteti a hun és a finnugor eredetet is, ez utóbbit a következőképpen: „De hogy ennyire közelíthessenek ezek a Lapponok szavai a Magyar szókhöz: azt sok változások, sőt mondhatni, erőltetések által tsinálta ki Sajnovics⁴ [...] a tör'sök szók hatvannonn legfeljebb hetvennenn túl nem mennek, a többek mind származottak [...] mert ez a Lapponok nyelvét nem

2 Illik 2016, 18–27., Illik 2017. 309–385., Illik 2019, 175–229.

3 Budai 1811.

4 Sajnovics János (1733–1785) jezsuita szerzetes, a finnugor nyelvrokonság alapítója, kidolgozója.

tanulta [...] ⁵ Arra a következtetésre jut, hogy „[...] Sajnovits a Lapponoknak a Magyarokkal való atyafiságát elégséges fundamentom nélkül vetette fel, melylyel sok Európai Tudósokat tévejésbe ejtett [...]” ⁶ Budai arra jut, hogy a nyelvészet helyett a fennmaradt írott forrásokra kell hagyatkozni és ez alapján azt állítja, hogy „[...] a Magyarok hazája [...] vagy a mai Astrachánbann [...] vagy a felett Baskiriábann [...]” ⁷ A kötet kiterjedten ismerteti a honfoglalás menetét, mégsem említi meg név szerint a 907. évi pozsonyi csatát (bár a konfliktus maga szerepel), valamint a mai terminológiában elterjedt „*kalandozások*” kifejezést sem. A könyv szerkezete is árulkodó: 17 oldalban ismerteti a hunok történetét, 20 oldalban az avarokét, továbbá a magyar nép eredetének, vándorlásának, a honfoglalásnak és a ma kalandozó hadjáratokként nevezett harcoknak együttesen 60 oldalt dedikál!

Spányik kötete ⁸ hasonló szerkezettel, de mindössze 15 oldalban taglalja a témát, és a magyarokat a hunoktól származtatja ekképpen: „Minekutánna a’ Hunnok Birodalma öszve romlott volna Etelének Irnák fija a’ Boristhenes és Tanais [Don] vizei között telepedett meg azon népeivel együtt, mellyek a’ Véres verekedések után megmaradtak. Ezek a’ Hunnok ott sokáig uraskodtak, az Uturgurokra és Cuturgurokra el osztva. Későbbben az Uturgurok Asiába által kelvén, a’ Tanais vize melleti, a’ Maeótis tava ,s a’ Pontus Euxinus között elterjedtek. Azon csapatnak a’ fejedelme, melly a’ Bosphorus körül lakott, ,s a’ kit Gordásnak neveztek Konstantzinápolyban kereszténnyé lett. Haza térvén, midön hazafiait is a’ keresztény hitre akarta volna téríteni, megöletett, ,s helyébe a’ testvérje Moager állittatott. A’ midön ezen dolgot meghallotta I. Justinianus Császár, nagy sereget küldött a’ Hunnok ellen. Azok az ellenségeskedést nem várván el, megszöktek, ,s magokat a’ Deutumogerek földjére vették, melly a’ Volga, Kálna, és Ural folyó vizek között feküdt. Sokan úgy vélekednek, hogy a Magyarok ezen Hunnoktól eredtek”. ⁹ A 907. évi pozsonyi csata, valamint a kalandozó hadjáratok kifejezés itt sem szerepel.

5 Budai 1811, 45–46.

6 Budai 1811, 48.

7 Budai 1811, 61.

8 Spányik 1833.

9 Spányik 1833, 9–10.

„Mink őket a Hunnoktól származtaljuk.” – írja Schirckhuber 1837-ben.¹⁰ Ő (1807–1877) piarista főgimnáziumi igazgató, és 1858-tól az MTA levelező tagja volt. A „Dentumogériából” való vándorlást, illetve a honfoglalást Spányikhoz hasonlóan írja le, a pozsonyi csatát, továbbá a kalandozó hadjáratokat e megnevezéssel nem említi, de a merseburgi és augsburgi ütközetet „természetesen” igen. Mint látható lesz, ez a két vereség minden tankönyvben helyet kapott, viszont a pozsonyi győzelem nem.

Péczely József (1789–1849) az MTA rendes tagja volt, munkásságára hatással volt korábbi tanára, a fent már említett Budai Ézsaiás. Kötete¹¹ nem foglal állást a magyarok eredetét illetően, de azt írja, hogy a hunokkal, avarokkal vagy türkökkel lehetnek rokonok. Amit biztosan állít, hogy az őshaza Belső-Ázsiában Turfán, Igur vagy kis-Buharia, a régi Sogdiana [Szogdia] volt.¹² Innen vándoroltak a magyar törzsek (mint a korábbi tankönyvek szerint is) Baskíriába, onnan Levédiába, majd Etelközbe. A 907. évi pozsonyi csata, valamint a kalandozó hadjáratok kifejezés ebben a kötetben sem szerepel.

Bedő Pál nagyalakú, szép színes képekkel díszített tankönyve¹³ az eredet kérdésében ezt írja: „Visszavonulván Irnak az atyja szerezte tartománynak felbomlása után a sok csatából fenmaradt hunnmaradékkal Boristhenes mellett [...] hol a népség elszaporodván Uturgur és Kuturgur nemzetséggé vált. Magok közti visszavonások, s a római birodalom elleni lázulás a Kuturgurokra végző veszélyt hozott. Az erőnek az Uturgurok is engedni kénytelenítve Muagere vezérése alatt [...] Magyarországot elfoglalták.”¹⁴ A pozsonyi csatára a könyv csak név és évszám nélkül utal: „Zoltán tizenegy éves korában jutott vezérségre. A Pannonia veszteségét fájlaló németek ifjuságát visszatörlés alkalmául használni akarván az országba betörték; de a Magyaroktól visszaverettek.”¹⁵ A merseburgi és augsburgi csatákat említi, de kifejezetten a kalandozásokról (amit ma így nevezünk) nem ír.

10 Schirckhuber 1837.

11 Péczely 1837.

12 Péczely, 1837, 12.

13 Bedő 1843.

14 Bedő 1843, 12–13.

15 Bedő 1843, 21.

Horváth Mihály, az MTA rendes tagja kötetében¹⁶ lényegében semmit nem mond a magyarok eredetéről. „Azsia nyugoti részén, az Ural hegység táján, bizonytalan időktől fogva lakott egy nép, mellynek eredete s első történetei ösmeretlenek. Mint bizonyosan csak azt tudjuk róla, hogy majd önszántából, majd más, még hatalmasabb népektől háborgattatván s nyomattatván, lakhelyét többször változtatta, míg végre sokféle viszontagságok után Európába költözött és a Duna s Tisza folyamok melletti tartományokban, mellyek régen Pannonia és Dacia nevet viseltek, letelepült. Ez a nép magyarok, a mi eleink valának.”¹⁷ A pozsonyi csatáról nem, de „rabló kalandokról”¹⁸ már ír.

Dierner Endre (1803–1852) a Királyi Magyar Természettudományi Társulat rendes tagja tankönyvében¹⁹ a magyarok eredetéről semmit nem mond, a történetet mindössze Álmostól kezdi tárgyalni. 907. évi katonai konfliktust nem is említ.

Ladányi Gedeon (1824–1886) az MTA levelező tagja volt. Kötete²⁰ egyértelműen a hun rokonság mellett foglal állást: „A IX-ik században a Volga keleti partján tünt fel a hunn népnek egy másik ága, u. m. a magyarok, hét külön néptörsre szakadva más más vezér alatt. E magyar nép átelvén a Volgán 884-ben, levándorolt a lebedi síkra (az alsó Dneper mellett) s itt megtelepedvén, a czárok szomszédságában töltött 3 évet. Ekkor a besenyőktől nyomtatva, kijebb jött nyugat felé, s 887-ben új lakhelyet foglalt Etelközben, (a Bug és Seret közt) a mostani Móldva és Bessarábiában. De itt sem volt békés lakozásuk, s e miatt arra határozták magokat, hogy elhagyják Etelközt, felkeresik és meghódítják nagy ősüknek Attilának pannóniai birodalmát.”²¹ A szöveg „harczi kalandozásokról”²² ír, valamint megnevezi a pozsonyi csatát: „Árpád halálakor (907.) kis kora fia Zóltán 907–947 emeltetett a vezéri méltóságba. Ezen alkalmat használni akarván a németek, háborut indítottak a magyarok ellen, s be is nyomultak

16 Horváth 1843.

17 Horváth 1843, 1.

18 Horváth 1843, 5.

19 Dierner 1846.

20 Ladányi 1861.

21 Ladányi 1861, 4.

22 Ladányi 1861, 6.

Pozsonyig, de itt teljesen megverettek. Es ettől fogva még szomorubbá lett sor-suk, mert a győzelmes magyarok mind több több pusztítást miveltek köztük.”²³

Batizfalvi tankönyve²⁴ az urál-altái népek közé sorolja a magyart: „A magyar nemzet eredetét homály fűdi. Annyi bizonyos, hogy bölcsője, vagyis ősi hazája Ázsiában létezett. A Volga folyam s az Ural és Altai hegységek vidékein a legrégebb időkben számos egymással rokonságban álló néptörzs lakott, melyeket ural-altái népeknek mondunk. Ezen (hun vagy kún, kozár, bolgár, avar, palóc, úz, bessenyő stb.) ural-altái népek közé tartozott a magyar is. Őseinek tehát az Ural és Altai hegyek tájékáról szakadtak le és költözköztek Európa felé.”²⁵ A pozsonyi csatáról a következőt írja: „[...] mert Lajos német király értesülvén Árpád halála- és az új fejedelem kiskorúságáról [907], roppant sereget állított, hogy a magyaroknak Németországba tett rohanásait megtorolja s **a rettegett pogány nemzetet egy csapással megsemmisítse**. Azonban a három magyar vezér villámgyorsasággal csapott Pozsony mellett a német seregekre, azokat tökéletesen szétverte s az Enns folyón túl űzte. Itt Lajos német király a tartalék sereggel állott ellenök, de meggyőzetvén, kevesed magával csak nagy bajjal menekülhetett Passauba.”²⁶ Itt csak utalunk arra, hogy a pozsonyi csatáról megjelent animációs filmet számos kritika érte amiatt, hogy a német seregeknek azt a szándékot tulajdonította, hogy a magyarokat meg akarták semmisíteni. A filológiai vitában való állásfoglalás nélkül látható, hogy ez már 1862-ben tankönyvi anyag volt, így 150 éve bekerült a köztudatba.

Környei János Magyarország története²⁷ a következő módon nyilatkozik a magyarok eredetéről: „A magyarok eredetét s őshazáját, mint igen sok nemzetét, sűrű homály borítja, melyet eddig sem a történetkutatásnak, sem a nyelvészet buvárkodásának egészen szétoszlatni nem sikerült. Megegyező s nyomós okokkal támogatható vélemény szerint, a magyar nemzet a némileg határozatlan elnevezésű, de hajdanában igen nagy terjedelmű szittya népcsaládhoz tartozott s a kereszténység első századaiban még Közép-Ázsia magas rónáin,

23 Ladányi 1861, 6.

24 Batizfalvi 1862.

25 Batizfalvi 1862, 5.

26 Batizfalvi 1862, 21. Kiemelés tőlünk.

27 Környei 1864.

az altaji hegyek s a kaspiumi tenger között, India és Perzsia szomszédságában lakott, mint őshazájában. A szittyá népcsaládnak több törzsöke vala, melyek saját nevek alatt fordulnak elő a történetben, mint: hun, parthus, besenyő, avar, magyar stb. A történeti adatok kétségtelenné teszik, hogy e törzsökök közül, ha nem is valamennyi, de több igen közel, sőt egyenes rokonságban állott egymással. Ilyenek többi között a hunok, avarok és magyarok.²⁸ A kalandozásokat „kalandos kicsapásokként”²⁹ is említi és a korábbi tankönyvekhez képest a legrosszabb színben tünteti fel őket, pusztán egy aspektusukat említi: „[...] az ily kalandozások legfőbb célja a rablás és pusztítás [...]”³⁰ Viszont egyben védi is a kalandozásokkal kapcsolatos túlzó véleményekkel szemben a magyar törzseket: „[...] őseink e kalandos harci utait is legtöbbször pusztítás és kegyetlenség jelölte, elannyira, hogy a megtámadott s többnyire elpuhult népek, mint valami szörnyektől, remegtek tőlök. Azonban határozottan vissza kell utasítanunk az őseink kegyetlensége ellen emelt túlzott vádakat.”³¹ A tankönyv a pozsonyi csatát is részletezi mintegy 20 sorban, ez pedig az eddig bemutatott tankönyvek közül a leghosszabb leírás. A német támadás okát abban látja, hogy „vissza akarták adni a kölcsönt”³² a korábbi dúlásokért.

Az 1867 előtti, eddig áttekintett tankönyvek számos következtetésre vezethetnek: 1. Egyik sem tekinti a magyart a finnugorokkal rokon népnek. 2. A tankönyvszerzők túlnyomórészt akadémiai történészek, a Magyar Tudós Társaság (későbbi nevén MTA) tagjai. 3. Általában véve a tankönyvekbe nem szoktak beszívódni a legújabb kutatási eredmények, vagy csak jelentős eltéréssel; mégis Sajnovics már 1770-ben publikálta munkáját a lapp rokonságról, és mindössze Budai említi azt, kizárólag kritikával.³³ Ekkora időbeli lemaradást nyilván az is indokol, hogy nézetei jelentős elutasításra találtak a kortársak körében. 4. A po-

28 Környei 1864, 1.

29 Környei 1864, 23.

30 Környei 1864, 23.

31 Környei 1864, 23.

32 Környei 1864, 25.

33 Sajnovics János: *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse. Regiae scientiarum societati danicae praelecta et typis excusa Hafniae. Anno MDCCLXX.* 2. kiadása. Nagyszombat, 1771.

zsonyi csatát csak viszonylag kevés tankönyv említi, különösen nevén nevezve. 5. A kalandozások terminus még nem forgott közszájon, lényegében egyszerűen csak harcoknak nevezik, nincs különösebb tananyagtartalmi jelentősége, nem úgy, mint napjaink tankönyveiben.

A Dualizmus tankönyvei

Horváth könyve³⁴ az 1843-as kiadványhoz képest jóval határozottabban foglal állást: „A magyarok eredete, őstörténete mesés, homályos, bizonytalan, mint minden más ősnépé. Annyi bizonyos, hogy a magyar nép tagja az uraltáji, vagyis hun-szkitha népcsaládnak, s vérrokona a hun vagy kun, a kozár, bolgár, avar vagy várkun, palócz, orosz, úz, besnyő népeknek, melyekkel ugyanazon egy nyelvet beszélté.”³⁵ Itt is rabló kalandokat ír, mint az 1843-as kötetben, és már megemlíti a pozsonyi csatát, bár nem nevezi nevén: „Árpád halálának hírére Lajos német király és számos egyházi s világi urak már 907-ben nagy sereggel törtek az országra, a magyarokat Pannonföldről kiűzni szándékozván. De a magyar vezérek jól felkészülve fogadták őket, s hadaikat visszaverték. A győzedelmes magyarok ezután pusztító árként özönlék el Németországot, s Lajos király csak nagy összeg pénzrel birhatta őket végre a haza térésre.”³⁶

Tankó János (1846–1902, a budapesti VIII. kerületi főreáliskola tanára) könyve³⁷ a magyarok eredetéről nem ír, a pozsonyi csatát nem nevén nevezve megemlíti, mint 907-ben zajlott német–magyar konfliktust. A merseburgi csatát röviden, az augsburgi vereséget annál részletesebben írja le.

1889-ben két kötet is megjelent, az egyik a már említett Ladányi Gedeon tollából.³⁸ Korábbi kötetéhez képest itt már nem foglal állást a magyarok eredetéről, és bár megemlíti, hogy a magyarok 907-ben legyőzték a németeket, a csa-

34 Horváth 1875.

35 Horváth 1875, 1.

36 Horváth 1875, 13.

37 Tankó 1885.

38 Ladányi 1889.

tát már nem nevezi meg és nem is részletezi. Komárik oknyomozó története³⁹ a magyarok történetének kapcsolatában ismerteti a mondahagyományt, ugyanakkor a nyelvészeti eredmények alapján a magyart a finnugor nyelvcsoporthoz sorolja. Már a kalandozások terminológiát használja, a 907.évi német–magyar konfliktust említi, a pozsonyi csata szó szerinti említése nélkül.

Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár, 1893-tól az MTA rendes tagja. Kötete⁴⁰ a magyar mondákból vezeti le eredetünket, azaz lényegében recepciótörténetet ír, és erre reflektál is: „Keleti Európában, a mérhetetlen síkságon ellenben folyvást tartott a népek mozgása. A Fekete-tenger, a Kaspi-tenger és az Ural-hegység közt erdőtlen pusztaság terül el, hol a hideg és meleg évszakoknak hirtelen egymásután való következése, meg a szárazság megakadályozták a föld művelését. Hol folyó nincs, a talaj nyáron kiszikkad és a pásztorok törzs messze földre kényszerül költözni, vagy harcra keveredik más törzsszel, hogy elvegye tőle a jó legelőt a folyamok mellékén. Innen származtak azon vidék lakóinak folytonos csatái és költözködései. A népek őstörténetét csak azon mondákból és regékből ismerjük, melyek nemzedékről nemzedékre szájról-szájra jutva, mesével keverik a valóságot. **Ma már nem tudni, mi igaz belőlük, mi nem, de tiszteletre méltóak előttünk is, mert őseink ragaszkodását bizonyítják a legrégebb mult ismeretlen hősei iránt.** Csodás tettekkel diszítik e mondák a magyar nép ősszüelőinek életét és egyenesen a bibliai Noétól származtatják őket. Noé egyik fiának. Jáphetnek volt ugyanis egyik ivadéka az óriás termetű és erejű Nimród. Sokáig Kelet-Ázsia óriási síkságán élt, de a bábéli nyelvzavar után két fiával, Hunor és Magorral, Evilat földére, a mai Perzsiába költözött. Egyszer a két ifjú vadászat közben egy gimszarvasra akadt s fáradhatatlanul addig üldözte, míg egyszer csak mocsaras vidékre jutottak. Itt eltűnt a szarvas szemük elől. Az ifjak körülnéztek; úgy találták, hogy a vidék halban, vadban gazdag, a legeltetésre mindenféle pompás rétek kínálkoznak. Kikérték tehát atyjuk engedelmét s népükkel és barmaikkal egyetemben itt telepedtek meg. A hagyomány e helyet Ma-eotisnak nevezi s valahol az Azovi-tenger mellékén terült el. Nem sok idő múlva, újra vadászat alkalmával, az erdő egy tisztásán Dula, alán fejedelem mulatozó le-

39 Komárik 1889.

40 Marczali 1900.

ányaira akadtak. Az ifju vadászok elrabolták a leányokat és feleségül vették. Tőlük származott a hunn és magyar nemzet.”⁴¹ Itt már kalandozások kora szerepel és a pozsonyi német vereséget csak megemlíti.⁴²

Gaál Mózes (1863–1906) gimnáziumi tanár, tankerületi főigazgató és Helmár Ágost (1847–1912) gimnáziumi tanár kötete⁴³ ugyanazt a megoldást választja, mint Komárik oknyomozó története 1899-ben, bár 907-ben nem említi katonai konfliktust. Talán annyiban hoz újat, hogy a kötetben maradt sajtóhibának köszönhetően a merseburgi csatát 993-ra teszi.⁴⁴

Jászai is szétválasztja a különböző bizonyítékokat,⁴⁵ az ő olvasatában a krónikák szerint a magyar a hunokkal rokon, az etnográfia alapján uráli-altáji nép, míg a nyelvészeti kutatások arra a „csaknem biztos eredményre jutottak”, hogy „a magyar nép az uráli-altáji nyelvtörzsnek finn-ugor ágából való”.⁴⁶ Kalandozásokról és a pozsonyi csatáról szó sem esik. Ez a tankönyv sok tekintetben hasonlít a 1989 és 2010 közöttiekre, hangvétele semleges, a finnugor nyelvrokonságot képviseli, a pozsonyi csatát nem említi. Később 1918-ban második kiadásban is megjelent.

Mangold Lajos (1850–1912) történészi tanulmányait Bécsben végezte, később a berlini történeti társulat levelező tagja lett. Az eddig ismertetett kötetek közül ez⁴⁷ közelít legárnyaltabban a témához a tekintetben, hogy több elmélethez is szakirodalmat ad meg, három kategóriára bontva: 1. „az ugor–finn theoria út-törői”, 2. a „török theoria” szószólói, 3. az újabb irodalom. Azt állítja, hogy egy nép eredete a faji és embertani jelleggel, valamint a nyelvi rokonsággal állapítható meg. Előbbiről nincsen bizonyíték, utóbbiban pedig egyértelműen a finnugor nyelvrokonság mellett foglal állást.⁴⁸ A kalandozó hadjáratokat viszonylag részletesen bemutatja, 907. évi katonai konfliktust nem is említi.

41 Marczali 1900, 9-10. Kiemelés tőlünk.

42 Marczali 1900, 19.

43 Gaál–Helmár 1900.

44 Gaál–Helmár 1900, 11.

45 Jászai 1904

46 Jászai 1904,7.

47 Mangold 1903.

48 Mangold 1903, 19.

Andornál⁴⁹ már több elmélet ismertetése is megjelenik: „A pogány népek eredetüket rendesen pogány isteneiktől vezették le. A keresztény hitre tért nemzetek ugyane célból a keresztény hit főforrásához, a bibliához fordultak. Ősi hagyományunk a történelőtti idők misztikus homályában egész Noéig eljut és annak egyik ivadékatól, Nimródótól származtatja a hun és magyar népet. E körülmény maga eléggé bizonyítja, hogy e monda a kereszténység korában keletkezett, történelmi hitelességre tehát nem tarthat számot. A tudományos kutatás is jórészt feltevéseken alapul és csak több-kevesebb valószínűséggel képes tájékoztatást nyújtani e nehéz kérdésben. Némelyek (Hunfalvy, Budenz) tisztán nyelvészeti okokra támaszkodva, az uraltaji népcsalád fin-ugor ágához sorozzák a magyarokat – mások, (Vámbéri–Kuun Géza gr.) a faji sajátságok egyezését vizsgálva, melyhez azonban nyelvi hasonlóság és külső, történelmi bizonyítékok is járultak, ugyane népcsalád török-tatár ágában keresik eredetünket. Bizonyos, hogy az egykorú bizánci és arab írók a magyarokat turkoknak nevezik s e hagyomány szívósságát mutatja a szent korona, melynek alsó, I. Géza idejéből (1075–1077.) való részén, Gézát arcképeinek körirata Turkia királyának nevezi. Az őshazára vonatkozólag szintén eltérők a nézetek. Némelyek Közép-Ázsiában keresik, mások az Erdős-Ural és a Káma folyó között, a mai Baskiriában.⁵⁰ Kalandozások címszó alatt a pozsonyi csata leírása szerepel, megnevezés nélkül, mint Andor írja, „[...] Gyermek Lajos már 907-ben szükségét érzi a magyarok erélyes megfékezésének.”⁵¹

A Dualizmus tankönyveiben megjelennek a mondahagyományok, de a nyelvrokonság tekintetében a szerzők már a finnugor nyelvcsaládba tartozás mellett foglalnak állást. A pozsonyi csatát név szerint már nemigen említik meg, bár a 907. évi német–magyar konfliktust leírják.

49 Andor 1912.

50 Andor 1912, 8.

51 Andor 1912, 13.

Az magyar őstörténet a Horthy-korszak tankönyveiben

Takáts már kizárólag finnugor nyelvrokonságról és kalandos hadjáratokról beszél, továbbá a 907. esztendőről így ír: „Árpád halála évében (907) a bajorok óriási sereggel támadtak a mieinkre, de Bánhida határában (Komárom m.) iszonyú vereséget szenvedtek. **Ez a győzelem mintegy a magyarság ittmaradhatását biztosítja.**”⁵²

Madai az egyik legegységesebb módon fogalmaz a magyar őstörténettel kapcsolatban: „Nemzetünket a krónikákban megőrzött hún-magyar mondák a bibliai Noé unokájának, Nimródnek fiaitól: Hunortól és Magyartól származtatják. E testvérpár szarvasvadászat közben a Meotis-tavához (Azovi tenger) jutott, ott feleségül vette Dula alán király két szép leányát és elszaporodott utódaikból támadt a hún és magyar testvérnemzet. A történettudósok az ős hún-magyar mondákból csak annyit fogadnak el, hogy a magyar a húnnal rokon, turáni eredetű nép; őshazája Ázsia nyugati része volt. Innen a Káspi-tó és az Ural-hegység közt levő mélyedésben, az ú. n. turáni kapun Európába jött s a Volga, Káma folyók és az Ural-hegység közt telepedett meg. Itt történt az, hogy a turáni népcsalád két főágából török-tatár és finn-ugor törzsek keveredtek és ezek egyesüléséből támadt a magyar nép. Ezt az első európai hazát a krónikák Nagy-Magyarországnak nevezik.”⁵³ Valamint 907-ben nem a pozsonyi, hanem a bánhidi csatát említi,⁵⁴ amelyel kapcsolatban számos kétely van a hazai történettudományban,⁵⁵ és talán ez az egyetlen középiskolai tankönyv, amelyben szerepel.

Ember István tankönyvének⁵⁶ tananyagtartalma már szinte az 1990-es évek tankönyveit idézi, csak a finnugor nyelvrokonság szerepel benne, kalandozásokról beszél, kizárólag az augsburgi és a merseburgi csata szerepel benne.

52 Takáts 1921, 13. Kiemelés tőlünk.

53 Madai 1926, 7.

54 Madai 1926, 12.

55 Szűcs 2010.

56 Ember 1926.

Nyelvezete tényszerű, szerkezeti felépítése és illusztráció szintén a 90-es éveket mutatják, pontosabban megelőzik.

Miskolczi István (1881–1937, piarista egyetemi történelem tanár) és Szolomájer Tasziló kötete⁵⁷ a magyar nyelvet a finnugor nyelvcsaládba sorolja, a pozsonyi csatát, és tulajdonképpen a 907. évi katonai konfliktust sem említi meg.

Domanovszky Sándor (1877–1955) történész az MTA tagja (levelező: 1915, rendes: 1926, tiszteleti: 1940–1949). Tankönyve⁵⁸ annyiból hoz újat az Ember-vagy Takáts-féléhez, hogy a kalandozásokat részletesebben, de a pozsonyi csata említése nélkül tárgyalja.

A Marczinkó-féle többszerzős kötet⁵⁹ újszerűsége legfeljebb abban áll, hogy egy mondatban említi a pozsonyi csatát.⁶⁰ Balogh tankönyve szerint pedig „Csak annyi bizonyos, hogy nemzetünk finn-ugor és török fajúakból alakult.”⁶¹ A kötet a pozsonyi csatát megemlíti.⁶²

A fenti tankönyvi példák azt mutatják, hogy már a Horthy-korszakban kiadott kötetekben a finnugor rokonság narratívája kialakult, domináns, továbbá a pozsonyi csata már csak fel-feltűnik.

A szocializmus tankönyveinek narratívája

Benda Kálmán (1913–1994) történész, az MTA rendes tagja, tankönyve⁶³ az ideiglenes történelem tankönyv sorozatban jelent meg. Ennek szerkesztője Kosáry Domokos és Feuer Klára (1911–1958) volt. Utóbbi 1949-től az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának szaktitkára volt és „1948-ban Heckenast Gusztávval, Karácsonyi Bélával és Zsigmond Lászlóval közösen részt vett a 8. osztály számára írott (1957-ig forgalomban lévő) új történelemtankönyv

57 Miskolczi–Szolomájer 1931.

58 Domanovszky 1931.

59 Marczinkó–Pálfi–Várady 1941.

60 Marczinkó–Pálfi–Várady 1941, 15

61 Balogh 1942, 13.

62 Balogh 1942, 20.

63 Benda 1945.

elkészítésében, amiért 1949-ben szerzőtársaival együtt ezüst Kossuth-díjjal tüntették ki.⁶⁴ A tankönyv olvasatában a magyar finnugor nép, a merseburgi és az augsburgi vereségek mellett a pozsonyi győzelem nem szerepel. A kötet hangvétele tárgyilagos, a szocialista frazeológia még nem szerepel benne.

Kosáry Domokos történész, az MTA levelező tagja 1982-től, rendes tagja 1985-től, majd elnöke (1990–1996) volt. 1999-től 2007-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt. 1945-ös tankönyve⁶⁵ szintén a Szikra kiadónál jelent meg, és a szocialista frazeológiát használja. Itt már nem pusztán megjelenik a finnugor nyelvrokonság elmélete, hanem minden más elméletet is minősít ekképpen: „Kevés történelmi kérdésünk adott több dilettáns elképzelés, meg délibábos elmélet kiagyalására alkalmat, mint a magyarság eredetéé. Lehetővé tette ezt az, hogy a messzi multból nincsenek írásos forrásaink. A nyelvtudomány azonban, a régészet, meg a társadalmak és népek általános fejlődésének ismerete ma már választ tud adni a mindenki képzeletét nyugtalanító kérdésre: kik vagyunk, honnan jöttünk? A magyar nem mongol, nem árja, nem is valami képzelt rokonsággal tűzdelt ’turáni’ nép, hanem az Európa északkeletén kialakult finnugor ősnépnek, s azon belül is (a vogulokkal és osztjákokkal együtt) a keleti, vagyis ugor- ágnek hajtása.”⁶⁶ A „kalandozások bukása” alfejezetcím pedig jelzi a tartalom szemléletét.⁶⁷

Varga Zoltán tankönyve⁶⁸ a Benda-féle munkához hasonlít, ahhoz képest a vizsgált témákban tartalmilag-stilisztikailag újat nem hoz. Hahn kötete is Kosárynál tárgyilagosabb hangot üt meg,⁶⁹ a magyarokat finnugor rokonnépnek tartja, a kalandozásokat rablóhadjáratnak minősíti, a pozsonyi csatát nem említi, az augsburgi vereséget 955-ben viszont igen. Karácsonyi kötete⁷⁰ ehhez képest az általunk vizsgált kérdésekben új eredményt nem hoz.

64 Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Fej%C3%A9r_Kl%C3%A1ra Letöltés ideje: 2021. április 27.

65 Kosáry 1945.

66 Kosáry 1945, 7.

67 Kosáry 1945, 17.

68 Varga 1946.

69 Hahn 1949.

70 Karácsonyi 1952.

Makkai László (1914–1989) történész, az MTA TTI (Történettudományi Intézet) munkatársa, 1982 és 1985 között az MTT (Magyar Történelmi Társulat) elnöke. Tankönyve⁷¹ szintén a Hahn–Karácsonyi-féle kötetek sablonjába illeszkedik. Eperjessy Géza (1926–1998) 1954 és 1958 között a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottság önálló aspiránsa volt.⁷² Szerzőtársa, Benczédi László (1929–1986) 1960-tól az MTA TTI tudományos munkatársa, 1976-tól haláláig főmunkatársa. Közös kötetük⁷³ számos kiadást ért meg később is, nem tér el a korábbi szocialista tankönyvektől. A Gyapay–Ritoók-féle kötet⁷⁴ rendkívül népszerű lett, 16. kiadása 1998-ban, 9 évvel a politikai rendszerváltozás után jelent meg! Lényegében változás nélkül mentette át a szocialista tankönyvek narratíváját: ebben a kötetben kizárólag a finnugor nyelvelmélet szerepel, a kalandozások címszó alatt csak a két nagy vereséget tárgyalja, a pozsonyi csatát meg sem említi.

A szocializmus tankönyvei nem eltűntették – mivel az már a Horthy-korszak könyveiben eltűnt – a finnugor rokonságon kívüli elméleteket, hanem kizárólagossá tették, mivel meg sem említettek más lehetőségeket. A pozsonyi csatát viszont teljesen eltávolították a történeti narratívából. Ráadásul lényegében az ekkor kialakult narratíva szinte változatlanul került át az 1990-es évek időszakába is.

Összegzés

Áttekintve szűk kétszáz év tankönyveiben azt, hogy miként jelent meg a magyar eredet, a kalandozások és a pozsonyi csata, az alábbi következtetések vonhatók le: 1. A tankönyvírók zöme minden időszakban akadémiai vagy akadémia-közelbi történész volt. 2. Az 1867 előtti időszak könyveiben a finnugor nyelvrokonság nem szerepel. 3. A finnugor nyelvrokonság lényegében rokonsággá válik,

71 Makkai 1959.

72 Eperjessy Géza szócikk. https://hu.wikipedia.org/wiki/Eperjessy_G%C3%A9za Letöltés ideje: 2021. 04. 15.

73 Eperjessy–Benczédi 1967.

74 Gyapay–Ritoók 1979.

már 1867-től dominálja a tananyagtartalmat, bár ekkor még jelen van a diverzitás, más elméleteket (elsősorba a mondákat) is megemlítenek a tankönyvek. 4. A Horthy-korszak tankönyveiben még fel-feltűnik a pozsonyi csata. 5. A szocialista időszak köteteiben a pozsonyi csata teljesen eltűnik, a tananyagtartalom sablonossá és uniformizálttá válik. 6. Az 1990-es évekre a szocialista időszak narratívája „mentődik át”.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andor 1912.** Andor József: *Magyarország története*. Második kiadás. [K. n.], Budapest, 1912.
- Balogh 1942.** Balogh Albin: *Magyarország történelme*. Szent István-Társulat, Budapest, 1942.
- Batizfalvi 1862.** Batizfalvi István: *Magyarország története*. [K. n.], Pest, 1862.
- Bedő 1843.** Bedő Pál: *Magyarok története vezérek s királyok képeivel*. [K. n.], Pozsony, 1843.
- Benda 1945.** Benda Kálmán: *Magyarország története az őskortól napjainkig*. Szikra, Budapest, 1945.
- Budai 1811.** Budai Ésaías: *Magyar ország historiája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. [K. n.], Debrecen, 1811.
- Dierner 1846:** Dierner Endre: *Magyarhoni történetek, melyeket a protestáns tanuló ifjúság számára összeszedett Dierner Endre*. Második kiadás. [K. n.], Pest, 1846.
- Domanovszky 1931.** Domanovszky Sándor: *Magyarország története*. [K. n.], Budapest, 1931.
- Ember 1926.** Ember István: *A magyar nemzet története*. [K. n.], Budapest, 1926.
- Eperjessy–Benczédi 1967.** Eperjessy Géza – Benczédi László: *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- Gaál–Helmár 1900.** Gaál Mózes – Helmár Ágost: *Magyarország története 1526-ig*. [K. n.], Budapest–Pozsony, 1900.
- Gyapay–Ritoók 1979.** Gyapay Gábor – Ritoók Zsigmond: *Történelem a gimnázium I. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- Hahn 1949.** Hahn István: *Történelem a középiskolák I. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1949.
- Horváth 1843.** Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözésüktől napjainkig*. [K. n.], Pápa, 1843.
- Horváth 1875.** Horváth Mihály: *A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai használatára*. [K. n.], Budapest, 1875.
- Illik 2019.** Illik Péter: *A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem*

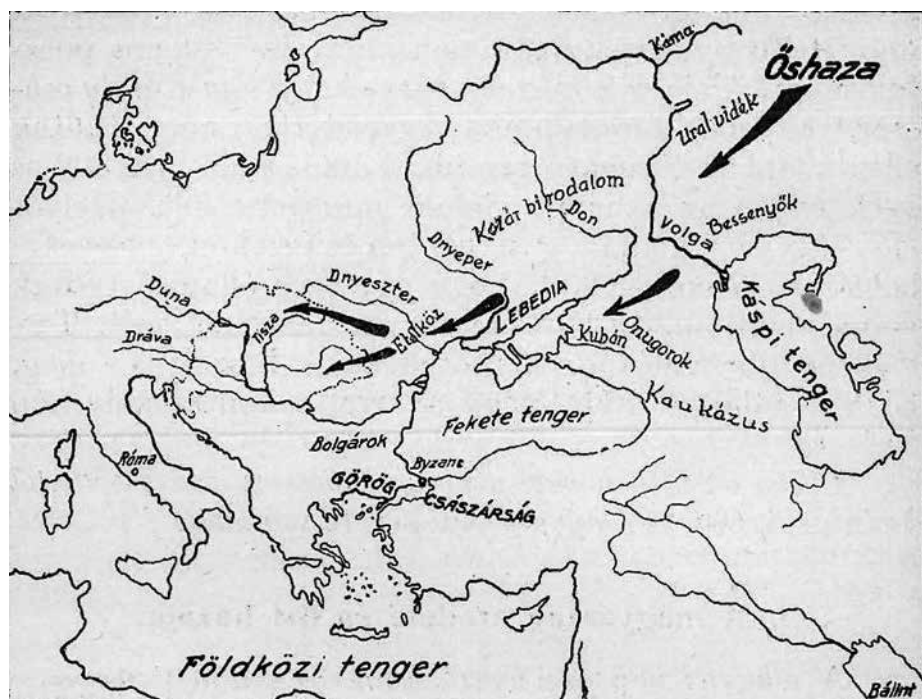
- tankönyvekben. In: Illik Péter (szerk.): *A történészcéh alkonya*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2019. 175–229.
- Illik 2017.** Illik Péter: Horthy. Korszak. Értékelés. Az 1945 után kiadott hazai középiskolai tankönyvekben. In: Illik Péter (szerk.): *Különvélemény. A mainstream magyar történelem határán*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2017. 309–385.
- Illik 2016.** Illik Péter: Az OFI kísérleti történelem-tankönyvének kora újkori részeiről. In: Illik Péter (szerk.): *A tanár, a történész és a komplex*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2016. 18–27.
- Jászai 1904.** Jászai Rezső: *Magyarország oknyomozó története*. [K. n.], Budapest, 1918.
- Karácsonyi 1952.** Karácsonyi Béla: *A magyar nép története 1526-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.
- Komárik 1889.** Komárik István: *Magyarország oknyomozó története*. [K. n.], Kalocsa, 1889.
- Kosáry 1945.** Kosáry Domokos: *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békééig*. Szikra, Budapest, 1945.
- Környei 1864.** Környei János: *Magyarország története*. [K. n.], Pest, 1864.
- Ladányi 1861.** Ladányi Gedeon: *A magyar nemzet története rövid kivonatban*. [K. n.], Debrecen, 1861.
- Ladányi 1889.** Ladányi Gedeon: *Magyarország vázlatos története*. [K. n.], Debrecen, 1889.
- Madai 1926.** Madai Pál: *Magyarország történelme*. Franklin-társulat, Budapest, 1926.
- Makkai 1959.** Makkai László: *Történelem az általános gimnáziumok II. osztály számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Mangold 1903.** Mangold Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme*. Franklin-Társulat, Budapest, 1903.
- Marczali 1900.** Marczali Henrik: *Magyarország története*. [K. n.], Budapest, 1900.
- Marczinkó–Pálfi–Várady 1941.** Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békéig*. [K. n.], Budapest, 1941.
- Miskolczy–Szolomájer 1931.** Miskolczy István – Szolomájer Tasziló: *Magyarország története*. Szent István-Társulat, Budapest, 1931.

- Péczely 1837.** Péczely József: *A magyarok történetei*. [K. n.], Debrecen, 1837.
- Schirhuber 1837.** Schirhuber Móricz: *Magyarok története*. [K. n.], Pest, 1837.
- Spányik 1833.** Spányik Glycerius: *A római császároknak és német királyoknak I. Rudolftól fogva II. Ferenczig, úgy szinte Magyar országnak I. Ferdinándtól fogva a mi időnkig való rövid históriája*. [K. n.], Pest, 1833.
- Szűcs 2010.** Szűcs László: *Bánhidai csata: a magyar történelem örök talánya*.
Letöltés ideje: <https://honvedelem.hu/hirek/banhidai-csata-a-magyar-tortenelem-orok-talanya.html>
- Takáts 1921.** Takáts György: *A magyar nemzet története*. [K. n.], Budapest, 1921.
- Tankó 1885.** Tankó János: *Magyarország története rövid előadásban*. [K. n.], Budapest, 1885.
- Varga 1946.** Varga Zoltán: *Magyarország története a szatmári békéig*. [K. n.], Debrecen, 1946.

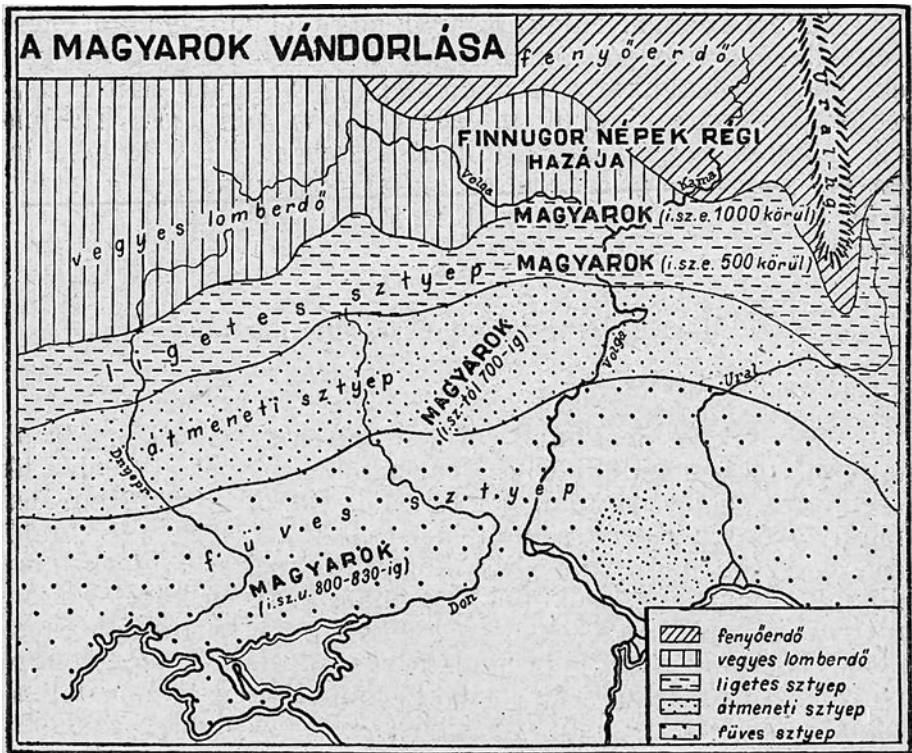
KÉPMELLÉKLET

1. kép. Zolta portréja. Bedő 1843, 22.

2. kép. A magyarok vándorlása. Ember 1926, 12.

3. kép. A magyarok vándorlása. Hahn 1949, 334.

ILLIK PÉTER

**A. G. M. ABBING HET DRAMA
VAN TRIANON. IETS UIT DE
GESCHIEDENIS VAN HONGARIJE
VOOR, ONDER EN NA DEN
WERELDOORLOG C. KÖTETÉNEK¹
HAZAI RECEPCIÓJA**

ABSZTRAKT: A. G. M. Abbing Trianon drámája. Kis magyar történelem a világháború körüli évekből c. eredetileg holland nyelven íródott rövid kötete magyar nyelven, kritikai kiadásban elsőként az MKI gondozásában lát napvilágot. Abbing élete kevésbé ismert, de azt tudni lehet, hogy postamesterként szolgált, megtanult magyarul a Hollandiában élő magyaroktól, emellett pedig érdekelte a trianoni diktátum és annak hatásai. Mivel könyvében megnevezte forrásait, ezek zömét visszaazonosítva sikerült képet kapni a magyar történelemre és a trianoni diktátumra vonatkozó tudásáról. Abbing egy következetes, magyarbarát, hazafias narratívát képviselt könyvében, valamint magyarországi látogatása során tartott beszédeiben és előadásaiban is. Ez utóbbiakról számos újságcikk szolgál forrásul.

KULCSSZAVAK: A. G. M. Abbing, kritikai kiadás, Trianon, recepciótörténet, hazafias narratíva

1 Amsterdam-Druk, Jacob van Campen, 1931. Köszönetünket fejezzük ki Pataki László úrnak, aki felhívta Abbing munkásságára a figyelmünket.

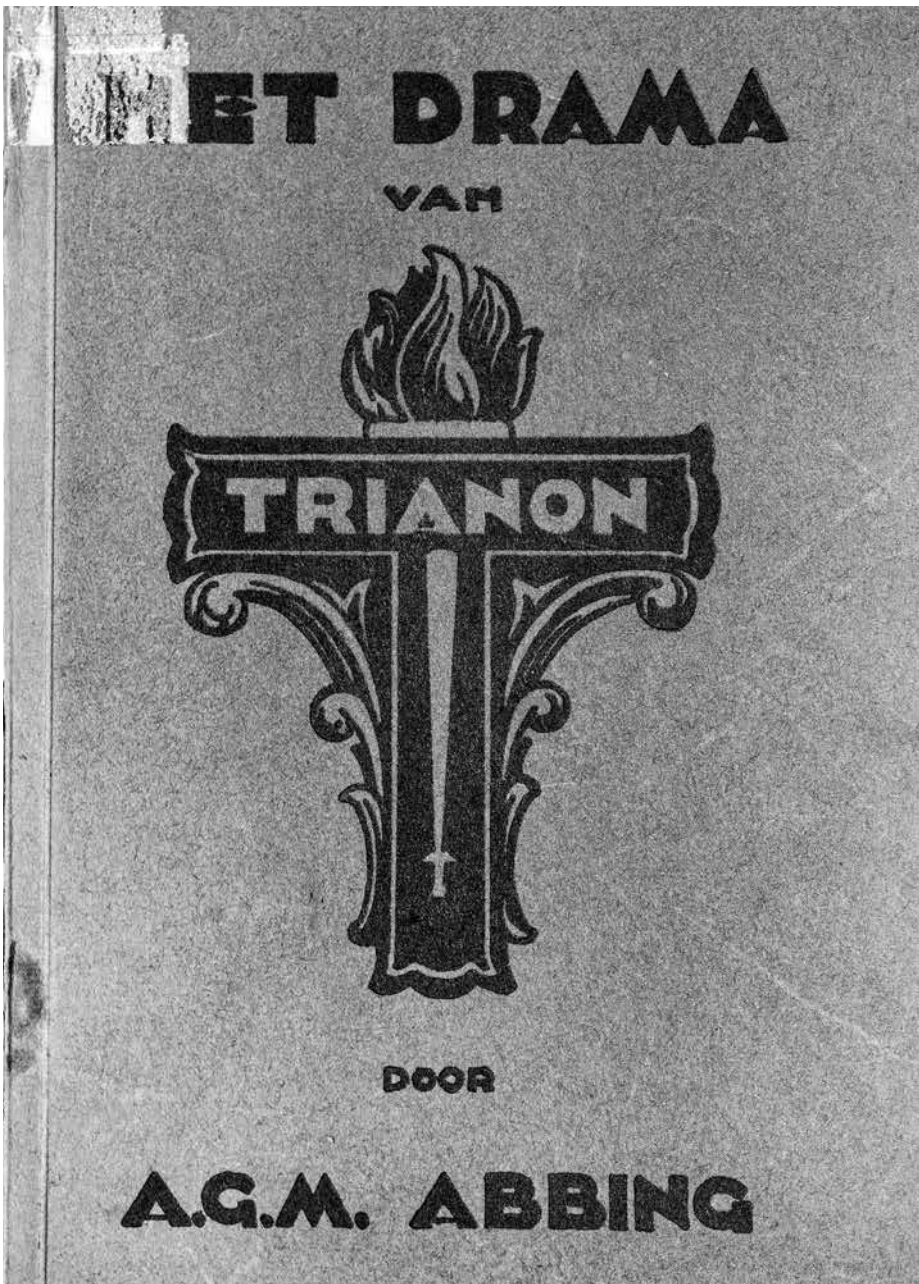
Bevezetés

A. G. M. Abbing *Trianon drámája. Kis magyar történelem a világháború körüli évekből* c. eredetileg holland nyelven íródott rövid kötete magyar nyelven, kritikai kiadásban elsőként a Magyarágkutató Intézet gondozásában lát napvilágot.² Ezzel lényegében 90 év után kerül vissza a hazai recepcióba, amelyből 1945 után tulajdonképpen eltűnt. Hermán M. János Tisza Istvánról szóló tanulmányában tért ki röviden a könyvre.³ Abbing kötete egy hazafias szemléletű ismeretterjesztő munka a trianoni diktátumról és annak hatásairól, amely inkább recepciótörténeti, mintsem tudományos szempontból fontos.

Abbing zárógondolata szerint „E kis könyvecske nem tartalmaz semmi újdonságot, nem közöl új híreket, melyeket ne lettek volna már eddig is ismeretek. De Trianon igazságtalansága ellen nem lehet elégszer tiltakozni. Nem szabad megtörténnie, hogy a visszavágás, a reváns gondolata, amely minden bizonnyal e hatalmas igazságtalanság következménye lesz majd, egy újabb, az előzőnél még kegyetlenebb háborúhoz vezessen. A magyar népet e nehéz időkben csupán a jövőbeli helyreállításba fektetett elpusztíthatatlan remény, valamint erős kezű államférfiainak céltudatos vezetése tartotta vissza az elsietett lépésektől és veszélyterhes kalandoktól. Hogy a Trianon által keletkezett helyzet tarthatatlan, arról Európának szinte minden államférfija tökéletesen meg van győződve.” Ebből egyfelől az következik, hogy a kötetben szereplő tények, történetek és a benne átszűrődő érzések közkézen, mondhatni „köszíven” forogtak, azaz a magyar társadalom többségi gondolatai, érzelmei nyilvánulnak meg itt. Másfelől pedig az, hogy a kötet alapvetően egy figyelemfelhívó, ismeretterjesztő igényű kis mű.

2 Mivel a kötet még nem jelent meg, az idézetek már magyar nyelven, de lapszám nélkül szerepelnek.

3 Hermán M. János: Tisza István emlékezete Hollandiában. Letöltés ideje: 2020. december 28. <https://konyvtar.proteo.hu/sites/konyvtar.proteo.hu/files/documents/2011/1477564566.pdf> Továbbá szintén megemlíti: Hermán M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában. <https://zwolleireformatus.files.wordpress.com/2020/01/gyermekmentecc81s-hollandiacc81ban-miskotte-2012.pdf>

1. kép. A. G. M. Abbing Trianon drámája. *Kis magyar történelem* a világháború körüli évekből c. könyvének borítólapja

Abbing magyar nyelvű forrásai:⁴ Légrády Ottó: Igazságot Magyarországnak

Abbing kötete elején megnevezte felhasznált forrásait, amelyeket címléírasi szabvány hiányában vissza kellett azonosítani. Ezek egyike Légrády 1931-ben megjelent könyve,⁵ amely egy nagyon alapos, hazafias szemszögű bemutatása a trianoni diktátum előzményeinek, hatásainak és következményeinek.⁶

A Magyarország a kereszténység védőbástyája gondolat itt is alapvetés: „Volt olyan idő, amikor az egész Európát rémülettel eltöltő Dzsingisz kán tatár serege úgy elpusztította Magyarországot, hogy tizenöt nap járőföld körzetén egyetlen eleven lélekre sem lehetett akadni. Azután következett három évszázados harc a törökökkel, három évszázados török dúlás, pusztítás. Pusztultunk, de helyt álltunk, tartós gátat emeltünk a török előnyomulás elébe.”⁷ Magyarország háborús felelősségének kérdésében Légrády érvelése két pilléren nyugszik: (1) Tisza István határozottan ellenezte a hadba lépést, míg a másik ennél meglepőbb, ma kevésbé hangoztatott nézet: (2) „Magyarország tehát akaratan kívül került a világháborúba. Nem volt más választása, verekednie kellett. Ezt becsülettel meg is tette. Azt még az ellenség is mindig elismerte a magyar katonáról, hogy kinn a harctéren lojális és megbecsülésre méltó ellenfél. Viszont a front mögött a magyar nép lelke teljesen mentes maradt attól a gyűlölködéstől, amely a küzdő felek legnagyobb részének a lelkét elborította, tiszta, józan Ítéletében

4 Abbing a következő munkákat tüntette fel kötetében: Milotay István 1929, Péchány 1928, Dréhr, Lebourg 1930, Légrády 1931, *Magyarország tükre*, Mangold 1900, Mirowsky 1930, Noyes 1929, Magurai, Revíziós Liga: Tatsachen, Surányi 1929.

5 A kötet részletes elemzése nélkül csak azon gondolatokat mutatom be, amelyek Abbingnél is megtalálhatóak.

6 Fontosnak tartom megjegyezni jelen tanulmány limitációjaként, hogy az irredentizmussal mint olyannal nem foglalkozik, fő célja Abbing szövegének és annak néhány intertextusának, azaz a szöveg szintjén a hazafias narratívának a bemutatása. Az irredentizmusról bővebben: Zeidler 2002. Interneten elérhető: https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/a_magyar_irredenta_kultusz.pdf

7 Légrády 1931. 8

megzavarta. Magyarországon a francia, angol és olasz könyveket a háború alatt is tovább olvasták az emberek, a francia, olasz és angol színdarabokat tovább játszották a színházak. És Magyarország volt talán az egyetlen hadviselő állam, ahol az ellenséges országok polgárait nem internálták és nem zavarták meg rendszeres kenyérkereső munkájuk elvégzésében.”⁸

A trianoni diktátummal kapcsolatban szintén a korszak sarkalatos kérdése volt, hogy Magyarország elnyomta-e a nemzetiségeket? Fő érve a nemleges válaszra a kultúra területét érinti: „A Magyarország területén megtelepedett, alacsonyabb művelődési fokon álló nemzetiségeknek igyekezett segítségükre lenni saját kultúrájuk kiépítésében. A román nyelvnek például mi magyarok adtunk először nyomtatott formát, az első román könyvet, a román nyelvű Bibliát a mi nagy erdélyi fejedelmünk. Bethlen Gábor nyomatta. Ugyanez volt a helyzet a későbbi időkben is, aminek egyik bizonyossága, hogy az erdélyi románság körében ma is kevesebb az analfabéták száma, mint a régi román királyságban. Dr. O. Ghibunak [Onisifor Ghibu, Szelistye, 1883. május 31. – Nagyszében, 1972. október 31., román pedagógus, teológus, politikus] a nagyszebeni görög-keleti érsekség iskolai felügyelőjének adatai szerint 1914-ben a Magyarországon lakó román anyanyelvű lakosokból minden 1016 lélekre jutott egy tisztán román nyelvű iskola. Ugyancsak 1914-ben Romániában csak minden 1418 lakosra jutott egy elemi iskola. Íme, annak a magyarázata, hogy a magyar rabságban élő románok között miért volt kevesebb az analfabéták száma, mint a szabad Romániában. A szintén román forrásból származó 1929. évi adatok szerint Erdélyben csak minden 1923 magyar lélekre jut egy elemi iskola, de ez sem tisztán magyarnyelvű, mert három tárgyat tisztán román nyelven tanítanak benne. Nyilvános joga nincsen mindegyiknek. Állami segílyt sem kapnak. Holott 'a magyar elnyomás' korszakában az egyházak által fenntartott tiszta nemzetiségi nyelvű iskolában nemzetiségi nyelven működő tanító fizetésének egyharmad részét is a magyar állam fedezte.”⁹

Légrády kötete ezután részletekbe menően elemzi a trianoni béke következményeit, a magyar – immár – kisebbségek elleni atrocitásokat. Az ő olvasatában

8 Uo. 9.

9 Uo. 12.

a környező államok nyereszkeskedései vágya és a nagyhatalmak tájékozatlansága vezetett a diktátum megvalósulásához.¹⁰ Ez utóbbival kapcsolatban a későbbiekben látszani fog, hogy a nyugati államokban is voltak rendkívül tájékozott és magyarbarát politikusok, de nem voltak tevőlegesen helyzetben. Ezután következik az S. O. S. című rész, amely azért érdekes intertextuális szinten, mert alábbemlített szöveg 1956-ról ugyancsak így zárul. Légrády helyesen állapítja meg, hogy „A trianoni béke tehát új háborúk forrása.”¹¹

Ezután mutatja be a magyar revíziós mozgalmakat, majd Magyarország történetét, amelyben kulcsszerepe van Hunyadi Mátyás uralmának: „A török harcok talán kevésbé katasztrofálisak lettek volna a magyar nemzet számára, ha az ozmán hadak teljes erejű döntő támadása nem a Mátyás király halálát követő züllött évtizedekben ér bennünket. A Mátyás erős keze alól kiszabaduló főurak árnyékhatalommá tették a királyi hatalmat és nyers önzéssel nyomták el a jobbágyot, ami a Dózsa-féle parasztlázadásra vezetett.”¹² A Habsburg uralom és a török jelenlét értelmezése negatív, ellenben Erdély és a Habsburg-ellenes mozgalmaké értelemszerűen pozitív. „Az ország nyugati és északi része elismeri a Habsburgokat és ettől kezdve a Habsburgok imperializmusának a céljait szolgálja. [...] A magát öncélnak tekintő nemzeti eszme csak Erdély hegyei között talál menedékre. [...] Mindezek a dicsőséges szabadságharcok azonban éppen úgy fogyasztották a magyar fajta vérének, mint a török elleni háborúk. A rabszolgatartó állam színvonalán álló török uralom alá került részek sorsa a lassú tespedés és pusztulás volt.”¹³ A második nagy aranykor a két csapás (Muhi és Mohács) után a Dualizmus: „Példátlan az a nagyszerű alkotó munka, amelyet ez alatt az idő alatt a magyar nemzet végzett s elmaradt, elhanyagolt országból Európa egyik legkulturáltabb országává fejlesztette a hazáját.”¹⁴ A jelenkorhoz érve Légrády a kultúra, kultúrföldrajz és Budapest bemutatására koncentrálna, amely Abbing könyve szempontjából kevésbé releváns.

10 Uo. 22.

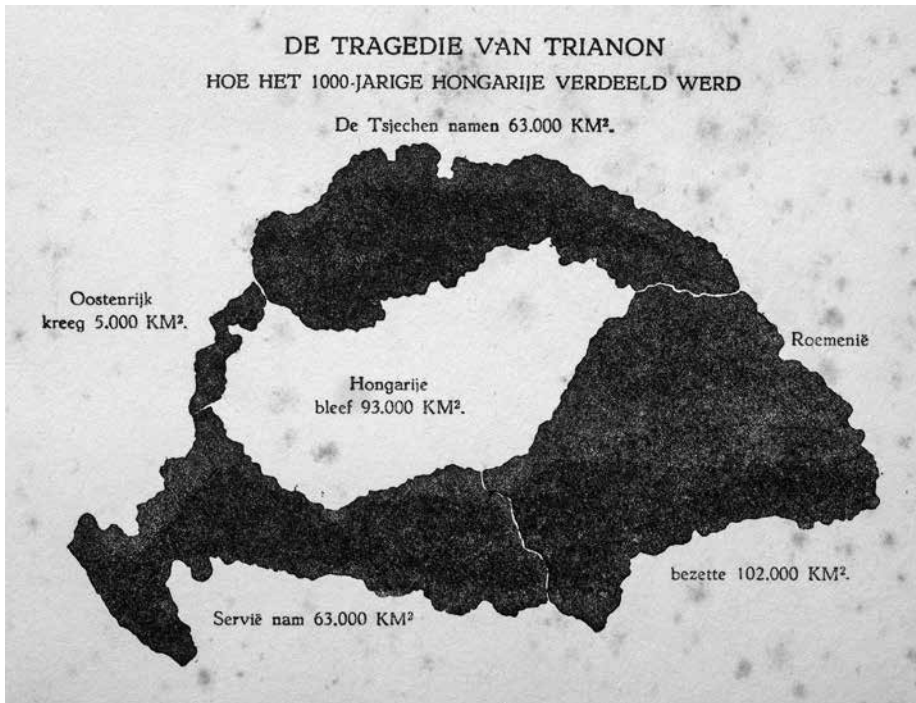
11 Uo. 38.

12 Uo. 55.

13 Uo.

14 Uo. 59.

Könyve végén Légrády a trianoni diktátum miatt elcsatolt területek, népesség stb. számadatait adja meg. Abbing vélhetőleg nem ezeket használta, mivel ezek kerekített értékek, míg a holland postamester könyvének főszövegében pontos adatokat adott meg. Kötete elején viszont kerekítve írta, hogy a környező államok mennyi területet kaptak, itt azonban eltért Légrádytól, mivel utóbbi 4000 km²-t, Abbing pedig 5000 km² területi nyereséget tulajdonít Ausztriának. A számadatokbéli eltérés ellenére látszani fog, hogy Abbing történészmelette lényegében megegyezik Légrádyéval.

2. kép. A trianoni diktátumban elcsatolt területek

Trianon drámája

Abbing kötete 1931-ben jelent meg, amikor az 1920-as évek Párizs környéki békéék (többen már akkor fegyverszünetnek nevezték) ingatag talajára építettpolitikai-gazdasági stabilizációja megingott, köszönhetően jórészt a nagy gazdasági világválságnak (1929–1933), amelynek igazi mélypontja éppen 1931–1932-ben volt. Egyre több európai államban (például Olaszország vagy Németország) volt jellemző a demokráciába vetett hit megingása.

A könyv következetes, ma jobboldali keresztény-konzervatívnak vagy nemzetinek, patriotának definiált nézetrendszeret képvisel, amely a korábbi 19. századi szemlélet – és Légrády művének is – egyenesági folytatója. A magyarok mint a nyugatot védő utolsó, gyakran elhagyatott, elárult és félreismert bátya jelennek meg történelmük kezdetétől egészen a trianoni diktátumig.

Abbing mindjárt azzal kezdi írását, hogy cáfolja a nyugati téves nézeteket: „Magyarországot balkáni kultúrájú országnak tekinteni éppen olyan nevetséges, mint Németországot az orosz sztyeppékre helyezni. Jóllehet, a magyarországi életvitel sok szempontból egyszerűbb a nyugat-európai országokban megszokottnál, de valódi műveltség tekintetében semmivel sem maradnak el az utóbbiaktól. A magyar kultúra természetesebb és kevésbé betanult jellegű, előkelőbb és kevésbé mesterkéltséges.” Ezzel jó érzékkel tapint rá Magyarország azon problémájára, amely a kelet és nyugat közti létéből eredt: már a kora újkorban súlyos erőfeszítésbe került a balkanizálódás-törökösödés elkerülése, majd a reformkor és Széchenyi István egyik fő problémája az angol mintájú reform volt, így a nyugat felé mozdulás elősegítése.

Talán nem véletlen, hogy Abbing szemléletében a magyar történelem egyik csúcspontja Mátyás uralma, aki „Az egyik legnagyobb magyar király kétségtelenül az 1458-tól 1490-ig uralkodó Hunyadi Mátyás volt. Az ő idejében a budai vár lett a műveltség és a hatalom központja, ahová hercegek és királyok jöttek messzi országokból, hogy szövetséget kössenek Mátyással, vagy segítségét kérik. Mátyás személyre való tekintet nélkül, szigorúan és igazságosan kormányozta kiterjedt királyságát [...]”, míg mélypontja éppen a török hódoltság ideje. A 19. századi emlékezetpolitika és történetírás hagyományaként Abbing

számára a mohácsi csata az európai nagyhatalmak árulásának és széthúzásának következménye, míg a Habsburg uralom egy gyarmatosító jellegű idegen hatalom megnyilvánulása: „A Habsburg-ház uralkodása (1526-tól a világháború utáni évekig) általánosságban csak ritkán szolgált a magyarok öröme. A Habsburgok Magyarországot alárendelt tartományként kezelték, melyet birodalmuk megszilárdítása érdekében a lehető leggyorsabban és legteljesebben próbáltak elnémetesíteni. Idegenkedtek a magyar nyelvtől és kultúrától, nem értették meg a magyarok kívánságait és gondolkodásmódját. A Habsburg uralkodók hátrányos helyzetbe kényszerítő és elnyomáson alapuló politikája heves ellenállást váltott ki a magyarokból.”

A szabadságharcok után Abbing olvasatában a kiegyezés egy újabb aranykor kezdete (akárcsak Légrádynál): „Magyarországon a kiegyezés hatására óriási fejlődés indult. Deák Ferenc személyében a magyarok olyan formátumú államférfit kaptak, mint amilyen Amerikában George Washington volt.”

A világháborúhoz érve a kötet egyik kulcskérdése, hogy bizonyítsa, a magyarok nem akarták az I. világháborút, Tisza István miniszterelnök hevesen ellenezte azt. Ebből vezeti le Abbing, hogy „Ezek a tények világosan és megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Magyarország ártatlan a világháború ügyében, amelynek aztán maga vált áldozatává. Ha egyetlen olyan ország volt, amely nem akarta kiobbantani a háborút, akkor az egészen bizonyosan Magyarország volt. Mert Magyarországnak nem voltak nyereszkedő számításai, ugyanakkor nagy aggodalommal tekintett a népe és országa számára fenyegető végzetel terhes jövőbe, anélkül, hogy ezt elháríthatta volna.”

A háború végét Abbing következetes jobboldali narratívában mutatja be: „Mintha jelaásra tennék, úgy vonultak be a cseh, román és szerb csapatok a lefegyverzett országba és elfoglalták legnagyobb részét, azokat a területeket, amelyek aztán később Trianonban elajándékozásra kerültek. Ez akkora döbbenet és a zavart keltett az országban, hogy a haza védelmének ürügyével egy kis kommunista csoportnak sikerült megszerezni a kormányzást. A véres terror korszaka következett Kun Béla vezetése alatt, amely öt hónapig tartott, és amelyről Magyarország csak szörnyűséges emlékeket őriz. A kommunista periódus jó ürügyet szolgált a románoknak, hogy bemutassa a lefegyverzett Magyarországnak hőstetteit. A még szabad területeket szinte teljes egészében

megszállták. Vad hordaként pusztítottak és kifosztották az országot. Elvittek mindent, aminek valamicske értéke volt. Mielőtt visszavonultak a trianoni határok mögé, Magyarországot szó szerint koldusbotra juttatták. Mindez a huszadik században történt, békeidőben, a civilizált Európa szívében.”

Így jut el a szöveg a trianoni diktátumig, amikor is részletesen ismerteti a számadatokat, gazdasági, társadalmi következményeket, illetve a magyar kisebbségek helyzetét. Kulcsgondolata, hogy a Monarchia jelentősen jobban bánt kisebbségeivel, mint ahogy később ők bántak a határon kívülre került magyarokkal. Érvelését arra futtatja ki, hogy a magyar revizionizmus tulajdonképpen osztársadalmi és teljesen természetes folyamánya a trianoni diktátum rendelkezéseinek, illetve a magyar igazságérzet megnyilvánulásának: „És most megkérdezem Önöktől, hogy lehet-e háborús uszításnak nevezni, ha a magyarok, munkanélküliségre és szegénységre kárhozottva, végignézve területeik pusztítását, minden erővel tiltakoznak a trianoni szerződés ellen, amikor a magyar területeket kisajátító államok sorra olyan törvényeket és határozatokat hoznak, melyek ellentétesek a nemzetközi egyezményekkel, és a magyar állampolgárok tulajdonait jóformán minden ellenérték nélkül bekebelezik azzal a céllal, hogy a magyar területek minél hamarabb cseh, román vagy szerb területekké váljanak?”

Abbing számára természetes, hogy van néplélek, kollektív nemzeti karakter, és hogy ez megszenvedte a trianoni diktátumot: „A lelki szenvedés terhe mindenkit sújt, aki magyar, akár belül van a trianoni határokon, akár kívül. Ólomsúllyal nehezedik rájuk a szenvedés, mindig és mindenhol. Fájdalommal gondolnak elveszített testvéreikre, akik az elcsatolt területeken élnek, és akik szenvedése az ő szenvedésük is. Fájdalmat éreznek a rágalmak és vádaskodások miatt, melyekkel Magyarország ellenségei elárasztották ezt a tisztességes országot. Fájdalmat kelt bennük a jog megtiprása, amelyről azt hitték, biztonságban van a nagyhatalmak kezében. Fájdalom hasogatja a szívüket édes anyanyelvük pusztítása miatt, mely oly szép, oly erős és lágy, mely valahonnan Mongólia pusztáiról került Európa szívébe, ahol ezer évig virágzott, és nem hervadt el. Fáj az elveszett föld, a megtört hatalom, a pusztuló hagyományok, a dicsőség hanyatlása. Hazájukat érte sérelem, és ezt a magyarok nem tudják elviselni.”

Egy kései szövegpárhuzam

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc témájában látszólag távol esik Abbingtól és könyvétől. Azonban a történeti narratíva képzése szempontjából – gondolva itt a nemzeti-hazafias történeti narratívára – talán mégsem. Már a forradalom alatt filmet készítettek *Magyarország lángokban 1956* címen,¹⁵ amelyben egyrészt olyan kérdésekre próbáltak válaszolni, mint hogy mik voltak a forradalom okai vagy éppen tiszta volt-e a forradalom. A filmet több nyelven kijuttatták külföldi államokba, a fő cél pedig a segélykérés volt. A film felépítése és érvelése teljesen megegyezik Abbing kötetével: először a magyar múltat mutatja be, majd magát az eseményt. Nem meglepő módon ugyanúgy – következetes hazafias-nemzeti hagyomány szerint értelmezi a magyar történelmet – mutatja be például a kora újkori hazai történelmet: „Dzsingisz kán tatár hordái előzönlük Kelet-Európát. Magyarországon török meg az erejük. Száz évvel később még nagyobb veszedelem fenyegeti Európát. A mohamedán törökök nyomultak előre és ismét Magyarország az, ami ellenáll a rohammal szemben és megvédi a nyugatot. Nem rég ünnepelte az egész keresztény világ az 500 éves déli harangszó emlékét. Örök időkre szóljanak délben a harangok a magyar, nándorfehérvári nagy győzelme emlékére. Így rendelkezett III. Callixtus pápa. Magyarország főkapitánya, Hunyadi János a franciskánus szerzetes, Kapisztrán János hada segítségével Nándorfehérvárnál megsemmisítő győzelmet aratott a sokszoros török túlerő felett. Győzelmével sikerül Európát évtizedekre megmentenie a török veszedelemtől. Hunyadi fia Mátyás király a magyar reneszánsz nagy uralkodója. Sikeres hadjáratokat vezet a török ellen. Egyidejűleg Budán fényes udvari életet tart fenn. Pompás lovagi játékokat rendez. Felállítja világhírű könyvtárát, melynek a legnagyobb értékei az általa íratott Corvinák. Magyarországnak ebben az időben épp úgy, mint Angliának 4 millió lakosa van. Magyarországnak 92%-a magyar.”¹⁶

15 Elérhető itt: http://eucharisztikuskongresszus.hu/1956_7.html

16 Uo.

Vélhetőleg ezen film alapján készült egy kötet, amelyet – szintén nem meglepő párhuzam Abbing könyvével – francia nyelven írt Martin Illik, és célja az 1956-os forradalomról való híradás volt Belgiumban.¹⁷ Ez a kötet is teljesen kimaradt a hazai recepcióból, miközben tudomásom szerint ez volt az első kiadott könyv a témában. Abbing kötetéhez hasonlóan ez is ismeretterjesztő, tehát napjainkban nem annyira tudományos szerepe, mint inkább emlékezetpolitikai és recepciótörténeti értéke van. Bár a téma más, a szöveg szerkezete, hangvétele és célja ugyanaz. Recepciótörténete és sorsa sajnos szintén hasonló: 1989 után az „új” hazai történetírás sem méltatta figyelemre. Azért fontos itt megemlíteni, mert szöveg szinten látható, hogy egészen 1956-ig jelen volt egy következetes hazafias történeti narratíva, amely egységesen szemlélte a múltat és éppen aktuális tárgyát is. Zárásként csak egy példa álljon arra, hogy mennyire hasonlít Illik 1956-leírása Abbing Trianon-bemutatójához, hiszen ugyanaz az „igazságkereső” magatartás és érvelés érhető tetten: „Számos nyugati tudósító hamis színben tüntette fel a magyar forradalom jellemzőit és célját. Őket általában csak az érdekelte, hogy érveket hozzanak fel saját politikai meggyőződésük és saját elméleteik mellett. Következésképpen, a megzavarodott közvélemény kíváncsi, hogy hol rejlik az igazság. Könnyű rálelni: elegendő a felkelők programját megnézni, melynek korábban már idézett 16 pontja minden csoport számára közös volt, ami figyelemre méltó tény, ha figyelembe vesszük, hogy a forradalom nem volt központilag szervezett. Követeléseik alapján láthatjuk, hogy a forradalom elsősorban nemzeti volt, azaz szovjet és orosz ellenes. Kommunista ellenes is volt egyben, lévén, hogy a megszállók beépültek a rendszerbe. A magyar nép, nyugati értelemben vett demokratikus rendszerre vágyott, amely szabad választásokon és a gondolatok szabadságán alapul. Társadalmi szempontból, a forradalom szocialista volt, ám nem a szó marxista értelmében. Védte az egyéni érdekeket az állami kapitalizmussal szemben, követelve a szövetkezetek feloszlását, és a szabad kézművesség visszaállítását.”¹⁸

17 Magyar kiadása: Illik 2016.

18 Uo. 95.

Abbing érvelésének előzményei, avagy mit tudott a nyugati értelmiség Trianonról?

A hazai közvélekedés hajlamos azt hinni, hogy a „Nyugat” tájékozatlan Magyarországot illetően. Ez a két világháborút követően bizonyosan nem így volt. Ezt bizonyítja Lord Rothermere – idehaza ismert – tevékenysége, illetve Abbingé is 1928-tól, aki éppen a Hollandiában élő magyar diaszpóra révén ismerte meg a magyar nyelvet és kultúrát.

Ugyanakkor számos egyéb példát is lehetne találni a külföldi, például az angol tájékozottságra és együttérzésre, így például az angol alsóházi parlamenti hozzászólásokban 1921-ben:¹⁹ „Következőként Wedgwood ezredes szólalt fel, és fel is hívta a figyelmet a hibákra, főleg a nemzetiségeket illetően. Hangsúlyozta a magyarok és britek közötti rendkívül jó kapcsolatot. Szerinte a vesztes országok közül Magyarországgal volt a legkevésbé ellenséges a kapcsolatuk a háború alatt is, és azt is hozzátette, hogy a háború alatt is az angolok a legjobb bánásmódban részesültek Magyarországon. [...] Elismerte, hogy sok területen az új határok a nemzetiségi egységet szolgálták, és emiatt a magyarok sem nehezteltek – az új csehszlovák, régi magyar térségeken kívül ebbe a kategóriába sorolta az Ausztriának ítélt területeket, valamint a Jugoszláviához csatolt területeket, bár itt hozzáteszi, hogy a jugoszlávok, többet kaptak, mint a nemzetiségi határkijelölési alapon kellett volna kapniuk. Ezen a területeken, mondta, pusztán a nemzetiségi kérdést vizsgálva a magyaroknak nem sok okuk lehet panaszra, mert a határhúzás igazságos volt. Nem úgy keleten, Erdélyben, hangsúlyozta, ahol a magyarokat megfosztották alapvető jogaiktól. Hallott például a románok általi borzalmas bánásmódról, ami az erdélyi magyar bányászokat éri. Mint mondta, hogyha ezeknek a jelentéseknek csak egy töredéke igaz, máris ezeket ért kár, olyanokat, akik annak

19 Telkesi

előtte vidáman éltek Erdélyben osztrák-magyar kormányzás alatt. Úgy vélte, követelni kell, hogy Románia betartsa a rá vonatkozó kisebbségek védelmével kapcsolatos törvényeket, és azt sem lett volna szabad elfelejtenie, hogy Románia sokat köszönhetett Nagy-Britanniának. Hogyha a kisebbségi törvények követeléseinak eleget tennének, az már segítené a jó brit-kelet-európai kapcsolatok fenntartását.”²⁰

Emellett a gazdasági realitásokkal is tisztában voltak. Kenworthy korvettkapitány (két világháborút átélt haditengerész, politikus, báró) „[k]ifejtésében azt mondta, hogy a főbb közlekedési vonalakat, pl. vasúthálózatot össze kellett volna vetni a természetföldrajzi térképpel, majd az új határokkal. Egy buta, egyensúly nélküli helyzet alakult ki, ahol például az Alföldön tengernyi kukorica terem, de erdőségek, így megmunkálásra alkalmas fák nem voltak, mert azok Csehszlovákia területére kerültek, míg ott gabona-hiány volt. Hangsúlyozta, hogy a gyárak és a megmunkálendő nyersanyagok is el lettek választva egymástól, a határokon nem működött hatékonyan az ellenőrzés, így akkor is, hogyha a nyersanyagot a gyárba tudták szállítani megmunkálásra és gyártásra, a szállítások késtek, vagy a különböző vámügyek miatt oda sem értek. Ezt minden békére vonatkozóan problémának tartotta, főleg azt nehezményezte, hogy a dunai szállítás is szenvedett, illetve a vasút általi is, az új határkijelölések miatt. Ez nemcsak a környező országokra hatott, hanem ahogy elmondta, magára Nagy-Britanniára is, hiszen a Magyar Királysággal jelentős kereskedelmi kapcsolataik voltak, amelyeket most újra kellett szervezni. Úgy érezte, hogy akik a békét tervezték, túl nagy jelentőséget fordítottak a politikai kérdésekre, és rettenetesen keveset arra, hogy ez hogyan hat majd Európa gazdaságára.”²¹

Talán ennyi példa is jól mutatja a magyar és külföldi (legyen az angol vagy holland) kapcsolatokat, illetve a nyugati politikus-értelmiségi réteg részletekbe menő jólinformáltságát a trianoni diktátum és következményei kapcsán.

20 Uo.

21 Uo.

Abbing a hazai recepcióban²²

Abbing először azzal kapott figyelmet, hogy „A holland postaigazgatóság hivatalos lapjának, az *Orgaan van den Post-, Telegraaf- en Telefoon-Dienst* 25-ik számában A. G. M. Abbing, az amszterdami Centnaal Station mozgóposta-állomásának helyettes főnöke, érdekes cikket irt a budapesti 72-es postahivatalnál történt látogatásáról.”²³

Ez a figyelem csak fokozódott a megjelent kötettel, amely illeszkedett a korszak magyar emlékezetpolitikai és történeti szemléletébe, így igen népszerű lett idehaza, nagy publicitást kapott.

Már 1931 májusában B. P. arról tudósított, hogy Abbing könyve miatt a holland társadalmi elit számos tagja felfigyelt a magyar problémára, illetve „nagy a barátság a holland közvélemény körében.”²⁴ Csak 1931-ben 21 sajtóorgánumban jelent meg rövid cikk Abbingről és a könyvéről. Ezek közül a legizgalmasabb egy rövid, személyes kis szöveg: „Vargha Damján pécsi egyetemi tanár, a *Maurinum*²⁵ igazgatója, nemrégiben egyik Hollandiában élő barátjától, aki előkelő állami hivatalnok és egyben költő, levelet és egy szonettet kapott. A levél és a szonett írója Abbing Gellert postafőfelügyelő Venlóban.²⁶ A levélnek és a versnek is az az érdekessége, hogy magyarul írták. [...] A levél így szól: 'Eltávozása után az egész világon még rosszabbodtak a gazdasági viszonyok. Hollandiában is szakadatlanul terjed a munkanélküliség; itt mégis sokkal kellemesebb az élet, mint a szegény, megcsonkított Magyarországon. Beteg az egész világ, azért, mert az igazságnak nem akar szolgálni. Úgy látszik, hogy vak emberek a világpolitikának vezetői. Mi lesz ebből? Isten tudja. Csak várunk és bízunk lehet. Pár hét múlva ismét karácsony lesz. De sajnos, a világon nincs béke. Igaz, amit Borah

22 Az Arcanum Digitális Tudománytár Plus adatbázist használtam az A. G. M. Abbingről szóló említések összegyűjtéséhez és feldolgozásához.

23 Bósztorv Ernő: *Egy hollandus postafőnök érdekes cikke a budapesti 72-es postahivatalnál történt látogatásáról*. *Magyarország*, 11. (1930) 77. sz. 5.

24 B. P.: *Holland könyv a trianoni béke revíziójáért*. *Pesti Napló*, 82. (1931) 106. sz. 8.

25 Pécsi Egyetemi Szent Mór Kollégium.

26 Jelenleg közel 100 ezer fős kisváros Hollandiában.

szenátor²⁷ mondott: a mostani béke csak erőszakos béke. Reméljük a legjobbakat. Szerényen harcolok tovább Trianon ellen. Belgiumból is kaptam segítséget: most a szép Hungária film rendelkezésemre áll, ezért remélem, hogy majd lesz alkalmam bemutatni és kiselőadást tartani Magyarországról. Külön lapon küldöm a szonettet. Teljes szívemből minden jót kívánok, főtisztelendő úrnak, a Maurinum lakosságának és egész Magyarországnak. Abbing Gellert.”²⁸

Abbingről sokat elárul, hogy 1932-ben több magyar intézménybe is megküldte a könyvét, így a Miskolci Állami Hunfalvy Gimnáziumba, sőt 1933. május 31-én reggel 9 körül meg is érkezett oda látogatóba, és beszédet is mondott a diákságnak: „Kedves fiaim! Amikor miskolci barátaim meglátogatására ideérkeztem, el nem mulasztottam, hogy el ne jöjjenek a miskolci állami Hunfalvy reáliskolába. Abba az iskolába, amely ebben a szegényes épületben 16 év óta szenved a trianoni nyomorúság minden átkát. Jól esik látnom azt, hogy e súlyos körülmények közt is lelkes munka folyik eme öreg falak közt és rendületlenül hisznek Magyarországot feltámadásában. Ez az igen tisztelt igazgató úr és a tanári kar érdeme. Tudjátok meg, fiúk, hogy hazátokért nemcsak magyarok küzdenek, de sok hollandus barátotok is veletek érez. Dolgozzatok ezután is lelkesen, szívvel, lélekkel, magyar acélos akarattal és kitartással, mert én is hiszek, hiszek, hiszek Magyarországot feltámadásában! Úgy legyen!”²⁹ Az iskolai szereplése részét képezte egy nagyobb turnénak, hiszen május 29-én este 7 órakor a Magánalkalmazottak Nemzeti Szövetsége revíziós gyűlésén, június 4-én pedig a pécsi Revíziós Liga gyűlésén szerepelt.³⁰ Hazaérve levélben mondott köszönetet a Magyar Revíziós Ligának, amelyről több lap is tudósított. Ebben igen optimistán nyilatkozta, hogy „Mind többen és többen győződnek meg arról, hogy nem a revízió az, amely a békét veszélyezteti, hanem éppen ellenkezőleg, az igazságtalanság további fenntartása fog újabb háborúra, vezetni.”³¹

27 William Borah amerikai szenátor, szenátor 1865–1940.

28 *Egy holland költő a trianoni igazságtalanságról. Új nemzedék*, 13. (1931) 285. sz. 6.

29 Galgói Rácz Viktor: *A Miskolci M. Kir. Állami Hunfalvy János Reáliskola XVI. évi értesítője az 1932–33. iskolai évről*. Miskolc, Ifj. Ludvig István Könyvnyomdája, 1933. 3–5.

30 *Abbing holland publicista Magyarországon. Budapesti Hírlap*, 53. (1933) 118. sz. 8.

31 A. G. M. Abbing holland közíró levele a Magyar Revíziós Ligához. *Pesti Hírlap*, 55. (1933) 146. sz. 7.

1934-ben Abbing újra Magyarországra, Pécsre jött előadást tartani, május 30-án szerdán.³² Itt tartózkodásáról a Pesti Hírlap részletes itinert közölte: „Itt tartózkodása idejére a Magyar Revíziós Liga megfelelő programot állított össze számára. Június 1-ig Pécsen tölt néhány napot, ahol előadásokat is tart, majd 3-án, vasárnap részt vesz a Revíziós Liga szentgotthárdi szervezetének trianoni gyász- emlékü lévön és utána megjelenik Rábatótfalu határmenti vend község orszá[g]zászlójának felavatásán. Hétfőn, június 4-én, amely nap a trianoni békekötés évfordulója, előreláthatóan Miskolcon fog beszédet mondani a Revíziós Liga gyűlésén.”³³ A miskolci programról, illetve Abbing beszédének tartalmáról részletes beszámoló áll rendelkezésre: „A hatalmas tömeg döngő tapsai között kezdte el ezután beszédét A. G. M. Abbing. Csaknem egy teljes órán keresztül, lelkesedéstől fűtött szavakkal ismertette azt a páratlan gázságot, amelyet Trianonban követtek el Magyarország és a történelmi igazság ellen, majd áttért az utolsó esztendő külpolitikai változásainak ismertetésére. A kisantant perfid intrikái ellenére is ez az utolsó esztendő már a revízió szent érdekeit szolgálta. A négyes paktum kudarca, a népszövetség tehetetlensége, az olaszok és osztrákok Magyarországgal szemben megnyilvánult őszinte együttérzése, **Anglia és az angol parlament tekintélyes részének megmozdulása a magyar igazság mellett**, mind hatalmas léptekkel vitték előre a revízió megoldásának kérdését. A mostani népszövetségtől kevés jó várható, de viszont Németország kilépésének következtében ennek a tehetetlen intézménynek teljesen elveszett a politikai befolyása. Nemcsak Magyarország külpolitikai sikerei visznek közelebb a revízióhoz, de érleli ezt a gondolatot a Duna-medence és közvetve emiatt Közép-Európa és Európa gazdasági válsága is. Eljutottunk oda, hogy megismerték a válság főokát abban a vak politikai balfogásban, hogy az ezeresztendő, zárt gazdasági egységet képező Magyarországot esztelenül feldarabolták. [...] Vérlázító eseteket sorolt fel ezután A. G. M. Abbing a megszállt területeken lejátszódó bestiális kegyetlenségekről, melyeket a tehetetlen kisebbségekkel szemben követnek el a koncot féltő hódító nemzetek. Remény, küzdelem és kitartás az a három jelszó, amely

32 Abbing Gellert magyarnyelvű előadása a Maurinumban. *Dunántúl*, 24. (1934) 120. sz. 5.

33 A. G. M. Abbing *Magyarországon*. *Pesti Hírlap*, 56. (1934) 121. sz. 11.

Magyarország feltámadásához vezet és elmondom Petőfivel: A magyar név megint szép lesz, méltó régi nagy híréhez – fejezte be gyűjtő hatású beszédét a Liga holland vendége. Leírhatatlan taps követte Abbing meggyőződéstől áthatott szavait; éltették a szónokot, a revízió gondolatát és a holland nemzetet, amely az elsők közt sietett a magyar igazság segítségére.³⁴

Az 1934. évi júniusi fellépéssorozatról is számos lap tudósított, utána azonban a népszerűségi hírek egészen decemberig elültek, amikor is Urmánczy Nándor (1868–1940) országgyűlési képviselő, író, a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája harmadik elnöke egy érdekes történetet publikált a Pesti Hírlapban. E szerint először egy Nagy-Magyarországot ábrázoló propagandabélyeggel ellátott levelet, majd egy Abbing-kötetet kapott postán a szerzőtől. Ezt követően újabb levelet kapott, amelynek egy sora állítása szerint mélyen meghatotta: „Szívemnek minden dobbanása, minden gondolatom az ezer seből vérző magyar nemzeté; szívesen feláldoznám életemet, ha ezzel meg tudnám váltani a nemes magyar nemzet szenvedését.”³⁵

1935-ben is megjelent néhány elszórt ismertetés Abbing egy évvel korábbi látogatásáról, azonban egy 1936. évi híradás rávilágít arra, hogy Abbing tevékenyen segítette a magyar értelmiséget is, ő fordította le hollandra Vargha Damján (1873–1956) *Magyarország és a ciszterciek* c. kötetét,³⁶ és erről természetesen több hazai újságcikk is megemlékezett.³⁷

1936. május 24-én Abbing két év után megint Magyarországra érkezett, amellyel újabb előadássorozata kezdődött meg Miskolcon, Pécsen és Budapesten. Ennek nyitányaként meleg hangú interjút adott magyar nyelven.³⁸ Az előadássorozatról csak június hónapban harminckét híradás történt!

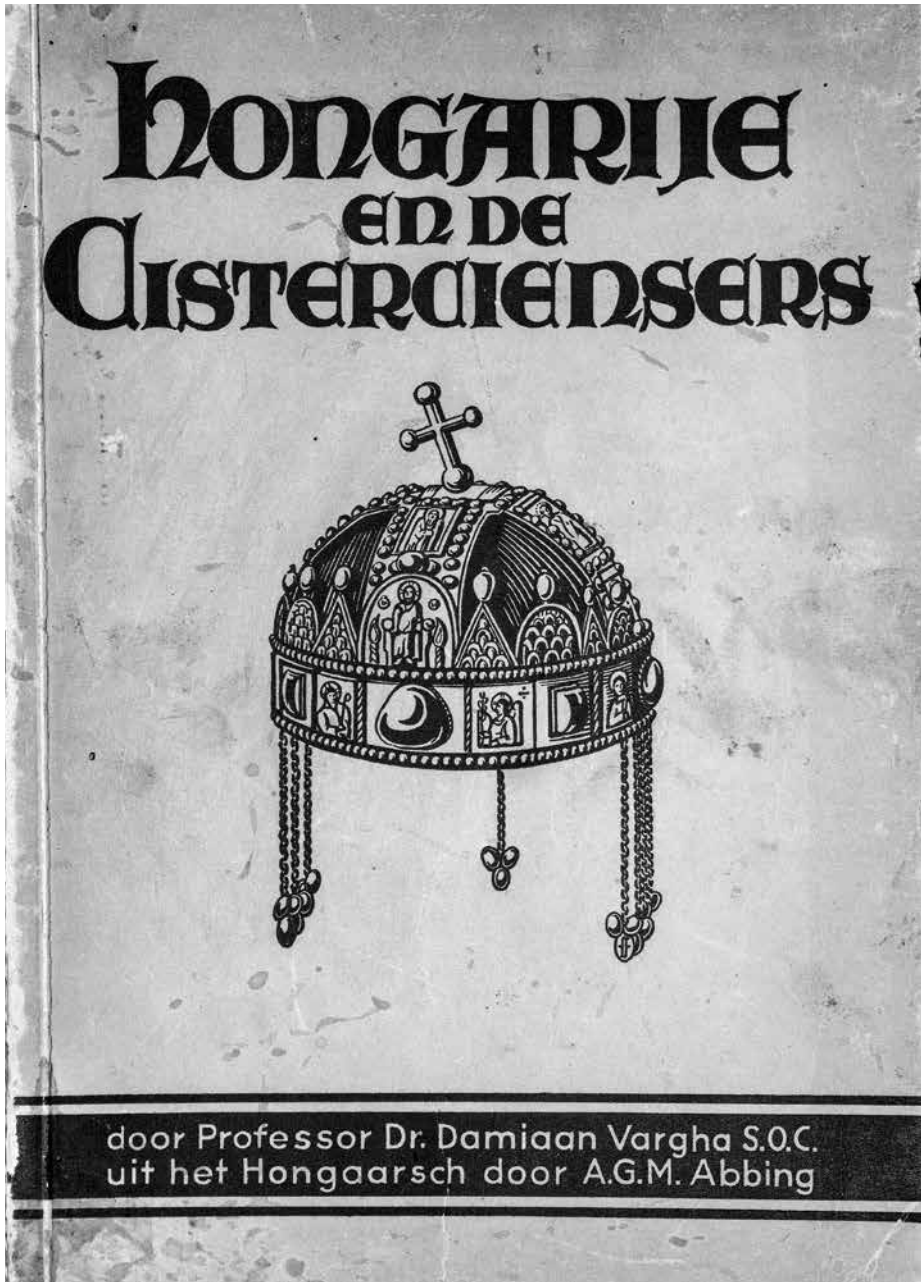
34 *Reggeli Hírlap*, 43. (1934) 124. sz. 23. Kiemelés tőlem.

35 Urmánczy Nándor: Rajongók. *Pesti Hírlap*, 56. (1934) 283. sz. [lapszám nélkül]

36 Vargha Damján tanár könyvének sikere Hollandiában. *Magyarság*, 17. (1936) sz. 9. Az eredeti kötet címe pontosan nem ez, a belőle készült fordítás: Vargha 1935. Vargha munkái részletesen itt: Prímász 2012, 69–75.

37 Köszönettel tartozom Bíró Gergelynek, hogy felhívta figyelmemet az Magyarágkutató Intézet tulajdonában lévő kötetre és a benne található ajánlásra.

38 Rendy Lili: Magyarul tart előadásokat Trianon ellen a délholland mozgóposta igazgatója. *Magyarország*, 43. (1936) 120. sz. 5.

3. kép. Az MKI tulajdonában lévő Hongrije en de Cisterciensers című holland nyelvű könyv borítója

Harcolok Trianon ellen,
mert hiszek a magyar igarságban

Méltóságos
kislödi Dr. Hollán Péter
m. kir. postafőigazgató úrnak
őszinte tisztelettel.

A.G.M. Abbing.

Pécs, 1936 június 1.

4. kép. Az MKI tulajdonában lévő Hongrije en de Cisterciensers című holland nyelvű könyv belső oldaláról készült fotó, A.G.M. Abbing ajánlásával magyar kollégájának

1937 júniusában Abbing megint ellátogatott Magyarországra, ugyanazon „menetrend” szerint.³⁹ Borosnyay Károly 1938 végén írt az elmúlt tíz évről egy összegző cikket, amelyben Abbing magyarokért vállalt munkáját részletezte.⁴⁰ Ebben nem csak azt foglalja össze, hogy Abbing mennyi cikket publikált, és hány előadást tartott a trianoni diktátum igazságtalanságáról, de azt is leírja, hogyan és kiktől tanult magyarul: „Abbing a magyart először a Hollandiába került magyar gyermekekben ismerte és szerette meg. Eljött Magyarországra, hogy közvetlen tapasztalatból ismerje meg a magyart és bajait, de érezte, hogy ennek legnagyobb akadálya az, hogy nem tud magyarul. Nekilátott és megtanulta nyelvünket. Kitűnő mesterei voltak: Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Urmánczy Nándor és Légrádyak. A magyar kiejtést a magyar rádió egykori bemondójától, Scherz bácsitól⁴¹ sajátította el. Mohón neki fogott a magyar könyvek olvasásához és megismerte a trianoni átok minden igazságtalanságát.”⁴² Ugyanezen évben november 18-án Felvidék visszacsatolása alkalmából Abbing levelet is írt a pécsi egyetemistáknak, amelyben a siker feletti öröm és elégedetlenség keveredett: „Az volt a nagy hír, amit november másodikán hallottam a budapesti rádióban. De sajnos, Pozsony, Nyitra, Eperjes, Nagyszöllös és sok más magyar város és falu cseh kézben maradt. A bécsi döntés a megszállt területekből körülbelül öt százalékot adott vissza az ezeréves hazának. Elég ez? Azt hiszem, nekem nem szükséges erre a kérdésre válaszolni.”⁴³

Az 1939. évben szinte semmilyen híradás nem érkezett Abbing felől – mint 1940 februárjának végén kiderült –, hosszas és komoly betegségből gyógyult fel.⁴⁴ Ezután már csak néhány szórvány hír jelent meg Abbingről, az utolsó 1943-ban, amely szerint túlélte Eindhoven bombázását.⁴⁵ Ezt követően pedig már csak 1959-ben említik egy rövid cikkben, amely a magyar La Fontaine-ről,

39 Az 1937 évről olyan sok részletes tudósítás van, hogy azt egy külön cikkben tervezem feldolgozni és bemutatni.

40 Borosnyay Károly: Visszapillantás. *Magyar jövő*, 20. (1938) 264. sz. 4.

41 Scherz Ede (1879–1936) a Magyar Rádió első bemondója.

42 Uo. 4.

43 Magyar üdvözlő levelet írt egy holland postai főigazgató a pécsi egyetemi ifjúságnak Felvidék visszacsatolása alkalmából. *Esti Ujság*, 3. (1938) 274. sz. 8.

44 Nemzetünk barátja: Abbing Gellért ismét síkra száll. *Magyar Jövő*, 22. (1940) 44. sz. 3.

45 Borosnyay Károly: Abbing Gellért eindhoveni postaigazgató él. *Magyar Jövő*, 25. (1943) sz. 4.

Dorosmai Jánosról (1886–1966) szól.⁴⁶ Dorosmai személyesen is találkozott Abbinggel, aki meséit fordította holland nyelvre.

Összefoglalás

Látható, hogy Abbing kötete az 1930-as években berobbant a magyar kortárs recepcióba (majd lényegében eltűnt). A szerző kétséget kizáróan mély magyar hazafias érzelmekkel, komoly nyelvtudással és szorgalommal ápolta magyar kapcsolatait, látogatta Magyarországot és számos előadást tartott. Emellett gondosan figyelt a „piár-menedzsmentre” is. Jól választotta meg a fellépéseinek idejét, és azokat, akiknek könyvéből küldött. A magyar sajtó pedig hálával tudósított munkáiról, fellépéseiről. A szerző élete tudomásom szerint meglehetősen ismeretlen, az interneten fellelhető adatok szerint 1899. július 22-én született, vagyis a *Trianon drámáját* egy 32 éves fiatalember írta meg. További sorsáról a II. világháború végét követő hazai sajtóban nem találtam hírt.

A kötet történeti szemlélete, narratívaképző technikája, érzelmeket elemző stratégiája, igazságkereső magatartása megfelel a korszak hazafias történeti narratívájának, illetve az Abbing által olvasott és felhasznált irodalomnak.

46 Kölkedi István: A magyar „La Fontaine”. *Kisalföld*, 4. (1959) 158. sz. 6.

FORRÁSOK

- A. G. M. Abbing holland közíró levele a Magyar Revíziós Ligához. Pesti Hírlap, 55. (1933) 146. sz. 7.
- A. G. M. Abbing Magyarországon. Pesti Hírlap, 56. (1934) 121. sz. 11.
- Abbing Gellert magyarnyelvű előadása a Maurinumban. Dunántúl, 24. (1934) 120. sz. 5.
- Abbing holland publicista Magyarországon. Budapesti Hírlap, 53. (1933) 118. sz. 8.
- B. P.: Holland könyv a trianoni béke revíziójáért. Pesti Napló, 82. (1931) 106. sz. 8.
- Borosnyay Károly: Abbing Gellért eindhoveni postaigazgató él. Magyar Jövő, 25. (1943) 12. sz. 4.
- Borosnyay Károly: Visszapillantás. Magyar jövő, 20. (1938) 264. sz. 4.
- Bösztvér Ernő: Egy hollandus postafőnök érdekes cikke a budapesti 72-es postahivatalnál történt látogatásáról. Magyarság, 11. (1930) 77. sz. 5.
- Egy holland költő a trianoni igazságtalanságról. Új nemzedék, 13. (1931) 285. sz. 6.
- Galgói Rácz Viktor: A Miskolci M. Kir. Állami Hunfalvy János Reáliskola XVI. évi értesítője az 1932–33. iskolai évről. Miskolc, Ifj. Ludvig István Könyvnyomdája, 1933. 3–5.
- Kölkedi István: A magyar „La Fontaine”. Kisalföld, 4. (1959) 158. sz. 6.
- Magyar üdvözlő levelet írt egy holland postai főigazgató a pécsi egyetemi ifjúságnak a Felvidék visszacsatolása alkalmából. Esti Ujság, 3. (1938) 274. sz. 8.
- Magyarország tükre. A Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1928.
- Nemzetünk barátja: Abbing Gellért ismét síkra száll. Magyar Jövő, 22. (1940) 44. sz. 3.
- Rendy Lili: Magyarul tart előadásokat Trianon ellen a délholland mozgóposta igazgatója. Magyarország, 43. (1936) 120. sz. 5.
- Revíziós Liga: Tatsachen.⁴⁷

47 Azonosítatlan.

Urmánczy Nándor: Rajongók. Pesti Hírlap, 56. (1934) 283. sz. [lapszám nélkül]
 Vargha Damján tanár könyvének sikere Hollandiában. Magyarság, 17. (1936)
 43. sz. 9.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abbing 1931.** A. G. M. Abbing: *Het drama van Trianon. Iets uit de geschiedenis van Hongarije voor, onder en na den wereldoorlog.* Amsterdam-Druk, Jacob van Campen, 1931.
- Dréhr** Dréhr Imre, Dr.: *Magyarország a világ lelkiismerete előtt. Emlékkönyv amerikai magyar testvéreinknek.* Athenaeum, Budapest, [é. n.]
- Hermán** Hermán M. János: Tisza István emlékezete Hollandiában. Letöltés ideje: 2020. december 28. <https://konyvtar.proteo.hu/sites/konyvtar.proteo.hu/files/documents/2011/1477564566.pdf>
- Illik 2016.** Martin Illik: *Magyarország és forradalma.* Unicus, Budapest, 2016.
- Lebourg 1930.** Lebourg, Paul et Jean: *Les consciences se réveillent.* André Delpeuch, Párizs, 1930.
- Légrády 1931.** Légrády Ottó: Igazságot Magyarországnak. *Pesti Hírlap*, Budapest, 1931.
- Magurai** Magurai J.: Das ungarische Problem.⁴⁸
- Mangold 1900.** Mangold Lajos: *A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1900.
- Milotay 1929.** Milotay István: A nation sentenced to death. Una nazione condannata a morire. Egy halálra ítélt nemzet. *Magyarság*, Budapest, 1929.
- Mirowszky 1930.** Mirowsky, Alexius: *Ein Volk klagt an.* H.L. Brönnner's Druckerei u. Verlag, Frankfurt-Main, 1930.
- Noyes 1929.** Noyes, Pierrepoint B.: Misère et ruine sociale des 11 millions d'hommes arrachés par le Traité de paix á l'ancienne Hongrie. Comment un pays millenaire fut démembre. Article publié dans le no. du 11 novembre 1928 de The World de New York– Budapest, 1929.

48 Részben azonosítatlan.

- Péchéány 1928.** Adolphe Pechány, Dr.: *Comment les Tchèques ont la Slovaquie.* [k. n.], Budapest, 1928.
- Primász 2012.** Primász G. Róbert: *Repertorium. A Budai Ciszterci Szent Imre Gimnáziumban 1912 és 1948 között tanító ciszterci atyák irodalmi és tudományos munkássága.* Budapest, 2012. 69–75.
- Rácz 1933.** Galgói Rácz Viktor: *A Miskolci M. Kir. Állami Hunfalvy János Reáliskola XVI. évi értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Miskolc, Ifj. Ludvig István Könyvnyomdája, 1933.
- Surányi 1929.** Surányi, Louis: *La tragédie des peuples danubiens et la Tchéco-Slovaquie.* Atheneum, Frans, 1929.
- Telkesi** Telkesi Tamara: A trianoni béke ratifikálása a brit parlamentben. In: *A trianoni békediktátum ratifikációja külföldön.* Szerk. Illik Péter – Vizi László Tamás. MKI, Budapest, 2021. 13.
- Vargha 1935.** Vargha Damján: *Hongarije en de Cisterciënsers uit het Hongaarsch manuscript vertaald door.* A. G. M. Abbing. Nieuwkuijk, 1935.
- Zeidler 2002.** Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Regio Könyvek, Budapest, 2002. Interneten elérhető: https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/a_magyar_irredenta_kultusz.pdf

JENEY JÁNOS

MAGYARORSZÁGRÓL KÉSZÍTETT TÉRKÉPEK AZ AMERIKAI FÖLDRAJZI TÁRSASÁGNÁL

ABSZTRAKT: Gróf Teleki Pál már 1918 végén látta, hogy Magyarország nagyon gyenge pozícióban van a háborút lezáró béketárgyalásokon. A diplomáciai kapcsolat felvétele nem volt lehetséges, ezért Teleki informális kapcsolatait akarta kihasználni. Ismerte a győztes kormányok mellett dolgozó földrajztudósokat és néhányukkal levelezett. 1919 januárjában egy amerikai misszió tagjaként Teleki barátja, Lawrence Martin járt Budapesten. Ekkor a magyar delegáció anyaga készülöben volt, viszont Teleki így is adott Martinnak térképeket. Ezek egy része később csak az amerikaiak által került Párizsba, és mikor ők távoztak, ezen anyagokat magukkal vitték. Az Amerikai Földrajzi Társaság a kisantant országoktól és a britektől is kapott térképeket, igaz a tőlük kapott térképeket nem vették be az amerikai delegáció anyagai közé. A térképek tartalmának elemzése után egyértelmű, hogy miért állította Lawrence Martin 1923-ban, hogy a magyar kormány szolgáltatta a legpontosabb térképeket a béketárgyalásokra.

KULCSSZAVAK: Teleki, Bowman, Martin, Trianon, néprajzi térkép, Amerika, Amerikai Földrajzi Társaság, békediktátum

Bevezetés

A trianoni békekonferencián minden kormány mellett dolgoztak földrajztudósok, akik még a háború előtti időkből ismerték egymást. Legtöbbjük részt vett az Amerikai Földrajzi Társaság által szervezett transzkontinentális expedíción 1912-ben,¹ amikor másfél hónapig egy vonaton utaztak keresztül Amerikán. A békekötések előtt viszont a tudósok egymással ellentétes oldalt és érdeket képviseltek. A hadiállapot miatt a szemben álló államok között nem volt diplomáciai kapcsolat és volt olyan állam, ahol még a levélforgalmat is korlátozták. Ez egy ellentmondásos helyzetet teremtett: az egyes tudósok ugyan hajlandók lettek volna egymással kommunikálni, a kormányaik és azok szövetségesei² azonban részben vagy egészben ellene voltak ennek a tevékenységnek.

A magyar földrajztudósok – elsősorban Gróf Teleki Pál – megpróbálták a győztes hatalmak kormányait segítő tudósokkal felvenni a kapcsolatot. Ez csak részben sikerült.

Ezzel egy időben az amerikai delegáció megpróbált az Inquiry néven ismertté vált vizsgálat során minél több információt szerezni a különböző országokról.³ A földrajzi háttéranyag kidolgozásával az Amerikai Földrajzi Társaságot bízták meg. A társaság akkori elnöke, Isaiah Bowman már a háború előtt is jó viszonyt ápolt Telekivel, és ez a viszony később sem romlott meg.⁴ Teleki írt Bowmannak, és bár eleinte sokáig tartott, hogy válaszoljon a levelére, adminisztratív akadályt nem gördítettek kommunikációjuk útjába. Teleki próbálta felvenni a kapcsolatot a britekkel is, de ott a külföldiekkel foglalkozó hivatal nem továbbította a levelet a címzettnek.⁵

1 Memorial Volume of the Transcontinental Excursion of 1912., 1915, 31–40.

2 Isaiah Bowmannal franciaországi tartózkodása alatt a magyar fél felvette vele a kapcsolatot.

3 Wright 1952, 16, 199–200.

4 A folyamatos levelezés hangneméből egyértelmű, hogy jó a viszonyuk.

5 RGS Library: RGS/CB8 (1911–20)

Teleki kapcsolata az amerikai béke delegáció tudósaival

A Teleki által Bowmannak küldött levélből kiderül, hogy Teleki mindent meg akart mozgatni annak érdekében, hogy meggyőzze a győztes hatalmakat arról, hogy ne csak a kisantant igényeinek a végtelen kielégítésére összpontosítsanak, hanem legalább részben próbálják meg megvédeni Magyarország érdekeit. Az első levélre több hónap után kapott választ. Ennek oka többek között az is lehet, hogy azt Teleki New Yorkba küldte, de Bowman eközben már Párizsban volt.⁶ Bowman válaszában megírta, hogy Teleki küldeményét akkor kapta meg, amikor hazatért New Yorkba. Ezt követően több levelet is váltottak. Ezeket nem mindig a postán küldte el, hanem voltak különböző nem hivatalos utak is, mint például egy, a vonaton utazó katonai misszió, amely elvitte a levelet az akkor másodszor is Párizsban tartózkodó Bowmannak.

Az Amerikai Földrajzi Társaság egy másik tagja – aki nagyon jó viszonyt ápolt Telekivel – Lawrence Martin ezredes volt. Teleki Pál 1921-ben, vagyis a trianoni békediktátum aláírását követő évben az Amerikai Egyesült Államokba látogatott, ahol a williamstowni Williams College vendégelőadójaként tartott előadásokat. Az előadások szövegét Lawrence Martin közreműködésével 1923-ban kiadta New Yorkban a Macmillan⁷ kiadó. A kiadványhoz Lawrence Martin írta az előszót, amelyben dicsérte Telekit egyrészt mint tudóst, másrészt mint hazafit. Martin ezredes leírja, hogy Teleki erőfeszítései a trianoni békekonferencia ideje alatt ugyan sikertelenek voltak, de ez szerinte semmit nem von le Teleki érdemeiből. Lawrence Martin azt is megemlíti, hogy ha Teleki nem tette volna meg, amit tett, akkor a trianoni békediktátum akár rosszabb eredménnyel is végződhetett volna Magyarország számára.⁸ Ez az állítás Martin véleményét tükrözi, és mivel konkrétumokat nem említ, mindössze azt bizonyítja,

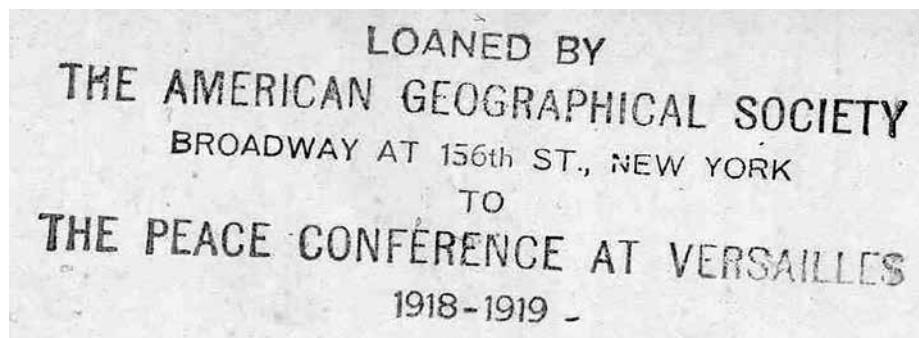
6 AGS Archives: Isaiah Bowman Teleki Pálnak 1919. július 23-án írt levele (nincs jelzet)

7 The Macmillan Company

8 Martin 1923, XV.

hogy tisztelte Telekit és azt külön megbecsülésre méltónak tartotta, amit Teleki tett hazája érdekében 1919-ben.

Teleki első kapcsolatfelvétele az amerikai delegációval 1918 karácsonyán történt: ekkor írt Isaiah Bowmannak. Levelében eleinte felidézte az 1912-ben együtt töltött napokat, majd rátért a magyarországi történésekre. Leírta, hogy milyen nehéz helyzetben vannak, és azt is kifejtette, hogy a megszállók mennyire megnehezítik a körülményeket. Külön felhívta arra a figyelmét, hogy az senkinek sem szolgálja hosszú távú érdekeit, ha Magyarországot feldarabolják.⁹ A levelet Bowmann csak New Yorkba való hazatérésre után kapta meg, majd válaszolt rá. Előtte, még 1919 januárjában Budapestre érkezett a Coolidge misszió tagjaként Bowman kollégája, Teleki barátja, Lawrence Martin. Az amerikaiak a lehető legtöbb forrásból akartak tájékozódni, és nagyszámú dokumentumot szereztek be külföldről, még a vesztes hatalmaktól is. A misszió Budapestre érkezését az akkori újságok is megírták, viszont annak részletei, hogy Teleki milyen anyagokat adott át Martinnak, nem lettek dokumentálva. Ezt csak az Amerikai Földrajzi Társaság könyvtárában lévő anyagok alapján lehet rekonstruálni. Az Amerikai Földrajzi Társaság minden olyan dokumentumra, amelyet az amerikai békedelegáció Párizsban használt, ráütött egy pecsétet, amely szerint az amerikai békedelegáció részére adták kölcsön azokat.¹⁰

1. ábra. Pecsét amerikai békedelegáció által használt térképeken
(American Geographical Society Library)

9 AGS Archives: Teleki Pál Isaiah Bowmannak 1918. december 25-én keltezett levele (nincs jelzet)

10 A pecsét eredeti szövege: „Loaned by the American Geographical Society Broadway at 156th st. New York to the Peace Conference at Versailles 1918-1919”

Egy másik pecsét arról tanúskodik, hogy az adott dokumentumot melyik évben szerezte be a társaság. A Magyarországon készített térképek, amelyeket 1919-ben szereztek be, mind tartalmazzák a béke delegációra utaló pecsétet. Ezen térképek közül egyedül a vörös térkép az, amelyik nem jelent még meg 1919 januárjában. Azt Martin előszavából viszont tudjuk, hogy a vörös térkép két példányát Teleki egy későbbi időpontban adta át neki Genfben, ugyanis megemlíti, hogy találkoztak, a térkép pedig megtalálható azon anyagok között, amelyeket Martin szerzett be Magyarországról.¹¹ A könyvtárban végzett kutatások alapján Teleki a következő térképeket adta át Martinnak Budapesten 1919 januárjában:

- Dr. Bátky Zsigmond: A Magyar Szent Korona Országainak néprajzi iskolai fali térképe. Budapest, 1909. Egy szelvény. Katalógus jelzet: 642 C-1909.
- Paul Teleki: The Communes of Hungary showing the persons able to read and write (Magyarország községei az írni-olvasni tudó lakosság bemutatásával). Budapest, 1919. 51 Szelvény. Katalógus jelzet: 642-b C-1:200 000
- Paul Teleki: The Communes of Hungary showing the persons speaking Hungarian (Magyarország községei a magyarul tudó lakosság bemutatásával). Budapest, 1919. 51 Szelvény. Katalógus jelzet: 642-b C-1:200 000
- Paul Teleki: The Communes of Hungary showing the distribution of religions (Magyarország községei a vallási megoszlás bemutatásával). Budapest, 1919. 51 Szelvény. Katalógus jelzet: 642-b C-1:200 000
- Ismeretlen szerző: Különböző Statisztikai adatokat bemutató Magyarországot ábrázoló térképek. Budapest, 1918. 16 Szelvény. Katalógus jelzet: OV 642-b C-[1918?]
- Paul Teleki¹² (Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly): Ethnographical Map of Hungary (1:200 000) (Magyarország néprajzi térképe). Budapest, 1918. 48 szelvény. Katalógus jelzet: 642 C-1918

11 Martin 1923, XII.

12 A térképet Kogutowicz Károly és Bátky Zsigmond készítették, a katalógusban mégis Teleki van feltüntetve, mint szerző. Sem a borítóra, sem a szelvényekre nincs ráírva a szerzők neve.

- Ismeretlen szerző: Magyarország (Egy 1914-es alaptérképen felülnyomással 1840-es állapot szerint bemutatja Erdély magyar és német lakosságát. A felülnyomás 1919-ben készült.) Budapest 1914/1919. Egy szelvény. Katalógus jelzet: 642 C-[1840]
- Ismeretlen szerző (valószínűleg Cholnoky Jenő és Teleki Pál): Ethnographical map of Hungary (Magyarország néprajzi térképe). Budapest, 1918. Egy szelvény. Katalógus jelzet: 642 C-[1919]

Az Amerikai Földrajzi Társaság és így rajtuk keresztül az amerikai kormány természetesen más országokból is szerzett be olyan térképeket, amelyek Magyarország etnikai viszonyait ábrázolták. Az, hogy ezen térképeket hogyan szerezte be a társaság, nem lett feltárva, de a vele szövetséges államoktól akár hivatalos diplomáciai úton is beszerezhetette. A nem Magyarországon készített, de az ország területét bemutató térképek a következők:

- Paul Langhans: Tageskarte zur Serbischen Frage (Naprakész térkép a szerb kérdéshez). Gotha, 1910. Katalógus jelzet: 660 C-[1910?]
- Val. Popa, N. Istrate: Harta Ethnografica Pamahutulu Romanesc (A román föld néprajzi térképe). n.i., 1916. Katalógus jelzet: 666 C-1916
- Prof. A. D. Atanasiu, Prof. Sc. Demetresco: Carte Ethnographique des Regions Habitées par les Roumains.(A románok lakta területek néprajzi térképe) Párizs, 1919. Katalógus jelzet: 666 C-1919
- Aurelian Florinescu: Harta Ethnografica Atinuturilor Romanesti de sub Stapanirea Austro-Ungara (Az osztrák–magyar uralom alatt álló román területek néprajzi térképe). Bukarest, 1914. Katalógus jelzet: 666-C.W4 C-1914
- Ismeretlen szerző: Carte Ethnographique de L'Autriche-Hongrie (Ausztria–Magyarország néprajzi térképe). n.i., 1918. Katalógus jelzet: 641 C-[1918?]
- Ismeretlen szerző: Carte Ethnographique de La Hongrie (Magyarország néprajzi térképe), n.i., 1918. Katalógus jelzet: 642 C-[1918?]
- Ismeretlen szerző: Harta etnografica si electorala a Ungariei (Magyarország néprajzi és választási térképe). Berlin, 1894. Katalógus jelzet: 642 C-1894

- Dr. Franz Ritter: Karte der Verteilung der Bevölkerung Österreich-Ungarns (Ausztia–Magyarország népességmegoszlásának térképe). Bécs, 1886. Katalógus jelzet: 641-C.S6E2 C-[1919?]
- Jovan Cvijić: Ethnographic map of Central Europe (Közép-Európa néprajzi térképe). n.i., 1918. Katalógus jelzet: 600-c/b C-1:1 000 000 Cvijić
- Dr. Franz Ritter: Sprachenkartre von Österreich-Ungarn (Ausztia–Magyarország nyelvtérképe). Bécs, 1888. Katalógus jelzet: 641 C-1888

A térképek tartalmáról és minőségéről már első ránézésre lehet látni, hogy a magyarok által készített térképek sokkal részletesebbek és sokkal aprólékosabban lettek kidolgozva, mint azok, amelyeket a győztesek készítettek. Ezt Martin is elismeri, sőt, azzal méltatja Telekit, hogy az összes olyan kormány közül, amely szolgáltatott térképet Amerika részére Magyarországról – legyen az a szövetségesektől vagy a központi hatalmaktól – a Teleki által szolgáltatott térképek voltak a legpontosabbak és legrészletesebbek.¹³ Külön kiemeli, hogy – bár Teleki Magyarország érdekeit képviselte – az általa átadott térképek és egyéb dokumentumok egy pártatlan tudós objektív munkáját tükrözik.

A térkép mint modell

Annak érdekében, hogy megértsük, milyen kompromisszumok szükségesek egy adatsor térképre való felvitelénél, meg kell érteni a térkép fogalmát. Legtöbb ember látott már térképet, így a szó hallatán viszonylag egyértelmű, mire gondol. Ahhoz, hogy értsük, hogy ugyanazon adatsorból hogyan lehet több olyan térképet készíteni, amely első ránézésre is nagyon eltér egymástól, meg kell érteni a térképkészítés néhány alapelvét. A térkép a földfelszín (vagy más égitest) felszínén található természetes vagy mesterséges tárgyak és a felszínre vonatkoztatott jelenségek kicsinyített és egyszerűsített, matematikai szabályok alapján síkba fejtett modellje. A kicsinyítési arányt hívjuk méretaránynak. Az egyszerűsítést a

13 Martin 1923, XI.

térképészetben generalizálásnak nevezzük. Ennek mértéke függ a méretaránytól és a térkép céljától. Fontos, hogy azon adatokat, amelyek a térkép céltematikáját mutatják be, a lehető legkevésbé generalizáljuk. A kicsinyítés miatt természetesen nincs olyan terület, amelyen a generalizálás elkerülhető lenne.

A magyar statisztikák mint adatforrások

A magyar népesség etnikai hovatartozásáról mindössze egy hiteles adat állt rendelkezésre: a magyarországi népszámlálások. Egy térképen az adatok forrását fel kell tüntetni, ezt a magyar térképészek meg is tették. Ezzel szemben nagyon sok, a győztes oldalon álló államoknak dolgozó térképész nem tette meg ugyanezt, így nem tudni, hogy milyen adatforrást használtak. Az ismeretlen adatforrással rendelkező térképek nagy részén bemutatott adatok nem egyeznek a népszámlálási adatokkal. A térképészet feladata a térképkészítés, ez pedig ez esetben a népszámlálás adatainak olyan térbeli bemutatását jelenti, amely a lehető legjobban tükrözi a valóságot. A térképésznek mindössze annyi dolga van a statisztikákkal, hogy meggyőződjön arról, hogy az adatok hitelesek és a valóságot tükrözik. Nem feladata tehát az adatok részleteiben történő ellenőrzése és felülbírálata, hanem arról kell megbizonyosodnia, hogy azok hiteles forrásból származnak. Ez jelen esetben a KSH által hitelesített népszámlálási kötet. Sokan, elsősorban a Magyarországgal szemben álló országokban kételkedtek az adatok valóságtartalmában. Ennek tükrében érdekes, hogy a Magyarországgal egyáltalán nem szimpatizáló brit földrajztanár, B. C. Wallis,¹⁴ aki a háború végén Magyarország-szakértőként volt kezelve a britek részéről, írt egy cikket 1916-ban a *Geographical Journal*-ban, amelyben leírta, hogy a magyar népszámlálás eredménye hitelesnek tekinthető.¹⁵ Részletesen kifejti azokat az aggályokat, amelyeket megfogalmaznak a népszámlálással kapcsolatban és megcáfolja őket. Egyik ilyen aggály, hogy a nemzetiségeket csak betűvel jelölik, és a magyarok jelölésére használt m és a németek jelölésére használt n betűt könnyű összekeverni. Azzal vádolták a magyar hatóságokat,

14 Nem használta a teljes nevét.

15 Wallis 1916, 179.

hogy a németeket magyarként jelölik. Ezt Wallis megcáfolja, ugyanis szerinte ennek feldolgozása pontosan történt. Egy másik példa, amelyet említ, hogy nem a nemzetiséget, hanem az anyanyelvet kérdezték. Ugyanakkor Wallis kifejti, hogy Magyarországon akkor ez a kettő az esetek többségében megegyezett. Azok az esetek, ahol ez nem egyezett, elenyészőnek tekinthetők és nem változtatnak olyan mértékben a népszámlálás végső eredményén, hogy az a térképkészítésre hatással lenne. Később, 1918-ban írt egy másik cikket, amelyben már támaszt kétségeket a magyar statisztikával szemben. Ez jelen tanulmány utolsó fejezetében van részletesen kifejtve.

A Magyarországon készült térképek bemutatása

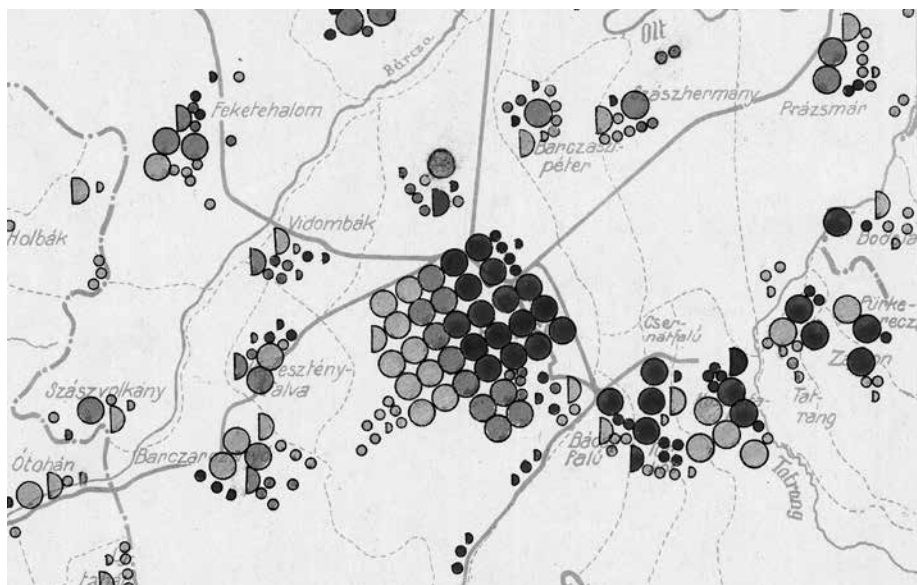
A Magyarországon készült térképek a magyar olvasó előtt valószínűleg ismeretek, így elég röviden bemutatni három térképet, amelyek referenciaként szolgálnak azért, hogy megértsük valóban miért pontosabbak, mint a külföldi térképek. A következő térképeket érdemes megvizsgálni:

- Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly által 1:200 000 méretarányban készített *Magyarország néprajzi térképe* című térképsorozat, amely pontmódszerrel ábrázolja településenként a népességet
- Teleki és Cholnoky által készített, *Magyarország néprajzi térképe* című művet, amely a vegyes lakosságot ábrázolja nagyon szembetűnően
- Teleki Pál által készített, vörös térképként ismertté vált, *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* című térképművet, amely a népsűrűség alapján mutatja be Magyarország etnikai szerkezetét.

Fontos, hogy ezek a térképek mind az 1910-es népszámlálás alapján készültek, amely a teljes történelmi Magyarország területén készült utolsó népszámlálás, és egyben az akkor rendelkezésre álló legfrissebb adatsor is volt.

A Bátky–Kogutowicz-féle sorozat 54 szelvényen mutatja be a teljes történelmi Magyarország területét. A szelvények mérete eltérő, viszont nagyjából egy szelvény fér el egyszerre az asztalon. Ez a térkép a legrészletesebb, amely a

Kárpát-medence etnikai összetételéről készült, ugyanis minden olyan nemzetiséget bemutat, amelynek lélekszáma az adott településen eléri az ötven főt. A tanyák elhelyezkedését is külön mutatja. A térkép a népséget pontmódszerrel ábrázolja. A pont színe a nemzetiséget, míg a mérete a lakosságszámot jelöli. A négy különböző méretű pont 50, 100, 500, illetve 1000 lakost jelöl. A legnagyobb hiányossága a nagy mérete és az a tény, hogy a pontmódszeres ábrázolás miatt nehéz megállapítani, hogy az összefüggő területeken milyen lakosság él. Valószínűleg ezért nem került be a magyar béke delegáció anyagai közé. Ez az egyetlen néprajzi térkép, amelyen nemcsak a népsűrűség, hanem a népesség abszolút száma ötven főre kerekítve is leolvasható. Készült róla egy 1:300 000-es méretarányú levezetett változat. Ezt a térképet nem adta át Teleki az amerikaiaknak és a béke delegáció anyagai közé sem került be, viszont az 1921-ben tartott williamstowni előadásából 1923-ban kiadott könyvben felhasználták egyes részeit. Ekkor került belőle egy példány az Amerikai Földrajzi Társasághoz. A levezetett változat bár valóban kisebb volt, mint az eredeti, de ugyanazokat a

2. ábra. Részlet Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly 1:200 000 méretarányú térkép 40. szelvényéből (American Geographical Society Library)

hiányosságokat tartalmazta. Ugyanakkor, ha elég ideje volt egy hozzáértő személynek és sokáig tanulmányozta, akkor nagyon jó képet kapott az ország etnikai szerkezetéről. Valószínűleg ez az oka, hogy Teleki ezt a térképet Lawrence Martinnak adta Budapesten, ahelyett, hogy kísérletet tett volna a békekonferencián történő bemutatásra. Azt csak utólag tudjuk, hogy erre egyébként sem lett volna lehetősége. Ő abban a reményben készítette a szakmai háttéranyagot, hogy lesz lehetőség annak bemutatására.

A második térkép, amely nagyon részletes, Teleki Pál és Cholnoky Jenő közös térképe. A térképezési módszert Cholnoky Jenő dolgozta ki 1903-ban, amikor az 1900-as népszámlálás alapján készítette el Magyarország néprajzi térképét. A járások népességét veszi alapul: minden járás területét felosztja téglalapokra, és olyan százalékban színezi ki a téglalapokat egy adott színnel, ahány százaléka az adott nemzetiség a járás összlakosságának. A színeket úgy helyezi el, hogy a lehető legjobban mutassák a lakosság etnikai szerkezetét, így nagyon jól lehet látni az etnikailag vegyes területeket. A térkép egyetlen ko-

3. ábra. A Délvidék a Cholnoky-féle módszerrel az 1910-es népszámlálás alapján
(A szerző által készített digitális faksimile)

moly hiányossága, hogy nem mutatja a népsűrűséget. Annak érdekében, hogy ezt némileg kompenzálja, Teleki készített egy melléktérképet hozzá, amely az ország népsűrűségét mutatja. Viszont mivel ez nem a főtéérképen van, így nehéz a kettőt együtt értelmezni.

A legismertebb Teleki Pál *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* című műve, közismert nevén vörös térkép. Az utóbbi nevet onnan kapta, hogy a térkép közepén elhelyezkedő nagy magyar tömböt vörössel ábrázolta, így első ránézésre a térkép vörösnek tűnik. Egy négyzetmilliméter jelent ezer lakost, így egy térképen lehet látni a lakosság etnikai hovatartozását, a lakatlan területeket és a népsűrűséget. Az utóbbi kettőt a Cholnoky-féle módszerrel készített térkép nem mutatja. A Bátky–Kogutowicz térképről bár leolvasható, de nem ennyire könnyen, mint a vörös térképről. A térkép kisebb méretaránya miatt egy lapon áttekinthető az egész ország etnikai szerkezete. A vegyes lakosságú területek viszont a Cholnoky-féle térképen jobban szembetűnnek, ahogy a nagyon kicsi szórványok is.

4. ábra. Tájkép Kommandó közelében. Látszik, hogy a terület zord és lakatlan
(A szerző saját fotója)

Külföldi térképek bemutatása

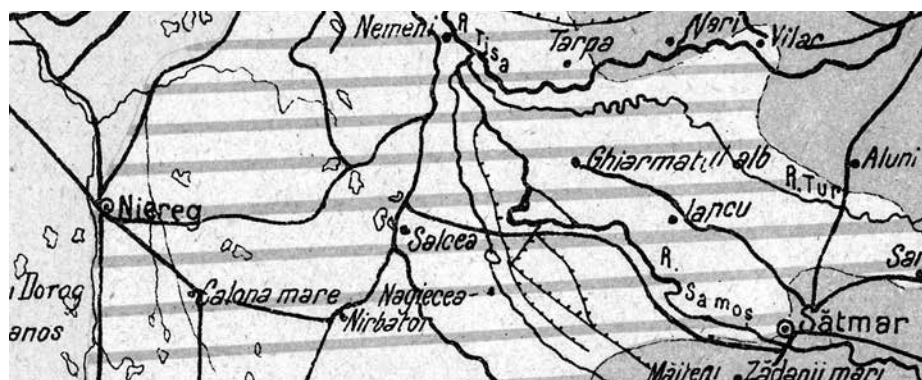
Miközben a magyar térképészek igen rövid idő alatt nagyon jó minőségű térképeket készítettek, addig a győztes hatalmaknak dolgozó térképészek meglehetősen elnagyolt, rossz minőségű térképeket hoztak létre, vagy meglévőket használtak fel.

A román térképek közül egyik sem ábrázolja a népsűrűséget, a lakatlan területeket pedig ha ábrázolja is, akkor sem következetesen. A vegyes lakosságú területeket pedig úgyszintén nagyon korlátozottan és elnagyoltan jeleníti meg.

Ilyen térkép Prof. A. D. Atanasiu és Prof. Sc. Demetresco *Carte Ethnographique de la Roumanie et des Régions Habitées par les Roumains* című térképe. A térkép egyértelműen túlgeneralizált, és nem mutatja sem a népsűrűséget, sem az etnikailag vegyes területeket. A lakatlan területek helyén következetesen román lakosságot mutat. Ezek közül a leginkább feltűnő a Hargita, ugyanis ezt színmagyar területek veszik körül. Az etnikai határok nagyon felületesen vannak ábrázolva, így a szórványok nem észlelhetők, és a Délvidék azon részei, amelyek látszanak, a térképen sem tűnnek annyira vegyesnek, mint akár a Cholnoky-féle térképen, akár a vörös térképen. A román lakosság nagyon el van nagyolva, a kalotaszegi és partiumi magyarság alig látszik, míg a többi magyar szórvány egyszerűen el van hagyva. A székelyföldi magyarság pedig sokkal kisebb mértékben van feltüntetve, mint annak valós kiterjedése. Nem egy nagy magyar tömbnek látszik, ugyanis egy román tömb van ábrázolva a Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy vonaltól nyugatra, így ezáltal a tömbmagyarság ketté van vágva. A Kárpátok mindenhol román lakta területként vannak feltüntetve, holott ezek valóban lakatlan vagy gyéren lakott területek. A Kovásznától keletre eső gyéren lakott rész színromán területként van ábrázolva, miközben ott valójában magyar lakosság élt (az ott található Kommandón a mai napig magyar többség él). A dél-erdélyi németiséget is kisebb kiterjedésben ábrázolja, mint a valóság. A névrajz részben magyar, részben román neveket használ a térkép teljes területén. Néhány példa: Kolozsvár helyett Cluj van írva, Nagyvárad helyett Oradea Mare, Székelyudvarhely helyett pedig Odorhei, viszont pl. Balavásár és Marosújvár magyarul vannak feltüntetve. A felsorolt helynevek-

Egy további érdekes román térkép Aurelian Florinescu *Harta Ethnografica Atinuturilor Romanesti de sub Stapanirea Austro-Ungara* című térképe. Ezen nagyon furcsa és különös jelkulcsi kategóriák vannak. Az egyik az elmagyarosodott románok kategória, akik a térkép szerint a Békéscsaba–Szeghalom–Hajdúszoboszló–Debrecen–Nyíregyháza–Kisvárda vonaltól keletre élnek. Az nem világos, hogy ezt a kategóriát mi alapján határozták meg és milyen forrást használtak hozzá. A kalotaszegi magyarság alig van feltüntetve, ahol mégis, ott elmagyarosodott románként. Mindössze a székelyföldi magyarság van magyarként bemutatva és a Hargita is magyarlakta területként van ábrázolva. Ez a helyes megoldás abban az esetben, ha nem mutatják a lakatlan területeket.¹⁶ Székelyföld nyugati része viszont románként van bemutatva. Marosvásárhely, ahol akkor túlnyomó többségben magyar lakosság élt, románlakta terület a térképen. A dél-erdélyi németiség nagyon korlátozottan van bemutatva. Csak Zágor környéke van németlakta területen területként jelölve. Többi terület német–román vegyes területként van ábrázolva. Észak-Erdélyben is csak két apró területen mutatják be a németlakta területet németként, a többi németlakta terület vegyes területként van ábrázolva. Ehhez egy külön jelkulcsi elemet használt. Bár első ránézésre úgy tűnik, hogy ezáltal be vannak mutatva az etnikailag vegyes területek, ugyanakkor a legtöbb ilyen terület nincs ábrázolva. Továbbá csak olyan etnikailag vegyes területeket mutattak be, ahol a románokkal együtt él egy másik nemzetiség (a térképen szerepel még olyan terület, ahol a románok és a ruszinok élnek egy adott területen, de ez nem a történelmi Magyarország területén, hanem Bukovinába van). Ezen területek nagyon korlátozottak. A jelkulcsban nagyon hasonlít a románokra használt jelkulcsi elemre, így a térkép ránézésre túlnyomó román többséget mutat Erdély területén. Ha viszont csak a románoknak használt jelkulcsi elemet nézzük, akkor is nagyon nagy román túlsúlyt mutat. A románság északi irányba Husztól északra nyúlik. Munkács a román–ruszin etnikai vonalon van a térkép szerint. Huszt és Munkács környékén mutatnak egy kis kiterjedésű németiséget.

16 Amennyiben a többségi lakosságot ábrázoljuk egy adott vonatkozási területen (pl. közigazgatási egység), akkor az adott vonatkozási terület esetleg lakatlan területeit is e szerint kell kiszínezni.

6. ábra. Nyíregyháza és Szatmárnémeti közötti terület Florinescu térképén
(American Geographical Society Library)

A fent tárgyalt térképek mindegyike Erdélyt mint túlnyomórészt román lakta területet mutatja be. A románság a valóságnál sokkal nagyobb túlsúlyt mutat. A vörös térkép egy sokkal objektívebb képet ad a románság erdélyi lélekszámáról és az általuk lakott területről. Ha megnézzük a vörös térképet, akkor látjuk, hogy bár valóban jelentős számban élnek Erdélyben románok, de nem akkora túlsúlyban, mint ahogyan azt a román térképek mutatják.

Egy román nyelvű, de Berlinben készült térkép, amelyet jelen tanulmányban tárgyalunk, egy, a teljes történelmi Magyarországot ábrázoló térkép. A térkép 1894-ben készült, és ezért mindössze azért van jelentősége, mert a románok átadták az amerikai béke delegációnak. A térkép 1920-ban elavultnak tekinthető. Színekkel jelöli a nemzetiségeket, és fekete sraffozással a különböző választási körzetekben győztes pártokat. A térképből az látszik, hogy míg az ellenzékre inkább a magyar lakosság szavazott, addig a kormánypártokra főként a nemzetiségek által lakott terület. Az etnikai adatokat viszonylag egyszerűsített formában jeleníti meg: lakatlan területeket nem ábrázol és a szórványokban élő népesség sem látszik rajta. Ugyanakkor a térképet nem lehet összehasonlítani a többi térképpel, ugyanis egyértelműen más adatokkal dolgozott, és elkészülésétől számítva volt további két népszámlálás és hét választás. Nem világos, hogy átadásának mi volt a célja, hacsaknem az, hogy azt mutassa, hogy Apponyira inkább a magyar nemzetiségű lakosság szavazott. A nemzetiségi adatok túlzottan generalizáltak. A népsűrűség nem látható, ahogyan az etnikailag vegyes területek sem.

Szerbektől származó térképsorozat a Jovan Civjić által készített, 1:1 000 000 méretarányú Európa-sorozat. Sem a népsűrűség, sem a lakatlan területek nem olvashatók le róla, igaz, az adatok sűrűsége nagyobb, mint a román térképeké. Az etnikailag kevert területeket nem mutatja olyan jól, mint a magyar térképek. A kalotaszegi magyarság nagyon csekély mértékben látszik. Az összes, az amerikaiakhoz került, kisantant által készített térképek közül ez mutatja be legjobban a székelyföldi magyarságot, valamint a dél-erdélyi németiséget. A magyar Alföld keleti részén Civjićnél is sokkal nyugatabbra nyúlik be a román szórvány, mint a magyar térképeken. A Bánság keleti részén bár látszik, hogy etnikailag kevert a terület, de nem olyan mértékben, mint a magyar térképeken. Erdély Székelyföldön kívüli része egyértelműen román többségűnek látszik. Ennek oka elsősorban az, hogy a népsűrűség nincs ábrázolva.

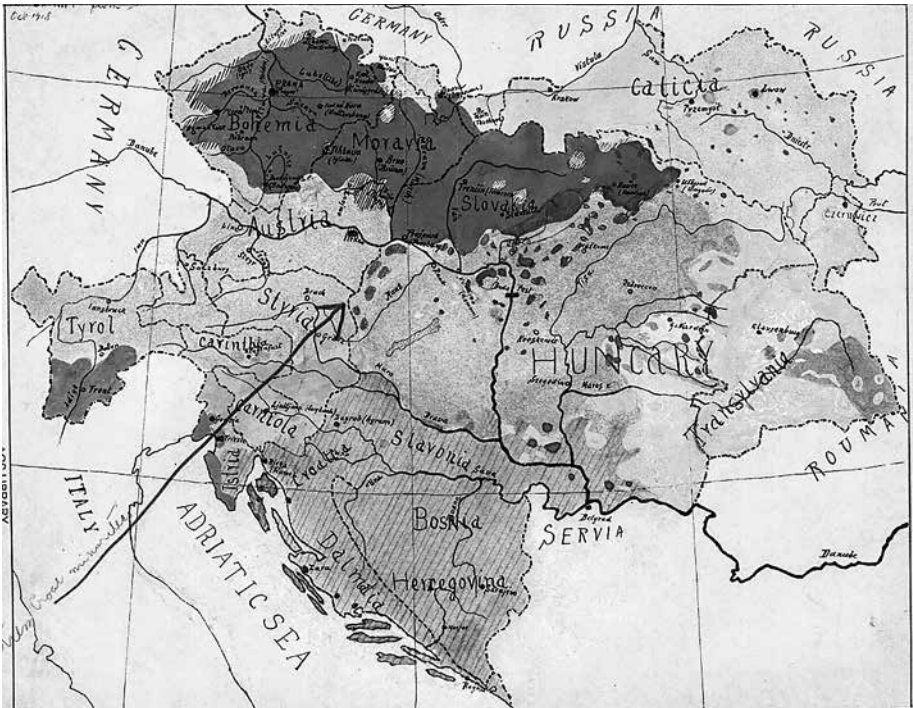
Természetesen Civjić térképének legérdekesebb részei azok a területek, amelyek a Magyar Királysághoz tartoztak, és amelyekre a megalakulóban lévő délszláv állam igényt tartott. Ezek a Bánság nyugati része, a Bácság (Bácska) és az ország Horvátországgal határos területei.¹⁷ A Tiszától nyugatra látszik a magyar, német és szerb népesség, de a kevertség mértéke kisebbnek tűnik, mint a Cholnoky-féle térképen. Bár a népsűrűség hiánya nem annyira szembetűnő itt, mint a hegyvidéki területeken, de valójában itt sem egyenletesen oszlik el a lakosság. A Baranyában és Tolnában élő németiség is egyértelműen látszik. A délszláv népek egy kategóriába vannak sorolva, ez pedig egy etnikailag sokkal homogénebb területként mutatja be a Délvidéket, mint Teleki térképe. Teleki három kategóriát használt, ugyanis külön voltak a szerbek, horvátok és bunyevácok. Ugyancsak nincsenek elkülönítve az északi szlávok¹⁸, ami a Délvidék esetében a ruszinokat és a szlovákokat jelenti. Ezzel gyakorlatilag lecsökkentette az ábrázolni kívánt felületek számát, így sokkal homogénebb lesz a felület és kevésbé tűnik soknemzetiségű területnek. A térképen nem adták meg az adatok forrását, viszont az ábrázolási módszer és az összevont kategóriák torzítják a terület etnikai szerkezetéről átadott képet.

17 Mivel Horvátország már 1918-ban különvált, így nem vesszük figyelembe a területet.

18 A térképen Civjić északi szlávok megnevezést használta.

Érdekesség, hogy az Amerikai Földrajzi Társaság gyűjteményében a későbbi Csehszlovákiát érintő, a háborúban győztes országoktól beszerzett térképek, amelyeken megtalálható a békedelegáció pecsétje, kizárólag Csehország és Morvaország, valamint a Szudétavidék területét érintik. Az első, Csehszlovákok által készített, a Felvidéket is ábrázoló térkép csak 1923-ban érkezik New Yorkba egy borítékban, amelyet személyesen Masaryk elnök címzett meg az Amerikai Földrajzi Társaság részére, és kísérőlevelében mint ajándékot jelöli meg.

A Masaryk által küldött négy térképből három etnikai térkép. Ezek közül kettő Európát ábrázolja, egy pedig az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területét. Az előbbi kettő az ábrázolt terület és a méretaránya miatt nehezen hasonlítható össze a trianoni tárgyalásokra szánt térképekkel. Az viszont látszik mindkét térképen, hogy a magyar–szlovák etnikai határ nem egyezik meg a később csehszlovák–magyar határral. A harmadik térkép kézzel van rajzolva, pontatlan fokhálózattal rendelkezik, és a méretarányhoz képest indoktalanul túl van generalizálva. Az adatok forrása ismeretlen, a térkép színvonala pedig alacsony a magyar térképészek munkájához képest. Nem világos, hogy a Duna–Tisza között látható szlovák szórvány milyen adatok alapján került meghatározásra, ugyanakkor az alaptérkép és az adatok látszólagos pontatlansága miatt ezek helye az olvasó számára nehezen beazonosítható. A szlovákság által lakott terület mérete látszólag nagyon eltúlzott, miközben a felvidéki magyarság teljesen hiányzik (a csallóközi magyarság megjelenik), a felvidéki németiség pedig nagyon korlátozottan van jelen. A csehek és szlovákok egy nemzetként vannak ábrázolva. Mivel e két nemzet nyelvi határa viszonylag jól behatárolható, továbbá Magyarországon csak nagyon kevés cseh nemzetiségű egyén élt, így ennek a Csehszlovákiához került magyarországi területek vizsgálatakor kisebb a jelentősége, mint a Délvidéket ábrázoló térképeken történt kategória-összevonásoknak. A történelmi Magyarország többi területe is nagyon elnagyolva van bemutatva, és az etnikailag kevert területek egyáltalán nem látszanak. A Délvidék semmivel sem tűnik kevertebbnek etnikai szempontból, mint Erdély vagy a Felvidék. Erdélyben látszik a székelyföldi magyar tömb, de a kalotaszegi magyarság és a dél-erdélyi magyar szórvány meg sem jelenik. A Partiumban látszik a románságban néhány magyar és szlovák folt. A magyar–szlovák nyelvhatár Budapest–Miskolc vonaltól északra eső részén van egy ragasztásos javítás.

7. ábra. Masaryk által készített és 1923-ban Amerikába küldött etnikai térkép
(American Geographical Society Library)

Brit térképek Amerikában

Egy érdekesség azon térképek megjelenése az Amerikai Földrajzi Társaság folyóiratában, a *Geographical Review*-ban, amelyeket a brit B. C. Wallis készített. Az országot négy részre osztotta (Észak-Magyarország¹⁹, Közép- és Nyugat-Magyarország²⁰, Kelet-Magyarország²¹ és Dél-Magyarország²²) és mindegyik részről készített három térképet: domborzati, népsűrűségi és etnikai megoszlást ábrá-

19 A *Geographical Review* 6. kötet 3. sz. térképmelléklete (Northern Hungary)

20 A *Geographical Review* 6. kötet 5. sz. térképmelléklete (West-Central Hungary)

21 A *Geographical Review* 6. kötet 2. sz. térképmelléklete (Eastrn Hungary)

22 A *Geographical Review* 6. kötet 4. sz. térképmelléklete (Southern Hungary)

zólót. A térképet az Amerikai Földrajzi Társaság feljegyzései alapján nem vitték magukkal Párizsba, viszont az teljesen egyértelmű, hogy ismerték, ugyanis 1918-ban már megjelent. Ez az egyetlen Magyarországot érintő térképsorozat, amelyet maga az Amerikai Földrajzi Társaság adott ki, ugyanakkor az is fontos, hogy magát a térképet nem ők, hanem a Brit Királyi Földrajzi Társaság egy tagja készítette. A térkép külön ábrázolja azon területeket, ahol 90% feletti egy adott etnikum aránya és külön azt a területet, ahol egy adott etnikum 50-90% között van. Azon területeket, ahol egy adott etnikum nem teszi ki a lakosság 50%-át, fehéren hagyta. Így be lehet azonosítani azon területeket, amelyek etnikailag keverték, de az nem derült ki, hogy hány etnikum él ott, melyek azok, és milyen arányba vannak jelen. Ezen fehér foltok leginkább a Délvidéken és Dél-Erdély középső részein jelennek meg a térképen, továbbá nagyon keskeny sávokban az etnikailag homogén tömböket határolják. Azon területek esetében, ahol egy adott etnikum 50-90% között van, nem derült ki, milyen más népcsoportok élnek ott. Ez a módszer első ránézésre jónak tűnik, viszont a megvalósítás nem a legjobb. Az egyes etnikumok által lakott terület nagyon el van nagyolva. Minél részletesebben ábrázolja egy térkép az etnikumokat, annál kevésbé fordulhat elő olyan ábrázolt terület, ahol nem tudjuk meghatározni az ott többségben élő etnikumot. Egy részletes színes térképen nagyon jól látszanak az etnikailag vegyes területek, így ha elég részletes, nem kell külön jelkulcsi elem a vegyes területek ábrázolására (mint például a Wallis-féle térképen a fehér foltok). Első ránézésre a kartográfia szabályait betartva készítette el a térképet, mégsem ad annyira jó képet az ország etnikai szerkezetéről, mint a magyar készítésű térképek. Sem a népsűrűség, sem a lakatlan területek nincsenek ábrázolva. Egy további probléma, hogy a népszámlálási adatok valószínűleg nem lettek szakszerűen előkészítve. Wallis 1918-ban leírja, hogy módosította a népszámlálási adatokat,²³ így a magyar és német anyanyelvű,²⁴ izraelita hitű lakosságot levonta a népszámlálásban megadott magyarok és németek számából.²⁵ Az első három népszámlálás során külön kategóriába sorolták a magyar és német anyanyelvű izraelita hitet követő lakosságot, így ez alapján következtetett arra,

23 Ez ellentmondásban áll Wallis 1916-ban tett állításaival.

24 A népszámlálás anyanyelvre kérdezett, nem nemzeti hovatartozásra.

25 Wallis 1918a, 157.

hogy a negyedik, azaz 1910-es népszámlálásban²⁶ hányan lehettek. A térképen látható kép még ezzel a „korrekcióval” sem jöhetne létre, így továbbra sem világos, hogy milyen egyéb módosításokat hajtott végre, ugyanis több helyen látszik, hogy a térkép egyértelműen hibás. A Felvidék északi részén 50-90% szlovákság van ábrázolva, míg a déli részén 90% feletti, miközben a valóságban északon volt a nagyobb arányú szlovák lakosság. Ugyanakkor a magyar–szlovák etnikai határ közelében 90% feletti szlovák lakosság van. A szlovákok számának korrekciójáról nem ír Wallis.²⁷ Az ezzel határos terület egy keskeny sávban vegyes lakosságot mutat (vagyis egyetlen etnikum sem teszi ki az 50%-ot), majd ettől délre 50-90% közötti magyar lakosságot, és csak ezt követi dél felé olyan terület ahol 90%-os magyarság él. Az nem világos, hogy a vegyes lakosságot ábrázoló terület milyen összetételű, ugyanakkor matematikai törvényszerűség, hogy ahhoz, hogy egyetlen nemzetiség se tegye ki legalább a lakosság 50%-át, legalább három nemzetiség kell ott éljen. Miközben levonja az izraelita hitet követő magyarokat és németeket a magyarság és a németiség számából, nem tünteti fel a zsidóságot mint külön nemzetet. Mivel a népességet bemutató térképeken minden esetben a területen élő össznépességet kell feltüntetni, akár több kategóriában is, ez ilyen formában egyértelműen szakmailag hibás gyakorlat.

Wallis készített egy külön térképet a népsűrűség bemutatása céljából, ezzel elismerve, hogy a népsűrűség ismerete fontos. Ez nem adja át annyira jól azt, hogy mely népesség mekkora mértékben van valóban jelen, ugyanis a két térképről ezt nem lehet annyira könnyen leolvasni, mint Teleki térképéről.

Összefoglalás

A magyar államvezetés és ezen belüli Teleki részéről egyértelműen látszik, hogy mindent megtett annak érdekében, hogy megpróbálja Magyarország veszteségeit minimalizálni. Egyértelmű, hogy a magyarok által készített térképek vol-

26 A szövegekörnyezetből feltételezzük, hogy az 1880-as népszámlálásra hivatkozik mint első népszámlálás.

27 Wallis 1918b, 269–276.

tak a legobjektívebbek és legrészletesebbek, miközben a győztesek által készített térképek elnagyolt és alacsony színvonalú munkák voltak. Ezt utólag még Amerikában is elismerték. Míg a győztesek sok esetben már meglévő munkákat használtak fel, addig a magyar tudósok rövid idő alatt csak erre a tárgyalásra készített kiváló munkákat akartak bemutatni. Az a tény, hogy ezeket nem vették figyelembe a győztesek, és a békekonferencia nyilvános szakaszában nem is nézték meg őket, nem von le semmit ezen anyagok szakmai színvonalából, ahogy Gróf Teleki Pál azon érdemeiből sem, ahogy megpróbálta ezeket eljuttatni a győztesekhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Martin. 1923.** Lawrence Martin: Preface. In: Count Paul Teleki: *The Evolution of Hungary, and Its Place in European History*. The Macmillan Company, New York, 1923. VII–XVIII.
- Memorial Volume of the Transcontinental Excursion of 1912., 1915.** Ismeretlen szerző: *Memorial Volume of the Transcontinental Excursion of 1912*. The American Geographical Society, New York, 1915. 31–40.
- Wallis 1916.** B. C. Wallis: Distribution of Nationalities in Hungary. *The Geographical Journal*, 47. (1916) 3. sz. 177–187. <https://doi.org/10.2307/1779298>
- Wallis 1918a.** B. C. Wallis: Rumanians in Hungary. *The Geographical Review*, 6. (1918) 2. sz. 156–171. <https://doi.org/10.2307/207478>
- Wallis 1918b.** B. C. Wallis: The Slaves of Northern Hungary. *The Geographical Review*, 6. (1918) 3. sz. 268–281. <https://doi.org/10.2307/207818>
- Wright 1952.** John Kirtland Wright: *Geography in the Making*. The American Geographical Society, New York, 1952. 199–200.

AGS Archives: Isaiah Bowman Teleki Pálnak 1919. július 23.-án írt levele. (nincs jelzet)

AGS Archives: Teleki Pál Isaiah Bowmannak 1918. december 25.-én kelteztet levele. (nincs jelzet)

RGS Library: RGS/CB8 (1911–20)

KÁSA CSABA

A MAGYARORSZÁGON KÉSZÜLT ELSŐ HANGOSFILMFELVÉTELEK TÖRTÉNETE¹

ABSZTRAKT: A magyarországi születésű William Fox 1926-ban hangosfilm-híradók készítése mellett döntött, és néhány éven belül a világ 34 ezer mozija játszotta filmjeit.

1929 tavaszától Hans von Pebal, a Fox Movietone News operatőre és Stapler hangmérnök hangosfelvételeket készítve beutazta Európa különböző államait. Ez év december elején érkeztek Budapestre a stúdió kocsján, amelybe be volt építve a hangosfilm-felvevőgép. Látogatásuk célja az volt, hogy fölvegyék Horthy Miklós kormányzót és még számos politikai nagyságot.

December 15-én, vasárnap délelőtt a gödöllői-kerepesi koronauradalmi területen vadászat közben forgattak, 19-én a Budai Várban Horthy Miklós kormányzóval készült húszpercnyi felvétel.

A szakirodalom ezeknek a filmeknek a létezéséről nem tud. Tizenhatot belőlük digitalizálva megtaláltunk az egyik amerikai egyetem honlapján. Tanulmányunk közli a felvételek címét, pontos elérhetőségét, keletkezésük történetét, a kormányzó beszédének eredeti leiratát és magyar fordítását.

KULCSSZAVAK: Fox Movietone News, Hans von Pebal, hangosfilm, Horthy Miklós, Bethlen István, Operaház, tárogató, vadászat.

¹ A Magyarságkutató Intézet honlapján megjelent tanulmány bővített, átdolgozott változata. <https://mki.gov.hu/hu/hirek/a-magyarorszagon-keszult-első-hangosfilmfelvetelek-tortene-te>; a letöltés időpontja: 2020. december 18.

Az első hangoshíradók

2020 nyarán a *Magyar Világ 1938–1940* című időszaki kiállításához kapcsolódó tudományos konferencián *A Mesterfilm Kft. szerepe a nemzeti szellemű filmgyártás megteremtésében* címmel elhangzott előadásomat készítettem elő a megjelenő konferenciakötetbe. A hangosfilmgyártás történetéhez szerettem volna néhány adatot pontosítani. A szakirodalom szerint az első, Magyarországon területén, magyar nyelven felvett hangosfilm egy Horthy Miklós-beszéd volt. Ezen kívül azonban semmi konkrétumot nem találtam a témához kapcsolódóan. Azok a szerzők sem említik a felvétel őrzésének helyét, esetleges hozzáférhetőségét, akik írtak annak keletkezéséről.² Utánanézve, legnagyobb meglepetésemre tizenhat digitalizált, a szakirodalom által nem ismert hangosfilmfelvételt találtam az 1929–1930-as évek fordulójáról az egyik amerikai egyetem könyvtárának honlapján, a Fox Movietone News gyűjteményben.³ Történetük a következő:

Az 1920-as évekre a világon több, egymással versengő hangrendszert fejlesztettek ki. A nagy amerikai stúdiók – mint a Paramount, MGM, Twentieth Century, Fox Film Corporation, Universal, Warner Bros. – a profit növelésének céljából kísérletezgettek is ezekkel. Részben a technikai tökéletlenségük, részben pedig a bevezetés hatalmas beruházás- és tőkeigénye miatt azonban egyikük sem mert a használatuk mellett dönteni. 1925-ben a Warner testvérek a Vitaphone rendszert választották, amely külön lemezre felvett hangot szolgálta-

2 Például Nemeskürty 1983, 349., Fekete 2016, 13.

3 A Dél-Karolinai Egyetem Könyvtára 2006-ban kezdett hozzá a Mozgóképek Kutatási Gyűjtemények Digitális Videotára (MIRC-DVR) tervezéséhez, amelyben 2012-től érhető el az első digitalizált filmfelvételek. A gyűjtemény részét képezi a Twentieth Century Fox által 1980-ban az egyetemnek ajándékozott hét millió lábnyi nitrátos és négy millió lábnyi biztonságos film az 1919-től 1934-ig és az 1942-től 1944-ig tartó időszakból. Ebből kétezer órányi a szerkesztett híranyag. A Fox Movietone News gyűjteményben 7228 darab digitalizált film érhető el. <https://digital.library.sc.edu/collections/fox-movietone-news-collection/>; a letöltés időpontja: 2020. december 18. Az ismertetésre kerülő tizenhat felvétel nyilvántartási címét, könyvtári számát és pontos elérhetőségét tanulmányunk *Függelékében* közöljük.

tott a filmhez. Ugyanekkor a Fox hatmillió dollár értékű részvénykibocsátás révén megvásárolta a Movietone elnevezésű hangosító rendszert, amely a hangot magára a filmszalagra rögzítette. Kibővítette a filmhíradó részlegét, majd 1926. március elsején bemutatta, és valamennyi mozijában elkezdte játszani első saját készítésű, *Movietone tanulmányok* című hangosfilmjét.

1927 áprilisában az elnök-tulajdonos William Fox⁴ már a Times Squaren lévő ötezer férőhelyes Roxy moziban vetítette hangosfilmhíradóit. 1929-re a Fox Movietone News hatvan riportere járta a világot, és a stúdió heti négy alkalommal adott ki új filmhíradót. Néhány éven belül a világ harmincnégyezer mozija használta ezt a rendszert.

Egy 1929 januárjában megjelent beszámoló szerint a Movietone News újságszerűen készült. Szerkesztősége volt, amely figyelemmel kísérte a világ történéseit, és érdekes esemény esetén kiküldte két munkatársát a színhelyre. Akkor összesen kilencven felvevőkocsit használtak, amelyekből hetvenkettő Amerikában dolgozott, a többi szerte a világon. Minden autón egy filmoperatőr és egy hangmérnök foglalt helyet. Egy-egy ilyen autó a gépekkel és egyéb segédeszközökkel együtt hetvenkétezer dollárba került. A Movietone Newst egy magánszemély és a Fox Film létesítette tízmillió dollár alaptőkével. Tizenkétezer amerikai filmszínház szerződésileg kötelezte magát heti ötszáz dollárt fizetni a hangosfilmújságért. A vetítőgépeket a Western Electric Company

4 Fox, William (Fuchs, Wolf) (Tolcsva, 1879. január 5. – New York, 1952. május 8.) filmvállalat-tulajdonos. Születéséről ellentmondások a források, ezért a Tolcsvai Izraelita Hitközség anyakönyvének bejegyzését vettük alapul. (A jiddis Wolf magyar megfelelőjének a Vilmost tekintették.) A család még abban az évben az Egyesült Államokba vándorolt, a gyermek a William Fox nevet vette föl. 1904-ben filmszínházat vásárolt, majd filmforgalmazással is foglalkozott. 1915. február 1-jén alapította a Fox Film Corporationt, amely filmjeit elsősorban a saját mozijaiban vetítette. 1924-ben építette fel stúdióját Hollywoodban. 1929-ben megkísérelte a konkurens MGM részvényeit felvásárolni, a tranzakcióhoz rossz feltételekkel hatalmas kölcsönt vett fel. Az októberi New York-i tőzsdekrach és egy monopóliumellenes eljárás miatt a saját részvényei elvesztették az értéküket, magyarul William Fox tönkrement. Sajtóhírek szerint 20 millió dollár készpénzért és öt éven keresztül folyósított évi 500 ezer dollár díjazásért megvált a Fox Film Corporation tulajdonjogától és elnöki posztjától. 1935-ben a cégei ellen folyó csődeljárás során megpróbált egy bírót megvesztegetni, emiatt fél évre börtönbe kellett vonulnia. Szabadulása után visszavonultan élt. Volt cége, a Fox Film Corporation 1935 nyarán egyesült a két évvel korábban alapított Twentieth Century-vel. Így jött létre az ismert Twentieth Century Fox stúdió.

12	Salomon	Január 8	"	"	Moses Klein	Háni
27	Walt	Január 5	"	"	Michael Fuchs	Háni
	Moses	Január 23	"	"	Isaac Gersfeld	Genedel
371	Sida	Január 31	"	"	Moses Klein	Rachel
287	Hajem	Január 8	"	"	Ischiel Friedman	Sarah
309	Ester	Január 8	"	"	Isak Tannenbaum	Himel
116	Amalia	Január 10	"	"	Leopold Reschafsky	Miona
304	Sarah	Január 11	"	"	Gyula Adler Dacher	Amalia
277	Seth	Január 22	"	"	Isaac Hira	Rebeka
408	Moses	Január 22	"	"	Isaac in Reikman	Hatti
465	Isak	Január 23	"	"	Moses Weiss	Sige
226	Walt	Walt 4	"	"	Samuel Gittman	Tami

1. kép. William Fox születési bejegyzése a tolcsvai zsidó hitközség anyakönyvében.

adta bérbe a moziknak, nagyságukhoz mérten évi három-ötezer dollárért. A Roxy filmszínházban délután két órától éjjel egyig folytatólagosan játszottak. A belépődíj egységesen egy dollár volt, cserébe a néző bárhová leülhetett. A színház előcsarnokában egy hatalmas táblán az egyes ülőhelyeket apró villanylámpák jelezték. Ha valaki felállt, egy lámpa automatikusan kigyulladt, és a következő várakozót beengedték a nézőterre. A Roxynak heti huszonnégyezer dollár bevétele volt.⁵

Magyarországon egyes moztulajdonosok idegenkedtek a hangosfilmtől, de az is lehet, hogy nem voltak abban a helyzetben, hogy a drága vetítőberendezéseket megvásárolják. Ezért a pesti filmesek 1929 nyarán egy megállapodást próbáltak létrehozni az elsőhetes mozgóképüzemek között. Az üzemeltetők kötelezték volna magukat, hogy 1930. május 31-ig nem kötnek beszélőfilmre

⁵ Amerikában naponta fog megjelenni a beszélő-filmújság. Beszélgetés Mr. Peballal, a Fox Budapestre küldött hangosfilm-riporterével. *A Hét*, 1929. május 30. 8.

vonatkozó szerződést, nem szereznek be és nem vesznek kölcsön ilyen filmet vetítő berendezéseket. Ennek megszegése esetén a vétkes mozgóképszínház köteles lett volna ötvenezer pengő bánatpénzt fizetni.⁶ Nem célja ennek a rövid tanulmánynak kideríteni, milyen érdekek motiválták a szervezkedőket, tény azonban, hogy az egyik résztvevő, Gerő István, a Capitol és a Fórum mozi tulajdonosa kilépett körükből. Elhatározta, ő lesz az, aki először fog Budapesten hangosfilmet bemutatni.⁷ Ezután a mozi egyesület elnöke, – aki korábban támogatta a megállapodás létrejöttét –, lemondott. Így az egyes vállalkozók versenye – tőkeerőssége és élelmessége – döntötte el, hogy hol lesz az első hangosfilmvetítés az országban.

A befutó 1929. szeptember 20-án a Fórum mozi lett a Warner fivérek Vitaphone eljárással készült *The Singing Fool*, *Az éneklő bolond* című, részben hangos, angol nyelvű filmjével. Ezt néhány nap múlva, október 1-jén követte a Royal-Apollóban a *Show Boat*, az Úszó Színház című 30 percnél valamivel több beszélő és éneklő részt tartalmazó Universal Pictures produkció. A bemutatón társadalmi életünk előkelőségeinek kíséretében megjelent családjával vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó is. A mi szempontunkból azonban nem ez a legfőbb érdekesség, hanem az, hogy a film előtt vetítettek először Magyarországon hangosfilmhíradót, igaz, angol nyelven. A Fox Movietone News filmjein látható és hallható volt bikaviadal, kerékpárverseny, Sanghai utcai élete zsbárusok zajával és egy potsdami őrségváltás. Ez utóbbi egyébként – magyar sajtósságként – problémát is okozott. A katonazenekar ugyanis a Gotterhaltét játszotta. A bemutató előtt a moziban a híradót megtekintette a cenzúrabizottság is, mivel ez volt akkor az országban az egyetlen gép, amelyen a filmet le tudták vetíteni. A bizottság ezután úgy döntött, hogy „október hatodikán, a nemzeti gyásznappal nem engedélyezi ennek a híradónak a játszását, mert a Gotterhalte melódiája ezen a napon – kegyeletsértés.”⁸

6 1930 májusáig nem szabad beszélő filmet bemutatni Budapesten? *Pesti Napló*, 1929. június 5. 9.

7 Áttörték a beszélőfilmellenes frontot Budapesten. *Pesti Napló*, 1929. június 15. 11.

8 Az úszó színház. Beszélőfilmbemutató a Royal Apollóban. *Budapesti Hirlap*, 1929. október 2. 10.

A Fox hangoshíradó stábja Budapesten forgat

Időközben 1929. május 24-én érkezett Budapestre a Fox Movietone News operatőre, Hans von Pebal.⁹ Nem volt ismeretlen Magyarországon, többször járt már korábban nálunk. Két évvel azelőtt Mezőkövesden és az Alföldön forgatott filmhíradójuk számára, még hangfelvétel nélkül.¹⁰ 1928 nyarán Julius Aussenberggel, a Fox Film európai vezérigazgatójával együtt érkezett. Beszámoltak a hírlapoknak arról, hogy a hangosfilmkísérletek kitűnően sikerültek. Felvételt készítettek Lindberg New York-i fogadtatásáról, Edisonról, a walesi hercegről. Aussenberg elmondta, mostani utazásuk célja egy későbbi budapesti forgatás előkészítése. „Pebal úrral, aki a Fox-News néven ismert filmhíradó európai főoperatőre, a magyar motívumokat jöttünk tanulmányozni, mert egy riportfilmet készítünk a mai Magyarországról s ezzel kapcsolatban lefotografálunk politikai, társadalmi és művészeti hírességeket, akik azonban nemcsak látszani fognak a filmen, hanem beszélnek is. Mindenki magyarul mond majd néhány mondatot, de utána angolul is megszólal.”¹¹

Fent említett, 1929. májusi látogatásán Hans von Pebal bemutatta a sajtó képviselőinek a hangosfilm-felvevőgépet, amely egy autóba volt beépítve. Az előző hetekben sorra járta Európa különböző országait, több állami vezetővel készített hangosfelvételt: Mussolinivel, a spanyol királlyal, Romániában Mihály királlyal és Mária anyakirálynővel. Most azért jött Budapestre, hogy Horthy

9 Pebal, Hans von (1896–1953) operatőr. A Nagy Háborúban a monarchia hadseregének repülőszázadosaként szolgált. Az 1920-as évek elejétől a Fox Film operatőre. Élményeiről 1948-ban *Ein Filmreporter erzählte... Seltsame Wege und Erlebnisse* címmel jelent meg könyve.

10 Befejezte a berlini Fox filmgyár hortobágyi felvételeit. *Uj Nemzedék*, 1927. október 28. 8. Feltehetőleg ez az egyik film; <https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/4291>; a letöltés időpontja: 2020. december 18.

11 Pánczél Lajos: Szombaton három filmhíresség érkezett Budapestre: Ossi Oswald, Julius Aussenberg, a Fox-filmgyár európai vezérigazgatója és Hans von Pebal, a Fox-News főoperatőre. *Ujság*, 1928. június 24. 19. (Kiemelés az eredetiben.)

2. kép. Egy Fox News Movietone autó forgatás közben.

Miklós kormányzót, József királyi herceget, Bethlen István gróf miniszterelnököt és még számos politikai nagyságot fölvegyen. A híradójuk számára eredeti magyar táncokról, dalokról és a cigányzenéről is filmeket szeretett volna forgatni. Hangmérnökének betegsége miatt azonban akkor ez elmaradt.¹² Augusztus végén a *Magyarország* Pebal rövid időn belül bekövetkező látogatásáról írt. A kormányzóról készülő film felvételét az újság szeptemberre jelezte.¹³

Pebal azonban csak 1929. december elején érkezett újra Budapestre, ekkor már Stapler mérnökkel együtt a Fox Movietone hangosfilmfölvéző kocsiján. Egy hírlapi tudósítás szerint december 7-én nagy feltűnést keltett autójuk Bu-

12 Hans Pebal, az amerikai Fox Movietone News európai riportere Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1929. május 26. 17.

13 Szeptemberben készül a kormányzóról a Fox-hangfilm. *Magyarország*, 1929. augusztus 25. 11.

3. kép. Hans von Pebal fényképe.

dapest utcáin. Utazásuk célja a tavasszal és nyáron elmaradt forgatások pótlása volt. Érkezésük után megkérték a szükséges engedélyeket arra, hogy Horthy Miklós kormányzó, József királyi herceg, valamint Bethlen István miniszterelnök felvételének elkészülte után az ország ismertebb vidékeire is ellátogathassanak, így „Mezőkövesdre, a Hortobágyra, Szeged és Kecskemét környékére, ahol a speciális magyar dalokról, zenés táncokról vesznek fel hangosfilmet. Néhány hétig tartózkodnak itt és a több ezer méterre terjedő filmet azután az egyes híradókban fogják esetről-esetre megjelentetni. Budapesti tartózkodásuk alatt néhány ismert pesti színésztől és színésznőtől is készítenek hangos fölvételeket, ezenkívül külső fölvételek lesznek a várbeli őrségváltásról, a honvédségről és számos budapesti specialitásról, úgyhogy rövidesen Budapest és Magyarország is bekapcsolódik a nemzetközi hangosfilm-propagandába.”¹⁴

4. kép. Hans von Pebal hangosfilmet forgat a Gödöllői vadaskertben.

14 E héten elkészül a hangosfilm-fölvétel Horthy Miklós kormányzóról, József főhercegről, Bethlen István grófról és több előkelőségről. *Magyarország*, 1929. december 10. 12.

Elsőként december 13-án, pénteken, a tatai Eszterházy-féle parkban, az ot-tani nagyszerű vadászterületen készítették felvételt.¹⁵ Sajnos ennek digitalizált változatát nem találtuk meg a Fox Movietone hírgyűjteményben. Amennyiben ez tényleg megtörtént, tudomásunk szerint ez az első Magyarország területén készült, magyarul beszélő hangosfilmfelvétel.

December 15-én, vasárnap délelőtt a gödöllői–kerepesi koronauradalmi területen forgattak, ahol a vadászaton megjelent Horthy Miklós kormányzó, József királyi herceg, Bethlen István gróf miniszterelnök és számos közéleti szereplő. A hírlapi tudósítás szerint „Foxék remekül sikerült fölvételeket készítettek a kormányzóról és az egész vadász-társaságról. A hangosfilmen nagyszerűen érvényesül a vadászat minden egyes mozzanata és minden elhangzott szó. Fölvétel készült a vadászatot követő ebédről is. A nagyszerűen sikerült fölvételek megnyerték a kormányzó, valamint az egész vendégsereg tetszését.”¹⁶ Egy másik lap részletesebben leírja a forgatás részleteit. „*Pebal* elmagyarázta a hangosfilm felvétel technikáját. Aztán megkezdődött a vadászat. A felvevőgépet a kormányzó közelében állították fel. Az operatőrök dolgoztak. Durrogott a fegyver, vonítottak a kutyák, látványos képek és kitűnő hangok kerültek a gépbe. A legfestőibb képet is a kormányzóról vették fel. Egy fácán röppent fel, egész közel a kamerához. A kormányzó célzott, egy dörrenés, csodaszép lövés, a fácánt eltalálja. Száz és száz toll hull az avarra, lezuhan a fácán. A kutya odaszalad, felemeli a lelőtt fácánt. Apportíroz. Bethlen miniszterelnök és József főherceg néhány szót is mondott a gép előtt, majd az operatőrök a vadászebédet is megörökítették.”¹⁷

15 Mi újság a filmvilágban? *Budapesti Hirlap*, 1929. december 17. 13. A vasárnapi gödöllői fácánvadászaton készítették az első hangosfilmet Horthy Miklós kormányzóról és vadász-társaságáról. *Magyarország*, 1929. december 17. 12.

16 Mi újság a filmvilágban? *Budapesti Hirlap*, 1929. december 17. 13.

17 Hangosfilm a kormányzóról. Vasárnap délelőtt volt az első felvétel. *Az Est*, 1929. december 18. 25. (Kiemelés az eredetiben.) A lap nem tud a tatai forgatásról, szerinte a gödöllői volt az első. Amennyiben *Az Est*nek van igaza, akkor utóbbi felvétel tekinthető a fenti értelemben vett első hangosfilmnek. Digitalizálva elérhető a Fox Movietone hírgyűjteményben a 4-854-es számon.

5. kép. Horthy Miklós fényképe, amely nagy valószínűséggel ugyanazon a gödöllői vadászaton készült, amelyen a hangoshíradó felvételei.

6. kép. Egy filmkocka a gödöllői vadászon felvett jelenetekből.

A kormányzó beszédének a filmre vitele végül 1929. december 19-én, csütörtökön történt. Legbővebben *Az Est* tudósított róla, szokásos stílusában. „Csütörtök délután pontban negyed három órakor a beszélőfilm bevonult a budai Várba és az ördögös masina lefotografálta Horthy Miklós kormányzót és erre a célra írt beszédet, amellyel üdvözölte az északamerikai Egyesült-Államok polgárait és meghívta őket: tekintsek meg Budapestet, a Duna királynőjét.”¹⁸ A lap jólétesültségét bizonyítandó bizalmas információkat is megosztott olvasóival. Így Pebalról közölte, hogy a kormányzó már gyermekkorában ismerte, ugyanis édesapja, aki szintén Pólában szolgált, jó barátja volt. A forgatáson megjelent Horthy kíséretében szárnysegédje, Scholz András sorhajókapitány, a külügy-

18 Elkészült a beszélőfilm Horthy Miklósról. *Az Est*, 1929. december 21. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

minisztériumból dr. Walter Ernő miniszteri titkár – ugyanis a Fox bármely felvételét csak a minisztérium felügyelete mellett készíthette el –, a stúdió részéről pedig Pebal és Stapler mérnök.

A hírlap beszámolója szerint a beszéd első mondatainál nagy premier plánban vette a kamera a kormányzó arcát. Ezután néhány lépéssel távolabb ment a géptől, hogy a filmen a teljes alakja látható legyen. A Kossuth Lajosról szóló rész után az erős szél miatt rövid ideig leálltak, és a következő jelenetben a kormányzóról térdig érő kép készült, majd újra egész alakossal folytatódott. Az utolsó mondatnál az operatőr újra premier plánra váltott. 20 perc alatt összesen 165 méter filmet forgattak.¹⁹

A Fox Movietone hírgyűjteményben talált digitalizált anyag – amely a 4-852-es számon azonosítható – 5 perc 28 másodperc, és nem is a fentebb le-

7. kép. A Horthy beszéd felvétele. A képen balról jobbra: Stapler hangmérnök, Dr. Walter Ernő miniszteri titkár, Hans von Pebal és a Kormányzó.

¹⁹ Uo.

írt módon következnek a jelenetek. Azt azonban teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a megtalált anyag az akkor készült felvétel vagy pedig annak egy része. Ugyanis a Magyarágkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának vezetője és munkatársa, *Katona József Álmos* és *Szabó Zsuzsa* a filmről leírták és lefordították a Horthy Miklós által elmondottakat. Ez pedig lényegében megegyezik a korabeli *Filmkultúra* című folyóiratban megjelent magyar és angol nyelvű beszéddel.²⁰ Egy másik felvétel is található a kormányzóról a hírgyűjteményben 5-355-ös számon, 1 perc 41 másodperc hosszúságban és 1930-as keletkezési idővel. A korabeli sajtó szerint a Fox csak egy angol nyelvű felvételt készített Horthyval. Ebben a rövidebb filmben is ugyanarról beszél, mint az előzőleg ismertetett hosszabban, mindössze annyi a különbség, hogy egyik alkalommal a Várpalota falánál, a másikon pedig a kőkorlát előtt. Így nagy valószínűséggel mindkét film ugyanakkor készült, csak egy másik beállításról, ismétlésről lehet szó utóbbi esetében.

A kormányzó beszédében kitűnően használta ki a nálunk akkor még ismeretlen hangosfilm kínálatát. Mielőtt bárki is minősítené mondatait, ne feledjük, hogy az amerikai mozinézőhöz, az egyszerű kispolgárhoz szólt. A beszéd felépítése is ennek megfelelő. Első részében örömet fejez ki Horthy a lehetőségért, hogy az amerikai szabad városokhoz szólhat. Említést tesz egyetlen politikusunkról, akiről egyáltalán hallhatott az átlagamerikai, Kossuthról. Azzal hozza közelebb a híradó leendő nézőit, illetve hallgatóit, hogy megemlíti Kossuth kongresszusi szereplését. Ezután, beszéde második részében csodálatát fejezi ki az Egyesült Államok fejlettsége, jóléte iránt, szimpátiát remélve a híradó nézőiben. Végül, a harmadik részben Magyarországot, annak történelmi szerepét és természeti szépségeit dicsérve, meghívja az amerikai polgárokat, hogy turistaként látogassanak el a Duna királynőjének nevezett Budapestre.

20 Nagybányai vitéz Horthy Miklós, Magyarország kormányzója magyarul és angolul megszólalt a hangosfilmen... *Filmkultúra*, 3. (1930) 1. sz. 2. Csak az érdekesség kedvéért; németül is megjelent: Reichsverweser Nikolaus v. Horthy in einem Sprechfilm. *Pester Lloyd*, 1929. december 20. 4.

8. kép. Részlet a Kormányzóról készített hangosfilmből.

Az *Est* tudósítása szerint a felvett anyag 1929. december 21-én reggel „az *Orient-expresszel elindult Amerika felé, hogy néhány nap múlva, január elején a világ legnagyobb mozijában, a Roxyban Amerika, az amerikaiak és az amerikai magyarok elé kerüljön.*”²¹ Ez utóbbiról, azaz arról, hogy a film a mozikba került-e, nem rendelkezünk biztos információval. Egy 1930. február eleji tudósítás szerint a „felvétel – amint egy amerikai kablogramm²² éppen a napokban jelentette – *nagyon jól sikerült.* A filmtekerceset ugyanis már kivitték Amerikába s ott beleillesztik valamelyik legközelebbi Movietone Journalba.”²³ Tehát ha

21 Elkészült a beszélőfilm Horthy Miklósról. *Az Est*, 1929. december 21. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

22 Pontosabban cablegram: kábeltávirat, olyan távirat, amely víz alatti kábelen érkezik.

23 Új hangosfilmfelvételt készítenek a kormányzóról. *Ujság*, 1930. február 8. 2. (Kiemelés az eredetiben.)

igaz a hír, akkor még több mint egy hónappal elkészülte után sem játszották, csak tervezték azt. Február közepén a *Magyar Hírlap* riportot készített Pebal-lal. Ebben az operatőr felsorolta az addig leforgatott tizennégy filmjét, elsőként említve a Horthyval készültet. „A kormányzó angol nyelven beszélt az amerikai közönséghez. Felhívta a figyelmüket Magyarország természeti szépségeire és invitálta a külföldet az ország megtekintésére. *Ez a film nagyon jól sikerült, már játsszák is Amerikában.*”²⁴ Ami viszont a Fox Movietone hírgyűjteményben látható Horthyról, két szerkesztetlen, vágatlan felvétel. A fent említett tizenhat filmből mindössze négy tartalmaz elkészült filmhíradót: a 4-997-es végén található rész, az 5-183-as és az 5-200-as eleje, illetve az 5-540-es számú. A második kivételével Pebal és Stapler közreműködését is feltüntették.

Hans von Pebal ezután folytatta magyarországi működését. Még két filmet forgatott 1929–1930 fordulóján. Az elsőben komondorok, kutyasétáltatás látható, a másodikban egy éjszakai jelenet során tábortűz mellett a *Csínom Palkót* éneklik, feltehetőleg az operaház énekesei, Lugossy István kíséretével. Az archívumban a két felvétel a 4-913-as és az 5-90-es számon található meg.

Az archívum nyilvántartása szerint ezekben a napokban, 1930. január 4-én készült a 4-937-es számú, *Cigányzenészek* című felvétel. Ez nem más, mint a *Biller Irén mulat* címmel a szakirodalomba került film vagy annak részletei.²⁵ Mivel keletkezése nem pontosan tisztázott, illetve elég sok téves adat kering róla, érdemes néhány szót szólni történetéről. Nemeskürty István könyve szerint a felvételt a Fox híradó saját maga számára készítette, és januárban vetítette a Royal-Apolló mozi.²⁶ A hírlapi tudósítások szerint az említett Royal-Apollóban – január 10-én volt a főpróba, 13-án a premier – a *Fox Follies* című éneklő, zenélő és táncos filmrevü előtt bemutattak két egyfelvonásos Kovács–Faludi hangosfilmet. Az elsőben két humorista, Dénes György és Pethes Sándor adott elő egy *Kutyaidomító* című kabaréjelenet. Utána Cselényi József, Fekete Pál és

24 Az operaház balettje csárdást táncol, uccai cigánygyerekek hegedülnek a Fox-gyár magyar hangos-híradóján. *Magyar Hírlap*, 1930. február 15. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

25 Azonosítható a film egyik jelenetéről egy korabeli hetilapban megjelent fotón: Elkészült az első pesti „talkie”. *Színházi Élet*, 21. (1930) 4. sz. 84.

26 Nemeskürty 1983, 350.

Billér Irén mulatott, nótáikat Bura Sándor és cigányzenekara kísérte.²⁷ Tény, hogy mindkét film esetében a Kovács és Faludi cég kérte meg a nyilvános bemutatóra az *Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságtól* az engedélyt. A bejelentett filmcímek *Az első Magyarországon készült hangos film*, illetve *Bura Sándor és cigányzenekara* voltak.²⁸ Az is tény, hogy *Cigányzenészek* című, Movietone gyűjteményben megtekinthető felvétel végén van egy szerkesztett Fox híradó is. Talán nem elképzelhetetlen, hogy Pebalék a felvételek egy részét nem hivatalosan értékesítették a Kovács és Faludi cégnek, amely mint forgalmazó, megkérte a bemutatási engedélyt, és mivel Movietone technológiával készült, a Royal-Apolló vetítógépén be tudták mutatni. Hasonlóan egy másik forgatásukhoz, amelyet lentebb ismertetünk. Így már az is érthető, miért írta az egyik hírlap a két rövidfilm készítéséről, hogy „a legnagyobb titokban fotografáltak a Hunnia műtermében.”²⁹ Külön kérdés, hogy ha tényleg január 4-én forgattak, akkor hogyan lett a nyersanyagból 10-re vetítés, holott korábban azt nyilatkozták Pebalék, hogy minden laboratóriumi munkát az USA-ban végeznek el. Hacsak nem úgy, hogy olyan fontosnak ítélték meg a témát, hogy ezúttal repülőgéppel küldték a filmet a New York-i központjukba. Pebal egy későbbi interjújában megemlítette, ilyen úton is juttattak el nyersanyagot előhívásra.

A felvételek készítését az Operában folytatta a Fox. A *Bánk bánt*, a *Hunyadi Lászlót* és a *Farsangi lakodalmat* kívánták megörökíteni, pontosabban ezeknek az operáknak egy-egy jelenetét. Január 9-én az Operaház színpadán a *Hunyadi László* budavári díszletei között a teljes zenekar és a tánckar részvételével folytak a felvételek. A nézőtéren nyolc reflektort állítottak fel. A felvevőgépet a kormányzói páholyban, a mikrofonokat a széksorokban és a zenekar tagjai között helyezték el. A karmester Berg Ottó volt, a balettkar élén Keresztes Mariska, Kőszegi Ferenc és Brada Dezső táncoltak. A következő napokra tervezték a további részletek és Morlin Amadé operaházi titkár angol nyelvű köszöntő-

27 Az első amerikai hangos filmrevü főpróbája. *Budapesti Hírlap*, 1930. január 11. 14. Fox Folios. *8 Órai Újság*, 1930. január 12. 10. Egy magyar hangosfilm. *Nemzeti Újság*, 1930. január 14. 15.

28 *Belügyi Közlöny*, 35. (1930) 5. sz. 82.

29 Dénes–Pethes, Biller Irén, Cselényi, Fekete Pál hangos filmen. *Újság*, 1930. január 11. 11.

jének felvételét.³⁰ A forgatás hangulatát az egyik hírlap tudósítása írta le: „[...] *Mr. Peball* dolgozott ingujjra vetkőzve óriási gépe mellett. A segédrendezők és műszaki segédek egész hada tolongott körülötte. Pattogtak az angol és német vezényszavak, a ballett meg csak táncolt-táncolt újra és újra. Táncukról ugyanis több oldalról készítettek felvételeket és a díszbe öltözött lányoknak, meg fiuknak bizony legalább húszszor el kellett ismételnünk számukat.”³¹ A *Színházi Élet* fényképes beszámolót is közölte az eseményről, jelentőségének megfelelően hét fotóval illusztrálva.³² A hírgyűjteményben nem találtuk meg az egyes operarészletekről készült 9–10 perces filmeket.

9. kép. Bánk bán felvétele az Operában. A balettkar Stapler mérnökkel és Hans von Peballal.

30 Ma hangosfilm felvétel volt az Operában. A Bánk bán, a Hunyadi László és a Farsangi lakodalom kerül hangosfilmre. *Az Est*, 1930. január 10. 4.

31 Hangos filmet készítettek ma az Operaházban a Bánk bánról. *Esti Kurir*, 1930. január 10. 9.

32 A pesti opera a newyorki Roxy Theatreben. *Színházi Élet*, 21. (1930) 4. sz. 48–50. A fényképeket készítette: Vajda M. Pál.

Egy január 19-én megjelent sajtóhír szerint Pebal a következő héten Romániába fog utazni, ugyanis a kormány tagjaival tervezett felvételeket a közbejött hágai konferencia miatt egyelőre nem tudja elkészíteni.³³ Az utazás feltehetőleg nem következett be, ugyanis a *Magyar Hirlap* február 15-i számában riportot közölt Peballal a kétszemélyes stáb addigi munkájáról. Az operatőr elmondta, hogy eddig tizennégy felvételt készítettek Magyarországon, amelyekből hatot már játszanak a filmszínházak. Ezután a Horthyról készült filmről beszélt, amelyet fent már idéztünk. Majd részletesen beszámolt a forgatásokról és az azokon szerzett élményeiről. „Lefotografáltuk [...] az operaház balettjét, természetesen előadás közben. Készítettünk egy felvételt kis cigánygyerekekről, akik az uccán csoportokba összeverődve járnak, benéznek nagy bérházak udvarára, hegedülnek és így keresik kenyerüket. Mindezek persze hangosfilm-felvételek. Az operaház balett-kara igazi csárdást táncolt el nekünk, dekoratív nemzeti viseletben, az egyik legjobb magyar cigányzenekar kíséretével. Azután készítettünk egy hosszabb filmfelvételt a pesti ucca életéről. Automobilunkon elindultunk a Millenniumi emlékműtől, végigrobtunk az Andrássy úton, a Belvároson és a Lánchídon át Budára, fel a Várba. A felvételen hallani lehet a pesti ucca különös zaját. Mert minden nagyvárosnak megvan a maga jellegzetes lüktető lármája. Hallani lehet a pesti villamosok csengetését, az autók tülkölését, lovak nyerítését, az ujságárusfiút, amint a címekeket kiablálja s a hajók tülkölését a Dunán. Azután lefotografáltunk egy hangszert, ősi magyar zeneinstrumentumot: a tárogatót. A tárogatóművész, akiről a felvételt készítettük, szép kuruc dalokat fúj el a felvevő-apparátus előtt. A Várban lefotografáltuk a művészi öltözött gárdistákat. Majd kimentünk egy telepre, ahol különböző magyar tenyésztésű kutyákat vettünk fel.”³⁴ A beszámolóból felismerhetők a Fox Movietone hírgyűjtemény egyes filmjei. Mint említettük, operaházi felvételt nem találtunk, a feltűnően hamisan hegedülő cigánygyerekek a 4-966-os, az operaház balett-kara által képviselten előadott csárdás az 5-200-as, a várbeli jelenet az 5-540-es számot

33 A hágai konferencia miatt elmaradnak a hangosfilmfelvételek Bethlen grófról és a kormány többi tagjairól. *Magyarország*, 1930. január 19. 12.

34 Az operaház balettje csárdást táncol, uccai cigánygyerekek hegedülnek a Fox-gyár magyar hangos-híradóján. *Magyar Hirlap*, 1930. február 15. 3. (Kiemelés az eredetiben.) Hasonló nyilatkozat: A Fox emberei még mindig fotografálják Pestet. *A Hét*, 1930. január 16. 6.

viseli a gyűjteményben. A pesti utca zajáról készült filmre nem akadtunk rá az archívumban, a kutyákról és a tárogatós életképről forgatottakat pedig már említettük.

10. kép. Filmkocka egy elkészült híradóból. Őrségváltás a Várban.

Ezután Pebal figyelme a magyar vívósportra irányult. Először Santelli Italó-ról, a Magyarországon élő és itt dolgozó olasz vívómesterről és Petschauer Attila kardvívó olimpiai bajnokról készített filmet. Egy híradás szerint először csak két-három perces képet akartak készíteni, de produkciójuk annyira megtetszett a híradósoknak, hogy tizenegy órától negyed kettőig tartott a felvétel, és ezalatt annyi filmet készítettek, hogy annak levetítése negyedórát venne igénybe. Petschauer magyar, angol és francia nyelven köszöntötte a nézőket. „Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim. Santelli mesterrel iskolát fogunk bemutatni és ha a mélyen tisztelt hölgyek és urak esetleg kételkednének tudásunkban, méltóztassanak ide

fölfáradni, egy pár tusra szívesen látjuk önöket.”³⁵ Az anyagból valamivel több mint öt perc található meg a Movietone gyűjteményben az 5-211-es számon.

Január 24-én Fodor István vívómester húsztágú női vívórevüjéről készítették hangosfilmet. A felvétel során egy különleges esemény is bekövetkezett. „Egy szót sem, hölgyeim. – hangzik a rendező szava. És csodák csodája, a hölgy-seregnek egy szava sincsen.”³⁶ Az archívumban az 5-183-as sorszámot kapta.

A Fox Movietone News távozik Budapestről

Az elkövetkezendő másfél hónapban a Fox magyarországi működéséről alig találtunk hírlapi tudósítást, azonban ebben az időszakban készült felvételeket is őriz az archívum. Így az Opera *Himnusz*t és *Hiszkegyet* éneklő kórusáról, állatkerti fókabetétről, mezőkövesdi jelenetekről – amelyeken kártyajátékosok, a templomból kijövő hívek, táncoló fiatalok, esküvő és lakodalom résztvevői láthatók –, huszárok hadgyakorlatáról. Ezeknek a filmeknek a száma az archívumban: 5-204, 5-173, 5-532, 5-533 és 5-670.

A sajtó szerint készült még film Vass József népjóléti miniszterről és a Pethe-Dénes duó több kabaréjelenetéről is. 1930. március 1-jén ünnepelte az ország Horthy Miklós kormányzóvá választásának 10. évfordulóját. A rendezvénysorozat kezdetén az államfő megkoszorúzta a Millenniumi oszlopnál az Ismeretlen Katona emlékművét. A hírlapok tudósítása szerint a Fox Movietone hangosfilmfelvevő autója rögzítette az eseményt.³⁷ A hírgyűjteményben ezeket a felvételeket nem sikerült felfedezni.

35 „Aki kételkedik tudásunkban, jöjjön fel ide a filmre!” Hangosfilm készült Santelli mesterről és Petschauer Attiláról. *Az Est*, 1930. január 22.

36 Hangosfilm készült ma délelőtt a legjobb magyar hölgyvívókról Amerika számára. *8 Órai Ujság*, 1930. január 25. 7.

37 Magyarország és a külföld ünnepli Horthy Miklóst. *Az Est*, 1930. március 2. 1., Magyarország kormányzójáról készített felvételt a Fox-Movietone Pesten tartózkodó riportere. *Nemzeti Sport*, 1930. március 2. 14.

Azonban nem sok idővel ezután meglepő gyorsasággal eltávozott az országból a Fox stábja. Pebal elutazása előtt nyilatkozott a *Pesti Naplónak*. Elmondta, utasítást kapott, hogy hagyja el Magyarországot, tegye át működésének színhelyét a Balkánra és Törökországra. Szerinte a magyar bürokrácia igen gyakran újtát állta annak, hogy feladatát a kellő gyorsasággal végezhesse el. Főként a filmcenzúrát okolta, amely annak ellenére felülvizsgálta felvételeit, hogy eleve csak a külügyminisztérium felügyelete mellett forgatható, de panaszkodott a vámkezelésre és a magas vámtételekre is. Mindezek hátráltatták a felvételeinek kellő időben való továbbítását. Neki pedig igazoló jelentéseket kellett küldenie a késedelmek okairól. „Így például egyik legkínosabb eset volt, amikor a kormányzó úrról készített felvételeket is csak napokkal később tudtam elszállíttatni, s így ezek a felvételek olyan későn érkeztek Newyorkba, hogy akkor már elveszítették aktualitásukat.”³⁸ Feltehetőleg a fentebb említett 10 éves évfordulóról készített filmre gondolt, mert a Horthyval készített felvételek közül ez volt időponthoz kötve. A riport végén Pebal elutazása miatt a teljes felelősséget a magyar állami bürokráciára hárította, amely ellehetetlenítette munkavégzését. „Úgy látszik, *panaszkodó igazoló jelentéseim miatt történt az az intézkedés központunkban, hogy engem az itteni felvételek beszüntetésére és továbbutazásra utasítottak.*”³⁹

A szakirodalomban felmerült egy olyan vélemény is, hogy Pebal áthelyezésének más oka lehetett. Ugyanis 1929 őszén egy filmvállalkozás elkezdte a *Csak egy kislány van a világon* című némafilm gyártását. A befejezését 1930 tavaszára tervezték, azonban – mint említettük – addigra néhány budapesti mozi beszerezte a hangosfilmet lejátszó vetítógépeket, és már mutattak be külföldön készített hangosfilmeket. Így azt találták ki a bukás elkerüléséhez, hogy néhány jelenetet

38 A magyar cenzúrabizottság volt az oka, hogy Horthy Miklós kormányzóról készített hangosfilmfelvételek – elvesztették aktualitásukat. Miért hagyja el Magyarországot Hans von Pebal? *Pesti Napló*, 1930. április 16. 10. Elképzelhető, hogy így történt, azonban a gondolatmenet logikailag hibás. Ugyanis a filmcenzúra nem hátráltathatta a leforgatott, előhívatlan nyersanyag kiküldését, hiszen azt megnézni nem tudta. Azt pedig életszerűtlennek tartjuk, hogy a leforgatott tekerceket kiküldték New York-ba és előhívták. Utána visszaküldték a nézhető filmet, amelyet a cenzúrabizottság megtekintett, majd engedélyezte az USA-beli felhasználást.

39 Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

utólag hangosítanak. „Pebal szívesen – és nyilván jó pénzért – segített a magyar filmeseknek, és rendelkezésre bocsátotta a Fox automobilba szerelt hangfelvevő berendezését. A kocsi begördült a Hunnia filmgyár udvarába, kábeleket vezettek a hangszigeteléssel akkor még el sem látott műterembe, ahol Bura Sándor cigányzenekara játszott, s fölvette a zenét, Jávor Pál dalait és négy-öt szót.”⁴⁰ Fentebb ismertettük *A kutyaidomító* című kabaréjelenet január eleji felvételének történetét a Hunniában. Pebal volt az operatőr. Azonban ekkor még a Hunnia nem volt alkalmas hangosfelvétel készítésére, a modernizált műteremben a Tobis-Klang rendszert csak 1931. április 29-én vették használatba. Tehát ez a rövidfilm is a Fox berendezésével készült. Egy monográfia szerzője feltételezi, hogy ezek a fekete-munkák vezethettek Hans von Pebal áthelyezéséhez.⁴¹

11. kép. A csárdást táncoló operaházi balettkart bemutató filmhíradó főcíme.

40 Nemeskürty 1983, 350.

41 Kőhádi 1996, 320. Ugyanezt erősíti Lohr Ferenc hangmérnök visszaemlékezése is. *Mozgó Képek*, 2. (1986) 3. sz. 24.

Tanulmányunk szempontjából végül is teljesen mindegy, mi volt az oka Pebal elutazásának. Magyarországot jól ismerte, otthonosan mozgott, kitűnő kapcsolatai voltak, élén a kormányszóval. Áthelyezése sajnos véglegesnek bizonyult, és nagy szerencsétlenség, hogy a Fox nem küldött helyette mást. Az elkövetkezendő években még sok érdekes hangosfilmhíradó készülhetett volna Magyarországon.

Történezként csak arra vállalkozhattam, hogy megírjam az általam nemrég megtalált hírgyűjtemény magyarországi filmjei készítésének történetét. Véleményünk szerint azonban a Nemzeti Filmarchívum szakemberei számára megérne egy helyszíni kutatást annak a kérdésnek a felderítése, hogy van-e a Twentieth Century Fox által a Dél-Karolinai Egyetem Könyvtárának ajándékozott anyagok között további Magyarországon készült vagy egyéb magyar vonatkozású, eddig még nem digitalizált filmrészlet. A tanulmányunkban bemutatott felvételek változó minőségűek, azonban a magyar múlt egy itthon hozzá nem férhető részéről van szó. Ezenkívül, ami első, vagy az elsők között van, az mindenképpen megérdemli a kiemelt figyelmet. Éppen ezért csak javasolni tudjuk a filmek nagyfelbontású digitalizálásainak a megvásárlását, restaurálását és a közönségnek való bemutatását.

Itt szeretnék köszönetet mondani *Katona József Álmosnak* és *Szabó Zsuzsának*, a Magyarágkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja vezetőjének és munkatársának Horthy Miklós angol nyelvű beszédének leírásáért és magyarra fordításáért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fekete 2016.** Fekete Dávid: 85 éves a magyar hangosfilm. Az 1931–1944 közötti magyar filmgyártás mérföldkövei és aktualitásai. In: Fekete Dávid (szerk.): *A magyar hangosfilm plakátjai 1931–1944*. Győr-Budapest, 2016.
- Kőhádi 1996.** Kőhádi Zsolt: *Tovamozduló ember továbbmozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1996.
- Mudrák–Deák 2006.** Mudrák József – Deák Tamás: *Magyar hangosfilm lexikon*. Attraktor Kiadó, Gödöllő, 2006.
- Nemeskürty 1983.** Nemeskürty István: *A képpé varázsolt idő*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

A KÉPEK FORRÁSAI

1. <https://www.familysearch.org/hu/>; a letöltés időpontja 2021. május 24.
2. Fox News Movietone truck at Thorncliffe Race Track (41724182400).jpg, [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Fox_News_Movietone_truck_at_Thorncliffe_Race_Track_\(41724182400\).jpg&olddid=503480884](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Fox_News_Movietone_truck_at_Thorncliffe_Race_Track_(41724182400).jpg&olddid=503480884); a letöltés időpontja 2021. május 24.
3. Theatrumuseum Wien.
4. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár 65.112.
5. Alamy Limited UK.
6. <https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1658>; a letöltés időpontja 2021. május 24.
7. Kunsthistorisches Museum Wien.
8. <https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2040>; a letöltés időpontja 2021. május 24.
9. Operaház Emlékgyűjtemény.
10. <https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1945>; a letöltés időpontja 2021. május 24.
11. <https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/6527>; a letöltés időpontja 2021. május 24.

F Ü G G E L É K

Fox Movietone News Story Magyarországon készült hangosfilmfelvételei 1929–1930

1. Archduke Joseph von Hapsburg--outtakes – 4-854
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1658>
2. Admiral Miklos Von Horthy--outtakes – 4-852
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1663>
3. Horthy on tourism--outtakes – 5-355
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2040>
4. Hungarian watch dogs (Komondor)--outtakes – 4-913
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1644>
5. „Gypsy” musicians—outtakes – 4-997
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/7293>
6. Hungarian border patrol--outtakes – 5-90
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2227>
7. Hungarian dances –5-200
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/6527>
8. Feeding seals--outtakes – 5-173
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1755>
9. Fencing--outtakes – 5-211
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2107>
10. Royal Hungarian Opera chorus--outtakes – 5-204
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2045>
11. Hungarian society girls take up fencing--outtakes – 5-183
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2306>
12. Hungarian street scenes--outtakes – 5-532
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/3009>
13. Hungarian country wedding--outtakes – 5-533
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/3840>
14. Hungarian cavalry--outtakes – 5-670
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/2068>

15. Gypsy children musicians--outtakes – 4-966
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1593>
16. Changing the guard--outtakes – 5-540
<https://digital.tcl.sc.edu/digital/collection/MVTN/id/1945>

Admiral Miklos Von Horthy -- outtakes
A Fox Movietone News Story 4-852 szövegének leirata

It gives me great pleasure to address the free cities of the United States of America in the name of the Hungarian nation through this epoch-making American invention, the talking film. At this occasion I cannot but recall those relations going back for almost a century which one of the greatest sons of our country, Kossuth has created between our two nations and who had the privilege of addressing Congress in interpreting the sacred cause of Hungarian liberty.

[REP.] At this occasion I cannot but recall those relations going back for almost a century which one of the greatest sons of our country, Kossuth has created between our two nations and who had the privilege of addressing Congress in interpreting the sacred cause of Hungarian liberty.

In the past, as well as in present day the Hungarian people is penetrated by friendly feelings towards America... towards America. We admire its great prosperity, as well as the high standards of its economic, technical and cultural development. We are dazzled by the gigantic inventions and by the splendid spiritual efforts which – like as many milestones – mark the stages of the progress of civilisation and set the example to be followed by mankind. Hungary, though much smaller in size, is endeavouring to the limited extent of its modest means to follow this magnificent example and to take its share in the constructive work.

[REP.] ...and to take its share in the constructive work.

The beauties lavished by nature upon our small country are national assets and the historical part Hungary played in this section of Europe, on the border of Orient, draw every year thousands of foreigners to the land of the Magyars, the capital of which, Budapest in its splendid setting may well be called the

Queen of the Danube. The Hungarian nation will be happy if as many as possible of you will come and see and satisfy themselves as to what Hungary is like and to give us an opportunity to receive you in genuine, sincere hospitality.

[REP.] The Hungarian nation will be happy if as many as possible of you will come and see and satisfy themselves as to what Hungary is like and to give us an opportunity to receive you in genuine, sincere hospitality.

[REP.] It gives me great pleasure to address the free cities of the United States of America in the name of the Hungarian nation through this epoch-making American invention, the talking film.

Horthy Miklós tengernagy -- jelenetek

A Fox Movietone News Story 4-852 szövegének magyar fordítása

Nagy örömmre szolgál, hogy a magyar nemzet nevében szólhatok az Amerikai Egyesült Államok szabad városaihoz e korszakalkotó amerikai találmány, a hangosfilm segítségével. Ez alkalommal csak felidézni tudom azokat a majdnem egy évszázadra visszanyúló kapcsolatokat, amelyeket országunk egyik legnagyobb fia, Kossuth alakított ki nemzeteink között, és akinek abban a kiváltságban volt része, hogy beszédet tarthatott a Kongresszusban a magyar szabadság szent ügyéről.

[ISM.] Ez alkalommal csak felidézni tudom azokat a majdnem egy évszázadra visszanyúló kapcsolatokat, amelyeket országunk egyik legnagyobb fia, Kossuth alakított ki nemzeteink között, és akinek abban a kiváltságban volt része, hogy beszédet tarthatott a Kongresszusban a magyar szabadság szent ügyéről.

A múltban, csakúgy, mint most a magyar nép barátságos érzelmekkel viseltetik az amerikai nemzet iránt... az amerikai nemzet iránt. Csodáljuk országuk nagy jólétét és magas gazdasági, technikai és kulturális fejlettségét. Elkápráztatnak minket a kolosszális találmányok és azok a ragyogó szellemi erőfeszítések, amelyek – megannyi mérföldkőként – jelzik a civilizáció előrehaladásának stádiumait és követendő példát mutatnak az emberiségnek. Magyarország, bár méretét tekintve jóval kisebb, arra törekszik, hogy kövesse ezt a nagyszerű pél-

dát, és hogy kivegye a részét ebből az építő munkából, már amennyire szerény eszközei ezt lehetővé teszik.

[ISM.] ...és hogy kivegye a részét ebből az építő munkából, már amennyire szerény eszközei ezt lehetővé teszik.

Azok a gyönyörű helyek, amelyekkel oly bőkezűen ajándékozta meg kis országunkat a természet, a mi nemzeti kincseink; s az a történelmi szerep, amelyet Magyarország töltött be Európának e részén, a keleti határon, minden évben külföldiek ezreit vonzza a magyarok földjére, melynek gyönyörű környezetben fekvő fővárosát, Budapestet joggal nevezik a Duna királynőjének. A magyar nemzet boldog lesz, ha amennyien csak tudnak, eljönnek hozzánk, meglátják és meggyőződnek arról, hogy milyen is Magyarország, és alkalmat adnak nekünk arra, hogy valódi, őszinte vendégszeretettel fogadjuk Önöket.

[ISM.] A magyar nemzet boldog lesz, ha amennyien csak tudnak, eljönnek hozzánk, meglátják és meggyőződnek arról, hogy milyen is Magyarország, és alkalmat adnak nekünk arra, hogy valódi, őszinte vendégszeretettel fogadjuk Önöket.

[ISM.] Nagy öröömre szolgál, hogy a magyar nemzet nevében szólhatok az Amerikai Egyesült Államok szabad városaihoz e korszakalkotó amerikai találmány, a hangosfilm segítségével.

KOVÁCS ATTILA

A KAZÁR KAGANÁTUS KÉT KATONAI SEGÉDNÉPE: A BURTÁSZOK ÉS A MAGYAROK

ABSZTRAKT: A magyarok és a burtászok a Kazár Kaganátus katonai segédnépeként hadi kontingens kiállítására voltak kötelezve. A burtászoknak egy, a magyaroknak két tümennel kellett a kazárok rendelkezésére állnia. Cserébe nem járt automatikusan kazár birodalmi tisztség. A magyarok mégis a harmadik legmagasabb birodalmi tisztséget birtokolták, ami elhelyezkedésük stratégiai jelentőségét és belső szervezettségük magasabb szintjét mutatja. A burtászok – jelentős geopolitikai helyzetük ellenére, decentralizált szervezeti struktúrájuk miatt – nem részesültek kazár birodalmi tisztégben. Mindkét nép részt vett a helyi és határmenti kereskedelemben, azonban a távolsági kereskedelemben csak közvetve kapcsolódtak be. A katonai kötelezettségeik révén a zsákmányból is részesedtek, és a kazár elit javakat biztosított a helyi elitjük számára; ez a birodalmi integrációt volt hivatott erősíteni. A két nép hadereje könnyűlovasokból állt, amivel biztosították az erdővidéki népek adóztatását a kazárok számára.

KULCSSZAVAK: katonai segédnépek, burtászok, magyarok, kazárok, kereskedelem, katonai hierarchia.

Bevezetés

Tanulmányomban rövid forrásösszevetés után a kazárok katonai segédnépei közül a burtászokra és a magyarokra vonatkozó információkat vizsgálom. Választ keresve arra, hogyan kezelte a nomád birodalom a különböző erejű katonai kontingenst kiállító segédnépeit? Járhatott-e a hadászati kötelesség valamilyen kiváltsággal? Adminisztratív felügyelet alá vonta-e a birodalom ezeket a népeket? Ebben a rendszerben volt-e valamiféle hierarchia a katonai segédnépek között? Mindezek megválaszolására megvizsgálom a katonai-politikai tisztségek meglétét avagy hiányát a burtászok és a magyarok körében. Sokan foglalkoztak már a témával (például: Györffy György, Zimonyi István, Czeglédy Károly, Tóth Sándor László) így nem térek ki minden részletre, hiszen azok jelentős része közismert (másképp szétfeszítené a jelen tanulmánynál megadott terjedelmi korlátot), ezért azok újbóli részletes ismertetése helyett gyakran utalok bizonyos megállapításokra. Az Abbászidák i. sz. 750-től való hatalomgyakorlása azon alapult, hogy felismerték, a katonai terjeszkedés elérte a határait és a megszerzett területek pacifikálását, illetve megtartását csak a diplomáciai eszközök segíthetik hatékonyan, és a kereskedelmi javak megosztása teheti tartósá. Kelet-Európában a speciális természetföldrajzi közeg is abba az irányba tolt a letelepült civilizációkat és a nomád birodalmakat, hogy együttműködjenek.¹ A 8–9. században a legfőbb kereskedelmi forgalom a korábbi kaukázusi hadiutak mentén történt. A katonai segédnépek vizsgálata elválaszthatatlan attól a gazdasági miliótól, amely a legnagyobb profitot biztosította, és ezen keresztül a legkomolyabb hatással volt a kazár uralom alatt élő népek életére, továbbá a kazár hatalmi rendszer jellegére.²

A Kazár Birodalom tisztségeiről az alábbi forrás számol be részletesen. Ibn Fadlánnál azt olvashatjuk, hogy: „A kazárok királya, akit *kháqánnak* hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy *kháqán*, a helyettesét pedig *kháqán* bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti

1 Zimonyi 2012, 18–26., 78–86., 106–108.

2 Artamonov 1962, 233–261.; Golden 1980, 107–111.

és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok. Minden nap alázatosan megjelenik a nagy *kháqán* előtt [...] Van neki (*azaz a kháqán* bégnek – K.A.) egy helyettese, akit *kundur khákánnak* neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek *Dzsáwsíghr* a neve”³

A kündü/künde címmel kapcsolatban Ligeti Lajos figyelmeztet arra, hogy az írásmódból fakadóan több olvasat is elképzelhető. A jemeni (arab írással rögzített) többnyelvű szótár a mongol kündü szót k.nd.r alakban hozza. A magyar szöveghagyományból a kündü~künde forma is kikövetkeztethető.⁴ Peter Golden szerint a szó végén az „r” és a „w” az arabban könnyen téveszthető, így egy k.ndü javítás nagyon is reális, ezért a szó olvasata kündü.⁵ A magyar kündä~kändä tisztségnév a kazár nyelvből származik.⁶ Tehát a források alapján Róna-Tas András úgy véli, a magyar törzsszövetség katonai ügyeit a gyula intézte, míg a legitim uralkodó a kündü/künde volt.⁷

A magyarok

Ezek után, elsőként a magyarokat vesszük vizsgálat alá. Ibn Rusztánál a következőket olvashatjuk: „[...] A magyar pedig a turkok egyik fajtája. Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”⁸ Továbbá Ibn Rusztánál: „Az összes velük szomszédos *şaqāliba* [szláv] fölött győzelmet aratnak. Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.”⁹ Gardízínél pedig a magyarokra

3 Simon 2007, 101–105.

4 Ligeti 1986, 254.

5 Golden 1980, 200–202.

6 Zimonyi 2005, 93.

7 Róna-Tas 1997, 269–270.

8 HKÍF 1995, 32–33. (ford. Czeglédy Károly)

9 Zimonyi 2005, 35.

vonatkozóan ez szerepel: „Állandóan portyára mennek a saqlábok ellen [...] A saqlábok határvidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntīt-nak hívnak [...] A lánykérés alkalmával [...] vételárat visznek [...] coboly-, hermelin-, mókus-, nyest-prémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrrel [...]”¹⁰ Végül al-Marwazítól idézünk: „A velük szomszédos saqālibákat és rüsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rumba viszik s ott eladják őket.”¹¹

A muszlim források után pedig a bizánci forrásokból idézünk: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, [...] Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek [...] Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, [...] Levedi tehát megérkezvén [...] tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, [...] Azért hívattunk, hogy [...] nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak. Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, [...] nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád [...] aki rendelkezésekre áll. Megtetszett annak a kagannak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, [...] hogy Árpád legyen a fejedelem [...] és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették.”¹²

A magyarok tehát jelentős haderővel rendelkező nép. A húszezer emberrel kapcsolatban – figyelembe véve a nomád birodalmi hagyományokat és a katonai rendszerben alkalmazott tízes számrendszert – Zimonyi István arra a megállapításra jut, hogy a sztyeppi hagyományokból következik, hogy a forrás alapján két tümen kiállítására volt képes a magyarság. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ténylegesen tízezer emberből állt egy tümen, hiszen azt mindig az aktuális feltételekhez szabták, így sok esetben nem volt rá mód, hogy a ka-

10 Zimonyi 2005, 39.

11 Zimonyi 2005, 45.

12 Moravcsik 2003, 171–173.

tonai kontingenst teljesen feltöltésük erre a létszámra. Másrészt az együttműködés és az ezért való kitüntetés a magyarok katonai segédnépi voltát bizonyítja.¹³ A magyarok a kazár politikai méltóságok közül a harmadik legmagasabb tiszteget birtokolták. Ez kiemelt jelentőségüket mutatja, és azt is jelzi, hogy a magyar politikai elit a kündü/künde cím birtoklásán keresztül integrálva volt a kazár birodalmi elitbe. A magyarság gazdálkodásával kapcsolatban az állatok, a legelőváltás, a lovassereg, a nomád életmódra, míg a sok szántóföld említése inkább a letelepedett életmódra utal. Azonban bármely nomád nép, amely kellően sok időt tölt a kelet-európai sztyepp területén, törvényszerűen alkalmazkodik a flóra és a fauna sajátosságaihoz (természetesen a nomádok máshol is a környezeti adottságokhoz idomulnak, de a Volgától keletre a kontinentális hatás erőssége miatt sokkal egyoldalúbb a gazdálkodás). Az adott területet (a Kárpátoktól a Donig) pedig a kisebb hóingás, valamint a nagyobb és egyenletesebb csapadékmennyiség mellett a tenger és az erdő-vezet közelsége jellemzi, szemben a Volgán túli sztyeppterületekkel. Ez azt jelenti, hogy az itt berendezkedő nomádok gazdasága egy idő után jelentősen megváltozik, és elmozdul a komplex gazdasági modell felé, ahol egyaránt jellemzi őket a nagyállattartás bizonyos szintű földműveléssel kiegészítve. Ennek leírását adja Róna-Tas András, és megállapítja – a kelet-európai régészeti adatok alapján –, hogy a magas szarvasmarha állomány mellett a disznótartás is jellemző volt ezen a vidéken.¹⁴ Figyelemre méltó, hogy a forrásadatokból kiderül, a magyarok a szomszédos területeken portyáznak. Ami viszont még inkább szembeszökő, hogy a szlávokra (itt nyilván a kazárok adóhatósága alá tartozó szláv törzsekről van szó) a magyarok élelmiszeradót vetnek ki a jóval értékesebb prémadó helyett. Ugyanakkor, mint az a forrásokból kiderül a házassági szokások leírásával kapcsolatban, a magyarok rendelkeznek prémekkel. Még inkább beszédes, hogy a leginkább fizetőképes bizánciaknak a magyarok rabszolgát adnak el és nem prémet. Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy a jól értesült muszlim források egyetlen utalást sem tesznek arra, hogy a magyarok adót fizetnének a kazároknak.

13 Zimonyi 2004, 101–111.

14 Róna-Tas 1997, 282–285.

A burtászok

Másodjára a burtászokkal kapcsolatban tekintjük át a források információit. Ibn Ruzta az alábbiakat írja róluk: „Burdās földje a hazar s bulkār között fekszik; köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van. A kazár királynak engedelmeskednek. Tízezer lovas vonul közülük harcba. Főnökük, aki őket rendben tartaná s akinek ítélete mérvadó volna közöttük, nincsen, hanem minden szállásukban van egy-két vén; pörös ügyeiket, ha ilyenek előadják magukat közöttük, ezek elé viszik, de alapjában a kazár király hódoltsága alatt állnak. Földjük kiterjedt; erdőkben laknak. A bulkār s a baġānākīya ellen támadásokat intéznek [...] Kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti. A föld egyik síkságát lakják, erdők fájának legnagyobb része *hiling*. Vannak szántóföldjeik is. Vagyonuk java részét méz, menyétbőrök és szőrmék képezik. Országuk kiterjedése hosszában és széltében tizenkét nap.”¹⁵ A fönti információkat al-Maszúdi kiegészíti: „Az ő vidékeikről szálítják a burtászi néven ismeretes fekete és vörös rókabőröket. Ezek darabja száz dínárba, sőt még ennél többre is kerül, különösen a feketéké; a vörösek ára ennél valamivel alacsonyabb. A bőrök közül a feketéket az arab és perzsa királyok hordják és vetélkedve pompáznak azok viselésében. E bőr az ő szemükben drágább a coboly-, menyétbőrnél és más hasonló prémeknél.”¹⁶ A Hudúd al-Ālam (‘A világ határai’) című munkában a következők szerepelnek: „A kazároknak engedelmeskednek. Gazdagságuk menyét-prémekben van. Két királyuk van, akik külön élnek egymástól (*nayāmīzand*).”¹⁷ Gardízi munkájában a következőt olvashatjuk: „Földjük kiterjedt. A bulkār s a baġānākīya ellen évenként támadásokat intéznek [...] Vannak öszvéreik, marháik és sok mézüük [...] Fegyverük a dárda, balta és nyíl, páncéljuk vagy sodronyingük nincs.”¹⁸ Julianus első útjáról (1235–1236) készült jelentésében (1237) a kö-

15 Kmoskó 1997, 205–206.

16 Kmoskó 2000, 172–173.

17 Minorsky 1937, 437.; Göckenjan – Zimonyi 2001, 219.

18 Göckenjan – Zimonyi 2001, 168–169.

vetkezőket találjuk: „Átkelvén pedig a minden út és ösvény nélküli sivatagon, a harminchetedik napon elértek a mohamedánok földjére, melyet Vedának neveznek, Bundaz városába.”¹⁹ Erre a két névre külön ki kell térnünk. Czeglédy Károly a Vela és a Bundam alakot használja. Véleménye szerint megfejtetlenek, bár a lábjegyzetben Bromberg elképzelését taglalja, miszerint a két név helyesen Veda és Bundaz. Veda talán a Vjatka folyóval azonosítható, Bundaz pedig Penza városát jelentené.²⁰ Perényi József elfogadja a Veda és a Bundaz olvasatát, Bundazt pedig a burtász népnévvel azonosítja, de a Veda nevet nem tudja semminek sem megfeleltetni.²¹ Vékony Gábor pedig azt írja: „Az 1225-ben, Novgorodban írt munka szerint adóztak Vladimir Monomachosnak: burtasy, čeremisa, vjada, mordva.” A felsorolás topográfiaileg nem következetes, azaz nem sorrendet követ. Feltűnő, hogy a burtászokat nevük többszámával jelölik, ám a többi esetben területnévképzővel ellátott neveket találunk. Elképzelhető, hogy a burtászok kétszer szerepelnek a felsorolásban: egyszer népnevükkel, egyszer területnevükkel. Gyakori példája ez annak, hogy a források hogyan bővítik a legyőzött népek sorát. Ezt alátámasztja a Riccardus-jelentés is, amely burtászokat nem említ, de *Wedin*-ről tudósít, ami megfeleltethető a Veda névnek, ami a burtászok területének elnevezése.²² Vékony elképzelése megoldaná a Veda problémát, ha valóban *vjada* alak szerepel a forrásban. Ugyanis az adójegyzék egy másik kiadásában a *vjada* népnév helyén *udmurtok* szerepelnek.²³ A Veda és a Bundaz alakok elfogadhatók. Le kell szögeznünk, feltűnő, hogy a Veda név csak a 13. századi latin forrásokban tűnik fel. A 10. századra vonatkozóan pedig a burtászokkal kapcsolatban a héber nyelvű forrás az alábbiakat említi: „[...] A folyó mellett sok nagy és számtalan nép él, falvak, városok és erődített helyek, kilenc nép, számtalan sokan vannak, mind nekem fizetnek adót (A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (Burts), Bulgar (bulgr), Szuvar(Su’r), Ariszu(’rysu), Cermisz(Crmys), Venen-

19 Györfly 1986, 67–70.

20 Czeglédy 1943, 283.

21 Perényi 1959, 496–498.

22 Vékony 1977, 1179–1180.

23 Iglói – Mисley 1979, 83–84.

tit(Vnntyt), Szuvar(Suur), Clavijun(Cluyun), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót)”²⁴

A forrásokból kitűnik, hogy a burtászok a kazárok katonai segédnépei. A források arra is rávilágítanak, hogy a burtászok nem azonosak a mordvinokkal és hogy a 13. században az utazók szerint már várossal rendelkeznek. Tízezer fővel (egy tümen) kell a kazárok rendelkezésére állniuk. Nem állnak egyetlen fő uralma alatt, viszont két részre oszlanak, és a kisebb egységekben a helyi korelnök bíraskodik a közösség peres ügyeiben. Ez azt jelenti, hogy muszlim szemszögből magasabb uralkodói titulátúrával nem rendelkeznek (malik), amivel a kazárok és a volgai bolgárok uralkodóját megnevezik. Tehát nem arról van szó, hogy nagycsaládonként vagy falvanként önállóak, és nincs magasabb szervezeti struktúrájuk, hanem a kelet-európai népeknél birodalmi hagyományokból levezethető rangjaik nincsenek vezetőiknek. Mivel két részre oszlanak és ki tudnak állítani tízezer harcost – ráadásul a prémkereskedelemben is részt vesznek – így azt mondhatjuk, hogy valószínűleg törzsi szervezetben élnek, ahol vélhetően vannak törzsfők, de a nemzetségek önállóan bíraskodnak. Természetesen az, hogy két részre oszlanak, nem jelenti feltétlenül, hogy csak két törzsből állnak. A burtászok népe állhatott sokkal több törzsből is, de temetkezési szokásaik alapján két részre oszthatók. Persze a temetkezési szokások összessége – mint az egyik leglassabban változó kulturális jelenség – értelmezhető úgy, hogy a burtászok esetében két különböző eredetű etnikai csoportot jelöl. Ez nem ment ritkaság számba a nomád népek között.

Városuk kapcsán megkockáztatható, hogy egy központi piacot érthetünk alatta, ahol a távolsági kereskedőkkel bonyolították ügyleteiket. A volgai bolgárokkal és a besenyőkkel szemben évente hadba szálltak, ami valószínűleg a portyázásra utal. Életmódjuk a forrásadatok nyomán a nomadizmusnak az a fajtája, amit komplex gazdaságként írtunk le följebb. Kiemelt jelentőségű a prémkereskedelmük. Ráadásul a legértékesebb kiviteli cikkük a fekete rókaprém, amely még a cobolyprémnél is értékesebb.

24 Shlomo – Komoróczy 2003, 100.; Kohn 1990, 39.

A 9-10. században már jelentős volt a kereslet a kelet-európai prémekre, rabszolgákra, valamint az erdővidék egyéb termékeire (viasz, méz, mogyoró) és a nagy mennyiségű, iszlám világból származó ezüst kellően csábító ellenértéket jelentett a Kazár Birodalom minden népének, a biztonságos kereskedés feltételeit pedig a „Pax Khazarica” biztosította.²⁵

Úgy tűnik, hogy a kazárok az alávetett népek megszervezésénél, a sajátos viszonyok terén figyelembe vették az adott nép belső struktúráját (egy fő alatt állnak, vagy törzsi széttagoltságban élnek), a gazdasági modelljét (földművelők, nomádok), geopolitikai jelentőségüket (stratégiai fontos területen helyezkednek el, rajtuk keresztül biztosított más népek alávetése), katonai potenciáljukat (haderő típusa és mérete), és kereskedelmi jelentőségüket (kereskedelmi utak mentén élnek, vagy egyéb kapcsolataik révén tudnak kereskedni, esetleg speciális javaik vannak).

Ebből kiindulva úgy látom, a kazárok a magyaroknak politikai tisztséget adtak (küendő/küende titulus), amin keresztül integrálták a magyar elitet a birodalomba. Ezért elvárták, hogy a magyarok nagyszámú katonai kontingenst állítsanak ki (két tümen) számukra. A magyaroknak biztosítani kellett a hozzájuk közel eső szláv nyelvű népek alávetését és adóztatását. Másrészt a prémkivétel kazár monopólium lehetett a magyar szállásterületekről, és a magyarok által biztosított népek területéről (a források alapján). Cserébe a magyarok részesülhettek a hadizsákmányból, önállóan portyázhattak és vethettek ki terményadót, illetve a rabszolgákkal önállóan kereskedhettek. Valószínű, hogy ezen felül a magyar elit kapott valamilyen ajándékot a kazár kincstárba befolyt jövedelmekből.

A burtászok szervezeti felépítésük okán nem birtokoltak semmilyen kazár birodalmi tisztséget. A kazárok részére katonai kontingenst kellett kiállítaniuk (egy tümen). Cserébe portyázhattak, és a hadjáratok zsákmányából is részesülhettek. Biztosítaniuk kellett a finnugor nyelvű népek alávetését és adóztatását. Ellenben a volgai bolgárokkal kapcsolatban a források kifejezetten azt írják, hogy a szomszédos népekkel kereskednek és nem adóztatják őket (néhol néma kereskedelmet folytatnak a szomszédos erdővidéki népekkel). A burtászok a

25 Polgár 2019, 206–225.

helyi prémkereskedelemben részt vehettek, de a távolsági kereskedelemben közvetlenül nem. Nem tartoznak terményadóval a kazároknak. Áruikat (főként prémeket) vízi úton is szállítják a kereskedők. Valószínűleg a törzsi vezetőket jutalmazhatták ajándékkal a kazár kincstárból. Egyrészt a hadipotenciál fenntartása miatt, másrészt azért, hogy a birodalmi politikai tisztség birtoklása hiányában a különböző törzsfőket érdekeltté tegyék a belső konszolidáció fenntartásában és a kazárokhoz való hűség biztosításában. Ide kívánczik még az, hogy a források sem a magyarok, sem a burtászok esetében nem tudnak a kazároknak fizetett adóról, legyen az prém vagy terményadó. Pedig al-Isztahri megjegyzi a kazárokról, hogy: „Az országos kincstár jövedelmi forrásait vámok és kereskedelmi cikkek dézsmái képezik, sajátos szabályok szerint, minden út, tenger és folyó után. Vannak aztán egyes szállások és vidékek népére kivetett és természetben fizetendő illetékek, minden közszükségletet képező étel-, italnemű és egyebek után [...]”²⁶

A burtászokhoz menő kereskedőkre adót, a tőlük érkező kereskedőkre pedig illetéket vehettek ki. A burtászok beszédtek a felügyeletük alatt álló népektől a kazárok számára az évi adót. A magyarok viszonylatában ugyanerről beszélhetünk. Viszont a magyarok a prém kivételével szabadon részt vehettek a távolsági kereskedelemben.

A kereskedelem alapját képező javak beszedése (adóztatás), és a kereskedelmi utak, valamint a karavánok biztosítása is nagy számú haderőt igényelt. Arról, hogy ez milyen típusú haderő volt, a következőket tudjuk. Forrásokból ismert, hogy a kazároktól elszakadt három kazár törzs a magyarokhoz csatlakozott. A magyarságnál pedig nincs nyoma nehézlovasságnak, sem a forrásokban, sem a régészeti leletekben.²⁷ Így azt mondhatjuk, hogy mind a burtászokat, mind a magyarokat könnyűlovas katonai kontingens kiállítására kötelezték a kazárok. A kazár rendszerben a katonai segédnépek között úgy tűnik, hogy volt egy hierarchia. Ezt az is bizonyítja, hogy a burtászok egy tümenjével szemben a magyarok két tüment állítottak ki. Viszont ez a különbség nem nyilvánult meg olyan értelemben, ami egy egységes katonai titulusrend-

26 Kmoskó 2000, 28–29.

27 Révész 1996, 43–44.

szerben alacsonyabb és magasabb tisztségek birtoklásában jelent volna meg, hiszen a burtászoknál semmiféle kazár birodalmi tisztség nem mutatható ki. Míg a magyarok a kazárok harmadik legmagasabb tisztségét birtokolták. A tümen kiállítása kötelesség volt, és a kazárok valószínűleg nemcsak ezt ellenőrizték, hanem a kiállított haderőnek bizonyos minőségi mércét is meg kellett ütnie. Ezt valószínűleg adminisztratív úton ellenőrizték, de erről források nem számolnak be. A térségben a tümen kiállítása elég jelentős katonai potenciált jelenthetett. A magyarok és a burtászok egymáshoz való viszonyáról nem tesz említést egyetlen forrás sem. Mind a magyarok, mind a burtászok időnként részt vesznek besenyők elleni akciókban, amit minden bizonnyal a kazár határvédelem vagy külpolitika részeként lehet értelmezni. A források alapján a katonai erőt a kereskedelmi utak biztosítására is felhasználták a Kazár Birodalomban. Arra a kérdésre, hogy a kiállított tümen (a burtászok esetében egy, a magyarok esetében kettő) valójában mekkora részét képezte az adott nép tényleges haderejének, nem tudjuk a választ. Erre születtek becslések. A magyarok haderejének kérdésében Borossy András azt írja, hogy a húszezer ember a rendszeresen hadakozókat jelenti, míg a teljes mozgósítás esetén ez a szám harmincezer is lehetett. Itt természetesen al-Maszúdi egyik híradására alapoz a szerző, miszerint a nomádoknál megkülönböztethető mozgósítással és anélkül kiállítható hadsereg.²⁸ A magyarok és a burtászok esetében is érdemes a funkció szemszögéből megközelíteni a dolgot. A kazárok hadjárataiban való részvétel esetén a magyaroknak és a burtászoknak nagy számú haderő kiállítását írták elő. (Ez a haderő természetesen könnyűlovasokat jelent.) Emellett a magyaroknak biztosítaniuk kellett a szlávok éves adózását a kazárok részére. A burtászok elhelyezkedésükből következően, a hozzájuk közel eső finnugor nyelvű népeket adóztatták éves rendszerességgel a kazárok számára. Ezenfelül katonailag biztosítani kellett a magyaroknak és a burtászoknak törzsterületeiken a kereskedelmi utakat, még hozzá nemcsak időszakosan, hanem állandó jelleggel. Másrészt a határőrizetre is fenn kellett tartani bizonyos nagyságú haderőt (saját szállásterületükre vonatkozóan). Így azt mondhatjuk,

28 Borossy 1992, 27.

hogy bár a források sem a magyarok, sem a burtászok részéről nem említik, hogy a kazároknak kiállított katonai kontingens fölött még volt haderejük, ezt mégis biztosra vehetjük. Annak mértéke viszont jelen ismereteink alapján nem meghatározható. Ekkora haderővel a Dnyeszter és a Volga között elterülő sztyepp feletti erdősáv teljes népességét adózásra lehetett kényszeríteni a 9–10. század fordulóján. Ahhoz, hogy az adóztatás zökkenőmentesen menjen, és a kereskedelem se legyenek fennakadások, több mindennek kellett egyszerre teljesülnie. A leigázott és adófizetésre kötelezett népcsoportok felett folyamatosan felügyeletet kellett biztosítani. A túlkapásokkal szemben a központi hatalomnak fel kellett lépnie. Ami azt jelenti, hogy annak ellenére, hogy a katonai segédnépek nagyfokú önállóságot élvezhettek belső ügyeik intézésében és – valószínűleg – az alávetett népek adóinak behajtása során, mégsem tehettek meg bármit. Hiszen az adózók túlzott zaklatása vagy mértéken felüli megsarcolása ellenállást válthatott ki, vagy elvándorlást generálhatott, ami a központi hatalomnak, azaz a kazároknak biztosan nem állt érdekében. Ezért aztán rendkívül érdekes az a (többek között) Gardízínél fennmaradt információ miszerint a magyarok: „Állandóan legyőzik a saqlábokat. Súlyos élel-miszer-ellátmány nyújtására kötelezik a saqlábokat, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat [...] Meg-megrohanják a saqlábokat és rüsokat, s onnan rabszolgákat hoznak, Rumba (Bizánbca) viszik és eladják őket.”²⁹ Ez felveti annak kérdését, hogy ezek az akciók mennyire voltak önállóak a magyarok részéről? Az a forrásban szereplő rész, miszerint a ruszokat is megtámadják, valószínűleg teljesen más jellegű hadieseményről ad számot, mint a szlávok megrohanása. Abból, hogy a ruszok a Dnyeper folyón lehajózva portyáztak a Fekete-tenger partvidékén, illetve a Don és a Volga folyót használva még a Kaszpi-tenger partja mentén is fosztogattak, több dologra is gondolhatunk. A peremvidéken a ruszok igyekeztek a fennhatóságukat kiterjeszteni az erdővidék népeire, a tengereken keresztül pedig a gazdag tengermelléki területeket kifosztani vagy a kikötővárosokat kereskedelemre kényszeríteni. Így a velük szemben való fel-lépés a kazároknak adózó erdővidéki népek kazár függésben való megtartását

29 Zimonyi 2005, 39.

célozhatta, illetve alkalmanként a hadjáratról visszatérő ruszok zsákmányának elorozására irányulhatott. Ebben az esetben a magyarok elsődlegesen a kazár érdekek védelmében léphettek föl. A szlávokra való élelmiszeradó kivetése, és a rabszolga zsákmányolás pedig inkább a magyar törzsek önálló akciójának tekinthető. Ugyanis a magyarok a rabszolgákkal önállóan kereskedhettek, míg a kereskedelmi cikkek között a prémeket nem említik a források. A burtászokkal kapcsolatban az alábbiakat tudjuk meg Gardízitól: „A bulkār s a baġānākiya ellen támadásokat intéznek.”³⁰ Ez azért érdekes, mert tudjuk, hogy a kazárok rendszeresen vezettek hadjáratot a besenyők ellen, és ebben a burtászok mellett – mint katonai segédnép – a magyarok is részt vehettek. Érdekes a burtász–volgai bolgár konfliktus is. Mivel azok a források említik a burtász–volgai bolgár konfliktust, amelyekből kiderül még, hogy a volgai bolgárok kazár fennhatóság alatt állnak, így a források, amelyek a burtászokat a kazárok katonai segédnépeként mutatják be, valami olyasmiről árulkodnak, hogy a birodalmon belül az egyes népek között lehettek nem csak diplomáciai, hanem katonai konfliktusok is. A burtászok és a volgai bolgárok esetében ez a konfliktus lehetett gazdasági természetű, hiszen mindkét nép érdekelt volt a prémkereskedelemben. Mivel ugyanazokkal a kereskedelmi termékekkel üzleteltek, így potenciális versenytársai is voltak egymásnak. Tehát a prémek, a viasz, a fa és a méz esetében biztosan konkuráltak a beszerzésnél és a felvevőpiacon. Ebből a szempontból érdekes, hogy nem tudunk a magyarok és a burtászok között hasonló konfliktusról. Feltehetőleg azért nem, mert a magyarok nem kereskedtek a prémmel, míg a burtászok és a volgai bolgárok igen. Azaz a magyarok és a burtászok között nem állt fenn gazdasági érdekellentét. Továbbá a kazárok, (ahogy az a nomád birodalmakban szokásban volt), nemigen avatkoztak be alattvalóik belső ügyeibe, csak akkor, ha az negatívan hatott a birodalom érdekeire. Tehát a kazároknak nem állt érdekükben, hogy két katonai kontingenst adó népük egymással háborúzzon, de a lokális konfliktusokba nem szóltak bele addig, míg az nem rombolta a kazár hadipotenciált, vagy csorbította a kazárok gazdasági érdekeit. A birodalmon belül az interetnikus

30 Kmoskó 1997, 205.

kapcsolatok meglehetősen élénkek lehettek, amibe a házassági kapcsolattól, a cserekereskedelmen át, a kisebb katonai csetepaték is belefértek, de a hosszú-távú és módszeres katonai konfliktus biztosan nemkívánatos volt és retorziót szülhetett a központi irányítás részéről.

Összefoglalás

Tehát a Kazár Kaganátusnak csak a fenti két segédnépét tekintve, hatalmas katonai tartalékai voltak a kazárok magterületének tekinthető Kaukázus-Don-Volga háromszögtől északra. Ezt a hadipotenciált pedig aktívan felhasználták a „Pax Khazarica” fenntartására, amely biztosította a kazárok és minden alattvalójuk számára a kereskedelemből származó gazdasági haszon maximális kiaknázását. A katonai kontingens kiállítására való kötelezés a függés egyértelmű jele, és adott esetben a hadba vonulás sem volt opcionális. Azaz a kiállított haderővel nem csak a kereskedelmi utak biztonságát és az adóztatás folytonosságát kellett biztosítani. Így a katonai segédnépek egyszerre voltak elszenvedői a katonaállítás kötelezettségének, – az adódó háborús veszteségek okán –, és egyszerre voltak haszonélvezői a katonaállítási kötelezettség révén fenntartott gazdasági stabilitásnak/prosperitásnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Artamonov 1962.** Mihail I. Artamonov: *Istorija hazar*. Leningrad, 1962.
- Borossy 1992.** Borossy András: Hadsereglétszámok a X-XIV. században. *Had-történeti Közlemények*, 105. (1992), 3–32.
- Czeplédy 1943.** Czeplédy Károly: Magna Hungaria. *Századok*, 77. (1943), 277–306.
- Golden 1980.** Peter Golden: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, I–II*. Budapest, 1980.
- Göckenjan–Zimonyi 2001.** Hansgerd Göckenjan – Zimonyi István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Wiesbaden, 2001.
- Györffy 1986.** Györffy György: *Julianus barát és napkelet felfedezése*. Vál., a bev. írta és jegyzetekkel ellátta Györffy Gy. Ford. Györffy Gy. És Gy. Ruitz I. Budapest, 1986.
- HKÍF 1995.** A honfoglalás korának írott forrásai. (*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 7.) Közzé teszi: Kristó Gyula (Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével) Szeged, 1995.
- Iglói–Misley 1979.** Iglói Endre – Misley Pál: *Régi orosz széppróza*. Budapest, 1979. 83–84.
- Kmoskó 1997.** Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. (szerk.: Zimonyi I.), MŐK 10. Budapest, 1997.
- Kmoskó 2000.** Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. (szerk.: Zimonyi I.), MŐK 13. Budapest, 2000.
- Kohn 1990.** Kohn Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881 (reprint 1990).
- Ligeti 1986.** Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.
- Minorsky 1937.** Vladimir Minorsky: *Ḥudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D.* London, 1937.
- Moravcsik 2003.** Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása*. Budapest, 2003.
- Perényi 1959.** Perényi József: Magna Hungaria kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 55.

(1959) 488–499.

Polgár 2019. Polgár Szabolcs: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. Budapest, 2019.

Révész 1996. Révész László: *Harcmodor, fegyverzet*. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság*. Budapest, 1996.

Róna-Tas 1997. Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997.

Shlomo–Komoróczy 2003. Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest, 2003.

Simon 2007. Simon Róbert: *Ibn Fadlán. Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007.

Vékony 1977. Vékony Gábor: *Adatok Juliánus utazásának topográfiájához. Századok*, 111. (1977) 6. sz. 1175–1191.

Zimonyi 2012. Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest, 2012.

Zimonyi 2005. Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005.

Zimonyi 2004. Zimonyi István: *A honfoglaló magyar haderő létszáma*. In: Balogh L. – Keller L. (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. MÖK 21. Budapest, 2004. 101–111.

KOVÁCS PÉTER

AMISSIO ILLYRICI

ABSTRACT: Pannonia és Illyricum 5. századi történetének egyik legfontosabb, máig megoldatlan kérdése, hogy Nyugat-Illyricum és Pannonia pontosan mikor és milyen mértékben (teljesen, vagy Dalmatia és Pannonia, vagy csak Pannonia egy része) került Nyugat-Róma helyett Constantinopolis ellenőrzése alá. Utóbbi még jóval később is kimutatható mély nyomokat hagyott a nyugati elit tudatában, ahogyan a Cassiodorustól vett kifejezés is világosan mutatja: Var. XI.1.9 *amissio Illyrici*. Az írott források újraértelmezése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Pannonia secunda (viszont a dioecesis más tartománya nem) a Galla Placidia-féle házassági szerződés révén újra a Kelet része lett, amely azonban csak 437 után lépett életbe. Utóbbi tény miatt foglalták el a hunok Sirmiumot és Pannonia secundát a 441-es Kelet-Róma elleni háborúban. A hun birodalom felbomlása után ezt az ellenőrzést nominálisan Pannonia primára és Valériára is kiterjeszthették. A Cassiodorus által említett *divisio dolenda provinciis* nem lehetett más, mint Illyricum (Pannonia) dioecesis megosztása.

KULCSSZAVAK: Pannonia története, Cassiodorus, Illyricum praefectura, hunok, Galla Placidia, II.Theodosius

Pannonia és Illyricum 5. századi történetének egyik legfontosabb, máig megoldatlan kérdése, hogy Nyugat-Illyricum és Pannonia pontosan mikor és milyen mértékben (teljesen, vagy Dalmatia és Pannonia, vagy csak Pannonia egy része) került Nyugat-Róma helyett Constantinopolis ellenőrzése alá. Utóbbi még

jóval később is kimutatható mély nyomokat hagyott a nyugati elit tudatában, ahogyan azt a Cassiodorustól vett kifejezés is világosan mutatja: Var. XI.1.9 *amissio Illyrici*. A probléma máig nem oldódott¹ meg teljes mértékben, és döntő mértékben befolyásolja a következő évek (Róma vagy Constantinopolis szabadítja-e fel Pannoniát 427-ben), illetve egyes pannon tartományok (Valeria, Pannonia prima és Savia) feladásának ugyancsak megoldatlan kérdését. Jelen helyen az utóbbi kérdéssel és annak forrásaival foglalkozom.

Pannonia Stilicho halála (Kr. u. 408) és Generidus comesi (409) megbízatása után eltűnik írott forrásainkból. Legközelebb 425-ben említik, amikor a Galla Placidiát és fiát, III. Valentinianust kísérő, Ardabur és Aspar vezette bizánci csapatok Pannonián keresztül jutottak el Salonába, majd onnan az Aquileiába vezető szárazföldi (It. Ant. 270,1-272,7) és vízi úton Italiába (Philost. XII.13=Olymp. Frag. 43), nyilván a Sirmium–Salona úton (It. Ant. 267,13-269,7.² Utóbbi jól mutatja, hogy nem a 4. századi polgárháborúk során szokásos, leggyorsabb és legkényelmesebb Sirmium–Emona–Aquileia főútvonalakat használták (It. Ant. 128,7-131,4, vagy 259,11-261,3, It. Burd. 560,7-563,8), mert akkor az nyilván nem volt biztonságos a hunok jelenléte miatt.

Illyricum nyugati szempontból való elvesztésének legfontosabb időpontja és alkalmá III. Valentinianus és II. Theodosius lányának eljegyzése volt 424-ben, amikor a fia házassága fejében Galla Placidia lemondott Illyricumról. Az eseményről Cassiodorus és Jordanes is megemlékezett, mindketten világosan fogalmaztak:

Cassiodorus Variæ XI.1.9 „Placidiam mundi opinione celebratam, aliquorum principum prosapia gloriosam purpurato filio studuisse percipimus,

1 Güldenpenning 1885, 310–311.; Nagl 1908, 33–34.; Stein 1914; Zeiller 1918, 6–7., 371., 373., Seeck 1921, 121–122.; Bury 1923, 225–226.; Stein 1925, 354–358.; Alföldi 1926, 93.; Lot 1936, 303–304.; Schmidt 1941, 261–262.; 305–306., Ensslin 1948, col. 2236., Stein 1959, 285., 322., Sirago 1961, 248., 264–266., Mócsy 1962, 582., Oost 1968, 185.; Várady 1969, 308., 331–332.; Wilkes 1969, 419.; Maenchen-Helfen 1973, 78.; Mócsy 1974, 350.; Demougeot 1979, 516.; Mathisen 1981, 238. n. 27.; Wozniak 1981, 351–354.; Zecchini 1983, 93–94.; Régészeti kézikönyv, 51.; Fitz 1993, 1319., 1324.; Sirago 1996, 68.; Stickler 2002, 42–43.; MacGeorge 2002, 32–39.; Lotter 2003, 17; Gračanin 2006, 54–58.; McEvoy 2014, 257.

2 Nagl 1908, 34–35.; Oost 1968, 179., 188.; Salisbury 2015, 139–140.

cuius dum remisse administrat **imperium**, indecenter cognoscitur **imminutum**. Nurum denique sibi **amissione Illyrici** comparavit **factaque est** coniunctio regnantis **divisio dolenda provinciis**.”

Jól tudjuk, hogy Placidia a világ szemében nevezetes volt, több uralkodó sarjaként gondoskodott trónörökös fiáról. Ugyanakkor az is közismert, hogy fiának az a birodalomrésze, amelyet helyette irányított, szégyenteljesen kisebb lett. Ugyanis menyet Illyricum elvesztése árán vásárolt, az uralkodóház egyesítése pedig a tartományok siralmas megosztásával jött létre.

Jord. Romana 329 „Post haec III anno Valentinianus imperator a Roma Constantinopolim ob suscipiendam in matrimonio Eudoxiam Theodosii principis filiam venit datamque pro munere soceri sui **totam Illyricum** celebratis nuptiis ad sua regna cum uxore secessit.”

Az ezt követő harmadik évben (Honorina Constantinopolisba küldése után három évvel, azaz Kr. u. 437 októberében³) Valentinianus császár Theodosius lányával, Eudoxiával való házasságkötése miatt Rómából Constantinopolisba jött, apósának adta ajándékba egész Illyricumot, majd az esküvő után feleségével visszatért saját birodalomrészébe.

Az utóbbi két forráshely alapján egymástól erősen eltérő vélemények születtek arról, hogy mit is kell Illyricum alatt értenünk.

Egész Illyricum	Pannonia és Dalmatia	Dalmatia és Kelet-Pannonia	Dalmatia	Pannonia secunda
Seeck	Zeiller Lot Wilkes Mathisen Wozniak Gračanin (és Kelet-Illyricum)	Bury Fitz	Güldenpenning	Stein (és Kelet-Illyricum) Alföldi Schmidt Ennslin Mócsy Várady Lotter

1. ábra. Az átadott terület azonosításáról született modern vélemények

3 Chron. min. II. p. 79: Seeck 1919, 366–267.

A forráshelyek pontos jelentésén, Kelet- vagy Nyugat-Illyricum, Stein óta lehet ugyan vitatkozni, de Cassiodorus szövege világos az adott helyen ([...] imperium, indecenter[...] imminutum), a nyugati birodalomrész friss területi veszteségeket volt kénytelen elkönyvelni, ezen nem lehet csupán az I. Theodosius óta hivatalosan is Kelethez tartozó keleti Illyricumot érteni.⁴ Jordanes pedig „egész Illyricum” átadását a tényleges házasságkötés idejére, azaz 437-re tette: **Jord. Rom. 329** „datamque pro munere soceri sui totam Illyricum celebratis nuptiis ad sua regna cum uxore secessit.” Jordanes – ha csak nem itt is Symmachus⁵ vagy Priskos szövegét használja – a legvalószínűbb módon Cassiodorus adatára megy vissza⁶, így az aligha lehet releváns. Egész Illyricum, főleg Pannonia átadásáról nem lehetett szó, hiszen azt részben majd Aetius adja át **később** Attilának (**Prisk. Frag. 11.1**): [...]

ὤκει τὴν πρὸς τῷ Σάῳ ποταμῷ Παιόνων χώραν, τῷ βαρβάρῳ (sc. Attila) κατὰ τὰς Ἀετίου στρατηγοῦ τῶν ἐσπερίων Ῥωμαίων συνθήκας ὑπακούουσιν.

Utóbbi aligha lehetett Valeria, a szöveg alapján a Savus melletti római tartományról (esetleg egész Pannoniáról, vagy a Dravus elírásáról) van szó. Utóbbi lehetne Pannonia II, de azt a hunok fegyverrel foglalták el. Savia átadása pedig biztonsági okokból valószínűtlen. Volt azonban Pannoniának egy olyan része is, amely nem a hunok alá tartozott. **Prisk. Frag. 11.2**-ben Pannonia azon részéről származó Constantiolusról van szó, amely Attila alá tartozott:

καὶ Κωνσταντιόλου, ἀνδρὸς ἐκ τῆς Παιόνων χώρας τῆς ὑπὸ Ἀττίλα ταπτομένης.

Ez a tény elméletileg implikálja Pannoniának egy olyan részét is, amely római kézben maradt. Utóbbi leginkább Savia lehetett. Ezen adatok alapján már jogosan merült fel Alföldi Andrásban az, hogy a Savus a Dravus elírása volt, így a tartomány leginkább Pannonia primával volna azonosítható.⁷ 454 előtt a feliratos adatokkal sokkal jobban ellátott Dalmatiában mindig a Ravenna által

4 Stein 1925, 354–364.; Wozniak 1981,

5 Wilhelm Ensslin: Des Symmachus Historia Romana als Quelle für Jordanes. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, 3. (1948) München, 1949, 71–72.

6 Stein 1914, 346. Anm. 3.

7 Alföldi 1926, 90–91.

kinevezett nyugatiak szerint keltezték az **évet**, ha kölcsönösen nem ismerték el a két birodalomrész által kinevezett consulokat (e.g. Salona IV. 201., 206., 210., 770.).⁸ Prokópiosz adata szerint Marcellinus Aetius **támogatásának** köszönhette dalmatiai comes címét (Prok. Bell. Vand. I.6.7).⁹ **Így Dalmatia** a hun korban aligha tartozott a Kelet felügyelete alá, hacsak azt nem feltételezzük (mint Basic–Zeman 2019), hogy a Kelet felügyelete névleges maradt (akkor Pannonia esetében miért nem?), vagy Dalmatia 452 előtt visszakerült volna a Nyugat felügyelete alá (ugyan mikor és milyen alkalomból?).

Priskos egyik fragmentumának néhány elszórt megjegyzése alapján Sirmiumot és **vele együtt Pannonia secundát** a hunok 441 körül bizonyosan fegyverrel foglalták el:

Prisk. Frag. 11.2 Κατὰ δὲ τὸν χρόνον ἐν ᾧ ὑπὸ
Σκυθῶν ἐν τῇ Παιόνων ἐπολιορκεῖτο τὸ Σίρμιον
[...] μετὰ τῆς πόλεως ἀνδραποδισμὸν[...]
[...] ἀπὸ τοῦ Σιρμίου αἰχμάλωτος ἀχθεῖς.¹⁰

Utóbbi jól lászik abból az Al-Duna mentén, kelet-római területen lévő sávból, amely kiürítését Attila rendelte el. Ez Priskos leírása szerint a Dunától **öt napi járóföldre feküdt**: Pannoniától Novae-ig:

Frag. 11.1 Εἶναι δὲ μῆκος μὲν αὐτῆς κατὰ τὸ ρεῦμα τοῦ Ἰστρου
ἀπὸ τῆς Παιόνων ἄχρι Νοβῶν τῶν Θρακίων, τὸ δὲ βάθος πέντε ἡμερῶν ὁδὸν
. Καὶ τὴν ἀγορὰν τὴν ἐν Ἰλλυριοῖς
μὴ πρὸς τῇ ὄχθῃ τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ γίνεσθαι,
ὥσπερ καὶ πάλαι, ἀλλ' ἐν Ναισσῶ, ἦν ὄριον, ὡς
ἐπ' αὐτοῦ δηρωθεῖσαν, τῆς Σκυθῶν καὶ Ῥωμαίων
ἐτίθετο γῆς, πέντε ἡμερῶν ὁδὸν εὐζώνῳ ἀνδρὶ τοῦ
Ἰστρου ἀπέχουσαν ποταμοῦ.

A praefectura áthelyezésével kapcsolatban Iustinianus Novellae XI.1 is említ Sirmium hunok által való elpusztítását: *Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis*. Ravenna és a hunok között 433 és 451 között hivatalosan **béke volt**,

8 Stein 1914; Basic–Zeman 2019, kül. 119.

9 MacGeorge 2002, 5-67.

10 Mirković 2017, 101.

ezért a várost és a tartományt mindenképpen Kelet-Rómától kellett elfoglalni. Eugippius vita Severini-je is világosan arra utal, hogy Nyugat-Pannonia és Noricum nem a Kelethez tartozott: 1.1 „[...]Severinus, de partibus Orientis adveniens in vicinia Norici Ripensis et Pannoniorum [...]”

Érdemes külön vizsgálnunk a Cassiodorus által használt divisio dolenda provincii kifejezést. Mint láthattuk a *divisio* nem vonatkozhat Kelet-, és Nyugat-Illyricum megosztására, hiszen a status quo már 396-ban létrejött Stilicho révén.¹¹ Utóbbi tény miatt leginkább Illyricum (Pannonia néven is ismert) dioecesis megosztásáról lehetett csak szó. A 4. századi határmódosításoknak köszönhetően a hét provinciát magába foglaló dioecesis már hosszabb ideje stabilan fennállt, tartományai nem változtak. Az alábbi táblázat mutatja azon szerzők szerint a dioecesis tartományait (eredetileg 10, majd 7), akik másokkal ellentétben Illyricum praefectura 17 tartományát dioecesisek szerint sorolták fel¹²:

Laterculus Veronensis VI fol. 255, 14–16	Rufius Festus VIII.3.	Notitia Dignitatum Occ. II,28–34
Dioecesis Pannoniarum	Illyricus	Illyricum
Pannonia inferior	Pannoniarum duae	Pannonia secunda
Pannonia superior		Pannonia prima
Valeria	Valeria	
Savensis	Savia	Savia
Nor. rip.	Noricorum duae	Nor. rip.
Nor. med		Nor. med.
Dalmatia	Dalmatia	Dalmatiae
–	Moesia	–
–	Daciae duo	–

2. ábra. Illyricum praefectura 17 tartománya

11 Stein 1925, 351–354.; Venance Grumel: L’Illyricum de la mort de Valentinien Ier (375) à la mort de Stilicon (408). *Revue des Études Byzantines*, 9. (1951) 24–34.; Hoffmann 1969–1970, 208–215.

12 Kovács 2019, 203–204. 6. táblázat.

Utóbbi tartományok közül csak Pannonia egyes tartományai, valamint Dalmatia jöhetnének szóba. Ebből, mint láthattuk Dalmatia, Noricum és Pannonia nyugati tartományai szintén kiesnek, ezért csak Pannonia secunda átadásáról lehetett szó. Fenti adataink alapján *későbbi korokban jól ismert váltás* – amely szerint a Pannonia (különösen Pannonia secunda) feletti joghatóságot Constantinopolis magának vindikálja, míg a dioecesis nyugati tartományai Ravenna alá fognak tartozni (Savia, Noricum mediterraneum és ripensis) – csakis ebben az időszakban alakulhatott ki. Cassiodorus számára a szerződés és Illyricum (azaz Sirmium) elvesztésének felemlgetése (Galla Placidia negatív színben való feltüntetése Amalashuentával szemben) *éppen akkor vált fontossá*¹³, amikor 504-ben Theodorich azért, hogy megerősítse Italiát, visszaszerezte a Kelettel szövetséges gepidáktól Sirmiumot és az egész tartományt (Jord. Get. LVIII.300., Ennod. Paneg. 277–278., Cassiod. Var. VIII.10.).¹⁴ Ahogyan Cassiodorus Chroniconjában világosan megfogalmazta: **Chron. a. 504 Chron. min. II. p. 160.** „[...]Sirmium recepit Italia.”

Sirmium ostroma Constantinopolis DK-Pannonia feletti tartós (és a hun korszakot túlélő) uralmát bizonyítja, hiszen a hunok és Nyugat-Róma hosszabb ideje békében éltek, továbbá hogy a praefectura korábbi székhelyét Sirmiumból is ekkor tették át Thessalonicába (Iust. Nov. 11.1, cf. Nov. 11 Praef., 11.2). A hunok uralmát követő időszakban az itáliai osztrogót királyság uralmának időszakától eltekintve Pannonia secunda, ha névleg is (ld. korábban az osztrogótok, majd a gepidák tényleges uralmát), de végig a keleti birodalomrész irányítása/érdekszférája alatt maradt (Synek. c. XIX (ed. Burckhardt 657,7-9, Not. ep. eccl. Const. 13,848)).¹⁵ A tartomány neve később Sirmiensis lett (nevét ld. Cass. Var. III.23.2, IV.13.1), területileg a legvégén már csak Sirmium és Bassiana környékére szorítkozott. Ugyancsak Sirmium Kelethez tartozásának bizonyítéka a leginkább sirmiumi mártír, Demetrius kultuszának Thessalonicába kerülése,

13 Már így Gračanin 2005, 56.

14 Constantin Diculescu: Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. Kabitzsch, Leipzig, 1923, 111.; Wilhelm Ensslin: *Theoderich der Grosse*. F. Bruckmann, München 1959², 133–134.; Wozniak 1981, 366–371.

15 Mirković 2017, 105–106.

amely áttételesen még a szent II (és az az alapján később készült III.) passiójába is átkerült (akárkivel is azonosítható Leontios praefectus praetorio, aki a passio szerint Sirmiumban építette volna fel annak templomát: II.16–17., III.24–25.).¹⁶ 456-ban a gótok is Markianostól kérnek letelepedési engedélyt a hun uralom alól felszabadult pannon tartományokban, nevezetesen az egykori Pannonia I, II és Valeria területén (Jord. Get. L.264., LII.268., 270., 272.).¹⁷ Az, hogy Avitust nem ismerték el Constantinopolisban, nem változtat ezen a helyzeten, mivel a gótok később is Kelet-Rómától várták az évi adomány kifizetését (Jord. Get. LII.270–271.). Avitus feltételezett pannoniai hadjárata aligha valós esemény (Sid. Ap. Carm. VII.589–590), de világosan mutatja Ravenna igényét legalábbis Pannonia délnyugati részére.¹⁸ Feltűnő, hogy Savia területe a gótokkal kötött foedusból kimaradt (Jordanes nem említi a gót pannoniai szállásterületek felsorolásakor). Így jogosan vehető fel, hogy az Italia védelme szempontjából stratégiai nyugat-illyricumi tartományok (Noricum mediterraneum, Savia) Avitus és Marcianus valamiféle egyeztetése értelmében maradtak a Nyugat felügyelete alatt. Savia a Ravenna bukását követő germán királyságok (Odoacer, osztrogótok) időszakában is végig egy comes irányításával (később Dalmatiával összevonva) nyugati ellenőrzés alatt maradt.¹⁹

Egy keleti PPO Orientis-nek (PLRE II. Zoilus 2) címzett rendelet leginkább 444-ben a korábban Brigetióban, Valeriában állomásozó legio I adiutrixet em-

16 Kovács 2019, 71–73. Az Alföldi 1924, 96. Anm. 1-ben felvetett lehetőség, hogy Leontios, mint PPO a praefectura Nov. 11.1-ben említett költözése során vitte volna magával a mártír ereklyéit lehetséges, de bizonyíthatatlan. A Novellae csak Apraemius PPO nevét említi.

17 Alföldi 1926, 101–104.; Ludwig Schmidt: Die Ostgoten in Pannonien. *Ungarische Jahrbücher*, 6. (1927) 459–460.; Wilhelm Ensslin: Die Ostgoten in Pannonien. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 6. (1927–1928) 146–159.; Andreas Schwarz: Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan nach dem Ende des Hunnenreiches bis zum Italienzug Theoderichs des Großen. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 100. (1992) 50–83.; Gereon Siebigs: Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457–460 n. Chr.). W. de Gruyter, Berlin–New York 2010, 474., 911–914. Exkurs XXV.; Hrvoje Gračanin-Jana Škrkulja: The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia. *Acta Archaeologica Carpathica*, 49. (2014) 165–205.

18 Kovács, Péter: Emperor Avitus in Pannonia? *Acta ArchHung*, 71. (2020) 661–668.

19 Fitz 1993, 1326., 1403–1406.; Hrvoje Gračanin: Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*. *Millennium*, 13. (2016) 223–228.

líti (Cod. Iust. XII.36.6).²⁰ Utóbbi, még a Not. Dig. szerint is valeriai (Not. Dig. XXIII.51.) egység Keletre helyezése azonban csak akkor volna lehetséges:

- a. ha Valeria tartományt a Kelet adná át a hunoknak 437 után, ami nyilván téves.
- b. ha a provinciát korábban adta a Nyugat, majd az egység Pannonia secundába került és a Keletnek való átadása után innen vezényelték volna el.
- c. ha az egység egy részét korábban helyezték át. Utóbbira is megvan az esély, hiszen a Not. Dig. csak a *pars superior* praefectusát említi, bár a Not. Dig. Or. hasonló egységet nem ismer, de Primani seniores néven legio palatinává is előléphetett (Or. VI.5=45, iuniores: Occ. VII.155).²¹

Melyik évben került sor tehát Pannonia secunda átadására? Priskos adata alapján bizonyosan 441 előtt, illetve a jelenlegi formájában ismert Not. Dig. összeállítás (és legkésőbbi korrekciói) után. 425-ben Ardabur csapatai útban Italia felé bizonyosan megszállták Sirmiumot. Kérdés, hogy ekkor, vagy csak a házasság létrejöttékor, 437-ben került sor Pannonia II tényleges átcsatolására? Marcellinus Comes (**Chron. min. II. p. 76.**) és Jordanes (**Get. XXXII.166.**) adata szerint 427-ben a *Romani* kiűzték Pannoniából a hunokat:

„Pannoniae, quae per quinqueingenta annos ab Hunnis retinebantur, a Romanis receptae sunt.”

Utóbbi alapján a Romani elméletileg már a Kelet is lehetett (ahogyan ezt már Alföldi megfogalmazta²²) (ez esetben az átadás 424-ben történt). Ugyanakkor Constantius dux sírfelirata (CLE 1335=ILCV 66), aki valamikor az 5. században *Pannoniis gentibus horror erat*, i.e. valószínűleg a hunoknak, inkább azt bizonyítja, hogy Ravenna lépett fel sikeresen a tartomány területét megszáll-

20 Cod. Iust. XII.36.6 (Kr. u. 444) *Ius castrensis peculii tam scriniarios quam exceptores ceterosque, qui in officio tui culminis merendi licentiam habere noscuntur, ac si in legione prima adiutrice nostra militent, inviolatum habere praecipimus. theodos. et valentin. aa. zoilo pp.*

21 A Not. Dig. Primani és Secundani alakulatainak kérdéséhez: E. Ritterling: *Legio*. In: *PWRE XII.* (J. B. Metzler, Stuttgart, 1924–1925) col. 1400., 1430., 1452., 1466., 1467.; Hoffmann 1970, 87–88.; Rudolf Scharf: *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum: eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*. W. de Gruyter, Berlin-New York, 2005. 227. Anm. 18.

22 Alföldi 1926, 86–88., 94–95.

ló (*foederati*?) hunok ellen.²³ Ebben az esetben az átadásra csak később, 437-ben kerülhetett sor. A két hadjárat között két év telt el, egymással aligha azonosíthatóak. Az természetesen nem zárható ki, hogy a nyugati hadjárat Pannonia más részeit érintette, DK-Pannonia már Constantinopolis felügyelete állt.

A fenti adataink alapján arra a következtetésre kell jussunk, hogy Pannonia secunda (de a dioecesis más tartománya nem) a Galla Placidia-féle házassági szerződés révén 396 után újra a Kelet része lett, amely azonban csak 437 után lépett életbe. A hun birodalom felbomlása után ezt az ellenőrzést nominálisan Pannonia primára és Valeriára is kiterjeszthették. Ravenna (és utódállamai) a Savia feletti uralomról azonban Italia biztonsága miatt sohasem mondhattak le. A Cassiodorus által említett *divisio dolenda provinciis* nem lehetett más, mint Illyricum (Pannonia) dioecesis megosztása.

23 Kovács, Péter: Constantius heros. Notes on the history of Pannonia in the 5th century. *Acta ArchHung.* 71. (2020) 71–88.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alföldi 1924–1926.** Alföldi, András: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I-II.* W. de Gruyter, Berlin–Leipzig, 1924–1926. <https://doi.org/10.1515/9783111412184>
- Basić–Zeman 2019.** Ivan Basić – Maja Zeman: What can epigraphy tell us about Partitio Imperii in fifth-century Dalmatia? *Journal of Late Antiquity*, 12. (2019) 88–135. <https://doi.org/10.1353/jla.2019.0005>
- Bury 1923.** John Bagnell Bury: *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian I.* Macmillan & Co. Ltd., New York, 1923.
- Demougeot 1979.** Émilienne Demougeot: *La formation de l'Europe et les invasions barbares de l'avènement de Dioclétien au début du VI siècle.* Aubier, Paris, 1979.
- Diculescu 1923.** Constantin Diculescu: *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes.* Kabitzsch, Leipzig, 1923.
- Ensslin 1949.** Wilhelm Ensslin: Des Symmachus Historia Romana als Quelle für Jordanes. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, 3. (1948) München, 1949, 71–72.
- Ensslin 1927–1928.** Wilhelm Ensslin: Die Ostgoten in Pannonien. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 6. (1927–1928) 146–159.
- Ensslin 1959.** Wilhelm Ensslin: *Theoderich der Grosse.* F. Bruckmann, München, 1959.²
- Ensslin 1948.** Wilhelm Ensslin: Valentinianus 4. In: *PWRE VIIA.* Metzler, Stuttgart, 1948. col. 2232–2259.
- Fitz 1993.** Fitz Jenő: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV.* Encyclopaedia, Budapest, 1993–1995.
- Gračanin 2016.** Hrvoje Gračanin: Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae.* *Millennium*, 13. (2016) 223–228. <https://doi.org/10.1515/mill-2016-0011>
- Gračanin 2006.** Hrvoje Gračanin: The Huns and South Pannonia. *Byzantinoslavica*, 64. (2006) 29–76.

- Gračanin 2014.** Hrvoje Gračanin-Jana Škrkulja: The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia. *Acta Archaeologica Carpathica*, 49. (2014) 165–205.
- Hoffmann 1969–1970.** Dieter Hoffmann: *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Epigraphische Studien 7.* Rheinland-Verlag, Düsseldorf, 1969–1970.
- Güldenpenning 1885.** Albert Güldenpenning: *Geschichte des Oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II.* Niemeyer, Halle, 1885.
- Kovács 2020a.** Kovács, Péter: Constantius heros. Notes on the history of Pannonia in the 5th century. *Acta ArchHung*, 71. (2020) 71–88.
- Kovács 2020b.** Kovács, Péter: Emperor Avitus in Pannonia? *Acta ArchHung*, 71. (2020) 661–668.
- Kovács 2019.** Kovács Péter: *Pannonia története a későrómai korban (Kr. u. 284–395).* Pytheas, Budapest, 2019.
- Lot 1936.** Ferdinand Lot: La «Notitia dignitatum utriusque imperii»: ses tares, sa date de composition, sa valeur. *RÉA*, 38. (1936) 287–338. <https://doi.org/10.3406/rea.1936.2892>
- Lotter 2003.** Friedrich Lotter: *Völkerverschiebungen im Ostalpen–Mitteldonau–Raum zwischen Antike und Mittelalter (365–600).* W. de Gruyter, Berlin – New York, 2003. <https://doi.org/10.1515/9783110898668>
- MacGeorge 2002.** Penny MacGeorge: *Late Roman Warlords.* Oxford University Press, Oxford, 2002. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199252442.001.0001>
- McEvoy 2014.** Meaghan A. McEvoy: *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367–455.* Oxford University Press, Oxford, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199664818.001.0001>
- Maenchen-Helfen 1973.** Otto J. Maenchen-Helfen: *The world of the Huns. Studies in their histories and culture.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1973=Die Welt der Hunnen: Eine Analyse ihrer historischen Dimension. Böhlau, Wien–Köln, 1978. <https://doi.org/10.1525/9780520310773>
- Mathisen 1981.** Ralph W. Mathisen: Avitus, Italy and the East. *Byzantion*, 51. (1981) 232–247.
- Mirković 2017.** Miroslava Mirković: *Sirmium. Its history from the first century*

- AD to 582 AD*. Historical Archive „Srem”, Novi Sad, 2017.
- Mócsy 1962.** Mócsy, András: Pannonia. In: *PWRE IX. Supplementum*. Metzler, Stuttgart, 1962. col. 515–776.
- Mócsy 1974.** Mócsy, András: *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*. Routledge, London–Boston, 1974.
- Nagl 1908.** Assunta Nagl: *Galla Placidia*. Schöningh, Paderborn, 1908.
- Oost 1968.** Stewart Irwin Oost: *Galla Placidia Augusta: A biographical essay*. University of Chicago Press, Chicago, 1969.
- Régészeti kézikönyv.** Mócsy András – Fitz Jenő (Szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Ritterling 1924–1925.** E. Ritterling: Legio. In: *PWRE XII*. (J. B. Metzler, Stuttgart, 1924–1925)
- Salisbury 2015.** Joyce E. Salisbury: *Rome’s Christian Empress. Galla Placidia rules at the twilight of the empire*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2015.
- Scharf 2005.** Rudolf Scharf: *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum: eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*. W. de Gruyter, Berlin-New York, 2005. <https://doi.org/10.1515/9783110193978>
- Schmidt 1927.** Ludwig Schmidt: Die Ostgoten in Pannonien. *Ungarische Jahrbücher*, 6. (1927) 459–460.
- Schmidt 1941.** Ludwig Schmidt: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung I. Die Ostgermanen*. C. H. Beck, München, 1941.
- Seeck 1921.** Otto Seeck: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt I–VI*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1921.⁴
- Siebig 2010.** Gereon Siebig: *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457–460 n. Chr.)*. W. de Gruyter, Berlin–New York 2010. <https://doi.org/10.1515/9783110225853>
- Sirago 1961.** Vito Antonio Sirago: *Galla Placidia e la trasformazione politica dell’Occidente*. Université de Louvain, Louvain, 1961.
- Sirago 1996.** Vito Antonio Sirago: *Galla Placidia, la nobilissima*. Jaca Book, Milano, 1996.
- Stein 1914.** Ernst Stein: Der Verzicht der Galla Placidia auf die Präфекtur Illyri-

- cum. *Wiener Studien*, 36. (1914) 344-347.
- Stein 1925.** Ernst Stein: Untersuchungen zur spätromischen Verwaltungsgeschichte. *Rheinisches Museum*, 74. (1925) 347–394 = *Opera minora selecta*. A. M. Hakkert, Amsterdam, 1968. 71–127.
- Stein 1959.** Ernst Stein: *Histoire du Bas-Empire I*. Desclée de Brouwer, Paris, 1959.
- Stickler 2002.** Timo Stickler: *Aetius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*. C. H. Beck, München, 2002.
- Swarz 1992.** Andreas Schwarz: Die Goten in Pannonien und auf dem Balkan nach dem Ende des Hunnenreiches bis zum Italienzug Theoderichs des Großen. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 100. (1992) 50–83. <https://doi.org/10.7767/miog.1992.100.jg.50>
- Várady 1969.** Várady, László: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Wilkes 1969.** John J. Wilkes: *Dalmatia*. Routledge, London, 1969.
- Wozniak 1981.** Frank E. Wozniak: East Rome, Ravenna and Western Illyricum: 454-536 A.D. *Historia*, 30. (1981) 351-382.
- Zecchini 1983.** Giuseppe Zecchini: *Aezio, l'ultima difesa dell Occidente romano*. L'Erma di Bretschneider, Roma, 1983.
- Zeiller 1918.** Jacques Zeiller: *Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain*. E. de Boccard, Paris, 1918.

APPENDIX TO VÁBBI FORRÁSOK

Kr. u. 425 pannonia eseményei

Philost. XII.13=Olymp. Frag. 43 Οἱ δὲ καὶ συνεπαγόμενοι Πλακιδίαν τε καὶ Οὐαλεντιανὸν καὶ τοὺς τε Παίονας καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς διελάσαντες, τὰς Σάλωνας, πόλιν τῆς Δαλματίας, ἀναירוῦσι κατὰ κράτος. Cf. Sókr. VII.23.1.

Kelet-Róma Pannonia feletti felügyeletének forrásai

Jord. Get. L.264 ... maluerunt a Romano regno terras petere quam cum discrimine suo invadere alienas, accipientesque Pannoniam ...

LII.270 *Post tempus ergo non multum rex Valamir eiusque germani Thiudemir et Vidimir, consueta dum tardarent dona a principe Marciano, quae ad instar strenuae acciperent et pacis foedera custodirent, missa legatione ad imperatorem ...*

Nov. 11 Praef. *... ut Primae Iustinianae patriae nostrae, pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est ... et **pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate.** ... 2 Cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae sint, necessarium duximus ipsam gloriosissimam praefecturam, quae in Pannonia fuerat constituta, iuxta Pannoniam in nostra felicissima patria collocare, cum nihil quidem magni distat a Dacia mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda.*

Cf. Nov. 131.3.

Nov. 11.1 *Cum enim in antiquis temporibus Sirmii praefectura fuerat constituta, ibique omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus causis, postea autem **Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis** Apraemius praefectus praetorio de Sirmitana civitate in Thessalonicam profugus venerat, tunc ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est, et Thessalonicensis episcopus non sua auctoritate, sed sub umbra praefecturae meruit aliquam praerogativam.*

Hierocles Syncedemus c. XIX. (ed. Burckhardt 657,7-9 ἰθ' Ἐπαρχία Παννονία, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις β' Σέρμιον Βασιανά.

Not. ep. eccl. Const. 13,848 ἰε' ὁ Σιρμίου.

MAKOLDI MIKLÓS - GALLINA ZSOLT -
GULYÁS GYÖNGYI - HORVÁTH CIPRIÁN -
KNIPL ISTVÁN

10. SZÁZADI SÍROK KISKUNFÉLEGYHÁZA–TERJÉK- TANYA LELŐHELYRŐL

ABSZTRAKT: Kiskunfélegyháza–Terjék-tanya lelőhelyen a Kiskun Múzeum és a Magyarsághoz Intézet Régészeti Kutatóközpontja közös projekt keretében végezte el egy 10. századi honfoglaló temető teljes feltárását 2020 áprilisában. A temető – részben homokbányászás, részben fémkeresős kincskereső tevékenység miatt – jelentékenyen bolygatott volt, egy sírjának feltárását pedig már 2018-ban elvégezték. A temető egy kis sírszámú, egysoros temetkezési hely, melynek használata a 10. század középső évtizedeire datálható. A 11. számú sír volt a legkevésbé bolygatott temetkezés, benne egy torques-zel, pántkarpereccel, ezüstveretekkel, kauricsigával és egy ruhára varrt, 931-ben vagy azt követően vert ezüstpénzzel felékszerezett nő maradványai feküdtek. A temető egy módosabb honfoglaló magyar közösség temetkezési helye lehetett, hiszen az ezüst ékszereken kívül valószínűleg csizmaveretek, egy arany hajkarika és lószerszámok is előkerültek a lelőhelyről.

KULCSSZAVAK: honfoglaló magyar temető, régészeti feltárás, Kiskunfélegyháza, ezüstleletek, 10. század.

Bevezetés

A Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának egyik fő feladata, hogy a Kárpát-medencében található honfoglalás kori lelőhelyeket és az azokról előkerülő leletanyagot kutassa. Ezen feladatkörbe tartozik a már feltárt, de még nem publikált 10. századi temetők és települések közlése, valamint ha szükséges, a már publikált lelőhelyek újraközlése, újraértelmezése is. Ha van rá mód, akkor nemcsak íróasztal mögül, hanem a terepen is kutatjuk a honfoglaló magyarság régészeti nyomait; temetőket, településeket tárunk fel. Kiemelt hangsúlyt kapnak viszont azok a lelőhelyek, melyek valamiért veszélyeztetettek, feltárásuk sürgős, mivel bányászás vagy a természetes erózió miatt elpusztulnának. Ilyen homokbányászás által bolygatott, pusztulófélben lévő honfoglaló temetőt találtak 2018-ban Kiskunfélegyháza határában is a Kiskun Múzeum munkatársai, akik kellő kapacitás hiányában felkérték a Magyarságkutató Intézetet a temető leletanyagának megmentésére, a teljes temető feltárására. Intézetünk szívesen vállalta a munkát, melyre 2020 tavaszán került sor, hiszen történelmünk apró szeletei rejlenek minden egyes régészeti lelőhelyben, így azok pusztulását nem nézhetjük tétlenül.

A lelőhely leírása

Kiskunfélegyházán, az egykori Terjék-tanyán, egy mára teljesen elhordott homokdomb területén 2018 tavaszán Buknicz István vadászat során a felszínen embercsontokra és ezüstlemezekre lett figyelmes. A helyszíni bejárásra és leletmentésre Dr. Knippl István régész (Kiskun Múzeum) jelenlétével 2018. május 22-én került sor. A helyszínen megtalálták a jelentett kisszámú embercsontot, fémkereső műszer használatával pedig lehatárolták a sír területét. A talaj felső mintegy 15 cm vastag rétegének eltávolítása után egy sírfolt (1. sír) tűnt elő. A sírban csak néhány hosszúcsont, egyéb csonttöredék és fémtárgyak voltak. A csontok nem voltak anatómiai rendben, a temetkezést kirabolták. A terület fémkereső műszerrel történt átvizsgálása során bronz kéttágú csüngős veretek

(7. tábla 2-7.) kerültek elő, a sírtól NyÉNy-ra, néhány méterre pedig kisméretű arany S-végű hajkarika (7. tábla 1).

A bejelentett lelőhelyen a Kiskun Múzeum és a Magyarságkutató Intézet 2020 júniusában együttműködési megállapodás keretén belül tervásatást és műszeres lelőhely-felderítést végzett. A lelőhely alacsony fűfélékkel gyéren benőtt, helyenként csupasz homokfoltokkal tagolt alacsony dombon található. Egyértelműen látszódott a felszínen, hogy korábban homokbányászat vagy tereprendezés során több alkalommal erősen megbolygatták azt. A bolygatás, mint például homokelhordás és fémkeresős kutatás feltehetőleg a közelmúltban is folytatódott. A korábban előkerült sír környezetében először kézi, majd később gépi humuszolással összesen 9 szelvényt nyitottunk ki (1. kép 1). A kutatás 971 m² területet érintett. Az első szelvények a Knippl István által feltárt sír környékén voltak, az elhordott homokdomb tetején és a D-i lejtőjén. A futóhomok vastagsága a dombtetőn 10-15 cm, majd ahogy haladtuk a lejtőn lefelé, úgy vastagodott, helyenként a 60-70 cm-t is elérte. Régészeti jelenségek az 1., a 2. és a 4. szelvényben voltak. A többi kutatóárok régészetileg negatív, így az eddig csak fémkeresőzés során ismertté vált lelőhely kiterjedését néhány méter pontossággal le tudtuk határolni, az egyértelműen az elhordott homokdomb tetején lokalizálható.

Az előkerült sírok és leletei¹

1. sír: T.: -. M.: kb. 10 cm. A talaj felső mintegy 15 cm-ének eltávolítása után egy lekerekített sarkú téglalap alakú sír feltja rajzolódott ki a sárga homokos altalajon. A sírban két hosszúcsont és egyéb csonttöredék feküdt másodlagos helyzetben, a sírt kirabolták. Az eltemetett korát, nemét, a váz helyzetét nem lehetett megállapítani. A leletek a fémkereső műszer használata során kerültek felszínre. Mell.: 1. 29 db kisméretű, félgömb alakú, díszítetlen *ezüst csizmaveret*

1 A leletanyag restaurálását Barta Gábor (Ásatárs Kft.), a sírokból előkerült embercsontok vizsgálatát Dr. Marcsik Antónia végezte el. A fémtárgyakon végzett archeometriai vizsgálatokat az ARGUM végezte Dr. Török Béla vezetésével. Munkájukat ezúton is köszönjük.

(1. tábla 1). A tárgyak többségének hátoldalán felerősítő túske és azon négyzet alakú bronz alátétlemez látható.² Átm.: 0,6-0,7 cm. 2. *Bronz fülesgomb* két töredéke (1. tábla 2; 7. tábla 11). A tárgy két félből állt, füle szabályos kerek alakú, a félgömbök üregesek, külső oldaluk díszítetlen. Az egyik tag palástja sérült. Mag.: 1,8 cm, sz.: 1,3 cm. 3. 2 db közel szabályos és 3 db szabálytalan négyzet alakú, díszítetlen felületű *ezüstveret* (1. tábla 3). Egy veret szélének közelében két, négy veret szélén pedig egy-egy kerek alakú furat látható.³ Átm.: 1,5 x 1,8 és 1,8 x 2 cm. 4. Négyzet alakú *aranyozott ezüstveret* (1. tábla 4, 7. tábla 13). Felülete növényi motívummal díszített.⁴ Átm.: 3,8 x 4 cm. 5. Valószínűleg több *aranyozott ezüst ruhadísz* kisebb-nagyobb darabjai (19 db apró és további 4 nagyobb darab) (1. tábla 5; 7. tábla 10). Eredetileg kerek alakú, rozettával díszített, domborított veretek lehettek. Néhány töredék permén apró dudorsor haladt keretként. Az említett töredékek mellett volt egy majdnem ép példány. Ennek felületét nyolcszirmú virág díszíti, közepe sérült, de mintha négy, sarkával összeérő szív motívuma látszódná rajta. A szirmok körvonalában aranyozás nyoma látható. A veret szélén összesen 3 db furat látható.⁵ Átm.: 3,2 cm. 6. Két és három szálból csavart *réz ékszer*ek töredékei. Az egyik egy torques, egy másik egy karperec, a harmadik egy mindkét végén spirálisan kitöltött végű karperec töredéke (1. tábla 6; 7. tábla 14). H.: 5,3; 4,6; 6,3 cm, v.: 0,3-0,8 cm. 7. Stilizált madárfejet (bagoly) ábrázoló, kissé sérült, vékony aranybevonatot kapott *ezüstveret* (1. tábla 7, 7. tábla 8).⁶ Átm.: 1,3 x 1,4 cm. 8. Valószínűleg a sírgödör láb felőli végében két, körte alakú, kerek talpú *vaskengyel* feküdt (2. tábla 1). A kengyelek trapéz alakú függesztőfüle nyújtott, ovális alakú, szíjbefűzős kialakítású. Az egyik kengyel

2 1 db hasonló csizmaveret a 12. sírtól DK-re, néhány méterre is előkerült, mely talán ehhez a sírhoz tartozhatott.

3 A veretek nagy réztartalmú ezüstből készültek. Eltérőeknek bizonyultak az egyes darabok összetételének egymáshoz képest vizsgált réz/ezüst aránya.

4 Az archeometriai vizsgálatok kimutatták, hogy a tárgy felületét tűzi aranyozással (amalgánnozással) díszítették. Az amalgamozás során higannyal keverték az aranyat és az így kapott kenhető anyagot felkenték az aranyozni kívánt részekre. A felületet hevítve a higany döntő része elillant, az arany pedig kirakódott, gyakorlatilag ráégett a felületre.

5 A tárgy felületét tűzi aranyozással (amalgánnozással) díszítették. A veret alapfémé meglepően sok rezet tartalmazott, nagyon kevés ón, ólom és cink szennyező mellett.

6 A veret ötvözetlen ezüstből készült, felületét tűzi aranyozással (amalgánnozással) díszítették.

talprészének több mint a fele hiányzott.⁷ A másik kengyel töredékes állapotú. Mag.: 13,8 és 14,2 cm, legnagyobb sz.: 12,7 cm, fül átm.: 2,8 x 4 és 2 x 3,6 cm. 9. A kengyelek mellől erősen hiányos *vaszabla* szögletes átmetszetű szájvasa került elő (2. tábla 2). A töredék egyik vége laposra elkalapált és hurokban végződött. H.: 8,7 cm. 10. A kengyelek és a zablatöredék mellett ovális alakú *vas hevedercsat* két töredéke is volt (2. tábla 3).⁸ Átm.: kb. 4,9 x 5,5 cm.

2. sír: T.: ÉNy-DK. M.: 10-15 cm (3. tábla 1). Erősen bolygatott adultus (23-25) nő temetkezése, valószínűleg az 1. sír környékén. Sírgödre nem volt érzékelhető, az embercsontok a kézi humuszolás során, 10-15 cm mélyen jelentkeztek. A sír feltja sötétebb barna homok volt. A sírgödörnek csak az alja volt érzékelhető, a fala nem. A sír NyÉNy-i végében szétszórt csontdarabok feküdtek. A csontok között, a Ny-i részen 2 db koponyatöredék, attól DK-re borda-, csigolya-, keresztcsont-, kéz- és lábcsonttöredékek feküdtek másodlagosan. Néhány csonton zöld patinanyom látható. Melléklete nem volt.

3. sír: T.: Ny 250°-K 70°. M.: nyesési szinten (3. tábla 2). A sír feltja nem volt érzékelhető. Az adultus (23-39) női vázhoz tartozó hosszúcsontok és csigolyatöredékek a nyesési szinten jelentkeztek. A bal oldali (?) alkarcsonton zöld patinanyom – karperec nyoma – és az egyik csigolya szélén ugyancsak egykori fémékszer lenyomata volt látható. Melléklete nem volt.

4. sír: T.: - M.: nyesési szinten (3. tábla 3). Sírfolt nélküli, juvenis (18-20) vázhoz tartozó lábszár- és bokacsontok. A tibiák és fibulák distalis részein zöld patinanyom látható. Mell.: 1. A bokacsontok között újkori sodrott vasdrót töredéke (3. tábla 4).

5. sír: T.: Ny 270°-K 90°. M.: 5 cm (3. tábla 5). A gyepszinttől 15-20 cm-re kerekded alakú, 60-70 cm átmérőjű folt rajzolódott ki. A bontás során kiderült, hogy ez a réteg nem betöltés, hanem természetes talajrétegződés. A sötétebb folt közepén egy kupacban valószínűleg maturus nő bordacsontjai és egy lábközépcsont helyezkedett el. Mell.: 1. A bordacsontok K-i részén 1 db fehér,

7 A kengyel optikai mikroszkóppal készített tanulmányozása során kiderült, hogy az egy alapanyagból, egyszerű melegkovácsolással, ún. „telibe kovácsolással” készült, a szabadlevegőn hűlt le.

8 Fémmaggal alig rendelkeztek a töredékek. Egyszerű „telibe kovácsolással” készült a csat.

nyomott gömb alakú, gerezdelt díszítésű üveggyöngy feküdt (3. tábla 6). Átm.: 1 cm, lyuk átm.: 0,3 cm.

11. sír: T.: ÉNy 300°-DK 120°. M.: 35-39 cm (4. tábla 1; 2. kép). A gyepszint-től 15-18 cm-re határozott, keskeny téglalap alakú folttal mutatkozó sírgödör. ÉNy-i vége lekerekített sarkú, DK-i vége lekerekített végű. A betöltése szürkés-sárga, nagyon laza, kevert homok. A gödör ÉK-i fala megközelítőleg függőleges, a DNy-i fala erősen egyenesen bővülő. Valószínűleg padmalyos vagy jelképes padmalyos sír lehetett. A sírgödörben adultus (23-30) nő háton fekvő, nyújtott testhelyzetű váza nyugodott. A váz egy része, a jobb kar és a lábszárcsont a padmalyban helyezkedett el. A bal kar a has tájékán feküdt, a jobb oldali enyhén behajlítva, a jobb medencéhez helyezett. A koponyája másodlagos helyzetű, de közel a helyén volt. Az alsó állkapocs 180 fokkal kiforgatva feküdt. Az in situ fekvő, viszonylag jó megtartású, de hiányos csontvégződésű vázrészek 20-25 cm mélyen, a gödör alján feküdtek. Mell.: 1. A jobb térd magasságában, a nyesési szinttől 2-3 cm-re, a sírgödör falához tapadva rombusz alakú aranyozással díszített, ónozott ezüst *ingnyakveret* került elő (4. tábla 2). A rombusz alakú veret közepén dudoros kiugrás, megmaradt sarkainak közelében egy-egy furat látható. Átm.: 1,3 x 2,3 cm. 2. A combcsontok között és azok felett 15-17 cm-re kerek alakú *ezüst ingnyakveret* feküdt (4. tábla 3). Közepe kerekded alakban, félkörívben bemélyített, szélén két apró lyukkal átfúrt. Átm.: 1,2 cm. 3. A felforgatott koponyán két helyen átfúrt *ezüstérme* (Provence-i Hugó és II. Lothar) volt (5. tábla 8). Az érme széle kissé sérült, felirata viszonylag jól olvasható. Átm.: 1,8 x 2 cm, lyuk átm.: 0,3 cm. 4. A mellkas részen, afelett kb. 10 cm-re, gomba alakú *bronz fülesgomb* feküdt (4. tábla 4). Felső palástja bekarcolt vonalkötegekkel díszített. H.: 1,3 cm, átm.: 0,8 cm. 5. A mellkas felett kb. 10 cm-re, a 4. számú melléklet mellett *veretet kitöltő paszta* maradványa volt. 6. A bal alkarcsontok mellett, a medence felett kb. 5 cm-re kiszélesedő fejű, *ezüst pántgyűrű* feküdt (4. tábla 5). Gyenge megtartású három darabba tört. Sz.: 0,35-1,2 cm. 7. A gerincoszlop mellett, a 6. számú melléklettől 6-7 cm-re gyenge megtartású, kerek alakú, rozettadíszes *ezüstveret* töredékei feküdtek barna színű szerves anyaggal. A veret közepén kerek alakú dudor, a legnagyobb darab szélén apró furat látható. Töredékek átm.: 0,3 x 0, -0,8 x 1,6 cm. 8. Az 1. számú melléklettől É-ra, a bontás során kerültek felszínre két rombusz alakú,

ónozott ezüst *ingnyakveret*hez tartozó töredékek (5 db) (4. tábla 6). A nagyobb verettöredék középső részén kerek alakú dudor látható. Töredékek átm.: 0,8 x 1, –1,3 x 1,8 cm. 9. A bal váll és a sírgödör fala között *ezüstveret* díszítetlen töredéke feküdt. Átm.: 0,8 x 1,7 cm. 10. A nyakon két szálból sodrott *ezüst torques* bekapcsolt állapotban volt (5. tábla 1). A vége hurkos-kampós kialakítású, a hurok a nyakcsigolyák alatt feküdt.⁹ Átm.: 13,5 x 11 cm, v.: 0,25 cm. 11. A bal lapocka felett keskenybbik végén átfúrt *kauri csiga* volt (4. tábla 7). Átm.: 1,3 x 1,8 cm. 12. A gerincoszlop tájékán, 20–24 cm-re a nyelési szinttől *ezüstveret* feküdt. Virágszirom- vagy négyszögletes alakú lehetett eredetileg, felülete kerek alakú mélyedésekkel díszített (4. tábla 8). Öt darabra tört a bontáskor. Töredékek átm.: 0,3 x 0,5–1,1 x 1,3 cm. 13. A gerincoszlop Ny-i részén, a jobb medence felett 2 db nagyobb méretű, nyomott gömb alakú, színes betétekkel díszített üvegyöngy került elő (5. tábla 2). Átm.: 1 és 1,2 cm. 14. A jobb alkar alsó harmadára ráhúzva került elő a díszítetlen, kissé kiszélesedő és lekerekített végű *ezüst karperec* (5. tábla 3; 7. tábla 15). Átm.: 6,3 x 6 cm. 15. A bal combcsont és a sírgödör széle között, nyelési szinttől 28 cm-re, gomba alakú *bronz fülesgomb* feküdt (5. tábla 4; 7. tábla 12). A palástja középről kiinduló, bekarcolt vonalakkal díszített. H.: 1,2 cm, átm.: 0,8 cm. 16. A két combcsont között, a nyelési szinttől 26 cm-re keskenybbik végén átfúrt *kauri csiga* került elő (4. tábla 10). Átm.: 1,3 x 2 cm. 17. A koponya alatt talán kerek alakú *ezüstveret* töredékek voltak. Az egyik apró kerek furat látható. Töredékek átm.: 0,15 x 0,3–0,5 x 0,7 cm. 18. A sírgödör ÉNy-i végében, a K-i sírfal és a koponya között ónozott ezüst *fülesgomb* fele feküdt (4. tábla 9). A felülete díszített, a füle sérült, hiányos. A másik fele nem került elő. H.: 1,65 cm, átm.: 1,15 cm. 19. A koponya helyétől jobbra, 5–6 cm-re a gödör aljától, a 17. és a 20. számú mellékletek között, keskenybbik végén átfúrt *kauri csiga* feküdt (5. tábla 5). Átm.: 1,3 x 1,75 cm. 20. A gerincoszlop alatt, a torques közepén keskenybbik végén átfúrt *kauri csiga* volt (5. tábla 6). Átm.: 1,3 x 1,8 cm. 21. A gerincoszloptól jobbra, a sír aljától 6–7 cm-rel feljebb rombusz alakú ónozott ezüst *ingnyakveret* feküdt (4. tábla 11; 5. tábla 9). A közepén félgömbös dudorral díszített, négy sarkán apró furatok láthatók.

9 A tárgy nagy réztartalmú ezüstből készült.

Felületén aranyozás látható. Átm.: 1,3 x 2,8 cm. 22. A jobb combcsont alatt, a sír aljától 7-8 cm-rel feljebb mohazöld színű, piros és sárga betétekkel díszített szemes üvegyöngy feküdt (5. tábla 7; 7. tábla 16). Átm.: 1,4 cm. 23. A sírgödör koponya felöli végénél, a K-i sírfalnál, a nyelési szinttől 10-15 cm-re apró *ezüstveret*- töredék volt. Valószínűleg egy korábban előkerült ruhadísz/veret letört darabja lehetett. Átm.: 0,3 x 0,35 cm.

12. sír: T.: ÉNy 300°-DK 120°. M.: 12-16 cm (6. tábla 1). Lekerekített sarkú, kissé szabálytalan téglalap alakú, barnásszürke folttal kirajzolódó sírfoltként tűnt elő. Úgy tűnt, mintha beleástak volna a sírba, majd visszatemetődött a gödör. DK-i vége lekerekített, É-i vége kissé szabálytalan. D-i oldala enyhén ívelt. Fala rézsús, az alja a közepe felé mélyült – itt érzékelhető volt a sírgödör szűkebb része. A D-i oldali íve alapján akár padmalyos is lehetne, de a sír közepén levő vájat a sír szimmetriatengelyében volt, így az nem lehet padmalyos. A gödörben apró, elszórt, felnőtt egyénhez tartozó embercsontok voltak a közepén és a DK-i részében. Mell.: 1. A sír DK-i végében, a nyelési szinten és lentebb 3-4 db apró *vastárgy* töredék volt. Átm.: 0,8 x 1,3; 1 x 1,4; 1,3 x 2 cm. 2. A sír ÉNy-i részében, a mellkas helyén és környékén apró, sötétkék üvegyöngyök feküdtek (6. tábla 2). 5 db gyöngy nyomott gömb alakú, egy kettős ikergyöngy és egy másik gyöngy végén nyak-kiképzés látható – az is ikergyöngy volt. Átm.: 0,5 cm.

16. sír: T.: ÉNy 275°-DK 95°. M.: 20 cm (6. tábla 3). A sírgödör téglalap alakú foltja szürkésbarna, kevert homokos betöltéssel tűnt elő. Az ÉNy-i vége lekerekített, jól megfogható. D-i irányba haladva a sírgödör roncsolt. A gödörben maturus (40-59) női csontváz nyugodott. A csontok bolygatottak, közepes-jó megtartásúak. A hiányos koponya szétdúlt, a helyéről elmozdult, az állkapocs is másodlagos helyen feküdt. A mellkasi része szétdúlt. A medencék és a láb-szárcsontok egy része maradt meg eredeti helyzetében. A bal lábszont nagy része hiányzott. A jobb lábszár nagyobb töredékekben maradt meg. Mell.: 1. Az állkapocstól jobbra *ezüstveret*-töredékek feküdtek. Átm.: 0,3 x 0,25; 0,15 x 0,4; 0,3 x 0,6; 0,2 x 0,8 cm. 2. A bordák között betétekkel díszített üvegyöngy volt (6. tábla 4; 7. tábla 18). Átm.: 1 cm. 3. A mellkasi rész közepe táján piros-sárga betétekkel díszített üvegyöngy került elő (6. tábla 5, 7. tábla 17). Átm.: 1,1 cm. 4. A mellkasi rész közepe táján egytagú, kerek alakú, bemélyített közepű *ara-*

nyozott ezüst ruhaveret feküdt (6. tábla 6). A veret hátoldalán két félkör alakú fül látható. Átm.: 1,3 cm. 5. Az állkapocs mellett, az 1. számú melléklet alatt 2 db sárgásbarna, háromtagú *ikergyöngy* volt (6. tábla 7; 7. tábla 21). H.: 0,8 és 1 cm, Átm.: 0,45 cm. 6. A bordák között 2 db üvegyöngy feküdt (6. tábla 8; 7. tábla 19). Az egyik fekete vagy sötétkék, nyomott gömb alakú, sárga betétekkel díszített, a másik hosszúkás, sötétkék, külső oldalán tekerceselést utánzó sárga csíkos darab – mint a 10. számú melléklet. Átm.: 0,7 és 0,9 cm. 7. A bordák között, a 6. számú melléklettől néhány cm-re egytagú, kerek alakú, bemélyített közepű *aranyozott ezüst ruhaveret* feküdt (6. tábla 9). A veret hátoldalán két félkör alakú fül látható. Átm.: 1,3 cm. 8. A mellkas részen, a csontok felszedése során, a 6-7. számú mellékletek alatt került elő egy *aranyozott ezüst, kéttagú csüngős veret* alsó, nyomott szív alakú töredéke (6. tábla 10). Átm.: 1,3 x 1,7 cm. 9. A 8. számú melléklettől DK-re, sötétkék, nyomott gömbös testű, betétekkel díszített, lyukiránnal K-Ny-i irányba fekvő *üvegyöngy* volt (6. tábla 11). Átm.: 1 cm. 10. A 9. számú melléklettől DK-re, sötétkék, hosszúkás, tekerceselést utánzó zöld csíkos felületű *üvegyöngy* feküdt (6. tábla 12; 7. tábla 20). H.: 1 cm, átm.: 0,5 cm. 11. A 9. számú melléklettől DK-re *szemes üvegyöngy* került elő (6. tábla 13). Átm.: 1 cm. 12. A sírgödör ÉNy-i végében levő, összedobált csontok alatt, a gödör aljától 2-3 cm-re, egy ép, nyomott gömb alakú, fehér betétekkel díszített *szemes üvegyöngy* volt. Átm.: 1,9 cm. 13. A sírgödör ÉÉK-i falánál *aranyozott ezüst kéttagú csüngős veret* feküdt (6. tábla 14). A felső tag kerek alakú, közepén bemélyedő. Az alsó tag szív alakú, áttört, felülete bekarcolt vonallal díszített.¹⁰ H.: 3,3 cm, átm.: 1,5 cm.¹¹

10 A tárgy felületét tűzi aranyozással (amalganozással) díszítették.

11 2020 áprilisában Buknicz István fémkereső műszer használata során, a 16. sír közeléből, valószínűleg ehhez a temetkezéshez tartozó további hat veretet talált: 1. *Aranyozott ezüst kéttagú csüngős veret* (7. tábla 4). A felső tag kerek alakú, közepén bemélyedő. Az alsó tag szív alakú, áttört, felülete bekarcolt vonallal díszített. Az archeometriai vizsgálat alapján a csüngő felső részének bemélyedő közepe egykoron teljesen aranyozva volt. H.: 3 cm, átm.: 1,65 cm. 2. Kissé kopott, *aranyozott ezüst kéttagú csüngős veret* (7. tábla 5). A felső tag kerek alakú, közepén bemélyedő. Az alsó tag szív alakú, áttört, felülete bekarcolt vonallal díszített. H.: 3,2 cm, átm.: 1,5 cm. 3. *Aranyozott ezüst kéttagú csüngős veret* (7. tábla 6). A felső tag kerek alakú, közepén bemélyedő. Az alsó tag szív alakú, áttört, felülete bekarcolt vonallal díszített. H.: 3,35 cm, átm.: 1,65 cm. 4. Erősen kopott, egytagú, kerek alakú, bemélyített közepű *aranyozott ezüst ruhaveret* (7. tábla 7). Átm.: 1,35 cm. 5. *Aranyozott ezüst*

19. sír: T.: NyÉNy 284°-KDK 106°. M.: 6-18 cm (3. tábla 7). Bizonytalan körvonalú, lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. A gödör DK-i vége kiszélesedett, valószínűleg a bolygatás vagy szántásnyom miatt. A betöltése barnás-sárga homok. A sekély sírgödör ÉÉK felé mélyült, talán padmalyos lehetett. A sírgödörben maturus (40-59) nő közepes-jó megtartású, főként másodlagos helyzetű csontjai voltak. Koponyatöredékek (alsó állkapocs részlete), bordák, csigolyák, lapocka maradt meg. A jobb lapocka lehetett eredeti helyén. A lábcsontok É-i irányba elmozdultak, valószínűleg a gépi munka hatására. Melléklete nem volt.

Értékelés

A temetkezési szokások vonatkozásában adataink nagyon csekélyek, a sírok többségükben azonban valószínűleg egyszerű aknasírok lehetnek. Említést érdemel, hogy a 11. sír gödrének déli oldalán padmalyos kialakítás volt megfigyelhető. Mérete miatt azonban ez nem volt alkalmas arra, hogy az elhunyt teljes testét magába foglalja, csupán a nő jobb karját rejtette. Ezért ez a jelképes padmalyos sírok csoportjába sorolható.¹² Az ilyen sírgödrök készítése a 10. században a társadalom széles rétegeinél elterjedt volt,¹³ alkalmazása bizonyára a magyarság körében már a 9. század végétől megfigyelhető lehetett.¹⁴ Nem zárható ki, hogy a Kárpát-medencében az avar kor egészén át alkalmazott¹⁵ forma a magyarság megjelenése után, a továbbélő népesség gyakorlatában is megtalálható volt még.¹⁶ Azonban a közvetlen átadás-átvétel ellen szólhat, hogy a 9.

kéttagú csüngős veret felső, kerek alakú, közepén bemélyedő tagja (7. tábla 2). Átm.: 1,3 x 1,8 cm. 6. *Aranyozott ezüst kéttagú csüngős veret* felső, kerek alakú, közepén bemélyedő tagja (7. tábla 3). A füle sérült. Átm.: 1,3 x 1,8 cm.

12 Varga 2013, 312–313.

13 Varga 2013, 315. Hasonló 10. századi sír került elő Tázlár-Tempomhegyen 2018-ban. Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi közöletlen 2018. évi feltárása: Gulyás–Gallina–Türk–Pánya 2019.

14 Varga 2013, 316.

15 Lőrinczy–Straub 2006, 282.

16 Varga 2013, 317.

század második negyedétől a dunántúli szolgálonépi falvak temetőiben a sírok szerkezete erősen leegyszerűsödött, eltűntek a padmalyos, fülkés sírgödrök.¹⁷ Természetesen ez csak a dunántúli részekre igaz, az Alföld esetében a kérdés vizsgálata további kutatásokat igényel. Az elhunytakat a korszakban jellemző hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben temették el, a már említett padmalyos sírban az elhunyt bal karját a hastájékra fektették. A sírgödrök tájolása is az általános Ny–K-i irányhoz igazodott, azonban attól megfigyelhetően É-i irányú eltéréssel. A temetőben a 2020. évi feltárás alkalmával előkerült sírok egyetlen É–ÉK–D–DNy-i irányú sorba rendeződtek, s ezek sorába illeszkedett a két évvel korábban megfigyelt 1. számú sír is. Mivel a sírsor környezetét megfelelő nagyságban sikerült megkutatni, így a temető teljesen feltártnak tekinthető. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy a bolygatások okozhatták sírok pusztulását.

Sajnos az említett bolygatások miatt az egyes tárgyak elhelyezkedése is alig-alig ismert, így a viseleti rekonstrukció nem lehetséges, a leletek egy része pedig elveszett, néhány esetben csak a csontokon megfigyelhető patina utal rájuk. Érdekes azonban, hogy egyik sírból sem került elő a fej ékszereként a korszakban leggyakrabban alkalmazott huzalkarika.¹⁸ A 11. sírban a kétrét hajlított ezüsthuzalból csavart nyakperec bekapcsolt állapotban, záróelemével a nyakcsigolyák alatt feküdt. A hasonlóan vékonyhuzalú ezüst nyakpercek megjelenési idejét a kutatás a 10. század második negyedétől számolja.¹⁹ Meg kell azonban különböztetnünk – már csupán a technikai kivitel alapján is – a kiskunfélegyházihoz hasonló, egyetlen huzal kettőbe hajtásával, valamint ugyancsak egyetlen huzal háromrét hajlításával, majd csavarásával elkészített darabokat. Előbbiek a tárgy típus ritkább és feltehetően időben korábbi változatai, noha használatuk párhuzamos is lehetett. Az ugyancsak Bács-Kiskun megyei Homokmégy–Székes temetőjében ezek vékony, háromrét hajlított, réz alapú ötvözetből készült példányai a 10. század közepére keltezhetők.²⁰ Nagyobb számban találunk a leletek között szemes és vonalas mintával díszített, lapított gömb alakú üvegyöngyöket. Közös jel-

17 Szóke 2014, 98.

18 A szórványleletek között található aranyhuzalból készült, pödrott végű karika temetőhöz kapcsolása nem igazolható, de valószínűsíthető.

19 Révész 1996, 92.

20 Gallina–Varga 2015, 153.

lemzőjük, hogy oldalukon egy hullámvonal fut kétszer körbe, mely így önmagát keresztezve 3 részt zár be, ezekben pedig 1-1 eltérő színű szem helyezkedik el. A 11. sírban 1 db zöld színű, fehérés-sárgás színű kereszteződő hullámvonallal, annak 3 közén 1-1 piros színű szemmel díszített üveggyöngy volt. A 16. számú temetkezésben 3 db szürkésbarna színű, piros kereszteződő hullámvonallal, ennek 3 közén 1-1 zöld színű kidomborodó szemmel díszített üveggyöngy mellett 1 db fekete színű, sárgás kereszteződő hullámvonallal, ennek 3 közén pedig 1-1 zöld színű, kidomborodó szemmel díszített üveggyöngy volt. Ezek a gyöngyök a jó minőségű, döntően virágszemes változatok egyszerűbb kivitelű változatainak tekinthetők, közös jellemzőjük, hogy itt a hullámvonalat és a szemeket is utólag, a gyöngy testén kialakított, lemélyedő vajatba helyezték, azonban abból ezek szinte minden esetben ki is emelkedtek, vagyis kivitelük alapján rátétmintának is tekinthetők. A már említett nivós darabok mellett itt is megfigyelhető jelenség, hogy a felfűzésre szolgáló lyuk valamilyen kúpos eszköz nyomát őrzi, ennek megfelelően annak átmérője különbözik a gyöngy két szélén. Hasonló technikai kialakítású rátétminta látható ugyanezen sír 2 db fekete színű, henger alakú, sárgás és zöldes színű spirális mintával díszített opak üveggyöngyén is. Ez a típus gyakorta került elő egy kombinációban az előbb említett szemesgyöngyökkel. Kapcsolódik ehhez a körhöz – bár főleg zöld és kék színben ismerjük – azokat a lapított gömb alakú, oldalán függőlegesen bordázott gyöngyöket, melynek fehér színű példánya az 5. sírből származik. A korszak gyöngy típusainak egy másik, ugyancsak karakteres változatát alkotják a különböző rúd-, és ezek darabolásával vagy természetes rongálódásával létrejövő szegmentgyöngyök. Ez a típus is megtalálható már a korábbi korszakok Kárpát-medencei leletanyagában, melyet itt a 16. sír 2 db háromtagú, aranyszínű bevonattal ellátott gyöngye mellett a 12. sír kék színű, kéttagú rúd- és 5 db szegmentgyöngye képvisel. Úgy tűnik tehát, hogy garnitúránként utóbbiakból csupán azonos színű darabokat használtak, legalábbis ránk csak ebben az összeállításban maradtak. Ezek sem ismeretlenek a már említett vonalas és szemes díszítésű gyöngyökkel együtt, mint erre példát a közeli Kecskemét–Cédulaházán is láthatunk.²¹ Arányaiban azonban mégis

21 Kada 1896, 43.

inkább már a 10. század végétől egységesülő ékszerkészlet jellemző darabjai. A gyöngyök viseleti módja nem ismert, de bizonyára inkább nyakláncként történő használatukat feltételezhetjük, még akkor is, ha egyéb módon – pl. fejdísz vagy hajfonatot díszítve, ruhára varra – is alkalmazhatták azokat. A korszak karperec-viseleti szokásainak megfelelően a 11. sírban a kiszélesedően lekerekített végű ezüst pántkarperec az elhunyt alkarjának középrészén, de végeivel lefelé fordulva volt, így a sír szemlélője számára rejtve maradtak az annak végein látható, enyhe bordaszerű díszítések. Az 1. sírban további 2 db csavart karperec volt, ezek egyiknél ismert, hogy az mindkét végén spirálisan kitöltött végű változat volt. Ugyancsak két százból – vagy eredetileg egyetlen kétfelé hajlított huzalból – csavart töredék feküdt a 4. sírban a kimozdult bokacsontoknál, funkcióját a bolygatás miatt nehéz lenne pontosabban meghatározni. A 11. sír ezüst pántgyűrűjének erőteljesen kiszélesedő felső részének arányait tekintve egykor feltehetően hólyagos fejű gyűrű lehetett, melynek külön felerősített foglalatára annak betétjével együtt sajnos elveszett, viselője már életében sérülten hordta azt.²²

Az egykori ruházatra annak fémdíszei utalnak. A 11. sírből legalább 3 db rombusz alakú, préselt ezüstlemezből készült dísz került elő, azonban – a bolygatásnak, s nem a temetési rítusnak tulajdoníthatóan – nem a viseleti módnak megfelelő helyen. Érdekes, hogy a rombusz alakú díszek sorát a ruhán a fém ruhadíszek másik markáns csoportját adó, kisebb, kéttagú csüngős veretek garnitúráira jellemző kerek veret egészítette ki. Utóbbiak azonban igazán a 16. sírba temetett elhunyt ruházatát jellemezték. A sírban megfigyelt Bálint 1991, I/a típusú²³ veretekhez hasonlók a fémkeresős kutatás során is előkerültek, így összetartozásuk talán jogosan vethető fel. A csüngős veretek felső tagjaihoz hasonló kerek veretek egészítették ki a garnitúrát, ezek közül 2 db a sírből, 1 db pedig műszeres kutatás során dokumentált. Azonban további 1 db csüngő alapján legkevesebb 1 db másfajta csüngős veret – vagy legalább annak egykori csüngőtágja – is volt a ruhán. Ha a szórvány- és a sírleletek – mint említettük, nem bizonyítható, de talán jogosan feltételezhető – összetartozását elfogadjuk, úgy a sírban egykor

22 Az aprólékos bontás és a folyamatosan használt fémdetektoros kutatás során sem került elő a gyűrű fejrésze.

23 Bálint 1991, 123–126.

legalább 6 db csüngős veret volt, 3 db egytagú és 1 db csüngőjében bizonyosan eltérő típusú veret mellett. Nem tudjuk, hány ilyen pusztulásával számolhatunk, ismerve a hitelesen feltárt garnitúrák darabszámát, a veszteség akár jelentős is lehet. Változatos ruhadíszek voltak az 1. sírban: a négyzet alakú, növényi mintával díszített aranyozott ezüstveret feltehetően ruhadísz volt, hasonlókat a női ruha vagy öv díszeként egyaránt ismerünk,²⁴ azonban a közelmúltban hitelesen megfigyelték férfi ruhán is.²⁵ A sírból került elő 2 db kerek, nyolcszirmú virágmintával díszített aranyozott ezüstrozetta, és legalább 2 db, szélén gyöngyözött kerettel övezett, középrészén virágmintával díszített, ugyancsak aranyozott ezüstrozetta. Legalább 1 db további, az előzőektől eltérő aranyozott ezüstrozetta is azonosítható. A sírban volt továbbá 5 db négyzet alakú, két ponton átlukasztott ezüstlemez, ezek jelen esetben talán inkább a ruha díszei lehettek, de hasonlókat megfigyeltek már a lószerszámon²⁶ alkalmazva is a korszak temetkezéseiben. A sírból további ezüstlemezek is előkerültek, közöttük háromszög alakú és csúcsba futó végűek, átlukasztott voltak itt is díszítő céllal történő használat bizonyítéka. A ruhák zárását szolgáló fémgombok között az 1. sírban 1 db két félből álló kerek bronz fülesgomb volt, a 11. sírban 2 db tömör és 1 db nagyobb, két félből álló, valamennyi díszített. A kétféle gombok talán típusaik szerint különböző viseleti elemekhez tartozhattak, közülük azonban csupán a mellkas bal oldali részén fekvő lehetett talán az eredetit közelítő helyzetben, így a ruha szabása nem ismert. Tudjuk azonban, hogy mindegyik fémdíszekkel ellátott ruhát zárt. Az 1. sírből 29 db, félgömb alakú, kisebb ezüstveret származik, egy hasonló pedig a 12. sír közelében került elő, talán a bolygatás miatti másodlagos helyzetben. A hasonló vereteket általában a lábbelin figyelték meg a korszak sírjaiban, hiteles megfigyelés hiányában azonban nem vehető el teljesen egyéb módon történő felhasználásuk lehetősége sem. A veretek kétféle mérete talán az azok kirajzolta díszítőrendszerrel állhat kapcsolatban.

Az 1. sír keleti végében, valószínűleg az elhunyt lábainak közelében volt a körte alakú kengyelpár, a csikózábla, és a kengyelpár alapján sírba helyezett

24 Horváth 2004, 157–159.

25 <https://www.youtube.com/watch?v=0e1TPDIKgVc> letöltve: 2020. 09. 26.

26 Varga 2016, 324.

nyereg részét alkotó hevedercsatot is itt feltételezhetjük. Vagyis a lovas temetések lószerszámos csoportjába sorolható temetési rítust követtek a hátramaradók. Sem a kengyelpár, sem a zabla nem tér el a korszak általános típusaitól, amennyiben a ruhadíszek között már említett szögletes lemezek a lószerszámoshoz tartoztak, úgy annak valamely bőr elemére varrhatták azokat.

A 11. sír vázának felfordult koponyáján fekvő, két egymás melletti ponton azonos irányból átlukasztott Provence-i Hugó és Lotár (931–947) paviai érme talán az elhunyt gyöngyök és kaurik alapján feltételezhető nyakláncába lehetett fűzve, mely így a sír megásásának terminus post quem dátumaként a 931. évet jelöli ki. Ehhez természetesen az érme átlukasztott voltából kikövetkeztethető használata még bizonytalan nagyságú időszakot ad hozzá, így a temetőt – figyelembe véve annak alacsony sírszámát – nagy valószínűséggel a 10. század közepső évtizedeire keltezhetjük. Az érme mutatja azt is, hogy valamilyen – akár közvetett – módon kapcsolat feltételezhető ezen közösség és a nyugati irányú zsákmányszerző akciók résztvevői között. Ugyanakkor a másutt jellemző fegyveres férfi sírok ebben a temetőben még jelzésszerűen sem fordulnak elő, vagy a feltárás megkezdése előtt nyom nélkül áldozatul esetek az illegális kincskeresők tevékenységének.

A közösség 9 tagját temette el itt, sírjaikat egyetlen sorban rendeződve ásták meg (1. kép 2). A genetikai vizsgálatok széleskörűvé válásával, teljesen feltárt temetők esetében idővel választ kaphatunk arra a kérdésre, vajon törekedtek-e arra, hogy közeli hozzátartozókat egymás mellé temessenek, így lehettek-e előre kijelölt sírhelyek a temetőben, melyeket esetenként így a sírok közti üresen maradt részek jelezhetnének. Logikusan feltételezhető az erre irányuló szándék, azonban a közösség 10. századi mobilitása miatt erre bizonyára nem minden esetben kerülhetett sor. Lehetséges azonban az is – anélkül, hogy valamilyen váratlan esemény hatására bekövetkező nagyarányú hirtelen halálozást feltételeznénk –, hogy az elhunytakat haláluk idejének sorrendjében temették el, ezért egyenletesebb a sírok sora, s nincs köztük nagyobb méretű szabadon maradt rész. Talán azért is cselekedhettek így, mert sejtették, hogy szállásuk – s így temetőjük – helye sem lesz állandó a számukra. A hasonlóan alacsonyabb sírszámú temetőket gyakorta kiscsaládi temetőkként határozza meg a kutatás, ennek a jelenségnek az igazolása azonban még várat magára.

Ismert adataink alapján többé-kevésbe ugyancsak egyetlen sorba rendeződő sírok alkotta temetők lelőhelyünk tágabb környezetéből, a Dél-Alföldről ismertek, Kiskunfélegyháza határában azonban mindeddig még nem kerültek elő, vagy előkerülési körülményeik szerencsétlen volta miatt nem tudunk róluk (3. kép). A mikrorégió 10. századi sírjait tekintve a Kiskunfélegyháza–Izsáki út–Határdomb lovas sírja mellékleteit tekintve gazdagabb, feltételezett magányos voltát hitelesítő ásatás igazolhatná.²⁷ A Radnóti Miklós utcában feltárt lovas sírnak tarsolylemeze mellett a nagyszámú pénzérme is különös jelentőséget ad, melyek annak terminus post quem dátumát a 924. évben²⁸ jelölik ki. Magányos volta megfelelő kutatási lehetőségek hiányában azonban itt is kérdéses marad.²⁹ Ugyancsak bizonytalan, hogy temető részeként vagy magányos női sírként értékelhetjük-e a Nyárlőrinc–Bogárzó-dűlőben előkerült, lócsontokat is tartalmazó sírt, melyben a rozettás lószerszámveretek mellett egy bizánci érem is volt, megadva a sír megásásásának lehetséges legkorábbi idejét.³⁰ Már bizonyosan több sírt tartalmazó temető volt Kecskemét–Városföld–Farkastanyán, ahol hasonlóan rombusz alakú, de aranyból készült ruhadíszek mellett felbukkannak a kisebb kerek veretek és a nagyobb négyzetes, valamint kéttágú csüngős ruhadíszek is.³¹ A 10. század második feléből származhat a 2 férfi Külsőgalambos–Pintér-tanyánál feltárt, lócsontokat is tartalmazó sírja, melyek egyike kétélű kardot is rejtett, hitelesítő ásatás hiányában azonban nem dönthető el, hogy milyen nagyságú temető részeként értékelhetjük.³² Kiskunfélegyháza–Alpári út mellett egy 10. század végén megnyitott temető 45 síros részletét tárták fel.³³ Hasonló időszakról temetkezettek Kecskemét–Városföld–Lokátorállomás és Szarvastanya lelőhelyén.³⁴ Kiskunfélegyháza–Kántordombon legkevesebb 25-30 sír pusztulását követően 31 temetkezést mentettek meg. A teme-

27 H. Tóth 1969; Bálint 1974, 38–40; Horváth 1996a; Varga 2011, 218–219, 48. j.

28 Kovács 2011, 151.

29 Horváth 1996b; Kovács 2011, 151; Varga 2011, 218–219, 48. j.

30 Horváth 2009.

31 Horváth 1996c.

32 Balogh 2003. Varga 2011, 219.

33 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 562. sz.; Varga 2011, 219.

34 Varga 2011, 222.

tó a 10. század második felében, végén már használatban lehetett, I. András (1046–1060) érme alapján a 11. század középső részéig legalább temetkeztek ide.³⁵ Jellemében hasonló a Petőfiszállás–Fazekas-tanyánál feltárt 34 síros temető, melynek sírjai ugyancsak I. András (1046–1060) érmeivel keltezhetők,³⁶ hasonlóan az Alpár–Dunszt tanyánál dokumentált temetőrészlet 6 sírjának egyikéhez.³⁷ Valószínűleg utóbbiak záró periódusával párhuzamosan, valamikor a 11. század középső részén vagy azok felhagyását követően nyitotta meg a közösség a Páka-pusztán lévő Dósa-tanyánál található temetőt, ahol I. András érmei mellett már felbukkannak a későbbi uralkodók – I. Béla (1060–1063) és Salamon (1063–1074) – veretei is.³⁸ Míg talán a legkésőbbi a Nagykőrösi út 341. sz. tanyánál feltárt temető 10 síros részlete, ebben az egyik elhunyt mellé már I. László (1077–1095) érmét is elhelyezték.³⁹ A bemutatott kiskunfélegyházi temetőnek tehát jelenleg még nem ismert jó párhuzama a mikrorégióból, noha rögtön hozzá kell tenni, hogy az említett lelőhelyek feltártsága korántsem teljes. Ennek ellenére alighanem ez is rámutat az egykori közösségek életének különbségeire.

35 H. Tóth – Biczó 1976; Horváth 1996; Varga 2011, 219; Varga 2013, 306.

36 Varga 2011, 219–220.

37 Varga 2011, 220.

38 Somogyvári 1992; Varga 2011, 219.

39 Somogyvári 2003; Varga 2011, 219.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh 2003.** Balogh Csilla: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről. A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica IX.* (2003), 283–296.
- Bálint 1974.** Bálint Csanád: A gádorosi honfoglaláskori nyereg. *Arceologiai Értesítő*, 101 (1974) 1 sz. 17–44.
- Bálint 1991.** Bálint Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica XI.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Fehér–Éry–Kralovánszky 1962.** Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1962.
- Gulyás–Gallina–Türk–Pánya 2019.** Gulyás Gyöngyi – Gallina Zsolt – Türk Attila – Pánya István: Újabb régészeti adatok a Duna–Tisza köze honfoglalás kori településtörténetéhez és a 10. századi bolgár–magyar kapcsolatok kérdéséhez egy tázlári sír kapcsán. In: Sudár Balázs, Türk Attila (szerk.): *„Hadak útján” A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája.* Absztraktkötet. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport – Martin Opitz Kiadó – PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, 2019. 115–121.
- Gallina–Varga 2015.** Gallina Zsolt – Varga Sándor: A Kalocsai Sárköz a 10–11. században. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei.* Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged–Budapest, 2016.
- Horváth 2004.** Horváth Ciprián: Adatok a honfoglalás kori kő- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarsolyok és veretek kérdésköréhez. *Communicationes Archeologicae Hungariae* (2004) 151–171.
- Horváth 1996.** Horváth M. Attila: Kiskunfélegyháza–Kántordomb. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996. 330–331.
- Horváth 1996a.** Horváth M. Attila: Kiskunfélegyháza–Izsáki út–Határdomb. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996. 327–330.
- Horváth 1996b.** Horváth M. Attila: Kiskunfélegyháza–Radnóti Miklós utca. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Magyar

Nemzeti Múzeum, Budapest 1996. 331–333.

Horváth 1996c. Horváth M. Attila: Kecskemét-Városföld-Farkas tanya. In: Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996. 325–327.

Horváth 2009. Horváth M. Attila: Honfoglalás kori női sír Nyárlőrincről. In: Somogyvári Ágnes–V. Székely György (szerk.): *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* *Archaeologia Cumanica* 2. Kecskemét 2009, 101–121.

Kada 1896. Kada Elek: Kecskeméti ásatások. *Arceologiai Értesítő*, 16 (1896) 40–51.

Kovács 2019. Kovács László: Temetési ékszerek (szalagkarperec, szalag lábperec, sima és hullámos huzalkarperec, huzallábperec). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 60 (2019) 163–206.

Lőrinczy–Straub 2006. Lőrinczy Gábor – Straub Péter: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. *Arrabona*, 44 (2006) 1 sz. 277–314.

Révész 1996. Révész László: A karosi honfoglalás kori temető. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei.* Herman Ottó Múzeum-Magyar Nemzeti Múzeum, Miskolc 1996.

Somogyvári 1992. Somogyvári Ágnes: Bronzkori és Árpád-kori temetkezések Kiskunfélegyháza-Pákán. *MuKuBKKM* 1990 (1992) 13–26.

Somogyvári 2003. Somogyvári Ágnes: Árpád-kori temető Kiskunfélegyháza határában. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 9. (2003) 309–317.

Szőke 2014. Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014.

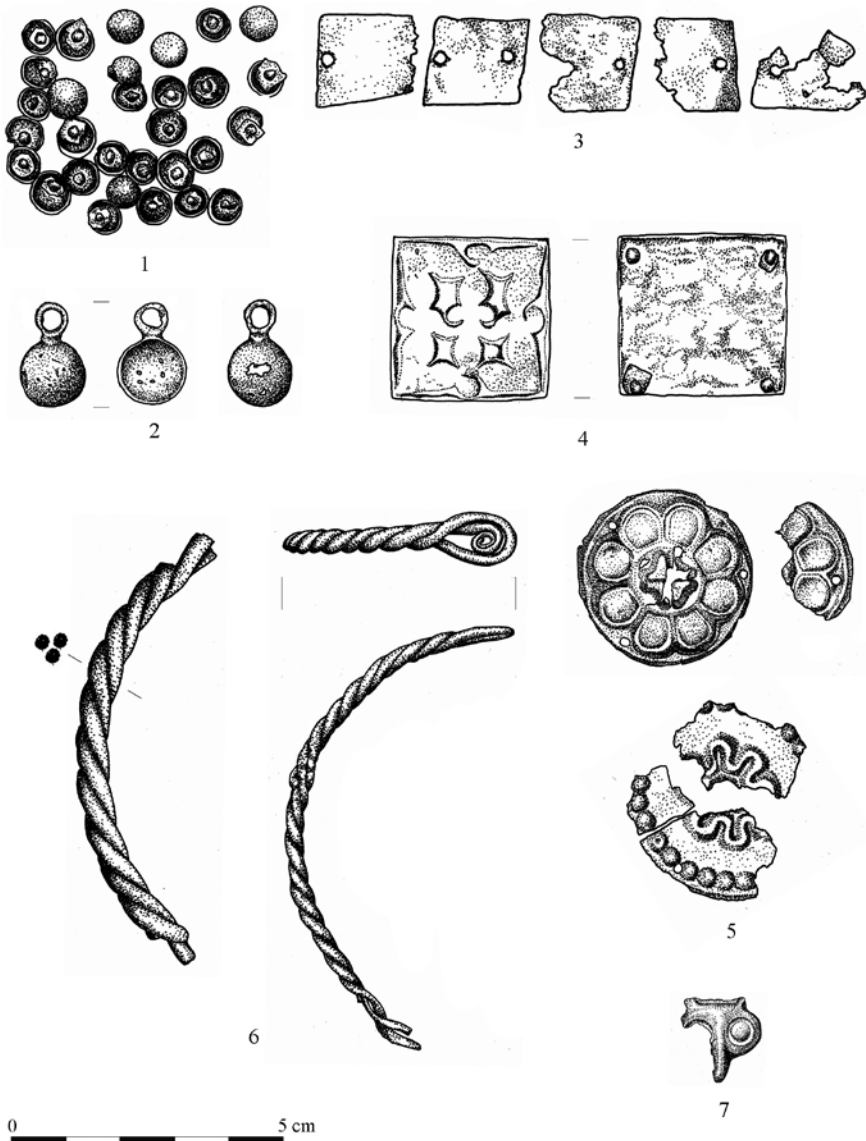
H. Tóth 1969. H. Tóth Elvira: Kiskunfélegyháza-Izsáki úti iskola. *RF* I/22 (1969) 50.

H. Tóth 1974. H. Tóth Elvira: Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 112–126.

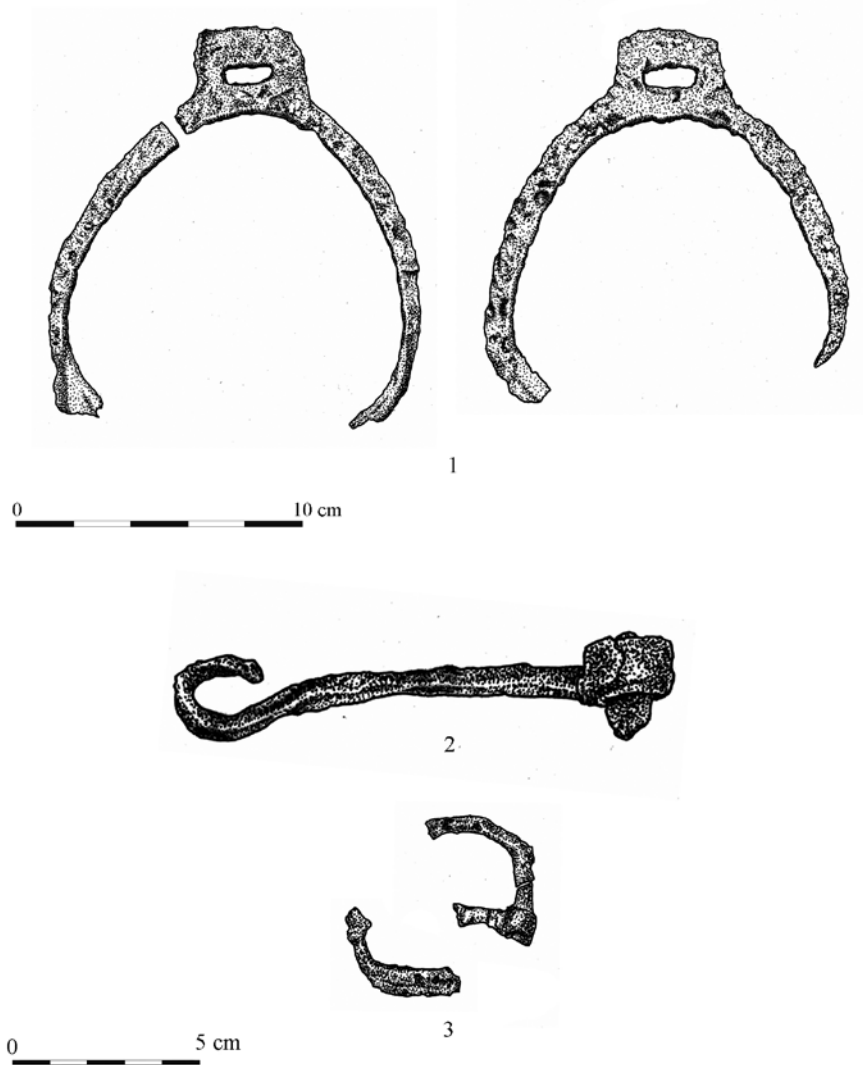
H. Tóth – Biczó 1976. H. Tóth Elvira–Biczó Piroska: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. *RF* I/29 (1977) 60.

- Türk 2009.** Türk Attila: Adatok és szempontok a Kárpát-medence X–XI. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Csáji László Koppány (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok*. Cédrus Műv. Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2009. 87–128.
- Varga 2011.** Varga Sándor: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: Bíró Szilvia (szerk.): „*Hadak útján*”. *A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 2011. 215–229.
- Varga 2013.** Varga Sándor: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. In: Révész László–Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged, 2013. 297–320.

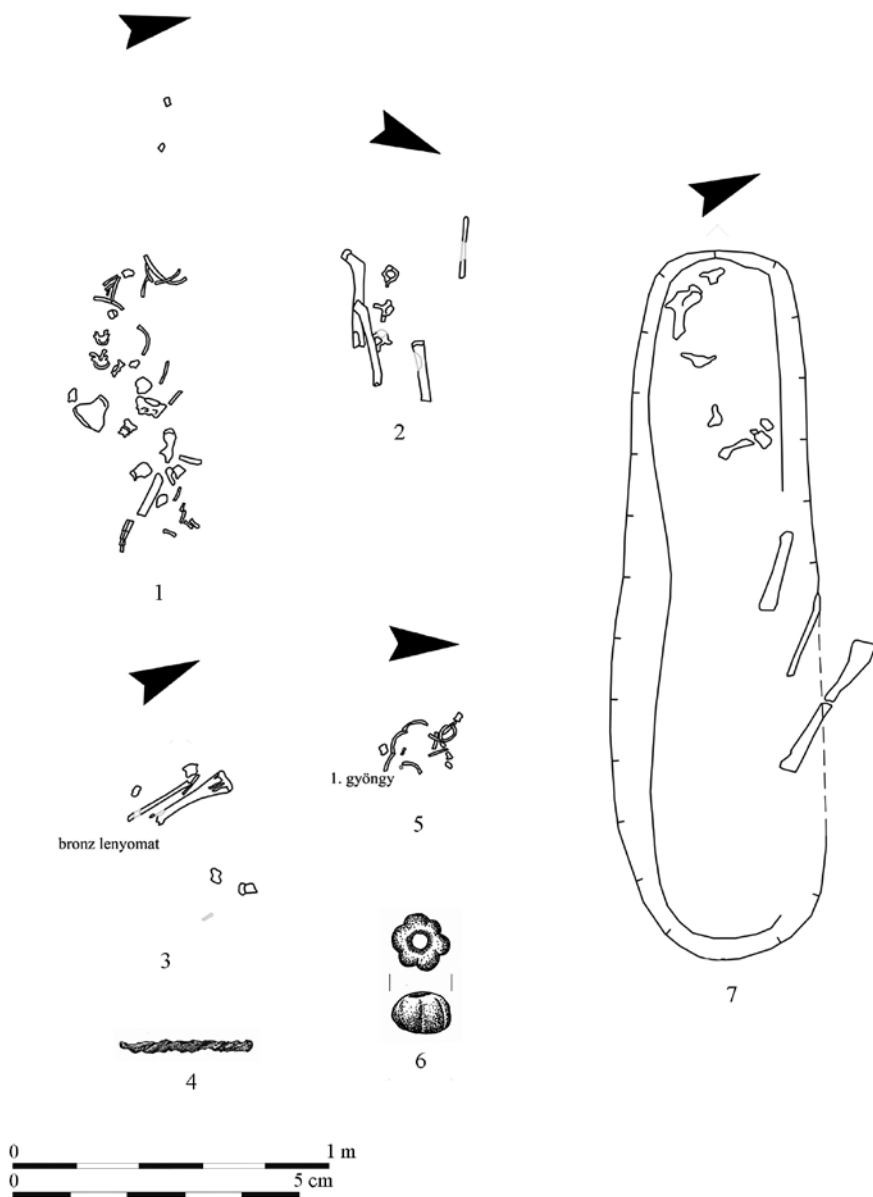
KÉPMELLÉKLET

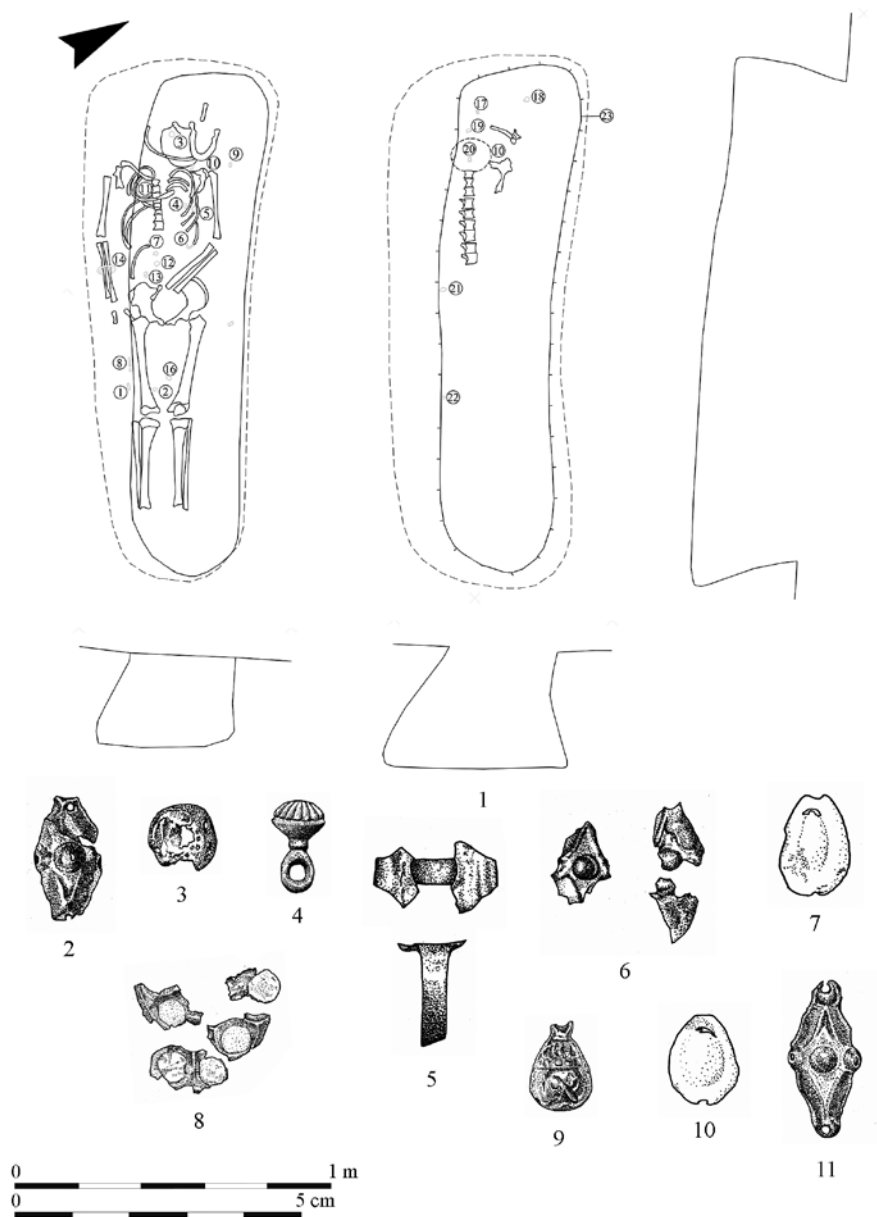
1. tábla: 1. sír leletei

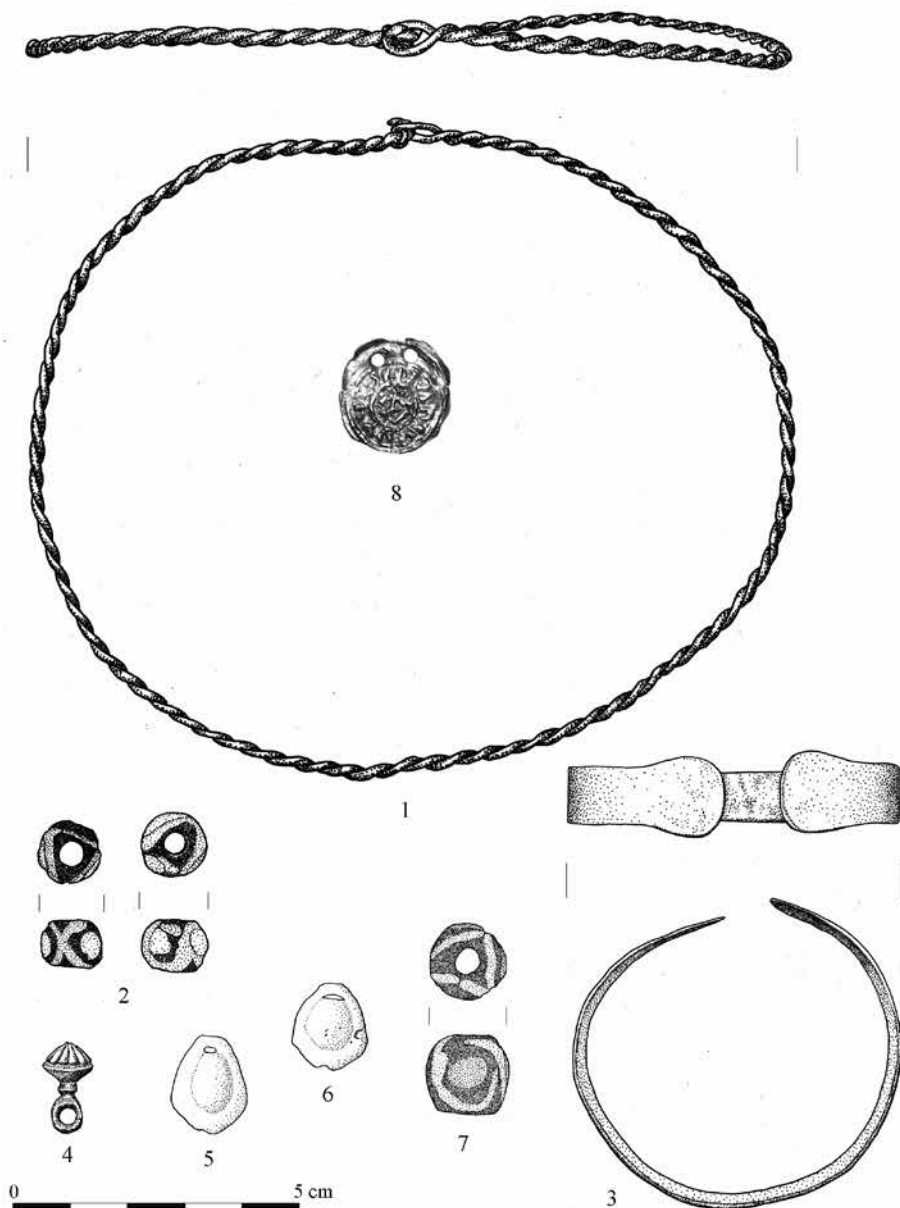
2. tábla: 1. sír leletei

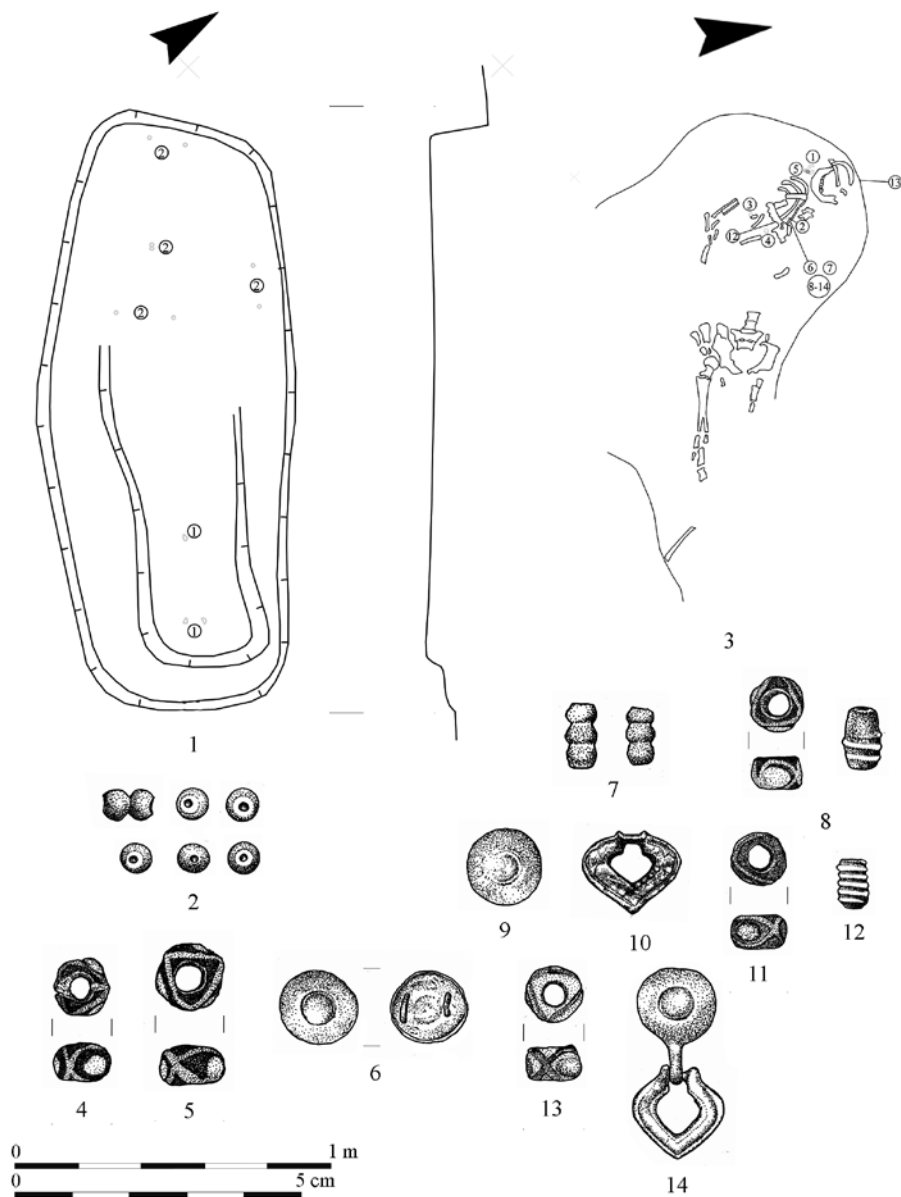
3. tábla: 1: 2. sír; 2: 3. sír; 3-4: 4. sír és lelete; 5-6: 5. sír és lelete; 7: 19. sír

4. tábla: 11. sír és leletei

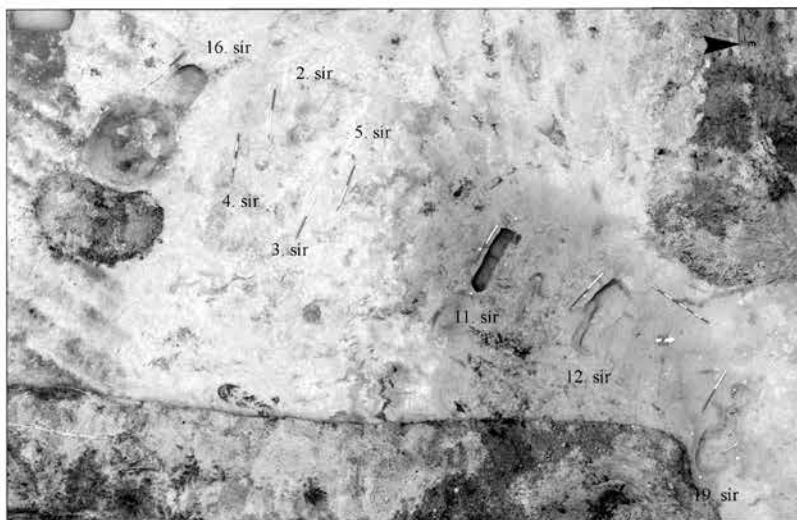
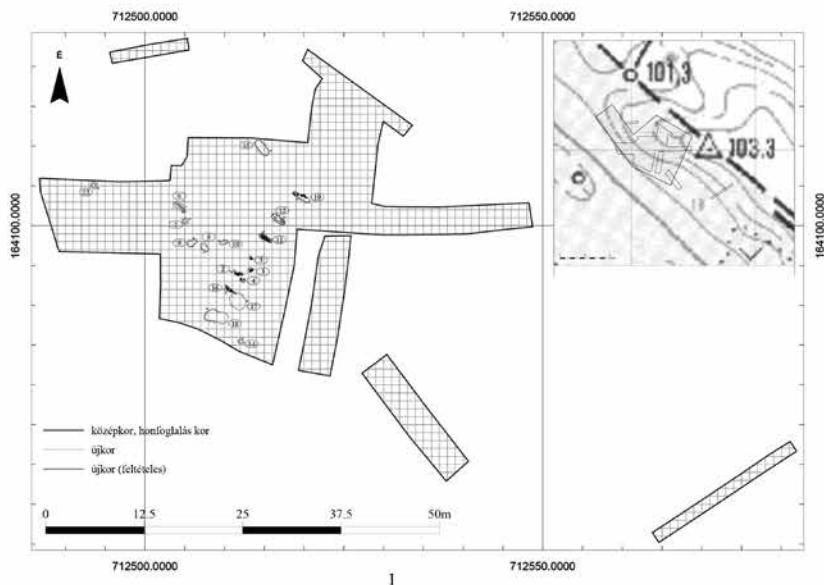
5. tábla: 11. sír leletei

6. tábla: 1–2: 12. sír és leletei; 3–14: 16. sír és leletei

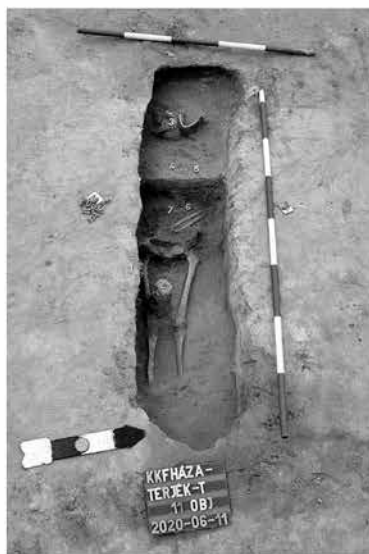
7. tábla: 1–7: Fémkereső műszerrel talált leletek; 8, 10, 13–14: 1. sír leletei; 9, 12, 15–16: 11. sír leletei; 17–18: 12. sír leletei; 19–21: 16. sír leletei

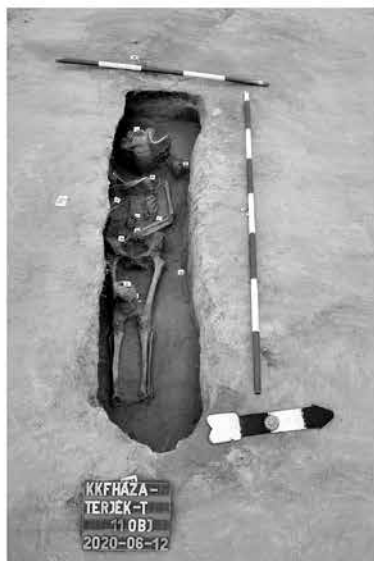
1. kép: 1: A lelőhely elhelyezkedése és átnézeti térképe a feltárt jelenségekkel;
2: Drónfelvétel a honfoglalás kori sírokról

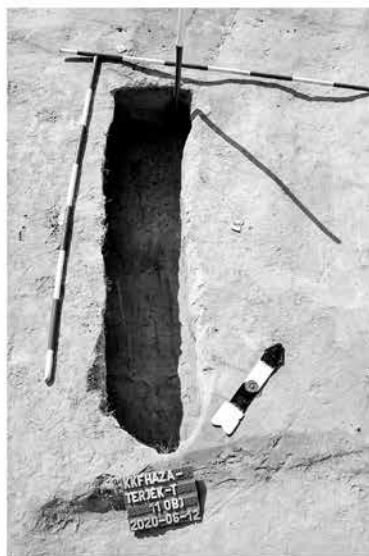
1

2

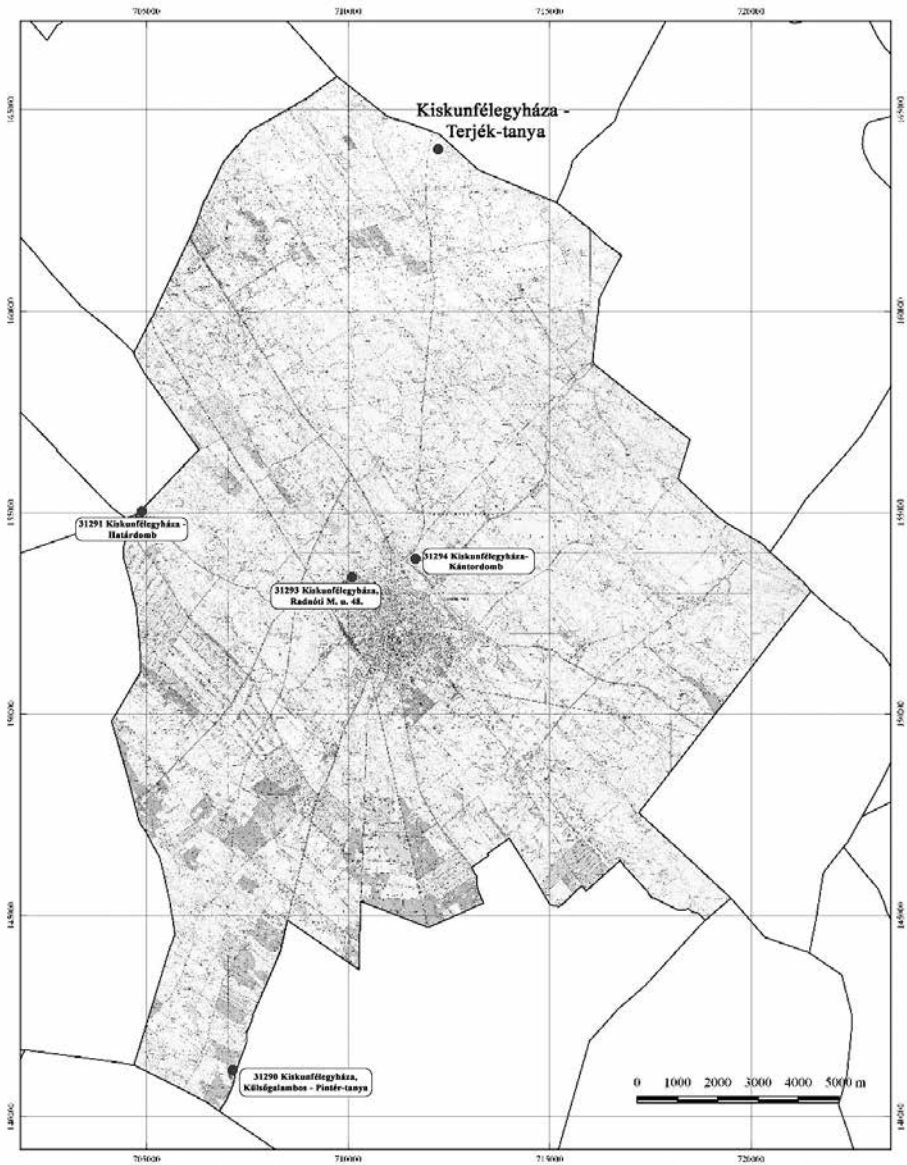

3

4

2. kép: A 11. sír bontási fázisai

3. kép: A Kiskunfélegyháza környéki honfoglalás kori lelőhelyek elhelyezkedése

NAGY L. PÉTER – NEPARÁCZKI ENDRE –
KÁSLER MIKLÓS¹

AZ ÁRPÁD-HÁZ FILOGENETIKAI EREDETÉNEK MEGHATÁROZÁSA III. BÉLA APAI ÁGÁNAK ELEMZÉSE ALAPJÁN

ABSZTRAKT: Célunk az Árpád-ház eredetének feltárása volt az eredetileg a székesfehérvári székesegyházban eltemetett III. Béla magyar király (1172–1196) és további 8 személy (6 férfi, 2 nő) csontvázmaradványaiából származó DNS genom szekvenálásával. Az Y-kromoszóma-elemzés megállapította, hogy két egyed, III. Béla és a HU52 jelzetű, az R-Z2125 haplocsoportba tartozik, amelyeknek eloszlása Délkelet-Ázsia közelében koncentrálódik, másodlagos kiterjedése a mai Irán, a Volga uráli térsége és a Kaukázus térsége. Ezekről a területekről 4340 egyed genomját szekvenáltuk, és az így kapott mintaszettből 208 esetben állapítottuk meg, hogy az R-Z2123-as haplocsoportba tartoznak. Ezekből az adatokból megállapítottuk, hogy az Árpád-ház legközelebbi rokonai (az R-SUR51) a modern kori Baskíriából származtak, elsősorban az Oroszországban található Baskíriából, annak Burzjan és Abzelil járásaiából. Elemzésünk

¹ Az eredeti, angol nyelvű szaktanulmány szerzői: Nagy L. Péter, Olasz Judit, Neparáczi Endre, Nicholas Rouse, Karan Kapuria, Samantha Cano, Huijie Chen, Julie Di Cristofaro, Goran Runfeldt, Natalia Ekomasova, Maróti Zoltán, Jeney János, Sergey Litvinov Murat Dzhaubermeszov, Lilya Gabidullina, Szentirmay Zoltán, Szabados György, Dragana Zgonjanin, Jacques Chiaroni, Doron M. Behar, Elza Khusnutdinova, Peter A. Underhill, és Kásler Miklós. Elérhető: <https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z>

feltárta olyan SNP-k meglétét is, amelyek egy új, Árpád-ház-specifikus R-ARP haplocsoportot határoznak meg.

Az R-Z2123 nagy felbontású filogenetikai kontextusában az első magyar királyi dinasztia eredete az Észak-Afganisztán környéki régiókban jelölhető meg, körülbelül 4500 évvel ezelőttire tehető, és a baskírokat azonosítja legközelebbi rokonként. A két népesség szétválásának időpontja pedig az idősámítá-sunk szerinti első évezred eleje.

KULCSSZAVAK: magyar őstörténet, Árpád-ház, III. Béla király, R1a, R-Z2123, R-SUR51, R-ARP, baskírok

Bevezetés

Az Árpád-ház, amely a magyarok államalapító dinasztiája (kb. 850–1301), történelemformáló szerepet töltött be Kelet-Európában. Bár a dinasztiát Álmos herceg (kb. 820 – kb. 894) alapította, mégis a modern történettudományban nevét az ő fiáról, Árpád hercegről (kb. 845–kb. 907) kapta, aki kb. 862 és 896 között vezette be a magyarokat a Kárpát-medencébe. Bár történetek részleges mitokondriális és Y-kromoszóma alapú elemzések a honfoglaló magyar vezetőréteg temetőiben található maradványokból, az Árpád-ház etnikai eredete tudományosan vitatott a hiányzó genetikai bizonyítékok miatt.² Történelmi források alapján 10 Árpád-házi vezetőt, 8 királyt és 2 herceget helyeztek nyugalomra a Szűz Mária-bazilikában (vagy mai nevén a székesfehérvári koronázó-bazilikában) az 1543-es török megszállás előtt.³ Az ezt követő évszázadok során a háború és az épület elhanyagolása miatt a bazilika megsemmisült, és csak III. Béla (1148–1196) király és első felesége, Antiókhiai Anna (1150–1184/85) királyi sírjai maradtak érintetlenek. A királyi maradványokat 1848-ban fedezte fel a kor vezető régésze és történésze, Érdy János, az MTA tagja és a Budapesti Nem-

2 Tömöry et al. 2007; Csösz et al. 2016; Neparáczi et al. 2017a; Neparáczi et al. 2017b; Neparáczi et al. 2019.

3 Szentpétery 1937; Engel 1987; Olasz et al. 2019.

zeti Múzeum kurátora.⁴ Azok a királyi jelképek, amelyeket III. Béla és Antiókhiai Anna maradványaival együtt tártak fel, a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában vannak. A maradványokat először 1862-ben a budai Mátyás-templom kriptájában, majd később, 1898-ban a templom Szentháromság-kápolnájában temették újra. 1862-ben és 1874-ben további maradványokat tártak fel a székesfehérvári bazilika területén, amelyek közül 8-at a Mátyás-templomban helyeztek el 1900-ban.⁵

III. Béla király és 6 másik ismeretlen férfi csontvázának Y-kromoszómás (STR) elemzése arra utal, hogy a maradványok közül csak egy, a HU52-vel jelölt tartozik az Árpád-házhoz.⁶

Az NGS területén az elmúlt évtizedben bekövetkezett fejlődés alapján lehetővé vált nagyszámú minta mitokondriális és Y-kromoszómás vizsgálatának költséghatékony módon való elvégzése.⁷ Két kísérleti kutatás⁸ során 456 és 1244 globálisan különböző minta vizsgálata (szekvenálása) történt meg. Az első esetben több mint 65 000 Y-kromoszómás SNP-t sikerült beazonosítani. A kutatásokról szóló tanulmányok megjelenése óta az Y-kromoszómás SNP-k száma megháromszorozódott, és ez lehetővé tette az apai vonalon meglévő rokoni kapcsolatok nagy felbontású elemzését.⁹ Az Olasz és munkatársai által vizsgált leletekből származó DNS NGS-elemzését elvégeztük, majd megállapítottuk az Árpád-ház filogenetikai eredetét és legközelebbi rokonságát a közös, Y-kromoszóma-haplocsoport-eredet alapján 40 eurázsiai népesség kontextusában.

4 Érdy 1853.

5 Éry 2008.

6 Olasz et al. 2019.

7 Poznik et al. 2013.

8 Poznik et al. 2016; Karmin et al. 2015.

9 ISOGG 2019.

Anyagok és módszerek

Archaikus minták

Az ebben a tanulmányban vizsgált ősi maradványok a Magyar Katolikus Egyház védelme alatt állnak. Erdő Péter, Esztergom-Budapest érseke írásban járult hozzá, hogy a maradványokon genetikai elemzést végezhesünk, ezt pedig az EMMI a 26090/2019/MINKABINET sorszám alatt jegyezte be. A 9 csontvázmaradványból a mintavételt az Országos Onkológiai Intézetben, Budapesten végezték.¹⁰ A DNS-kinyerés a Johann-Friedrich-Blumenbach Zoológiai és Antropológiai Intézet, Történeti Antropológiai és Humán Ökológiai Tanszékén, Susanna Hummel laboratóriumában történt. Az újgenerációs szekvenálás (NGS) és az elsődleges adatelemzés a Praxis Genomics LLC (Atlanta GA) által történt, és az eredményeket a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja igazolta az összes adat ismételt elemzése révén. Az NGS-folyamatról és az adatelemzésről szóló további szakmai információt a következő fejezetekben találni: „Könyvtárkészítés, újgenerációs szekvenálás és adatelemzés.” A DNS-minták kezelése során a CLIA- és CAP-irányelveket mindvégig szigorúan betartották.

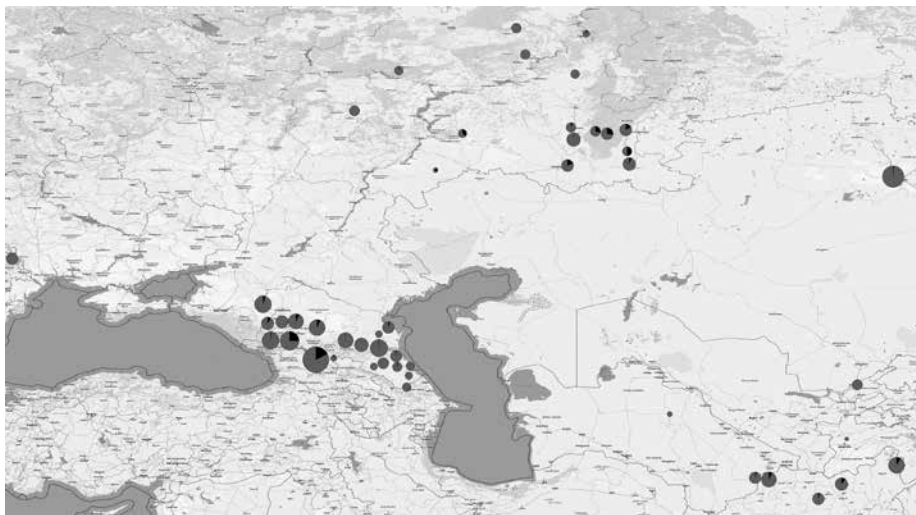
Recens minták

40 különböző népeségből származó 4340 recens minta genotípusát Z2125 és Z2123 SNP-ként határoztuk meg a Sanger-féle szekvenálás (1. ábra és S1 táblázat) segítségével. Az R-Z2123 haplocsoporthoz tartozó, 20 népeségből származó 206 mintát paired-end szekvenáltak (2x151bp), Novaseq 6000 (Illumina) használva (1. ábra és S1 táblázat). A minták jelen tanulmányban történő felhasználását az Orosz Tudományos Akadémia UFA Szövetségi Kutatóközpontjának Etikai Bizottsága hagyta jóvá (dokumentumszám: MKI-F/321-1/2019).

10 Olasz et al. 2019.

További technikai információ található a „Könyvtárkészítés, újgenerációs szekvenálás és adatelemzés” fejezetben. Az alanyok kivétel nélkül olyan önkéntes résztvevők voltak, akik írásban hozzájárultak, hogy mintáikat genetikai elemzésre felhasználják.

Továbbá két korábban publikált, egy iraki és egy iraki zsidó személyhez tartozó Y-kromoszómás szekvenancia lett letöltve az Európai Nukleotid Arhívumból¹¹ a PRJEB21310 hozzáférési számon – az adatsorokat az elemzésben használtuk fel.¹²

1. ábra. Az R-Z2123 haplocsoport (R1a1a1b2a2a1) gyakorisága a 40 különböző eurázsiai populáció 4340 recens mintájában (S1 Táblázat). A térkép készítéséhez a QGIS 3.8. Zanzibar¹³ programot használták; a körök mérete a vizsgált populációk méretével arányosan összefügg; a szürke háttérrel szereplő kék szeletek az R-Z2123 haplocsoport százalékos jelenlétét mutatják ezekben a populációkban

11 <http://www.ebi.ac.uk/ena>

12 Behar et al. 2017.

13 QGIS 2015.

Könyvtárkészítés, újgenerációs szekvenálás és adatelemzés

Ezen speciális szakmai módszerek ismertetését a kötetben mellőzzöm, de elérhetők a nemzetközi szakfolyóiratban megjelent publikációban.¹⁴

Eredmények

Az újgenerációs szekvenálás adatai

9 archaikus DNS-minta újgenerációs szekvenálása során mintánként 638–3949 millió egyedi leolvasást végeztünk (S3 táblázat). Az endogén DNS-tartalom 0,19% és 50,65% között változott (1. táblázat). Az X-kromoszóma lefedettsége a teljes kromoszóma mentén 0,18-szoros és 5,36-szoros érték között variálódott. A Y- és X-kromoszóma olvasatainak arányából minden esetben egyértelműen meghatároztuk az egyedek kromoszomális nemét. A mitokondriális genom átlagos lefedettsége minden mintánál legalább 100-szoros volt. Kivételt jelentett ez alól a HUAA (Antiókhiai Anna) minta, amelynél csak 23-szoros átlagos lefedettséget értünk el. A teljes genom tekintetében 0,17–9,62-szeres átlagos lefedettséget kaptunk. Az ANGSD X módszer alapján a becsült X-kromoszómás szennyeződés mértéke 0,3% és 1,34% között változott, kivéve a HU53 minta 11,94%-os értékét. A mitokondriális szennyeződés vizsgálata során szintén a HU53 minta esetén tapasztaltunk 5%-os kiugró szennyezettséget a többi mintánál megfigyelt 1–2%-os értékhez képest (1. táblázat).

Az adatok mennyisége és minősége minden mintánál lehetővé tette az Y-kromoszómás és a mitokondriális haplocsoport meghatározását.

14 <https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z>

Minta neve	HU3B	HU3G	HU4H	HU52	HU53	HU54	HU55	HU109	HUAA
Mintavétel helye	MT	TA	MT	TA	ST	CO	CO	CO	CO
Extrakció	EX5	EX3	EX3	EX3	EX4	EX3	EX5	EX4	EX5
GRCh37-hez illesztett szekvenca olvasatok száma (millió)	203,1	278,6	188,7	164,2	29,0	33,2	49,2	116,7	7,1
Duplikátumok száma (millió)	3,9	8,2	3,9	26,2	0,5	0,4	0,6	8,7	1,2
Egyedi szekvenca olvasatok száma (millió)	195,4	262,1	180,8	111,8	28,0	32,3	48,0	99,4	4,7
Endogén DNS tartalom	5,24%	50,65%	39,22%	4,40%	1,10%	2,79%	4,28%	20,13%	0,19%
Átlagos mitokondriális lefedettség	453	721	497	304	356	121	101	274	23
> 10-szer lefedett mitokondrium bázisok száma	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	99,90%	99,90%	100,00%	94,20%
Nem lefedett mitokondrium bázisok száma	0	0	0	0	0	0	0	0	19
Becsült mitokondriális kontamináció (Schmutzi)	1,00%	1,00%	1,00%	1,00%	5,00%	1,00%	2,00%	1,00%	2,00%
Becsült X kromoszóma kontamináció (ANGSD)	1,21%	1,01%	0,30%	1,83%	11,94%	1,30%	1,34%	-	-

1. táblázat. Az archaikus minták NGS-statisztikai analízisének összegzése.

További részletek az S3 táblázatban találhatóak. A DNS-kivonathoz felhasznált csontminták eredete: MT – lábközépcsont; TA – lábtőcsont; ST – szegycsont; CO – borda. A GRCh37 (millió) referenciagenomra illesztett összes szekvencaolvasata. Ezek a megfelelően illeszkedő párok, amelyeknek több mint 90%-a megegyezett a referenciagenommal

Az archaikus minták Y-kromoszómás haplocsoportjának meghatározása

A Yleaf szoftver ISOGG-formátumban adja meg a férfi minták Y-kromoszómás haplocsoportját (2. táblázat és S4 táblázat). Azonban az adatok Family Tree haplocsoportokon és SNP-információkon alapuló manuális értékelésével minden esetben a Yleaf által meghatározottaknál mélyebb besorolást értünk el. Ezért az egyes egyedek haplocsoportjának meghatározásánál az ISOGG alapú

haplocsoportozáshoz mellékeljük a Family Tree alapú eredményét is (2. ábra, 2. táblázat és S5 táblázat).

Minta neve	HU3B	HUAA	HU52	HU3G	HU4H	HU53	HU54	HU55	HU109
Minta leírása	III. Béla, Déli hajó, márvány sír; Temetési idő: 1196	Antiochiai Anna; III. Béla mellett a déli hajóban; Temetési idő: 1184	III. Béla mellett; Temetési idő: III. Béla előtt valószínűleg	A templom északi hajójában, kővel bélelt sírban	A templom északi hajójában, kővel bélelt sírban	A templomban	A templomban	A templomban	A templomban
Y kromoszóma haplocsoport (Familytree)	R-SUR51 *	woman	R-SUR51 *	J-ZS7626 *	R-PF6658	E-BY4992	R-YP1626 *	R-BY41605	woman
Y kromoszóma haplocsoport (ISOGG, Yleaf)	R1a1a-1b2a-2a1c3	woman	R1a1a-1b2a2a1	J1a2b1b-2c1a	R1b1a-1b1a1a2b	E1b1b1a-1b1a	R1a1a-1b1a-2b3a4a	R1b1a1b1a-1a1c2	woman
Mitokondriális haplocsoport (Haplogrep)	H1b	H7b1	T2b2b1	U5b2c	U4a	H1c1	U4a2b	J1c3a	H46

2. táblázat. Az archaikus minták Y-kromoszómás és mitokondrium-haplocsoportjai. Az Y-kromoszómás haplocsoportot definiáló SNP-ék az S4 és S5 táblázatokban vannak felsorolva. Csillaggal (*) jelölték azokat a Family Tree alapján készült haplocsoportokat, amelyek az ISOGG-besorolásnál mélyebbre lettek sorolva. A mitokondrium-haplocsoportokat meghatározó SNP-ék az S2 táblázatban vannak felsorolva

A HU53 mintát a BY4793, BY4991 és BY4999 SNP-elágazási pontok alapján az E-BY4992 (E1b1b1a1b1a) haplocsoportba soroltuk. Ez a haplocsoport gyakori a Dél-Balkánon, különösen Görögországban,¹⁵ de azonosították a honfoglaló magyarokban és az avarokban egyaránt.¹⁶

A HU3G mintát a J-ZS7626 (J1a2b1b2c1a2b) haplocsoportba soroltuk, mivel a 25 haplocsoportot definiáló SNP-ből 6 SNP-t azonosítottunk benne. Ez a

15 Cruciani et al. 2007.

16 Neparáczi et al. 2019.

Nem azonosítottunk olyan SNP-eket, amelyek az R-PF6658 haplocsoportból származtatható R-BY3636, R-BY3630, R-BY3851, R-FGC30121, R-BY42688, R-Y16335 haplocsoportokat határozzák meg, így ezeket az alágakat kizárhatjuk. Az R1b-U152 – amely az R-PF6658-t megelőző haplocsoport – főként Olaszország alpesi vidékeire és Korzikára korlátozódik.²⁰

A HU3B, HU52 és HU54 minták az R1a haplocsoportba tartoznak. A HU54 az R-YP1626 (R1a1a1b1a2b3a4a2c) haplocsoportba tartozik, amely legáltalánosabban Délnyugat-Oroszországban, Ukrajnában, Fehéroroszországban és Kelet-Lengyelországban fordul elő.²¹

III. Béla (HU3B) és a HU52 egyed maradványai egyaránt az R-Z2125 (R1a1a1b2a2a) haplocsoportba tartoznak. Ez a haplocsoport általános Északkelet-Afganisztánban, Tádzsikisztánban, Kirgizisztánban és Dél-Kazahsztánban, valamint ritkábban előfordul a Volga–Urál-régióban, a Kaukázusban és Iránban (1. ábra).²² Az Árpád-ház apai vonalának meghatározását tovább pontosítottuk az R-Y2632, R-Y20746, R-Y2633 és további 16 SNP meghatározásával, amelyek az R-SUR51 haplocsoportot határozzák meg (2. ábra, 3. ábra, S5 táblázat).²³

Az R-Z2123 haplocsoport nagy felbontású elemzése

A Volga–Urál-régió, a Kaukázus vidéke és Közép-Ázsia mintegy 40 populációjából összesen 4340 mintát genotipizáltunk az R-Z2125 és R-Z2123 markerekre (1. ábra, S1 táblázat). Több mint 400 mintát az R-Z2125, 320 mintát pedig az R-Z2123 haplocsoportba soroltunk. 206 reprezentatív R-Z2123 mintát választottunk ki teljes genomszekvenálásra, hogy biztosítsuk a haplocsoport nagy felbontású analízisét (3. ábra). A vizsgálatainkba bevontunk két további, korábban már publikált Y-kromoszóma-szekvenciát (egy iraki és egy iraki zsidó egyed mintáit), valamint két Árpád-házi személyt, III. Bélát és a HU52 egyedet (S6 táblázat).²⁴ A 210 vizsgált mintából 5 afgán és egy csecsen egyedet

20 Myres et al. 2011.

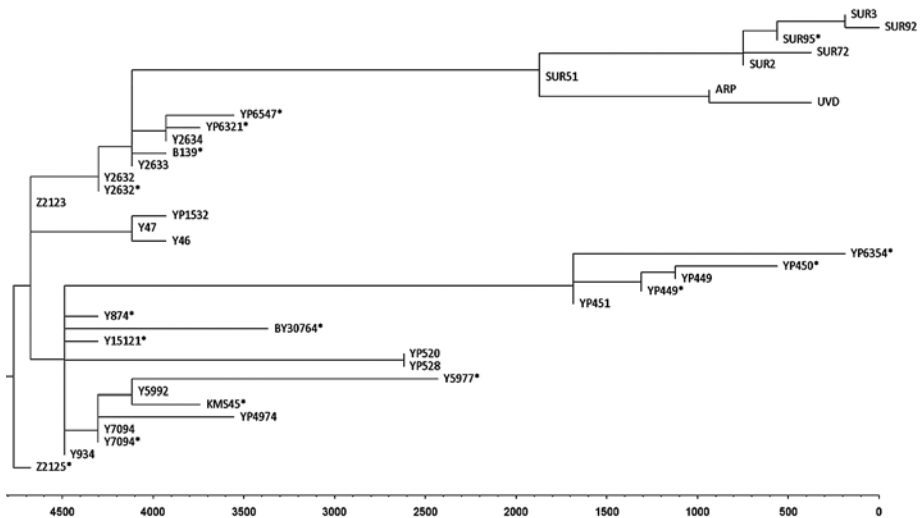
21 Underhill et al. 2015.

22 Underhill et al. 2015.

23 Roots et al. 2013; Muartov 2014; Karmin et al. 2015; Poznik et al. 2016; Behar et al. 2017.

24 Behar et al. 2017.

az R-Z2123* (R1a1a1b2a2a1) haplocsoportba soroltunk. 12 afganisztáni férfi az R-Y47 (R1a1a1b2a2a1b) haplocsoportba tartozott. 58 egyed, közöttük 48 baskírt, zömében a Burzjan és Abzelil járásból, 4 afgánt, a két Árpád-házi személyt, egy szerbiai egyed, egy lahore-i punjabit (HG03636),²⁵ egy iraki zsidót (GRC14414377 aka 16198)²⁶ és egy iraki mintát (GRC15570738)²⁷ az R-Y2632 (R1a1a1b2a2a1c3) haplocsoportba soroltunk. Jóllehet az iraki egyedet nem tudtuk mélyebben besorolni, azonban a másik 57 minta az R-Y2633 (R1a1a1b2a2a1c3a) haplocsoportba tartozott. Ezután a minták három haplo-

3. ábra. Az R-Z2123 (R1a1a1b2a2a1) haplocsoport filogenetikai fája. A filogenetikai fa 208 nagy lefedettségű Y-kromoszómából és két archaikus Y-kromoszómából áll. Ezek III. Béla és HU52 alapján lettek rekonstruálva BEAST v.1.7.5 és Clustal Omega v.1.4.4 szoftverekkel. Az ágaknál az alcsoportok nevei vannak feltüntetve. A becült koaleszcens idő az ábra alján látható, napjainktól számított évek formátumában. Minden SNP, amelyet az ábra készítéséhez felhasználtak, az Y-kromoszóma férfi specifikus régiójába esik és az S8 táblázatban van felsorolva

25 Poznik et al. 2016.

26 Karmin et al. 2015; Behar et al. 2017; Rootsi et al. 2013.

27 Behar et al. 2017.

csoportra oszlottak: a B139 SNP-t kizárólag az iraki zsidó hordozta, az Y2634 és Y16006 markerek 4 afgán, valamint a punjabi mintában voltak azonosíthatók, a 48 baskír, a szerb és a két Árpád-házi egyed pedig a SUR51 alába soroltuk. Az R-SUR51 haplocsoport 17 közös SNP után két ágra bomlik (S7 táblázat). Az egyik ágon a baskír minták találhatók, amelyek Y-kromoszómája további 6 SNP-t tartalmaz. A szerb egyed és a két Árpád-házi személy szekvenciájából hiányzik ez a 6 SNP, azonban hordoznak 8 másik olyan polimorfizmust, amelyek az R-ARP haplocsoportot határozzák meg. A szerbiai egyed további 5 olyan SNP-vel rendelkezik, amely hiányozik az Árpád-házi mintákból, ennek megfelelően továbbsorolódik az R-UVD haplocsoportba. 38 baskír egyed az R-SUR2 haplocsoportba és alhaplocsoportjaiba, az R-SUR72-be és az R-SUR3/SUR95-be tartoznak. 7 egyed nem tudtunk az R-SUR51 haplocsoportnál mélyebben besorolni.

A másik 134 egyed – köztük 89 kaukázusi, 30 baskír – többnyire az arhangelszkojei járásból származik, és 15 afgán minta az Y934 haplocsoportba és alhaplocsoportjaiba tartozik (2. és 3. ábra, S6 táblázat).

A BEAST szoftver segítségével filogenetikai fát építettünk a 208 recens minta és a két Árpád-házi személy szekvenciái alapján, hogy meghatározzuk a leszármazási viszonyait és az utolsó közös őst becsült korát. Az időskála meghatározásához az R-Y2633 haplocsoport 4100 évvel ezelőtti megjelenését vettük alapul.²⁸ Az adatok alapján a szerbiai egyed és az Árpád-házi személyek ága körülbelül 2000 éve vált el a baskírokétól, míg az R-Z2123 haplocsoport négy ága, az R-Z2123*, R-Y47, R-Y2632 és R-Y934 hozzávetőleg 4500 éve jelent meg.

Összegzés

Célunk az Árpád-házi SNP azonosítása és jellemzése, valamint filogenetikai eredetének meghatározása volt. A férfi csontvázak Y-kromoszómás vonalának elemzése azt jelzi, hogy csak egy, a HU52 megjelölésű minta egyezik meg III.

28 Behar et al. 2017.

Béla király Y-kromoszómás R-ARP haplocsoportjával. Az Olasz és munkatársai által korábban Y-STR-ként genotipizált hét ősi férfi csontváz Y-kromoszómás haplocsoport-elemzése megerősíti azt a feltételezést, hogy ez az egyed az Árpád-házhoz tartozik.²⁹ A többi egyed (J-ZS7626, E-BY4992, R-BY41605, R-BY3642 és R-YP1626) különböző származású volt, és nem álltak rokoni viszonyban sem a királyokkal, sem egymással az apai vonal szerint.

A mitokondriális haplocsoport-elemzés különböző haplocsoportokat tárt fel az összes minta esetében. Ez azt jelzi, hogy nincs közös anyai vonal (2. táblázat és S2 táblázat), és az a tény, hogy sem Antiókhiai Anna, sem pedig III. Béla nem rendelkezik a HU52-vel azonos mitokondriális haplocsoporttal, kizárja annak lehetőségét, hogy HU52 a fiuk vagy III. Béla fiútestvére lenne. Lehetséges, hogy HU52 III. Béla apja, II. Géza király (1130–1162) vagy nagyapja, II. Béla (1110–1141) vagy egy még korábbi ős. Az Árpád-ház két tagjának azonosítása lehetővé tette, hogy foglalkozzunk a dinasztia filogenetikai eredetével.

17 közös R-SUR51 SNP alapján megállapítottuk, hogy a vizsgált népcsoportok közül a baskiok – elsősorban a Burzjan és Abzelil járásokból származók – az Árpád-ház legközelebbi rokonai (S7 táblázat). Ezután továbbszármaztatuk az Árpád-ház Y-kromoszómás haplocsoportját R-ARP (Árpád) (javasolt a R1a1a1b2a2a1c3a3b megjelölés az ISOGG névadási konvenciót követve) a köztük és egy, a mai Szerbiából származó egyed SNP-i alapján.

Számos szerzőnél megtalálható, hogy 100–150 évenként egy új Y-kromoszómás SNP kerül be a csírasejtvonalba.³⁰ E számítás alapján Behar és munkatársai (2017) úgy vélték, hogy az iraki és az iraki zsidó vonalak körülbelül 4100 évvel ezelőtt váltak szét³¹ – ez egybeesik az Y2633 SNP-nek az utóbb említett egyedben való megjelenésével. Ha ezt a dátumot kiindulási pontként kezeljük, a Clustal Omega szoftver felhasználásával készült koaleszcens idő becslése arra utal, hogy a Z2123* szétágazása (starburst) (az R-YP3920, R-YP4907, R-Y47, R-Y934, R-Y2632 megjelenése) 4500 évvel korábban történt (3. ábra). Ez való-

29 Olasz et al. 2019.

30 Behar et al. 2017.

31 Behar et al. 2017.

szerűleg az észak-afganisztáni központú régióban történt, mivel az adathalmazunkból származó összes Z2123* egyed és az R-Y47 (R-46), R-Y934 (R-Y874*, R-Y15121*, R-YP520*) s végül az R-Y2632 (R-Y2634 és R-Y16006; R-YP6321*; R-YP6547*) haplocsoportok is elsősorban afgán egyedekben lelhetők fel.³² A leszármazott haplocsoportok – az R-Y2632 (R-SUR51) és R-Y934 (R-YP451 és R-Y5977) – nagyrészt Volga uráli szakaszán és a Kaukázusban található, amely ún. alapítói hatásra és a közelmúltban történt népességbővülésre utalhat ezen régiókban. Elemzésünk kimutatja, hogy a modern kori baskírok ősi leszármazási vonala körülbelül 2000 évvel ezelőtt vált el az Árpádok vonalától, ahogy ezt az R-ARP haplocsoport megjelenése mutatja. A mai Szerbiából származó egyedben jelenlévő R-UVD haplocsoportok megjelenése becslések szerint 900 évvel ezelőtt történt, amely időpont megfelel III. Béla király temetkezési dátumának (1196).

Természetesen ezek a számok csak becslések, és nagymértékben azoktól az SNP-ktől függenek, amelyeket jelenleg az ilyen típusú számításokban felhasználhatónak, megbízhatónak tartanak (S8 táblázat). Az általunk beazonosított, összesen 9 R-ARP SNP közül csak 8 esik az ajánlott régióba, továbbá a 9 UVD SNP közül csak 6-ot tudtunk felhasználni az elemzésünkben. Véleményünk szerint az az Y-kromoszómás régió, ahonnan az SNP-eket figyelembe lehetne és kellene venni a filogenetikai fák felállításánál, felülvizsgálandó a jobb Y-kromoszóma-referenciaszekvenciák alapján.

A Kárpát-medencébe érkező magyarok filogenetikai származását nagymértékben vitatják.³³ Korábban sokáig nyelvészeti alapon következtettek a honfoglaló magyarok eredetére, tehát arra, hogy genetikailag egy finnugor népességet képviselnek. Pedig az Árpád-ház írásos hagyománya, valamint különféle, korábban inkább csak szóbeliségben élő hagyományszövegek (mondák, regék stb.) is a hunokkal való rokonságra utalnak. Az Árpád-ház két tagjának genetikai elemzése alapján úgy tűnik, hogy olyan leszármazási vonalból származtak (RZ2125), amely ma elsősorban iráni vagy török nyelvű etnikai csoportok körében van jelen (pástú, tádzsik, türkmén, üzbég, baskír).

32 Ralf et al. 2018.

33 Neparáczi et al. 2018.

Mindazonáltal a legközelebbi rokonok, a baskírok szoros közelségben élnek az N-B539 haplocsoportú, finnugor nyelvet beszélő népekkel. Egy közelmúltban készült kutatás bemutatja, hogy ez a haplocsoport jelenkori magyarokban is kimutatható.³⁴

Érdekes módon a recens magyarokban és baskírokban talált N-B539-es eredetű vonalak szétválása a becslések szerint körülbelül 2000 évvel ezelőtt történt.³⁵ Ez arra utal, hogy a részben török (R-SUR51), részben finnugor (N-B539) komponensből álló embercsoport körülbelül 2000 évvel ezelőtt hagyta el a Volga uráli régióját, s kezdte el vándorlását, ez pedig végezetül a Kárpát-medencei letelepedéshez vezetett. Nagyobb felbontású kutatásokra van szükség az N-B539, R-SUR51 és R-ARP haplocsoportok Kárpát-medencei jelenlétéről – mind a jelenlegi népesség körében, mind a magyar honfoglalás időszakából származó temetkezési maradványok esetében – ahhoz, hogy ezt a feltételezést igazolni tudjuk. A Levédia és Etelköz térségéből való célzott mintavételek – amely területek tudományos vélekedések szerint a magyarok korábbi élőhelyei voltak a Fekete-tenger és a Don (vagy Dnyeper) folyó és a Keleti-Kárpátok között – további adatokat szolgáltathatnak. Ezek révén pontosan megállapítható lenne a Kárpát-medencei letelepedés előtti magyar népvándorlás időbelisége. Az Árpád-ház Y-kromoszómás vonalának ritka volta lehetővé teszi majd a magyar őstörténet igen részletes és akkurátus feltérképezését, valamint a dinasztia további leszármazottainak meghatározását, mindez a téma iránt érdeklődő tudósok fő célkitűzése volt évszázadokon át.

További információk, kiegészítő információk és táblázatok letölthetők innen: <https://www.nature.com/articles/s41431-020-0683-z>

34 Post et al. 2019.

35 Amorim et al. 2018.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amormim et al. 2018.** Amorim C. E. G. – Vai S. – Posth C. – Modi A. – Koncz I. – Hakenbeck S. et al.: Understanding 6th-century barbarian social organization and migration through paleogenomics. *Nature Communications*, 9. (2018) 1. sz. 3547. <https://doi.org/10.1101/268250>
- Balanovsky et al. 2011.** Balanovsky O. – Dibirova K. – Dybo A. – Mudrak O. – Frolova S. –, Pocheshkhova E. et al.: Parallel evolution of genes and languages in the Caucasus region. *Molecular Biology and Evolution*, 28. (2011) 10. sz. 2905–2920. <https://doi.org/10.1093/molbev/msr126>
- Behar et al. 2017.** Behar D. M. – Saag L. – Karmin M. – Gover M. G. – Wexler J. D. – Sanchez L. F. et al. The genetic variation in the R1a clade among the Ashkenazi Levites' Y chromosome. *Scientific Reports*, 7. (2017) 1. sz. 14969. <https://doi.org/10.1038/s41598-017-14761-7>
- Cruciani et al. 2007.** Cruciani F. – La Fratta R. – Trombetta B. – Santolamazza P. – Sellitto D. – Colomb E. B. et al.: Tracing past human male movements in northern/eastern Africa and western Eurasia: new clues from Y-chromosomal haplogroups E-M78 and J-M12. *Molecular Biology and Evolution*, 24. (2007) 6. sz. 1300–1311. <https://doi.org/10.1093/molbev/msm049>
- Csőszt et al. 2016.** A. Csőszt – A. Szécsényi-Nagy – V. Csákyová – P. Langó – V. Bódis – K. Köhler – Gy. Tömöry – M. Nagy – B. Gusztáv Mende: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports*, 6. (2016) 33446. <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- Engel 1987.** Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában [Burials in the medieval Basilica of Székesfehérvár]. *Századok*, 121. (1987) 4. sz. 613–637.
- Érdy 1853.** Érdy János: III. Béla király és nejeének Székes-Fehérvárott talált síremlékei [The tombs of king Béla III and his spouse found in Székes-Fehérvár]. In: Kubinyi F. – Vachot I. (szerk.): *Magyarország és Erdély képekben*. I. Emich G., Pest, 1853. 42–48.
- Éry 2008.** Éry Kinga: *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.
- ISOGG 2019.** *International Society of Genetic Genealogy. Y-DNA Haplogroup*

- Tree* 2019, Version:14.22, Date: 25 January 2019, <http://www.isogg.org/tree/>
- Karmin et al. 2015.** Karmin M. – Saag L. – Vicente M. – Wilson Sayres M.A. – Jarve M. – Talas U.G. et al. A recent bottleneck of Y chromosome diversity coincides with a global change in culture. *Genome Research*, 25. (2015) 4. sz. 459–466. <https://doi.org/10.1101/gr.186684.114>
- Muratov 2014.** Muratov B. A.: The genus of Shagali Shakman, the clan of Olobure and the descendants of Inas (Kipchak Khan) according to Big-Y. *Bulletin of the EI Project, Suyun'*, 1 (2014) 1. sz.
- Myres et al. 2011** Myres N. M. – Rootsi S. – Lin A. A. – Jarve M. – King R. J. – Kutuev I. et al.: A major Y-chromosome haplogroup R1b Holocene era founder effect in Central and Western Europe. *European Journal of Human Genetics*, 19. (2011) 1. 95–101. <https://doi.org/10.1038/ejhg.2010.146>
- Neparáczi et al. 2017a.** Neparáczi E. – Juhász Z. – Pamjav H. – Fehér T. – Csányi B. – Zink A. – Maixner F. – Pálfi Gy. – Molnár E. – Pap I. – Kustár Á. – Révész L. – Raskó I. – Török T.: Genetic structure of the early Hungarian conquerors inferred from mtDNA haplotypes and Y-chromosome haplogroups in a small cemetery. *Molecular Genetics and Genomics*, 292. (2017) 1. sz. 201–14. <https://doi.org/10.1007/s00438-016-1267-z>
- Neparáczi et al. 2017b.** Neparáczi E. – Kocsy K. – Tóth G. E. – Maróti Z. – Kalmár T. – Bihari P. – Nagy I. – Pálfi Gy. – Molnár E. – Raskó I. – Török T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS One*, 12. (2017) 4. sz. e0174886 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>
- Neparáczi et al. 2018.** Neparáczi E. – Maróti Z. – Kalmár T. – Kocsy K. – Maár K. – Bihari P. – Nagy I. – Fóthi E. – Pap I. – Kustár Á. – Pálfi Gy. – Raskó I. – Zink A. – Török T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One*, 13. (2018) e0205920. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920>
- Neparáczi et al. 2019.** Neparáczi E. – Maróti Z. – Kalmár T. – Maár K. – Nagy I. – Latinovics D. – Kustár Á. – Pálfi Gy. – Molnár E. – Marcsik A. – Balogh Cs. – Lőrinczy G. – Gál Sz. S. – Tomka P. – Kovacsóczy B. – Kovács L. – Raskó I. – Török T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conque-

- ring Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9. (2019) 16569. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- Olasz et al 2019.** Olasz J. – Seidenberg V. – Hummel S. – Szentirmay Z. – Szabados Gy. – Melegh B. – Kásler M.: DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11. (2019) 4. sz. 1345–1357. <https://doi.org/10.1007/s12520-018-0609-7>
- Post et al. 2019.** Post H. – Németh E. – Klima L. – Flores R. – Fehér T. – Türk A. – Székely G. – Sahakyan H. – Mondal M. – Montinaro F. – Karmin M. – Saag L. – Yunusbayev B. – Khusnutdinova E. K. – Metspalu E. – Villems R. – Tambets K. – Rootsi S.: Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports*, 9. (2019) 1. sz. 7786. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- Poznik et al. 2013.** Poznik G. D. – Henn B. M. – Yee M. C. – Sliwerska E. – Euskirchen G. M. – Lin A. A. – Snyder M. – Quintana-Murci L. – Kidd J. M. – Underhill P. A. – Bustamante C. D.: Sequencing Y chromosomes resolves discrepancy in time to common ancestor of males versus females. *Science*, 341. (2013) 6145. 562–5655. <https://doi.org/10.1126/science.1237619>
- Poznik et al. 2016.** Poznik G.D. – Xue Y. – Mendez F.L. – Willems T.F. – Massaia A. – Wilson Sayres M.A. et al.: Punctuated bursts in human male demography inferred from 1,244 worldwide Y-chromosome sequences. *Nature Genetics*, 48. (2016) 6. sz. 593–599. <https://doi.org/10.1038/ng.3559>
- QGIS 2015.** Team QD. *QGIS Geographic Information System; Open Source Geospatial Foundation Project. 2015.*
- Ralf et al. 2018.** Ralf A. – Gonzalez D. M. – Zhong K. – Kayser M.: Yleaf: Software for Human Y-Chromosomal Haplogroup Inference from Next-Generation Sequencing Data. *Molecular Biology and Evolution*, 35. (2018) 7. sz. 1820. <https://doi.org/10.1093/molbev/msy080>
- Rootsi et al. 2013.** Rootsi S. – Behar D. M. – Jarve M. – Lin A. A. – Myres N. M. – Passarelli B. et al.: Phylogenetic applications of whole Y-chromosome sequences and the Near Eastern origin of Ashkenazi Levites. *Nature Communications*, 4. (2013) 2928. <https://doi.org/10.1038/ncomms3928>

- Szentpétery 1937.** Szentpétery E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* I–II. Academia Litteraria Hungarica, Budapest, 1937–1938.
- Tömöry et al. 2007.** Tömöry Gy. – Csányi B. – Bogácsi-Szabó E. – Kalmár T. – Czibula A. – Csősz A. – Priskin K. – Mende B. – Langó P. – Downes C. S. – Raskó I.: Comparison of maternal lineage and biogeographic analyses of ancient and modern Hungarian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 134. (2007) 3. sz. 354–68. <https://doi.org/10.1002/ajpa.20677>
- Underhill et al. 2015.** Underhill P. A. – Poznik G. D. – Rootsi S. – Jarve M. – Lin A. A. – Wang J. et al.: The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics*, 23. (2015) 1. sz. 124–131. <https://doi.org/10.1038/ejhg.2014.50>

NAGY-L. ISTVÁN

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREG MAGYAR TÁBORNOKAINAK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE¹

ABSZTRAKT: Az utolsó török és a francia háborúk (1787–1815) időszakában a császári-királyi hadseregben százezres nagyságrendű magyar katonaság harcolt. A hadsereg vezetésébe is szép számmal kerültek be magyarok, a 880 aktív szolgálatot teljesítő tábornok közül 215 fő rendelkezett magyarországi kötődéssel. A tanulmány a csoport társadalmi összetételét mutatja be a kései rendiség viszonyai között.

A teljes csoportból 31 fő számított idegennek: aki itt született, de nem rendelkezett magyar jogi státusszal. A többséget alkotó 184 tábornok viszont a magyar társadalomból került ki, ebből 20 fő az Erdélyi Nagyfejedelemségből.

A tábornokok társadalmi összetételét tekintve többségében a középső társadalmi szegmensből érkeztek. A legnagyobb csoportot 129 nemesi származású tábornok alkotta, ez pontosan 60%-ot jelent. A polgárok, határőrök és nemességgel nem rendelkezők 44 főt tettek ki. A nemesség felett álló arisztokraták 42 fővel a legkisebb csoportot alkották. A két legmagasabb rangot elérők között azonban még mindig nagyobb arányban találjuk a magasabb társadalmi státuszúakat.

A többség a társadalom középső szegmensét alkotó nemesség soraiból érkezett, de a polgárság és határőrség, valamint a vezető erőt jelentő arisztokrácia is mintegy 20%-os aránnyal képviseltette magát.

1 A tanulmány az NKFIH FK 123779 azonosítójú pályázat keretében készült.

KULCSSZAVAK: Habsburg Monarchia, Magyarország, Erdély, társadalom, tábornoki kar, francia háborúk, nemesség

Egy rendi alapon szerveződő társadalom esetében talán nem tűnhet túlságosan bonyolultnak egy csoport társadalmi helyzetének vizsgálata, hiszen a kiváltságok alapvetően meghatározták az egyének társadalmi helyzetét. A kiváltságokat az uralkodó adományozta, kivétel nélkül írásban. Ezeket a jogbiztosító iratokat megőrizték egyrészt az adományozó oldalán, a királyi kancellárián 1527-től A Királyi Könyvek sorozatban, másrészt a kedvezményezett oldalán is, hiszen ezek szolgálták többletjogai gyakorlásának alapjaként. Az adományokat a középszintű közigazgatási egységekben, tehát a vármegyékben, kerületekben beiktatták, és nyilvántartásokat vezettek, időnként helyben vagy országosan felülvizsgálták.

A rendi társadalom alapja, a kiváltság tehát központi helyet foglalt el a jogrendszerben. Az utókor kutatójának – ha a társadalmi helyzetet szeretné vizsgálni – elvileg elég lenne ezeket egyénekhez kötve összegyűjteni. A helyzet valójában azonban korántsem ennyire idilli. A kései rendiség időszakában a társadalom valójában már nem csak a kiváltságok és a rendi státusz mentén szerveződött. Az egyes kiváltságos csoportok közötti keveredések – nevezetesen a szabad királyi városok polgárai által szerzett nemesi kiváltságok, a szabad királyi városokba költöző nemesek, valamint a birtokadomány nélkül kapott nemeslevelek vagy akár arisztokrata címek – az egyes rendi csoportokon belül is jelentős differenciálódást eredményeztek. Módosított továbbá a helyzeten a kollektív nemességadományozás, illetve a testületek kollektív nemes személynek tekintése is.² Nem véletlen, hogy az 1808. évi 2. törvénycikk³ a nemesek személyes felkelési, honvédelmi kötelezettségeit a „minden egyes nemes embernek és azoknak, kiket a törvény ezen nevezet alá foglal” szöveggel rendelte el.⁴

2 A kései rendiség társadalmáról lásd: Magyarország története 1980, 485–599.

3 CJH 1740-1835, 376–383.

4 Az inszurrekcióról lásd: Vizi 2014

A kései rendiség időszakában a társadalmi helyzetet egy közösségen belül elfoglalt pozíció – legyen az választott, örökölt vagy uralkodói döntés eredménye – is befolyásolhatta. Ezen felül a vagyoni helyzetnek is lehetett szerepe, bár ezt a pénzvagyont felhalmozók legtöbb esetben igyekeztek a rendi társadalom szintjén történt emelkedésre konvertálni, tehát nemességet szerezni – többnyire sikerrel.

Mivel a társadalom alapvető szervezőereje a kiváltságok által meghatározott rendi státusz volt, feltételezhetnénk, hogy ennek nyilvántartására komoly gondot fordítottak, tehát a katonai iratokban egyértelműen jelezték azt. Ez azonban csak részben igaz. A rendi státuszra vonatkoztatva a katonai nyilvántartások nem tartalmaztak közvetlenül adatot, arra csak a névalakból következtethetünk. Az arisztokrata címeket szinte mindig jelezték, bár néha következtelen módon (pl. a *Baron* és a *Freiherr* címek esetén). Ez néha csalóka lehet, mert a nemesi címek viszonylag pontos felírására csak a kapitányi szint felett fordítottak gondot. Ebből kiindulva természetes, hogy a rangemelkedések sem következtethetők ki pontosan az iratokból. A tisztí rang alatt és az alacsonyabb rangú főtiszték esetén teljesen esetleges a címek közlése az iratokban, viszont a magasabb rangoknál adhat támpontot, hogy mikor jelent meg az iratokban a cím.

A rendi helyzet nyilvántartására tehát érezhetően nem fordítottak jelentős figyelmet, azt inkább mellékes dologként kezelték. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a hadseregben a társadalmi helyzet adminisztratív szempontból alapvetően semmiféle következménnyel nem járt. Természetesen komoly hibát követnénk el, ha lebecsülnénk ennek a szerepét, de ez nem közvetlenül, automatizmus útján, hanem a kapcsolati hálón keresztül érvényesült, amely legnagyobb mértékben nyilvánvalóan a társadalmi helyzettől függött, de nemcsak azon múlt, hanem egyéb tényezőkön is, mint például rokonságon, ellenséges viszonyokon, barátságokon, személyes szimpátián és sok egyéb máson is.

Az idegen tábournokok

A Magyarországon született 31 idegen tábournok közül négyen – mindannyian a Német-római Birodalomból származók – születéskor nem rendelkeztek nemesi címmel. Esetükben a birodalmi rendi jogállásukat nem sikerült tisztáz-

ni, feltehetően a városi polgárság soraiból származtak. Két esetben bizonyosan (Schwäger⁵, Weidenfeld⁶), két esetben feltehetően (Wolf⁷, Schneidauer⁸) már az apa is katona volt. Birodalmi nemességet Schwäger és Weidenfeld apja szerzett katonatiszti szolgálatuk révén, Wolf és Schneidauer maguk kapták birodalmi nemesi címüket.

A legnagyobb csoportot a 15 idegen nemesi címmel rendelkező tábornok alkotta. A birodalmi nemesség számára a császári-királyi hadsereg egy tisztos pályafutást kínált, amelynek presztízse magasabban állt, szinte az összes többi hadsereg felett. A 18. század folyamán a porosz hadsereg vonzereje ugyan megnőtt, a franciáknál is sokan szolgáltak, de a legnagyobb számban mégis a császár hadseregét választották, ha nem akartak a kisebb birodalmi rendek és fejedelmek sokkal kevésbé jelentős hadseregeiben szolgálni, ahol a karrier kilátásai meglehetősen szűkösek maradtak.

A császár szolgálatában egész katonadinasztiák alakultak ki. A katonáskodás mestersége több generáción át apáról fiúra szállt, kialakult egy hivatásos katonatiszti réteg, amelynek a megélhetése kizárólag a katonai szolgálattól függött. Érdekes módon azonban mégsem találkozunk sokgenerációs dinasztiákkal. A hivatásos katonatisztek körében a házasság nem tett szert túlzott népszerűsége, hiszen a tisztis fizetés nem adott anyagi jólétet, nem lehetett túlzottan vonzó jobb módú lányok és családjaik számára. Lassan, szorgos munkával azonban meg lehetett teremteni az anyagi felemelkedés lehetőségét is, hiszen birtokadományok vagy donációk továbbra is szokásban voltak.

A csoport belső tagozódása a Habsburg Monarchia történetébe nyújt bepillantást: a 12 birodalmi nemesi jogállással rendelkező tábornok mellett két spanyolt és egy itáliait találunk. A 16–17. században a spanyol és itáliai zsoldosvezérek Európa minden seregében megfordultak, és fontos szerepre tettek szert. Az osztrák Habsburgok számára különösen fontos bázist jelentettek, a birodalmi arisztokrácia mellett ez a hivatásos katonaréteg adta a császári hadsereg vezetésé-

5 Nagy-L. 2020, 350–351.

6 Nagy-L. 2020, 415–417.

7 Nagy-L. 2020, 420–421.

8 Nagy-L. 2020, 340–342.

nek magját. A 18. századra ez a szerep átalakult. A spanyol és itáliai zsoldosok elvesztették jelentőségüket, de a tisztek, tábornokok, hadvezérek idegen hatalmaknál való szolgálata továbbra is mindennaposnak számított. Ráadásul Németalföld megszerzésével annak hadseregét is beolvasztották a császári csapatok közé, így németalföldiek és ott birtokot kapott spanyolok is kerülhettek ide.

A birodalmi nemesek közül a nem Habsburg-fennhatóság alatt lévő területekről is sokan szolgáltak a császár csapatainak sorában, de találunk köztük a 18. század folyamán elvesztett területről, Sziléziából származót is. Ezek a katonagyerekek – korabeli ragadványnevükön *Tornisterkindek*⁹ – a császárhoz különösen hűségesek voltak, mivel társadalmi helyzetük az uralkodótól függött. Nem túl gyakran, de előfordult, hogy identitást váltottak és a birodalom egyik nemzetébe asszimilálódtak. Így vált magyarrá Johann Karl von Hiller, akinek fiai számára az 1836. évi 46. törvénycikk¹⁰ engedte el az apjuk indigenátusa után fizetendő taxát, valamint Johann von Frimont, aki huszártisztként szolgálva azonosult a magyarsággal, és kiválóan megtanult magyarul. Identitásváltását Bihar vármegyének írt levelei bizonyítják.¹¹

Az idegen tábornokok jelentős része, 12 fő (38,71%) az arisztokrácia sorából került ki. A kilenc báró és három gróf mindegyike a Német-római Birodalomban szerezte címét. A birodalmi arisztokrácia soraiban a császár szolgálata komoly presztízserővel bírt, ezért a legmagasabb körökből is sokan vállaltak szerepet a hadseregben, a vizsgált tábornokok közül Klebelsberg¹² és a két Lamezan-Salins gróf¹³ tartozik ebbe a körbe.

A második csoportot a Magyarországon birtokadományt kapott idegen nagybirtokos arisztokrata családok sarjai alkotják. A három Mittrowskyból¹⁴

9 A *Tornister* a katonák hátizsákjának elnevezése volt. Ebben a metaforában a költözést jelképezi, tehát az elnevezés arra utal, hogy nem volt otthonuk, mert családjuk folyamatosan úton volt, a birodalom minden szegletében megfordultak. A nyilvántartásokban leggyakrabban *Offizierskindnek* nevezték őket, ezt a születési hely rovatra írták be.

10 CJH 1836–1868, 77. A kedvezményt az 184. évi L. törvénycikk is megerősítette. CJH 1836–1868, 188.

11 Réfi 2014, 81–82., Gyalócai 1915, 213–218.

12 Nagy-L. 2020, 189–191.

13 Nagy-L. 2020, 219–221.

14 Nagy-L. 2020, 269–275.

ketten a magyar indigenátust nyert ágból származtak.¹⁵ Apjuk sóhivatalnokként és a hét szepesi bányaváros királyi biztosaként szolgált. A család genealógiájában sok a kérdőjel, Anton Ernst és Joseph Anton Franz grófok családi viszonya Anton báróhoz, valamint a magyar indigenátust elnyert Károly báróhoz ismeretlen, de a régi arisztokrata család ténye egyértelmű.

A Magyarországon született idegen tábormokok azonban többségében nem ezekből a körökből kerültek ki, hanem katonai teljesítményükkel érdemelték ki a birodalmi arisztokrata címet, amelyhez nem járt számottevő birtok, de birodalmi rendi jogállás sem. A viszonylag új, a nagy létszámú hadseregek megjelenésével kialakult birodalmi katonai arisztokrácia általános jellemzője, hogy tagjai között meglehetősen nagy fluktuációt figyelhetünk meg, hiszen rájuk is igaz, ami a katonadinasztiákra általában, tehát a sok meg nem házasodott katonatiszt miatt a családok jellemzően nem terebélyesedtek ki. A katonai arisztokrácia tehát a katonadinasztiák megfelelője a társadalom legmagasabb rétegeiben. Az arisztokrácia soraiban újak számítottak, ezért presztízsük sem állt magasán, így a régi arisztokrácia ritkán házasodott velük. Amennyiben a család tartósan fenn tudott maradni, jellemzően akkor, ha némi vagyont össze tudtak szedni és tartósan letelepedtek valahol, egy-egy családtag katonáskodásból való kiszakadása által a rangjukhoz méltó presztízszt is megszerezték. Ez a folyamat azonban csak lassan és ritkán mehetett végbe, ugyanis több szempontból is komoly szerencse kellett hozzá.

A magyar honos tábormokok

A 184 magyar honos tábormok társadalmi hátterét két külön csoportban vizsgáljuk. Az elsőbe a Magyar és Horvát Királyságban, a Temesi Bánságban, a Katonai Határőrvidéken és a külföldön születetteket (164 fő); míg a másodikba az erdélyieket (20 fő) soroljuk. A szétválasztást az Erdélyi Nagyfejedelemség sajátos társadalmi szerkezete, a „három nemzet”-re tagolódás indokolja. Elsőként lássuk a magyarországiakat!

15 A honosításról bővebben lásd: Szemethy 2017.

A magyar honos tábornokok között születéskor érvényes társadalmi helyzetük alapján 36 fő nem rendelkezett nemességgel. A legnagyobb csoportot a 21 határőr, nemzetiségüket tekintve 14 horvát és 7 szerb alkotta. A magyar társadalomtörténet nem foglalkozott behatóan a határőrök társadalmi jogállásával, legfeljebb az erdélyi határőrség megszervezése vagy a mádэфalvi vérengzés kapcsán érintette azt, holott egy létszámában rendkívül jelentős, több százezer főt számláló tömeg élt ilyen társadalmi helyzetben. A határőrök sajátos helyzetét a jobbágyok és a kiváltságolt közösségek, elsősorban a jász és kun kerület közrendű lakosai közötti állapotként értelmezhetjük. Családi gazdaságokban nagycsaládként éltek, személyükben szabadok voltak, csökkentett adót fizettek, az Udvari Haditanács a határőrvidéki közigazgatási szervezeten keresztül gyakorolta felettük a bírói hatalmat. Felnőtként katonáskodási kötelezettség terhelte őket, amely békeidőben évi néhány hetes kiképzési és határvédelmi-járőri, esetlegesen hosszabb egészségügyi karanténszolgálatot jelentett. Háborúban változó mértékben mozgósították a határőröket, de a kivonuló állományt időnként cserélhették. Sajátos helyzetben voltak a területükön lévő nagyobb városok, mert ezek lakosai és területe nem tartozott a határőrvidékhez.

A Határőrvidék átszervezésével és a határőrezredek felállításával a hadvezetés célja az addig irreguláris alapon szerveződő határvédelem erősítése, reguláris alapra helyezése, továbbá a határőr csapatok ütőképességének növelése és alkalmassá tétele volt a korszerű hadviselésre. A célok elérésének legfontosabb eszköze a tisztek számának jelentős növelése és a tisztikar színvonalának emelése lett. A tisztikarba sok idegen, főleg német tisztet vezényeltek, hogy tudásukat, tapasztalatukat a határőr-katonaság vezetőinek adják át. A 18. század középső harmadában a Határőrvidéken megszilárdult az ezredszervezet, amely a tisztikar integrációjának fontos elemévé vált.¹⁶ A határőrezredek tisztjei közé már egyre kevesebb idegent kellett beosztani, a tartósan ott szolgálók közül sokan asszimilálódtak a határőrközegbe. Az ebben az időszakban született határőrtisztek számára a katonai elitbe való bekerülés lehetősége nagyobb számban vált adottá.

16 A Katonai Határőrvidék szervezetének átalakításáról: Hochedlinger 2003, 318–326.

A határőr-katonaságot alkotó öt nemzetiség, a horvát, a szerb, a román, a székely és a német¹⁷ aránya jól mutatja, hogy melyik integrálódott legmélyebben a császári-királyi hadseregbe. A katolikus horvátok a Monarchia államalkotó nemzeteként a kezdetektől fogva fontos szerepet játszottak a határvédelemben, míg a szerbek a török hódítás ideje alatt fokozatosan, a visszafoglaló háborúk idején tömegével érkeztek az erősen lecsökkent népességű délvidéki területekre, a határvédelemben lassan kapcsolódtak be. Az erdélyi, partiumi és temesközi románok különösebb katonai jelentőségre nem tettek szert a határőrezredek megszervezése előtt, így katonai integrációjuk sem érhetett el nagyobb mélységet, csapataik élén többnyire szerb és német, ritkábban magyar tisztet találunk. A székelyek három tábornokkal képviselték ugyan magukat a tábornoki karban, de ők a személyes nemességgel és vármegyei területen birtokkal rendelkező vezetőrétegből kerültek ki, és nem a határőrszolgálatuk révén emelkedtek tábornoki rangig. A székely katonai szervezet zártsága és erős hierarchizáltsága nem tette lehetővé a császári-királyi hadseregbe történő mélyebb integrációt a reguláris ezredszervezet kialakítását megelőzően. A közsékelyek – a románokhoz sokban hasonlóan – nem kaptak jelentősebb szerepet a tisztikarban, mert esetükben a vezető nemes székelyek és a magyar nemesek a németekkel együtt elzárták az érvényesülés útját.

A 21 határőrként született tábornok kiemelkedően magas szám, a magyar honosok 11,41%-a, amely jól mutatja a császári-királyi hadsereg tábornoki karának és elitjének bizonyos nyitottságát. A legfelsőbb elitbe azonban egyikük sem került be, de kilencen altábornagyi rangot értek el (öt horvát és négy szerb), ebből hatan aktív szolgálatot teljesítettek (öt horvát és egy szerb), hárman csak címzetes rangot kaptak (három szerb). A született határőrök ennek ellenére komoly katonai karriert futhattak be. Ezt alátámasztja, hogy hárman a Mária Terézia Katonai-rend parancsnoki keresztjét is elnyerték. A meritokrácia elvének érvényesülését és a katonáskodás családi hagyományait látjuk az iskolázottságukban is: hárman a Mérnökakadémián folytatták tanulmányaikat,

17 Egyik nemzetiség sem kizárólag a Katonai Határőrvidéken volt honos: a legnagyobb arányban a szerbek, míg legkisebb arányban a Bánátban kis számban a határőrszervezetbe került németek alkották a két szélső értéket.

egyikük pedig a bécsújhelyi Katonai Akadémián tanult, míg Karacsay András¹⁸ gyors nemesítését követően a Magyar Királyi Nemesi Testőrségben szolgált.

A nyolc polgár származású tábornok sajátos csoportot alkot. Heten szabad királyi város közösségéhez tartoztak, a kereskedőcsaládból származó Duka Péter¹⁹ viszont a szabad királyi városi rangot csak 1809-ben elnyert Eszéken született. Öt németet, egy-egy horvátot, szerbet és magyart találhatunk soraikban. Kettő végzett el a bécsi Mérnökakadémiát. A csoport sajátossága a katonai előmenetelben mutatkozik meg. Mindössze kettő maradtak vezérőrnagyi rangban, kettő altábornagyi, négyen pedig a felső katonai elitet jelentő (hárman táborszernagyi, egy lovassági tábornoki) rangot érték el, közülük kettő aktív szolgálatot is viseltek táborszernagyként, kettő csak címzetes rangot viseltek.

A polgár származású tábornokok átlagosnál magasabbra ívelő karrierje jól mutatja, hogy a császári-királyi hadsereg a 18. század végére már korántsem csak az arisztokrácia vagy a gazdagabb nemesség vezetése alatt állt. Mária Terézia tudatosan épített a tehetségre, a társadalmi állás számára másodlagos volt.²⁰ Tehetséggel, szorgalommal, elkötelezettséggel lehetett érvényesülni a császári-királyi hadseregben. A városi polgárságra jellemző tulajdonságok (német nyelvismeret, jó képzettség, szorgalom, uralkodó iránti hűség stb.) jól illeszkedtek a katonai pályához. A polgári származású tábornokok száma azonban meglehetősen alacsony volt. Az első népszámlálás adatait figyelembe véve a 157 ezres nemes férfinépességre²¹ 102, a 27 ezres polgár népességre²² mindössze nyolc tábornok jutott, ez pedig arányait tekintve a felénél valamivel kevesebb. Még ha el is tekintünk a népszámlálás adatai és feldolgozási módszertana körüli bizonytalanságtól,²³ a polgárok aránya a katonai elitben alacsonynak mondha-

18 Nagy-L. 2018, 356-364. és Nagy-L. 2020, 181-183.

19 Nagy-L. 2020, 114-116.

20 Khavanova 2014, 1214.

21 Népszámlálás 50-51.

22 Népszámlálás 368-369. A létszámból kivettem az erdélyi szabad királyi városokra vonatkozó adatokat.

23 Népszámlálás 11-12. A polgár rovatba a valódi polgárjoggal rendelkezők mellett a kézműveseket (akkor is, ha falun éltek) és a városban házzal rendelkezőket is felvették még abban az esetben is, ha földművelésből éltek. A kötet szerkesztői felhívják a figyelmet a rovat korabeli értelmezése körüli nehézségekre. Mindezek figyelembevételével a szabad ki-

tó, bár nem annyira alacsonynak, mint ahogyan az a népszámlálási adatokból kiolvasható lenne.

Hét tábornok esetében nem ismerjük a társadalmi állapotot a születés idején. Fasching egy Határőrvidéken szolgáló német altiszt fiaként született, és feltehetően – erre utal testvérével együtt kapott magyar nemessége – asszimilálódott. A többi hat tábornok minden valószínűség szerint polgári származású lehetett, mindannyian városban – ketten szabad királyi városban, négyen mezővárosban – születtek. Ha őket is a polgárok csoportjához számítjuk, akkor a népességhez viszonyított arányban a nemességhez képest már nem is tértek el. Ha pedig elfogadjuk, hogy a valóságban a polgárok száma a népszámlálási adatokban foglaltaknál alacsonyabb volt, akkor az arányuk a nemességéhez hasonlóan alakult.

A polgárok és a feltételezett polgárok együttes csoportja alapvető hasonlóságot mutat a nemesekkel. Egyetlen kivételt a tábornoki előléptetésük időpontja jelent. A török háború kezdetén egyikük sem volt még tábornok, az első kinevezésre 1790-ben került sor Davidovich Pál²⁴ személyében, amit 1793-ban egy további követett, az összes többi tábornok 1799-ben és ezt követően lépett elő vezérőrnaggyá. Ez tehát egy időben jelentősen eltolt tábornoki szolgálatot jelentett, ez pedig látszólag ellentmond a Mária Terézia által meghonosított meritokrácia elvének. Érdeemes azonban figyelembe vennünk, hogy évtizedek kellettek egy generáció felnövekedéséhez. A vizsgált csoport tagjai 1752 és 1786 között kezdték katonai szolgálatukat, számtani átlaguk 1772-t ad ki. Ugyanez az átlag a tábornoki előléptetésre vonatkozóan 1805-re jön ki, tehát 33 éves szolgálatot jelentett. A polgárok esetében tehát Mária Terézia a lehetőséget teremtette meg, ezt utódai fenntartották, az eredmény pedig a századfordulótól vált kézzelfoghatóvá.

A magyarországiak között a messze legnagyobb csoportot a 102 nemes alkotta, azonban korántsem homogén belső szerkezetben. Hét esetben nem ismerjük a nemesi cím hátterét. A régi, birtokos köznemesek 56 fővel a legnagyobb arányt képviselik. Ők a nemesség legismertebb része, a birtokán gaz-

rályi városok polgárjoggal rendelkező lakosainak számát 27 ezernél jelentősen kisebbre kell becsülnünk, de még a mezővárosokkal együtt sem érhetne el a 27 ezret.

24 Nagy-L. 2020, 99–101.

dálkodó, régi nemességet viselő, a vármegyében és az országgyűlésen is erős politikai képvisellel rendelkező réteg. Birtokaik nagyságát ugyan megfelelő forrásbázis hiányában nem lehet felmérni, de feltehetően a nemesség módosabb rétegeiről lehet szó, hiszen többségük akár országosan, akár lokálisan ismert, jól hangzó családból származott: ocskai (vagy ocskói) Ocskay, felsőkubinyi Mecséry, szentilonai Knesevich, kiskaludi Lipthay, balásfalvi Orosz, kisszörényi Szörényi, vajai Vay, márkus- és batizfalvi Máriássy. Régi nemesek lévén a katonáskodás nem állt messze tőlük, a törökök ellen szinte mindegyik család harcolt a 15–16. század folyamán. Egy részük esetében – olykor a család egy-egy ága által – a katonamesterség fő foglalkozás maradt a 18. században is, más részük szinte teljesen demilitarizálódott, a katonai életpálya választása inkább egyéni vagy a több fiúgyermek közötti birtokaprózódás megelőzése érdekében hozott családi döntés eredménye volt.

Nemzetiségüket tekintve a csoportban 12 horvátot és két szerbet találunk. A horvátok viszonylag nagy száma jól mutatja a Horvát Királyság helyzetét, hiszen a török hódítás időszakában különösen erős nyomás nehezedett a horvát végekre, ennek következtében a horvát társadalom erősebben militarizálódott, a demilitarizációs folyamatot pedig a határőr-katonaság regularizálása jelentősen lassította. A két szerb tábornok esete különleges. Ők a boszniai eredetű, 1610-ben a varasdi határvidéken letelepített, vajdai címmel jutalmazott és 1643-ban magyar nemesi címet elnyert Mihalievits-család sarjai.²⁵

A 18. századi nemesi címadományozásokban a katonáskodás kiemelt szerepet játszott, az egyik leggyakoribb nemesítési tényező volt. A rendkívül különböző helyről érkező 19 tábornokban az a közös, hogy legalább két generációban mutatható ki a katonai szolgálat, amely a nemesi cím 18. századi megszerzésének alapját képezte. A heterogén társaságban találhatunk magyarokat, külföldről Magyarországra érkezett, egykori (társadalmi értelemben vett) határőrt, Magyarországon szolgálatot teljesített, magyar identitásúvá vált idegent is.

A klasszikus városi polgárság másod- és harmadgenerációs nemesei tizenegy főt számlálnak, az elmagyarosodott morva Kray²⁶ kivételével mind néme-

25 Nagy-L. 2020, 255–258.

26 Nagy-L. 2020, 213–215.

tek. Családjaikban a katonáskodás sem ismeretlen, de a nemességet többnyire más érdemeikért kapták, mint például a soproni Hillinger Károly²⁷ édesapja, aki mészáros mester volt. Az elnyert nemesség ellenére ezek a családok továbbra is városban éltek, és korábbi életmódjukat folytatták, így nemességen belüli megkülönböztetésük indokolt. A városi hagyományokat tükrözi az a tény is, hogy egy huszár, egy svalizsér és egy mérnök kivételével a gyalogság soraiban szolgáltak, és onnan emelkedtek fel a tábournoki rangig. Ketten, Kray és Schneller²⁸ a tábournoki ranglétra harmadik szintjével a belső elitbe is bejutottak, Kray két alkalommal hadseregszolgálati feladatokat is ellátott, négyen altábournagi rangot értek el, csak öten maradtak vezérőrnagyok. A polgári eredetű nemesek katonai pályafutásukat tekintve tehát összességében a birtokos nemességhez hasonlatosak, ebben eltérést nem tudunk kimutatni.

Zechentner Frigyes József²⁹ tábournok esetében apja nemességéről a születési anyakönyvi bejegyzésből tudunk. Zechentner Antal a vorarlbergi Rankweilből származott, ágyú- és harangöntő mesterként dolgozott budai székhellyel, harangjai viszont szerte az országban megtalálhatók. Nemességének eredetét nem ismerjük, vagy a több 17. századi Zechentner-nemesítésből nem tudjuk azonosítani. A klasszikus polgári foglalkozás gyors és teljes integrációt eredményezett a magyar társadalomba, Frigyes József pedig katonai pályára lépve jelentős karriert futott be, hiszen az utolsó török háborúban a Főszereg táborkarát vezette, majd fontos katonadiplomáciai feladatot teljesített a nápolyi király mellett.

A társadalom csúcsát 24 arisztokrata származású tábournok képviselte. A magyar társadalomban a nyugati típusú arisztokrata címek a 16. században kezdtek elterjedni, korábban három kategóriát különböztettek meg: az ország zászlósurait, a megyésispánokat és a nagybirtokos mágnásokat. A formalizált arisztokrata címek mellett ez a hagyományos rétegződés később sem vesztette el teljesen jelentőségét. A magyar jogrend a 18. században két arisztokrata címet ismert, a bárót és a grófot, ezek kerültek adományozásra

27 Nagy-L. 2020, 166–167.

28 Nagy-L. 2020, 342–344.

29 Nagy-L. 2020, 424–425.

és rögzítésre a Királyok Könyvében. A magyar mellett azonban más országok arisztokrata címeit is elismerték Magyarországon is, így német-római birodalmi, lengyel, francia, spanyol vagy itáliai eredetű címek (márki, őrgróf, palotagróf stb.) is használatban voltak idegen vagy idegen származású családok esetében. Hasonló volt a helyzet, amikor magyar ember kapta meg idegen országok, elsősorban a Német-római Birodalom címét. Ezek használata, elismertsége természetesnek számított. Feltűnő azonban, hogy ugyanazon címből nem egy esetben magyar és birodalmi adományozást is kapott egy-egy személy, ez a presztízs mellett a magyar nemességgel járó többletjogok miatt lehetett fontos.

A legalacsonyabb arisztokrata rangnak a báró számított. Összesen tizenegy tábornok viselt születésekor bárói címet, ebből ketten (Fröhlich³⁰ feltehetően birodalmi és Roschowsky³¹ lengyel) idegen, kilencen magyar adományozásút. Az utóbbi csoport kivétel nélkül kisebb-nagyobb birtokkal rendelkező család volt, ahol a katonáskodás fontos szerepet játszott a társadalmi emelkedésben. A 18. század folyamán nem ritkán katona ága alakult ki egy-egy családnak. A Splényi-család négy tagja³² esik vizsgálati körünkbe, akik közül Gábor Antal születésekor még nemes volt, mert apja fia születése után öt hónappal kapott bárói címet, testvére, Mihály, valamint az ő fiai azonban már arisztokrataként látták meg a napvilágot. A két Vécsey esetében apa-fiú kapcsolat állt fent. Siegbert³³ megteremtette a család emelkedésének alapját, amelyet Ágoston³⁴ aknázott ki. Utóbbi hat fiának egyike Vécsey Károly, az Aradon kivégzett honvéd tábornok.

A bárói cím alapvetően nem feltétlenül jelentett előnyt a katonai pályán a nemességhez képest. A kilenc főből hárman érték el a harmadik tábornoki rangot, a belső elitet, hárman altábornagyként, öten vezérőrnagyként fejezték be katonai pályájukat. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy a bárói címet viselő tábornokok családjai többségében a 17. század végén vagy azt követően kapták

30 Nagy-L. 2020, 134–136.

31 Nagy-L. 2020, 332–334.

32 Nagy-L. 2020, 356–363.

33 Nagy-L. 2020, 399–401.

34 Nagy-L. 2020, 403–404.

bároi címüket, így kapcsolatrendszerük tekintetében nem tudtak olyan mélyen beépülni a társadalom vezető garnitúrájába, ami kimutatható előnyt jelentett volna nekik a nemesekkel szemben. Ezt az előnyt inkább a katonáskodó családtagjaik kapcsolatai jelenthették.

A tizenhárom grófi születésű tábornok közül ketten rendelkeztek nem magyar grófi címmel. Johann Soro³⁵ itáliai, Wartensleben Ferdinánd³⁶ birodalmi gróf volt. Soro azonban indigenátust kapott, így az itáliai grófi címe a magyar jogrend alapján is elismerést nyert, míg Wartensleben édesanyja a magyar gróf Teleki-családból származott, így mindketten integrálódtak a magyar arisztokrácia soraiba. A tizenegy született magyar gróf tábornok soraiban ismert családok sarjait találhatjuk: két-két Keglevich³⁷, Kollonich³⁸ és Pálffy³⁹, egy-egy Gyulay⁴⁰, Nádasdy⁴¹, Hadik⁴² és Erdődy⁴³, valamint az Esterházy-család⁴⁴ egyik grófi (cseszneki) ágának egy tagja. A családok kapcsolati tőkéje nem elsősorban a legmagasabb rangban fogható meg, mivel a 13 született gróf közül hárman érték el a harmadik tábornoki rangot, öten altábornagyként, szintén öten vezérőrnagyként fejezték be katonai pályafutásukat. Az arányok tehát nagyban hasonlítanak a bárók csoportjában tapasztaltakhoz. A különbség abban van, hogy hány évesen sikerült elérni a tábornoki rangot. A bárók esetében ez a 44. életévre tehető, a két szélsőérték 35 és 53, míg a grófnoknál átlagosan a 39. életév 31 és 53 éves szélsőértékekkel. Ez az öt év átlagosan egy-másfél rang emelkedésnyi időnek felel meg.

Az arisztokrácia csúcsán két Esterházy herceg áll, Pál Antal⁴⁵ és Miklós⁴⁶. Az ország két leggazdagabb főura nem életcéljának választotta a katonáskodást.

35 Nagy-L. 2020, 354–355.

36 Nagy-L. 2020, 413–414.

37 Nagy-L. 2020, 183–186.

38 Nagy-L. 2020, 200–203.

39 Nagy-L. 2020, 291–293.

40 Nagy-L. 2020, 147–149.

41 Nagy-L. 2020, 280–282.

42 Nagy-L. 2020, 155–157.

43 Nagy-L. 2020, 118–119.

44 Nagy-L. 2020, 122–123.

45 Nagy-L. 2020, 124–125.

46 Nagy-L. 2020, 120–122.

Hosszabb-rövidebb ideig szolgáltak, kiléptek, majd ismét szolgálatot vállaltak. Végül mindketten a Nemesi Testőrséghez kerültek: Pál Antal élete utolsó három évében a Testőrség kapitányaként szolgált, miközben rövid ideig a Felső-Rajna mentén egy hadtestet vezetett; Miklós viszont már 26 évesen elkezdte testőri szolgálatát, amelyet élete végéig – ebből 30 évig a Testőrség kapitányaként – folytatott.

A 26 fős arisztokrata csoport csapatnemi háttere a lovasság, azon belül is a huszárság (11 fő) dominanciáját mutatja, ezt a sorgyalogosok (8 fő), a vértések és svalizserek (2-2 fő) követik. Rajtuk kívül egy-egy határőr, testőr és könnyűcsapat háttérű található a csoportban. A huszárság népszerűsége nem kíván különösebb magyarázatot. A sorgyalogosok és a vértések nagy száma a magyar arisztokrácia integrációját mutatja a birodalmi arisztokráciába. Az ő körükben az elit csapatnemnek a vértések számítottak, de a gyalogosok presztízse is magasán állt. A magyarok közül viszonylag kevesen kaptak tulajdonba vértesezredet, egyedül a Pálffy-család képezett kivételt, akiket már a 17. század végén ez a megtiszteltetés ért. A családi hagyományra éppen ezért erősen rányomta a bélyegét a vértés csapatnem, így a korszakunkban szolgáló két Pálffy is dominánsan vértés háttérű volt.

Az erdélyi tábornokok

Az Erdélyi Nagyfejedelemség társadalma a három nemzet (magyar, székely, szász) egyenrangúságán nyugodott. Ezen túl természetesen a hagyományos társadalmi rend is érvényesült Erdélyben is, mégpedig a Magyar Királyságtól függetlenül. Az erdélyi nagyfejedelem önálló nemesi és arisztokrata címeket adományozhatott, és ezzel élt is a korszakban. Ugyanakkor a magyar és erdélyi címeket kölcsönösen elismerte egymásnak a magyar és erdélyi jogrend, tehát a Magyar Királyság területéről elszármazott, Erdélybe települt magyar nemesnek nem kellett honosítania címét Erdélyben, az azzal járó privilégiumokat élvezhette. Ennek gyakorlati jelentőségét akkor látjuk, ha számba vesszük, hogy az erdélyiek közül hányan rendelkeztek magyar címekkel, ugyanis négy nemes és három gróf esetében találkozunk ezzel a jelenséggel.

	polgár	nemes			báró			gróf	
		katona	birtokos	összesen	katona	birtokos	összesen		
székely			2	2		1	1		3
magyar	1	1	5	6			0	3	10
szász	1		4	4	1		1		6
idegen				0	1		1		1
	2	1	11	12	2	1	3	3	20

1 ábra. Az erdélyi tábornokok társadalmi mátrixa

Az erdélyi tábornokokat illetően több esetben különösen nehéz megkülönböztetni a német nevűeket, mivel lehettek erdélyi szászok, nemrégiben betelepült hivatalnokok, tisztviselők, továbbá német katonák. Utóbbiak jelenléte különösen hangsúlyos, mivel Erdély a birodalom egyik legnagyobb veszélynek kitett határvidékén feküdt. A szomszédos területeken a központi hatalom gyengülése miatt a diplomáciai békefenntartás mellett jelentős katonai jelenlét kellett a kisebb-nagyobb betörések, portyák, rablópróbálkozások megelőzésére, illetve visszaverésére. Ez adta a Katonai Határőrvidék erdélyi kiterjesztésnek a legfontosabb okát is, de a 18. század utolsó harmadában is kellett idegen csapatokat állomásoztatni a határvédelem biztonsága érdekében. Az idegen csapatok tisztikara kapcsolatokat épített ki a helyi társadalommal, ez integrációs vagy akár asszimilációs erővel is bírhatott.

A húsz erdélyi származású tábornok közül mindössze ketten nem rendelkeztek nemességgel születésük idején, mégpedig két polgár: egy szász és egy feltehetően itáliai származású kolozsvári. A többséget a tizenkét nemes alkotja, akik közül heten magyar birtokos nemesek voltak, négy nemesített szász polgárral és egy német katonával együtt. Utóbbi, Ferdinand Fellner⁴⁷ besorolása azonban bizonytalan, mert nem sikerült születési helyét és családi hátterét megnyugtatóan tisztázni. A nemesített szászok nagy száma azért is meglepő, mert a szász társadalomra általánosan polgárként tekintünk. A tábornokok

47 Nagy-L. 2020, 129–131.

között azonban a született nemesek magas száma arra enged következtetni, hogy egyénileg nagyobb arányú nemesítéssel számolhatunk, valamint a szász társadalom integrálta azt a külföldi, német és ausztriai tisztviselőréteget, amely szerepet kapott az erdélyi államigazgatásban. Mindemellett feltételezhető, hogy a tábornokok a szász társadalom vezető rétegeiből származtak. A négy szász nemes között találunk legalább harmadízigleni polgármestercsaládot, lelkészcsaládot, értelmiségi- és tisztviselőcsaládot is. A nemességen belüli legnagyobb csoportot a magyarok képezik. Öt vármegyei birtokos nemes mellett két vezető székely család (vargyasi Dániel⁴⁸ és szentháromsági Szereday⁴⁹) egy-egy tagja is a tábornokok közé emelkedett, ráadásul utóbbi a komoly képzettséget igénylő hadmérnöki pályán.

Az erdélyi arisztokrácia jelentős számban képviseltette magát. Három-három báró és gróf között egy feltehetően szász származású és egy birodalmi német katonabáró mellett négy erdélyi magyar arisztokrata, egy báró (Szentkereszty⁵⁰) és három gróf (Gyulay⁵¹, Kálnoky⁵², Bánffy⁵³) tartozott ide. Az erdélyiek között némileg magasabb az arisztokraták aránya, mint a magyarországiak között. Az arány még magasabb lenne, ha Gyulay Ignác testvérét, a Budán született Albertet is a csoporthoz számítanánk. Esetükben nemcsak a születés helye indokolja, hogy egyiküket az erdélyiek, a másikat pedig a magyarországiak közé soroljuk, hanem a családi birtokok megoszlása is. A Gyulay-család esetében rá kell mutatnunk a család katonai szerepére is. Ignác és Albert nagyapja, Gyulay Ferenc (1674–1728), valamint apja, Gyulay Sámuel (1723–1802) is altábornagyi rangot ért el, tehát a családban komoly hagyományai voltak a katonai szolgálatnak.

A tábornoki kar társadalmi összetételnek vizsgálata rámutat a katonai elit lassú átalakulásának útjára, a professzionalizációra.

48 Nagy-L. 2020, 97–99.

49 Nagy-L. 2020, 380–381.

50 Nagy-L. 2020, 378–379.

51 Nagy-L. 2020, 149–151.

52 Nagy-L. 2020, 179–180.

53 Nagy-L. 2020, 64–65.

	Magyarország		Erdély		Összesen	
	fő	arány	fő	arány	fő	arány
arisztokrata	26	15,85%	6	30,00%	32	17,39%
nemes	102	62,20%	12	60,00%	114	61,96%
polgár	8	4,88%	2	10,00%	10	5,43%
határőr	21	12,80%			21	11,41%
ismeretlen	7	4,27%			7	3,80%
	164	100,00%	20	100,00%	184	100,00%

2. ábra. A magyar honos tábornoki kar társadalmi összetétele

Összegzés

A hadseregek létszámának emelkedésével a vezérlet létszáma is növekedésnek indult. A tábornok mint a katonai vezérlet letéteményese a vizsgált időszakban már teljes mértékben megszilárdult rangrendszerre támaszkodott, de ez egy hosszabb folyamat eredményeként alakult így. A reguláris ezredrendszer kiépülése és az uralkodó személyéhez közvetlenül, nem pedig hadivállalkozókon keresztül kötődő hadsereg általánossá válása a létszám növekedésével szükségessé tette olyan parancsnokok alkalmazását, akik több ezredet együtt irányíthattak. Míg a hadseregek élén többnyire a felső arisztokrácia tagjait találjuk, az alacsonyabb vezérleti helyek betöltésében fontos szerepet játszott a katonai teljesítmény. Ebből a kettős genezisből táplálkozó négylépcsős tábornoki rangrendszerből és a katonai pozíciók mátrixából a 18. század végére egy egységes és állandósult vezérleti struktúra alakult ki. A legfelső arisztokrácia, különösen a birodalmi hercegek, grófok egy része ugyanis a 18. században fenntartotta magának a jogot, hogy csak háború idején vállaljon katonai szolgálatot, békeidőben pedig birtokait igazgatta. A professzionalizáció azt jelentette, hogy ezt a jelenséget lehetőség szerint visszaszorították, a század végén már csak elvétve találunk rá példát.

A régi magyar arisztokrácia esetében a katonai szolgálat szerepe csökkenő tendenciát mutat. A törökök kiűzésével, a magyar királyi hadrendszer súlyvesztésével a vezető magyar arisztokraták katonai szerepvállalása is mérséklődött.

A kiterjedtebb családok esetében szinte mindig akadt katonatiszt, ez a fiatal arisztokraták számára szinte kötelező elem volt, de egyre ritkábban választották életpályává a katonáskodást, jellemzően néhány év szolgálatot követően főtisztként kiléptek a hadseregből. Ezt követően inszurrekcióban szolgálhattak törzstisztként, vagy teljesen lemondtak a további katonai szolgálatról. A tábornoki karba valóban csak az eltökéltek kerültek be.

A folyamat következményeként az arisztokrácia arányának csökkenését, illetve belső összetételének átalakulását tapasztalhatjuk. A katonáskodást egész életre szóló mesterségként kellett választani, ami egyrészt a tábornoki kar teljesítményalapú kiválasztódását segítette elő, és a minőség emelkedését eredményezte, másrészt a személyes jelenlét szüksége miatt eleve csökkentette a távoli birtokkal rendelkező birodalmi arisztokraták szolgálati hajlandóságát. A belső összetétel átalakulása a katonaaρισztokrácia kialakulását jelentette, tehát olyan családok felemelkedését, akik társadalmi emelkedésüket katonai szolgálattal teremtették meg, több generáció szolgálatával jutottak az arisztokrácia soraiba. Ezekben a családokban a katonáskodást életcélnak tekintették, évtizedeknek, illetve legalább egy generációnak kellett ahhoz eltelni, hogy integrálódjanak a régi arisztokrácia soraiba és átalakuljon az attitűd. Jellemzően ez a folyamat a 18–19. század fordulóján a legtöbb katonaaρισztokrata család esetében még nem zajlott le.

A tábornoki kar zömét a nemesi származásúak tették ki. Közülük is a „vármegyei” birtokos nemesség játszott különösen fontos szerepet. A katonáskodás által felemelkedett vagy felemelkedőben lévő családok mellett a polgári-értelmiségi eredetű nemesek is jelentős számban szereztek meg a tábornoki rangot. A tábornoki kar átstrukturálódása, a hozzáértés és a teljesítmény szerepének felértékelődése azt eredményezte, hogy a katonai elitbe, de még a belső elitbe is nagy számban jutottak el a társadalom középső rétegeiből. A folyamat azonban még nem ért véget, mivel a született arisztokraták közül 9 fő, 28,13% került be a belső elitbe. Ez a nemesek esetében 112-ből 13 fő, 11,60%; a polgárok esetében 8-ből 1 fő, 12,50%, tehát a belső katonai elit is fordított piramisszerűen, a társadalmi piramissal fordított arányban állt össze.

A nemesek esetén azonban egyértelműen megállapítható, hogy az alsó két tábornoki rang elérése teljes mértékben nyitva állt, de a továbblépésre is bőven nyílt tér. Egyedül a határőrök esetén mutatják az adatok, hogy számukra az elér-

hető plafon az altábornagyi rang volt. Ez persze nem tudatos döntés eredménye volt a hadvezetés részéről, hanem inkább egy természetes határ. A határőrök jellemzően viszonylag későn, átlagosan az 51. életévükben érték el a tábornoki rangot, ez viszont gátat szabott a magasabb rang elérésének.

A nemesség nagy aránya mutatja a hadseregvezérlés átalakulásának másik meghatározó összetevőjét, a társadalom középső rétegének jelentős és gyors térnyerését. Sajnos nem állnak rendelkezésre releváns, rendszeres adatok, amelyek segítségével összehasonlító elemzést végezhetnénk, de a részleges információk alapján arra következtethetünk, hogy a vizsgált korszak előtt a vezérlésben a köznemesek mérsékeltebb szerepet játszottak.

A társadalom alsóbb rétegeiből sem volt lehetetlen bejutni a hadsereg elitjébe. A polgárok katonai előmenetele a nemesség mintázatát követi, míg a határőrök teljesen önálló és sajátos csoportot alkotnak. A regularizált határőr csapatok megfelelő teljesítményt nyújtottak a nyugati hadszíntéren is, törzstisztjeik tömegesen értek el a tábornoki rangig, kiváló könnyűcsapat-vezérlőket adva a hadseregnek. Békeidőben pedig a határőrvidéki csapatok élén volt szükség rájuk, hiszen nyelv- és helyismerettel rendelkeztek, a folyamatos török betörések esetén és határ menti összecsapásokban viszont a kisháborús tapasztalataikat hasznosíthatták.

A társadalom legalsó rétegeiből egyetlen tábornokot sem regisztrálhatunk. Ez nem meglepő, hiszen a vezérlési feladatok ellátásához az írástudáson túl nagyon jó német nyelvtudás is kellett, utóbbi azonban sokak számára határt szabott az előmenetelt illetően, azt inkább többgenerációs, szívós munkával lehetett elérni.

A tábornoki kar társadalmi összetétele a társadalom piramisszerkezetét követte úgy, hogy a legalacsonyabb rétegekből nem jutottak a tábornoki karba, aminek létszáma és aránya e kitételrel nagyrészt igazodott a társadalom szerkezetéhez. A belső katonai elit viszont még mindig inkább a társadalom magasabb szegmenséből verbuválódott, de már nyitottá vált a középrétegek felé is. A katonai előmenetelt a társadalmi rang még mindig befolyásolta, szerepe azonban korántsem értékelhető kizárólagosnak, de még dominánsnak sem. Az iskolázottság bizonyos szinten alapkövetelménynek számított, a jó katonai, illetve műszaki képzettség nagyban segítette a karriert. A legfontosabb szerep azonban már egyértelműen a rátermettségé, a szolgálat magas szintű ellátásáé, a katonai teljesítményé és a vitézségé volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CJH 1740–1835. Corpus Juris Hungarici.** Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvéncikkek. Budapest, 1901.
- CJH 1836–1868. Corpus Juris Hungarici.** Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvéncikkek. Budapest, 1896.
- Gyalókay 1915.** Gyalókay Jenő: Adatok palotai Frimont János gróf élettörténetéhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1915) 213–218.
- Hochedlinger 2003.** Hochedlinger, Michael: *Austria's Wars of Emergence, War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. London-New York, 2003.
- Khavanova 2014.** Khavanova, Olga: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” (Hivatalnoki pályafutások a magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében). *Századok*, 148. (2014) 5. sz. 1209–1228.
- Magyarország története 1980.** *Magyarország története 1790–1848. 1. kötet.* Mérei Gyula (főszerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Nagy-L. 2018.** Nagy-L. István: Valjeszakai Gróf Karacsay András katonai pályaképe. In: Gyánti István; Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2018. 356–364.
- Nagy-L. 2020.** Nagy-L. István: *A császári-királyi hadsereg magyarországi tábornokai 1787–1815*. Budapest, 2020.
- Népszámlálás 1960.** *Az első Magyarországi népszámlálás.* Szerk.: Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest, 1960.
- Réfi 2014.** Réfi Attila: *A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)*. Budapest-Sárvár, 2014.
- Szemethy 2017.** Szemethy Tamás: Honosított főnemesek a 18. századi Magyarországon. In: Szijártó, M István (szerk.): *Az indigenák*. Budapest, 2017. 49–73.
- Vizi 2014.** Vizi László Tamás: „Kövess példájokat vitéz eleidnek...” *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye szerepére*. Székesfehérvár 2014.

NÉMETH DÁNIEL

RÉGI MAGYAR HOLT VIZEK NEVEI

Gondolatok a Tihanyi alapítólevél huluoodi szórványáról

ABSZTRAKT: Tanulmányomban a Tihanyi apátság alapítólevelének *huluoodi* szórványának korábbi megfejtési kísérleteit mutatom be és saját értelmezési megoldást is nyújtok. E szóalak nem íráshiba eredménye, mert rövid szakaszon belül kétszer azonos alakban fordul elő. A helyesírás-történet és a hangtörténet segítséget nyújthat egyes nehezen értelmezhető szórványoknál. Kitérek ritkább hangjelölési megoldásokra, melyektől a szórvány megfejtését remélem.

A szövegkörnyezet alapján egy holt vízről vagy hullámveréses, vízmosásos területről lehet szó. Megvizsgálom annak lehetőségét, hogy a *hal* igének képzett származéka-e (az etimológiai kapcsolathoz l. még *halavány*, *holtág*). Párhuzamként a korai nyelvelmékek alaktani és fonológiai felépítésben hasonló szóalakjait is felidézem. Érvelésemben a középkori oklevelek más feltöltődő, holt vizeinek neveire is kitekintek. Az egyértelműen kijelenteni hangtani okok miatt nem lehet, hogy a *hal* igéhez tartozó lehetne a *huluoodi*. A Duna egyik holtágának 1395>1399-ből való *Megehullow*, *Megehullo* nevű helyének párhuzama alapján valószínűbb, hogy a *hull* ige *hulló* származéka.

KULCSSZAVAK: Tihanyi alapítólevél, nyelvelmékelemzés, helynév, földrajzi köznév, morfológia, etimológia

Bevezetés

Tanulmányomban a tihanyi apátság alapítólevelének (röviden TA.) *huluoodi* szórványával kapcsolatos eddigi értelmezéseket mutatom be, és ezeket értékelve próbálok új megfejtési lehetőségeket keresni. A szórvány elemzése közben kitérek a TA. hangjelölési rendszerére és a szórvány szövegkörnyezetére. A jelentés meghatározásában segíthet, ha az oklevél hangjelölési tendenciáit összevetjük a lehetséges hangalak, a szövegkörnyezet, valamint a név által jelölt földrajzi viszonyok leírásával. Az adat morfológiai felépítését, a lehetséges tö szemantikai kapcsolatait és a névadási motivációt, a vélt alapszó lehetséges további előfordulásait is megvizsgálom. Eközben megpróbálom kizárni a kevésbé valószínű értelmezéseket.

Az egyszerű, általános etimológia (a nyelvtani belső rendszertörténet, hangjelölés-helyesírás, etimon kérdése) újabban kiegészül a helynév-rekonstrukció igényével (Tóth 2019, 21–22.). Az elmúlt másfél évtizedben számos tanulmány és több kötet is – a teljesség igénye nélkül: Zelliger 2005, Hoffmann 2010, Szentgyörgyi 2010 és 2014 – megjelent az alapítólevélről, amelyek kellő mélységben tárgyalják az oklevél körüli kérdéseket, így a szófejtésben elsődlegesen az említett munkákra támaszkodtam.

Az említett munkák a hangjelölési kérdéseket csak az egyes szórványok kapcsán érintik, a nyelvemlék hangjelölési tendenciáit belső összefüggéseikben és rendszereikben nem vizsgálják. Az utolsó tanulmányt, mely teljességre törekedve vizsgálta a TA. hangjelölési rendszerét, Bárczi Géza írta 1944-ben. A TA. magyar szórványainak hangjelölése bizonyos esetekben nem egységes, több hang jelölésében is váltakozó megoldásokat figyelhetünk meg. Az elemzés tárgyának választott *huluoodi* esetében a TA.-ban egyébként is használt, néhány kevesebb példával adathozható, de felismerhető hangjelölési szabályszerűség, illetve néhány korai változási folyamat többfelé ágazó eredményének együttes jelenléte okozhatja a megfejtési nehézséget. Ezeket a jelenségeket áttekintve megállapíthatunk erősebb és gyengébb tendenciákat.

E jelenség könnyen érthető, hiszen a nagy területet lefedő névanyag mögött több adatközlő nyelvi különbségeivel kell számolnunk. Ezt tovább bonyo-

lítja a latin nyelvű oklevél megfogalmazása, amely során bizonyos részek latin anyagán is érződik az anyanyelv hatása (Szentgyörgyi 2014, 94–96.). A nyelvi különbség nemcsak magyar–magyar, magyar–latin viszonylatban figyelhető meg, hanem a latin–latin viszonyt tekintve is tapasztalunk stiláris és nyelvi eltéréseket a „keretszöveg” és a birtokadományokat felsoroló rész között. Ez utóbbi megfogalmazója valószínűleg magyar anyanyelvű lehetett, így még a korábban magyar nyelven gyűjtött adatokon is változtathatott saját nyelvjárása szerint (habár az oklevelek esetében törekedtek a pontosságra), végül az általa létrehozott fogalmazványt letisztázó scriptor is nyomot hagyhatott a szórványokon (Szentgyörgyi 2014, 97–105.). Az adatokat némiképp megváltoztató jelenségek közé sorolhatjuk azt a tényt, hogy az írott nyelvi elemek a helyesírás konzervatív volta miatt nem követik le rögtön a beszélt nyelv változásait, csak némi késéssel. Vagyis a szórványok több nyelvváltozat jelenségeit tükröztetik.

A szórvány szövegkörnyezete és a helynév lokalizációja

Az alapítólevél szövege így írja le a területet: „Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászhelyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy **petra** nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: cserjések, kaszáló és minden egyéb – a szőlőkön kívül – ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek ehhez a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el,¹ szintén ehhez az egyházhhoz tartoznak. Egy rév is van ugyanezen a tavon, mely hasonlóképpen ide tartozik. A fent említett tóból kifolyó **fuk** nevű kis patakon pedig van egy hely, ahol az emberek át tudnak kelni, olykor csak

1 Szentgyörgyi lábjegyzete: „A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: »melyek az ezen a szigeten fekvő legközelebbi település mellett terülnek el«, ahogyan a 1211-es Tihanyi összeírásban is szerepel.”

a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is, ez a hely is ide tartozik. Egészében hozzá tartozik egy másik, ugyanezen tónál kezdődő **huluoodi** nevű terület is, továbbá mindaz, ami ettől a **huluoodi**-tól a kis hegyig, majd innen **turku** taváig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti. Ez a terület tovább a **zakadat**-ig, majd a nagy útig, innen az **aruk** szögig, [...]” (Szentgyörgyi 2014, 67–68.).

A környező helynevek alapján ennyi sejthető egykori helyzetéről: egyik határpontja a *huluoodi* szomszédságában lévő Töreki-pusztá (Szentgyörgyi 2012, 19.), az oklevélben *turku tava* – ma is létezik *Töreki-halastavak* néven (Hoffmann 2010, 70.). Szintén a *huluoodi* közelében található a *zakadat* ’szakadat’ nevű szórvány, mely egyúttal a *culun* tó egyik határpontja is, e terület kifejezetten mocsaras lehetett, ahol itt-ott egy-egy domb emelkedett ki (Hoffmann 2010, 65–66.). A *huluoodi* szórvány lokalizációját az nehezíti meg, hogy a későbbi forrásokban e név nem fordul elő, az oklevél szerint közvetlenül a Balaton mellett fekszik.

1. kép. Töreki-pusztá az 1819–1869 között készült Második katonai felmérésben

E szórványt korábban Bárczi a *hull* ige ’hulladék, omladék’, ’málló, hulló valami’ jelentésű, a talajviszonyra vonatkoztatható származékának vélte. Pais Dezső a *halad* igéből képzett ’haladó, folyó’ értelmű, vízrajzra utaló szónak tartotta. Bárczi a *hull* igéből való magyarázatában az 1171-es *volóód*, valamint a Váradi Regestrum (1208–35/1550) *Numuolohod*² személynévi adatának morfológiai felépítését hozta párhuzamba. A *huluoodi* alak második *u*-ját *-v*-elemként visszaható igeképzőnek tekinti (Bárczi 1951, 15–16.). Hoffmann István inkább Bárczi felvetése nyomán (*Hollád* hn. 1496: *Holladthykos*) a *holló* szót látja alapszavának: a madárnév és a *-d* képző (*Füred* < *fürj* + *d*, *Ölyved*, *Sasad*, *Tyukod*, *Varjad*) alkotja a helynevet, és a Hollád településsel való azonosíthatóságot említi (Bárczi 1951, 15–17.; Hoffmann 2010, 60–64.).

Hoffmann szerint efféle vízrajzi szó nem létezett a régiségben sem és ma sincs rá adat, sőt etimológiailag nem tűnik a két ige (*hull* és *halad*) összekapcsolhatónak (Hoffmann 2010, 61.). Az OklSz.-ban és a *Magyar földrajzi köznevek tárában* (Bába–Nemes 2014) valóban nem találni sem *hull*, sem pedig *halad* igéből létrejött neveket, közsői elemeket. Csakhogy bizonyos tájakon van a *hulla* szónak összege-reblyézetlen tarló, a *hulló* szónak ’betakarítás közben szétszóródott és összegereblyézett gabona, széna’, ’hulladék, maradék’ és ’levelétől megfosztott száraz kukoricaszár’ jelentése is (ÚMTsz. 2: 1024–1025.). Ezért annyi mondható, hogy földrajzi köznévi használata nem zárható ki, legfeljebb vízrajzi névként nem fordul elő, mert e jelentései nem vonatkoztathatók az oklevél által leírt földrajzi környezetre.

A huluoodi feltehető hangalakja és a hangjelölés

A szöveg felől haladva megállapíthatjuk, hogy a TA. *huluoodi*, *holmodi*, *fotudi*, *opoudi*, *lopdí* adataiban a *-d* helynévképző (Bényei 2015, 53–70.) *-di* változatát lájuk. Ez még a veláris hangrendű szavak végén is megtalálható. Noha az okle-

2 Számolni lehet és kell is azzal, hogy a két magánhangzó közti *h* esetleg ebben az alakban írásban jelölt hiátustöltő (l. Bárczi 1944, 324.).

vélben mély hangrendű szavak végén *-u* véghangzó figyelhető meg (pl. *zilu*), a képző nem mutatja a **-du* változatot. Ennek a *-di* képzőnek lehet alakváltozata a *-ti* a (**cuesdi* >) *cuesti* és (**segisdi* >) *segisti* adatokban.

A *huluoodi* szórvány a *-di* helynévképző miatt magyar helynévnek tekinthető. A *huluoodi* szórványban mindkét *u* hangértéke kérdéses. Hoffmann szerint az *uo* betűkapcsolat *ou* helyett íráshiba is lehet, egy **huloβodi*-féle eredeti alakot tesz fel, és ebben nem látja saját értelmezésének akadályát (Hoffmann 2010, 63–64.). Juhász Dezső érvelésében viszont ezt gyengítő körülménynek tekinti (Juhász 2008, 171.). Ebben támogatom, sőt tovább erősítem: rövid távolságon belül kétszer is ugyanolyan írásmóddal, javítási szándék nélkül jegyezte le a scriptor, tehát aligha lehet tévesztés.

Az *oo* betűpár között a magánhangzóközi helyzetből adódóan eltűnt *-γ*- folyamatos melléknévképző létét teszi fel hagyományosan a kutatás, már Bárczi is felhozta párhuzamnak a *volóód*³ és a *Numuolohod* személynévet (Hoffmann *Volóód*-ként idézi, 2010, 61.; Bárczi 1951, 15.; A. Jászó 1991, 323.). Hoffmann ezt kétségesnek tartja: a kérdéses magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül a képző eltűnése nem eredményezheti azt a funkciót, amelyet kifejezne. De elismeri, hogy vannak hasonló esetek, amikor az alapítólevélben az etimologikusan is feltehető *γ* hiányzik (*azaa*, *mezee*, *fee*). „Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosságot is”. A *mezee* és *azaa* esetében azt feltételezi, hogy ezek elhomályosult képzések lehettek a XI. század közepén, ekkor már a beszélők nem azonosíthatták a *-γ* képzőt e szavakban (Hoffmann 2010, 62.).

Hoffmann véleményével szemben említhetjük, hogy a hangjelölés nincs okvetlenül tekintettel a funkcióra (ezt csak majd a szóelemző írásmód erősödésével várhatjuk), azaz egy adott írott betűsor a hangalakot tükrözteti – úgy, ahogy a scriptor érzékeli vagy nyelvi tudatosságának tükrében lejegyezni képes. Esetünkben azonban pl. az *azaa* (ahol az utolsó *a* betű az *-á* harmadik személyű birtokos személyjelet jelölheti) és *azah* alakok esetében 2-3 különböző alakkal

3 Az adatban az *óó* jelölésmód mögött hangjelölés-történeti és kronológiai okokból nem állhat ejtésbeli időtartam tudatos tükröztetése, l. még Hoffmann jegyzetét, aki az ÁSztnt.-ből idézi: *Valood* (Hoffmann 2001, 61.).

is számolhatunk: [ászá], [ászáu] és [ászây] ~ [ászâβ] (vö. Bárczi 1944, 324.). Másrészről az *Opoudi* és *ohut* alakok jelölésében az *ou* lehet valódi diftongus, az *oh-* még tartalmazhatja a spiránst is, de az *â* okozta írásban jelölt eltolódás tanúi is lehetnek: [au] vagy [ou].

Az elhomályosult korai képzés felvetése és a képző látszólagos hiánya nem válaszolja meg, hogy akkor miért viselkednek mégis azonosan az efféle végzések; másképp fogalmazva: a TA. scriptora az efféle alakokat hasonlóan írja, amelyek a használt hangjelölési tendenciák révén többé-kevésbé egyértelmű csoportokba rendezhetők. Ennek oka az analógia lehet, akár áttetsző, akár már elhomályosult képzésről legyen szó, a szavak azonos végződése bizonyos típusba sorolta a beszélők tudatában e szavakat. A hangjelölés pedig elfedhet vagy felerősíthet bizonyos jelenségeket.

Még egy értelmezési lehetőség

Kézenfekvőnek tűnhet a *huluoodi* szórványban a *hal* (ma már inkább igekö-tővel: *meghal*) igető származékát keresni, amely gyakran jelöl feltöltődő vizeket: a *holt* '(elzáródás miatt) megállott vízű, megrekedt <folyóág>'⁷ (TESz. 2: 135–136.) vagy a *halovány* ~ *halvány* 'holt folyóág | (holt vízmederben keletkezett) mocsár' (TESz. 2: 38–39.) ~ *halavány* 'folyó holtága' (ÚMTsz. 2: 829.). A *hal* ige és a *halvány* névszó összekapcsolhatóságát már a CzF.-ben is olvashatjuk, utóbbinak 'haló' vagy 'halott színű' jelentést adják meg. Figyelmet érdemel az itt közölt székely 'elázott szántó' jelentés is (CzF. 2: 1338.). Szemantikailag a 'halódó víz' vagy a 'vizenyős földrész' jelentés is megfeleltethető az alapítólevél szövege által leírt mocsaras terület földrajzi adottságainak, így a szórvány *haló* 'halódó, haldokló, sőt melléknévi igenevek idővonatkozásai miatt (l. E. Abaffy 1991, 108.) akár még 'halott' értelmezés is lehetséges, amelyhez *-di* helynévképző járult. Talán a végleges feltöltődés miatt nem maradt fenn e névalak, emiatt lehetetlen mai helynévvel való azonosítása.

A *huluoodi* szórvány alaktani viselkedése a korai ómagyar kori morfo-fonológiai felépítése kapcsán több kérdést is felvet. A *-d* képző végén még a már eltűnőben lévő véghangzót látjuk. Az abszolút szóvéghangzók elnémulásával

párhuzamosan zajlott a tövek és egyéb köztes toldalékok véghangzóinak a toldalékokhoz vonódása, vagyis az előhangzók kialakulása. Ennek következtében a *d* előtti második *o* már inkább előhang. Ez a jelenség pedig éppen kompenzálni tudja a sorvadó vagy eltűnő, de grammatikai funkcióval bíró elemek eltűnését (ami új tőtípusok kialakulásával is járt), ezáltal az általuk kifejezett többletjelentés nem olvad bele a magánhangzóba és nem jön létre „lappangó teljes tő”. Ezt mutathatja a 200 évvel későbbi *Numuolohod* alak is, ahol a *-d* képző véghangzója már elnémult, de a két toldalék (*-y* és *-d*) már kialakította a saját előhangzóját.

A két *o* között egy jelöletlen folyamatos melléknévi igenévképzőt: **-y* (de akár váltakozhat **-β*-val is, Zelliger 1991, 46.) lehet feltételezni, amely a TA. gyakoribb hangjelölési tendenciájával **huluohodi* alakban lenne várható. A *huluoodi oo*-ja beillene az *azaa* [aszáa ~ aszâyá] ~ *azaha* [aszayá], *fehe* [feyé] ~ *fee* [feé ~ feyé] ~ *feu* [feü] vagy [fëü] sorba *-oyodi* vagy *-oβodi* alakban. Ezúttal egy szintén nem példanélküli, de gyengébb hangjelölési tendencia érvényesült.

A hangjelölés sem segít a magánhangzó zártsági fokának eldöntésében, az *á* fonéma *a*-val való jelölése miatti eltolódás következtében ugyanis az *o* egyaránt jelölhet *a*-t (l. a TA. *nogu* 'nagy'), az *u o*-t (*humuk* 'homok'). Így a *huluoodi* alakban is feltehető a [χuluoyodi] vagy [χuluoβodi] forma.

A véghangzó alapvető zártsági foka az eltűnő félhangzó záróhatása miatt szavanként vagy toldalékonként eltérő is lehetett. Véleményem szerint néhány toldalék, akár nyelvjárási kötöttséggel és belső nyelvi keveredéssel, már akkor elkezdhetett előhangzóval mutatkozni, mikor még a töveknek is volt véghangzójuk. A Halotti beszédben (röviden HB.) is találunk olyan szavakat, melyek tövén a véghangzó és azon a hiátustöltővel (*kinzotviatwl*) vagy anélkül (*mundoa*) kapcsolt toldalék is megfigyelhető. Ennek szerepe lehetett abban, hogy a *γ*-ból és *β*-ból létrejövő diftongusok többirányú fejlődést mutatnak és többféle tőtípust is kialakítottak a szerteágazó nyelvi változások a véghangzó zártságának és a képző hasadt megfelelőjének nyelvjárási ingadozásával (E. Abaffy 1991, 108.). Olykor esetleg a későbbi zártabb alakok a már korábban létrejött toldalékolt formák előtti alacsonyabb nyelvállásfokú változataira való besugárzással (Sárosi 1991, 217.) is létrejöhetnek efféle alakok.

A véghangzók az ómagyar kor elején alsó vagy középső nyelvállásúak lehettek, de vannak tövek, amelyek alsó (*tilalom*), középső (*tilos*) és felső (*tiluvt*)

nyelvállást is mutatnak bizonyos toldalékok előtt (Sárosi 1991, 216–217.). E tőből (vö. EWUng. 1257.) alakult a Fejér megyei 1217: *Tolooy* (Gy. 2: 410.) [to- β aj] helynév személynévi előzményből, illetve ennek köznévi megfelelője is mutathatja a képző előtt a véghangzóból lett előhangzót még akkor is, ha magánhangzóra végződő teljes tőhöz járult (**tolovaj* > *tolvaj*).

További példa lehet a XII–XIII. századnál nem későbbi Vargyasi rovásírásos felirat is: [i^hmé fi^oy t^h n^hkü^d] ’íme fiú teneked’ (keltezéshez és értelmezéshez l. Zelliger 2012/2016, 95., a művelődéstörténeti háttérhez l. Szentgyörgyi 2019). Ez az alak véleményem szerint (a *fiú* szóvégi⁴ -ú ~ -ó váltakozásához vö. TESz. 1: 925–926.) már véghangzótlán -y (? becéző) képzős változata analogikusan előhangzóval kiegészülve.

Így a *huluoodi* alakban a második *u* graféma (amelynek hangértéke lehet [o] is) a teljes igető véghangzója, amely a *halavány* ~ *halovány* származékban is megmarad, a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése után eltűnik: *halvány*. A $\beta > v$ e magyarázat szerint hiátustöltő elem.

Ugyanakkor azt a nagyon kis valószínűségű lehetőséget is fel kell vetni, hogy a *hal* igének *v*-vel bővülő változatát látnánk, de ez a lehetőség csak a nyelvmélek korai volta miatt lenne elképzelhető. Ugyanis bizonyos toldalékok előtt, vagy bizonyos nyelvváltozatokban a *v*-s tőváltozatot kialakító igéknek is lehet *v* nélküli alakja, vö. *aluszik* : *alszik* : *alvás*, de 1416 u./1450 k. *alás* ’alvás’ és 1240: *fekes* ’fekvés’ (TESz. 1: 144., 868.). Fontosabb, hogy efféle alakok nyelvjárási különfejlődéssel alakváltozatokat is kialakíthattak: *gyülevész* ’gyűlés’ (TESz. 1: 1139., EWUng. 501–502.). Ez szóhasadáshoz hasonló elkülönüléshez is vezethetett: egyik elem tartalmazza a -*v*-t, másik nem: *hites* : *hitves* (TESz. 2: 121–122., EWUng. 564.). Így végső soron az sem zárható ki, hogy a második *u* már nem véghangzó, hanem a hátramaradt hiátustöltő hangból létrejött β -s tőváltozat: [hol β ayodi] ~ [hol β ayadi], akár [hol β oyodi] ~ [hol β oyadi]. Ez azt jelentené, hogy a *hul*- alakban az *u* graféma csak jelölésbeli eltolódás eredménye, és *o* hangot jelöl. A *hal* igetőben etimológiailag várható **a* vagy **á* utáni *l* a rákövetkező mássalhangzó miatt zárja a magánhangzót és *o*-t hoz létre, vö. *holt*.

4 A *fiú* szónak teljes szótörténeti és etimológiai kapcsolatainak kibogozására jelenleg nincs terem.

Csakhogy a *hal* igének nincs hasonló alakváltozata, ez pedig e levezetést csak a felvetés szintjére szorítja vissza. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy a legkorábbi nyelvemlékeinkben több olyan jelenséget is láthatunk, amelyek később nem fordulnak elő, illetve sejthető, hogy a nyelvi változás többfelé tör magának utat és olykor egy-egy változás zsákutcába jut.

Szemantikai oldalon felcsigázhatja a kutató fantáziáját a bizonytalan eredetű *hervad* szóalak is, amelynek elsődleges jelentése 'halvány szín, sápadtság' és a 'betegség, lankadtság látszata' (TESz. 2: 100–101.). Ez azt sejtetné, hogy e szó eredetileg a haldoklás fogalmának kifejezésére szolgálhatott. A szónak létezik régi és nyelvjárási *hirvad*, *hërvad*, *horvad* változata is. Így ezek felfűzhetők egy *hïrvad* > **harvad* ~ *horvad* változásra, az *j* palatalizációja után nyíltabbá válással *ë*-s alak létrejöhet. Feltehető lenne, hogy egy **halvad*-féle alakból az *l* zárt szótagi helyzete miatt jött létre a zártabb *holvad*, majd ebből *l* > *r* változással (vö. *világ* : *virág*) a *horvad*. E lehetséges változási sor tehát a *hal* ige *v*-s tőváltozatára lehetne példa. Bár nyelvtörténeti változásokkal levezethető az alak, túl szép lenne ahhoz, hogy igaz legyen.

A fenti, hosszúra nyúlt felvetésben azt jártam körbe, hogy a *huluoodi* alak hogyan épül fel morfológiailag. Eddig amellet érveltem, hogy erős feltevések árán tövében a *hal* igét is kereshetjük. Nem tartom hiábavalónak a fejtegetéseket, hiszen bizonyos rendszertörténeti lehetőségek feltérképezése és etimológiai lehetőségek cáfolata is értékes módszertani adalékokkal tud szolgálni. A folytatásban viszont egy etimológiailag biztosabb levezetést is bemutatok, melyben amellet érvelek, hogy a *hull* igének lehettek a régiségben földrajzi köznévi származékai.

Holt vizek nevei a régiségben?

A *huluoodi* szórvány 'halódi'-ként való értelmezését támogatja a *halvány* ~ *halavány* ~ *halovány* földrajzi köznévi és víznevek előtagjaként a *holt*-, melyek a történeti helynévanyagban számos példát felmutatva léteznek e szerepben. Elegendő néhány fontosabb példát idézni: 1328: *Holtav*, *Holthew* (AOKl. XII. 176–177.), 1347: *Gyulabanta* tó, *Holtowyzy* (AOKl. XXXI. 487–488.), 1485: *Thyzahalavan*, 1499: *Halwan* alio nomine *Morothwa*, 1518 k.: *halouan*, 1549:

fluxus *Thicie halowan* aliter *hoth Thyza*. A Dunának is volt holt szakasza: 1511: *Holthdwna* alio nomine *Dwnazakadekya*,⁵ 1395>1399: *Fjntaholthdunaja* és *Megehullo*, *Fjntaholthdunaja* és *Megehullow* nevű halastavak (Dl. 42699).

Az utóbbi két adat több kérdést is felvet. A halastó környezetében szintén egy holt vízrész van, így magától értetődne a 'meghaló' értelmezés, mivel Hoffmann mutatott rá, hogy a *hull* igéből nem jött létre víznév. Ugyanakkor a *Megehullo* és a *Megehullow* alak nem tűnik egyértelműen a *hal* igével összekapcsolhatónak. Ez az ige nagyfokú stabilitást mutat alsó nyelvállású többesjei magánhangzójával, de a régi alakja között azért találni némi változatosságot: 1210 e.: *holut* 'halott', bár ez hangozhatott *a*-val. Van geminált *ll*-es változata is, amely már közelít a *Megehullow* alakhoz: 1519: ? *hallottass*, 1529–1531: *hallotajból* (ÉrsK. 125.). A *hulla* 'elpusztult ember, állat teteme' főnevet a *hull* igének folyamatos melléknévi igenév (-ó : -á > -a) főnevesült alakjának tartják a szótárak (TESz. 2: 163–164.; EWUng 586.). A *hulla* szónak azonban van *o*-s változata is: *holát*, *holláját* és a *hull(ik)* igének *húl* változata is (ÚMTsz. 2: 1024.). A *hull* ige 'pusztulás, vész' értelmének származékai szintén mutatnak egyszerű *l*-es változatot (bár ez eredhet a három egymás mellett álló mássalhangzó egyszerűsödésének írásbeli tükröztetéséből): 1678–83: *hulton hul*, 1704: *hultul* tsak *hull* (SzT. 5: 361–362.). Azonban nem etimológiai kapcsolatról lehet szó, hanem inkább a metaforikus átvitelek révén létrejött szemantikai kapcsolatok ('meghalás' → 'elhullás, elhunyas, elhalványulás') miatti besugárzásról.

Hogyan értelmezzük a *Megehullow* ~ *Megehullo* alakokat? Véleményem szerint mivel a *hal* igével nem egyeztethetők, ezért a *hull* igéből eddig ki nem mutatott földrajzi köznévből létrejött víznévnek kell tekinteni ezeket. Ez azt jelentheti, hogy a *huluoodi* is összekapcsolható a *hull* igével. A *Megehullow* ~ *Megehullo* denotátuma szerintem a Duna holtágának folyóvize, így a *hulló* 'folyó, 'megtörve, lépcsőzetesen folyó víz' jelentésben elképzelhető lenne. Arra való tekintettel, hogy a határt képező Duna mellett helyezkedik el, a 'Megye-hulló' értelmezés magától értetődő lenne, a *megye* ilyen jelentésben előfordul a régiségben, l. OklSz. 640–641.

5 Vö. a TA.-ban a *huluoodi* közelében található *zakadat*-tal!

Talán az is elképzelhető, hogy a *meg-* igekötő ragos alakjával van dolgunk, legkorábbi előfordulásai rendre *-é > -e* végűek. Lásd a HB.-ben: *mige zocoztia vola* 'megszakasztja vala', de még az 1350 körül (tehát 40 évvel az érintett oklevél előtt) keletkezett Königsbergi töredék és szalagjaiban is véghangzós formát mutat: *mege lel[he]sse* (TESz. 2: 874.). E lehetőség szerint ezek lennének a harmadik nyelvtörténeti adatok a *meg-* igekötő teljes alakjára. Igekötős alak helynévi használatára l. 1369: *Vizzafuloupathaka* 'Visszafolyópataka' (Oklsz. 5–6., 1095.), ha folyóvízről van szó, akár emiatt 'mögéhulló'-ként is lehetne értelmezni. Sőt a *meg-* igekötőnek akár 'vissza' jelentése is megmutatkozhat: akár olyan területet is jelölhet a *huluoodi* és a *Megehullo ~ Megehullow*, amelyet a partszakasz kiemelkedő pontjain (vö. a *huluoodi*-tól nem messze levő kis hegygyel) megtörő hullámok, vagy időszakos kiöntések után a vízszintnek látványos visszahúzódásai és bemosásai jellemeznek. A közszó és a helynév mögötti névadási motiváció szerintem mégis összevethető a *hullám* szóval (Pais véleményét lásd: Hoffmann 2010, 61.).

Összefoglalás

Tanulmányomban a Tihanyi alapítólevél *huluoodi* szórványának a szakirodalomban eddig fel nem merült értelmezésére tettem kísérletet. Ehhez megvizsgáltam a TA. hangjelölési gyakorlatát, elkülönítve a szóvégi diftongusok jelölésének gyakori és ritka változatát. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a *huluoodi* szórvány *oo*-jai közé feltehető egy hang, amely a környező magánhangzók ejtési sajátosságai alapján amúgy sem kötelezően jelölt és talán már amúgy is sorvadó γ vagy β hang, amelyek a folyamatos melléknévi igenévképző ómagyar kori alakjai. E feltevést erősíti a közel 200 évvel későbbi *Numuolohod* személynév. Egyúttal ez a névadat arra is példa, hogy az egytagú mássalhangzós toldalékok már elkezdtek kialakítani az előhangzójukat, így a *huluoodi* első *o*-ja voltaképpen a γ vagy β előhangzója is lehet. Ezáltal biztosíthatta a nyelvérzék az eltűnő mássalhangzó grammatikai szerepének megmaradását, hiszen így nem tűnik el a hang nyomtalanul, nem olvad bele a többé.

A korai ómagyar korban több teljes tövű származék is előfordul nyelvméleinkben, így az sem zárható ki, hogy a *hulu-* elemben is ezt látjuk. Az is lehet, hogy a kétnyíltszótagos tendencia vagy nominatívuszi alaptagok besugárzásának hatására a második *-u* már az eredetileg hiátustöltő *-β-* lenne. Ilyen váltakozások előfordulnak a régiségben: *hites* : *hitves*, *gyülevész* 'gyűlés'. Kisebbséggel a *hal* igető ingadozónak tartható (e jelenség az *alvás* és *fekvés* szavak esetében is megfigyelhető), a *huluoodi* alak lenne az egyetlen példa a *v-t* mutató változatra. A *huluoodi* jelentése 'haló' vagy az igenevek idővonatkozásának eltérése miatt 'holt' is lehet. A helynév nem maradt fenn más forrásban, ennek oka véleményem szerint az lehet, hogy a holt víz feltöltődött, ezáltal korán megszűnt a földrajzi köznévből lett tulajdonnév jelöltje.

Értelmezésem szerint a szónak a *hal* (ma inkább igekötővel *meghal*) folyamatos melléknévi igenév *-d* helynévképzős származékával lehet dolgunk. Ebből az igéből képzett a *halovány* ~ *halavány* ~ *halvány* 'holt vízág' jelentésű szó, és a folyóvizeknek *holt-* előtagja. E jelentést támogatja a TA. szöveggörnyezete is. Ezért megvizsgáltam a *hal* igének és a *hulla* 'holttest' főnévnek történeti alakváltozatait. Bár az összekapcsolás csak szemantikai oldalon vitathatatlan, alaktanilag a *hol-* változatok miatt nem lehetetlen, de nem is egyértelmű. Inkább csak a közös jelentéstani mozzanat miatt bekövetkezett alakbesugárzás lehetséges.

A Duna holtágának *Megehullow* ~ *Megehullo* halászóhelye másik értelmezési lehetőséget is megenged. Ez a második, egyszerűbb és erősebb magyarázat nem más, minthogy a *hull* igének mégis volt a régiségben földrajzi köznévi szerepű származéka. A fenti alaktani és tótani levezetések erre az alapszóra is érvényesek lehetnek. A *huluoodi* ezek alapján tehát 'folyó', 'megtörve, lépcsőzetesen folyó víz' jelentésű is lehet, de akár olyan helyet is jelölhetett, mely partjának kiemelkedő pontjain megtörő hullámok vagy időszakos kiöntések után a vízszint visszahúzóódásainak következtében bemosódások keletkeznek.

kutató	szócsalád	névadás motivációja	jelentés
Pais	<i>halad</i>	vízrajzi viszony	'haladó, folyó'
Bárczi	<i>hull</i>	térszínforma, talajviszony	'hulladék, omladék', 'málló, hulló valami'
Hoffmann	<i>holló</i>	tipikus élőlény	'hollókban gazdag hely'
Németh	<i>hal</i>	vízrajzi viszony	'haló víz'
	<i>hull</i>	vízrajzi viszony; térszínforma	'hullámveréses hely', 'időszakosan víz alatt lévő hely'

1. táblázat. A **huluodi** szórvány eddigi értelmezései

FELHASZNÁLT IRODALOM

- E. Abaffy 1991.** E. Abaffy Erzsébet: Igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 104–121.
- AOkI. XII.** Anjou-kori Oklevéltár XII. (1328) [k. n.], Közzéteszi: Almási Tibor, Budapest–Szeged, 2001.
- AOkI. XXXI.** Anjou-kori Oklevéltár XXXI. (1347) [k. n.], Közzéteszi: Sebők Ferenc, Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSzt.** *Árpád-kori személynévtár (1000 – 1301)*. Szerk. Fehértói Katalin. Budapest, 2004.
- Bába–Nemes 2014.** Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- Bárczi 1944.** Bárczi Géza: A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv*, 40. (1944) 5. sz. 313–332.
- Bárczi 1951.** Bárczi Géza: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- Bényei 2015.** Bényei Ágnes: *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.
- CzF.** *A magyar nyelv szótára* II. Szerk. Czuczor Gergely – Fogarasi János. Megjelent: Emich Gusztáv Akadémiai Nyomdásznál, Pest, 1864.
- ÉrsK.** Érsekújvári kódex. Digitális melléklet: <https://mek.oszk.hu/16300/16330/html/> (utolsó letöltés: 2020. 10. 02.)
- EWUng.** *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gy.** Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Hoffmann 2010.** Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.
- A. Jászó 1991.** A. Jászó Anna: Az igeelvek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 319–352.
- Juhász 2008.** Juhász Dezső: Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: Bölcskei And-

- rea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 2008. 169–174.
- Második katonai felmérés: <https://mapire.eu/hu/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=1995844.1734747372%2C5918360.144372792%2C2028119.708668153%2C5927914.772908439> (a letöltés időpontja: 2020. december 18.)
- Oklsz.** *Magyar oklevél-szótár*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Közléteszi: Zolnai Gyula. Megjelent: Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest, 1902.
- Sárosi 1991.** Sárosi Zsófia: A névszótövek. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 180–187.
- Szentgyörgyi 2010.** Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010.
- Szentgyörgyi 2012.** Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 8. (2012) 7–36.
- Szentgyörgyi 2014.** Szentgyörgyi Rudolf: *A tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.
- Szentgyörgyi 2019.** Szentgyörgyi Rudolf: Rovás emlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet. A Magyarágkutató Intézet Kiadványai* 7. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2019.
- SzT.** *Erdélyi magyar szótörténeti tár* V. Szerk. Szabó T. Attila, Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest–Budapest, 1993.
- TESz.** *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Lóránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tóth 2019.** Tóth Valéria: Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásban. *Helynévtörténeti tanulmányok*, 15. (2019) 21–48.
- ÚMTsz.** *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

- Zelliger 1991.** Zelliger Erzsébet: Az igetövek. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 41–59.
- Zelliger 2005.** Zelliger Erzsébet: *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005.
- Zelliger 2012/2016.** Zelliger Erzsébet: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In: Juhász Dezső (szerk.): *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2012/2016. 92–98.

POMOZI PÉTER

JÚLIA SZÉP LEÁNY. A SZÁJHAGYOMÁNY JELENTŐSÉGE A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOKBAN

ABSZTRAKT: A *Júlia szép leány* balladacím, moldvai forrásokban leggyakrabban *Márton szép Ilona*, a keleti magyar nyelvjáróterületen igen népszerű és elterjedt *Mennybe vitt leány* balladatípusára utal. E típusnak archaikus, székely és moldvai csángó nyelvjárásból gyűjtött változatai kitűnő példákat mutatnak a szájhagyomány nyelvtörténeti jelentőségére.

Tanulmányom első, bevezető része szájhagyomány és írásbeliség viszonyát elemzi, éppen abból a szempontból, hogy milyen távlatot nyithat az oralitás vizsgálata a nyelvtörténet korai írott szakaszaiban, sőt azon túl is, az ősmagyar kor irányába bővítve a nyelvtörténeti kutatások időhatárait. Ennek nyelvtörténeti jelentősége felbecsülhetetlen, mert elenyésző az esélye annak, hogy az ősmagyar nyelv időszakából bárhol jelentősebb írott emlék lappangana, így valójában a lejegyzett szájhagyomány nyithat újabb vizsgálati lehetőségeket.

A második részben a *Júlia szép leány* néhány balladaváltozatából gyakorlati példákon mutatom be a folklórlingvisztikai elemzések lehetséges térbeli és időbeli kereteit. Az említett szövegeken túl régi stílusú népdalokból és archaikus (apokrif) népi imádságokból is bemutatok hangtani, alaktani és mondattani érdekességeket, melyekhez tipológiai párhuzamokat is rendelek az uráli átjáró környékéről, a Volga–Káma–Belaja–Urál folyók menti nyelvi areából.

KULCSSZAVAK: nyelvtörténet, népköltészet, szájhagyomány, régi stílusú népballadák, folklórnyelvi archaizmusok, ősmagyar nyelv

Írott nyelvi hagyomány és szóbeliség: a folklór nyelvtörténeti távlatairól és értékéről

A közösségek kulturális emlékezete, s ezek részeként számos folklórjelenség (pl. tánc, ének, mondókák) vélhetően egyidős az emberiséggel, a modern emberi nyelvvel. A történeti nyelvészet néhány kivételtől eltekintve¹ mégsem tulajdonított nagy jelentőséget a folklór nyelvi vonatkozásainak, a folklórnyelvi archaizmusok kutatásának a legutóbbi időkig: talán túlságosan is erős választóvonalat húzott az írásbeliség, a nyelvemlékes kor kezdőpontjára, azon belül is a magyar nyelvtörténet esetében a görög- és latinbetűs írásbeliség határára, mely választóvonalon túl, a nyelvemléktelennek tekintett korokban már csak a szorosabb értelemben vett történeti összehasonlító stúdiumok művelését látta lehetségesnek.

Képes Géza A magyar ősköltészet nyomairól írt munkájában arról beszél, mennyire béklyózza a latinításon alapuló *literatura* megjelenése az ősi folklórhoz, (nála ősköltészethez) kötődő elképzeléseinket: „Hogy az ősköltészetet ed-

1 Kivételek a folklórral is foglalkozó nyelvtörténészek, ill. a nyelvföldrajzzal, dialektológiával is foglalkozó néprajzosok. Néhány példa: előbbire az észti Juhan Peegel monográfiája és észti folklórlingvisztikai szótára, utóbbira a délvidéki Silling István munkássága, mindkettejük munkái hatással voltak e tanulmány írójának történeti folklórlingvisztikai elképzeléseire (pl. Silling 2003; Peegel 2006). Voigt Vilmos több elméleti írásában taglalta a folklórlingvisztika hatókörét. Korai kezdemény volt ebben az irányban Kelemen 1937-es dolgozata, bár e kiszámolótípust taglaló munka (nyelv)történeti nézőpontunknál szűkebb kitekintésű, inkább a voigti folklórlingvisztikai koncepció keretrendszerébe illik, vö. Voigt 2011. Újabbban Korompay Klára végzett szókészletani vizsgálatot a Grál-motívumról archaikus népi imádságaink körében (Korompay 2017, 44–51.), jómagam pedig a magyar múltidőrendszer és a kétszattú grammatikai evidencialitás összefüggésének vizsgálatában támaszkodtam archaikus imaszövegekre (Pomozi 2018, 237–239.), ill. a „nem tudta kilelni kegyesi mivoltát”-típusú szerkezetekről közöltem esettanulmányt (Pomozi 2020).

dig, nálunk legalábbis, következetesen kirekesztették az irodalomból és a történeti vizsgálatból, annak oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy a kereszténység felvételével, az egyház nyelvének, a latinnak a bővületében „litteratura” névvel csakis írott (litterae), írásban megrögzített, és hozzátehetjük: keresztény szellemű alkotásokat értettek. A latinitásnak ez az igézete – és igája – megmaradt napjainkig.” (Képes 1976, 7.).

Kétségtől igen sarkos ez a lassan fél évszázados vélemény, ámde rávilágít arra a szemléleti asszimetriára, amely a nyelvtörténeti monográfiákat jellemezte a folklór tudományos publikálásának korszakában, az utóbbi másfélszáz évben is. Példa erre Simonyi Zsigmond *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon c.* egyébként kiváló munkája s annak későbbi, német nyelvű átdolgozása, ahol folklórszövegek legfeljebb nyelvjárási mutatóként szerepeltek (Simonyi 1907, 131-151.). Aztán Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imádságainak kaposvári őskiadása, majd a teljesedő Hegyet hágék, lőtőt lépék kiadások (Erdélyi 1999), és az ennek nyomán felvirágzó népi imakiadások után ismét felvetődött, milyen időbeli és interdiszciplináris távlatokat nyithatnak egyes folklórszövegek? A nyelvtörténet képviselőjében Pais Dezső szólalt fel az Erdélyi-felfedezésekről rendezett akadémiai vitában, példákkal igazolva e szövegek nyelvtörténeti jelentőségét (Pais 1971, 365-367.).

Örvendetes fejlemény, hogy A magyar nyelvtörténet kézikönyvének szövegtörténet fejezetében Gallasy Magdolna számba veszi „az oralitás korának szövegei”-t, (Gallasy 2018, 228-236.), a folklór és az írott szövegek közti áthatások lehetőségeit. Esetvizsgálatokat néhány érdekes megjegyzést nem számítva azonban (itt) ő sem kínál. Mégis azt hiszem, minden népköltészetünket behatóbban ismerő nyelvtörténész kolléga egyetért abban, hogy egyes folklórnyelvi archaizmusoknak kivételes nyelvtörténeti értéke lehet. Ezért is gondolom, hogy régi stílusú folklórszövegeinket meg kellene említeni a nyelvtörténet forrásai közt, tanulságaikat pedig az esettanulmányok számának bővülésével jobban figyelembe kellene venni. Ez a fajta áttörés azonban a fentebbi Gallasy-kivételtől eltekintve A magyar nyelvtörténet legfrissebb, lila kézikönyvében is elmaradt, (vö. Kiss 2018, 48-51.).

Igaz, az írásbeliség-központúság valamelyest érthető: az írott korpuszok adatainak értékelése, még ha a normatív szabályokon alapuló köznyelvek ko-

rát megelőzően gyakori olvasati-értelmezési nehézségekkel kell is számolnunk, elsősre sokkal biztosabb terepnek tűnik, mint a szájhagyományban öröklődő archaikus nyelvi formák tanúságának feltérképezése. Másrészt azonban éppen az oralitás, ahogy az angol terminus találóan mondja, az *oral history* jelentheti azt a nyelvtörténeti forrástöbbletet, mellyel áthidalható, tompítható a nyelvemlékes és az ún. nyelvemléktelen kor között húzódó törésvonal, azaz az *oral history* felfogható *oral language history*-nak is. Azt hiszem, itt elég arra az általánosan elfogadott tényre utalnom, hogy a magyar nyelv kora többszöröse, minimum két és félszerese az írott magyar nyelv korának.²

A magyar nyelvjárasterületen a XIX. század negyvenes éveitől már kelendő hozzáértéssel, tudományos módszerességgel gyűjtött, hatalmasra duzzadó folklóranyag – a legelsőik között Petrás Ince, Erdélyi János, Kriza János munkásságára gondoljunk – óriási lehetőséget kínál nyelvtörténeti láthatárunk szélesítésére is. Különösen a régi stílusú balladák, népdalok archaikus nyelvi elemeinek módszeres vizsgálata, sőt, az olyan különleges lexikai elemeknek, mint a gyermekijesztőknek a vizsgálata (vö. Hoppál 2006) – melynek tudományos elkülönítésére én a történeti folklórlingvisztika nevet javaslom, – nyithat időben és térben új távlatokat a nyelvtörténeti kutatásban. Természetesen mindennek megvannak a maga korlátai: az, hogy a folklóridő mint távlat és mint önálló kulturális korszak³ is jelentős az emberi civilizáció életében, nem jelenti azt, hogy minden folklórjelenség egyformán ősi. Ennek megfelelően tehát minden konkrét adatelemzésnél kettős datálási nehézség léphet fel:

- 2 A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek kutatásában legújabbban Fehér Bence ért el számottevő eredményeket és tette fel a kérdést, bővíthető-e legrégebbi rovásírásos emlékeink köre, pontosabban úgy fogalmaz, „a korpusznak időbeli korlátja elvileg nincs” (Fehér 2020, 15.). Írásom ugyannerre a lehetőségre példa a szövegfolklór köréből.
- 3 Lennart Meri *Höbevalge* c. esszékötetében el is különítette az ősi folklóridőt a történeti időtől, hangsúlyozva, hogy előbbi emlékei ott élhetnek a nemzedékről nemzedékre öröklődő szájhagyományban (Meri 1976). Meri dichotómiája értelmében viszont az ősi folklóridő vizsgálódásaink kora elé esik, és az nézetem szerint már csak paleolingvisztikai hipotézisekkel közelíthető a nyelvészet oldaláról. A folklórjelenségek általam javasolt vizsgálati távlat (max. néhányezer, egyes kivételes földi példák esetében legfeljebb tíz-tizennégyezer évről lehet szó, felfogásom szerint különösebb megszorítás nélkül elhelyezhető a Meri szerinti történeti időben, annak írásbeliség előtti időszakában.

- (minimum) mennyi idős lehet egy adott folklórmotívum;
- (minimum) mennyi idős lehet az adott folklór-kontextusban megjelenő folklórnyelvi archaizmus?

A folklórnyelvi archaizmusok nyelvtörténeti értékét tovább emeli, hogy a folklór – ha hagyományozás és megújítás örökös lüktető kettőssége, állandóság és variabilitás miatt áttételesen is, – a valamikori élőnyelv lenyomata, és ezzel a beszélt nyelv történeti emléke is. Az egyszerű, tanulatlan emberek beszélt nyelvére jóval kevésbé hatottak, mert jóval kevésbé hathattak az ó- és középmagyar kor írásbeliségét markánsan befolyásoló latinitás grammatikai és stílári min-tái. A szájhagyomány legjobb átörökítői minden korban iskolázatlan személyek voltak, ez meghatározta spontán, az írásbeliség kötöttségeitől, egységesítő tö-rekvésektől mentes⁴ nyelvhasználatukat és ennek továbbörökítését. Kodály köl-tői megfogalmazásával élve „a kunyhókba szorult a magyar lélek ősrétegének minden maradványa” (Kodály 1960: 5). E ponton tehát ideje is áttekinteni a szájhagyomány útján terjedő és az írásbeliség által hátrahagyott szövegek jel-lemzőit, eltéréseit:

Összevető szempont	Folklór	Írásbeliség
1. Időtávlat	Nem nyelvspecifikusan gyakorlatilag beláthatatlan. Adott nyelv keretei közt általában jelentősen meghaladhatja az írásbeli emlékekkel belátható időt, egyidős az adott nyelvvel	Csak nyelvspecifikusan értelmezhető: adott nyelv történetének általában viszonylag kései szakaszában jelenik meg, számos szocio-kulturális és politikai feltétele van
2. Alkotói variabilitás	Termékeny változatokban élő, személyhez nem kötött, az eredeti alkotó(k) ismeretlen(ek), ugyanakkor átörökítés és variabilitás kettős lüktetésében él, l. még <i>Nyelvi hagyománytisztelet</i>	Az egyszer leírt maradandó: <i>scripta manent</i> (eltekintve a ma már nem jellemző klasszicista-winckelman-niánus kánontól). Az eredetiség sérthetetlen, személyhez kötődő jogok védik
3. Alkotói naivitás	Jellemző	Nincs vagy nem jellemző

4 A „mentesség” természetesen nem abszolút, írott és szóbeli hagyomány egymásba játszására mindenütt akad példa, ahol írásbeliség van.

4. Alkotói tudatosság (a naivitással nagyjából fordítottan arányos)	Műfajtól függően korlátozottan jellemző (pl. gyermekmondóka vs hősnék)	A romantikus eredetiségesség megjelenése előtt is szerepe van, utána kiemelt jelentőségű
5. Nyelvi variabilitás	Nincs tudatos normatív ⁵ szándék, spontán nyelvjárási változatokban él a szöveg	Tudatos normatív szándék mind a szókészlet, mind a nyelvtan alkalmazása terén, s ez nyelvváltozattól függetlenül jellemző
6. Iskolázottság szerepe	Minél alacsonyabb iskolázottság, annál erősebb, jobb a megőrzési-továbbadási hajlandóság és képesség < kevesebb a külső, „zavaró” tényező, kevesebb az idegen kulturális presztízselem	Minél magasabb iskolázottsági szintre való törekvés, a normaismeret fejlesztése, de ezek nincsenek ok-okozati összefüggésben egy-egy irányzat hatóerejével. Művészi szövegek esetében ez az összefüggés irreleváns
7. A hagyományozódás jellege	Közösségi szinten koherens hagyomány, a közösségi emlékezet képes „befoltozni” az esetleges történeti/egyéni inkoherenciát és traumákat	Történeti-művelődéstörténeti okokból részben inkoherens szakaszok egymásutánja, az írásbeliség korai századaiban megsemmisült írásművek űrt hagynak maguk után
8. Nyelvi hagyománytisztelet	Részben műfaj- és előadásmód-függő (közösségi vs egyéni), de a viszonylagos alkotói szabadság ellenére általában erős: archaikus imaformák, sőt értelmüket vesztett mondókák továbbélésében is megfigyelhető	Esetleges, erősen korszak-, irányzat-, műfaj- és alkotófüggő
9. Prozódia nyelvi konzerváló ereje	Prozódiailag kötött, (különösen is énekelt) műfajokban jelentős	Többnyire indifferens, az alkotói attitűdtől függő archaizálás sem prozódiai kötöttségű

1. táblázat: Folklor(szövegek) és írásbeliség hagyományképző és -őrző erőinek összehasonlítása

5 Normatív a modern köznyelvi standardizációs törekvések értelmében.

Hely hiányában ehelyütt eltekintek e kilenc pont részletes, példákkal tarkított elemzésétől, másutt azonban, *Folklór és nyelvtörténet* c. monografikus munkámban ezt meg fogom tenni. A táblázat rövid, értékelő mondatai véleményem szerint önmagukért beszélnek: a folklórszövegek időbeli távlatja sokszorosa lehet az írott szövegekének, adott nyelvközösség folklóremlékezete még szélsőséges történeti traumák (pl. tatárjárás, törökdhülés, Habsburg-elynyomás történeti tetópontjai) esetén is koherens maradhat, mi több, megtermekenyítően hathat, ugyanez a korai írott szövegek történetéről korántsem állítható. Ami nyomtalanul porrá ég, az a nyelvközösség számára gyakorlatilag elvész, avagy paradox módon a szájhagyomány élteti tovább. A nyelvi archaizmusokat konzerválni képes prozódiai kötöttségek (dallam, ritmus) és egyéb kötöttségek (hagyománytisztelet, átörökítési igény) a folklórműfajok jelentős részében számottevőek, az írásbeliség műfajainál ellenben másként és kevésbé jellemzőek.

Mindezek alapján elmondható, hogy *a szóbeliség műfajain keresztül is kirajzolódhat egyfajta magyar nyelvtörténet*, alkalmasint kissé más és talán a mindenkori élőnyelvhez közelebbi is, mint amelyet a magyarországi latinitás kódexirodalmának, és általában véve az írott nyelvváltozatoknak a nyelvtörténete mutat. Nem mellesleg előbbi érdemi kiegészítése lehet utóbbinak, azaz az írott nyelvváltozatok történetének.

Júlia szép leány és Márton szép Ilona- balladák: források és motívum- elterjedtség

A Júlia szép leány szövegét, annak is Fehér-Nyikó menti (Korond-környéki) változatát elsőként Gyulai Pál tette közzé a Szépirodalmi Figyelő 1862. július 31-i számának címdalán, *Két ó-székely ballada* c. ismertetése második részében (Gyulai 1862, 193.). Ezt, mint különleges értékű darabot, az akkor már sajtó alatt lévő Kriza-féle *Vadrózsák*-ból emelte ki Gyulai, a Batori Boldizsárral együtt. Lelkesedésének igazolására elegendő egyetlen mondatát idéznem:

„Sokszor gondoltam, ha én legalább vagy harminc ilyen összegyűjthetnék, bizonyára gazdagítanám irodalmunkat annyi, ha nem több jó balladával, mint amennyit műköltészetünk fel bír mutatni” (idem: 177).⁶

A Mennybe vitt leány-balladatípusról Domokos Pál Péter írt monografikus igényű tanulmányt 1959-ben, feltárva annak addig megismert összes változatát és eurázsiai motívum-kapcsolatait. Faragó József 1962-es (1968-ban bővített) tanulmánya valójában ennek továbbvitele és kiegészítése egy újabb megismert balladavariánssal (l. Domokos 1990, 1.; Faragó 1977, 136–176.). E tanulmányokból tudjuk, hogy a korondi változat mellett még 12 variáns vált ismertté, egytől-egyig a magyar nyelvjárásterület keleti részéből: hat a székely vidékekről, további hét pedig a moldvai csángómagyaroktól Diószegről, Forrófalváról, Klézséről és Trunkról. Faragó 1968-ban még egy nyugat-maroszeiki, 1931-ben lejegyzett, *Judika szép leány* c. változatról ad hírt, ez a székelyföldi változatok legkésőbbi ismert emléke. Ezzel szemben Moldvában még a XX. század második felében is az élő folklór részét képezték a Márton szép Ilona-variánsok.

Balladánk motívumsora (Domokos 1990, 38–44.) szerint az Európa-szerte elterjedt Regina-dalokkal mutat tartalmi rokonságot, de míg Júlia (Márta/Zsuzsanna/Ilona) a természetben gyűjti virágait, Regina egy kertben teszi ezt; Júlia a magas mennybe tekint, Regina csak körülnéz; Júlia égből aláereszkedő fodor fejér bárányt lát, Regina egy aranyhajú ifjú képében Jézust pillantja meg; Júliát a bárány, Reginát Jézus hívja a mennybe; mindketten csodás módon lépnek be a mennyeknek kapuján. Az eurázsiai folklórban szultánleánytól a magyar nagyváradi kapitánylány-változatokig számos műfajban, legendákban, mesékben ismétlődik a tér- és idődimenziók ismételt átlépésével bővített motívumsor. A magyar szájhagyományban A nagyváradi kapitánylány és számos mese megeleveníti ezt (Faragó 1977, 155–170.).

A motívumok esetén vándorlása-öröklődése egyes folklórműfajok között természetes, Voigt szavaival élve „[...] az egyes folklórműfajok nem

6 Gyulai lelkesültségének megértéséhez egy adalék. Vörösmarty és Czuczor balladái már mind készen álltak: Vörösmarty már hét éve halott, Czuczor pedig immár kizárólag A magyar nyelv szótárának szenteli idejét-erejét. Arany János nagykorösi balladakorszaka is lezárult, éppen ezután kezdte el Pesten szerkeszteni a Szépirodalmi Figyelőt!

élnek egymástól izoláltan: rendszerszerűen függnek össze egymással. Az egyik módosulása befolyásolja a másikat. [...] Még ennél is tovább mehetünk, hiszen nem csupán a népköltészeti műfajok függnek így össze egymással, hanem ezek rendszerszerűen kapcsolódnak a népzene és a néptánc jelenségeihez, és természetesen a néphit és népszokás tényeihez is.” (Voigt 2000, 86–87.). Az ilyen motívumvándorlással pedig mint újabb koherenciánövelő és konzerváló tényezővel is számolhatunk, hiszen egy-egy nyelvi archaizmus prozódiai kötöttsége önmagában még nem jelent feltétlen műfaji kötöttséget.

A Júlia szép leány-motívumok közül a virágszedésnek, mint folklórnyelvi archaizmusnak lehetséges nyelvtörténeti távlatait a következőkben próbáljuk körvonalazni, a többi motívumra (*nyitatlan megnyílek* stb.) ehelyütt terjedelmi okokból nem térhetek ki.

Folklórnyelvi archaizmusok: a jelöletlen tárgy + infinitívuszi szerkezet

A továbbiakban a folklórnyelvi archaizmusokat elemezve a Gyulai és Kriza közölte udvarhelyszéki (Fehér-Nyikó menti) változat volt a kiindulópontom. Ennek szövegéből emelek ki néhány érdekes részletet. A terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy minden archaikus nyelvi jelenségre kitérjek, így pl. a fonológiai sajátosságok elemzésére sincs ehelyütt mód, noha pl. a *hód-kócs* szavak párhuzamos nyelvföldrajzi-etimológiai elemzése is számos tanulsággal járna, mint ahogy számos, a balladában és variánsaiban előforduló mellékmondatértékű igenévi szerkezet tárgyalása is. Ehelyütt egyet emelek csak ki, a főcímben jelzettet, mely egyébként célhatározói mellékmondatdal egyenértékű igenévi szerkezet is egyben, de ennek a mondattani szempontnak a részletes kifejtésétől most szintén el kell tekintenünk.

A Júlia szép leány már ismertetett, udvarhelyszéki változata kezdősorainak nemcsak tájnyelvi szépsége, múltidő-használata, hanem az abban rejlő jelöletlen tárgyas szerkezetek is megragadhatnak minket:

(1) Julia szép leány (Gyulai 1862, 193.–Krizsa 1863, 270. sz). <Fehér-Nyikó mente⁷

*Julia szép leány egykoron kimöne,
Búzavirág szödni a búzamezőbe,
Búzavirág szödni, koszorúba kötni,
Koszorúba kötni, magát ott mulatni.*

A szerkezet alaktani elemzése glosszázva így fest:

(1a) Búzavirág	szöd-ni	a búzamező-be
cornflower.NOM-ACC	pickle-INF	wheatfield-ILLAT

A régi beszélt nyelvből a szájhagyományban maradtak ránk e jelöletlen formák, melyeknek lényege, hogy az igenév tárgya (eseteinkben itt főnévi igenév) nem kap *-t* ragot, azaz formálisan megegyezik az alanyesettel (nominatívusszal).

Hasonló archaikus szerkezetek némi szerencsével még ma is hallhatók Moldvában s Székelyföldön, idősebbek még mindig elmennek *baba látni* vagy éppen *halott látni*, ugyanakkor ennek az infinitívuszi szerkezetnek a vonzat-tárgya a köznyelvben már a Kárpát-medencei magyar nyelvterület legnagyobb részén évszázadok óta tárgyragot kap. Régi stílusú balladákban általános folklórnyelvi archaizmusról beszélünk, sőt új stílusú balladákban is előfordul hagyományörzés és/vagy prozódiai kötöttség okán: *Uram a városba piros csidma vönni*, mondja Gyurka szeretője, miközben incselkedve hívja kedvesét.

Utóbbi ballada két sorát érdemes közelebbről is szemügyre vennünk, hogy megértsük, milyen helyzetekben konzerválhat(ott) a prozódiai kötöttség, s milyenekben nem. Ebből az archaikus szerkesztésmód egyéb szabályaira is következtethetünk.

(2) A nagy hegyi tolvaj (Kallós 1973a, 107–109.) <Lészped, 1955

*Mert most es odavan keresztút állani.
Keresztút állani, ermén papat elni,*

A jelöletlenségnek ugyanis voltak bizonyos aspektuális mellékjelentései is, leginkább az igenévvel kifejezett cselekvés folyamatosságának (és így egy-

⁷ A folklórszöveg-részletek forrásjelölő sora (idézet sorszámával) abban az esetben tartalmazza az adatközlés helyét, az adatközlő nevét és születési évét, ha azt az idézett forrás-mű feltünteti.

úttal befejezetlenségének) középpontba állítása. A szószerkezet igenévi alaptagja (régense), a főnévi igenév (infinitívusz), mint latin neve is mutatja, eleve határtalan egy ragozott igealakhoz képest, hiszen sem időbeni, sem módbeli kötöttsége nincs. Ráadásul ezekben a szerkezetekben szinte kizárólag igekötő nélküli, tartós, de legalábbis befejezetlen cselekvést jelölő ige állhat. Így tehát többszörösen is elvárható és érthető, hogy a grammatikai kényszer a lehetséges kontextuális párhuzamot is felülírja. Nem is tehet mást: alapvető tény, hogy a prozódiai és más konzerváló erő által megőrzött folklórnyelvi archaizmus helyes nyelvtani forma, tehát nem arról van szó, hogy a prozódia kényszerített ki szokatlan, netán agrammatikus formákat, hanem épp fordítva: a prozódia őrizte meg a régiséget, olyan formákat, melyek később kötetlen pozíciókban a bekövetkező nyelvváltozások miatt eltűntek.

Folklórnyelv-történeti példáinkban szépen nyomon követhetjük mindezt. Különösen érdekes és részben egyedülállóan archaikus tárgyjelöletlenséget őriz egy tizenharmadik századi, vihart űző imádság. (Formáját tekintve apokrif ima, funkcióját tekintve ráolvasó, a keresztény-pogány kevert tudatú szövegek érdekes példája.) *Kösziklák rontani* sorában egészen ritka, többes számú jelöletlen tárgyat látunk (a szöveget elemző és közlő Jankovics kösziklák[nak] betoldása a különleges jelöletlen tárgy fel nem ismeréséből fakadó *lapsus*, a részeseset (datívusz) feltételezése itt tartalmi, prozódiai, nyelvtörténeti és tipológiai okból is erősen kétséges).

(3) Archaikus apokrif ima (Jankovics 1981: 330)

Ez szot monda pokol Szél, pokol Eseö, pokol Fergetegh,

***Enis megjek büneos Adam feoldere termeo szem teordelni,
aldot buza veszteni,***

ez szot monda Urunk Jesus Christus,

*poronczolok az en mennyey Szent Attyamnak szajabol szarmazott
Szent ighjjivel, szent hatalmaual,*

hogj ne mehes, hanem teryj el inset,

s menny el kegetlen kietlen keo szal rontany,

fürteos fenyeo teordelni,

keo sziklak[nak] rontani.

(4) példáján egy Vadrózsák-népdalban látunk hasonló jelenséget. Figyelemre méltó időrendileg, hogy a moldvai anyagban Kallós Zoltán korai és ké-

sőbbi gyűjtéseiben is megjelenik ez az igen archaikus szerkesztésmód, azaz itt idő(s)ebb), széles repertoárú adatközlők esetében még a XX. század második harmadáig is megőrzött archaizmust látunk, vö. (5, 6).

(4) Népdal (Krizsa 1863, 45. vers)

*Ahol a guzsalyból gyakron tüzet tősznek,
Egy küs fonal fonni csépnyelet keresnek,*

(5) Népdal (Kallós 1973b, 117–118.) <Klészse, 1955, Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa

*E legiények nyárba mennek kaszálni,
Télbe mennek ez erdőbe favágni.*

(6) Görög Ilona (Kallós 1971, 421–425.) <Klészse, 1955

„Anyám édesanyám,
Eresszen el engem **arany guzsaly látni,**
Ezüst orsó látni.”

„A nagy hegyi tolvaj” és „Görög Ilona” balladájában, A Kriza és Kallós lejegyezte népdalban egyértelműen nem-perfektív aspektusú verbum infinitummal van dolgunk, amelyek többsége ráadásul duratív is. Ahol ez az aspektuális feltétel nem teljesül, ott jelölt tárgy áll, pl. (2) második sorában.

A következő jelöletlen tárgyas infinitívuszi példák már archaikus imákból származnak, melyek eredeti gyűjtési időpontja sok esetben 100–120 évvel későbbi, mint a legkorábban gyűjtött, idézett ballada- és népdalvariánsoké. Az apokrif archaikus imákban való megőrződést további konzerváló tényező is segítette: a szöveg spirituális tartalma.

(7) 3. imádság, (Erdélyi 1976, 104.) <Kallós Zoltán <Lészped, 1971, Harangozó Jánosné Bartos Margit, sz. 1901.

*Elindula bódugságos Szűz Mária az ő áldott szent fiával,
Fehér fátyoljával,
Három szál gyortyájával a szent templomba **misehallgatni***

(8) 106. imádság (Erdélyi 1976, 377) <Tengőd, 1970, Kovács Józsefné Horváth Ilona, sz. 1913.

*Hadd mennek
Úr színe látni,
Szent sebeit kötni...*

(9) *Archaikus ima* (Takács 2001, 144.) <Pottyond, 1996, Varga Ignácné Kovács Ágnes sz. 1916.

Nyiccs kaput, angyal,

Nyujcs kezet, Mária,

Mer' most megyek örök vendég fogadni,

Békesség szerzeni,

Aranyház csináltatni,

Kivel aranyos, belül irgalmas,

Lássunk a példák között egy műfaji szempontból különleges ritkaságot: Vikár Béla egy századfordulón gyűjtött somogyi mondókaváltozatban is talált még hasonló archaizmust.

(10) *Kiszámoló* (Vikár 1905, 254.) <Csököly

Elmöntem én a szőlőrül

Szöllő-csipögetni,

Utánam gyütt az én bátyám

Engöm verögetni.

Ezek a főnévi igenév előtt álló jelöletlen vonzattárgyas szerkezetek legtovább és leginkább a keleti nyelvjáróterületen gyűjtött archaikus balladavariánsokban és az erősen hagyományörző nyelvezetű apokrif imádságokban maradtak fenn, Erdélyi Zsuzsanna somogyi példái egy részében is moldvai születésűek voltak az imák tudói. A huszadik század második felében már a legidősebb mesélők repertoárjából is elkezdtek kikopni ezek a formák, sokan talán már értelmezhetetlennek, vagy egyszerűen saját nyelvi világuktól távol esőnek kezdték érezni ezt a típusú tárgyjelöletlenséget (erre nézve részletes esettanulmányt közlök *Folklór és nyelvtörténet* c. készülő könyvemben). A keleti nyelvjáróterületen grammatikai *survival*-ként Pozsony Ferenc több gyűjtésében is előfordul, sőt, mint fennebb említettem, egy-egy idiomatikus fordulatban még ma is hallható a főnévi igenév jelöletlen vonzattárggyal, elsősorban moldvai csángómagyar beszélők körében.

Pozsony Ferenc jegyezte le és tette közzé Furus Máténé Majlát Anna virasztóénekét, melyet 1982 tavaszán énekelt el egy idős zabolai ember virasztóján. Ebbe az idős asszony több balladatörédekét is beleszótt, melyekben a jelöletlen vonzattárgyas főnévi igenév többszörösen előkerül:

(11) Balladatöredék virrasztóénekekben (Pozsony: 1984, 43–52.) <Zabola <Furus Máténé Majlát Anna)

39. – *Hát apád hol vagyon, asszonykám, csillagom?*

– *Apám az erdőben, apró vessző vágni,*

Apám az erdőben, apró vessző vágni.

40. – *Hát anyád hol vagyon, asszonykám, csillagom?*

– *Anyám a faluban, apró csiprot venni,*

Anyám a faluban, apró csiprot venni.

41. – *Hát bátyád hol vagyon, asszonykám, csillagom?*

– *Bátyám a városban, apró csitkó venni,*

Bátyám a városban, apró csitkó venni.

42. – *Hát nénéd hol vagyon, asszonykám, csillagom?*

– *Néném a patakon, apró gúnya mosni,*

Néném a patakon, apró gúnya mosni.

A dél-bánáti Székelykevéen 1992-ben írta le egy 92 esztendőös asszony, László Erzsébet Mária imádságában e sorokat: *Mert most megyek Űrszínt látni, Örök vendég fogadni, Békesség szerezni* (Silling 2003, 352.). A legnagyobb utazás kapujában ezer évnél is idősebb nyelvtani formába öntötte mennyei reménységét.

Ezek a magyar folklórnyelvi archaizmusok azért is értékesek, mert hozzájuk hasonló infinitívuszi ige jelöletlen vonzattárgya + infinitívusz típusú szerkezet már korai kódexirodalmunkban is csak ritkásan fordul elő: *iouo eg nemberi... viz mereiteni* (MünchK. 87 va). Igaz, a latin *accusativus cum infinitivo* szerkezetnek (12) számtalan kódexirodalmi előfordulása van, utóbbi azonban szigorúan jelölt tárgyat tartalmaz, és mondatszerkezetében is alapvetően eltér a fentebb tárgyalt magyar típustól, ugyanis a *patrem* nem a *verbum infinitum*, hanem a *verbum finitum* vonzata.

(12) Latin

<i>vide-o</i>	<i>patrem</i>	<i>venire</i>
lát-PRS.SG1	atya+ACC	jön+INF
'atyámat látom jönni'		

Areális kapcsolatok: tipológiai párhuzamok a Volga–Káma–Belaja mentén. Kiterjesztett magyar nyelvtörténet?

A magyar szerkezettel tipológiai szempontból azonosat találunk a mari (cse-remisz) nyelvben, és ezek együttesen figyelemre méltó tipológiai hasonlóságot mutatnak a Volga–Káma–Belaja vidéke törökségi nyelveinek hasonló struktúráival. A mariban a *kimönék búzavirág szödni*-típusú forma a magyartól eltérően ma is élő. Az igenévi tárgy jelöletlensége a mariban nagymértékben függ az igeszemlélettől (igeaspektustól). Ha a szerkezet aspektusa folyamatos és/vagy befejezetlen (imperpektív), akkor a tárgy általában jelöletlen marad, ha viszont befejezett (perfektív), akkor a tárgy jelölt lesz. Ezzel gyakorlatilag megegyező aspektuális distinkciót figyelhettünk meg magyar folklórnyelvi példáinkban.

(13) Mezei mari köznyelv (Alhoniemi 1985: 48)

<i>Kapka</i>	<i>pačas</i>	<i>it</i>	<i>läk!</i>
Kertkapu [NOM]	nyitni	PRS.NEG.Sg2	megy.IMP

‘ne menj kapu[t] nyitni!’

(14) Mezei mari köznyelv (Galkin 1964, 45.)

<i>Плотник-влак</i>	<i>nört</i>	<i>чонаш</i>	<i>кая-т.</i>
Ács-PL	ház [NOM]	épít.INF	megy-Pl3

‘Az ácsok ház[at] építeni mennek’

(13) és (14) mari példáiban befejezetlen a cselekvés szemléletmódja, és a *kapka* ‘kapu’, *pört* ‘ház’ tárgyak nem kapnak tárgyragot. A szabályok azonosak a teljes mari nyelvterületen, a baskíriai mariig (legkeletibb mari nyelvjárásig) bezárólag:

(15) Baskíriai mari (Saypasheva < Pünž’er 3, 2014)

<i>musuljmanskij kladbis’ e</i>	<i>yoč</i>	<i>kaj-äš-na</i>	<i>olma</i>	<i>poγ-aš.</i>
muszlim temető	át	megy-PST1-1PL	alma	gyűjt-INF

‘A muszlim temetőn keresztül mentünk almát [tkp. alma] szedni’

A bolgár-török nyelvek közvetlen Volga–Káma-vidéki utódában, a csuvas-

ban, ezen túl pedig a kazányi tatárban is megtaláljuk a magyar és a mari *búzavirág szödni* szerkezet pontos tipológiai mását, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a tárgyjelöletlenség köre e nyelvekben már szélesebb és együttesen különbözik a jelenség magyar-mari disztribúciójától. A Volga–Káma–Belaja nyelvi areában, ahol kimutathatóan több mint ezer éve élnek együtt uráli és altáji nyelveket beszélők, a többi nyelvben (udmurt, tatár, baskír, csuvas) a tárgy grammatikai típusú határozatlansága általában véve a tárgy jelöletlenségét vonja magával, míg határozottsága a (tárgy)esetragos jelölést. Ezt Volga–Káma–Belaja-vidéki törökös tárgyjelöletlenségnek is nevezhetnénk, mely láthatóan jóval tágabb a magyar-mari igenévi, aspektuálisan kötött használatnál. A ragozott ige vonzattárgya is jelöletlen, ha a tárgy határozatlan (16), ellenben rögtön tárgyragos a vonzattárgy, ha kontextuálisan és/vagy grammatikailag határozott, pl. valamilyen deiktikus elemmel egészül ki (17, 18).

(16) csuvas köznyelv (Krueger 1961)

<i>epě</i>	<i>kěneke</i>	<i>il-tem</i>
én	könyv (NOM.ACC)	vesz-PRAETVxSG1

'könyvet veszek'

(17) csuvas köznyelv (Krueger 1961)

<i>kěneke-ne</i>	<i>vula-t</i>
könyv-ACC	olvas-VxSG3

'ő olvassa a könyvet'

(18) csuvas köznyelv (Krueger 1961)

<i>epě</i>	<i>sakă</i>	<i>kěneke-ne</i>	<i>ile-těp</i>
én	ez	könyv-ACC	vesz-VxSg1

'megvettem ezt a könyvet'

Összegezve tehát a grammatikai jelenség elég általánosan elterjedt az uráli és az altáji nyelvekben is⁸, ám a magyar folklórnyelvi archaizmusokkal tökéletesen pontos szerkezeti párhuzamot csak a mariban találunk, mint ahogy

8 Indoeurópai, nem gazdag névszóragozású, vagy éppen névszóragozás nélküli nyelvekkel való tipológiai egybevetés ugyan lehetséges, de nem vezet túlságosan messzire, hiszen a potenciális (formális) tárgyjelöletlenség pl. az olaszban vagy az angolban, ahol ma már gyakorlatilag nem létezik névszóragozás, szinte 100 %-os.

egyébként a magyarban és a mariban a tárgy jelöletlenségének teljes rendszere csaknem azonos. A következő csuvas és tatár példa mindenesetre az (1)–(15) példákkal azonos.

(16) Csuvas (Krueger 1961, 157., 203. < Paasonen 1949)

<i>Karta-na</i>	<i>laša</i>	<i>tít-ma</i>	<i>kay-nă.</i>
ménes-OBV	ló [NOM]	fog-INF	ment-PST.PTC

‘a ménesbe ló [lovat] fogni ment’

(17) Kazányi tatár (Poppe 1968, 138.)

<i>Эбу</i>	<i>чыг-ын</i>	<i>кит-те</i>	<i>сыер</i>	<i>сав-ар-га,</i>
Nagymama	menve-PRS.CVB2	indul-PST:3SG	tehén [NOM]	fejni-FUT.

PTC-DAT

<i>бабай</i>	<i>чыг-ын</i>	<i>кит-те</i>	<i>утын</i>	<i>яр-ыр-га.</i>
nagypapa	menve-PRS.CVB2	indul-PST:3SG	tűzifa	vágni-FUT.PTC-

DAT

‘Nagymama kimegy tehén [tehenet] fejni, nagypapa kimegy tűzifa [tűzifát] vágni.’

Ezen Volga–Káma–Belaja vidéki egyezéseket még érdekesebbé teszi a nyelvföldrajzi kontrollvizsgálat: a magyar jelenlegi és Kárpát-medencei történeti nyelvi környezetében a X. század után, azaz az érintkező szláv, germán és a neolatin nyelvekben-nyelvjárásokban nincs ilyen szerkesztésmód. A Volga–Káma vidékétől északra és nyugatra beszélt nyelvekben (finnugor nyelvek, orosz nyelvjárások) sem találjuk ennek pontos megfelelését. Nyelvföldrajzi szempontból, az egyáltalán lehetséges areális kontroll végeztével tehát egyértelmű, hol lehet keresni a magyar szerkesztésmód nyelvi kapcsolatait.

Ezek alapján a Volga–Káma–Belaja vidékére jutunk, az area keletebbi fele gyakorlatilag az Uráli déli átjáró tág környezete, ahol mindenképp számolnunk kell ősmagyar szállásterületekkel is, legalább a Kr.u. IX. századig.⁹ A lehetséges kezdő időpontot (az ősmagyaroknak tekinthető etnikum itteni jelenlétének kezdetét) jó eséllyel lehetetlen tisztán nyelvészeti módszerekkel meghatározni,

⁹ Nyilvánvalóan tovább is, a (baskíriai) keleti magyarok csoportjának nyomai az 1237-ben területüket érő mongol invázió után tűnnek el.

annál is inkább, mivel az area egyes altáji kontaktnyelvei ennél is későbbi keletűek. Azt a kérdést mindenesetre érdemes feltenni, hogy mikor jelenhettek meg ezen a vidéken a nomád nagyállattartó ősmagyarok itteni csoportjai? Véltetően jóval korábban a történeti szakirodalomban gyakorta felbukkanó Kr. u. VI. századnál (l. pl. Fodor 2009, 38–39.). Egyrészt a sztyeppei civilizációkat tekintve nincs értelme rigid birodalmi és etnikai határok, döntően egynyelvű közösségek feltevésének (vö. Csáji 2007, 20–34.), másrészt teljesen valószínűtlen néhány ezer éves távlatban Eurázsia területén szűk területen uráli vagy indoeurópai őshazát, majd onnan az evolucionista képlet szerinti, jól körülírható nyelvi-etnikai kirajzásokat feltételezni, mely szerint az ősmagyarok akár másfélezer éven át kizárólag az Urál szibériai oldalán lettek volna, majd kompaktan és viszonylag egyszerre tovább vándorolva megjelentek Európában. A valóság összetettebb, sokszínűbb, mozaikszerűbb kellett legyen a mai eurázsiai nyelvcsaládok születésében, hiszen azok nem egy körös-körül lakatlan, nyelvíleg néma Euráziában formálódtak! Ugyanígy etnikumok-nyelvek mozaikszerű egymás mellett élése jellemezte a sztyeppei nomadizálás övezetét is.

Tény az is, hogy ez a terület volt Julianus barát terminusával Magna Hungaria, a domonkosrendi szerzetes 1236-ban ezen a hatalmas területen, valahol a Volga-mentén találkozhatott a keleti magyarokkal.¹⁰ A keleti magyarság (egyik?) nagy tömbje is ezen a nagy kiterjedésű területen élhetett egészen a XIII. sz. közepéig, amikor a Magyarországot is majdnem elsöprő tatárjárás véltetően végzetes pusztítást okozott a „rég Magyarországon”. Mindenesetre a XVI. századtól a keleti magyarság itteni jelenlétére utaló közvetett nyomok is elfogynak.

Összességében tehát azok a nyelvi kölcsönhatások, melyeknek beszédes, szép példája az írásunkban részletezett főnévi igenév+jelöletlen vonzattárgy típusú, finaliszi funkciójú igeneves szerkezet, egyértelműen keletre, a jelzett areába, az Uráli átjáróig vezetnek minket. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy vizsgált folklórnyelvi archaizmusaink tökéletes tipológiai párhuzamát a mari

10 A domonkosendi szerzetesek utazását kétségbe vonó, a történeti dokumentumoknak el-
lentmondó elképzeléseket, ill. azok cáfolatát nem tisztem itt sorolni, ezt a vitát Györffy vé-
leményem szerint megnyugtatóan lezárta. (Györffy 1986, 7–57.).

nyelvben találtuk meg. Mindez fölveti az ősmagyar és az ősmari közti mélyebb nyelvi érintkezések kérdését is, ahogy azt is, hogy miért pont ebben a két, máig fent maradt nyelvben azonos a tárgyjelöletlenség rendszere, szemben ugyan-ezen area többi, ma is vizsgálható nyelvének (csuvas, tatár, baskír, udmurt) „törökös” tárgyjelöletlenségi disztribúciójával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alhoniemi 1985.** Alhoniemi, Alho: *Marin kielioppi*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Csáji 2007.** Csáji László Koppány: *A sztyeppe civilizáció és a magyarság*. Ómúltunk Tára 1. Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Budapest.
- Domokos 1990.** Domokos Pál Péter: *Múltbanézó*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Erdélyi 1976.** Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető, Budapest.
- Erdélyi 1999.** Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. (Harmadik, bővített kiadás) Kalligramm, Pozsony, 1999.
- Erdélyi 2015.** Erdélyi Zsuzsanna: *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Kalligramm, Pozsony, 2015.
- Faragó 1977.** Faragó József: *Balladák földjén*. Kriterion Könykiadó, Bukarest, 1977.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek. A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai 12*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020.
- Fodor 2009.** Fodor István: *Magyarország története. Őstörténet és honfoglalás*. Kossuth kiadó, Budapest, 2009.
- Galkin 1964.** Galkin, I. S.: *Istoricheskaja grammatika marijskogo jazyka I*. Mariskoje knizhnoje Izdatelstvo, Joskar-Ola, 1964.
- Györffy 1986.** Györffy György: *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Gyulai 1862.** Gyulai Pál: *Két ószékely ballada. Szépirodalmi Figyelő*, (1862) II. sz. 177–179, 193–197.
- Hoppál 2006.** Hoppál Mihály: *Gyermekijesztők*. In: *Hiedelem és hagyomány*. L'Harmattan, Budapest. 161–178.
- Jankovics 1981.** Jankovics József: *Négy archaikus ima. Irodalomtörténeti Közlemények*, 85. (1981) 3. sz. 329–331.
- Kallós 1971.** Kallós Zoltán: *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971.
- Kallós 1973a.** Kallós Zoltán: *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar*

- népballadák*. Magyar helikon, Budapest, 1973.
- Kallós 1973b**. Kallós Zoltán: *Új guzsalyam mellett*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
- Kelemen 1937**. Kelemen József: Egyedem-begyedem. Folklorisztikai és nyelvészeti tanulmány a kiolvasó gyermekversek kezdetéről. *Nyelvészeti Tanulmányok, VIII*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.
- Képes 1976**. Képes Géza: *Az idő körvonalai*. Magvető Kiadó, Budapest, 1976.
- Kiss Jenő 2018**. Kiss Jenő: A nyelvtörténetírás forrásai. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. 48–51.
- Kodály 1960**. Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Editio Musica, Budapest, 1960.
- Korompay 2017**. Korompay Klára: Szókészlettani vizsgálat az archaikus népi imádságok köréből: A középkori Grál-motívum kifejezőkincse. In: Benő Attila et al. (szerk.): *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus három szimpoziумának előadásai*. Termini Egyesület, Törökbálint, 2017. 44–51.
- Kriza 1863**. Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I. kötet*. Steindl János biz., Kolozsvár, 1863.
- Krueger, John Richard 1961**: *Chuvash Manual: introduction, grammar, reader and vocabulary*. IUUAS 7. Indiana University, Bloomington, 1961.
- Meri 1976**. Meri, Lennart: *Hõbevalge*. Eesti Raamat, Tallinn, 1976.
- Pais 1971**. Pais Dezső: Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. (Archaikus és középkori elemek népi szövegekben). *Etnographia*, (1971) 3. sz. 365–367.
- Peegel 2006**. Peegel, Juhan: *Eesti vanade rahvalaulude keel*. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2006.
- Pomozi 2018**. Pomozi Péter: Igeidők és evidencialitás a TAM(E)-modell tükrében az ősmagyartól az ómagyarig. In: Balázs Géza–Minya Károly–Pölcz Ádám (szerk.): *Az idő szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2018. 231–241.
- Pomozi 2020**. Pomozi Péter: A történeti folklórlingvisztika nyelvtörténeti távlatai. In: Karácsony Fanni–Pomozi Péter (szerk.): *Néphagyomány és nyelvi hagyomány. A velünk élő hagyomány*. A Magyar Nyelv Múzeumáért Alapít-

- vány, Sátoraljaújhely–Széphalom. (Megjelenés alatt).
- Poppe 1963.** Poppe, Nicolas: *Tatar manual. Descriptive grammar and texts.* IUUAS 25. Indiana University, Bloomington – Mouton&Co. Hague, The Netherlands, 1963.
- Pozsony 1984.** Pozsony Ferenc: *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984.
- Saypasheva 2014.** Saypasheva, Anastasia: *Keleti (baskíriai) mari gyűjtés.* (Kézirat) 2014.
- Silling 2003.** Silling István: *Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003.
- Simonyi 1907.** Simonyi, Siegmund: *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik.* Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1907.
- Takács 2001.** Takács Sándor: *Aranykertbe aranyfa. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók.* Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Vikár 1905.** Vikár Béla: *Somogy megye népköltése.* Magyar Népköltési Gyűjtemény VI. Kisfaludy Társaság, Budapest, 1905.
- Voigt 2000.** Voigt Vimos: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* Universitas Kiadó, Budapest, 2000.
- Voigt 2011.** Voigt Vilmos: *Folklórlingvisztika.* e-nyelvmagazin.hu
<http://e-nyelvmagazin.hu/2011/03/19/folklorlingvisztika/>

RAFFAI JUDIT

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TEXTUALIZÁCIÓS ELJÁRÁSAI A 19. ÉS 20. SZÁZAD FORDULÓJÁN KÁLMÁNY LAJOS EPIKUS SZÖVEGEINEK TÜKRÉBEN

ABSZTRAKT: Kálmány Lajos (Szeged, 1852 – Szeged, 1919) a magyar folklorisztika kiemelkedő személyisége, a szegedi nagytáj kutatója volt. Munkáit, kutatási módszerét a magyar folklorisztika máig jelentősnek ítéli meg. Az első olyan néprajzi gyűjtőink közé tartozott, aki egy előre kialakított gyűjtési tervvel, tudatosan egy nagytáj területén folytatott terepmunkát, és aki a szóbeliségből kiindulva, a hitelesség kérdését szem előtt tartva, pontos nyelvjárási lejegyzésre törekedve közölte a szövegeit. Sokat tartózkodott a terepen, tudományos tevékenységét az ott megismert jelenségek, a szóbeli kultúra jellegzetességei formálták, ennek köszönhető, hogy életművében számos, ma már módszertani jelentőségű elemet fedezhetünk fel. A magyar folklorisztika egyes megítélései szerint a gyűjtési és textualizációs eljárásai a korabeli folklorisztikai kánonnal szakító módszereket mutatnak. Munkánkban Kálmány Lajos hagyatékát, ezen belül az epikus folklórszövegeket (leginkább meséket), illetve a róla szóló diskurzusokat tekintjük át Kálmány textualizációs eljárásai szempontjából. A konkrét szövegeket a korszak kontextusában vizsgálva arra keressük a választ, hogy Kálmány Lajos gyűjtői, archiváló és publikáló gyakorlatai megelőzték-e korát?

KULCSSZAVAK: Kálmány Lajos, történeti folklorisztika, mesekutatás, szövegrögzítés

A magyar néprajz a 20. század közepétől folyamatosan foglalkozott történeti szövegfolklorisztikával, viszont az utóbbi két évtizedben hangsúlyos lett az az irány, amely szisztematikusan a 19. századi mesekutató vizsgálatára fókuszál. „A hazai történeti mesekutató az utóbbi egy évtizedben élénkült meg, amit a szövegkiadások, forrásfeltáró és értelmező tanulmányok számának növekedése is jelez” – írta 2012-ben Gulyás Judit.¹ Ebben jelentős szerepe volt az MTA Néprajzi Kutatóintézet mesekutatóinak, az ELTE BTK Folklore Tanszékén történt kutatásoknak, az Etnoszkóp folyóirat körül csoportosult néprajzkutatóknak, valamint az erdélyi folkloristáknak. Ennek köszönhetően az elmúlt évtizedekben a 19. század legjelentősebb mesegyűjteményeinek a kutatása, forrásfeltárása és kiadása is megkezdődött, illetve megtörtént.² Ezek közül csak a legjelentősebbeket emelnénk ki: megjelent a *Sárospataki kéziratos mesegyűjtemény*,³ valamint Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye Benedek Katalin jóvoltából;⁴ Dékány Rafael alföldi mesegyűjteménye,⁵ az erdélyi Szabó Sámuelnek és gyűjtőkörének folklóranyaga Olosz Katalin szerkesztésében;⁶ Kálmány Lajos több mint száz éve kéziratban lévő alföldi népköltészeti gyűjteménye;⁷ Kriza János hagyatékának jelentős része Olosz Katalin és Szakál Anna kutatásának eredményeként;⁸ az Arany család mesegyűjteményének kritikai kiadása Domokos Mariann és Gulyás Judit munkájának köszönhetően.⁹ Nemcsak a 19. századi szövegtörzsek bemutatása történt meg, hanem ezekhez releváns folklorisztikai kutatások is társultak, több tanulmány, tanulmánykötet¹⁰ és doktori disszertáció is született a témában.¹¹ Ennek köszönhetően még többet tudunk a 19. századi mesekutatókról, szövegformálási eljárásairól, filológiai problémáiról.

1 Gulyás 2012, 324.

2 Gulyás 2012, 324–325.; Bárh 2012, 14.

3 Benedek 2003.

4 Benedek 2006.

5 Dékány 2004.

6 Szabó 2009.

7 Kálmány 2015.

8 Kriza 2012, 2013.

9 Domokos – Gulyás 2018.

10 Ezek közül a jelentősebbeket Gulyás Judit foglalta össze (Gulyás 2012, 325.).

11 Gulyás 2008.

ról. Ennek tükrében kívánom megvizsgálni a népmeseszövegek szempontjából a 19. század textológiai gyakorlatához szorosan kapcsolódó, de a 20. század folklorisztikájában is jelentős hatást kifejtő Kálmány Lajos (Szeged, 1852 – Szeged, 1919) gyűjtői és szövegközlési gyakorlatát. Mindezt segíti az is, hogy a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Kéziratgyűjteményében található Kálmány Lajos-hagyaték jelentős részének a digitalizálása a közelmúltban megtörtént, és a mindeddig rossz állapota miatt a kutatók számára elérhetetlen anyag tetemes része hozzáférhetővé vált.¹²

Kálmány Lajos életrajzi adatai

Kálmány Lajos folklorisztikai gyűjtéseivel – Kriza János *Vadrózsák* kötetére reflektálva – az alföldi népköltészet gazdagságára szerette volna felhívni a figyelmet: „Látva az idegen népektől elszigetelten élő székelyeknek az ősoktól öröklött kincsekhez való ragaszkodását, a mennyire módomban volt, hasonló helyzetben élő magyarokat kerestem fel az Alföldön, hogy a nép ajkán élő nyelvagyományokat segítsek megmenteni az enyészettől” – írta.¹³ Ennek értelmében Kálmány Lajos tudatosan az alföldi népköltészet előtérbe helyezése céljából többnyire egy nagytáj területén, Szegeden és a szegedi kirajzású bán-sági településeken folytatta a kutatásait. A szegedi nagytáj vizsgálata összefüggésbe hozható életrajzával is. Kálmány Lajos Szegeden született szegény felsővárosi tímárcsaládban. Elemi iskolái elvégzése után 1862-ben iratkozott be a szegedi piarista gimnáziumba, majd ezt követően a papi hivatást választva Temesvárra került teológiai tanulmányokra.¹⁴ Oktatási intézményeinek szellemisége kimondottan segítette a néprajzi érdeklődésének kialakulását.¹⁵ A temesvári papnevelde jelentős központja volt a korabeli délvidéki egyházi

12 <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.01.php?bm=1&kv=760208&nks=1> (Megttekintve 2020. 12. 11.)

13 Kálmány 1912, 38–39.

14 Kálmány Lajos életrajzáának részletes leírását Péter László kutatásaiból ismerjük (Péter 1952/a, 1952/b, 2008.).

15 Péter 1996, 2–3.

oktatásnak, ahol fontosnak tartották a leendő papok tudományos (többnyire történelmi) érdeklődésének kialakítását is, így az akkori Délvidéken szolgálót teljesítő papok közül többen a magyar tudományos élet aktív szereplőivé váltak „Kálmány Lajos is ezt a hagyományt folytatta 1875-ben történt pappá szentelése után. Első kápláni állomáshelye az Arad megyei Pécska volt, itt kezdte meg népköltészeti kutatásait.”¹⁶ 1877-ben az egyházi feletteseivel való összeütközése miatt Csanádapácára helyezték. Ezzel megkezdődött vándorlása, 1910-es nyugdíjaztatásáig, illetve 1911-es szegedi letelepedéséig tizenöt, többnyire a szegedi nagytájhoz kapcsolódó településen töltött be szolgálatot, sehol sem tudott sokáig megmaradni egyházi feletteseivel, illetve a település vezetőivel kialakult konfliktusai miatt. 1878-tól Battonyára, 1879-ben Szeged-Rókusra, majd Szajánba, 1880-ban Törökbecsére, 1881-ben Apátfalvára, 1882-ben Szőregre, 1885-ben Csanádpalotára, 1887-ben Mezőkovácsházára, majd Csókára, 1891-ben Magyarszentmártonra, 1892-ben Németelemérre, 1894-ben újra Csanádpalotára helyezték.¹⁷ Így lett „széles Bánátnak vándorlegénye”, akit „nem papnak teremtett az Isten.”¹⁸ Az állomáshelyein és a szomszédos településeken aktív népköltési gyűjtést folytatott, így 1875-től haláláig (1919) hét kötetet jelentetett meg¹⁹ (Kálmány 1877., 1878., 1881., 1882., 1891., 1914.), és számos hazai és nemzetközi folyóiratban publikált.²⁰ Halála után Móra Ferenc kezdeményezésére mostoha körülmények között lévő hagyatéka – „a könyvek, a kéziratok térdig borították a két szoba padlóját és a konyhát” – a budapesti Néprajzi Múzeumba került, illetve levelei, könyvei Szegeden maradtak a Somogyi-könyvtárban.²¹

Folklorisztikai munkásságának köszönhetően az autodidakta pap a magyar folklorisztika, illetve a Magyar Néprajzi Társaság egyik legmegbecsül-

16 Raffai 2015, 501.

17 Péter 2008, 129. Péter László felsorolását tovább pontosította Miklós Péter (Miklós 2002, 13.).

18 Bori 2002, 7.

19 Kálmány 1877, 1878, 1881, 1882, 1891, 1914.

20 Móra Ferenc az *Ethnographia* folyóiratban írt Kálmány Lajos munkásságát bemutató írása után *Bibliographia Kálmány Lajos munkásságáról* címmel közreadja Kálmány Lajos életében megjelent műveit (Móra 1919, 99.).

21 Móra 1919, 95.

tebb tagjává vált. Kortársai Kálmány Lajosban leginkább a néprajzi gyűjtőt tisztelték.²² Jómaga is elsősorban ezt a feladatot tartotta fontosnak. Erről tanúskodik Kálmány 1911 után Berze Nagy Jánoshoz írt befejezetlen levelei: „Ha ön a F. F. C.-ban jegyzéket akar készíteni a mesevariánsokról, nem szabad megfélemlenie a magyar sajtóságokról, nem szabad utánzónak lennie ott, hol nagyon is szembetűnő az idegen meséktől való eltérés. Néhányra majd a jövő évben megjelenendő gyűjteményemben én is rámutatok, de én ilyesmivel csak akkor foglalkozom, ha ki nem térhetek előle, nekem a fő feladatom a gyűjtés.”²³ Későbbi méltatói is gyűjtői munkájának jelentőségét hangsúlyozták. A Kálmány életművének kanonizációját elindító Ortutay Gyula első közzött foglalta össze jelentőségét 1941-ben, *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* című munkájában, ahol a következőket írta „[...] húsz évvel halála után valóban az egész magyar folklorisztika jól láthatja, hogy Kálmány, mint gyűjtő a legnagyobb magyar kutatók s a legszerencsésebb kezű gyűjtők közé tartozott.”²⁴

Kálmány Lajos gyűjtői gyakorlata

Kálmány Lajos 1875-ben indult gyűjtői gyakorlata sokban eltért a korabeli mintáktól. A 19. század gyűjtemények szerzői mesegyűjtésüket többnyire kiterjedt gyűjtőhálózat segítségével irányították.²⁵ A Kálmány Lajos-hagyaték áttekintésekor néhány tétel, valamint a kéziratokban található eltérő írásmód arra utal, hogy Kálmány Lajos is próbálkozott ezzel a módszerrel, viszont szövegeinek a többségét saját maga gyűjtötte és jegyezte le. „A mai értelemben vett néprajzi terepmunkához hasonlatos, in situ mesegyűjtés a korban nem volt jellemző. A megfigyelés, vázlat és emlékezés alapján történő mesejegyzés sokkal tipikusabb megoldás volt” – írta Arany László mesegyűjtése kap-

22 Raffai 2015, 499–500.

23 Kálmány Lajos levele Berze Nagy Jánoshoz. Somogyi-könyvtár, Szeged, MS 25/1994.

24 Ortutay 1941, 193.

25 Domokos 2015.

csán Gulyás Judit.²⁶ Kálmány Lajos viszont éppen ebben tért el a kortársaitól, folyamatosan a terepen élt, érdeklődését a terep formálta. Kéziratai azt mutatják, hogy terepmunkáját gyűjtési útmutatóval készítette elő.²⁷ Munkáit a korabeli tudományos normák ellenére ösztönszerűen a terepi gyakorlatból ismert szóbeliség törvényszerűségei irányították. E tudás hozadéka, hogy figyelmét a terepmunkák során már nemcsak a szövegekre összpontosította, hanem annak gyűjtési helyszínére és előadójára is, „felfigyelt arra is, hogy jó mesék, csak jó mesemondóktól gyűjthetők.”²⁸ A *Hagyományok* első kötetében tizennégy szöveget közölt egy névtelen egyházaskéri mesemondótól, a második kötetben viszont – amelynek a *Borbély Mihály mondása után* alcímet adta – Borbély Mihály egyházaskéri mesemondó ötvenegy szövegét tette közzé,²⁹ ezzel elsőként mutatott be egy magyar mesemondót. E munka kapcsán írta Berze Nagy János Kálmány Lajosról: „Ilyet csak az tud meglátni, ki a néppel mintegy közös életet él.”³⁰ Hasonló véleményen volt Ortutay Gyula is „Kálmány élete példa volt arra, hogy a gyűjtőnek egyik legfontosabb kötelessége a kutatatott közösség körében való élet, a velük együttélés.”³¹ Kálmány Lajos tevékenységének későbbi terepi kutatása, a „*Kálmány Lajos nyomában*” program is ezt bizonyította, a „tudós papra” történő visszaemlékezések is erről árulkodnak, Kálmány teljes odaadással vett részt néprajzi terepmunkáin, az adatközlőinél lakott és ilyenkor valóban együtt élt a falusi emberekkel. Erről tájékoztatnak Katona Imre, Tóth Ferenc és Beszédes Valéria 1970-es években,³² továbbá Fehér Viktor 2013-ban végzett kutatásai.³³

26 Gulyás 2018, 410.

27 Több kéziratban is található terepi munkára vonatkozó kérdések, de önálló néphitre vonatkozó gyűjtési útmutató olvasható az EA2857, valamint az EA 2858 számú tételknél.

28 Kovács 1961, 432–433.

29 Kálmány 1914.

30 Berze Nagy 1915, 105.

31 Ortutay 1941, 196.

32 Tóth 1975.; Katona – Bori – Beszédes 1976.; Beszédes 2019, 19.

33 Raffai 2015, 506.

Kálmány Lajos szövegközlési gyakorlata

Kálmány Lajos kéziratai azt mutatják, hogy a gyűjtései során – a kortársaitól eltérő módon – válogatás nélkül törekedett a terepen mesélt narratívumokat rögzíteni és közreadni. A teljességre törekedett, mégis nála is működött egyfajta szelekció. Borbély Mihály egész repertoárjának a közlését tűzte ki célul, de mégsem tudta ezt megvalósítani, mert „[...] több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál, vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni [...]” – így ezeket kihagyta.³⁴

Ez a fajta cenzúra Kálmány szövegjegyzési és publikációs módszereit is meghatározta. *Noé felesége átka folytán kopog a fejsze a fában* című mondát Kálmány Lajos először az Ethnographiában, majd *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban* című munkájában közölte, illetve beválogatta az *Alföldi gyűjtés* kéziratába.³⁵ A közlések között apró eltérések vannak a leírás és a szövegszerkesztés tekintetében. Tartalmi eltérés egy helyen tapasztalható: *A hogy tüzelt Nőjé, kapta az Ördög haragjába beleszellentett a tűzbe, azúta füstöl a tűz* formában olvashatjuk az *Alföldi gyűjtés* kéziratban, az Ethnographiában a következő alakban szerepel: *A hogy tüzelt Nőjé, kapta az Ördög haragjába ráf...ott a tűzbe, azúta füstöl a tűz*, míg az 1893-as közlésnél: *A hogy tüzelt Nőjé, kapta az Ördög haragjába (beleszellentett a tűzbe), azúta füstöl a tűz*. Egyéb más hasonló példákkal is találkozhatunk Kálmány Lajos-hagyaték áttekintésekor. Ezek a változtatások feltehetően a korabeli cenzúrárt tükrözik, illetve azt a szerkesztői eleve, amely módosította a normásértőnek, illetlennek számító szavakat. Ez a korabeli normák mellett részben a közönség átalakulásával magyarázható. Ennek kiigazítására többféle gyakorlatot alkalmaztak. Gulyás Judit említi, hogy Arany László megtartotta ezeket a kifogásolható szavakat, legfeljebb kipontozta őket.³⁶

Mind az alföldi, mind a szegedi identitás hangsúlyozásával összeköthető Kálmány lényeges elve, miszerint fontosnak tartotta a népköltészeti változatok

34 Kálmány 1914, II. VI.

35 Kálmány L. 1892, 81–82., 1893, 58., 2015, 343.

36 Gulyás 2018, 408–409.

vén, vagy mint ők mondják, urasán iparkodnak elmondani. Mondjam-e, hogy hatással van a mesemondóra, ha tanult embernek mesél? Urasán akar beszélni. Mindez pedig a szülője annak, – a mi megtörtént velem – hogyha az ember betűről-betűre irta is le az elmondása után az adatot, a mikor lenyomatva megjelent a meséje s felolvasták előtte, hogy így mondta-e? a felelet az volt: hogy ilyen formán, de nem egészen így.⁴⁰

A fenti stílusbeli átalakítások következtében, valamint a szövegek pontos lejegyzésének a lehetősége hiányában Kálmány kiadványai esetében sem beszélhetünk a 19. század végi és 20. század eleji epikus folklór hiteles, szó szerinti hűséggel való dokumentálásáról. Az ilyen módon rögzített népmeseszövegek gyűjtőmódszerének lényegére világított rá Kovács Ágnes, aki szerint a megjelenítés minősége nemcsak a mesemondótól és a hallgatóságtól függ, hanem a gyűjtőtől is, aki például más eredményt kap, ha „[...] kézírással kétségbeesetten próbálja követni az elhangzottakat, rögzíteni a szokatlan hangalakú szavakat, szórendet. Arra rendszerint már nem is futja az energiájából, hogy a gondolati tartalmat, a mondanivalót is kövesse, vagy a mesemondót élénk érdeklődésével, esetleg közbeszólásaival nagyobb erőkifejtésre ösztönözze. Ilyen körülmények között a feljegyzett mese nagyon halvány mása lesz a bármikor máskor elhangzott változatoknak, vagy éppenséggel a jobb mesemondó által lelkes hallgatóság előtt előadott népköltési alkotásnak.”⁴¹

Kálmány ugyan a körülményekhez képest a terepen az előadott változat pontos lejegyzésére törekedett, mégis a szövegek szóbeliségből írásbeliségbe való átváltása nem történhetett meg hitelesen. Hogy milyen módszerekkel és milyen mélységekben történt szövegalakítási gyakorlata, csupán a Kálmány Lajos-hagyaték vizsgálata, kéziratának és publikációinak összevetése mutathatja meg.

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Kéziratgyűjteményében őrzött Kálmány Lajos-hagyaték „mintegy 22 000 oldalnyi kézirat 215 tételben, EA 2761–2973, 10655, 13342, 14944, 19017 leltári számok alatt található.”⁴²

40 Kálmány 1914, I. VIII.

41 Kovács 2019, 122.

42 Forrai 2015, 16.

Ebből 91 tétel tekinthető meg a múzeum online gyűjteményében.⁴³ Ezeknek az online módon áttekinthető dokumentumoknak egy része füzetekből áll, de többségük papírlapokból. Állapotuk sok esetben rossz, megkopott, elszakadt, töredékes oldalakat tartalmaz. Az egymás mellé helyezett lapok kapcsolódása gyakran esetleges, habár a rendezetlen hagyaték gondozása megtörtént.⁴⁴ „A Kálmány-gyűjteményt jelenleg is a Kovács Ágnes által felállított rendben őrizzük. – írta Forrai Ibolya – A rendezett kéziratanyag főbb egységei: Kálmány Lajos levelezése; tanulmányok és tanulmánytöredékek; kiadásra előkészített műve: az *Alföldi gyűjtés*; kiadott műveiből származó töredékek; hatalmas népköltési gyűjteménye (műfaj szerinti csoportosításban: balladák, mesék, mondák, legendák, néphitadatok, szokásleírások, népszokások); saját gyűjtőfüzetei; levelező hálózata által összegyűjtött eredeti kéziratok füzetek; Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye Kálmány jegyzeteivel; Abafi-Aigner Lajos népköltési gyűjteménye.”⁴⁵ A hagyaték meseanyagát Kovács Ágnes tekintette át és rendezte az ötvenes években. Észrevételeiről így írt: „[...] meglepetést okozott számomra a hiteles népmese-gyűjtés első kezdeményezőjének tekintett Kálmány Lajos hagyatékának az áttanulmányozása. Kiderült, hogy Kálmány szövegei sem hitelesebbek, mint Aranyéi vagy Krizáé, csak – rosszabbak. Arany László kitűnő mesemondó volt, Kriza igen jó stílusú, Kálmány azonban sem az egyik, sem a másik. Szövegeit háromszor, négyszer is átírta [...]”⁴⁶

Kálmány Lajos munkamódszere volt, hogy folyamatosan kéziratok másolatokat készített a gyűjtéseiről. Az *Alföldi gyűjtés* szerkesztésével kapcsolatban jegyezte meg Forrai Ibolya: „Az anyagban egy-egy szövegről több, Kálmány által

43 Kutatásom alatt az online hozzáférhető kéziratokat tekintettem át a gyűjtőfüzetekre és a meseszövegeket tartalmazó kéziratokra fókuszálva: EA 2801. Meseszövegek I–III.; EA 2802. Meseszöveg, töredékek, feljegyzések; EA 2803. Meseszövegek, töredékek; EA 2806. Mesejegyzetek; EA 2808. Mesekatalógus, jegyzetek, gyűjtés I–II.; EA 2842. Gyűjtőfüzetek, meseszövegek; EA 2843. Gyűjtőfüzetek, dalszöveg, meseszöveg, jegyzetek; EA 2844. Gyűjtőfüzetek, dalszöveg, meseszöveg I–XVIII.; EA 2972. Gyűjtőfüzet töredék.

44 A Kálmány Lajos-hagyaték rendezetlenségéről, töredékes voltáról, állapotáról Kálmány halála után Móra írt (Móra 1919, 95.). A hagyaték történetét legutóbb Forrai Ibolya dolgozta fel (Forrai 2015, 16.).

45 Forrai 2015, 16.

46 Kovács 1961, 432.

írott kéziratos másolat is előfordul.”⁴⁷ Ez a munkamódszer jellemezte a korabeli folklorisztika szövegközlései (alakítási) eljárásait, erre utal Gulyás Judit megállapítása: „Egy népmese [...] nem csupán a szóbeliségben variálódik, hanem éppen a népköltészet értéké nyilvánítása, írásbeli rögzítése és nyilvánossá tétele miatt – legalábbis a 19. századi magyar anyagban – a textualizáció folyamányaként írásbeli szövegvariánsok sorozatával kell számolnunk.”⁴⁸ A kéziratok áttekintésekor e másolatok eltérő formái is feltűnnek. Részben grafitceruzával írt, nehezen olvasható, rövidítéseket is tartalmazó, gyors folyóírású, feltételezhetően terepen történt lejegyzésre utaló szövegeket találhatunk, ezeket neveznénk elsődleges változatnak. E szövegek oldalai számos alkalommal fekete tintával, illetve ceruzával át vannak húzva, talán jelölve ezek átmásolását. Több esetben a fenn említett szövegeknek a tintával szebben leírt, letisztult formájú változatával is találkozhatunk, gyakran több másolatával is, ezeket neveznénk másodlagos változatnak. A szövegek beazonosítása és összevetése alapján azt mondhatjuk, hogy a változtatások, amelyekre Kovács Ágnes is utalt, hangsúlyosan az elsődleges változatok tintával történt átírásakor történtek. Ez utóbbiak már többnyire megegyeztek a publikált szövegekkel. Milyen szövegalkítások történtek ebben a folyamatban? Kálmány Lajos az elsődleges változatnál csak részben jelölte a nyelvjárást. Megtalálhatók benne a szegedi nagytáj tájszavai és özö nyelvjárást mutatói szavai, de a későbbi átírásoknál kerültek ki a hiányjelek, a magánhangzó-jelölések többsége. Emellett változtat a kis- és nagybetűk használatán, valamint a szavak egybe- és különírásának tekintetében is. A szövegek tagolása, a párbeszéd jelölése és az írásjelek használata is a másodlagos változat alakítása közben történhetett meg.

Az elsődleges változatoknál sok mindent rövidítve írt le, a számokat nem betűvel, és a szavakat is néha rövidíti, például az ördögösvénaszszon helyett öv, *Jézus Krisztus* helyett *Kr. szerepel*.

Kálmány Lajos az elsődleges változatnál többnyire nem közölt címetek és a gyűjtés helyét sem tüntette fel, ezek az információk már csak a másodlagos változatnál jelennek meg, általában a szöveg alatt. Az adatközlő személyét mindkét formában elvéve jelöli.

47 Forrai 2015, 22.

48 Gulyás 2012, 335.

Több szöveg változatainak összevetése tartalmi eltéréseket is mutat. A szövegalakítás e folyamatnak a bemutatását példaként Kálmány Lajos által Borbély Mihálytól gyűjtött *A pingált szobák* mese szövegével illusztrálnám, amely elsődleges formában csak töredékes változatban található meg az EA 2802 *Meseszövegek, töredékek* című kéziratban. *A pingált szobák* mese ATU 314A (AaTh 314A A vitéz juhászegény I+II) + ATU 321 (AaTh 321 A vak öregek I) + ATU 505 (AaTh 506 A megszabadított királykisasszony III+IV) típuskombinációja, amelyet Kálmány Lajos a *Hagyományok* második kötetében jelentetett meg.⁴⁹ A kéziratban csak egy szakasza, a publikált változat 29. oldalától a mese végéig tartó része olvasható. A 1913-ban gyűjtött szöveg hiányossága indokolható Kovács Ágnes magyarázatával is, miszerint: „Kálmány Lajosról tudjuk, hogy 1906-ban szélütés érte, s hűdött kezének az írás nehezeére esett. Ezért a hosszabb mesékből csak részleteket tudott szó szerint leírni, a többit emlékezetből pótolta. Az így elkészített meséket azután újra meg újra leírta, motívumokat kihagyott, másokat pótolta, majd a nyelvjárást nem tartotta elég tökéletesnek, míg végre három-négyszeri átírás után a szöveget nyomdára késznek ítélte.”⁵⁰ Mégis a véleményem szerint a hagyaték töredékes volta okozhatja a mese első részének a hiányát, feltehetően a hiányzó részek elvesztek, ugyanis Kálmány az itt közölt szövegrészt egészében írta le, folyamatosan közölve, önálló egész oldalakon. Ennek a szövegrésznek az összevetése a publikált változattal azt mutatja, hogy Kálmány Lajos változtatott ugyan a szövegeken, de motívumokat nem hagyott ki és nem épített be újakat, valamint nem változtatott a mese menetén. Változtatásai többnyire a mesemondó vélt „hibáinak” a kiigazításából, továbbá szócserekből és pontosításokból álltak. Például Kálmány a Borbély által használt *ezüstparipa* kifejezést *ezüstszőrű paripára* cserélte, az *aranparipa* helyett *paripát* írt. Továbbá több alkalommal a *János* és a *vándorló* szavakat *vándorlegény* szóra javította ki. Ennek az okát csak találgatni tudjuk, lehet, hogy a szóismétlés elkerülése volt a cél, ugyanis a főhöst jelölő háromféle főnév folyamatosan cserélődik a szövegben. Ennek illusztrálása jól látható a lenti részletnél.

49 Kálmány 1914, II. 23–31.

50 Kovács 1961, 433.

Az EA 2802 *Meseszövegek, töredékek* című kézirat 40. oldalán olvasható a következő részlet:

„Hogy a lovak is mögszabadultak mög az öreg is mer elátkozottak vótak. Mikor a sárkánt legyöszték akkor átmöntek a másik firhang alá ott búcsúzott el az öreg a Jánostul mög a paripák is János adott az öregnek a vérös üngbül egy darabot, és az öreg magáhon vötte az öreg pedig adott a Jánosnak egy veszszöt, azzal útnak indult az öreg János is.”

A fenti szöveg a *Hagyományok* kötetben így szerepel:

„De hogy hogy a lovak is mögszabadultak mög az Öreg is – mert elátkozottak vótak – segítettek Jánosnak. Mikor a Sárkánt lègyöszték, akkor átmöntek a másik firhang alá, ott búcsúzott el az Öreg a vándorlólegéntül mög a paripák is. A vándorlólegén adott az Öregnek a vérös üngbül egy darabot, az Öreg pedig a vándorlólegénnek egy veszszöt, azzal útnak indult az Öreg is, a vándorlólegén is.”⁵¹

Új mondatok beékelésére csak elvétve került sor, ezek célja a mese történetének a pontosítása lehetett. A fenti szövegrész elejére így kerül be a *segítettek Jánosnak* rész. De egyéb esetekkel is találkozhatunk, például Kálmány a történet jobb megértése végett beékeli az „Ez mind a firhang alatt lácczik a piktoroláson” mondatot, valamint a narratíva újramesélésekor, az elsődleges történet kihagyott részeit, amelyeknél újra ismétli a korábban elmondottakat: Pédaul a „Mögén másik firhang alá mönnek, ott mán viszi a víz a hordót” szövegrész után betoldja „a vándorlólegént mög a királnál keresik, de séhun sé tanálik. Másik firhang alá mönnek, ott látik, hogy gyünnek a kérők: herczegök, grófok, nagyülepü tótok mög válogatott cigán gyerökök, de a kiráلكisaszszon nem akar égyikhön sé férhönmönni.”⁵² Emellett a szöveg átírásakor ritkábban a szövegrészek elhagyása is megjelenik. Érthetetlen például, hogy a vizsgált mese befejező szakaszát miért hagyta el Kálmány, hiszen az részben olvashatatlanul, de az elsődleges szövegben szerepel.

51 Kálmány 1914, 30.

52 Kálmány 1914, 30.

Összefoglalás

A fentiek azt mutatják, hogy Kálmány Lajos textualizációs módszere nem volt újszerű, leírásai a 19. századi szövegalkotási módszerhez igazodtak. Ennek okát Gulyás Judit megállapításával lehet magyarázni, aki egy kiegészítő szempont-ra hívja fel a figyelmet a 19. századi szövegközlésekkel kapcsolatban. Szerinte a „[...] szövegváltoztatások nem csupán – egyébként kétségtelen – ideológiai, esztétikai normák érvényesítéséből fakadtak, hanem magából a médiumváltásból is, mivel szóbeli szövegeknek az írásbeliség közegébe való áthelyezése során nem biztosítható a totális autenticitás, a legjobb szándékok és a lehető legtökéletesebb szakmai tudás és technikai feltételek mellett sem. Ez meglehetősen triviális állítás, mégis, úgy hiszem, érdemes felhívni rá a figyelmet, mellőzöttsége okán. Az akár egy vagy több órán át tartó, a közönséggel interakcióban folytatott, a nonverbális kommunikációra is építő mesemondás írásbeli reprezentációja, a szóbeli előadásból az írásban rögzített szöveg előállítás nem egyszerű és nem is magától értetődő eljárás, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy korszakunkban hang- és képrögzítési technikák és eszközök értelemszerűen még nem léteztek, így a szövegrögzítés elsődleges és egyetlen formája a kéziratos (majd esetenként nyomtatott) írásbeliség volt. Egy mese a szóbeliség-írásbeliség médiumváltás során különböző fázisokon mehetett keresztül, különféle funkciójú írásos szövegek készülhettek a szóbeli előadás nyomán (feljegyzés, vázlat, újraírás, másolat, tisztázat stb.), és változatos technikák tették lehetővé azt, hogy e médiumváltás történetileg véghezvihető legyen.”⁵³

Ennek tükrében elmondható, hogy Kálmány Lajos újszerűsége gyűjtési gyakorlatában kereshető. Egy nagytáj területén történő terepmunkája módszertanilag kapcsolódik a későbbi néprajzi gyűjtők módszereihez, akik egy előre kialakított gyűjtési tervvel, tudatosan egy adott területén folytattak terepmunkát, a szóbeliségből és a terepen észlelt jelenségekből kiindulva hoztak adatokat. Kálmány Lajos a szövegrögzítéskor és lejegyzéskor a hitelesség kér-

53 Gulyás 2012, 334.

dését szem előtt tartva, pontos nyelvjárási lejegyzésre törekedett, de a korabeli körülmények szerint átalakítva, pontosított változatban közölte a szövegeit. A mesekutató területén a mesemondó személyét előtérbe helyezve megelőzte a korát, viszont textológiai gyakorlata a 19. század módszereihez igazodott. Ennek ellenére Kálmány Lajos szerepe a magyar folklorisztikában kiemelkedő, egyet lehet érteni Voigt Vilmossal, miszerint a „19. század végétől legjelentősebb gyűjtői és publikálói gyakorlatot a vidéki pap, Kálmány Lajos alakította ki. A néphez közel férkőző gyűjtő, akinek elve az, hogy a folklorista ne válogasson, ne a maga ízlésével helyettesítse a folklór alakulástörvényeit. Gyűjtött egyetlen tájegységről, egyetlen adatközlőtől, és például állatmese-publikációi arra is valának, hogy valamilyen rendszerezett útmutató nyomán dolgozott.”⁵⁴

54 Voigt 1980, 33.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárth 2012.** Bárth Dániel: Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp*, 2. (2012) 1. sz. 9–21.
- Benedek 2003.** *Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kézirat mesegyűjtemény (1789)*. Közzé teszi: Benedek Katalin, L'Harmattan, Budapest, 2003.
- Benedek 2006.** *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kézirat folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1845–1858*. Közzé teszi: Benedek Katalin, Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- Berze Nagy 1915.** Berze Nagy János: Kálmány Lajos új mesegyűjteménye. *Ethnographia*, XXVI. (1915) 93–115.
- Beszédes 2019.** Beszédes Valéria: Kálmány Lajos és Borbély Mihály nyomában, Temesközben a hetvenes években. In: Szőke Anna (szerk.): *Csóka, Szanád, Bijodra, Černabara, Věrbica. Kálmány Lajos halálának 100. Évfordulójára szervezett emlékkonferencia tanulmánykötete*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka, 2019.
- Bori 2002.** Bori Imre: Feljegyzések. „Széles Bánátnak vándorlegénye”, akit „nem papnak teremtett az Isten”: Kálmány Lajosról II. *Magyar Szó*, 59. (2002) 180. sz. 7.
- Dékány 2004.** Dékány Rafael: A pityke és a kökény. In: Kriston Vízi József (szerk.): *Dékány Rafael válogatott népmeséi az 1880-as évek második feléből*. Argumentum, Budapest, 2004.
- Domokos 2015.** Domokos Mariann: *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
- Domokos – Gulyás 2018.** Domonkos Mariann – Gulyás Judit (szerk.): *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kézirat mesé- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas Kiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2018.
- Forrai 2015.** Forrai Ibolya: Kálmány Lajos népköltési hagyatéka a Néprajzi Múzeumban. In: Forrai Ibolya – Raffai Judit (szerk.): *Kálmány Lajos: Alföldi*

- gyűjtés*. Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 9–23.
- Gulyás 2008.** Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. (Artes Populares 23.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2008.
- Gulyás 2010.** Gulyás Judit: „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- Gulyás 2012.** Gulyás Judit: A magyar történeti mesekutatás. *Ethnographia*, 123. (1912) 317–343.
- Gulyás 2018.** Gulyás Judit: Arany László meseértelmezése. *Etho-lore, MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, XXXV. (2018) 405–456.
- Kálmány 1877.** Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból*. I. Réthy Lipót és fia, Arad, 1877.
- Kálmány 1878.** Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból*. II. Réthy Lipót és fia, Arad, 1878.
- Kálmány 1881.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. I. *Ős Szeged népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad, 1881.
- Kálmány 1882.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. *Temesköz népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad, 1882.
- Kálmány 1891.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. III. *Szeged vidéke népköltése*. Bába Sándor könyvsajtója, Szeged, 1891.
- Kálmány 1912.** Kálmány Lajos: Vértint való testvérek. *Ethnographia*, XXIII. (1912) 38–46.
- Kálmány 1914.** Kálmány Lajos: *Hagyományok. Mesék és rokonneműek*. I. *Borbély Mihály mondása után*. II. *Néphagyományokat-Gyűjtő Társaság*, Vác, 1914.
- Kálmány 2015.** Kálmány Lajos: *Alföldi gyűjtés. Közé teszi: Forrai Ibolya – Raffai Judit*, Balassi Kiadó, Budapest, 2015.
- Katona – Bori – Beszédes 1976.** Katona Imre – Bori Imre – Beszédes Valéria: *Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése. (A kötet végén Borbély Mihály gyermekeinek meséivel.)* Fórum, Újvidék, 1976.
- Kovács 1961.** Kovács Ágnes: Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia*, 72. (1961) 430–444.
- Kovács 2019.** Kovács Ágnes: *Tanulmányok a mesemondásról*. Hagyományok Háza, Budapest, 2019.

- Kriza 2012.** Kriza János: „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* Közzé teszi: Szakál Anna, Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2012.
- Kriza 2013.** Kriza János: *Vadrózsák II. Erdélyi néphagyományok.* Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2013.
- Móra 1919.** Móra Ferenc: Kálmány Lajos halála. *Ethnographia*, XXX. (1919) 94–99.
- Ortutay 1941.** Ortutay Gyula: Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. *Szellem és Élet*, IV. (1941) 4. sz. 192–202.
- Péter 1952/a** Péter László: *Kálmány Lajos. Egy nagy magyar folklorista élete.* Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952.
- Péter 1952/b.** Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. (Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I.) Közzé teszi: Péter László, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest. 1952. 5–69.
- Péter 1996.** Péter László: *Piarista seregszámla.* Elhangzott 1996. július 1-jén a szegedi piarista iskola 275 éves fennállása alkalmából a Szegedi Nemzeti Színházban rendezett díszelőadáson. 1996. http://www.szepe.hu/files/u3/peter_laszlo-piarista_seregszaml.pdf; a letöltés időpontja: 2014. 11. 12.
- Péter 2008.** Péter László: *Kálmány Lajos. Válogatott tanulmányok.* Bába és Tár-sai–Kálmány Lajos Közművelődési Egyesület, Szeged–Pécska, 2008.
- Raffai 2015.** Raffai Judit: Kálmány Lajos. In: Forrai Ibolya – Raffai Judit (szerk.): *Kálmány Lajos: Alföldi gyűjtés.* Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 499–514.
- Szabó 2009.** Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely, 2009.
- Tóth 1975.** Tóth Ferenc: *Kálmány Lajos nyomában. Az észak-bánáti népballedék élete.* Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1975.
- Voigt 1980.** Voigt Vilmos: A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai. *Hungarológiai Közlemények*, XII. (1980) 42–43. sz. 29–47.

RAFFAY ANDREA

EGY VILÁGHÍRŰ MAGYAR ÍRÓNŐ, BÁRÓ ORCZY EMMA ÉS A VÖRÖS PIMPERNEL

ABSZTRAKT: A tanulmány célja a magyar irodalom-történetírás által eddig elhanyagolt Orczy Emma bárónő konzervatív szemléletű munkásságának bemutatása. A tanulmány ismerteti a bárónő műveit, különös tekintettel A Vörös Pimpernel és a Pimpernel Erdélyben című, legnagyobb, a magyarok szempontjából legfontosabb írásaira, azok eszmetörténeti hátterére s életrajzi adalékokat is tartalmaz a bárónő és édesapja, Orczy Bódog báró regényes életútjával kapcsolatban. Orczy a magyar nemzettudatot erősítő művei a magyar történelemben végbemenő folyamatok és a két nagy eszmetörténeti irányzat (konzervativizmus és liberalizmus) megértéséhez is közelebb viszik az olvasót, ezáltal írásai megismerése minden művelt magyar embernek önmaga iránt való kötelessége. E tanulmány pedig – az Orczy Emma bárónő által megteremtett, a magát ma is, a bárónő idejében is kivételesen kevés számban képviseltető típusnak, a gentleman mintaképének, vagyis a Vörös Pimpernelnek bemutatásával – ehhez kíván hozzájárulni.

KULCSSZAVAK: Orczy Emma bárónő, Eszmetörténeti irányzatok, Nagy Francia Forradalom, Orczy Bódog báró, Konzervatív szemléletű irodalmi munkásság, Konzervativizmus, Liberalizmus, *A Vörös Pimpernel*, *Pimpernel Erdélyben*, A gentleman mintaképe.

1936 áprilisában egy akkor már világhírű, külföldön élő magyar asszony huszonkét esztendei távollét után férjével, Mr. Henry Montague Barstow-val együtt Budapestre érkezett hűsvétra.¹ Ez az asszony az angol nyelvterület akkori legnagyobb sikerű írói között kivételes helyet foglalt el, s munkáit a világ minden nyelvére lefordították.

A *Vörös Pimpernel* című regénye és a belőle származó regénysorozat addigra utol nem ért példányszámrekordot állított fel. Ez az asszony Orczy Lőrinc báró² ükunokája és Jósika Miklós báró³ oldalági leszármazottja, Orczy

1 Báró Doblhoff 1936, 2.

2 Orczy Emma bárónő művészi hajlamait édesapja mellett Orczy Lőrinc bárótól is örökölte, aki nemcsak főispán és tábornok, hanem költő is volt: 1718-ban született Tarnaörsön, verseit Révai Miklós adta ki 1787-ben és 1789-ben. Költészetének fő tárgyai a szegények iránti emberséges érzület, hazája sorsa és a józan megelégedés. Költeményei erős francia és latin hatást mutatnak. Katonai és közeleti pályafutása után birtokán gazdálkodott. Pesten hunyt el, 1789-ben. Életrajzi adatainak lelőhelye: Dormándi – Juhász 1936, 2990–2991.; Kenyeres 1982, 321–322.

3 A bárónő írói képességeit az erdélyi főnemesi családból származó Jósika Miklós bárótól, a magyar regényirodalom egyik megteremtőjétől örökölte, ki a Walter Scott-féle leíró iskola tevékeny híve volt, emellett verseket, drámákat is írt. 1794-ben született Tordán. A kolozsvári piarista gimnáziumban tanult 1811-ig, majd katonai pályára lépett. 1813–14-ben Itáliában élt, részt vett a franciák elleni hadjáratban, s 1814-ben Itáliában főhadnagy lett, majd az 1815-i hadjáratban eljutott Párizsba. 1818-ban kilépett a katonaságból és megnősült, majd hosszú ideig többnyire erdélyi birtokán tartózkodott. Első versei 1828–29-ben a Felső-Magyarországi Minervában jelentek meg. 1831-ben Pesten korának neves íróival és politikusaival kötött ismeretséget, s az 1830-as évektől kezdve a politikai élet iránt is egyre nagyobb érdeklődést mutatott. Az 1834. évi erdélyi országgyűlés összehívásától barátja, Wesselényi Miklós báró oldalán az ellenzék soraiban harcolt. 1835-től az MTA levelező tagja, majd a (korabeli helyesírással) Kisfaludy-Társaság 1836-os megalakulásával annak alapító tagja, 1841-ben pedig első elnöke lett. 1847-ben elvált első feleségétől Kállay Erzsébettől, s ugyanabban az évben nőül vette báró Podmaniczky Júliát, aki élete végéig hűséges társa maradt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, mint felsőházi tag, a Honvédelmi Bizottmány tagjává nevezetett ki, e minőségben követte a magyar kormányt Debrecenbe, majd Szegedre és Aradra, Kossuth Lajos kormányzósága alatt a kegyelmezési legfőbb törvényszék tagja volt. A forradalom leverése után Brüsszelbe menekült, ahol neje csipkekereskedést nyitott, ő maga pedig regényírói pályáját folytatta. Később Drezdába költöztek, s a báró ott hunyt el 1865. február 27-én. Halálos ágyán mondta tollba *Emlékiratait*. Munkái a magyar irodalom örökbecsű darabjai. Irodalomtörténeti jelentősége, hogy a történelmi regény művészi szintre emelte, valamint a romantikus, kalandos történelmi regény területén is sikerrel alkotott. Jósika Miklós báró életrajzi adatainak lelőhelyei: Somogyi 1881, 615–616. (ezen forrásban szereplő adatok óvatosan kezelendők: Jósika báró születési évszámaként helytelenül az 1714-es esztendő szerepel benne, halálának napját pedig febru-

Bódog Félix báró és az ősrégi erdélyi családból származó czegei Wass Emma grófnő leánya, a külföldi magyarságnak páratlanul érdekes alakja, az 1865. szeptember 23-án született Orczy Emma bárónő volt. Életének története, nyilvános szereplése, hazájával szemben való magaviselete egyaránt legfigyelemreméltóbb irodalmi alakjaink közé emeli, annak ellenére, hogy műveit angol nyelven írta.

A bárónő a hosszú, külföldön eltöltött élet után is magyar maradt, anyanyelvét sem felejtette el. „Még a férjem is megtanult magyarul, pedig ő telivér angol! Nagyon szeretem nyelvünket, pedig ez a nyelv az oka, hogy a világ nem ismeri eléggé a magyarokat, a magyar tehetségeket, a magyar jó tulajdonságokat.”⁴ – nyilatkozta a budapesti látogatása alkalmával vele készített interjúban, mely *Az Est* 1936. április 12-i számában jelent meg.

Sokmillió olvasója közül azonban csak kevesen sejtették, hogy „a legnagyobb élő angol romantikus” tizenöt éves koráig egy szót sem tudott angolul. Valójában „The Baroness Orczy” meglepő fordulatokkal, küzdelmekkel, tehetsége soha nem sejtett diadalával teli élete is egy regényhez, egy tipikus Orczy-regényhez hasonlatos.

Orczy Emma bárónő Heves megyében, Tarnaörsön született, saját elmondása szerint „az ország legmagyarabb szívében.”⁵ Az életrajzi, művészeti-irodalmi lexikonokban a szeptember 27-i születési dátum terjedt el,⁶ míg a bárónő születési anyakönyvi kivonatában a szeptember 23-i dátum szerepel születésének napjaként feltüntetve.⁷

A *Magyar életrajzi lexikon* alapján⁸ a bárónő édesapja, Orczy Bódog báró 1870 és 1873 között a Nemzeti Színház igazgatója, majd a Filharmóniai Társulat ügyvezetője volt, más források⁹ szerint a király 1871 tavaszán nevezte ki Zichy

ár 17-re teszi, valamint egyéb adatokat is pontatlanul közöl); Kenyeres 1967, 819–820.

4 Báró Doblhoff i. m.

5 Uo.

6 Lásd: Király – Szerdahelyi 1984, 686.; Szinyei 1903, 1340.; Éber – Gombosi 1935, 235.; Kenyeres 1982, 321.

7 Lásd: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DFP1-6?cat=48676>; a letöltés időpontja: 2020. november 29.

8 Kenyeres 1982, 320–321.

9 Supka 1935, 303.

Antal¹⁰ helyébe a Nemzeti Színház igazgatójává, majd intendánsává. Megint más források, például a *Pesti Napló* 1911. 11. 26-i számában olvasható cikk szerint 1869-ben nevezték ki az állami színház teljes hatalmú intendánsává.¹¹ Annyi bizonyos, hogy báró Orczy Bódog a hetvenes években intendánsa volt a Nemzeti Színháznak, ahol akkor még az Opera is működött.

Az intendáns jó szándékú, művészetpártoló ember volt,¹² aki az opera színvonalának emelésére és Richard Wagner zenéjének hazai meggyökereztetésére törekedett, s maga is inkább zenével foglalkozott. Előadásra érett operái is voltak, melyek közül mindössze egy került színpadra 1880 táján, Londonban.¹³

A báró egy alkalommal egy vendégszereplő külföldi énekesnő előtt negatív kritikát fogalmazott meg a magyar drámai színészetéről, ez pedig nyilvánosságra került és a színészek fölháborodásukban sztrájkot rendeztek. A kínos ügyet nagy nehezen elintézték ugyan, de újabb botrány támadt, minek következtében az intendáns lemondott, és állását hamarosan báró Podmaniczky Frigyes foglalta el.¹⁴ Orczy Bódog báró örökre elhagyta Magyarországot, családjával együtt külföldre költözött: „Tizenöt éves koromban kerültem külföldre; először Belgiumban nevelkedtem, azután Angliában.”¹⁵ – emlékezett vissza később leánya,

10 Zichy Antal 1823-ban született a Somogy megyei Zalán. 1847–48-ban Moson vármegye aljegyzőjeként volt követ az országgyűlésen, s ebben az időben kezdett el az írással foglalkozni. 1861-ben országgyűlési képviselő lett, s 1865-től többször is megválasztották, majd a főrendiház tagja lett. Írt elbeszéléseket, elégiákat, satírákat, esztétikai értekezéseket, történelmi tanulmányokat. Két nagy kötetben írta meg gróf Széchenyi István életrajzát, az Akadémia megbízásából összegyűjtötte és kiadta naplóit, beszédeit, följegyzéseit, hírlapi cikkeit. Lefordította Lessing *Bölcs Náthán*-ját. Tagja volt a Kisfaludy-Társaságnak, az Akadémiának pedig tiszteletbeli tagja. 1898-ban hunyt el Budapesten. Életrajzi adatainak lelőhelye: Asztalos – Bálint – Bálint 1930, 232. A XIX. század több jeles közéleti személyiségével, például az irodalomtörténész, író-költő, egyetemi tanár Gyulai Pállal is kapcsolatban állt. A *Vasárnapi Ujság* 1866. október 14-i számának 490. oldalán jelent meg Zichy Antal tollából egy írás, *Elegia. Gyulai Pálnak, – neje halálára* címmel. Lásd: Zichy 1866, 490.; valamint Gyulai Pálné Szendrey Mária 1866. szeptember 10-én bekövetkezett haláláról ld. bővebben: Raffay A. 2020, 454–462.

11 Tábori 1911, 36.

12 Orczy Bódog báró történetét ld.: Kenyeres 1982, 320–321.; Tábori 1912, 40–41.

13 Schöpflin 1930, 410.

14 Tábori 1911b, 272–273.

15 Báró Doblhoff i. m.

Orczy Emma bárónő, kinek nagy műveltségű édesapja zeneleckék adásával ke-
reste kenyerét egészen 1892-ben, Londonban bekövetkezett haláláig.

Orczy Emma bárónő Londonban, korai munkássága, A Vörös Pimpernel és egyéb művei

Orczy Bódog báró leányára egyetlen örökségként művészi hajlamait és tehetsé-
gét hagyta: a bárónő remekül zenélt, tehetségesen rajzolt és festett.

Alkotásait a nagyigényű Royal Academy tárlatain is kiállíthatta.¹⁶ Már neves
festőnő volt, amikor 1894-ben, huszonkilenc évesen feleségül ment a nagyte-
kintélyű Mr. Montague Barstow regényíróhoz.¹⁷ Házasságuk az igaz szerelem és
megbecsülés kölcsönössége által megszentelt örök frigynek bizonyult.¹⁸ Férjé-
vel együtt írni kezdett, majd önálló alkotóként is példátlanul népszerű műveket
hozott létre: „Festőakadémiára jártam, ott ismerkedtem meg férjemmel. Na-
gyon fiatalon összeházasodtunk és még néhány évig folytattam a festést. Uram
az egyik nagy angol folyóiratba rajzolt és egyszer elvitt a szerkesztőnek néhány
rövid elbeszélést, melyeket szabad óráimban, saját örömömre papírra vettem.
Elfogadták, tetszett, azóta írok.”¹⁹

A bárónő Angliában főként gyermekmeséivel szerzett magának írói hírne-
vet, később pedig tipikus angol *story-teller*-ré (mesemondóvá, elbeszélővé) vált,
viszont ekkoriban még nem aratott kiütöző sikereket.

1895-ben angol nyelven (*Old Hungarian Fairy Tales*), majd 1898-ban ma-
gyar nyelven, az Athenaeum R. T. kiadásában *Régi Tündérmesék* címmel meg-

16 Tábori 1911, 36.

17 Házasságkötésüket a budapesti lapok a következőképpen adták hírül: „Orczy Emma báró-
nőt, Orczy Bódog bárónak, a Nemzeti Színház volt intendánsának leányát és Orczy Béla
báró miniszter unokahúgát, ki mint tehetséges festőnő működött, Londonban oltárhoz ve-
zette Montague Barstow előkelő yorkshirei földbirtokos.” Idézi: Ugron 2015, 32.

18 Légrády 1909, 33.

19 Báró Doblhoff i. m.

jelent, régi magyar tündérmeséket feldolgozó művéhez férjével ketten együtt rajzolták az illusztrációkat.

Igazi nagyságát akkor érte el, midőn olvasóit egy igazi angol kedvencel ajándékozta meg: a világhírnevet *A Vörös Pimpernel* (*The Scarlet Pimpernel*) című, 1903-ban megírt, 1905-ben megjelent, leghíresebb regénye hozta el a bárónő számára, melyet az 1910-es évek elejére a világ összes művelt nyelveire lefordítottak. Orczy Emma bárónő megteremtett egy tipikusan angol hőst, a Vörös Pimpernel, aki egy látszólag talán felszínies, de valójában egy bátor, áldozatkész és lovagias ember – a magát ma is, a bárónő idejében is kivételesen kevés számban képviseltető típus –, a gentleman mintaképe.

A regényből 1917-ben némafilmet készítettek,²⁰ majd filmváltozatait többek között 1929-ben, 1934-ben²¹ és 1982-ben is megalkották.

E regény, amint azt szerzője eredetileg megírta, az első orosz forradalom miliójében játszódott, s néhány folytatása egy népszerű angol magazinban már meg is jelent. Ekkor azonban egy politikai egyezmény létrehozása érdekében angol–orosz tárgyalások kezdődtek, s mivel az angol kormány számára a meglehetősen oroszellenes beállítású regény kínos helyzetet teremtett, arra kérték a kiadót, hogy szüntesse be a regény további folytatásait. A bárónő ekkor írta át az egész regényt a nagy francia forradalom korára.²² Ezután nem kevesebb, mint tizenhárom kiadót járt meg az azóta világsikerré lett kézirat,²³ amíg végül a tizennegyedik vállalta a regény kiadását.

A bárónő e művét magyar nyelven, könyv alakban a Singer és Wolfner könyvkiadó vállalat adta ki 1907-ben, azonban a magyar közönségnek először Herczeg Ferenc²⁴ lapja, az *Uj Idők* mutatta be ugyanabban az évben, folytatásos közlésekben.²⁵

A Király István főszerkesztésében megjelent *Világirodalmi lexikon* szerint *A Vörös Pimpernel* regény formájában, kezdetben ugyan még nem okozott na-

20 Ugron i. m. 32.

21 Király – Szerdahelyi 1984, 687.

22 Supka i. m.

23 Uo.

24 1863-ban született Versecen, 1954-ben hunyt el Budapesten. Író, drámaíró, újságíró, a Magyar Revíziós Liga elnöke.

25 *Uj Idők*, XIII. (1907) 1–26. sz.

gyobb feltűnést, ám amikor a bárónő férjével együtt színpadra dolgozta át, egyszerűen nemcsak a darab, hanem a regény is mindent elsőprő sikerre lett. Más források arról tudósítanak, hogy *A Vörös Pimpernel* először színpadon mutatkozott be 1903-ban, s azután született belőle regény, egyéb beszámolók szerint pedig a nagy sikerű darabot a regény megjelenése után 6 évvel is csaknem ezer-szer egymás után adták London egyik legnagyobb színházában. A bárónő következő darabja, az elzüllött emberek rémdrámája (*The Sin of William Jackson*) is folyamatosan műsoron maradt a londoni Lyric Theatre-ben.

A *Pimpernel*-regényciklus részeként 1906-ban megjelent *I Will Repay* (magyar fordításban: *Megfizetek!*) című regényét szintén a legjobb angol könyvek közé sorolták.

A *Pesti Napló* 1911. november 26-i számában olvasható cikkében Tábori Kornél²⁶ azt írja, hogy Orczy Emma bárónő hazáján és az uralkodón – aki elejtette báró Orczy Bódogot a színházi affér nyomán – is megbosszulta apja tragédiáját: *Ferenc József gyertyatartói* címmel a bécsi udvar intimitásait is megrajzoló regényt írt, melyben Ferenc József név szerint meg van említve, s izgalmas jelenet szereplője a regényben.

Édesapja alakját az 1906 februárjától 1909 januárjáig tizenegy kiadást megért *A Son of the People – A Romance of the Hungarian Plains*²⁷ (*A nép fia – A magyar puszták románca*) című megrázó erejű regényében örököltette meg, melyet férjének ajánlott: Bideskúty, kinek termését felgyújtja a dühöngő falu népe, midőn a földesúr a határban egy gőzmalmost építtet, nem más, mint báró Orczy Bódog. A rémisztő esemény is valóban az ő birtokán zajlott le,²⁸ s a való élet

26 Születési nevén Tauber Kornél író, műfordító, újságíró, szerkesztő Szolnokon született, 1879. június 25-én. A modern riportkészítés egyik megeremtője. 1944-ben Auschwitzban hunyt el. Ld.: Kenyeres 1982, 810.

27 <https://archive.org/details/asonpeoplearoma01orczygoog>; a letöltés időpontja: 2020. november 30.

28 Orczy Emma még apai nagyapjának birtokán, Tarnaörsön született, de a család nem sokkal utána Tiszaszalókra, egy másik Orczy-birtokra költözött, ahol édesapja egy korszerű gazdaságot szeretett volna létrehozni, amint azzal tanulmányútjai során találkozhatott, valamint a nyugat-európai egyetemeken tanulta. Az életrajzi források nem említik, hogy Orczy Emma bárónőnek lett volna testvére, sőt, némelyik szerint ő volt szülei egyetlen gyermeke. Azonban 1947-ben megjelent önéletrajzában, mely a *Links in the Chain of Life (Az élet lánczemei)* címet viseli, az olvasható, hogy a család épp Orczy Emma nővérének, szülei

még kegyetlenebb volt hozzá.

Tábori szerint a bárónő egy alkalommal nyíltan meg is mondta egy magyar asszonynak, Ginever Artúrnénak,²⁹ hogy a „magyar dolgokért nem kíván tenni semmit, apja megtette a magáét és ő most már más irányban működik [...]”³⁰

A Vörös Pimpernel eszmetörténeti háttere

A művelt és világlátott arisztokrata családba született Orczy Emma bárónő a legtermészetesebb és legjobb társadalmi berendezkedésnek az első világháború előtti Európának a nemesség és az arisztokrácia által irányított monarchikus rendet tartotta. Nem kedvelte a kommunistákat, a köztársasággal szemben foglalt állást. Ennek megfelelően nem véletlen, hogy *A Vörös Pimpernel* című regényének cselekménye eszmetörténeti szempontból is mélyebb jelentőséggel bír, ugyanis az izgalmas szerelmi keretben játszódó történetben angol arisztokraták álneven, álruhában a jakobinus diktatúra Párizsába utaznak, ahol konzervatív személyeket (arisztokratákat és családjaikat, még a kisgyermek trónörökös is) mentenek meg, és szöktetnek Angliába.

nagyobbik lányának ötödik születésnapját ünnepelte, amikor a dühös helybéli parasztok felgyújtották a learatott termést, mert nem értették, hogy édesapjának mi a célja a cséplőgépekkel, gőzgépekkel. Attól tartottak, hogy munka nélkül maradnak, és földönfutókká válnak. A család e traumát nem tudta kiheverni, ezért a szülők úgy döntöttek, elhagyják Magyarországot, s Párizsban, majd Brüsszelben telepedtek le, végül Londonba költöztek. Ld.: Ugron i. m. 32.; valamint Baroness Orczy 1947.

29 Ginever Ch. Artúrné, született Győry Ilona, író, Győry Vilmos evangélikus lelkész, író-műfordító leánya, Győry Loránd (kinek nevét a Pintér Jenő által szerkesztett *Irodalomtörténet* helytelenül „Loránt”-nak írja) egykori földművelésügyi miniszter nővére. Orosházán született 1868. december 13-án. A Fővárosi Leányiskola tanítónője volt, majd 1903-ban férjhez ment, s onnantól kezdve Angliában élt, ahol a magyarságnak komoly szolgálatot tett. Eredeti és fordított költeményei 1890, prózai művei 1893 óta jelentek meg a magyar lapokban és folyóiratokban. Német, francia és főleg angol nyelvből több ifjúsági munkát és szépirodalmi művet fordított. Férjével egy angol nyelvű magyar nyelvtant is írt. Orczy Emma bárónő *A Vörös Pimpernel* című regényét ő fordította angolról magyarra. Londonban hunyt el, 1926. július 27-én. Ld.: Pintér 1926, 241.

30 Tábori 1911, 36.; Tábori 1912, 41.

Baloldali, liberális oldalról a mai napig érik támadások Orczy bárónőt és munkásságát. Kronstein Gábor a *Pesti Hírlap* kultúra rovatában 1990-ben megjelent cikkében³¹ a tudományosság igénye nélkül ír gúnyos szavakkal az írónőről és *A Vörös Pimpernel*ről, azt fejtegetve, hogy „Ki hinné, hogy van neki? [Mármost a mezei tikszemek van-e világszemlélete. R. A.] Ennek a kankalin-félékhez tartozó igénytelen gyomnövénynek. Igaz, világszemléletre csak a művészetben tett szert [...] A minap egy zenés filmen láthattuk a képernyőn. Ott a csecsemő király hátsóján virított anyajegyként.³² Legújabbban az aluljárókban jelent meg Orczy Emma ismét kiadott regényében [...] mint titokzatos, aláírást pótló pecséttrajzolat.”³³ [...]

„Orczy bárónő könyve így éppenséggel lehetne igényes tény-, vagy szép-irodalom is. Csak éppen nem a mezei tikszem világlátásával. Mert ez a pimpernelség a felpennys Daily Mail módján arisztokratikus: krajcáros konzervatívizmussal. Aki jó a szereplőkből, az szép is és kifinomult. Aki rossz, az csúnya és durva. Az arisztokrata mindig elegáns, fölényes, okos, talpraesett, az igazság hordozója, s a drámák kellős közepén is sportosan műkedvelő. És mindig győz.”³⁴ A cikk szerzője szerint jól kivehető, hogy e „politikai őskrimi” egy „társasági hölgy” tollából származik, s „Orczy Emma dámaságán néha megéreződik: ismereteit nem tapasztalatból, hanem a társasági pletykalapokból szerezte.”³⁵ Majd így folytatja:

[...] a régimódi kalandregénynek nem a lélektani hűség az ereje, hanem a moralizálás. Orczy Emma regényének is, mely mint választott jelképe, a mezei tikszem: igénytelen gyomnövény a kultúra mezején. Sikert jósolok neki. Az aluljárók könyvárusi pultjain jó társaságban foglal helyet. [...]³⁶

Az új francia forradalmi vezetők nagy része a Jakobinus Klubban szocializálódott szabadkőműves volt, akik a laikus, világi francia államot akarták

31 Kronstein 1990, 7.

32 Vö. Heinrich Heine *Első füles király*, valamint *Dicsőítő énekek Lajos királyra* című verseivel. Ld.: Turóczi-Trostler 1960, 540–544.; valamint: Turóczi-Trostler 1960, 536–539.

33 Kronstein 1990, 7.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

megteremteni, s ehhez bármilyen durva módszert megengedhetőnek tartottak.³⁷ Ide tartozott a király és a királynő kivégzése, majd 1793. június elejétől megkezdődött a jakobinus diktatúra, melynek szimbóluma a mintegy 44 000 működő guillotine.³⁸

Az Európában legnagyobb lélekszámú katolikus hívóvel rendelkező Francia Királyság lakosságának többsége sokáig hitt Istenben, azonban a francia társadalom világi és egyházi vezetői az 1700-as évek elejétől nagymértékű erkölcsi züllés képét mutatták.³⁹

A francia viszonyok megértéséhez minimálisan részleteznünk kell az ottani helyzetet.

Turóczi-Trostler József, aki 1920-tól a zsidó leánygimnázium tanára, 1947-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, s akit a Tanácsköztársaság időszakában neveztek ki a budapesti egyetem világirodalmi tanszékére, a német irodalom, azon belül is többek között Heinrich Heine és Johann Wolfgang von Goethe életművének, valamint a német és a magyar irodalmi kapcsolatok nagy szakértője és kutatója.⁴⁰ A Heine verseihez és prózai műveihez írt kommunista ízű bevezető tanulmányában⁴¹ azt írja, hogy „Heine világgépének elidegeníthetetlen alaprtege a felvilágosodás, a francia forradalom és a franciabarátság”.⁴²

Heinrich Heine⁴³ *Franciaország állapota*⁴⁴ című írásának *Visszapillantás az 1789. évre* című részében a Münzer Tamás vezette 1525-ös közép-németor-

37 Raffay E. 2019, 17. A francia forradalom és előzményeinek történetét bővebben ld.: Raffay E. 2019. 7-54.

38 Dr. Meszlényi 1941.

39 Uo. 13.

40 Ujvári 1929, 915.; Kenyeres 1982, 916–917.

41 Turóczi-Trostler 1960, I–XLIX.

42 Uo. VIII.

43 Heinrich Heine (1799–1856) német romantikus szabadgondolkodó költő, író és publicista volt, egy düsseldorfi kereskedő, Samson Heine fiaként ortodox-zsidó vallás alapján történő neveltetésben részesült. Antiklerikális és társadalomkritikai írásaiban a szabadkőműves francia forradalom eszméit élte, s az 1830-as évektől Marxszal is kapcsolatban állt. Prózai jellegű munkáiban és verseiben az egyház-, arisztokrácia- és királygyilkos gondolatot hangzottatta. Egész életében keresztényellenes volt, majd 1825-ben megkeresztelkedett. Műveit a német kormány 1835-ben rendeletben tiltotta be. Ld.: G. Praschl-Bichler – J. Cachée 1998, 219–220.

44 Heine 1960, 265–361.

szági parasztlázadások, s Münzer egykor elmondott szavainak kapcsán a következőket írja: „Az Úrnak 1789. esztendejében Franciaországban ugyanaz az egyenlőségért és testvériségért folyó harc indult meg, ugyanazokból az okokból kifolyólag, a hatalomnak ugyanazon birtokosai ellen, csakhogy ezek az eltelt idők következtében erejüket veszítették, a nép pedig megnövekedett erőben és jogigényeit már nem az evangéliumból, hanem a filozófiából merítette. A feudális és hierarchikus intézmények, amelyeket hatalmas birodalmában Nagy Károly alapított, és amelyek az abból kialakult országokban sokrétűen bontakoztak ki, Franciaországban mély gyökereket vertek, évszázadokig erőteljesen virultak, és mint a világon minden, végül is erejüket veszítették. Franciaország királyai, akiket bosszantott függőségük a nemességtől és a papságtól, amely előbbi velük egyenlőnek képzelte magát, és amely utóbbi inkább uralkodott a népen, mint ők maguk, értettek hozzá, hogy a két hatalom önállóságát fokozatosan megsemmisítsék, és XVI. Lajos alatt befejezést nyert ez a kevély mű. Harcias hűbéri nemesség helyett, amely egykor a királyokon uralkodott és őket oltalmazta, a trón lépcsőfokai körül most elpuhult nemesség csúszott-mászott, amely csak őseinek, nem pedig várainak és embereinek száma által jutott jelentőségre; nyakas ultramontán papok helyett, akik a királyokat gyónással és átkokkal ijesztgették, de a népet is kordában tartották, most egy gallikán, úgyszólván mediatizált egyházzól volt szó, amelynek hivatalait a versailles-i Oeil de boeufben vagy a maîtresse-ek budoárjában lehetett kihízelegni, és amelynek fejei ugyancsak odatartoztak azok közé a nemesek közé, akik udvari szolgálata gyanánt parádéztek, úgyhogy az abbé- vagy a püspök-ruha, a pallium és a mitra másfajta udvari libériának is volt tekinthető; és ennek az átalakulásnak ellenére a nemesség megtartotta azokat az előjogokat, amelyeket egykor a nép felett gyakorolt; sőt, megvetése a nép iránt csak annál inkább növekedett, minél inkább alázatba görnyedt királyi uraival szemben; most is bitorolta az összes élvezeteket, akárcsak azelőtt, most is elnyomó és bántalmazó volt, akárcsak azelőtt; és ugyanezt tette az a papság is, amely a lelkek felett már régóta elvesztette hatalmát, de dézsmáit, háromisten-monopóliumát, a szellem elfojtásának és az egyházi furfangoknak az előjogait még megtartotta. Amit egykor a parasztháborúban az evangélium tanítói hirdettek meg, azt tették most Franciaországban a filozófusok, mégpedig jobb eredménnyel; megvilágították a nép előtt a ne-

messég és az egyház visszaéléseit; megmutatták neki, hogy mindkettő erőtlenné lett; a nép pedig felujjongott, és minthogy 1789. július 14-én nagyon kedvező volt az időjárás, a nép megkezdte felszabadításának művét; aki 1790. július 14-én felkereste azt a teret, amelyben az ósdi, dohos, mogorva zordságú Bastille állott, annak a helyén egy levegősen vidám épületet talált, ezzel a nevető felírással: *Ici on danse* [magyarul: *Itt táncolunk*. R. A.].⁴⁵

Nagy Töhötöm, aki magyar jezsuita szerzetesből argentin szabadkőművesé lett, a következőket írja: „Az első hangos jelek közé tartozott, amikor Diderot, d’Alembert, Helvetius és mások 1751-ben elkezdik közreadni a francia *Enciklopédia* első köteteit. Valamennyien a párizsi Les Neuf Soeurs páholy tagjai voltak. Ugyanabban a páholyban avatták fel később Voltaire-t is, aki műveinek megírása idején még nem volt szabadkőműves, mert csak közvetlenül halála előtt öltötte föl a bőrkötényt. A korszakot megjelölő és *egészen új történelmi fejlődést elindító Enciklopédia szabadkőműves munka volt*. Annyira mindent föl akart ölelni, annyira gyorsan készült, és a tudományos kutatások annyira még csak akkor indultak el, hogy ilyen szempontból nézve a munka felületes, rengeteg javításra szorult és kevés értékű. De egészen új hangot ütött meg, valóságos lázadásá lett, maga volt a szabadság imádata, s mindez a maga szokatlan nyersségével sodort és igézett. Jöhettek az egyházi átkok, fenyegetőzések, az erdőtüz már kigyulladt. Róma és a királyok nem tudtak másikat igézettet az emberek elé odatartani, és a puszta tekintélyi parancs már nem volt elégséges. Ne felejtjük el, hogy még a teljes abszolutizmus korában vagyunk, amely az előjogok tengeréből kiemelkedő egyetlen hatalom százada volt.”⁴⁶

Bangha Béla S. J. jezsuita szerzetes⁴⁷ 1920-ban a Szent István Társulat által kiadott *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*⁴⁸ című könyvét kortársai a

45 Uo. 342–343.

46 Nagy – Péter – dr. Fejér 1990, 418.

47 Jezsuita szerzetes, hithirdető, teológus, szerkesztő, író 1880. november 16-án született Nyitrán, 1940. április 30-án hunyt el Budapesten. Ő volt Magyarország „sajtóapostola”, a katolikus sajtó megszervezője és terjesztője. Életéről, műveiről és tevékenységéről bővebben ld.: Raffay A. 2019, 209–222.

48 Bangha 1920.

keresztény nemzeti megújulás kézikönyvének⁴⁹ tekintettek, melyben a szerző három nagy eszmetörténeti irányzatot – a liberalizmust, a szocializmust és a kereszténységet – állít szembe egymással, s végül a kereszténységet látja egyetlen járható útnak a magyarság és az egész világ számára. A jezsuita atya e könyvének *Tanulságok és okulások* című fejezetében⁵⁰ található a *Demokrácia*,⁵¹ *Monarchia vagy köztársaság?*,⁵² valamint *A születési előjogok*⁵³ című alfejezetek, melyekben a francia forradalom kapcsán is az Orczy Emma bárónő regényében megfogalmazott gondolatok olvashatók:

„Demokrácia abban az értelemben, hogy ne egyesek hatalmi érdeke, hanem a nép java legyen a közéleten uralkodó tényező - nagyon helyes. Demokrácia abban az értelemben is, hogy a nép minél szélesebb tömegei érezzék magukat egynek az államhatalommal s vegyenek részt valamely formában a közügyek intézésében s ellenőrzésében - szintén nagyon helyes. Azért: éljen a demokrácia, de ne korlátok és ne biztosítékok nélkül. Az igazi demokráciától legkevesbé a keresztény nemzeti iránynak kell félnie; hiszen az ország túlnyomó többsége, ha csakugyan szíve szerint szavaz s nem vezeti félre cselvetés, izgatás, erőszak és sajtó-jelszavak, okvetlenül a keresztény nemzeti irányt ülteti kormányra. De ugye éppen a demokrácia legsürgetőbb szorgalmazói tudták mindig nagyon jól, hogy a mellett a demokrácia mellett, amelyet ők akarnak, az ország túlnyomóan keresztény és nemzeti jellege sohasem fog érvényesülni.”⁵⁴

Bangha elmondja véleményét a monarchikus és a köztársasági államformáról, s megállapítja, hogy csak a királyság megléte áll a nép érdekében:

„A király és a nemzet közt ezenkívül, legalább ott, ahol örökösödő királyságról van szó, bizonyos megbecsülhetetlen szellemi közösség fejlődik ki, mely a nemzet és király közös jó- és balsorsából fakad. A nemzet a királyra mint önmaga magasabb megzemélyesítőjére tekint fel s benne látja államisága szilárdságának s fényének élő szimbólumát. A királyi udvar fényét és bőségét a

49 Gergely 1999, 241.

50 Raffay A. 2019, 177–202.

51 Uo. 189–197.

52 Uo. 197–199.

53 Uo. 199–202.

54 Uo. 196–197.

saját nagysága jelének érzi; a királynak tett esküt, a «királyért és hazáért» hozott áldozatokat önmaga jobb, nemesebb, maradandóbb felének hozott hódolatként tekinti. Az «Őfelsége a király nevében» hozott ítéleteket egy magasabb jogrend döntéseiként fogadja; a király által osztott elismerést és kitüntetést sokkal inkább érzi a szuverenitás megnyilatkozásának, mintha egy általa tegnapelőtt, tán nagy ügyel-bajjal, csekély többséggel megválasztott elnökpolitikus kezéből kapná. Az «Isten kegyelméből» uralkodó király mégis csak sokkal egységesítőbb tekintély mindnyájunk szemében, mint a «nép - az utca - kegyelméből» való parvenű. S mindez áll akkor is, ha az uralkodó nem rendelkezik kiváló emberi és államférfiúi tulajdonságokkal - amiknek pedig ismét hatalmas nevelőeszköze a trón és a korona; - áll akkor is, ha közepes tehetségű és törekvésű ember viseli a koronát. Még a rossz, a méltatlan király is legfőljebb kivételesen nehéz helyzetekben árthat jelentékenyen [...].⁵⁵

Ha elolvassuk Bangha álláspontját az arisztokrácia történelmi szerepéről, érthetővé válik, hogy Orczy Emma regényében miért is mentik meg angol arisztokraták a guillotine alá küldött francia barátaikat:

„Tény, hogy úgy nálunk, mint más országokban egészen a legújabb korig az arisztokrácia nevéhez fűződik igen sok kulturális alkotás s ha **újabbkori közéletünk vezető egyéniségeit nézzük, képzettség, rátermettség, tág látókör s jellemtisztaság tekintetében a főnemesség képviselői közt aránylag sok van, aki az átlagot messze meghaladja. Ez lehet részben éppen a kiváltságos körülmények eredője, a jobb nevelésből, a családi név méltóságának kényesebb őrzéséből, előkelő összeköttetésekéből stb. származó előny; de hogy megvan és előny, tagadhatatlan. A politikai téren szereplőkön kívül is vannak az arisztokráciának ragyogó nevű képviselői, férfiak és nők [...].** Igaz, hogy ezek a nevükre méltó arisztokraták nem túlságosan nagyszámúak s talán a többség meglehetősen érdemtelen arra a nimbuszra és kiváltságos helyzetre, melyet élvez. Viszont szellemi és erkölcsi nagyságokat a parvenű-tőkenagyságok között viszonylag talán még jóval kevesebbszer találunk.

55 Uo. 198–199.

[...] az arisztokráciának bensőleg meg kellene újulnia, hivatása érzetére jobban rá kellene ébrednie; de magában véve, főleg az áldemokrácia és a liberalizmus korában igenis szükség van bizonyos arisztokráciára s azért a születési előjogok egyszerű eltörlését végzetes hibának kell tartanunk. Éppen az áldemokrata liberalizmus korszakában lehetetlenség, hogy különböző társadalmi rétegeződés ne képződjék; a plutokrácia úgysis megteremtette már a maga külön «felső **tízezreit**». [...] Rangok, nagyvagyonok, paloták, latifundiumok, kúriák és parádés kocsik mindig lesznek s akkor már csak jobb, ha Széchenyik, Hunyadyak és Zichyk ülnek bennük, mint Kohnok, Braunok, Schwarzok és Seifens-teinek. A liberális rendszerből felvetődött nagyságok bűnei és bajai, legyünk ebben egészen nyugodtak, vannak oly súlyosak és bajthozók, mint mágnásvilágunk sajnálatos és kárhozatos gyengéi [...].

De amint az arisztokrácia fennmaradását kívánjuk, éppoly nyomatékkel kell sürgetnünk, hogy az előjogok élvezői legyenek is méltók előjogaikra s éljenek velük ne csak a maguk kényelmére, hanem elsősorban a közjó hasznára.”⁵⁶

Anélkül, hogy részletes összehasonlító forráselemzést végeztünk volna, meg kell állapítanunk, hogy Orczy Emma a klasszikus keresztény konzervatívizmus eszméit vallotta regényeiben.

Pimpernel Erdélyben⁵⁷

Orczy Bódog báró leányának életében a következő romantikus fordulat a *Pimpernel Erdélyben* című kötet megjelenésével következett be.

Amikor már úgy látszott, hogy Pimpernel végleg visszavonul, a világégés Európa egy keleti szegletében ismét munkába szólította: arrafelé, ahol valaha Bideskútya égő vetése festette vérvörösre az ég alját, ezúttal egy sokkal nagyobb katasztrófa egy egész nemzetet tett földönfutóvá. Orczy Emma bárónő szíve pedig, mely a számtalan nyugati diadal között sem szűnt meg magyarul dobogni,

56 Uo. 201–202.

57 Angolul 1924-ben jelent meg *Pimpernel and Rosemary* eredeti címmel, magyar nyelven, Pogány Kázmér fordításában 1927-ben tarthatta kezében a magyar olvasóközönség.

meghallotta a távolból jövő panasz sikolyait, s amint egykoron gyermeklányként tönkretett édesapjának könnyeit törölte le, pályája delelőjén álló ünnepesti íróként a szétdarabolt, kifosztott haza fájdalmában osztozott. A legendás Pimpernel egy leszármazottja képében támadt fel hamvaiból, s elment a Trianon utáni Erdélybe, ahol régi hírnevéhez méltón, igazi angol gentlemanként szembeszállt mindazzal az igazságtalansággal, amelyet ott látott. A regény főhőse szembeszáll a berendezkedő román államhatalom elnyomó intézkedéseivel.

A regény részben az angol mentalitásban a magyarokat igazságtalanul ért szenvedések iránt éledezni kezdő megértés szimbólumának is tekinthető.⁵⁸ A *Pimpernel Erdélyben* című Orczy-mű a Szent István Társulat kiadásában megjelent magyar fordításával – melyet minden művelt magyar embernek önmaga iránt való kötelessége megismerni – Orczy Lőrinc báró ükunokája, hosszú nyugati diadalmenete után a magyar irodalomba is végleg bevonult.⁵⁹

Irodalmi műveiből szerzett tekintélyes vagyonukból a házaspár előkelően élhetett, Monte Carlóban nyaralót vásároltak.

Így szerzett dicsőséget és vagyont a hajdanán elszegényedett magyar báró leánya a művészetnek abból a szeretetéből, amely boldogtalan apját korábban száműzetésbe és anyagi romlásba kergette.⁶⁰

A bárónő még hetvenévesen is friss szellemi és testi ereje teljében alkotott az angol magazinok egyik legkedveltebb munkatársaként.

„Most csak Pesten maradok. Régen, Istenem, minden évben eljöttem Magyarországra, hogy meglátogassam rokonaimat Erdélyben. De a háború óta nem teszem. Nagyon fájna.”⁶¹ – nyilatkozta 1936-os budapesti látogatásakor.

58 Rácz 1925, 4.

59 Uo.

60 Tábori 1912, 41.

61 Báró Doblhoff i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asztalos–Bálint–Bálint 1930.** Asztalos Miklós – Bálint Emma – Bálint Mihály és sokan mások (szerk.): *Tolnai új világlexikona: Az általános tudás és műveltség tára, XVIII. kötet.* Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Részv.-Társ. kiadása, Budapest, 1930.
- Bangha 1920.** Bangha Béla S. J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Szent István Társulat, Budapest, 1920. <http://mek.oszk.hu/05300/05387/05387.htm>; a letöltés időpontja: 2020. december 2.
- Baroness Orczy 1947.** Baroness Orczy: *The autobiography of Baroness Orczy, Creator of the immortal „Scarlet Pimpernel”: Links in the Chain of Life.* Hutchinson, 1947. <http://gutenberg.net.au/ebooks20/2000341h.html>; a letöltés időpontja: 2020. december 19.
- Báró Doblhoff 1936.** Báró Doblhoff Lily: Orczy Emma bárónő, a Vörös Pimpernel világhírű írója Budapestre érkezett. *Az Est*, XXVII. (1936) 85. sz. 2.
- Dormándi–Juhász 1936.** Dormándi László – Juhász Vilmos (szerk.): *Uj Lexikon: A tudás és a gyakorlati élet egyetemes enciklopédiája 6 kötetben, V. kötet.* Dante – Pantheon kiadás, Budapest, 1936.
- Dr. Meszlényi 1941.** Dr. Meszlényi Antal: Az egyház és a francia forradalom, I. A tanulmányt szerzője 1941-ben írta, s a Józán Katolikus honlapon olvasható: <https://www.jozan-katolikus.hu/2010/04/06/dr-meszlemyi-antal-az-egyhazi-es-a-francia-forradalom/>; a letöltés időpontja: 2020. december 4.
- Éber–Gombosi 1935.** Éber László (szerk.) – Gombosi György (társszerk.): *Művészeti Lexikon: építészet/ szobrászat/ festészet/ iparművészet, II. kötet.* Győző Andor kiadása, Budapest, 1935.
- Gergely 1999.** Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1999.
- G. Praschl-Bichler – J. Cachée 1998.** G. Praschl-Bichler – J. Cachée: »...fáradtan teszem le esténként koronám...«: *Erzsébet királyné magánélete.* Gabo, Budapest, 1998 (Királyi Házak).
- Heine 1960.** Heinrich Heine: Franciaországi állapotok. In: Turóczi-Trostler József (vál., szerk., bev.) – Madl Antal (jegyz., kiad.): *Heine: Versek és prózai művek.* Európa, Budapest, 1960 (A Világirodalom Klasszikusai), II. 265–361.

<https://archive.org/details/asonpeoplearoma01orczoog>; a letöltés időpontja: 2020. november 30.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DFP1-6?cat=48676>; a letöltés időpontja: 2020. november 29.

Kenyeres 1967. Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon, I. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

Kenyeres 1982. Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon, II. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982².

Király–Szerdahelyi 1984. Király István (főszerk.) – Szerdahelyi István (felelős szerk.): *Világirodalmi lexikon, IX. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Kronstein 1990. Kronstein Gábor: Bárónői ponyva: A mezei tikszem világszemlélete. *Pesti Hírlap*, I. (1990) 129. sz. 7.

Légrády 1909. Egy magyar író nő diadala külföldön. Légrády Imre (szerk.): *Pesti Hírlap*. XXXI. (1909) 116. sz. 33.

Nagy – Péter – dr. Fejér 1990. Nagy Töhötöm – Péter László (utószó) – dr. Fejér Dénes (szerk.): *Jezsuiták és szabadkőművesek.* Universum Kiadó, Szeged, 1990. (Első kiadás: Buenos Aires, 1968.)

Pintér 1926. Pintér Jenő (szerk.): Elhunytak. Győry Ilona (Ginever Ch. Artúr-né). *Irodalomtörténet: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata*, XV. (1926) 5. sz. 241.

Rác 1925. Rác Dezső Károly: The Baroness Orczy. *Nemzeti Ujság*, VII. (1925) 30. sz. 3–4.

Raffay A. 2019. Raffay Andrea: Bangha Béla S. J. élete és tevékenysége Magyarország újjáépítésének keresztútján. In: Bangha Béla S. J. – Raffay Andrea (jegyz., utószóval ellátta): *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019. 209–222.

Raffay A. 2020. Raffay Andrea: „szakaszszon bimbóban a halál/ Hogy ne virágozzál”: Gyulai Pálné Szendrey Mária. In: Raffay Andrea (sajtó alá rendezte): *Megérdemelve vagy ártatlanul: Szendrey Júlia összes költeménye elemző tanulmányokkal.* Tortoma

Raffay E. 2019. Raffay Ernő: *Ady Endre kultúrharcai. A kereszténység megtámadása Európában és a Magyar Királyságban.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019.

- Schöpflin 1930.** Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színművészeti Lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája, III. kötet.* Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete kiadványa, Budapest, 1930.
- Somogyi 1881.** Somogyi Ede (szerk.): *Magyar Lexikon: Az egyetemes ismeretek encyklopaediája, IX. kötet.* Wilckens és Waidl kiadóhivatala, Budapest, 1881.
- Supka 1935.** Supka Géza Dr. (szerk.): *Baroness Orczy. Literatura: Beszámoló a szellemi életről, X.* (1935) 303. Az évfolyamon belül nincsenek folyóiratszámok megadva, az oldalszámozás folyamatos.
- Szinnyei 1903.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, IX. kötet.* Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest, 1903.
- Tábori 1911b.** Tábori Kornél: *Elfelejtett emberek. Uj Idők: Szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap, XVII.* (1911) 11. sz. 272–274.
- Tábori 1911.** Tábori Kornél: *Magyarok külföldön. Pesti Napló, LXII.* (1911) 281. sz. 36–37.
- Tábori 1912.** Tábori Kornél: *Női írók és zsurnaliszták.* In: Dr. Bányai Elemér [Zuboly] (szerk.): *Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja 1912.* Budapesti Ujságírók Egyesülete, Budapest, 1912. 33–72.
- Turóczi-Trostler 1960.** Turóczi-Trostler József: *Heinrich Heine (1797–1856).* In: Turóczi-Trostler József (vál., szerk., bev.) – Madl Antal (jegyz., kiad.): *Heine: Versek és prózai művek.* Európa, Budapest, 1960 (A Világirodalom Klasszikusai), I., I–XLIX. (Turóczi-Trostler bevezető tanulmányának oldalai külön római számozást viselnek a kötetben, míg Heine verseinek lapszámozása arab számokkal előlről kezdődik.)
- Ugron 2015.** Ugron Zsolna: *Orczy Emma, az ellentmondást nem tűrő romantikus: Pimpernel a metró peronján. Magyar Idők, I.* (2015) 35. sz. 32.
- Uj Idők.** XIII. (1907) 1–26. sz.
- Ujvári 1929.** Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon,* <http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0923.html>; a letöltés időpontja: 2020. december 4.
- Zichy 1866.** Zichy Antal: *Elegia. Gyulai Pálnak, – neje halálára. Vasárnapi Ujság, XIII.* (1866) 41. sz. 490.

SZŐNYI VIVIEN

EGY MOLDVAI CSÁNGÓMAGYAR FALU TÁNCKULTÚRÁJÁNAK ÉLETKOR SZERINTI TAGOLÓDÁSA

ABSZTRAKT: A moldvai csángó falvak társadalmi rendszere külön csoportokra osztható a közösség tagjainak életkora szerint. Az életszakaszokhoz eltérő társadalmi státusz tartozik, mely kifejezésre kerül a közösségi jellegű táncalkalmak során. A társadalmi státusz változása megmutatkozik a táncok formai és stiliztikai kivitelezésében, ez pedig összefüggésben áll a táncos viselkedésére vonatkozó, életkorának és családi állapotának megfelelő illemszabályokkal és normarendszerrel. Egy helyi szervezésű organikus táncalkalom szimbolikusan utal a közösség társadalmi rendszerére és generációs összetételére, ugyanakkor a közösség társas kapcsolatainak nyilvános reprezentálása, megerősítése és érvényesítése által hozzájárul a társadalmi struktúra folytonosságának fenntartásához. A holisztikus szemléletű kutatás a táncművészet látható és láthatatlan részeit olyan egymással összefüggő egésként értelmezi, amelynek minden eleme valamilyen funkcióval rendelkezik. A tanulmány célja ennek a funkcionális komplexitásnak a bemutatása, valamint a folyamatosan változó életkor és társadalmi státusz reprezentációs gyakorlatainak értelmezése a moldvai táncalkalmak szempontjából.

KULCSSZAVAK: moldvai csángó, életkor, családi állapot, reprezentáció, funkcionalizmus

Bevezetés

Jelen tanulmány témája egy 2015-ben megkezdett doktori kutatás részét képezi. A vizsgálat egy kelet-romániai magyar lakosságú település, Magyarfalu¹ tánc kultúrájának átalakulására fókuszál az 1940-es és 2010-es évek közötti időszakban. A táncolás mint szociokulturális gyakorlat társadalmi beágyazottságát ezen kutatómunka részeredményeivel szeretném szemléltetni, elsősorban az életkor és a társadalmi státuszváltozás táncban megfigyelhető reprezentatív gyakorlatainak keresztül.

A vizsgált település táncos eseményein való részvételi lehetőség korcsoportonként eltérő. A falu szóhasználatával élve a *gyermek (lányka; kölyök)*, a *fiatal* vagy *ifjú (cinka vagy leány; petes, triskás, cseléd vagy legény)*, az *ifjú házaspár (menyecske; emberecske)*, a *házaspár (asszony; ember)* és az *idős vagy öreg (bába; bacsó vagy bácsi)* különböző életkori kategóriába tartozik, ennek megfelelően más táncalkalmakon vesz/vehet részt, ahol „eltérő módon” táncol(hat). A közösség tagjainak életkora és a hozzá kapcsolódó társadalmi státusz, elsősorban a családi állapot, nagyban meghatározza a rájuk vonatkozó táncilletet. Ezt íratlan szabályok olyan együtteseként értelmezhetjük, amely a táncoló viselkedését szabályozza, ugyanakkor összefüggésben áll a közösség vallási életével, morális normarendszerével, így korlátozó szereppel is bír. A tánc kultúra láthatatlan részéhez tartozó illemszabályok több esetben a táncok térbeli, formai és stilisztikai kivitelezésére vonatkoznak, ezáltal pedig a közösség társadalmi normarendszerének és mentalitásának reprezentatív, látható gyakorlataivá válnak.

Mindezeket figyelembe véve Magyarfalu táncalkalmait olyan komplex szociokulturális eseményekként értelmezhetjük, amelyek tükrözik a közösség társadalmi struktúráját, továbbá feltételezhetjük, hogy a táncok reprezentatív szerepük mellett mélyebb jelentéssel és funkcióval is rendelkeznek ebben a struktúrában. A felvázolt felvetések alapján a tanulmány célja választ találni a következő kérdésekre: a) Hogyan határozza meg az életkor a táncban való rész-

1 A település román neve Arini, mely Găiceana község részeként Románia északkeleti régiójához tartozó Bacău megyében helyezkedik el.

vétel lehetőségét Magyarfaluban?; b) Milyen térbeli, formai és stiliztikai változásokat idéz elő a táncokban az eltérő korcsoportokra vonatkozó táncillem?; c) Milyen funkciót tölt be az életkor és társadalmi státusz táncos reprezentálása a helyi közösség társadalmi struktúrájában?

Moldva és Magyarfalu

A kutatás által vizsgált régió a mai Romániához tartozó Moldva, azon belül pedig a Szeret folyó mentén található, magyar eredetű néprajzi csoportok (csángó magyarok és székelyes csángók)² által lakott térség. A 13. századtól Erdély középső részéről, a 18. században pedig a Székelyföldről érkeztek (települtek vagy menekültek) Moldvába magyarok, akik közül kb. 40-50.000-en beszélnek még ma is a magyar nyelvet.³ Római katolikus vallásúak, és ez – a lokális azonosság-tudat mellett – nemcsak identitásuk alappilléret jelenti,⁴ hanem meghatározza mentalitásukat és társadalmi normarendszerüket, valamint átszövi kultúrájuknak szinte minden szegmensét.⁵

Bákótól (Bacău) délkeleti irányban, a megyeközpontról mintegy 60 km-es távolságra fekszik Magyarfalu. A legutóbbi népszámlálás (2011) szerint a település lakossága 1295 fő, azonban a jelentős bel- és külföldi munkamigráció miatt ennek alig több, mint a fele él állandó jelleggel a faluban.⁶ Az itt lakók és dolgozók (főként nők) elsősorban mezőgazdasági munkával és állattenyésztéssel foglalkoznak, az ingázók (főként férfiak) pedig az építőiparban helyez-

2 A moldvai magyarság nem alkot egységes néprajzi csoportot, táji és etnikai szempontból több részre osztható. Nyelvjárási, kulturális és azonosságtudatbeli különbségek miatt két csoportról, moldvai magyarokról (vagy csángó magyarokról) és moldvai székelyekről (vagy székelyes csángókról) beszélhetünk. Tánzos 1997; Halász 1999, 33.; Pozsony 2005, 9.

3 Tánzos Vilmos 1992 és 1996 között végzett kutatásai szerint a kb. 240.000 fős moldvai katolikus közösségen belül még közel 62.000-en beszélnek magyar nyelven. Tánzos 1997. A magyar nyelvtudással rendelkezők száma azóta már jelentősen lecsökkent. Tánzos 2010, 145.

4 Pozsony 2005, 148–149.; Peti 2012, 43.

5 Kinda 2010, 23.

6 A helyi születésű néprajzkutató, Iancu Laura 700-800 főre becsüli a faluban lakók számát. Iancu 2011, 57.

kednek el. A munkamigrációval összefüggő anyagi gyarapodás miatt a helyiek hagyományos életmódja gyors átalakuláson megy keresztül a rendszerváltás óta. Románia európai uniós csatlakozása (2007) tovább növelte a magyarfalusiak külföldi munkavállalási lehetőségeit. A modernizáció azóta nemcsak a faluképen, a lakáskultúrán vagy egyéb anyagi javakban érhető tetten, hanem a helyiek gondolkodásmódját, gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási életét is nagyban érinti.

Magyarfalu hagyományos tánckészletének általános vonásai

Martin György a moldvai csángók hagyományos táncait a magyar táncművelés keleti dialektusához sorolja. A táncok jellemző vonásai között említi a középkorias kollektivitást és a kötött szerkezetet, tánckészletüket pedig három csoportra osztja fel: körtáncokra, kör- és páros tánc ötvözetekre, valamint páros táncokra. Az egyszerű formakészletű lánc- és páros táncokból egy-egy faluban több tucatot, néhol 20-30-at is ismertek.⁷ Saját gyűjtéseim azt mutatják, hogy ez a szám jóval magasabb: Magyarfaluban több mint 50 táncot sikerült eddig összeírnom.

Ezen motívumismétlő vagy strófikus, szakaszos szerkezetű táncok eredete eltérő, többnyire balkáni, román, bolgár, ukrán, német és lengyel hatást figyelhetünk meg rajtuk.⁸ Belényesy Márta a bukovinai székelyek táncai kapcsán a következőket jegyzi meg: „Ahol évszázados társadalmi kontinuitás van, ott a táncok aránylag kisebb számával találkozunk, mint ott, ahol nagyobb mérvű rátelepedés tapasztalható. [...] Egy-egy népcsoport gazdasági problémáinak megoldása, amikor például munkakeresés közben kényszerülnek messze idegenbe, [...] táncanyagának szokatlan gazdagságát okozza.”⁹ Feltételezhetően

7 Martin 1996, 127.

8 Laknerné-Porvay 1986, 3.; Martin 1996, 127.

9 Belényesy 1958, 5.

Moldvában is annak köszönhető a nagyszámú táncrepertoár, hogy Bukovinához hasonlóan olyan átmeneti régióval van dolgunk, ahol különféle vallású, etnikumú, kulturális és társadalmi háttérű közösségek éltek és élnek egymás mellett a folyamatos betelepülések, belső migrációs folyamatok következtében.

Magyarfalui tradicionális tánckészlete alatt az adatközlők emlékezetében élő, vagy a paraszti táncművészetből máig fennmaradt és továbbhagyományozódott táncokat értem. Ezek közül a legtöbb a falusi és családi táncalkalmakon (például búcsú vagy lakodalom idején), valamint a helyi tánc csoport színpadi fellépéseinek figyelhető meg. Amit a magyar táncfolklorisztika *néptánc* alatt ért, azt Magyarfaluban *falusi tánc*nak vagy *populárnak* hívják. Utóbbi a néptánc román megfelelőjének, a *dans popular* kifejezésnek a rövidítése. A településen eddig 26 kör-, 16 páros, 3 sor-, valamint 10 szólisztikus jellegű¹⁰ táncról sikerült adatot gyűjtenem.

Ha a táncformát és az összekapaszkodási módot vesszük figyelembe a helyi táncrepertoár csoportosításakor, akkor a zárt körtáncot jelölhetjük meg a legjelentősebb tánc típusként.¹¹ Tánc történeti szempontból a nyitott vagy zárt füzértáncok a középkorban éltek virágkorukat Európában.¹² A reneszánsz kori páros tánc divatok Nyugat-Európából kiindulva lassan kiszorították a lánctáncokat, ugyanakkor összetett történeti, gazdasági és társadalmi folyamatok együttes hatására Kelet- és Délkelet-Európában (főként a Balkánon) a körtáncművészet továbbra is fennmaradt,¹³ sőt, még napjainkban is egyeduralgónak mondható a hagyományos táncrepertoárt ismerő közösségekben.¹⁴

10 A magyar nyelvterület legtöbb vidékén fellelhető improvizatív szólótáncokkal (például verbunk vagy legényes) a moldvai csángó településeken nem találkozunk. A szólisztikus jellegű táncok leginkább szertartásos, rituális funkcióval, maszkos alakoskodás formájában (medvés) vagy lakodalmi szokáskörnyezetben (*jocul găinii* ~ tyúktánc) fordulnak elő.

11 A körtánc mint táncforma vagy tánc típus elemzésére és értelmezésére már több hazai tánckutató is vállalkozott. Lányi–Martin–Pesovár 1983.; Ratkó 2007. Martin György *A magyar körtánc és európai rokonsága* című típusmonográfiája holisztikus és összehasonlító szemléletű, pontos történeti áttekintéssel és a női körtáncok precíz klasszifikációjával szolgál az olvasó számára, azonban figyelmen kívül hagyja a moldvai csángó körtáncokat. Martin 1979.

12 Martin 1978, 9.

13 Martin 1967, 123., Martin 1978, 10.

14 Lásd Bólya 2015.

Kutatási előzmények

A hazai tánc kutatás számára a rendszerváltás előtt azon Baranya megyei településeken adódott lehetőség a moldvai csángó tánc hagyományok vizsgálatára, ahová moldvaiak települtek a második világháborút követően.¹⁵ Az itt élők táncairól az 1950-es¹⁶ és az 1970-es években¹⁷ több filmfelvétel is készült, melyek a Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptánc kutató Osztály és Archivum filmtárában hozzáférhetők.¹⁸ Moldvában rendezett filmes táncgyűjtésről három esetben van archívumi anyagunk: 1992-ben Somoskán, Klézsén, Külsőrekecsinben (Fundu Răcăciuni) és Magyarfaluban;¹⁹ 1993-ban Lujzikalagorban (Luizi-Călugăra) és Szabófalván (Săbăoani);²⁰ 2013-ban pedig újra Somoskán végeztek táncgyűjtést.²¹

A filmfelvételek elemzése és a kutatási eredmények nagy részének publikálása elmaradt, ez alól kivételt jelent Martin Györgynek a moldvai csángó táncokról írt – több kötetben is megjelenő – rövid összefoglalója,²² Péterbencze Anikó *Adatok a moldvai csángók folklórához – Táncok és táncos szokások a Bákó környéki falvakban* című tanulmánya²³ és e sorok szerzőjének további két közleménye.²⁴ Napjainkban három tánc kutató folytat doktori kutatómunkát a

15 Egyházaskozárra, Szárászra, Mekényesre és Bikalra a Bákó megyei Magyarfaluból, Lábnyikból (Vladnic), Pusztinából (Pustiana), Diószénből (Gioseni), Lészpedről (Lespezi), Pokolpatokról (Valea Mică) és Klézséből (Cleja) érkeztek családok. Domokos-Rajeczky 1956, 10.

16 Ft.172; Ft.213; Ft.214; Ft.215; Ft.216; Ft.314. Gyűjtők: Martin György, Lugossy Emma, Morvay Péter, Kertész Gyula, Balla Péter, Szóts István, Maác László.

17 Ft.953. Gyűjtők: Andrásfalvy Bertalan, Bodai József, Mészáros István, Kiss István.

18 Ugyancsak ebben a gyűjteményben található Pávai Istvánnak egy 1982-es klézsei rövidfilmjét (Ft.1135.), továbbá az 1990-es évekből több megrendezett táncgyűjtés és színpadi produkció felvételeit, melyek Magyarországon lettek rögzítve (Ft.1396; Ft.1405; Ft.1420.).

19 Ft.1425. Gyűjtők: Fügedi János, Felföldi László, Péterbencze Anikó, Papp Imre.

20 Ft.1438. Gyűjtők: Teszár Miklós, Kallós Zoltán, Domokos Mária, Németh István, Lénárt Andrea.

21 A film nyilvántartásba vétele jelenleg feldolgozás alatt van a Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptánc kutató Osztályán. Gyűjtők: Varga Sándor, Kukár Barnabás Manó, Takács Gergely, Szőnyi Vivien.

22 Martin 1996, 127–129.

23 Péterbencze 1993.

24 Szőnyi 2014a., Szőnyi 2014b.

moldvai csángók körében,²⁵ és az újra beinduló tánczenei kutatások is azt vetítik előre,²⁶ hogy a közeljövőben pontosabb képet kaphatunk a hazai táncfolklorisztika által eddig „fehér foltként” számon tartott térség, Moldova tánckultúrájáról.

Kutatásmódszertan

A moldvai csángók néprajzi kutatásával 2012-ben kezdtem foglalkozni, azon belül Magyarfalu tánckultúráját 2015 óta vizsgálom. A kutatás módszertanát a településen végzett terepmunka²⁷ és a magyarországi archívumokban²⁸ folytatott adatgyűjtés határozza meg. A terepmunkák során az interjúkészítés mellett igyekeztem nagy hangsúlyt fektetni a résztvevő megfigyelésre, valamint a táncalkalmak „funkcionális” filmes rögzítésére. A helyi szervezésű táncos eseményeken nem töltöttem be szervező vagy kontrolláló szerepet, azokon meghívott vendégként, táncosként és kutatóként vettem részt. Az általam készített táncfilmek organikus táncalkalmak, tehát a vizsgált közösség által szervezett mulatságok táncrepertoárját dokumentálják. Ez a gyűjtési technika eltér a magyar táncfolklorisztika általános módszertanától, a kutató által szervezett táncfilmmezés gyakorlatától, ahol a táncosokat és a táncokat eredeti környezetükből kiszakítva örökítik meg.²⁹ Véleményem szerint, ha a kutatás a táncok formai elemzése mellett azok tartalmi és funkcionális értelmezésére is törekszik, akkor mindenképpen szükséges az adott táncalkalom saját kontextusában való megfigyelése, átélése,³⁰ fotózása és filmezése.

25 Péterbecze Anikó Somoskán és Klézsén, Botezatu Isabela Klézsén, Szőnyi Vivien pedig Magyarfaluban végez tánckutatást.

26 Lipták 2014., Lipták 2018.

27 2015 óta csaknem minden évszakban ellátogattam a településre. A legrövidebb terepmunkám egyhetes volt, míg a leghosszabb három hónapos.

28 Jelen tanulmányhoz a Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptánckutató Osztály és Archívum film- és kéziratári anyagait használtam fel.

29 Szőnyi 2019, 43–44.

30 Ha a kutató táncstudása és a táncalkalom körülményei lehetővé teszik, érdemes táncolni a helyi közösség tagjaival, hiszen ekkor a kutató teste is adatgyűjtési eszközzé válik, s tapasztalatai tovább gyarapíthatják a helyi táncokról való ismereteit.

A téma értelmezési kerete

Az életkor táncformáló szerepének értelmezésére eddig nem fordítottak túl sok figyelmet a táncfolklorisztikai és táncantropológiai kutatások. Elsősorban a tánc-tanulás, a táncos szocializáció bemutatásakor került előtérbe az életkor, valamint a táncélet egyes részeinek (táncrendezés, táncos tisztségek) tárgyalásakor is olvashatunk elszórt észrevételeket a korosztály, a társadalmi státusz és a tánc kapcsolatáról.³¹ A táncművelés korcsoport szerinti tagolódása a helyi közösségek társadalmi és kulturális életébe szervesen beépült, az adatközlők részéről többnyire reflektálatlan, nehezen verbalizálható, így a táncélet résztvevő megfigyelése nélkül könnyen elkerülheti a kutató figyelmét.³² A magyarfalusi táncművelés értékrendszere, illemszabályai, belső szabályszerűségei nincsenek „kőbe vésve”, azokat a közösség fiatalabb tagjai a táncba nevelődés folyamán tanulják el az idősebbektől. Mindezek miatt nem elégedhetünk meg a tánc pusztá mozgásrendszerként való értelmezésével, a táncok kontextusára és a táncoló közösségre is figyelmet kell fordítanunk.

Az általam végzett kutatást a holisztikus és funkcionista szemléletmód határozza meg. A tanulmány a táncot tőkeszerzési eszközként, a táncolást szociokulturális gyakorlatként, a táncművelést pedig olyan társadalmi intézményként értelmezi, mely az ember alapszükségleteinek kielégítésén keresztül a közösségi élet harmonikus működésében, ezáltal pedig a társadalmi folytonosság megőrzésében játszik szerepet. Az itt felvázolt értelmezési keret miatt a kutatás a tánc- és gazdaságantropológia fogalmaira, valamint a brit szociokulturális antropológia funkcionista elméleti irányzataira³³ támaszkodik az értelmezés során.³⁴

31 A teljesség igénye nélkül: Fél 1941, 90–99.; Belényesi 1958, 48., 74–77.; Pesovár 1997, 17–71.; Kaposi 1999, 52–59.

32 A táncművelés látható és láthatatlan részeinek elkülönítését lásd bővebben: Szőnyi 2019, 40–42.

33 A Bronisław Malinowski által kidolgozott biopszichológiai funkcionális elméletre gondolok. Úgy vélem, hogy a cselekvésközpontú funkcionista irányzat (Malinowski 1944.) a tánc és táncoló közösség mikroszintű vizsgálata során, míg a strukturális funkcionális gondolatok (Radcliffe-Brown 1958.) a lokális táncművelés tágabb, makroszintű összefüggéseiben alkalmazhatók.

34 Lásd bővebben: Szőnyi 2018., Szőnyi 2020.

Az életkor, a családi állapot és a tánc kapcsolata

A következőkben egy általános leírással szeretném szemléltetni az életkor és a tánc kapcsolatát Magyarfaluban, figyelembe véve az adatközlők elbeszéléseit és a falu táncalkalmain résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalataimat. A két forráscsoportból származó információk relevanciája igencsak tág időkeretben mozog, hisz a 20. század közepétől egészen napjainkig terjed, azonban a kutatás eddigi eredményei azt mutatják, hogy noha a helyi táncélet és tánckészlet jelentős átalakuláson ment át ez idő alatt, az életkorra és családi állapotra vonatkozó táncillem kevésbé változott. Mindez azt sejteti, hogy a táncosok viselkedésére vonatkozó illemszabályok a falu (tánc)kultúrájának egy reflektálatlan, mélyebb, így lassabban változó részéhez tartoznak, és lényegi, szervesen beépült funkciót töltenek be a közösség társadalmi életében.

A magyar paraszti társadalomban a korcsoportok általános kategóriáit a gyermekek, fiatalok és öregek jelentik. Különbséget kell tennünk egy közösség demográfiai és társadalmi korszerkezete között. Előbbi számszerűen, életkor szerinti tagolódást jelent, utóbbi egy-egy korcsoporthoz rendelt társadalmi státuszok, pozíciók, rangok alapján osztályozza az embereket.³⁵ A tánckultúra vizsgálatakor a közösség társadalmi korszerkezetét érdemes figyelembe venni, mivel nem feltétlenül a táncos életévekben mérhető kora, inkább saját életszakaszához kapcsolódó társadalmi státusza, elsősorban családi állapota határozza meg a rá vonatkozó táncillemet.

Magyarfalu organikus táncalkalmain, tehát a lakodalmakon, a búcsúhoz vagy a kalendáriumi ünnepekhez kapcsolódó helyi bálokon, melyet a faluközösség tagjai vagy vezetői szerveznek, *gyermekek* nem lehetnek jelen. A tánctanulás már kisebb kortól megkezdődik, otthoni-családi vagy iskolai környezetben, azonban a kb. 4-14 év közötti *gyermekek* csak családi táncmultságokon

35 Faragó 2000, 397.

(keresztelő, születésnap), vagy szervezett táncelőadásokon mutathatják meg tánctudásukat nagyobb közönség előtt.³⁶

A nyilvános közösségi táncos eseményeken és a táncban való aktív részvétel a bérnialást követően, kb. 15 éves kortól megengedett. A pontos életkor személyenként eltérő, mivel a szertartást nem tartják meg minden évben a településen. Éppen ezért, a bérnialás inkább csak jelképes határvonalat jelent tánc szempontjából a *gyermek* és *ifjú* kategóriák között. Valójában a serdülőkort elért fiatalok³⁷ számítanak *ifjúnak* egészen házasságkötésükig, ők azok, akik csaknem minden táncalkalmon jelen lehetnek, és ott táncolhatnak is.

A házasulandó fiatalok életkora sokat változott az 1950-es évek óta, hisz amíg a 20. század közepén a lányok 18-19 éves, a legények pedig 22-23 éves korukra (a kötelező katonai szolgálatot követően) megházasodtak, addig ma már nem ritka, hogy a lányok csak 24-25, a fiúk pedig 28-29 évesen esküdnek meg. Noha a fiatalok az évek számát tekintve hosszabbra nyúlik, a táncosokra vonatkozó illemszabályok keveset változtak, mivel azok nem egy konkrét életkorhoz, hanem az adott személynek a közösség szociális hálózatában elfoglalt státuszához, mindenekelőtt családi állapotához kapcsolódnak.

Kiemelendő, hogy a heti rendszerességű, vasárnapi táncalkalmakon – melyek szervezése és tánckészlete sokat változott a tárgyalt 70 éves időintervallumon belül – csakis a *fiatalok* táncolhattak. Ezek a táncalkalmak az 1990-es évekig a településen belül zajlottak, így a *házasok* és *idősebbek* is részt vehettek rajtuk, azonban ők nem táncoltak, csak beszélgettek, iszogattak, figyelték a *fiatalokat* (*vigyázkodtak*). A rendszerváltást követően Moldvában is megjelentek a könnyűzenei szórakozóhelyek nagyobb községekben vagy városokban, és ennek hatására megszűntek a lokális szervezésű és lebonyolítású heti rendszerességű táncalkalmak. Ezekbe a klubokba vagy diszkókba Magyarfalui fiataljai még napjainkban is együtt járnak szórakozni, azonban az idősebb generáció ide már nem kíséri őket, így teljesen kiesnek a közösség felügyelete alól.

36 A faluban két gyermek néptáncsoport működik Bogdán Klára helyi hagyományőrző vezetésével és a magyar iskola támogatásával.

37 Több esetben a lányokra a menstruáció megindulása után, a fiúkra pedig az általános iskola elvégzését követően (*optából kiszaladt* ~ nyolc osztályt végzett) tekintenek *ifjúként*.

A házasságra lépők esetében két kategóriát különíthetünk el egymástól. *Fiatal házásoknak* nevezik azokat, akiknek még nem született gyermekük. Ez általában 1-3 éves időszakot jelent, ekkor a fiatal házaspár – az *ifjúkhoz* hasonlóan – részt vehet minden táncalkalmon, amennyiben a kedve úgy tarja. Egy másik csoportot alkotnak azok a *házások*, akiknek már született gyermekük, ezáltal a közösség teljes jogú tagjaivá váltak. Ezt követően a heti rendszerességű táncalkalmakon ők már nem vesznek részt, csak a lakodalmakon és egy-egy nagyobb ünnepnaphoz kapcsolódó bálon.

Az ezt követő utolsó csoportba azok az *idősebb házások* vagy *öreg*ek tartoznak, akiknek már megházasodtak a gyermekeik. Ettől kezdve nekik már nem illik táncolni a bálokon sem, bár résztvevőként, megfigyelőként – ha azt a faluban szervezik – még jelen lehetnek. Az *öreg*eknek csak egyetlen táncos eseményen, a lakodalomban van lehetőségük aktívan bekapcsolódni a táncba.

A településen kis számban találkozhatunk házasulatlan vagy elvált emberekkel. Az ő esetükben a nemi tagolódás is szerepet játszik: egy házasulatlan vagy elvált férfi bálokon és lakodalmakban táncolhat, azonban egy hajadon vagy a házasság kötelékéből kilépett nőnek inkább csak a rokoni körben szervezett mulatságon van lehetősége táncolni. Az *özvegy*eknek, függetlenül a nemüktől, a házastárs halálát követő 40 napig semmilyen mulatságon sem illik részt venniük, a tánctilalmat a legtöbben egy évig is megtartják.

A magyarfalusi lakodalmak táncképe az életkor és a családi állapot tekintetében

A korcsoportokra vonatkozó illem táncformáló hatásait az általam 2015 és 2019 között dokumentált lakodalmak példáján keresztül kívánom szemléltetni, mivel ezek voltak azok a táncalkalmak, melyeken a faluközösségnek csaknem minden generációja, a *fiatalok*, a *házások* és az *idősek* is részt vettek, így lehetőségem volt a táncosokra vonatkozó belső szabályrendszert a saját szokáskörnyezetében megfigyelni.

Az emberi életfordulókhoz kapcsolódó táncalkalmak közül a lakodalom, helyi szóhasználattal élve a *nunta*³⁸ tekinthető a legjelentősebbnek. Magyarfaluban a lakodalom az 1950-es és 1970-es évek között háromnapos volt, általában télen, hétköznapokon tartották, amikor az esketés keddi vagy csütörtöki napra esett. A lakodalom első napját a *nyirásza*, azaz a menyasszony házánál tartották, ahová csak az ifjú pár még *házasulatlan* barátai és rokonai kaptak meghívást, a második napot pedig a *nyirel*, azaz a vőlegény házánál töltötték, ahol az egész faluközösség *házas* tagjai jelen voltak. A lakodalom harmadik napja volt az ún. *palakányia*, melynek alkalmával az ifjú pár szűkebb családi köre és az előkészületekben aktívan segítők elfogyasztották a lakodalomból megmaradt ételeket és tartottak maguknak egy külön mulatságot. Az 1970-es évektől az egyházi esküvő mellett megjelent a polgári esküvői szertartás is, amelyet az ún. *konónia*³⁹ táncmulatság követett. Ez az alkalom egy-két héttel megelőzte a templomi esküvőt, hétköznap és hétvégén is megtarthatták, de csak *fiatalok* vehettek rajta részt. A *konóniára* külön zenészeket fogadtak, vacsorát és egész estés táncmulatságot tartottak, továbbá megajándékozták a fiatal párt. Gyakorlatilag ennek hatására az egymás után három napig tartó lakodalom kétnaposra rövidült, mivel a menyasszony házánál tartott tánc helyét átvette a *konónia*. Az 1990-es évek óta a *konónia* mint önálló táncalkalom teljesen eltűnt a falu táncéletéből.⁴⁰ A polgári és egyházi esküvőt egy napon tartják, melyet egyestés mulatság követ, és csak néhány kivételes esetben tartanak *palakányiát*. Napjainkban a lakodalmakat nyári időszakban, szombaton, a falu kultúrotthonában, a *káminban*⁴¹ szervezik meg, ahová a teljes faluközösség meghívást kap. Az itt felvázolt rövid áttekintés jól mutatja, hogy a rendszerváltás óta több generáció is részt vesz

38 A moldvai csángó falvakban a magyar *menyekező* vagy a román *nuntă* kifejezést használják a lakodalom megjelölésére.

39 A kifejezés a román *cununie civilă*, azaz polgári esküvő csángó tájnyelvi változatára vezethető vissza.

40 A *konónia* megszűnésének hátterében az akkori helyi plébános utasítása húzódik meg, ugyanis megtiltotta a fiataloknak a polgári esküvő megünneplését. A pap erkölcsi alapon magyarázta meg döntését, mivel úgy gondolta, a fiatal házások már a polgári esküvő után elhálják a nászéjszakát, azaz egy-két héttel később, a templomi esküvő alkalmával már nem tiszták Isten színe előtt. Erről bővebben: Szőnyi 2020, 162–163.

41 A román *cămin* (otthon) kifejezés helyi változata.

egyidejűleg a lakodalmakon, melyre azelőtt nem volt lehetőség, hisz a *fiatalok*, a *házasok* és az *öreg*ek más-más napon csatlakoztak a lakodalmi ünnepséghez.

Napjainkban a lakodalom alkalmával a násznép tagjai korosztályuk szerint kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak, és ennek megfelelően elkülönülnek az ünnepi események alatt; a beszélgetés, az étkezés és a táncolás közben. Ahogy azt már fentebb olvashattuk, a moldvai csángók tánckészletének nagy részét körtáncok teszik ki, azonban páros táncokat is ismernek. Ezek mindegyike egy nagyobb, korosztályok tekintetében vegyes körtáncon belül valósul meg. Páros táncok esetében a *fiatalok* többnyire *fiatalokkal* táncolnak, ha van párkapcsolatuk, akkor pedig mindenki a saját barátjával vagy barátnőjével. Olykor előfordul, hogy fiatal fiúk felkérlik egy idősebb női rokonukat táncolni. A *házas* asszonyok férjükkel vagy egy rokonukkal táncolnak, míg a *házas* férfiak felkérhetik idősebb női rokonaikat is. Általánosságban elmondható, hogy a lányok és asszonyok saját nemük képviselőivel is járnak páros táncokat, mindenki a maga korosztályának megfelelően. Páros táncokat az igazán *idős* korosztály nem táncol, ők inkább a körtáncokban vesznek részt. Ezek alkalmával az életkornak és családi állapotnak megfelelően alkotnak kettő vagy akár több kört is a tánctéren. Legtöbbször koncentrikusan táncolnak, ahol az *ifjúk* a belső körben, míg a *házasok* és *idősebbek* a külső körben foglalnak helyet.⁴² A belső körben baráti, míg a külsőben rokoni kapcsolatok alapján rendezőnek egymás mellé a táncosok.

A közösség tagjainak viselkedésében és érzelmeik kifejezésében életkoruk szerint jelentős különbségeket láthatunk. Ez összefüggésben áll a rájuk vonatkozó illemszabályokkal, melyek meghatározzák a táncos reprezentációs eszköztárát, a táncok formai és stilisztikai kivitelezését. A fiatal *legények* tánca tűnik a legdinamikusabbnak és leglátványosabbnak, gesztusaik szélesek, összetett motivikájú figurákat táncolnak, a kört pedig gyorsan forgatják. Számukra megengedett a tánc közbeni *ihogtatás* (kiáltott rigmusok használata), füttyülés, tánckedvük hangos kifejezése. A belső körben táncolva szinte minden figyelem rájuk szegeződik, ők válnak a táncmulatság hangulatfokozóivá. A *fiatal házas* férfiak még olykor beállnak közéjük a belső körbe, azonban első gyermekük

42 Más esetekben előfordul, hogy a táncosok nem korosztályonként, hanem nemenként alkotnak külön köröket.

megszületése után már „kiszorulnak” a külső körbe. Itt táncukat jóval szofisztikáltabb és energiatakarékosabb előadási stílus jellemezi, gesztusaik leszűkülnek, táncukat hanghatásokkal nem kísérik, azonban saját körükben aktív táncmodor jellemző rájuk.

A külső körben minden esetben sokkal többen vannak, mint a belsőben, hisz itt több generáció kap helyet, így a kör forgásának sebessége lelassul. Mindez azt is eredményezi, hogy a táncosok szorosabban állnak egymás mellett, és ezért széles kar- és lábgesztusok, valamint a táncok horizontális motívumdíszítése elmarad. A *házas* férfiak inkább vertikálisan építik és bővítik motívumaikat, táncörömeiket pedig csukott szemmel, rövid és gyors fejcsóválással, fejrázással fejezik ki.⁴³ A *hajadon* lányok, a *házas* asszonyok, valamint az *idős* férfiak és nők táncát a passzív, tiszta és elegáns stílus jellemezi, viselkedésük visszafogott és nyugodt, motívumkészletük jóval egyszerűbb, mint a *legényeké* vagy *házas férfiaké*.

A magyarfalusi lakodalmakba még ma is meghívást kap a teljes faluközösség. A mulatság idején az ifjú házások közelebbi családtagjainak – főleg, ha *disztraktív*⁴⁴ családról van szó – kezdeményező szerep jut, általában ők kezdik a táncokat, és a hangulat fokozása is az ő feladatuk. Tehát a táncok előadásmódját, stilisztikai kivitelezését a táncosok családi köteléke, az ünnepelt párhoz fűződő viszonya is meghatározza.

A lakodalmak vizsgálatánál maradván két fontosabb tisztségről, a házassági tanúkról, helyi szóhasználat szerint a keresztapáról és a keresztanyáról érdemes szót ejteni. A házasulandó fiatalokat általában velük egy korosztályba tartozó, ám már megházasodott pár „esketi”. Az ünnepség teljes ideje alatt *kendezőt* – régebben házi szövésű, ma már inkább készen vásárolt kendőt – visel a násznagy és a násznagyné, ezzel is kifejezve kiemelt szerepüket a lakodalomban. A táncba illik aktívan bekapcsolódniuk, azonban kezdeményező szerepüket nagyban meghatározza egyéni tánc tudásuk. Eddigi megfigyeléseim azt mutat-

43 Erre a transzszzerű állapot kifejezésére csak Magyarfaluban figyeltem fel a moldvai csángó települések között.

44 A táncolni szerető, igen nagy tánc kedvvel rendelkezőket nevezik *disztraktív*nak (*distractiv* ~ szórakoztató).

ják, hogy ha a keresztapa jó tánctudással bír, akkor zárt körtáncok esetében ő a tánckezdő, nyitott lánctáncoknál pedig a táncvezető. Gyakran párcserés megoldással élnek, a keresztapa a menyasszonnyal, a keresztanya pedig a vőlegénnyel páros táncot jár a kör(ök) közepén.

Az eddigiekben bemutatott reprezentációs eszköztár, mellyel a táncban résztvevők életkoruknak és családi állapotuknak megfelelően általánosan rendelkeznek, tovább lenne bővíthető személyenként vizsgálva, számításba véve az illető további szerepköreit a helyi közösség társadalmi életében. A tanulmány terjedelmi korlátai ennek részletezését nem teszik lehetővé, így a következőkben csak az életkor és a családi állapot reprezentálásának funkcióját próbálom meghatározni.

Az életkor és a társadalmi státusz táncos reprezentációjának szerepe

A vizsgált településen egy táncalkalom szimbolikusan utal a közösség generációs összetételére és a táncolók családi állapotára. A helyi táncok ismeretét és gyakorlását egy olyan nonverbális kommunikációs tevékenységként értelmezhetjük, mely az egyéni érzelmek és tudás kifejezése mellett szerepet játszik a társas kapcsolatok kialakításában és a helyi szocializációban. A tánc közben megfigyelhető közösségi szabály- és viszonyrendszer reprezentálása normaerősítő funkcióval bír; a táncolók változó társadalmi státuszának megmutatkozása pedig hozzájárul aktuális pozíciójuk legalizálásához, valamint a falu belső társadalmi hierarchiájának megszilárdításához. Átmeneti rítusok esetében, például a lakodalom alkalmával, az egyik korcsoportból és társadalmi státuszról a másikba történő zökkenőmentes áthaladást segíthetik olyan táncos gesztusok, mint a (már házas) keresztanya és a (frissen házasodott) menyasszony páros tánca.

A lakodalmakra vonatkozó táncillem be nem tartása, tehát a hagyományosnak tekinthető reprezentációs eszköztár nem megfelelő alkalmazása közvetlenül a táncalkalom során nem jár következményekkel. Később azonban, a mulatságot követően, a falu idősebb asszonyai megvetően kibeszélik azt a táncolót,

aki helytelenül viselkedett. Komolyabb erkölcsi norma áthágásakor a helyi pap is szót emelhet a vétkező viselkedése (részség, verekedés) ellen a vasárnapi prédikáció keretei között.⁴⁵ Mindez általában eljut az adott személyhez és családtagjaihoz, akikre a pletyka és a kipredikálás komoly pszichés nyomást gyakorol. A kibeszélés gyakorlata ezáltal a táncos etikett kontrolláló és rendfenntartó szerepét tölti be, és hozzájárul a helyi normák és íratlan szabályok megerősítéséhez.

Összefoglalás

A vizsgált településen a tánc erős társadalmi beágyazottságát igazolja az életkor, a családi állapot és a táncillem szoros kapcsolata. A szociokulturális gyakorlatként értelmezhető táncolás a közösség felügyelete alatt áll, formai és stilisztikai eszköztárát íratlan szabályok határozzák meg. A „helyes táncmód”, tehát a táncolókra vonatkozó szabályok betartása a közösség tagjainak életkorát, társadalmi státuszát és a közöttük lévő szociális viszonyt reprezentálja, legalizálja és megerősíti, így a szociális élet harmonikus működésében, ezáltal pedig a társadalmi folytonosság fenntartásában játszik szerepet. Mindez azt mutatja, hogy a táncművelés társadalmi intézmények komplex rendszerét rejtje magában, melynek vizsgálata által a helyi közösség szociális hálójának, belső hierarchiájának és mentalitásának megismeréséhez juthatunk közelebb.

45 A moldvai csángó falvakban a helyi plébánost nagy tisztelet övezi, ő a vallási és közösségi élet első számú vezetője, az erkölcsi rend fenntartója. Kinda 2010, 116.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Belényesy 1958.** Belényesy Márta: *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- Bólya 2015.** Bólya Anna Mária: *Tánc a macedón szakrális hagyományban.* Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem Néprajzi és Történelmi Doktori Iskola, Debrecen, 2015.
- Domokos–Rajeczky 1956.** Domokos Pál Péter – Rajeczky Benjamin: *Csángó népzene I.* Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1956.
- Faragó 2000.** Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 393–483.
- Fél 1941.** Fél Edit: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia.* A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1941.
- Halász 1999.** Halász Péter: Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben.* A Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999. 33–54.
- Iancu 2011.** Iancu Laura: *Helyi vallás a moldvai Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat.* Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2011.
- Kaposi 1999.** Kaposi Edit: *Bodroglöz táncai és táncélete 1946–1948.* Planétás Kiadó, Budapest, 1999.
- Kinda 2010.** Kinda István: *Ellenőrzött közösségek. Szabályok, vétkek és büntetések a moldvai csángó falvakban.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010.
- Laknerné–Porvay 1986.** Laknerné Brückler Andrea – Porvay József: *Az Egyházasközsáron élő moldvai csángók táncgyógyománya.* Szakdolgozat. Zenetudományi Intézet, Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archívum, Kézirattár, Akt.1210, 1986. 1–26.
- Lányi–Martin–Pesovár 1983.** Lányi Ágoston – Martin György – Pesovár Ernő: *A körverbunk története, típusai és rokonsága.* Zeneműkiadó, Budapest, 1983.
- Lipták 2014.** Lipták Dániel: Egy moldvai csángó hegedűs dallamkincse. 1. rész. *Folkszemle*, 21. (2014) 1. sz. 40–43.

- Lipták 2018.** Lipták Dániel: „A csángó bomba nagyot robbant” – A moldvai táncház harminc éve Magyarországon. *Gramofon*, (2018) 2. sz. 40–43.
- Malinowski 1944.** Malinowski, Bronisław: *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1944.
- Martin 1967.** Martin György: Az improvizatív előadás szerepe a Kárpát-medence táncművészetében. *Táncművészeti Értesítő*, (1967) 3. sz. 118–125.
- Martin 1978.** Martin György: A magyar és a román táncfolklór viszonya az európai összefüggések tükrében. *Művelődés*, 31. (1978) 2. sz. 9–13.
- Martin 1979.** Martin György: *A magyar körtánc és európai rokonsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Martin 1996.** Martin György: *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. Planétás Kiadó, Budapest, 1996.
- Pesovár 1997.** Pesovár Ernő: Táncélet és táncos szokások. In: Felföldi László – Pesovár Ernő (szerk.): *A magyar nép és nemzetiségeinek tánc hagyományai*. Planétás Kiadó, Budapest, 1997. 17–71.
- Peti 2012.** Peti Lehel: *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012.
- Péterbencze 1993.** Péterbencze Anikó: Adatok a moldvai csángók folklórjához – Táncok és táncos szokások a Bákó környéki falvakban. In: Péterbencze Anikó (szerk.): „Moldovának szíp táiai mind születem...”. *Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferencia*. Csángó Fesztivál Kisebbségi Alapítvány, Jászberény, 1993. 68–90.
- Pozsony 2005.** Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó, Európai Folklór Intézet, Budapest, 2005.
- Radcliffe-Brown 1958.** Radcliffe-Brown, Alfred Reginald: *Method in Social Anthropology: Selected Essays*. University Press of Chicago, Chicago, London, 1958.
- Ratkó 2007.** Ratkó Lujza: „Azért jöttem ide karikázni...”: A nagybőjti karikázó tartalmi elemzése. In: Barna Gábor – Csonka-Takács Eszter – Varga Sándor (szerk.): *Tánc hagyomány: Átadás és átvétel. Tanulmányok Felföldi László tiszteletére*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2007. 43–52.
- Szőnyi 2014a.** Szőnyi Vivien: A moldvai csángó magyar táncok funkcionális és

formai-stiláris változásai. In: Bolvári-Takács Gábor et al. (szerk.): *Alkotás – Befogadás – Kritika a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban*. Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2014. 180–188.

Szőnyi 2014b. Szőnyi Vivien: A magyarországi táncművészet hatása egy moldvai csángó település táncművészetére. In: Vajda Zoltán (szerk.): *Tehetségek a tudomány horizontján. Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak tudományos munkáiból*. SZTE BTK, Szeged, 2014. 295–309.

Szőnyi 2018. Szőnyi Vivien: The Social Embeddedness of the Dance Culture in a Moldavian Village. *Open Journal for Anthropological Studies*, 2. (2018) No. 2. pp. 37–52. <https://doi.org/10.32591/coas.ojas.0202.01037s>

Szőnyi 2019. Szőnyi Vivien: A funkcionális szemléletű táncművészet elméleti és módszertani alapjai. *Táncművészeti Közlemények*, 11. (2019) 1. sz. 38–47.

Szőnyi 2020. Szőnyi Vivien: Adaptációs gyakorlatok a moldvai Magyarfalui táncművészetében. In: Pál-Kovács Dóra – Szőnyi Vivien (szerk.): *A mozgás misztériuma. Tanulmányok Fügedi János tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest, 2020. 152–172.

Tánczos 1997. Tánczos Vilmos: Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség*, 3. (1997.) 1–2. sz. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00006/M970134.HTM>; a letöltés időpontja: 2020. december 10.

Tánczos 2010. Tánczos Vilmos: A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Magyar Kisebbség*, 15. (2010) 3–4. sz. 62–156.

Az Ft. jelzetű táncfilmek a Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archívum Filmtárában található. Online katalógus: http://db.zti.hu/neptanc_tudastar/filmek.asp; a letöltés időpontja: 2020. november 12.

TÁNCZOS VILMOS

A CSÍKI SZÉKELYEK A CSÁNGÓKRÓL: KULTÚRÖKOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS EGY ÚZ-VÖLGYI ASSZONY ÉLETTÖRTÉNETEI ALAPJÁN

ABSZTRAKT: A 18. században a Székelyföldről a Keleti-Kárpátok völgyei-be telepedett, a székelyek által pejoratívan „csángónak” nevezett lakosság egy ökológiai közösségben élt a székelységgel, de gazdasági szempontból nekik alárendelt helyzetben volt. Ennek eszmei igazolására a székelység körében létrejött egy előítéletes csángó mitológia, amely az egymástól eltérő kulturális fejlődés bizonyos, sajátosan „csángós” minősülő kulturális megnyilvánulásaira (nyelv, folklór, jogszokások, anyagi kultúra stb.) alapozott.

Az előítéletes gondolkodásnak ez a rendszere egy prenacionális identitás-szerkezethez köthető, amely a székelység körében a modern magyar polgári nemzettudat létrejöttével nem szűnt meg teljesen, hanem ma is ezzel egybefonódva, szinkretikusan működik. Mindig egy adott élethelyzettől függ, hogy a székely-csángó viszonyban a régi prenacionális vagy a modern nemzeti identitás-szerkezet aktivizálódik-e, vagy pedig egy közösségi ideológiáktól mentes gyakorlati kapcsolat jön létre a két közösség között.

KULCSSZAVAK: etnikai identitás, prenacionális és nemzeti identitás, ökológiai közösség, előítéletek, székelyek, gyimesi és moldvai csángók

Bevezetés

Kérdésfelvetés, források

A csángókkal szembeni székely előítéletes gondolkodást elemző néprajzi irodalom nagyon sovány. Minden vonatkozásban kényelmetlen kérdésről lévén szó, erről a témáról sem az érintettek, sem a tudományos kutatók nem szívesen beszélnek. Ebben a témakörben az emberélet fordulóinak szokásvilágát Csíkszentdomokoson kutató Balázs Lajos két tanulmányt tett közzé¹ a Moldvából hozott „százlejes” csángó feleségekről² sok meghökkentő adattal, továbbá a jelenségre vonatkoztatható szórványos jelzéseket találtam néhol a gyimesi és moldvai csángó szakirodalomban is.

Jelen tanulmányban mindenekelőtt özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalin (1926–2005) Űz-völgyi (csinódi) származású, de élete végén Csíkszentkirályon élő csángó asszony 2003–2004-ben elmondott élettörténeti elbeszéléseire alapozok, amelyekben a csángók székelyek általi elítélésének kérdése „magától”, spontán módon került elő folklórgyűjtés közben. Mivel az asszony életének alakulását ténylegesen és döntő módon befolyásolta a csángók és székelyek egymásról alkotott képe, vagyis az életút eseményeiben az előítéletekkel terhelt székely-csángó viszony performatív jellegűvé vált, tényleges sorseseményeket határozott meg, ezért élettörténeti elbeszélései és igaztörténetei alkalmasak a jelenség megvilágítására. Az értelmezésben segíthet továbbá, hogy a csángókkal szembeni előítéletes gondolkodással más tárgyú, mindenekelőtt vallási

1 Balázs 1999 és 2016.

2 A csíkszentdomokosi helyi szóhasználatban a „száz lejes csángó feleség” a „moldvai csángó feleség” szinonimája. A kollektivizálás és a rendszerváltás közötti korszakban (1962–1989) a faluban bevett szokás volt, hogy a házasodni akaró vénlegények, akik otthon nem találtak párt maguknak, egy postai levélben küldtek 100 lej útiköltséget és egy fényképet Moldvába, így kérve onnan katolikus csángó feleséget maguknak. Összesen 72 feleségszerzés történt így a felcsiki faluban. A módszer sikeres volt, „sohasem fordult elő, hogy a 100 lej odaveszett volna”. Lásd: Balázs 1999, valamint Balázs 2016, 247–249.

néprajzi jellegű moldvai, gyimesi és csíki néprajzi gyűjtéseim közben, valamint valóságként saját szülőfalumban, Csíkszentkirályon is találkoztam.

Fogalmi kategóriák: etnicitás, ökológiai környezet, előítélet

Az alább – jobb híján – *csíki székely* és *csángó* etnonimákkal megnevezett két közösség egymással számtalan kapcsolatot tart fenn és nagyon sok közös kulturális jeggyel rendelkezik, ezért külön „etnikumoknak” csak egy adott értelmezési keretben nevezhetők. De mivel az elemzett jelenségeket valahogy meg kell neveznem, a továbbiakban mégis használom ezt a két etnonimát, mégpedig úgy, hogy az *etnikum* fogalmán időben folyamatosan változó társadalmi cselekvésekkel, kapcsolatokkal és kulturális jegyekkel rendelkező közösségeket értek. Úgy vélem, ebben a „laza” értelmezésben a két közösség önálló entitásként egymástól mégis elkülöníthető.³

Mivel a székely és csángó etnikai közösség egyazon ökológiai környezetben élve vált szét egymástól, sőt ez az ökológiai közösség nagyon sok viszonylatban még ma is létezik, ezért célszerű úgy tekinteni az etnicitás fogalmára mint a kultúrák viszonyrendszerében létrejövő, állandóan újrafogalmazódó azonosságutadatokra. Amikor tehát alább székelyek és csángók különbözőségéről, sőt szembenállásairól beszélek, akkor nem a két csoport között ab ovo meglévő kulturális különbségekre gondolok, hanem azokra az állandóan újratermelődő kulturális különbségekre, amelyeket ők maguk egymáshoz viszonyítva mindig újra és újra megfogalmaznak. Az etnicitásnak ez az egymáshoz viszonyított értelmezése Thomas Hylland Eriksen elméletéhez áll a legközelebb, aki az etnicitás kialakulásában a kontaktusokat tartja alapvető jelentőségűnek, ugyanis a másiktól való eltérés csak ezekben a kapcsolatokban tudatosulhat a csoport tagjai között.⁴ A fogalomnak ilyen értelmű definiálásához jól illeszthető William Abruzzi ökológiai

3 Az etnikum fogalmának erről a kevésbé merev – a fogalmak közötti lehetséges átfedéseket, az időbeli módosulásokat, az etnikai kategorizálás változó logikáit figyelembe vevő stb. – definiálásáról összefoglaló igénnyel és alapvető szakirodalmi hivatkozásokkal lásd: Horváth 2006, 37–78.

4 Eriksen 2002, 263.

szempontú etnicitás elmélete, amely szerint az egyazon ökológiai környezetben élő népcsoportok között óhatatlanul etnikai jellegű közösségrepresentációk jönnek létre, ez a később kialakuló közösségi tudatok előfeltétele.⁵

A saját–idegen dichotómia állandó újrafogalmazásában természetesen az egymásról kialakított etnikai előítéletek is fontos szerepet játszanak. Az előítéletek olyan, jobbára negatív tartalmú, történetileg kialakult, érzelmi jellegű ítéletalkotások, viszonyulások, amelyek szervesen beépülnek egy adott kultúrába.⁶

Gazdaságtörténeti háttér, előzmények

A székelység elhagyásának emléke

A Csíki-havasok csángó telepeinek kialakulását a népi emlékezetre és levéltári adatokra alapozva a kutatók már kimerítő módon bemutatták.⁷ De maguk a csángók, azaz a Gyimesek vidékén élő, valamint az innen valamivel távolabb eső Úz-völgyi csángó telepek (Egerszék, Csinód, Lesőd, Aklos, Csobányos, Gyürke) lakói is tudnak arról, hogy őseik valamikor régen azért hagyták el a tőlük nem messze eső „rendtartó” székely faluk közösségeit, mert a katonai szolgálat elől menekültek, vagy mert „valami rossz fát tettek a tűzre”, és a törvény büntető keze elől kellett elbujdosniuk. Az Úz-völgyében az egyes nagycsaládok ma is ismerik eredeti származási helyüket, családneveik is gyakran egy-egy székely falu jellegzetes, gyakori családnevei.

5 Abbruzzi 1982.

6 Horváth 2006, 91.

7 Takács György az *Aranykertbe' aranyfa*. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók című könyvének (Takács 2001) bevezetőjében, Magyar Zoltán a *Csinódi népköltészet* című könyvének (Magyar 2009) bevezetőjében, Györfy Eszter pedig az *Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben* című PhD dolgozatában (Györfy 2020). Ezt a képet a csíkszentgyörgyi plébánia levéltári adatainak felhasználásával tovább árnyalja Bárh János az Úz-völgyéről szóló településnéprajzi monográfiájában, amikor a havasokat birtokló székely községek jogi szabályozásának oldaláról is megvilágítja a betelepülés kérdését (Bárh 2004).

„Hát ott a Gyimesvölgybe ki Szenmihályról, ki Oláfaluból, ki Rákosról, ki Csekefalvából, ki honnat, onnat, mind menekültek, mikor valami üldözte, s oda mind esszegyültek. Az édesanyám fajtája, anyai ágon, Szentdomokosról jött vót bé mind vadőr, úgy jött vót bé öregapó, s a másik pedig izéből, Baconból. [Akkor ők milyen nevűek voltak?] Édesanyámnak az édesapja Baconi István, s nagyanyámnak az édesapja Bara Ábrahám. [A domokosi? Ott sok Bara van.] Na, édesapámnak az édesanyja nem tudom, met amikor édesapám született, az édesanyja meghalt. A Jádzik félik, de hogy azok honnat... Jádzik itt lent Csekefalvába vannak.”⁸

A székely származásnak csak a közösségi identitás megszerkesztése szempontjából van eszmei fontossága. Mivel a székely falvak elhagyása már olyan régen történt, hogy időközben megszűnt a rokon kapcsolatartás, és ma már nincs semmiféle egyéni gazdasági következménye a hajdani eltávozásnak, ezért a kitelepedés személyre, családra szabott narratívái végleg eltűntek a Csíki-havasokban és a Moldvában élő csángók emlékezetéből.

A székelyektől való függőség

A Csíki-havasok erdőségei és legelői eredetileg jobbára a csíki községek közbirtokosságainak tulajdonában voltak. A székelyektől való különbözőségekre, az eltérő jogállásra, a havasok birtoklásában megmutatkozó előnytelen helyzetre vonatkozó történeti narratívák – lévén hogy ezeknek ma is van relevanciájuk – jelen vannak a közösségi tudatban.

„Hát a székelynek es csak azután lett olyan nagy birtoka, hogy Mária Terézsia valahol olyan nagyot segített vót rajtik. Met Mária Terézsia adta vót nekik, met addig királyi birtokok vótak ezek. Osztán akkor kapták ezt a jogot a községek. Melyik község, melyik hogy teljesítette vót az izét [a katonaságot]. De hát ezek a szerencsétlen csángók akkor es el vótak szóródva az erdők közt, s hát nekik eszikbe se jutott, hogy menjenek, s Terézsiának segítsenek.”

⁸ Ahol más forrást nem jelzek, az idézett szövegek özv. Fodor Andrásné szül. Póra Katalin (1926–2005) csinódi asszonytól származnak. A gyűjtés 2003-2004-ben Csíkszentkirályon történt.

A csíki falvak havasi birtokaira történő letelepedések gyakran teremtettek konfliktushelyzeteket, ugyanis a kiszolgáltatott helyzetben lévő telepések (pl. állatállományukat korlátozták, a havasok használatáért bért kellett fizetniük stb.) gyakran hágták át a rendtartó székely falvak havashasználatra vonatkozó szabályozásait, erdőkihágásokat követtek el stb.

A Csíki-havasokban élő csángók alávetett helyzete a társadalmi életnek nem minden területén érvényesült. A csíki községeknek egyházszerzeteinek, az ún. „megyéknek” ők is teljes jogú tagjai voltak, és ennek megfelelően ragaszkodtak is ahhoz, hogy az őket érintő döntésekben részt vegyenek. Előfordult azonban, hogy a vallási életben elvileg létező egyenjogúságot a „falusiak” nem vették tudomásul, és a csángók társadalmi-gazdasági-jogi kirekesztettségét az egyházszerkezeti életre is ki akarták terjeszteni. Az alábbi meghökkentő történet arról szól, hogy az 1940-es évek végén, az utolsó szabad csíksomlyói búcsúk egyikén a csíkszentgyörgyi anyaegyházközség székely búcsújai az egyházközségükhöz tartozó csinódi filiából saját búcsús jelvényeikkel érkezett csángókat maguk közül kiközösítették, mert szégyellték azok „csángós” népviseletét.

„Ebbe a rendszerbe, má a kommunista rendszerbe vót az elejin, jöttünk pünköstre a bucsura. S azt mondja egyikser a pap, a kicsi pap (értsd: a káplán) hogy jöjjünk bé a keresztekkel ide Bánfalába, s innet együtt menyünk tovább, de ötözzünk népviseletbe. [...] Hát mü felötöztünk. Béosztottak (ti. a közös búcsús menetbe). [...] De a falusiak ugy meg vótak csemereelve tölünk, hogy csángóson vótunk, hogy ők ezt így nem akarták. Nekünk új keresztjeink (búcsús zászlóink) vótak, szöttük, csináltuk, szépek vótak, nagyobbak, mind a bánfaliaké. A kereszteteket elfogadták vóna, csak nekünk ne lett vóna fehér az ingünk. Így osztán osztán azok (ti. a csinódiak keresztjei, zászlói) mentek elől, de münköt úgy kerültek ki a falusiak mind. Kettő kiszökött, s eléfutott, s kettő esmént kiszökött, s eléfutott. [...] Egyszer azt mondja anyósom: »Az ántiisteniket neki, valamelyiket ugy béütöm a sáncba, hogy jövő esztendőre es onnat néz ki!« »Jaj, az Isten megfizeti, anyuka, hülyeséget ne csináljon!«

Mikor béérünk Mindszent hegyire, hát megint mü mentünk leghátul. De amikor béértünk Szentlélekre, akkor a legények letették a keresztet, s azt

mondták, hogy tovább nem mennek. [Melyik legények?] A csángók. Nem mennek! Ők elmennek gyalog másfelé, de őket ne kerüljessék. Na, osztán akkor a pap sírni kezdett, s aszondja, hogy ő is leveti akkor a miseruhát, s menyen haza. A karinget. Hát ugye, látta, hogy mi van! [...] Azt a bucsujárást még együtt eljártuk, de aztán többet együtt nem jártunk.”

A székelyek negatív csángó mitológiája

A keleti székelység és a körükből kitelepedett, általuk csángónak nevezett népesség nemcsak földrajzilag távolodott el egymástól, hanem életviláguk is különbözővé vált. Az eltérő gazdasági viszonyok, jogi helyzet, a másféle táji környezet miatt a két népcsoport többé-kevésbé kulturálisan is elkülönült. Ezt a természetesnek mondható belső kulturális szétfejlődést, a két életvilág elkülönülését külső hatások is erősítették: a magyar-román történelmi határvidéken élő csángók közvetlen, mindennapi kapcsolatba kerültek a román-sággal, a székelyek körében a 19. század közepétől kezdve fontos kulturális tényezővé vált a modernizáció (iskoláztatás, a műveltségszerkezet átalakulása, új közigazgatás, valamelyes iparosodás és városiasodás, a közlekedés viszonyok változása stb.).

Az gazdasági, jogi, táji elkülönülés miatt létrejött tényleges kulturális eltéréseknek azért van döntő jelentőségük, mert a csángókkal szembeni előítéletek épp ezekre a különbözőségekre épülnek rá. Az előítéletek rendszerének kialakulását úgy is felfoghatjuk, mint mítoszképződést: egy-egy mítoszelem valamiféle létező tapasztalati tényen vagy igaznak hitt „tapasztalati tényen” alapul, amely mitikus módon felnagyítva, túlozva, a neki ellentmondó tények mellőzésével jelenik meg a mitológiai rendszerben. A csángókról szóló székely mitológia végül is betölti a mítosz funkcióját: koherens és hihető módon megmagyaráz egy olyan jelenséget, amellyel a közösség gyakran találkozik, és amelynek magyarázatára ezért számára szükség van.

A továbbiakban nézzük tehát ennek a székely-csángó viszonyt kodifikáló mítosznak néhány alapelemét, azt, hogy mi minősül a székelyek szemében „csángós” kulturális jelenségnek.

A csángó mint vadember

A Csíki-havasok erdőrengetegeibe menekült csángók közé kezdetben nehezen jutottak el a civilizatorikus intézmények, az egyház által irányított vallásgyakorlás, az erkölcsi nevelés nehézségekbe ütközött és nem ért el ide a törvény keze sem. Emiatt érthető, hogy a székelység körében létrejöttek a csángó vadember mitikus történetei, amelyek alapját olykor valóban megtörtént események képezhették. Az egyik mondatípus szerint a csángók által a székelyek rovására elkövetett súlyos bűntényeket lehetetlen volt kideríteni. Egy ilyen történet szerint a csángók által ellopott marháját kereső székelyt a havasokon megölték, testét feldarabolták, a maradványokat sóval beszórták, és állataikkal feletették. Az alább idézett történetben a csángók által elkövetett bűn megtorlásának eszköze a megkárosított székely család szenvedésének mágikus kényszerítő ereje, amely olyan hatalmas, hogy egy teljes csángó nagycsalád kipusztulását eredményezi:

„S marhákat loptak el. Marhákat loptak el, tudja-e? Eljöttek a magyar emberek fáér Csíkból. S az erdőbe, ide ki vót... S az ember a tehenjeit kifogta, hogy a szekert rakja meg, s amikor bé akarta fogni, akkor a tehenje csak egyik vót meg. Ugy. El vót lopva a más(ik), s meg es vót ütve. El vót vágva. Ugy Romániából is ide hajtották ki. Aszondta nagytátá, hogy az asszon eljött s mondta, hogy hány gyermeke vót, s ez az egy tehenje vót csak. S gyermekei vannak. Aszondta, a könnyei a porba csöpögtek belé az asszonnak. Azok nem hiába csöpögtek, meghótak mind. Ugy meghótak, hogy Ágostonné maradott vót egyedül.”⁹

A vadság, primitívség humorkeltő megnyilvánulásának minősül, ha valaki nem ismeri a modern életvilág és a civilizatorikus intézmények (egyház, iskola, törvénykezés stb.) „műveltebb” nyelvét, és ezek fogalmait a maga archaikus népi tájnyelvében fogalmazza meg.

„A csángó Gyimesbe így hította vót bé a házba ebédre a papot: - Tisztelendő úr, csusszon beljebb, s kutuljon hezza!”¹⁰

A szigorú belső törvények szerint élő székely faluközösségek lakói számára maga a havasi pásztorkodó életforma is barbárnak, vadnak minősül. Vannak

9 Kostelek, Takács György gyűjtése. Lásd: Takács 2001, 59.

10 Csíkszentkirály, saját gyűjtés.

olyan történetek, amelyekben ez a szembenállás fogalmazódik meg. Az alábbi elbeszélésben a „civilizációt” képviselő, erre felvágó községi jegyző igaztalanul és rendkívül sértő módon alázza meg a hivatalos ügyintézés érdekében hideg télben 20 kilométeres utat megtevő, minden tekintetben illedelmesen viselkedő csángó ügyfelét:

„Egy kicsit én elmondom azt, hogy mi zavarta meg itt ezt a kosteleki népet. [Na, mi?] Az, hogy itt ugye Szépvízre át kellett menni minden, még egy utolsó sóér’ is. Akkor a Szellő-tetőn egy-egy kétméteres hó volt. [...] Az emberek, az idevaló kosteleki emberek, amikor időn keresztül ezt a terhes utat megizélték... Hát akkor is tudom, apám magyar időbe postás volt, csendőröknek, izé, postát hordott. [...] Az volt, hogy amikor a jegyző, innétől te felkeltél 2 óraker, elmentél Szépvízre, béértél, téli időszakba, s akkor apámnak olyan nagy bajusza vót. [...] S akkor a jegyző legtöbbször, szóval a csángó népet egy olyan háttérbe tették. [Lenézte?] Olyan hazátlan, nem vóna mintha sehol becsüje. Aszondta, hogy este a csángót nyírd meg, mert reggelre meg van gyapjasodva. Hát meg, mer úgy dolgozott szerencsétlen minden nap. [...] Hogy azt akartam a jegyzővel kapcsolatosan mondani, hogy amikor kiment apám, akkor nem az, hogy hát na, ember és ember. Aszondja, menjen ki, aszondja, a taknyát pucolja le a bajuszáról! Hát az nem takon vót, mer az ugye reafagyott a bajuszra, a Szellőn keresztül jött, hogy olyan csap (értsd: = ág, karó) vót, hogy ugye azt nem tudta leszedni anélkül. [Persze.] Hanem be kellett egyszer melegedjen egy kicsit. Aszondja, menjen ki, s a taknyát pucolja le a bajuszáról, s úgy álljon elejembe! Persze hogy ez, ezzel egy [...] rosszul esett.”¹¹

A megnövesztett haj, eltávolítatlan testszőrzet a világ minden kultúrájában a vadság, a rendezetlen káoszhoz való tartozás szimbóluma. A megfelelő testápolás hiányára utal az idézett elbeszélésben szereplő proverbium: „A csángót este nyírd meg, s reggelre meg van gyapjasodva.”

A civilizáltnak minősített öltözködés, gasztronómiai tudás hiánya ugyancsak a primitívség megnyilvánulásának minősül. A Csíkszentdomokosra férjhez hozott „százlejes” moldvai csángó feleségeknek is gyakran ezt róják fel.¹²

11 Kostelek, Györfy Eszter gyűjtése. Lásd: Györfy 2020, 152.

12 Balázs 2016.

Ugyancsak sűrűn emlegetett előítélet a higiénia hiánya, amely a székelyek szerint mind az ételkészítés, mind az öltözködés, mind a lakáskultúra területén megnyilvánul.

„De én ezt ízéltem [gondoltam]: férjhez menyek, de csak csángóhoz. Met egy csángó leán, ha férjhez ment a magyarhoz, ha megharagudtak, rögtön odavették: »Na, mocskos csángóné!« Hát a ráksúly egye meg, hát tudta addig es, hogy kicsoda! Akkor métt vette el? [És úgy, ahogy mondja, sokszor a fiatalok még egyeznének, de kerülhet egy nagynéni, egy anyós...] Én biztos nem, inkább nem. Nekem, amíg él, nem veti, hogy mocskos csángó!”

A nemi erkölcs: a könnyen megkapható csángó nők

Az Csíki-havasok völgyeibe „elcsángált” népesség természetesen kialakította a maga jogszokásait, értékrendjét. Ezeket a törvényeket a kibocsátó székelység csak helyel-közzel ismerte, gyakran félreértette, és egészében véve elfogadhatatlanoknak tartotta. Például a csángó „guzsalyaskodás” szokását (ti. azt, hogy a nagy földrajzi távolságok miatt a leánynak udvarló legény reggelig a leánynál maradhatott) Csíkban erkölcstelen dolognak tartották. Úgy vélték, hogy a székely falu világán kívül élők a törvénytelenység és értéknélküliség világában élnek.

„Nem tudom, met ott ízélték, hogy a csángó legén ott hál. Az igaz vót, hogy ott hál, de nem biztos, hogy eppe a leánnal hált. Ahogy mondja, hogy »a zekén háltam«, met ha eljött ott Isten tuggya melyik fejből (értsd: patak fejből, felső részéből), azt mondták, hogy dől le egy kicsit, me hát hajnalba méges másabb hazamenni, met ember mozog, mindenféle. A csángó legén lefeküdt melléjed, s szépen, tisztességesen, ugy az ágyra, ugy ruhástól, ugy ahogy lefeküdtünk az ágyra, oda szépen ledöllött, beszélgettünk, s elment. De a falusi, én nem tudom, hogy hogy gondolták, de az út közepin le akart nyomni! [A csíkiak?] Ezek a csíkiak, szegények.”

A csángó társadalomnak azonban megvoltak a maga törvényei és értékei. E törvények jegyében a valamely kényszerűségből székelyek között szolgáló csángó leányt otthon megbélyegezték, a maga közösségében nehezen talált férjet magának.

„[Kinézték maguk közül azt a csángó leányt, aki egy magyar legénnyel szóba állt?] Na hogyan, a magyar legényekre, hadd el, magyar legény! Óóóó, Isten őrözz, arra a csángó legények többet rea se néztek! [Tényleg?] Ugy, bizony. S vót es igazik egy kicsi.”

Identitásszimbólumok

Az egyértelműen „csángósnak” minősülő kulturális jelenségek a székelyek szemében a csángó identitás szimbólumai lesznek, rendszerint valamiféle elhatárolódó magatartást váltanak ki, és egyszerismind működtetni kezdik az előítéletekkel átszőtt csángó mitológiát. Ilyen identitásszimbólumok lehetnek a nyelvi megnyilatkozások, a folklórjelenségek, a népviselet, a népi építkezés jellegzetes elemei, színei stb.

A nyelv

A csángó belső nyelvváltozatok mind székely eredetűek, leszámítva a székelyek által nagyvonalúan ugyancsak „csángónak” nevezett középkori moldvai magyarság mezősegi eredetű tájnyelvét. Ez a nyelvi hasonlóság kiemelkedően fontos a székely-csángó kapcsolatokat illetően, ugyanis mindkét etnikai csoportban ez teremti meg a másik kultúrában való otthonosság érzetét. A nyelvi szétfejlődés és az időközben bekövetkezett eltérő kulturális hatások (a csángók esetében a román nyelvi befolyás, a székelyek esetében a nyelvi modernizáció, a sztenderd magyar nyelv hatása stb.) következtében a két népcsoport nyelve is valamelyest elkülönült. A csángó belső dialektusok székelytől eltérő jellegzetességei a székelyek szemében erős csángó identitásszimbólumokká lesznek.

A keleti székelység körében jellegzetes nyelvi jelenség a szókezdő helyzetben hosszan ejtett magánhangzó (*tűlkör, ügyvéd, Gyímes* stb.), a székelyek számára különösen feltűnő, és humorosnak találják, hogy ezekben a nyelvi helyzetekben a gyimesi csángók rövid magánhangzókat ejtenek:

„Mikor a borvíztódódébe vagonrakó vótam, a ládát egész éjjel hanyittani kellett. Úgyhogy reggelre ki vótunk állva. Vót egy csángó es köztünk, akitől kérdették, hogy nehez-e a láda. Erre ő ezt válaszolta: »Láda, láda, de a tiz viz!«

Ezt osztá mü még sokáig folytattuk (= sokszor elmondták még egymásnak), kacagtuk, hogy »láda, láda, de a tiz viz«.¹³

A tájnyelvi különbözőséghez erős averzióval is lehet viszonyulni. A moldvai csángók magyar-román kevertnyelvűsége a székelyek körében gyakran vált ki gúnyos elutasítást, sőt megvetést.

Az archaikusabb jellegű csángó tájnyelv, a székelyek által primitívnek, falusiasnak ítélt csángós beszéd ugyancsak csángó identitásszimbólummá válhat (lásd előbb: „tisztelendő úr, *csusszon beljebb, s kutuljon hezsa!*”).

A népviselet

Ma a csángó és a székely népviselet gyökeresen különbözik. Mivel a különbség egészen szembeötlő, a székelyek szemében a „csángós öltözet” lesz a népcsoporthoz való tartozás első szimbóluma.

„A csángónak a Gyimesbe olyan ötözetje van, hogy este lefekvéskor neki csak a kalapját kell letenni. Reggel osztán kiájtsa a feleséginek: »Mári, hocide a kalapot, hogy ötöjzem fel!«¹⁴

A székely falvakban a népviselet jeleinek rangjelző szerepe volt, továbbá vagyoni állapotot, életkort stb. is jelzett, a csángó viselet viszont kívül esett ezen a bonyolult jelrendszeren.

A népviselet olyan jelrendszer, amelyben az egészen kis különbségek – olyanok, amelyeket avatatlan személy észre sem vesz, vagy nem tulajdonít neki jelentőséget – fontos társadalmi jelentéseket hordozhatnak. Csíkszentkirályon egy csángókról előítéletesen nyilatkozó férfit a „hallgass, met a fél szárnyad neked es libeg!” rendkívül finom, de elevenbe vágó megjegyzéssel arra figyelmeztették a falusfelei, hogy neki magának is csángó származású felesége van, tehát hiteltelenül beszél ebben a kérdésben. A „libegés” itt a kieresztett fehér csángó ing lebegésére vonatkozik. A megjegyzés továbbá azért is találó, mert ezzel a szóval egyúttal az identitás bizonytalanságára, „lebegő” jellegére is utal.

13 Csíkszentkirály, saját gyűjtés.

14 Csíkszentkirály, saját gyűjtés. Lásd: Tánczos 2008, 195.

A viselet identitásjelző funkciója nemcsak azért erős, mert mindenki által látható, közösségileg ellenőrizhető jelről van szó, hanem azért is, mert a viseletbe öltözés tudatos cselekedet, a közösséghez való odatartozás felvállalásának tagadhatatlan bizonyítéka. Az öltözködés identitásjelző funkciója ezért ma különösen erőteljesen nyilvánul meg nagy közösségi ünnepek esetében, ugyanis ezeken a látványos, spektakuláris-szerű, gyakran mediatisált rituális eseményeken a népviselet elsődleges funkciója épp a közösséghez való odatartozás deklaratív felvállalása.

Az előbbieken néhány jellemző példát már idéztünk a népviselet erős identitásjelző funkciójára: az 1940-es évek végén a csíkszentgyörgyiek épp azért hagyták ki a saját búcsús menetükből a velük egy egyházközségben élő, tehát egyházi szempontból hozzájuk tartozó csinódiakat, mert ezek a papjuk kérésére felvették a „csángós” népviseletet, csakhogy ezzel a „fehér öltözettel” a székelyek nem akartak közösséget vállalni. Idevágó példa az is, hogy a *Csíksomlyó a népi vallásosságban* című, 2016-ban megjelent könyvem címlapfotóját, amely a kegyhelyen ünnepi népviseletben jelen lévő csángókat ábrázolta, csíkszentkirályi falusfeleim fanyalogva, méltatlankodva, elégedetlenkedve fogadták („egyebet ide te nem kaptál [= találtál]?”). Nem tetszett nekik a képen látható jelenség (csángó viselet), továbbá a címlapfotót úgy értelmezték, mint a csíksomlyói búcsú csángók általi kisajátítását, az „új csángó divat” megnyilvánulását.

Az elhallgatás jelensége

A másik félről való előítéletes gondolkodás rejtett kulturális jelenség. Általában csak a saját közösségen belül nyilvánul meg, és gyakran előfordul, hogy ott is elutasítást, tiltakozást eredményez, szégyenteljesnek minősül. Ezért az előítéletes gondolkodás egyik fontos kifejezési formája a humor, amelynek lehetnek különböző megnyilvánulási formái és mindenekelőtt fokozatai. A humorban az elutasítás mértéke lebegtetett: nem lehet egészen pontosan tudni, hogy a humorosan kifejezett előítéletes magatartást mennyire kell komolyan venni. A másik fél nyílt és komoly, nem humoros formájú megsértésére a legritkábban kerül sor.

Egy idősebb, tekintélyes csíkbánkfalvi férfival való régi találkozása azért maradt emlékezetes a csinódi asszony számára, mert beszélgetőpartnere életének egyik fontos kérdését „a falusiaktól” való elhatárolódásának problémáját vetette fel előtte:

„Eccer ugy történik, hogy kijött hezzánk egy bánkfalvi ember, Bálint Ferenc. Kikűdte a néptanács, hogy nálunk van egy szeker fájik, s vigyék el. Nagyön ügyes ember vót, Bánkfalába a legelső gazdák vótak. Közmunkába küdték vót, s kijött oda, de nálunk nem vót fa, valami félreértés vót, de elmentünk ketten, s vágtunk, s segítettem, s hamar vágtunk, s fel es raktuk, s azt mondja, hogy há... – öndicséret öngyalázás – de hát azt mondja: »Maga olyan ügyes fehérnép, maga a faluba es kapott vóna férjet.« Mondom: »Én igen, ha kellett vóna!« Azt mondja: »Hát nem???« Mondom: »Nekem amíg élek, nem veti senki, hogy mocskos csángóné!« Azt mondja: »Ezek szerint maga münköst gyűlöl.« Mondom: »Én nem! Tisztelek s becsülök minden embert az ő érde-me szerint, de három lépés távolságból!« Megnézett az öreg, s nem mondott semmit többet.

Azóta eltelt harminc esztendő, s ezt én most es ugy gondolom. Nem, nem. Nekem nem kell, én inkább ott az úton aluszok, ha meghalok. De én mán, belém nem üt a mennkö. [...] Utána meghót az uram, de én akkor es azt mondtam, bocsásson meg az Uristen, mán meg ne sértődjék senki, met kinek nem inge, ne vegye magára, de én akkor es azt mondtam, hogy egy bolond legyen, csak csángó legyen, csak híjjanak, s ugy elmenyek innen, de én férjhez nem menyek falusihoz, olyan nincs!”

A „maga a faluba es kapott vóna férjet” dicsérő megjegyzés jóhiszemű volt, de kétségkívül benne volt a csángókra vonatkozó előítéletes magatartás is. Miután az asszony nyíltan visszaigazolta, hogy tud a megjegyzésben lappangó előítéletről, és megvan az ezzel kapcsolatos saját álláspontja („nekem míg élek, nem veti, hogy mocskos csángóné!”), a székely férfi tudomásul veszi a szomorú helyzetet („maga ezek szerint münköst gyűlöl”), és belátja, hogy itt nincs más kiút, mint a valóban létező, meg nem változtatható kölcsönös előítéletekről való hallgatás („megnézett az öreg, s nem mondott semmit többet”). A beszélgetés épp ott marad abba, ahol a témáról való érdemi beszélgetésnek voltaképpen el kellene kezdődnie.

Ökológiai és kulturális egység az elhasonult rendszerben

Az egymással érintkező és részben egyazon nagy lélettérben élő két magyar népcsoport kulturális elhasonulása tehát megtörtént, és ezt a különbözőséget – amint előbb láttuk – a székelyek részéről egy előítéletes csángó mitológia fejezi ki. De ugyanakkor látni kell azt is, hogy a két kultúra közötti alapvető hasonlóságok továbbra is léteznek. A szétfejlődés ellenére a keleti székelység és a Csíki-havasokban élő csángóság ma is teljesen otthonos egymás nyelvében és kultúrájában, és ez az otthonosság bizonyos mértékig a Moldvába menekült és a helyben maradt székelység viszonyát is jellemzi. Abban, hogy kommunizmus utolsó évtizedeiben, az 1962–1989 között időszakban Csíkszentdomokosra 72 „száz lejes csángó feleséget” hoztak (többségüket a székely eredetű Lészpedről és Gerlényből)¹⁵ a nyelvi, vallási és egyéb kulturális hasonlóságok is szerepet játszottak.

A csángó feleségek integrálódása egy-egy székely faluközösségbe természetesen nem problémamentes¹⁶, de végső soron általában sikeres. Az alábbi történet arról szól, hogy a székely férj olyannyira nem viszonyul előítéletesen saját csángó feleségéhez, hogy ő maga is megfedezkedik erről a tényről, amikor egy alkalommal maga is elutasítóan nyilatkozik *általában* a csángó kérdésről, és csak akkor tudatosul benne a nyilatkozatával homlokegyenesen szembenálló önnön családi helyzete, amikor előítéletes nyilatkozata hiteltelenségére maga székely faluközösség figyelmezteti:

„Valamelyikszert azt mondja Salamon Laci: »A csángók úgy békerítették Szentkirályt – azt mondja – hogy minnyá az ember nem tud mozdulni!« S erre azt mondja ez a bolond fehérnép, idefel né, a Giza leánnya, Vitos Gyuriné, azt mondja: »Azétt, hogy a magyarokat nehogy az ördög elhordja a közepiből!« S nem tudom, még [Laci] mit mondott ott rea, de [Vitos Gyuriné] azt mondja

15 Balázs 2016, 248–249.

16 Erről szól Balázs Lajos két idevágó tanulmánya: Balázs 1999 és 2016.

még neki: »Hallgass – azt mondja – met a fél szárnyad neked es libeg!« [Libeg?] Igen, met a felesége neki es csángóféle.”

A történet azt is jelezi, hogy a székely faluközösségen belül egyszerre van jelen egy természetes módon, jól működő, előítélet-mentes együttélés és egy előítéletes világkép. A tényleges és feszültségmentes együttélés olyan jól működhet, hogy az ebben élők teljesen megfedelkezhetnek a viszályt, feszültséget feltételező az előítéletekről, és fel sem figyelnek az előítélet és a valóság ellentmondására.

Az előítélet beágyazódása a közösségi identitásba

Az előítéletet létrehozó és működtető prenacionális identitás

Az egyik legfontosabb dolog, amit a székelyek csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodásáról elmondhatunk, hogy ez az előítélet-rendszer már a modern magyar nemzettudat előtt létrejött, tehát genetikusan nincs köze hozzá. Sokatmondó, hogy a *csángó* népnév első hiteles történeti említése 1796-ból való, és már tartalmazza a 'kóborlás, vándorlás' pejoratív jelentéselemét: „Lehet, hogy ez a Nevezet onnan jön, mivel ők vándorló Emberek és Lak helyeket el hagyták: az a' szó Tsángó pedig olyan értelemben vétetik, mint kóborló, vándorló” – írja ekkor Teleki Domokos történész.¹⁷

Az előítéleteknek ez a rendszere, a székelyek által forgalmazott negatív csángó mitológia tehát nem a modern nemzeti identitástudat kategóriája. Öszszetevői egy nemzet előtti (a továbbiakban: prenacionális) identitásszerkezetbe illeszthetők bele, azzal magyarázhatók.

17 A *csángó* népnév első említéséről bővebben, az idevágó szakirodalomra való hivatkozással: Tánzos 2011, 121–124.

A modern nemzetek születése előtti időszakban, azaz a prenacionális korszak rendi világában egy egyén jogi helyzetét mindenekelőtt az határozta meg, hogy az a közösség, amelynek tagja volt, milyen jogokkal rendelkezett. A közösségi jog által megalapozott „rang” a székely társadalom egészében, ezen belül pedig egy-egy kisebb közösségben (falu, tízes, [egyház]megye, közbirtokosság stb.) nagyon fontos volt, hiszen a társadalom egészét áthatották ezek a jogok és rangok, a székelység teljes világa ezek bonyolult szövevényeként működött.

A jogi szempontból összetetten működő székely társadalmából kiszakadt, de voltaképpen továbbra is egy-egy székely faluval egyazon életterben élő, velük gazdasági kapcsolatban álló embereknek meg kellett teremteni a jogi státusát, valamiféle „rangot” kellett nekik adni. Ez a jogteremtés a joglétra legalacsonyabb fokát jelentette, de mégis egyfajta jogi státus volt.

A székelyek rendi ranglétráján elfoglalt alacsony helyük végső soron ideológiailag alapozta meg a csángósággal kapcsolatos, később megerősödő előítéleteket. A csángó életvilág különutas fejlődésének minden megnyilvánulása (sajátos jogszokások, folklór, öltözet, építkezés, nyelv, gasztronómia stb.) ebben a jogi keretben nyert megfogalmazást és kapott negatív, pejoratív értékelést.

A történeti néprajzi szakirodalom a rendi székely társadalom erősen tagolt életvilágát már kitűnően és részletesen leírta.¹⁸ Ma hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, hogy ez a világ végképp megszűnt már, és a később kialakult, ma érvényesnek tartott eszmerendszerek – például az egyéni jogot szem előtt tartó polgári törvénykezés, az emberek Isten előtti egyenlőségét valló egyházi világgép, a polgári nemzetközösséghez való egyenlő odatartozás eszméje stb. – kizárólagosan határozzák meg az emberek gondolkodásmódját, és emiatt értetlenül állnak a hagyományos rendi világgép mai megnyilvánulásai előtt. Csakhogy ez nem így van: a csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodásmód, amely egy régi, teljesen eltűntnek hitt világgépben gyökerezik, a mai világunk része.

18 Itt mindenekelőtt a történész Imreh István impozáns életművére gondolok, de ebben a tárgykörben nagyon sok más jelentős munka is született.

Az ökológiai közösség mint az előítéletes gondolkodás feltétele

Meghökkenőnek tűnik, hogy a székelyek csángókkal kapcsolatos előítéletei ott a legerősebbek, ahol a két népcsoport között valós kapcsolatok léteznek. A csángókkal kapcsolatos előítéletes gondolkodás a keleti székelység (Gyergyó, Csík, Kászon, Háromszék) körében jött létre, és bizonyára innen származik maga a pejoratív *csángó* népnév is.

A látszólag meghökkenítő jelenség voltaképpen törvényszerű, érthető. A bevezetőben már szó volt arról, hogy Thomas Hylland Eriksen etnicitás elmélete szerint az etnikai identitás megszületéséhez az ökológiai rendszeren belüli csoportkontaktus szükséges.¹⁹ Így az etnikus előítéletek is valamilyen tényleges viszonyt feltételeznek. Esetünkben a székelyeknek meg kellett határozniuk a viszonyukat a közülük kiszakadt, de velük mégis egy élettérben, egy ökológiai rendszerben élő csángókhoz. E viszonyoknak gazdasági, jogi vonatkozásai is voltak, és végső soron érthető, „logikus” módon hoztak létre egy olyan magyarázatrendszert, amely számukra kedvező módon állította be, kodifikálta a két etnikai csoport viszonyát.

A keleti székelység körében létrejött *csángó* népnév eredetileg a Gyimesek vidékén élő, zömmel székely eredetű népességre vonatkozott („*gyimesi csángók*”), de ez a népnév – a hozzá kapcsolódó előítéletes gondolkodással együtt – kiterjedt a távolabb élő moldvai magyarságra is (a székelyeknél: „*bákói csángók*” vagy „*moldovai csángók*”).

Az identitás mint palimpszeszt: a két identitásszerkezet szinkretizmusa

A mai magyar nemzeti identitástudat Magyarországon a 19. század első felében alakult ki. Legfőbb jellemzői: a közös történelemhez, nemzeti nyelvhez, kultúrához és közös történelmi államterülethez való pozitív érzelmi viszonyulás,

19 Eriksen 2002.

büszkeség. De a modern magyar polgári nemzettudat létrejöttével a korábbi prenacionális identitás szerkezet nem szűnt meg, ami egészen természetes. A történelem nagy eszmei folyamataira sohasem a látványos és gyors váltások, hanem sokkal inkább a szinkretikus együttlélések, egymásba fonódások jellemzőek. A székelység mai közösségi identástudatát az határozza meg, hogy benne összefonódva, egymásra tevődve van jelen a két identátság szerkezet: a modern magyar nemzettudat, azaz a nemzet egészével való közösségvállalás és az ezt időben megelőző, a székelység rendi különállóságára, belső rendi megszervezettségére alapozó prenacionális identátság. Mindig egy-egy konkrét helyzettől függ, hogy ennek az összetett identátság szerkezetnek éppen melyik eleme aktivizálódik.

A csángó identátság szimbólumok mindkét rendszerbe beépíthetők, de a jelentések a két rendszerben különböznek. Így akár az is előfordulhat, hogy ugyanazon eseményt ugyanabban a székely közösségben, de más-más élethelyzetben homlokegyenest eltérő módon értelmeznek. Például azt a tényt, hogy a nagy nemzeti ünnepeken a Csinódról beköltözött csángó asszony magyar hazafias verseket szaval a csíkszentkirályi katolikus templomban, egy adott élethelyzetben (pl. a pap vagy a helyi tanárok előtt, az újságoknak, a televízióknak stb., vagyis jobbra ideologikus körülmények között stb.) lehet pozitívan, vagyis a nemzeti identástudat jegyében vele közösséget vállalva értékelni, de ugyanerről egy másik élethelyzetben (pl. családban, szomszédnak, rokonnak stb., vagyis „magunk között”), lehet beszélni negatívan, előítéletesen is, például valamilyen gúnyos megjegyzéssel, illetve ugyanennek az asszonynak „csángós” tájnyelvét vagy viseletét, utóbbi esetben a nemzet születése előtti (prenacionális) identástudat keretei között maradva.

A két egybefonódott identátság szerkezet természetesen ütközhet is egymással. Előfordulhat, hogy a közös magyar nemzeti identátság megszerkesztését, a csángóság magyar nemzetbe való integrálását a székelyek előítéletei akadályozzák („ha nekik mocskos csángó vagyok, akkor legyek inkább román”). Előbb láttuk, hogy a csíkszentgyörgyi fiatal káplán, a csángó népviselet magyar jellegét természetesnek tartva, maga kérte, hogy Úz-völgyi hívei öltözzenek népviseletbe, csak hogy kezdeményezése kudarcosra sikerült, mert a székelyek a „fehér öltözet” miatt a csángókat kiközösítették.

A csángóságra jellemző, előbb tárgyalt identitásszimbólumok a magyar nemzeti identitásba beépíthetők. Ebben a kontextusban a székelyek is egy közös nemzeti identitásszerkezet szimbólumainak fogadhatják el a csángók viselkedését, folklóráját, nyelvét stb., vagyis eltekinthetnek ezeknek a jelképeknek másik rendszerbeli előítéletes jelentésétől. Ám ha ugyanezek a szimbólumok más, általuk prenacionális szinten értelmezett kontextusba kerülnek, akkor már zavarni kezdi őket ezek „csángós” jellege, és rögtön el is határolódnak ezektől a jelképektől.

Összegzés helyett: az etnicitáskutatásról kritikusan

Az utóbbi évtizedek szociológiai-antropológiai szakirodalma túlon túl leegyszerűsítő szemlélettel intézte el az előítéletek, etnikai sztereotípiák, nemzetkarakterológiák és más hasonló jelenségek kérdéskörét. A kutatók rendszerint megelégedtek azzal, hogy igen erős ideológiai terminusokkal etnocentrizmusnak, nacionalizmusnak, „kirekesztésnek” stb. minősítsék – és ezzel együtt természetesen megbélyegezzék, elutasítsák – ezeket a jelenségeket, miközben nem beszéltek az előítéletek alapjairól. Márpedig az etnicitásnak mindig van valamilyen kulturális beágyazottsága, amelytől nem szabad eltekinteni. A fent tárgyalt témánál maradva: a csángók valóban nem ismerik a székelyek gasztronómiai kultúráját, a moldvai csángók nyelvét valóban a kevertnyelvűség és a nyelvi tudatosság hiánya jellemzi, a csángóság viszonya a magyar polgári nemzettudat összetevőjéhez valóban problematikus stb. – a tényleges kulturális különbségek sora sokáig folytatható. A „klasszikus” néprajzi szakirodalom a 19. század közepe óta behatóan tanulmányozott ilyen, eltéréseket mutató kulturális jelenségeket, de az etnicitás és identitás kérdéskörének mai kutatói mintha nem akarván tudomást venni ezekről. Ezeknek az – ismert vagy csak részben ismert – kulturális jelenségeknek saját alapfogalmaik vonatkozásában (etnikus identitás, előítélet, sztereotípia, nemzetkarakterológia stb.) úgy tulajdonítanak szerepet, funkciókat (pl. öntudat, büszkeség, elutasítás, stigmatizáció stb.), mint-

ha ezek a funkciók kulturálisan mindig teljesen megalapozatlanok volnának. Ennek oka részben módszertani, részben ideológiai természetű: egyszerűbb és könnyebb elutasítani az előítéleteket, „leleplezni” a mítoszokat, egyszerű egyenlőségjeleket tenni az egymással szembenálló előítéletek, sztereotípiák, mítoszok közé, mint ezeknek az alapjait feltárni, történeti alakulásukat bemutatni, azaz a miérteket is megmagyarázni. De a tudományosság követelménye mégiscsak az, hogy egy-egy történeti jelenséget ne leegyszerűsítő módon, ideologikusan, hanem a maga összetettségében, pártatlanul próbáljunk meg bemutatni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abruzzi 1982.** Abruzzi, William S.: Ecological Theory and Ethnic Differentiation Among Human Populations. *Current Anthropology*, 23. (1982) 13–35. <https://doi.org/10.1086/202777>
- Balázs 1999.** Balázs Lajos: „Száz lejes csángó feleség”. Az exogámia különös esete Csíkszentdomokoson. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999. (A Magyarorsággutató Könyvtára XXIII.), 159–162.
- Balázs 2016.** Balázs Lajos: A csíkszentdomokosi „100 lejes” csángó feleségszerzés néprajzának második felvonása. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2016. 277–296.
- Bárth 2004.** Bárth János: *Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány*. Bárth Társadalomtudományi Bt, Kecskemét, 2004.
- Eriksen 2002.** Eriksen, Thomas H.: *Small Places, Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. Sterling (Virginia), Pluto Press, London, 2002.
- Gyórfy 2020.** Gyórfy Eszter: Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Kostelekben. Doktori disszertáció. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár, 2020. (megjelenés előtt: Budapest, Balassi Kiadó)
- Horváth 2006.** Horváth István: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2006.
- Magyar 2009.** Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya*. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.
- Takács 2001.** Takács György: *Aranykertbe’ aranyfa. Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Tánczos 2008.** Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak. Egy csíki székely ember nyelve és vilásképe*. Bookart, Csíkszereda, 2008.
- Tánczos 2011.** Tánczos Vilmos: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011.

TEISZLER ÉVA

A DINASZTIÁHOZ TARTOZÁS MINT A LEGITIM KIRÁLYI HATALOM ELŐFELTÉTELE AZ ÁRPÁDOK KIRÁLYSÁGÁBAN

ABSZTRAKT: A tanulmány az Árpádok királyi hatalmát a legitimitás szemszögéből vizsgálja. Mivel a királyi hatalom legitimitásának elemei egyetlen tanulmányban nem vehetők sorra, ezúttal annak csak egyik kritériumát, a dinasztiahoz való tartozást járjuk körül. A tanulmány Orseolo Péter és Aba Sámuel királyságának utólagos el nem ismerését, illetve Orseolo Péter és a Vazul-fiak származásának meghamisítását ebből a megközelítésből áttekintve arra keresi a választ, hogy azokra miért lehetett szükség, s hogy azok összefüggésben álltak-e királyi hatalmuk legitim voltának elismerésével, s ha igen, milyen módon.

KULCSSZAVAK: Árpád-kor, legitimitás, királyi hatalom, törvényes származás, Árpád-dinasztia, Orseolo Péter, Aba Sámuel, Gizella, Vazul, Borisz herceg, Kézai Simon, Képes Krónika, Gellért-legenda, Zágrábi Krónika, Várad krónika

A magyar medievisztika középkori forrásaink elemzésekor olyan kifejezéseket is használ egykori jelenségek leírására, értékelésére, amelyeket más tudományok és tudományterületek elsősorban a fogalmi meghatározás céljából vizsgálnak. Ilyen többek között az állam, a szuverenitás, a hatalom, az uralom, a legitimitás és a legalitás, amelyeknek jelentésére, tartalmára a jog- és

a politikatudomány, a szociológia, a pszichológia vagy az eszmetörténet is igyekszik megadni a maga válaszát nemcsak a jelenkor, hanem a letűnt korok tekintetében is.

E meghatározások közül a hazai történeti irodalom gyakran érintette többek között az Árpád-kor királyi hatalmának legitimitását. Középkori elbeszélő forrásaink, így a legendák, de főként a 14. századi krónikakompozíció filológiai és összehasonlító elemzése kimutatták, hogy e kútfők rendkívül sok és sokféle eszmei hatás lenyomatát hordozzák magukon,¹ amelyek olykor kimondva vagy kimondatlanul érvel(het)nek egyik vagy másik uralkodó hatalmának vagy uralmának (akár utólagos) *elfogadhatósága* vagy *elismerhetősége* mellett, esetleg bemutat(hat)ják, hogy az adott személy mennyire felelt meg testi-lelki szempontból a koreszmé(k)nek vagy a korideál(ok)nak. Az ezekben a munkákban megfigyelhető tudatos szerkesztések és átszerkesztések, melyek gyakorta nem mentesek attól, hogy bizonyos uralkodók minősítése² mellett azok hatalmának vagy uralmának *jogosságát* igyekeznek alátámasztani,³ az események ismeretében igen jól alkalmazhatók a szövegek időrétegeinek, keletkezési idejének meghatározására is.⁴

E kutatások tehát rendkívül hasznosnak bizonyultak azon (jog)elvek és eszmék kimutatásában, amelyeket felhasználva érvelni lehetett az *uralom jogossága* mellett. A régmúlt eseményeinek feldolgozása és a filológiai munkálatok mindemellett a királyi hatalmat legitimáló tényezőket is feltárták: koronázás, törvényes származás, fizikai és/vagy keresztényi értelemben vett alkalmasság (*idoneitas*), megfelelő őssel való rendelkezés, dinasztiahoz tartozás, dinasztikus legitimáció, szakrális legitimáció, választás (*electio*), utódkijelölés (*designatio*), senioratus (az idősebb öröklési joga), primogenitura (elszülöttség), az elit konszenzusa.⁵

Ha azonban a királyi hatalom legitimitása oldaláról közelítünk a fentebbi kifejezésekhez, és a királyi hatalom legitimitásán a király törvényesnek és jo-

1 Lásd pl. Szűcs 1972.; Szovák 2000.

2 Lásd pl. Kristó 1972.

3 Gerics 1961, 88–112., Kristó 1974.

4 Átfogóan lásd erre Horváth 1954.; Kristó 2002.; Veszprémy 2019.

5 Bagi 2017, 247–379. a korábbi irodalom összefoglalásával.

gosnak elismert és elfogadott uralmát értjük, amelynek az uralom alatt állók engedelmeskednek, akkor azt érzékelhetjük, hogy e (jog)elveknek, szempontoknak vagy tényezőknek nem mindegyike viszonyul azonos módon a királyi hatalom legitim voltaához. Egyetlen tanulmányban lehetetlen áttekinteni valamennyi, a legitim uralom kellékének tulajdonított elem kapcsolatát a legitim királyi hatalom imént meghatározott definíciójával, ehhez, illetve az Árpád-kor királyi hatalma legitimitásának körülírásához számos elő- vagy résztanulmány elkészítése szükséges; ezért az alábbiakban mintegy előtanulmányként a törvényes származás és a dinasztiahoz való tartozás néhány, korábban más szerzők által is tárgyalt kérdését vetjük fel, új szempontot és megközelítést ajánlva a korábbiak mellé.

A dinasztiahoz tartozás kritériuma

Az Árpád-korban csak olyan személynek volt jogosultsága a királyi hatalom megszerzésére, aki valamilyen módon az Árpádok nemzetségéhez kötődött, hiszen egyetlen egyszer sem fordult elő ebben az időszakban, hogy valaki úgy szerez(het)te volna meg az ország feletti uralmat, hogy ennek a feltételnek híján lett volna; és arról sem tudunk, hogy Magyarország trónjára idegent hívtak volna. Jellemző példa a dinasztiahoz tartozás kritériumára Vid ispán esete. A krónikás a mogyoródi csatában Salamon csapatait legyőző hercegek közül Lászlónak a következő, Vid teteme felett elmondott szónoklatot tulajdonította: „De csodálkozom, miért akartad a hercegséget, hiszen nem a hercegek nemzetiségéből származtál, és miért kívántad a koronát, mikor nem a királyok véréből való voltál?”⁶ Vid ispán törekvése a királyi hatalomra (de a hercegségre is) a krónikás szerint jogalap nélküli volt, mivel Vid nem tartozott a nemzetségbe. A magyarság tehát csak az Árpádok hatalmának jogosultságát fogadta el, és csak nekik volt hajlandó alávetni magát. A királyi hatalom legitim voltát tehát alapvetően befolyásolta a dinasztiahoz való tartozás kritériuma.

6 Latin szövege: SRH I. 392. Ford.: KK 1986, 153–154. Lásd még a szövegrészhez készített jegyzetet.

E helyütt nincs lehetőség kitérni arra, hogy a dinasztiaán belül létezett-e valamilyen öröklési rend,⁷ és nem vállalkozhatunk sem annak áttekintésére, hogy a dinasztia Szent István koronázása utáni legitimitása épült, építhetett-e a korábbi, a kereszténység felvételét megelőző időszakára,⁸ sem arra, hogy a Szent Királyok nemzetsége dinasztikus legitimáló erejének⁹ kérdésével foglalkozzunk, mert ezeket a kérdéseket szűkebb témánk nem érinti. Az azonban sokkal inkább idetartozik, hogy a dinasztiaán belül a nőági utódlás elfogadható volt-e. Ennek megítélésében a látszat ellenére alapvetően konszenzus figyelhető meg. Kutatóink általában óvatosan úgy fogalmazzák, hogy a királyságot a dinasztia férfi tagjai szerezték meg, de mivel Orseolo Péter és Aba Sámuel esetében felmerült a nőágon keresztül megvalósuló hatalomátvétel lehetősége, erre való tekintettel találkozhatunk olyan megfogalmazásokkal is, amelyek szerint kivételes esetben a fi- és a nőági leszármazás is lehetőséget nyújtott a királyság elnyerésére.¹⁰

Orseolo Péter és Aba Sámuel királysága

Köztudomású, hogy Szent István azután, hogy egyetlen életben maradt fia, Imre herceg¹¹ elhunyt, leánytestvére fiát, a már jó ideje Magyarországon tartózkodó Orseolo Pétert fiává fogadta, és utódjának jelölte a királyságban. Péter 1038-ban hatalomra is jutott, de uralmát csak 1041-ig tudta megtartani. Akkor a magyarok a helyébe Abát választották királynak. Aba 1044-ig uralkodhatott, ekkor Péter 2 évre visszavette tőle a hatalmat, de azután azt Vazul hazahívott fiai megszerezték tőle.

Bár krónikáink Pétert utólag szó szerint zsarnoknak nevezik, Aba tevékenységét pedig úgy mutatják be, hogy ezt a jelzőt akár rá is alkalmazhatnánk, hatalomgyakorlásukat a maguk korában – addig, amíg az elégedetlenség le nem

7 Juhász 2017. a korábbi irodalom összefoglalásával.

8 Mályusz 1933.; Deér 1938, passim, különösen 20., 50–51.; Bónis 1938, 439.; Váczy 1938, 66.; Kristó 2000c, 41.; Lenkey – Zsoldos 2003, 33., 41., 104.; Szabados 2014, 280–329.

9 Klaniczay 2000, 108–168. A témához lásd még Zsoldos 1993.; Szántó 1997.

10 Zsoldos 1997.; Makk 1987, 61.; KMTL 60., 66. (Árpádok címszó; Kristó Gyula munkája.)

11 Mikó 2013, 1.

taszította őket a trónról – a kortársak elfogadták. Erre utalnak a külföldi források híradásai, és a magyar írott hagyományban véletlenszerűen megmaradt nyomok.¹² Krónikáink Pétert és Abát egyformán *rex* minősítéssel illetik, s ez azt jelzi, hogy a Szent István által bevezetett új uralmi rend, a királyság – a hozzánk hasonló utat járó népek közül egyedül a térségben¹³ – kontinuuus maradt a trónviszályok ellenére is. Az pedig még ennél is fontosabb, hogy a vezető elit – belátva, hogy a nép vagy nemzet hosszú távú megmaradásának érdeke ezt igényli – a pogánylázadások ellenére sem akarta azt eltörölni vagy megváltoztatni.

A Képes Krónika Péter és Aba királlyá emeléséről egyaránt tájékoztat, és ezekről az eseményekről az egyetlen ránk maradt *annales*, a Pozsonyi Évkönyv¹⁴ is megemlékezik. A Pozsonyi Évkönyv 997-tel, Adalbert püspök halálával, illetve Géza fejedelem elhunytával kezdi az események feljegyzését, és azok ismeretében egészen 1203-ig jut el. A készítői által fontosnak tartott történések lejegyzésének periodizációjára és az évkönyv keletkezési helyének meghatározására több elképzelés született. A legelfogadottabb vélemény szerint első szakasza 1060-ig terjedt, és Pannonhalmán készült, míg más felfogás szerint 1187-nél húzható cezúra az évkönyv elbeszélésében, mivel eddig az időpontig egy kivételével országos hírű eseményekről, azután pedig lokális jelentőségűekről számol be, s az ilyen szempontból meghúzott határvonalat megelőző időszakra vonatkozóan csak egyetlen helyi eseményt jegyzett le, amely Székesfehérvárra vonatkozik; ebből következően az évkönyv első részének készítése ehhez a városhoz kötődik.¹⁵

Mindkét érv mellett hozhatók fel továbbiak, jelenlegi szempontunkból azonban a Pozsonyi Évkönyv tudósítsa és tudósításainak szakaszolása azért érdekes, mert akár 1060-nál, akár 1187-nél húzzuk is meg első lejegyzései keletkezésének határát, azt láthatjuk, hogy Orseolo Pétert és Aba Sámuel királynak titulálja. Nem így a legkorábbi királylista, az 1141. előttinek tartott¹⁶ Esztergomi Rövid Krónika,

12 Szabados 2007.

13 Bagi 2017, 344–345.

14 Kiadása: SRH I. 125–127., magyar fordítása: Kulcsár 2006, 10–12.

15 Kristó 2002, 28–29.

16 Csóka J. Lajos a feljegyzést későbbi hamisítványnak minősítette, a bennük rejlő adatokat azonban a kutatás hitelesnek tekinti. (Kristó 2002, 29–30.)

amely a Pozsonyi Évkönyvvel és a 14. századi krónikakompozícióval ellentétben kihagyja Orseolo Pétert és Aba Sámuel „kegyes emlékezetű királyaink” sorából, jelezve ezáltal, hogy törvényes királyoknak nem ismeri el őket.¹⁷ A jellegére nézve királylistának tekinthető¹⁸ jegyzék csak Szent István, András, [I.] Béla, Salamon, [I.] Géza, [Szent] László, Kálmán, valamint a jegyzékben kisebbnek nevezett [II.] István nevét tartalmazza.¹⁹ Itt tehát az egykorú „valóság” valamiféle eszmei alapú, utólagos megítélésével állunk szemben. Forrásunk talán műfajából eredően, talán az udvar közfelfogásának megfelelően nem ad indoklást arra, hogy e két személy törvényes uralmát miért nem fogadja el. Mindenesetre az Esztergomi Krónikához hasonlóan, de már nem hallgatólagosan jár el a 14. században keletkezett Váradi Krónika és az annak forrásául szolgáló Zágrábi Krónika,²⁰ amely minderre magyarázatot adhat. Egyikük sem fogadja el Orseolo Péter és Aba Sámuel király voltát. Mint írják, „Ennek a legszentebb királynak [ti. Szent Istvánnak] a halála után a királyság nem volt betöltve [igazi/valóságos] uralommal” 11 és ezen felül még csaknem fél évig,²¹ minthogy ez idő alatt Péter és Aba állt az ország/királyság (*regnum*) élén.²² A szóban forgó krónikák keletkezési idején az oklevelekben is gyakran előforduló, a betöltetlen tisztségek jelölésére szolgáló *vacans* (betöltetlen, megüresedett) kifejezés nyilvánvalóan a Zágrábi Krónika szövegét összeállító

17 Knauz 1875, 624.

18 A műfajra lásd Veszprémy 2010, 12–13.

19 Knauz 1875, 624. Magyar fordítása: Kulcsár 2006, 9.

20 A két krónika kiadása: SRH I. 195–215. Magyar fordításuk Kulcsár 2006, 37–44.

21 Az üresedés időtartamának magyarázatára felvetett javaslatot lásd: Tóth 2009. Az egyes forrásokban eltérő uralkodási idők összefoglalását lásd Veszprémy 2010, 20–22. Talán nem haszontalan megjegyezni, hogy Tóth Péter megállapítása szerint a Zágrábi és a Váradi Krónikákban fenntartott 11 év, 4 és fél hónap időtartam a Kézai Simon krónikájában szereplő, Szent István halála és I. András hatalomra jutása közötti időszakhoz (11 év és 4 hónap) áll legközelebb.

22 Post obitum huius regis sanctissimi *regnum vacavit* [vero] regimine annis undecim, mensibus quatuor et medio, i[n]fra] quod tempus prefuit regno Petrus Theutonicus, frater ... Gesle, consortis eiusdem sancti regis forsan annis VII [et] ultra, [...] Et post ipsum Aba pref[uit] annis tribus et ultra[...] SRH I. 207–208. Kulcsár Péter fordításában: Ennek a szentséges királynak a halála után az országnak nem volt kormányzata tizenegy évig, négy és fél hónapig, amely idő alatt, talán hét évig és tovább, az ország élén állt a teuton Péter, Gezlának, e szent király feleségének [...] a fivére [...] És utána Aba állt az élén három évig és tovább [...] (Kulcsár 2006, 38.) Tóth Péter fordításában a passzus így hangzik: „az ország híjával volt az igaz uralomnak” (Tóth 2009, 1415.).

olvasókanonok szóhasználata, amely álláspontját világosan tükrözi: e két személy hatalmon volt ugyan, de király – mivel e tisztség nem volt betöltve – nem volt. A Váradi és a Zágrábi Krónika szerint – az Esztergomi Rövid Krónika tudósításával egybehangzóan – a királyi tisztségben Szent István után András következett, annál is inkább, mert a Szent István óta eltelt csaknem 11 és fél évről úgy fogalmaznak, hogy „Ezután András herceg nyerte el a koronát”.²³

Valóban nem egy, hanem két szerkesztő-készítő azonos álláspontjáról beszélhetünk itt, hiszen a néhány évtizeddel később keletkezett Váradi Krónika e helyütt egyetért forrásával. Jól látható, hogy nem pusztán másolta a Zágrábi szövegét, és nemcsak helyi vonatkozású értesülésekkel egészítette ki azt,²⁴ hanem előtte is ott feküdt egy, a Budai Krónika családjába sorolható részletesebb krónikaváltozat,²⁵ amely (vagy egy ahhoz hasonló) az előtte működő zágrábi olvasókanonoknak is rendelkezésére állt.²⁶

A Váradi Krónika készítője, Imre olvasókanonok az itt elemzett szövegrészen két alkalommal tett számunkra figyelmet érdemlő változtatást: Aba Sámuel személyéhez magyarázatként hozzátoldotta, hogy István király *sororius* (*Aba vero sororius S[tephani] regis*),²⁷ Péteréhez pedig azt, hogy Szent István nővérétől született (*de sorore Sancti Stephani genitus*).²⁸ Ez a két információ együttesen csak a 14. századi krónikakompozícióban és a Budai Krónika családjába tartozó valamely szövegváltozatra visszamenő Knauz Krónikában lelhető fel.

Mindazonáltal elgondolkodtató, hogy a Zágrábi és a Váradi Krónika lejegyzése, pontosabban I. Károly és I. Lajos uralkodása idején, a 14. században, amikor az Árpádok leányági leszármazottai tudhatják magukénak a magyar királyi címet, miért nem tartották szükségesnek ennek az információnak az elhallgatását, hiszen a *sororius* kifejezés önmagában felveti a dinasztiahoz tartozás kérdését: ha a nőtestvér férjét, azaz sógort értünk rajta, az illető személy sem

23 Post hec adeptus est coronam Andreas dux... SRH I. 208.

24 Szovák 2014, 145.

25 Szovák–Veszprémy 1999, 749. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.)

26 Lásd Kertész 2016, 489.

27 SRH I. 208.

28 SRH I. 207.

a vérrokonok, sem a dinasztia tagjai közé nem tartozik. Ha azonban a szó ’leánytestvér gyermeke’ értelmezését választjuk, az nehezen tűnik összeegyeztethetőnek azzal, hogy miközben az Anjouk a magyar trónon ülhetnek, a szóban forgó krónika akár magyarázatként is felfogható betoldásai szerint a nevezett *sororius*ok nem voltak törvényes királyok. Abból, hogy a Zágrábi és a Várad Krónika készítője a Péterre és Abára vonatkoztatott *sororius* kifejezést nem tartotta terhelőnek az éppen uralkodó Anjoukra nézve, arra következtethetünk, hogy erre a korabeli gondolkodás valamilyen magyarázatot talált.

A *sororius* szó értelmezésének kérdése történeti irodalmunkban elsősorban Aba Sámuel személyével kapcsolatosan merült fel, méghozzá olyan módon, hogy a krónikák által Szent István *sororius*ának²⁹ nevezett Aba unokaöccse vagy sógora volt-e a királynak, azaz vér szerinti rokona lehetett-e Istvánnak, vagy sem.³⁰ Kézai Abáról kifejezetten állítja, hogy *nem tartozott a királyi nemzetségbe*,³¹ amivel tulajdonképpen a 14. századi krónikakompozíciónak sem mond ellent, amely szerint némelyek „azon igyekeztek, hogy az országot a királyi sarjnak [ti. Péternek] szerezzék vissza”,³² azaz a vér szerinti rokonnak.

A Várad Krónikát készítő Imre olvasókanonok sem mondott ellent a Zágrábi Krónika értesülésének a Péterre vonatkozó *sororius* kifejezés betoldása és egyéb kiegészítései által, csak tovább magyarázta a szöveget, mert a Zágrábi

29 Kézai gestája (SRH I. 174.), a 14. századi krónikakompozíció (SRH I. 354.), a Knauz Krónika (SRH II. 330.), és a Várad Krónika (SRH I. 208.) nevezi Abát István sororiusának.

30 Kristó 2000a, 59–61. és Kristó 1992, 25–27. a korábbi álláspontok ismertetésével. Kristó a *sororius* helyes fordításának – a szakirodalom többségével egyetértve – ezen a helyen a sógort tekinti. Kristó érveit (a krónikakompozíció másutt is ebben az értelemben használja a kifejezést; a krónika kifejezetten kimondja, hogy a királyi nemzetségből nem találtak uralkodásra alkalmas személyt, ezért választották maguk közül Abát) Galambosi Péter tovább szaporította azzal, hogy Mügelin Henrik 14. századi német nyelvű krónikája is sógorra fordítja a kifejezést (Galambosi 2020, 5.). Ezzel szemben Szabados György (l. Szabados 2007. az ott idézett irodalommal) a *sororius* kifejezés helyes magyarításának az unokaöcs kifejezést tartja.

31 Anno ergo regni Petri tertio principes et nobiles regni Hungariae episcoporum consilio in unum convenerunt contra Petrum quaerentes sollicitate, si aliquem de regali genere possent reperire, qui esset idoneus regnum gubernare eosque a Petri Tyrannide potenter liberare. Cumque in regno talem invenire non potuissent ullo modo, ex semetipsis quendam comitem nomine Aba sororium sancti regis Stephani super se regem praefecerunt. SRH I. 174.

32 regnum regali semini restituere fideliter nitebantur SRH I. 326. Fordítása: KK 1986, 98.

Krónika Gizellát eredetileg – feltehetően – az általa egyébként is teuton jelzővel illetett Péter *apai* testvérének ír(hat)ta. A Zágrábi Krónika kiadásai ugyanis jelzik, hogy a *frater* és a *Gesle* szavak között a kézirat hiányos,³³ ezért ott feltételezésünk szerint eredetileg a *carnalis* (esetleg a *germanus*) szó állhatott. De ha mégsem, Péter meghamisított genealógiáját akkor is mindketten (el)ismerik, méghozzá azonos, valamely a Budai Krónika családjába tartozó krónikaszerkesztés elbeszélésével megegyező módon adva meg Istvánnal való rokoni kapcsolatát.³⁴ Ez azt a gondolatmenetet sejteti, hogy még ha Péter István nőági unokaöccse volt is, apai ágon más családból származott.

Orseolo Péter és az ármánykodó Gizella

Miért lehetett szükség Orseolo Péter származásának meghamisítására?

Már régen felvetődött, hogy a Gizellát ármánykodónak láttató szövegrész mikor és miért alakulhatott ki, s hogy az egykorú lehet-e a Vazul-ág eredetének meghamisításával.³⁵ Bizonyos, hogy a Gizellát elítélő történet valamilyen formában már a 13. század közepe előtt létezett, mivel szerepel Albericus 1227 és 1251 között keletkezett *Trium Fontium*ában,³⁶ amely többek között azt állítja, hogy Péter Gizella testvére volt, és azért üzték el, mert az utána megválasztott Abával ellentétben „nem a magyarok ivadékából való volt”.³⁷ Bár Albericus értesülései – függetlenül attól, hogy azok szóbeli vagy írásbeli forrásra

33 SRH I. 207. és Kulcsár 2006, 38. A kézirat ismeretének hiányában nem tudjuk, hogy a Várad-i Krónika is hiányos-e ezen a helyen, azt ugyanis a kiadás nem jelzi egyértelműen.

34 Vö. Csákó 2018, 553. Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Szent István halála és I. András hatalomra kerülése között eltelt időtartam Kézaiéhoz közelíti e két krónika szövegét, a Gizelláról alkotott kép távolítja tőle.

35 A kérdés átfogó ismertetésére l. Csákó 2018.

36 A műre l. KMTL 35. Albericus *Trium Fontium* címszó (Almási Tibor munkája).

37 *Unde rex iste Petrus de quo hic agitur, frater dicitur fuisse illius regine Gisle, de qua superior diximus. Et quia non erat de semine Ungarorum, contra eum promovere curaverunt quendam Abbonem, qui erat unis ex ipsis, de magnis principibus.* Idézi Csákó 2012, 518.

támaszkodtak-e – helyenként ingatagok, Orseolo Péterrel kapcsolatban talán éppen a lényegét fogta meg. Ha végigtekintünk a negatív Gizella-kép Orseolo Péter családi kapcsolatait érintő elemének magyar hagyománybeli alakulásán, azt láthatjuk, hogy a 14. századi krónikakompozícióba valamikor belekerült az nézet, amely szerint Péter Gizellának (közös apjuk révén) testvére volt. Az 1280-as évek első felében alkotó Kézai Simon Pétert már egyenesen Gizella unokaöccsének, vagyis leánytestvérétől származó fiának (*filius sororis suae*) tette meg.³⁸ Váczy Péter ezt azzal magyarázta, hogy Kézai *gestájában*, amely szerinte a legközelebb áll a nagyobbik István-legenda Péter és Szent István helyes rokonsági fokát tartalmazó megjelöléséhez, „csak helytelen összevonás folytán lett Péter Gizella nővérének a fia. Az eredetiben a ‚filius sororis suae’ Istvánra vonatkozott.”³⁹ Kézai változtatását azonban nem tulajdoníthatjuk a véletlennek. Leírja ugyanis, hogy az Imre halála után vigasztalhatatlan király testi és lelki betegségbe esett, „ám mégis legfőképpen az aggasztotta, hogy *a saját véréből senki sem volt méltó arra, hogy a királyi koronával kitüntethetnék*, [kiemelés tőlem – T. É.] és aki az ő halála után ezt a katolikus hitben oly ifjú népet képes volna abban megőrizni.”⁴⁰ A 14. századi krónikakompozíció szerint azonban „csupán” azon búslakodott a király, hogy vérrokonai közül senki nem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után Krisztus hitében megtartsa az országot.⁴¹ A két magyarázat között óriási különbség fedezhető fel. Míg a 14. századi krónikakompozíció – és vele egybehangzóan Kézai – értékelése szerint Szent István nem bízott abban, vagy nem hitte, hogy vérrokonai közül bárki a magyar népet/nemzetet annak egyben tartása érdekében az általa egyedül üdvösnek tartott úton, azaz a nyugati kereszténységben meg tudja tartani, addig Kézai arról is ír, hogy a saját véréből származók közül senki nem látszott alkalmasnak a koronázásra, vagyis a keresztény típusú legitimáció elnyerésére. Erre

38 SRH I. 173.

39 Váczy 1940–1941, 317.

40 Kézai 1999, 108. (Bollók János fordítása.) Nam maxime eapropter [flevit], ut de suo sanguine dignus nullus esset regni corona sublimari et qui ipso mortuo gentem tam novellam in fide catholica posset conservare.” SRH I. 173.

41 nullus videbatur de consanguineis suis ydoneus ad hoc, ut eo mortuo regnum in fide Christi conservaret. SRH I. 319.

Istvánnak – függetlenül attól, hogy álláspontját Kézai jóval később jegyezte le – minden indoka meg is volt, hiszen Vazul fiát, I. Andrást tulajdonképpen az első pogánylázadás segítette hatalomra.⁴²

E két értékelés mögött azonban más is rejtőzik. A *consangvineus* (vérokon) és a saját véréből való (*de suo sangvine*) kifejezések elbeszélő forrásainkban nem vonatkoznak Péterre, amiből két dologra lehet következtetni. Az egyik, hogy a korabeli elit Mihály ágával szemben Géza ágának hatalomhoz való jogosultságát fogadta el még úgy is, hogy Imre személyében az fiágon kihalt. Ezt erősíti az a tény, hogy Szent István Orseolo Péter utóddá jelölése után sikerrel verte le Vazul lázadását,⁴³ akinek bizonyára nem volt vele szemben túl nagy támogatottsága, s akinek leszármazottait csak azt követően hívták haza, hogy Péter másodszor is alkalmatlannak bizonyult az uralkodásra, mert az ország önállóságát nem tudta megtartani. Ezt igazolja továbbá Aba megválasztása, aki a király *sororius*a volt, illetve Péter másodszori uralmának elfogadása is.

A másik következtetés pedig az, hogy a későbbi politikai felfogás – legkorábban I. András hatalomra kerülésétől fogva – Pétert nem sorolta Szent István *consangvineus*ai közé, és nem tekintette *de suo sangvine* származónak sem, vagyis nem tekintette a dinasztia tagjának. A magyar krónikás hagyomány elhallgatja az altaichi évkönyv azon értesülését, amely szerint Szent István még *adoptatio*-val is megerősítette Péter utódlását.⁴⁴ Következésképpen a Péter és Szent István közötti rokoni szálak összekuszálása mögött az a szándék sejthető, hogy a tisztára mosni szándékozott Szent István személyétől és egyúttal az Árpádok dinasztiájától, dinasztiájából Pétert eltávolítsák. Ehhez – tekintve, hogy Szent István és Orseolo Péter családi kapcsolata a köztudatban is élhetett – egyedül Gizella személye volt felhasználható. Orseolo Péter származásának megváltoztatása – mely apai ágon Gizella rokonává tette őt – egyúttal a királyi hatalom megszerzéséhez szükséges jogalap megvonását is megteremt(h)ette,

42 Piti 2000.

43 Kristó 2000d, 97–98.

44 „A jó emlékü István király, ennek [ti. Péternek] anyai nagybátyja, miután az ő fia még életében meghalt, s mivel másik fia nem volt, ezt örökbe fogadta, és őt a királyság örökösévé megette.” ÁKÍF 1999, 240. (Makk Ferenc fordítása.)

hiszen a fiágon kihalt Géza-ág után a dinasztia (jog)folytonossága a Vazul-le származottakon keresztül még biztosítható volt a leányág igénybevétele nélkül is. Az eredeti gondolat egészen Kézai koráig érlelődött, aki – immár kellő távlatból – Pétert Gizella unokaöccsének te(he)tte meg.

Mikor hamisították meg Péter genealógiáját?

Mikor kerülhetett sor Péter genealógiájának meghamisítására és ezzel együtt Gizella befekettítésére? Ezt a kérdést nem tudjuk teljes bizonyossággal megválaszolni, csupán néhány gondolatot tehetünk a már korábban megfogalmazott vélemények mellé.⁴⁵

Az igazolható, hogy II. Béla idején, azaz 1131 és 1141 között Orseolo Pétert és Aba Sámuelet már ki akarták zárni a magyar királyok sorából. Ezt támasztja alá az ebben az évtizedben, vagy másképpen fogalmazva az Álmos-ág hatalomra jutása idején keletkezett Esztergomi Rövid Krónika, amely egyszerűen kihagyja Pétert és Abát a jegyzékből; de bizonyos, hogy a krónika eljárásának nemcsak valamilyen oka, hanem indoka is volt. Az esztergomi királylista sem okot, sem indoklást nem ad, feltűnő azonban, hogy a Zágrábi és a Váradi Krónika az esztergomi királylistával egybehangzóan, de már nem hallgatólagosan, hanem egyértelműen kinyilvánítja Péterről és Abáról, hogy nem voltak királyok. Ezek a 14. században lejegyzett királylisták tartalmazzák Orseolo Péter elferdített genealógiáját is, méghozzá olyan módon, ahogyan azt a Budai Krónika családjába tartozó valamely szövegvariáns már Albericus Trium Fontiumának keletkezése (1227–1251) előtt tartalmazta.

A Váradi Krónika a Zágrábihoz fűzött genealógiai kiegészítésekkel, magyarázatokkal erősíti meg, illetve értelmezi elődjének arra vonatkozó indoklását, hogy Péter és Aba miért nem tekinthető királynak. A Zágrábi Krónika egy mára már elveszett korai krónikát használhatott forrásként.⁴⁶ Az előtte

45 Az ármánykodó Gizella-ábrázolás kialakulásának idejére és indokaira átfogóan lásd: Csákó 2012. A negatív Gizella-kép 13. század eleji létezésére vonatkozó elméletek ismertetését l. még Csákó 2014.

46 Szovák–Veszprémy 1999, 749–750. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.)

fekvő redakció legkorábban Kálmán,⁴⁷ de legkésőbb II. István idején keletkezett, mivel a Salamon uralmát elítélő véleményt már tartalmazza,⁴⁸ ám Kálmánra és fiára terhelőt nem mond; az Álmos-ági folytatásnak tehát nyoma sincs a szövegben. A benne fenntartott hagyomány azt jelzi, hogy Kálmán, de legkésőbb II. István korára a krónikás hagyományban is jelen lehetett a Gizelláról alkotott negatív kép.

Logikus Zsoldos Attila azon megállapítása, hogy ennek kialakítására legkorábban I. András hatalomra jutásakor jelentkezhetett igény. Abban az esetben, ha számolunk Kálmán kora előtti ősgesztával, vagy valamiféle történeti feljegyzéssel, a negatív Gizella-kép már ekkor létezhetett valamilyen formában, még ha Kálmán kora előtről nem is tudjuk írott forrással bizonyítani annak meglétét.⁴⁹ Elfogadható magyarázat lehet az is, hogy I. Andrásnak volt a legnagyobb szüksége a dinasztia kontinuitásának igazolására, és nem a hatalmat őtutána már egyértelműen elnyerő későbbi Vazul-fiaknak.⁵⁰ De legalább ennyire logikus és elfogadható az a nézőpont is, amely szerint a negatív Gizella-ábrázolás későbbi lehet, hiszen azt amellet, hogy Gizella I. András uralkodása idején még életben volt, nem engedhette meg annak létrehozását a magyar király akkori külpolitikai érdeke sem.⁵¹

47 Kristó 1974, 591. Kristó Gyula nemcsak a szöveg tartalma miatt gondolkodott így, hanem azért is, mert a legkorábbi krónikaszerkesztés keletkezését Kálmán korára tette. A 14. századi krónikakompozíció keletkezésével kapcsolatos vélemények összefoglalását lásd Szovák-Veszprémy 1999, 750–761. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája), Kristó 2002, 41–88. Az ősgeszta keletkezésével kapcsolatos véleményekre lásd még Thoroczkay 2010.

48 „Salamon király nem volt alkalmas az uralkodásra és az egyetértés megtartására Béla herceggel, Vazul fiával, és az ő fiaival, tudniillik Gézával és Lászlóval, a később dicső királyokkal, akikkel mindig, ahogyan a magyarok krónikája tartalmazza, álnokul viselkedett.” (Rex Salomon [...] non fuit aptus ad regnandum et concordiam tenendam cum Bela duce filio Vazul et filii suis, scilicet Geycha et Ladizlao, poetea gloriosis regibus, cum quibus semper, ut habet coronica [!] Hungarorum, malitiose egit. L. SRH I. 208.)

49 A fentebb említett Pozsonyi Évkönyv – akár 1060-nál, akár 1187-nél húzzuk meg első feljegyzéseinek időhatárát – a kérdés eldöntésében nem segít, azt viszont sejteti, hogy a nem (bel)politikai célzattal keletkezett írásműveket nem feltétlenül tudjuk felhasználni a kétféle Gizella-kép keletkezésének elhatárolására.

50 Zsoldos 2014, 23–24.

51 Szabados 2017, 261., 265–266.

A Vazul-ág eredete

Mikor változtatták meg a Vazul-fiak valós leszármazását?

Azt a korai és helytálló vélekedést, amely szerint András, Béla és Levente Vazultól származott, a nagyobb Gellért-legenda,⁵² valamint a Zágrábi és a Váradai Krónika⁵³ tartotta fenn.⁵⁴ Anonymusnál,⁵⁵ a 14. századi krónikakompozícióban⁵⁶ és Kézainál⁵⁷ ezzel szemben azt olvashatjuk, hogy a hercegek Szár László fiai. Abból, hogy a hercegek valós leszármazását bizonyos szerzők nem „javították”, arra kell következtetnünk, hogy olyan – mindenképpen Anonymus műve keletkezését, azaz a 13. század elejét megelőző időben született – redakciót használtak, amelyben ez még nem szerepelt, a befeketített Gizella-kép azonban már igen. A Gellért-legenda 14. századi fogalmazványban maradt ránk, a Zágrábi és a Váradai Krónika ugyancsak 14. századi, a Vazul fiairól bennük fenntartott hagyomány azonban mindenképpen korábbi. Az általuk használt krónikaszövegnek a 13. század eleje, azaz Anonymus művének keletkezése előtt kellett megszületnie, mert az ő munkájában már a helytelen változat szerepel.⁵⁸ Alátámasztja ezt Györffy György azon megállapítása is, hogy a meghamisított

52 Ungari miserunt sollempnes nuntios post filios Wazul: Endre, Bela et Levente, qui erant de genere sancti regis Stephani (SRH II. 501.)

53 Iste dux Wazul habuit tres [filios. Primus fuit dux Andreas, postea] factus rex. Secundus fuit dux Bela infra apparebunt. Tertius fuit dux L[eunte] SRH I. 206.

54 Szovák–Veszprém 1999, 750. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.)

55 Andreas rex filius calvi Ladislai (SRH I. 55.)

56 Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quandam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladislai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generatur. (SRH I. 344.)

57 Quidam autem istos fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Tatun, non de vero thoro oriundos, et pro tali missitalia illos de Tatun nobilitatem invenisse. Frivolorum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai. (SRH I. 178.)

58 Kristó 2002b, 15.

genealógiában a Vazul feleségeként feltüntetett Tátony nembeli leány származása *de genere* formában szerepel a krónikában, s e fordulat használata miatt ez az interpoláció nem keltezhető 1200 előttre.⁵⁹ Akár Kálmán vagy II. István korára, akár az azt megelőző időszakra tesszük tehát a negatív Gizella-kép megalkotásának idejét, az mindenképpen előbb keletkezett,⁶⁰ és függetlenül a Vazulidák eredetének meghamisításától.⁶¹

A valós genealógia megmásításának lehetséges oka

Miért lehetett szükség arra, hogy a krónika, miután Gizella feláldozása árán Szent Istvánt már ártatlanná tette Vazul megvakíttatásában, sőt, úgy állította be, hogy a hercegek vér szerinti apját István utódának akarta jelölni, megmásítsa eredetüket? Az a magyarázat, hogy Vazul és felesége pogányok voltak,⁶² nem kielégítő, hiszen a Vazult felváltó Szár László nevéből nem hagyták el a *kopasz* jelzőt, és a krónika különösebben nem is ecseteli Szár László és neje vallási beállítottságát. Valamennyi szövegváltozatnak sokkal inkább Vazul és felesége *non verus thorus*-ával, azaz nem valódi együttélésével van gondja, aminek valamiféle hagyománya lehetett, különben nem került volna bele a krónikaszövegbe, hogy azután magyarázkodni kelljen miatta; és éppen emiatt nem volt egyszerűen elhagyható sem az információ, így valamit kezdeni kellett vele.

Elegendő lett volna-e a *non verus thorus* semlegesítése azáltal, hogy Vazul feleségét cseréli le a krónika valaki másra? Láthatóan nem, hiszen Szár László nejről és házasságának módjáról sem maradt fenn pontosabb tudósítás a krónikás hagyományban, mint az általában Tátony nembeliként megnevezett leányról, ráadásul Kézai és a 14. századi krónikakompozíció egymástól eltérő magyarázatot ad arra, hogy a hercegek miért nem Vazul fiai voltak. Kézainál Szár László felesége nem is szerepel, tehát személye nem is volt igazán lényeges az igazság elferdítése szempontjából. A feleség személye megváltoztatásának

59 Györffy 1966, 27–29. Megjegyzendő, hogy a Gellért-legenda a Vazul-fiak származását ugyanezen fordulat használatával írja le.

60 Vö. Zsoldos 2014, 23–24.

61 Vö. Kristó 2000e.

62 Hóman 1925, 91–92.

szükségessége önmagában egyébként sem indokolja Vazul Szár Lászlóval történő helyettesítését. A változtatásnak inkább az lehet az oka, hogy Vazul és családja Szent Istvánnal szembeni fellépése miatt kerülhetett a figyelem középpontjába,⁶³ míg Szár László Istvánnal szembeni ellenállásáról nem tudunk.

Törvényes származás vagy dinasztiahoz tartozás?

Vazul együttélése a Tátony nembeli leánnyal

Törvényes származáson az egyházjog által törvényesnek tekintett keresztény házasságból történő születést értjük.⁶⁴ A törvényes származás, mint a legitim királyi hatalom alapeleme Vazul házassága kapcsán vetődött fel. Hóman vélekedése szerint Vazult – vagyis az I. Andrástól fogva hatalomra kerülő magyar királyok tényleges, vér szerinti őseit – és feleségét egyes források többek között azért cserélik Szár Lászlóra és „Damoszló herceg rutén anyjára” a közelebbről meg nem nevezett Tátony nembeli leány helyett, mert Vazul házasságát *non verus thorus*-nak, azaz Hóman szerint pogány módra kötött házasságnak tekintették, ez pedig gyermekeit a törvénytelen származás megbotránkoztató fényében tüntette volna fel.⁶⁵ Gerics József sorra vette a *non verus thorus* körébe tartozó, vagyis az egyházjogilag el nem ismert házasságok és együttélések típusait, s arra jutott, hogy ezzel a megjelöléssel nem feltétlenül a pogány módra vagy pogánynyal kötött házasságot illették, mivel többféle, ebbe a kategóriába sorolható, a közerkölcs vagy akár a szokás- vagy közjog által is elfogadott, ámde egyházjogilag el nem ismert együttélési forma és házasságtípus is létezett abban a korban. Ezek Gerics általi ismertetéséből kitűnik, hogy az ilyen együttélési formákból

63 Kristó 2000d, 97–98.

64 Hóman 1925, 91.

65 Hóman 1925, 91–92. A Tátony nembeli leány rutén hercegnőre cserélésének kérdésére lásd még Kristó 2000e, 214–215.; Váczy 1940–1941, 333–338.; Berkovits 1953, 83–84.

született gyermekek jogi értelemben *nem tartoztak az apa családjába*,⁶⁶ ebből pedig az következik, hogy nem csak a házasság vagy az együttélés keresztény szokásoktól eltérő jellege, vagy akár az egyház által keresztény házasságnak el nem ismert együttélése⁶⁷ származó gyermekekre vetülő megvetés, lenézetség problémájával állunk szemben, hanem egy annál sokkal fontosabb dologgal, a dinasztiahoz való tartozás (jogi) kérdésével is.⁶⁸ Vazul személye tehát leszármazóinak több oknál fogva is problémát jelenthetett. A politikai ős, István ellen merényletet elkövető ősapa pogány együttéléséből származó utódai a későbbi házassági jogi felfogás szerint akár még a dinasztia tagjai közül is kiszorulhattak volna. Ez a probléma különösen Könyves Kálmán idején lehetett súlyos, hiszen köztudomású, hogy az egyházi pályáról királyi székbe emelkedett uralkodó szabályozni kívánta többek között a házasság elfogadott formáját is.

Borisz herceg és III. András király

A 14. századi krónikakompozíció nyíltan szóba hozza az előbb II. Béla, majd II. Géza királlyal szemben trónkövetelőként fellépő Borisz hercegnek, Kálmán király fiának törvényes származását. A krónika elbeszélése szerint II. Béla király magához hívta Magyarország előkelőit (*proceres*), és megkérdezte tőlük, hogy az aspiránsként fellépő Borisz Kálmán király fattya vagy fia-e? Béla hívei azt válaszolták, hogy Borisz fattyú, és egyáltalán nem jogosult a koronára.⁶⁹ Azokat, akik ezzel nem értettek egyet, Béla hűtlennek (*infidelis*) nyilvánította, és akit csak tudott, még a helyszínen megöletett közülük. Borisz törvénytelen

66 Gerics 1966.

67 A középkori házassájjogra l. Erdő 2001, 220–233.

68 Ez a magyarázat választ adhat az „*et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse*” mondatrés fordításának megoldására is. A problémát l. Gerics 1966. és Györffy 1966., amely lényegében arról szól, hogy az *illos* alatt e helyütt kiket kell értenünk: Vazul fiait vagy a Tátony nembelieket, s hogy az előbbieket kapták az utóbbiaktól a nemességüket, vagy fordítva?

69 Interrogavit autem eos [ti. az összehívott előkelőket] rex [ti. Béla] si scirent Borichium adulterum esse vel filium regis Colomanni? Fideles autem regni responderunt, quod indubitanter scirent Borithium esse adulterum et nullatenus dignum iam esse corona regis. SRH I. 448. A „iam” (azonkívül/már) szócska helyett más variánsokban „eum” áll.

származásáról csupán a magyarországi források beszélnek, azt állítva, hogy anyja, Eufemia követett el házasságtörést.⁷⁰

Ezzel homlokegyenest ellenkező törekvést, a törvényes származás bizonyításának szándékát láthatjuk III. Andrással kapcsolatban, akiről kortársai közül többen azt állították, hogy nem II. András unokája.⁷¹ Az igazolás tendenciája éppen ellentétes az előbbi, jogalap-megvonó esettel: a magyar krónika nem akar tudni a király (esetleges) törvénytelen származásáról, ellenben nagyon is igyekszik alátámasztani az ellenkezőjét: „Lássuk ennek az András királynak a származását és eredetét, amiért kiérdemelte, hogy elnyerje Magyarország királyságának koronáját!”⁷² – írja a krónika.

A Borisszal szembeni eljárás arra utal, hogy a herceget meg akarták fosztani a koronához való jogosultságának alapjától, míg III. András számára – ha nem volt – azt meg kívánták teremteni. Mindkét eset azt igazolja, hogy megfelelő származás hiányában a hatalomra jutásnak még csak a lehetősége sem volt meg; ám az erősen kérdéses, hogy itt a törvényes házasságból való származás kritériumáról van-e szó,⁷³ vagy inkább a dinasztiahoz való tartozás forog-e kockán, hiszen mindkét esetben az apa kiléte kérdőjeleződik meg, vagyis az, hogy az Árpádok vérvonala felfedezhető-e Boriszban vagy III. Andrásban.

Összefoglalás

Történetírásunk a dinasztiahoz tartozás és a törvényes származás kritériumát az Árpád-kori legitim királyi hatalom előfeltételének tekinti. Az Árpádok nemzetségéhez való tartozás vitathatatlanul a törvényes uralkodói hatalom elnyerésének előfeltétele volt. Orseolo Péter és Aba Sámuel királyi hatalmát a kortársak törvényesnek fogadták el addig, amíg az elit elégedetlensége le nem döntötte őket trónjukról, később azonban, Vazul fiainak hatalomra jutása után a hiva-

70 Boriszra lásd Makk 1987.

71 Lenkey–Zsoldos 2003, 119–125., 133.

72 Cuius Andree regis ortum et originem videamus, qua ratione meruerit coronam regni Hungariae accipere. SRH I. 475.

73 Vö. Bagi 2017, 324., 328–329., 332.

talos udvari történetírás igyekezett elérni azt, hogy személyük nélkülözésével a dinasztia uralmának folytonosságát a Vazul-ágban mutassa ki. Ehhez Orseolo Péter és Aba Sámuel dinasztiától való elkülönülését kellett hangsúlyozni, s ezzel meg kellett vonni tőlük az uralkodáshoz szükséges jogalapot. Orseolo Péter esetében a valós származás meghamisítására is szükség volt, s ehhez – tekintve, hogy Szent Istvással való rokonsága a köztudatban élhetett – Gizella személye volt felhasználható, még a kegyes királyné képének befeketítése árán is. Mivel az ármánykodó Gizella alakja Kálmán, vagy legkésőbb II. István korában már a krónikás hagyomány része lehetett, Orseolo Péter leszármazása megmásításának még ez előtt kellett megtörténnie.

A fentiekhez hasonlóan ugyancsak a dinasztiához tartozás kérdését veheti fel jogi értelemben a Vazul-fiak genealógiájának megváltoztatása, valamint vérségi alapon Borisz herceg és III. András király származásának a krónikás hagyományban szereplő ábrázolása. A Vazulidák apai ági eredete „rendezésének” szükségessége Kálmán király idejében válhatott fontossá, ami a krónika egységes koncepcióba szerkesztése miatt (az esetleg már meglévő negatív) Gizella-kép kiegészítését oly módon tette szükségessé, hogy Orseolo Pétert apai ágon a királynéhoz kapcsolta, hogy az Árpád-kori Magyar Királyságban a törvényes származás kérdése a legitim királyi hatalom feltételeként nem merült fel, csak a dinasztiához való tartozás kritériumát tartották szem előtt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

- ÁKÍF 1999.** Az államalapítás korának írott forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Közzé teszi: Kristó Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999.
- Kézai 1999.** *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei.* Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollok János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- KK 1986.** *Képes Krónika.* Közzé teszi: Bellus Ibolya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Knauz 1875.** Knauz Nándor: Két krónika. I. Az esztergomi rövid krónika. *Századok*, 9. (1875) 11. sz. 623–625.
- Kulcsár 2006.** Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul.* III/1. Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- SRH I–II. 1999.** *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Nap Kiadó, Budapest, 1999. [Reprint.]

Feldolgozások

- Bagi 2017.** Bagi Dániel: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2017.
- Berkovits 1953.** Berkovits Ilona: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. *Századok*, 87. (1953) 1. sz. 72–107.
- Bónis 1938.** Bónis György: Szent István törvényének önállósága. *Századok*, 72. (1938) 9–10. 433–487.
- Csákó 2012.** Csákó Judit: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi ta-*

- nár 60. születésnapjára. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 515–526.
- Csákó 2014.** Csákó Judit: A magyar-lengyel krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. In: *Századok*, 148. (2014) 2. sz. 287–334.
- Csákó 2018.** Csákó Judit: Kegyes királyné vagy rosszakarat mérgével teli vipera? Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikairodalombeli portréjához. *Századok*, 152. (2018) 3. sz. 543–590.
- Deér 1938.** Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1938].
- Erdő 2001.** Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Galambosi 2020.** Galambosi Péter: Az egri püspökség kezdetei. *Egyháztörténeti Szemle*, 21. (2020) 2. sz. 3–20.
- Gericz 1961.** Gericz József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 22.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- Gericz 1966.** Gericz József: A Tátöny-nemzetségről. (Adalékok egy krónikahely magyarázatához). *Történelmi Szemle*, 9. (1966) 1. sz. 1–24.
- Györffy 1966.** Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle*, 9. (1966) 1. sz. 25–60.
- Horváth 1954.** Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- Juhász 2017.** Juhász Péter: Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században. *Aetas*, 32. (2017) 3. sz. 17–34.
- Kertész 2016.** Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok*, 150. (2016) 2. sz. 473–499.
- Klaniczay 2000.** Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon.** Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Kristó 1972.** Kristó Gyula: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia*, 83. (1972) 1. sz. 53–72.
- Kristó 1974.** Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori esz-

- metörténetünkhöz) *Századok*, 108. (1974) 3. sz. 585–619.
- Kristó 1992.** Kristó Gyula: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 96. (1992) 25–30.
- Kristó 1995.** Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995.
- Kristó 2000.** Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000.
- Kristó 2000a.** Kristó Gyula: *Koppány felnégyelése*. In: Kristó 2000. 49–61. [Eredeti megjelenése: *Századok*, 116. (1982) 5. sz. 969–968.]
- Kristó 2000b.** Kristó Gyula: *Szent István és az „ezeréves alkotmány”*. In: Kristó 2000. 109–114. [Eredeti megjelenése: *Délmagyarország*, 82. (1992) 196. sz. 6.]
- Kristó 2000c.** Kristó Gyula: *Szent István*. In: Kristó 2000. 35 – 47. [Eredeti megjelenése: *Nagy képes milleniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk.: Rácz Árpád. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1999. 1–4.]
- Kristó 2000d.** Kristó Gyula: *Merényletek Szent István ellen*. In: Kristó 2000. 97–99. [Eredeti megjelenése: *Száz rejtély a magyar történelemből*. Szerk.: Halmos Ferenc. Gesta Könyvkiadó Bt., Budapest, 1994. 26–27.]
- Kristó 2000e.** Kristó Gyula: *Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban*. In: Kristó 2000. 195–227. [Eredeti megjelenése: *Acta Universitatis Szegediensis de József Attila nominatae. Acta Historica*, 40. (1972) 51–72.]
- Kristó 2002.** Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Kristó 2002b.** Kristó Gyula: *Árpád fejedelem*. In: Kristó Gyula: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 9–32. [Eredeti megjelenése: Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993. 7–48.]
- Lenkey–Zsoldos 2003.** Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.
- Makk 1987.** Makk Ferenc: Borisz, egy XII. századi trónkövetelő. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica*, 6. (1987) 61–65.
- Mályusz 1933.** Mályusz Elemér: A patrimonális királyság. *Társadalomtud-*

mány, 13. (1933) 37–49.

- Mikó 2013.** Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? – Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 1. sz. 1–22.
- Piti 2000.** Piti Ferenc: „Keresztúton” (A pogányság társadalmi-politikai jelene I. István korában). In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőss Makk Ferenc tiszteletére.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 435–450.
- Szabados 2007.** Szabados György: „Árpád-házi” „szent” királyunk Aba Sámuel. In: Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok, 5. Az V. Medievisztika PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007. 151–158.
- Szabados 2011.** Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011.
- Szabados 2017.** Szabados György: Hagyomány, emlékezet és kritika a korai magyar történetírásban. In: Czövek Judit – Szulovszky János (szerk.): *Közvetítő. Tanulmányok Hoppál Mihály 75. születésnapjára.* Budapest, 2017. 259–274.
- Szántó 1997.** Szántó Richárd: A királyi hatalom isteni eredete a nyugati politikai gondolkodásban az 5–8. században. In: *Aetas*, 12. (1997) 2–3. sz. 137–160.
- Szovák–Veszprémy 1999.** Szovák Kornél – Veszprémy László: *Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Budapestini MCMXXXVII–MCMXXXVIII.* In: SRH II. 721–799.
- Szovák 2000.** Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái). *Századok*, 134. (2000) 1. sz. 117–145.
- Szücs 1972.** Szücs Jenő: István király Intelmei – István király állama. *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*, 12. (1971) Fejér Megyei Múzeumok igazgatósága, Székesfehérvár, 1972. 271–175.

- Thoroczkay 2010.** Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairódalom kezdetei. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék, Pécs, 2010. 23–31.
- Tóth 2009.** Tóth Péter: „Regnum vacavit vero regimine”. Egy krónikahely és annak értelmezése. *Századok*, 143. (2009) 6. sz. 1413–1420.
- Váczy 1938.** Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1938. 261–297.
- Váczy 1940–1941.** Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfontokban. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 304–338.
- Veszprémy 2010.** Veszprémy László: A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék, Pécs, 2010. 11–22.
- Veszprémy 2019.** Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe) – History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh–Mid Thirteenth Century)*. Budapest, 2019.
- Zsoldos 1993.** Zsoldos Attila: Adalékok a magyar koronázási palást eszmetörténeti hátteréhez. *Aetas*, 8. (1993) 1. sz. 5–13.
- Zsoldos 1997.** Zsoldos Attila: Az Árpádok gyermekei. *História*, 19. (1997) 5–6. sz. 13–15.
- Zsoldos 2014.** Zsoldos Attila: Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban. In: Majorossy Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Tanulmánykötet*. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 17–28.

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

PRAY GYÖRGY HISTORIA REGUM HUNGARIAE STIRPIS AUSTRIACAE CÍMŰ MUNKÁJA ÉS I. FERDINÁND MAGYAR KIRÁLLYÁ KORONÁZÁSA

ABSZTRAKT: Pray György *Historia regum Hungariae* című háromkötetes munkája 1801-ben jelent meg. Az első két kötet, amely Szent Istvántól II. Lajosig tárgyalja az ország történetét, voltaképpen a már 1763–1770 között kiadott *Annales* az összefoglalásai. A harmadik kötetben – amelyet 1799-ben önálló kötetként is publikált *Historia regum Hungariae stirpis Austriae* címmel – viszont Pray először Mária Terézia uralkodásának végéig mutatja be az eseményeket.

A *Historia* keletkezéstörténete kellően feltárt, annak ellenére, hogy e munkának eddig sem modern kiadása, sem pedig fordítása nem készült. Akadnak azonban még olyan vitás kérdések, amelyek árnyalásra, továbbgondolásra érdemesek. Vajon Pray miért tett le arról, hogy egy alkotmánytörténeti művet írjon? Milyen történetiszemléletet képvisel e munka, különösen a Habsburg uralkodókat bemutató harmadik kötet? Pray valóban csak az udvari érdekeket szolgálta vagy az udvari elvárásokat össze tudta egyeztetni a magyar „nemzeti” érdekekkel?

KULCSSZAVAK: barokk történetírás, neolatin, magyar királyok, Pray György, Habsburgok, I. Ferdinánd

Pray György (1723–1801) *Historia regum Hungariae, cum Notitiis Praeviis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus* (röviden csak *Historia*) című háromkötetes történeti összefoglalása élete végén, 1801-ben látott napvilágot, amelyet még megelőzött az 1799-ben külön is kiadott harmadik kötet *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* címmel. A jezsuita történetírónak egyéb művei mellett már 1761-ben megjelent a magyar őstörténetet összefoglaló *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVI* című munkája, amelyben Pray a hun–magyar (és avar) rokonság hagyományos elméletét – francia közvetítéssel – a kínai évkönyvek adataival egészítette ki. Ezek alapján azonosította a hunokat az ott emlegetett turkokkal. Ennek folytatásaként 1774-ben publikálta a *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum Avarorum et Hungarorum* című értekezést, amelyben, miután rendtársa, Sajnovics János (1733–1785), bizonyította a magyar–lapp nyelvrokonságot (1770), az összes finnugor népnél megállapította a hun eredetet. Pray György e történeti értekezéseivel akarva-akaratlanul igazolta a magyar nemesség körében népszerű hun–magyar mítosz hagyományát.

A magyar őstörténeti munkák mellett fő művének az *Annales regum Hungariae, ab anno Christi CMXCVII. ad annum MDLXIV* (röviden csak *Annales*) című munkát tartják, amely a magyar történelmet I. Ferdinánd haláláig (1564) öt kötetben foglalja össze. A jezsuita történetíró voltaképpen megalkotta a magyar középkor történetének első szakszerű, forrásokon és azok kritikus megközelítésén, valamint a kronológiai kérdések tisztázásán alapuló áttekintését. A mű – 1763 és 1770 között megjelent – öt kötetében az ország történetét a királyok uralkodásával azonosítja (ahogy már a cím is erre utal), a Magyar Királyság legnagyobb tragédiáit pedig azokhoz az eseményekhez köti, amelyek során az uralkodó is életét veszítette, így például a várnai ütközethez (1444, I. Ulászló halála), vagy a mohácsi csatához (1526, II. Lajos halála). Mivel a munka folytatására egészen a *Historia* megjelenésig várni kellett, e korszerű történeti összefoglalás jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a század utolsó évtizedeiben a figyelmet a magyar középkorra, az Árpád-házi és a vegyesházi királyok – Pray jelenének történeti távlatából – dicsőséges korszakára irányítsa.

A historiographus regius (titkos) udvari megbízásai

Pray a rend általános feloszlata (1773) után Mária Teréziától megkapta a ki-tüntető *historiographus regius* (királyi történetíró) címet. Emellett (az esztergo-mi főegyházmege papjaként töltött, néhány évig tartó, anyagilag szűkös idő-szak után) 1777-től – 1780–1782 között egy kisebb megszakítással – kinevezték a budai Egyetemi Könyvtár *első őrévé*. Bár e feladatok testhezállóak voltak szá-mára, egyben eddigi történelmi munkásságának elismeréseként is szolgáltak, mégis az idősödő történetíró hosszú idő óta sérelmezte, hogy számos egykori rendtársa egyházi javadalmakat kapva biztosabb anyagi körülmények között él-hetett. Ezért kérvényezte is, hogy apátsággal vagy prépostsággal járó kanonoki állást kaphasson, végül azonban csak 1790-ben vehette át nagyváradi kanonok-ká való kinevezési okmányát, amelyet némileg beárnyékol, hogy éppen ebben az évben mozdították el könyvtárosi állásából.¹

Pray György mindannak ellenére, hogy mint királyi történetírót az udvar is sokat foglalkoztatta, folyamatosan küzdött a megfelelő elismerésért és ja-vadalmazásért. Mária Terézia uralkodása alatt csak kisebb megbízásokat ka-pott, a jelentősebb feladatokat II. József külpolitikája, területszerzési törekvé-sei, valamint reformtervei hozták meg számára. II. József és II. Katalin cárnő 1782-es egyezségének értelmében Törökország felosztása esetén a Habsburg Birodalom az úgynevezett melléktartományokra, Szerbiára, Boszniára és Ha-vasalföldre tarthatott volna számot. Az udvar, hogy jogi alapot szerezzen e területek bekebelezésére, utasította a Magyar Királyi Kamarát, hogy törté-neti dokumentumok alapján mutassa ki a Magyar Királyság jogigényét ezek-re vonatkozóan. Sőt, meghagyta, hogy a levéltári vizsgálatokat terjessze ki Moldvára, Besszarábiára és Bulgáriára, valamint a II. József által leginkább vágyott Dalmáciára és az Adriai-tengerre.² A feladat, hogy a magyarok Dal-

1 Báthory 2009, 8.

2 Lischerong 1937, 95. vö. Szörényi 2010, 157.

máciára való jogigényének tervezetét elkészítse, 1783-ban magának az udvari történetírónak jutott, aki különösen Kaunitz államkancellár bizalmát és megbecsülését élvezte. A hamarosan elkészült vázlat³ megfelelt a kancellár elvárásainak, azonban a kidolgozására csak két évvel később, 1785-ben kapott utasítást. Pray nagy lendülettel vetette bele magát a munkába, azonban feladatával hamar elakadt, ugyanis az udvari kamarai levéltár titkos anyagához nem volt hozzáférése, ezért külön kérelmet nyújtott be gróf Balassa Ferenc (1736–1807) kincstartóhoz, hogy történész-könyvtáros kollégájával, Cornides Dániellel (1732–1787) együtt átnézhesse a levéltár okmánytárát. Balassa készséggel továbbította a kérelmet a magyar kancelláriához, azonban gróf Niczky Kristóf (1725–1787) helytartótanács- és kamarafőnök attól félve, hogy olyan dokumentumok is napvilágot láthatnak, amelyek nem szolgálják az udvar érdekeit, sőt akár diplomáciai bonyodalomhoz is vezethetnek, nem támogatta Pray levéltári kutatásait. Niczky csak Kaunitz közbenjárására engedett, de akkor is megesketve Prayt, hogy az óvintézkedéseket szigorúan betartja, és kutatási eredményeiből semmit sem jelentet meg nyomtatásban.⁴ Pray kellő alapossggal teljesítette az udvari megbízást, Kaunitz ugyanakkor maga is rádöbrent, akár kárt is okozhatnak e dolgozatok a Habsburgoknak, amennyiben a magyarok tudatára ébrednek, hogy II. József a magyar királyok jogán szándékozik gyarapítani birodalmát. Így – foganatosítva Niczky gróf óvintézkedéseit – Pray kutatási eredményeit végül nem nyomtatták ki, hanem kézirat formában a titkos levéltárba zárták.⁵

Az udvari történetíró 1786 tavaszán küldte el az államkancellárnak dolgozata tisztázatát *Commentatio historica qua Regibus Hungariae jus in Dalmatiam et mare Adriaticum competere ostenditur* címmel.⁶ Kaunitz annyira meg volt elégedve a kész munkával, hogy rögtön Prayra bízta a többi mellékartományra

3 Az elkészült tervezetet közli Thallóczy 1888, 524, 2. lj.

4 Thallóczy 1888, 523–528.; Lischerong 1937, 95–96.; Báthory 2009, 9.

5 Thallóczy 1888, 532.; Lischerong, 1937, 99.

6 A kézirat eredeti példánya a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Handschriftenabteilung, W 512 jelzete alatt található. A Böhm-féle katalógusban az 1011-es számot viseli. Vö. Böhm 1873, 279. Pray e munkájáról bővebben lásd Thallóczy 1888, 529–530. A mű legfontosabb megállapításait összefoglalja Lischerong 1937, 96–97.

vonatkozó jogigény vizsgálatát is. 1786 végére elkészült a Boszniára, Szerbiára, valamint Bulgáriára vonatkozó munka (*Commentatio historica de iure Regum Hungariae in Bosniam, Serviam et Bulgariam*),⁷ majd 1787 júliusára a dolgozat Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára vonatkozó harmadik része *Commentatio historica de iure Regum Hungariae in Moldaviam, Valachiam et Bessarabiam*⁸ címmel.

Pray György, bár megesküdött rá, mégsem tartotta meg maradéktalanul az ígérteit, miszerint bizalmason fogja kezelni a melléktartományokra vonatkozó kutatási eredményeit. Az udvari történetíró ugyanis két, a propagandisztikus célzatot sem nélkülöző, a *historiát* és a *fabulát* (a valós és a fiktív elemeket) elegyítő kiseposszal is támogatta II. József törekvéseit.⁹ Az 1787-es évben megjelent *Tauricában* (*Taurica iuri Russico a Catharina II. autocratrice bello, et pace asserta*, Pest, 1787)¹⁰ az orosz–osztrák szövetséget népszerűsítette, majd az 1789-ben kiadott *Taurunumban* (*Taurunum auspiciis Iosephi II. Aug. Recuperatum*, Pest, 1789)¹¹ a Magyar Királyság jogigényét deklarálta Szerbiára. Utóbbi mű célja az volt, hogy a magyarok számára kellő motiváltságot adjon a törökök elleni újabb hadviseléshez, és történetileg igazolja annak jogosságát és szükségszerűségét. A *Taurunum* témája és a főszöveg terjedelmét meghaladó lábjegyzetei remek lehetőséget biztosítottak Pray számára, hogy legalább részben (és nem szembetűnően) a nyilvánosság elé tárja eddig publikálatlan kutatási eredményeit. Bár direkt következménye nem lett tetteinek, talán ez is közrejátszott abban, hogy életének utolsó évtizedében csak szigorú felügyelet és iránymutatás mellett folytathatta történelmi munkáját.¹²

7 Thallóczy 1888, 530.; Lischerong 1937, 98. Az eredeti kézirat a HHStA, Handschriftenabteilung, W 179 jelzet alatt található, míg másodpéldánya a Magyar Országos Levéltárban (I 7, 67. kötet). Vö. Báthory 2009, 27. l.; Böhm 1873, 108.

8 HHStA, Handschriftenabteilung, W 180. Vö. Báthory 2009, 27. l. A Böhm-féle katalógusban a 305-ös szám alatt található. Vö. Böhm 1873, 108. Thallóczy és Lischerong egyaránt sokkal szűkszavúbb a munka utóbbi két részét illetően, mint a Dalmáciára vonatkozó résznél. Thallóczy leírja a kötetek szerkezeti felépítését, valamint lábjegyzetben közli a két munka bevezetőjét. Lásd Thallóczy 1888, 531.; Lischerong 1937, 98.

9 Ennek elméleti háttéréről lásd Tóth 2015, 187–189.; Tóth 2017, 160–162.; Tóth 2019, 11–26

10 A műről tartalmi áttekintést ad Szörényi 2010, 158–161.

11 A műről ugyancsak tartalmi áttekintést ad Szörényi 2010, 163–167.

12 A *Taurunum* lábjegyzeteiben közölt adatokról lásd: Tóth 2020.

Historia statisticából Historia regum Hungariae

A *Commentariusok* által kivívott elismerés – immáron elnyerve II. József teljes bizalmát is – újabb feladatot hozott Praynak, ugyanis 1788-ban Izdenczy Józsefnek (1733–1811), az Államtanács első magyar tagjának a javaslatára megbízás érkezett a császártól egy magyar államtörténetnek (*historia statistica*), voltaképpen a magyar állam alkotmánytörténetének a megírására. Ennek végeredménye lett az 1801-ben megjelent *Historia regum Hungariae* című háromkötetes összefoglaló, amelynek harmadik része Magyarországnak a Habsburg házi uralkodók alatti történetét (1527–1780) dolgozta fel. E kötetet *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* címmel már két évvel korábban, 1799-ben a kezükbe vehették az érdeklődő olvasók.

A *Historia* – annak ellenére, hogy e történeti munkának eddig sem modern kiadása, sem pedig fordítása nem készült – meglehetősen szövevényes keletkezéstörténete mára már kellően feltárt és dokumentált. Legújabbban alapos összefoglalást Báthory Orsolya 2009-ben lezárt és 2010-ben megvédett disszertációjában olvashattunk, amelynek fő témája Pray *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum* (röviden csak *Epitome*) című műve volt, amely voltaképpen a Mária Terézia uralkodásával záruló *Historia* folytatásának tekinthető. Ugyanis a kéziratban maradt munka Magyarország történetét 1780-tól, II. József uralkodásától, egészen a jezsuita történetíró haláláig, 1801-ig dolgozta fel.¹³

A *Historia* keletkezésének történetéről éppen ezért csak egy rövid áttekintést szeretnénk adni, főleg Báthory munkájára támaszkodva. Akadnak azonban még olyan kérdések, amelyek árnyalásra, további vitákra érdemesek. Vajon Prayt mi tántorította el eredeti céljától, miszerint egy teljes egészében állam-, és alkotmánytörténeti művet írjon? Továbbá, pontosan milyen eszméket és törté-

13 Báthory 2009, 13–61., vö. Lischerong 1937, 106–112.

netszemléletet képvisel az exjezsuita udvari történétíró, illetve maga a munka, különösen a Habsburg házból származó uralkodókat magyar királyokként bemutató harmadik kötet esetében? Pray valóban csak a császári érdekeket szolgálta? Vagy az aulikus szemléletet össze tudta egyeztetni a magyar „nemzeti” érzülettel? Esetleg feltételezhetünk összefüggést a mű eredeti céljának elvetése, és a Pray által képviselt történelemszemlélet között?

Bár a *Historia* első két kötete, amely Szent István koronázásától a mohácsi csatáig, illetve II. Lajos király haláláig dolgozza fel Magyarország történetét, voltaképpen az *Annales* kivonatolt összefoglalása, mégis e mű több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt az első kötet elején egy 154 oldalas összefoglalás olvasható *Notitiae praeviae* címmel az ország állam- és alkotmánytörténetéről, amelynek alapjait a 742–1000 közötti időszakban, a fejedelmek korában keresi.¹⁴ Voltaképpen ez az államalapítással, illetve István megkoronázásával záruló rész képviseli a munka eredeti célkitűzését. Másrészt, míg az *Annales* az 1564-es évvel, I. Ferdinánd halálával lezárul, addig a *Historia* harmadik kötete egészen Mária Terézia uralkodásának végéig, 1780-ig tárgyalja a történelmi eseményeket, még ha szűkszavúbban, jórészt az eseménytörténetre szorítkozva is.

Pray nem sokkal a megbízás után, már 1789 tavaszára elkészített egy tervezetet (*Conspectus Statisticae Regni Hungariae, et provinciarum adnexarum*), amelynek nagy része megegyezik az 1801-ben a *Historia* első kötete elé helyezett *Notitiae praeviae*vel, voltaképpen a *Notitiae* a *Conspectus* valamelyest bővített változata – állapítja meg Báthory. A tervezet pontjai többek között kitérnek olyan tárgyalni szükséges közjogi kérdésekre, mint például a trónutódlás, a nemesi kiváltságok, a nemesi felkelés intézménye, illetve megemlékezik a II. Szilveszter pápa által küldött Szent Koronáról is. Mindemellett szó esik még – II. József törökök elleni háborújának szellemében – az ország területi változásairól, a hódítások jogalapjairól, valamint az elvesztett melléktartományok visszaszerzéséről. Pray egyebek mellett olyan megállapításokat tesz (több helyütt figyelembe véve Izdenczy József észrevételeit is), miszerint, mivel Magyarországot a fejedelmek foglalták el, akik a legfőbb hatalmat Álmosra ruházták

14 Bővebben Báthory 2009, 31–33.

(alávetve ezzel magukat neki), ezért az uralkodói cím már a királyok korában is az elsőszülöttség jogán, és nem választással, öröklődött. Ez alól csak az jelentett kivételt, ha kihalt mind a férfi-, mind pedig a nőág. A legfőbb hatalommal tehát kizárólag Álmos és utódai rendelkeznek, a többi fejedelem (később a nemesség) pedig, ha a helyzet úgy kívánja, részt vehetnek a tanácskozáson. Ugyan a kiváltságokat elismeri, annak viszont nincsen alapja, hogy a törvényhozói hatalom megoszlan a köztük és a király között. A legfőbb vita Pray és Izdenczy között a korona szentségében rejlik, ugyanis az egyértelműen aulikus álláspontot képviselő államtanácsos kétségbe vonja, hogy a korona szentsége és jogai már az Árpádok korában is meglettek volna.¹⁵ Nem véletlenül emeltük ki ezt a néhány gondolatot a *Conspectus* (és egyben a *Notitiae praeviae*) pontjai közül, Pray történelemszemléletét illetően még vissza fogunk utalni rájuk.

Bár Izdenczy alapvetően – ahogy említettük, néhány megjegyzés, észrevétel mellett – meg volt elégedve Pray tervezetével, és támogatta annak kidolgozását, az udvari történetírónak mégis tapasztalnia kellett, hogy – valószínűleg a meléktartományokra vonatkozó titkos megbízás adatainak nem teljesen bizalmas kezelése miatt – a munkát az eddigieknél sokkal szigorúbb felügyelet és eszmei útmutatás szerint kell kidolgoznia. Az udvar célja és elvárása a *historia statistica*val az volt, hogy II. József reformjait támogatva a Magyar Királyságot is beemelhessék az örökös tartományok kormányzati rendszerébe, valamint a felmerülő közjogi kérdésekben az abszolutista uralomra törekvő császárt igazolja a rendekkel szemben.¹⁶

Pray panaszkodik is Izdenczynek egyrészt arról, hogy a Kamara visszatart bizonyos dokumentumokat, nehogy valaki kimutassa azokból a királyi felségjogokat, másrészt arról, hogy egyre kedvezőtlenebb a megítélése, ugyanis sokan a nemesi jogok elárulójának tartják. Ez utóbbi szintén nehezíti a szükséges oklevelekhez való hozzáférést. Pray azonban minden nehézség ellenére 1790 októberére elkészül a *Notitiae praeviae*vel, valamint az Árpád-kor első felével, a teljes első kötetet pedig 1792-re fejezi be. Bár az udvari történetíró 1797-re szeretett volna elkészülni a teljes művel, végül az 1799-ben megjelent harma-

15 Bővebben Báthory 2009, 33–39.

16 Báthory 2009, 29–30.

dik kötet (a már többször említett *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*) lett az első, nyilvánosság elé tárt eredménye megbízásának. A munkát azonban döbbenet és csalódottság fogadta mind az olvasók, mind a kritika körében. Ugyanis a megígért, tematikusan felépített alkotmánytörténet helyett mindössze a Habsburg-házi királyok alatt történt eseményeket dolgozta fel annalista szemlélet szerint, I. Ferdinándtól Mária Teréziáig. Ráadásul mindössze egyetlen kötetben, tehát a vártnál kevésbé részletesen. Mindemellett a *Notitiae praeviae* is csak 1801-ben jelent meg a teljes három kötetes *Historiával* együtt, így 1799-ben még ez sem tudta enyhíteni a felrótt hiányosságokat.¹⁷ Az is még szembetűnő lehet, hogy a mű címéből ekkor már eltűnt a *statistica* jelző. Az udvar azonban egyáltalán nem vágyott többre, és tökéletesen meg volt elégedve Pray munkájával, olyannyira, hogy – az egyetemi szintű *statistica* oktatására nem lett alkalmas, de – az 1806-os *Ratio Educationis* a *Historia regum* köteteit jelölte ki a kisgimnáziumok és a gimnáziumok számára történelemtankönyvként (72. §, 73. §, 92. §).¹⁸

Pray ugyan nem indokolja meg szándékának változását, azonban talán jogosan merülhet fel a kérdés, valóban mindössze annyi tántorította el az udvari történetírót, hogy körülményesebben férhetett hozzá a szükséges forrásokhoz? Az őt ért vádakat illetően, miszerint feltétel nélküli kiszolgálója a Habsburg (abszolutista) uralomnak, szembe menve ezzel a nemzeti érdekekkel, 20. századi monográfusa, Lischerong Gáspár SJ veszi védelmébe.

Lischerong szerint Pray igyekezett kerülni a vallási kérdéseket, illetve, ha mégis szükségesnek érezte kitérni azokra, mindig tárgyilagosan fogalmazott, így hiba lenne nála vallási elfogultságról beszélni. Ha mégis vádolható vallási türelmetlenséggel, az csak valláspolitikai iratai miatt lehet, amelyekben többször bocsátkozott vitába a protestáns felekezetekkel.¹⁹ Abban, hogy Pray a katolicizmust tekintette uralkodó vallásnak és a védelmére kelt, illetve ennek megóvását a katolikus Habsburg-dinasztiában látta, semmi meglepőt nem találhatunk a(z ex)jezsuita történetírót illetően.

17 Báthory 2009, 39–44.

18 Mészáros 1981, 256., 265.; vö. Báthory 2009, 60–61.

19 Lischerong 1937, 123.

Pray monográfiusa olyan vádat is megemlít, miszerint tiroli származása ellenére annyira elmagyarosodott, hogy mindent „magyar szemüvegen át nézett”. Emellett kiemeli, hogy mindig szót emelt, amikor olyan írások jelentek meg, amelyek becsmérelték Magyarországot. Lischerong ezt követően Grünwald Bélának *A régi Magyarország 1711–1825* című munkájából (1910) emel be egy részletet, miszerint Pray mint udvari történetíró hűséges volt az uralkodóházhoz, de nem értett maradéktalanul egyet magyarországi politikájukkal, és finoman védeni igyekezett a rendi alkotmányt is. Thallóczy Lajos pedig ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy a magyar államiságot még a melléktartományokra vonatkozó jogok kimutatásánál és a *Historia statistica* tervezetében sem adta fel.²⁰

Lischerong Gáspár továbbá kiemeli Pray jelentős szerepét abban, hogy végül az 1790/91-i országgyűlésen sikerült megegyeznie a nemzetnek és az uralkodónak. Az udvar ugyanis gyakran fordult a *historiographus regiushoz*, amikor kétséges történelmi jogokat kellett tisztázni, Pray pedig mindig szem előtt tartotta a nemzeti érdeket, elősegítve, hogy Magyarországot az uralkodó saját törvényei és szokásai szerint kormányozza. Szintén az ország érdekeit, illetve a II. Lipóttal való megegyezést tartotta szem előtt, amikor támogatta Sándor Lipót főherceg nádorrá választását.²¹

A nemzeti-aulikus történelemszemlélet

Kétségtelen, hogy Pray gondolatai, cselekedetei között találhatunk ellentmondásokat, és azt sem vitathatjuk, hogy személyes sorsának érdekei nem játszottak szerepet egy-egy állásfoglalásában, azonban ez az első pillantásra kettősnek tűnő magatartás voltaképpen nem más, mint Pray *nemzeti-aulikus* szemléletének megnyilvánulása.

Mit is érthetünk *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet alatt?²² Legfőbb célja, hogy megpróbálja beemelni a Habsburg uralkodókat – anakronisztikus jelzőt

20 Thallóczy 1888, 523.

21 Lischerong 1937, 101., 106.

22 *A nemzeti-aulikus szemléletről* Tóth Sándor Attila ad kiváló összefoglalást Tertina Mihály költeményei kapcsán: Tóth 2013, 299–312.

használva – a *nemzeti* királyok sorába. Ennek előzményei a 16. század elejéig nyúlnak vissza, amikor Werbőczy István 1505 októberében megfogalmazta a rákosi végzést. Eszerint a köznemesség egységesen foglalt állást az idegen trónkövetelőkkel szemben, és nyilvánította ki ragaszkodását egy *nemzeti* király személyéhez. Hatásának következménye a kettős királyválasztás. A köznemesség, valamint Szapolyai János és pártja 1526 novemberében a székesfehérvári országgyűlésen felolvasták az 1505. évi rákosi országgyűlésen hozott határozatot, majd arra hivatkozva (és azt újra megerősítve) Szapolyait választották magyar királlyá. Ugyanakkor 1526 decemberében a Báthori István nádor által összehívott törvényes országgyűlésen a Habsburg-párti nagybirtokosok, főpapok Pozsonyban Habsburg Ferdinándot kiáltották ki magyar királynak.

Miután 1541-ben az ország három részre szakadt, a 16. és 17. század folyamán a pogány megszállás alatt álló török hódoltsággal és a protestáns, a törökkel gyakran összekacsintó Erdélyi Fejedelemséggel szemben a Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyságban látták a pogány török ellen harcoló, a keresztény-katolikus Európát védelmező középkori, leginkább Mátyás-féle állam utódját. Mindezt az is erősítette, hogy a három országrész közül az ellenreformáció értelemszerűen a katolikus Habsburg-dinasztiánál található megfelelő fogadtatásra és támogatásra. Még a 17. század végén is, noha ekkor már árnyaltabban ítélték meg a törökkel való szövetségkötést, a császári udvar eredményesen alkalmazta Thököly Imre elleni propagandájában a törökbarátság vádját.²³

Az 1699-es karlócai békét követően, miután szinte a teljes középkori Magyar Királyság (valamint a közigazgatásilag különálló Erdély) területe a Habsburg-ház uralma – tehát idegen uralom – alá került, a rendi törekvésekben (attól függően, hogy a Habsburg birodalmi politika éppen mennyit engedett a rendeknek) meg-megújult az 1505-ös rákosi végzésben felbukkanó, szittyának nevezett öntudat. E szerint „*az idegen királyok nem ismerték a szittyák erkölcsseit és szokásait, akik az országot nagy vérvesztéssel megszerezték; a nagy magyar királyok pedig az egekig emelték a szittyák nép hírét*”.²⁴ Ugyanakkor a szatmári békekötést követően, miután egyik részről III. Károly koronázási hitlevele (1712)

23 G. Etényi 2003, 681.

24 Kubinyi 2006, 370.

biztosította a rendi alkotmányt, másik részről a magyar rendek elfogadták az 1713-ban, Bécsben kihirdetett nőági örökösödést (*Pragmatica Sanctio*, 1723:I–III. tc.), megjelent egy, szintén a rákosi végzés szittyá öntudatára épülő, de attól jobban eltávolodó, a dinasztiahoz hű interpretáció is. Ennek az aulikus nemzet-tudatnak a formálói a Magyar Királyság függetlenítésére való törekvés helyett a Habsburg királyokat a magyar (*nemzeti*) uralkodók sorába igyekeztek helyezni, ugyanis nem származásukat vették alapul, hanem a Magyarországért véghezvitt tetteik tükrében értékelték tevékenységüket.

Szörényi László hívta fel a figyelmet arra, hogy éppen a közvéleményben és a szakirodalomban egyaránt sokáig feltétel nélkül Habsburg-hűnek tartott jezsuiták voltak azok, akik a szatmári békekötés után a Habsburg uralkodók és a magyar rendek érdekeit összeegyeztető történeti szemlélet kidolgozásának útjára az elsők között léptek. A 16–17. században a jezsuiták magyarországi tevékenysége valóban összefonódott a Habsburg uralom alatt lévő katolikus országésszel, de ez nem azt jelentette, hogy a magyar(országi) jezsuiták ne fogadták volna el – ha számos renden belüli vita után is – és ne tudtak volna azonosulni a magyar rendi történelemszemlélettel.²⁵ Pintér Márta Zsuzsanna is felteszi a kérdést, vajon „*mi a magyarázata a nemzeti jellegű színdarabok magas számának az internacionális és interkulturális elveken alapuló jezsuita rendnél*”. Választ abban talál, hogy a rendnek a letelepedés és a beilleszkedés időszakában politikai érdeke, sőt létkérdése volt, hogy figyelembe vegyék a nemzeti hagyományokat, később pedig az új, magyar rendtagok generációinak kinevelése során már belső igény is mutatkozott arra, hogy nemzeti témákat dolgozzanak fel.²⁶ „*Igaz, hogy az osztrák-magyar rendtartomány tagjai lojálisak voltak a Habsburg uralkodóházhoz, de úgy tűnik,*

25 Szörényi 2002, 133.; Szörényi 1993, 5–6. Szörényi László már az 1970-es évektől igyekezett eloszlatni a jezsuiták abszolút Habsburg-hűségének legendáját – mint írja 1993-as munkájának fentebb megjelölt helyén. Felidézi viszont Kosáry Domokos ellenvetését, amely szerint „*Ha a jezsuitáknak a magyar rendiség volt a szívügyük, miért ragaszkodtak a Habsburg-monarchia egészét átfogó, közös rendtartományhoz, a bécsi központhoz ahelyett, hogy más szerzetesrendhez hasonlóan, külön magyar rendtartományt szervezzenek.*” Lukács László azonban később megjelent monográfiájában (Lukács 1989.) alaposan dokumentálta az önálló magyar jezsuita rendtartomány létrehozásának szándékát és kudarcának okait. Szörényi Kosáry Domokos szavait az alábbi helyről idézi: Kosáry 1980, 74.

26 Varga–Pintér 2000, 47.

hogy a tanárok egy része túllépett az udvari szemléleten. Ha nem is propagálhatták nyíltan a nemzet[i] uralkodó eszményét, de legalább igyekeztek párhuzamokat keresni a nemzeti múlt nagy királyai és a jelenlegi uralkodók között” – írja Pintér néhány oldallal később.²⁷ A fenti megfogalmazásból is a *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet körülírását olvashatjuk ki, és éppen ezek a párhuzamok, amelyekkel magukat a Habsburg uralkodókat tették *nemzetivé*, bizonyultak a leghatékonyabb propagandának – természetesen nem feledve, hogy az iskoladrámák esetében a legfőbb célok egyike a tanulóifjúság oktatása-nevelése volt. Abban pedig, hogy a jezsuita rend tagjainak *nemzeti* szemléletük mellett a Habsburg-házhoz való hűségük is megmaradt, nagy szerepet játszhatott az a megrázkódtatás is, hogy Rákóczi Ferenc határozottan fellépett a magyar rendtagok kiutasítása mellett, illetve a szabadságharc alatt a kurucok részéről megjelenő jezsuitaellenes propagandát kísérő támadó röpiratok megjelenése.²⁸ E *nemzeti-aulikus* szemlélet a 18. század második felére, Mária Terézia uralkodásának időszakára vált meghatározóvá. Éppen úgy alapvető jegye volt a magyar(országi) kultúra iránti elkötelezettség, mint a pogány nép, a törökök elleni küzdelem, amely egyszersmind a keresztény Európához való tartozást is jelentette. Palma Károly Ferenc (1735–1787) jezsuita történetíró például Szent István és Hunyadi Mátyás korszaka után a magyar történelem következő kiemelkedő szakaszának tartotta Mária Terézia uralkodását, ezen belül pedig a legfontosabb intézkedésként a *Ratio Educationis* kiadását emelte ki, amelyet a magyar művelődés csúcsaként aposztrofált.²⁹ Palma Károly Ferenc ezzel Mária Teréziát a magyar kultúra érdekében tett cselekedetei alapján a *nemzeti* uralkodók sorába emelte (sőt egyenesen Szent István és Hunyadi Mátyás mellé helyezte), miközben gyakran hivatkozott olyan dokumentumokra, amelyek a királynőnek a magyarok iránti szeretetét bizonyították.³⁰

27 Varga–Pintér 2000, 56.

28 Szörényi 2002, 133.

29 Érthető a jezsuita történetíró lelkesedése, hiszen ne feledjük, az 1777-es tanügyi rendelet tette például önálló tantárggyá a kisgimnáziumok II-III. osztályában a magyar történelmet (122. §), amelyet a gimnázium első évének első félévében újra kellett ismételniük, kiegészítve a fontosabb szerzőkkel és történeti forrásokkal (149. §). Lásd Mészáros 1981, 97., 120.; vö. Varga–Pintér 2000, 45–46.

30 Erről, illetve Palma Károly Ferenc történetírásának további *nemzeti-aulikus* jegyeiről lásd Szörényi 1999, 165–166.

A történeti emlékezetben ekkor már a középkori Magyar Királyság (egyik) aranykoraként számontartott Hunyadiak időszaka azonban nemcsak Mátyás reneszánsz udvara miatt vált szimbolikussá, hanem a sikeres törökök elleni harcok is éppúgy meghatározóak voltak. Tehát a *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet szerint például I. Lipótra, III. Károlyra és (rendeletei ellenére, valamint függetlenül attól, hogy nem koronáztatta meg magát) II. Józsefre szintén *nemzeti* királyként tekinthetünk. Hiszen azzal, hogy újra sikeresen felvették a küzdelmet a pogány török ellen, és mintegy 150 év után felszabadították a megszállt országot, voltaképpen a Hunyadiak hagyományait folytatták, ezzel pedig szintén a legnagyobb magyar királyok közé léptek. Míg a Habsburg-dinasztia uralkodóinak német-római császárokként V. Károly birodalma jelentett mintát, magyar királyokként az Árpád-házi uralkodók, illetve – különösen a török ellenes harcok tekintetében – a Mátyás-féle állam szolgált előképként.

Ugyanakkor nem hallgathatjuk el azt sem, hogy e szemléletnek a jegyeit (főként a kultúra pártolásának tekintetében) a 18. század utolsó harmadában már a felvilágosodás eszmerendszerében is értelmezhetjük. Ennek megfelelően Szent István és Mátyás elsősorban nem mint *nemzeti* uralkodók jelennek meg, hanem az érzékeny, művelt, felvilágosult uralkodó típusának karakterjegyei kötik őket össze Mária Teréziával, valamint II. Józseffel. Úgy véljük azonban, hogy a felvilágosult uralkodó eszményképe nem veszi át a *nemzeti* történelemszemlélet (illetve a *nemzeti-aulikus* szemléletben a *nemzeti* jegyek) helyét, hanem azzal párhuzamosan (esetleg összefonódva) van jelen. Jellemzővé pedig elsősorban a neoklasszicizmust követő protestáns szerzőknél válik, akiknek legfőképpen a türelmi rendelet miatt különösen kedvesek II. József felvilágosult eszméi. A(z ex)jezsuitáknál, illetve a jezsuita szellemben tanulóknál viszont továbbra is a *nemzeti-aulikus* jegyek fognak dominálni. Még egyszer hangsúlyozzuk, a *nemzeti-aulikus* szemlélet szerint nem vérségi alapon (*ius sanguinis*) tekinthetjük a Habsburg uralkodókat magyarnak, hanem az ország érdekében véghezvitt kiemelkedő tetteik miatt.

Láthatjuk, ez a *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet nem feltétlenül jelentett teljes elkötelezettséget a dinasztia iránt. Pray György *nemzeti-aulikus* szemlélete már igazolást nyert II. József törökök elleni háborúja kapcsán írt munkáinál. Ezekben a törökellenes hadjáratra nem mint dinasztikus, hanem mint

a dinasztia által felvállalt magyar érdekre tekint, illetve a keresztény hagyományok folytatását látja benne.³¹ Nincs ez másként a tárgyalt megbízás esetében sem. Az udvari történetíró a keresztény-katolikus érdekek és értékek védelmét, valamint az ország megmaradását és fejlődését a Habsburg fennhatósággal látja biztosítottnak, és el is követ mindent, hogy ennek történeti(-jogi) háttérét megteremtse. Amikor azonban a magyar szokásokat és jogokat veszélyben látja (még ha nem is ért egyet feltétlenül mindenben a nemesi-rendi kiváltságokat illetően), már nem tud azonosulni az uralkodó céljaival. Megállapíthatjuk tehát, hogy minden nehézség mellett, ami a megfelelő forrásokhoz való hozzáférésben akadályozta, Pray (függetlenül attól, hogy József császár 1790-ben meghalt) nem is kívánta elősegíteni az abszolutista törekvéseket, egészen pontosan Magyarország beolvasztását az örökös tartományokba. E szándék ugyanis már komolyabb ellentmondásba ütközött saját *nemzeti-aulikus* szemléletével, amely az ország és a magyarok szempontjait a birodalmi érdekek elé helyezte. Így talán a szigorú udvari útmutatás és a saját történelemszemlélete közötti megoldhatatlan ellentét miatt vethette el egy *Historia statistica* megírását, és múlhatta alul (történettudományi szempontból) a végeredmény a várakozásokat.

I. Ferdinánd útja a koronázásig a Historia lapjain

A tehát 1799-ben, Pesten kiadott *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* 432 oldalon foglalja össze Magyarország történetét a Habsburg-házból származó királyok uralkodása alatt, amelyet egy hat oldalas, I. (II.) Ferencnek ajánlott bevezető előz meg. Az így kerekén tíz uralkodót felvonultató munkában a legfontosabb eseményeket annalista módon évenként ismerteti 1527-től 1780-ig. Messze a legnagyobb terjedelmet, több mint egynegyedét kiteve a műnek (122 oldal), I. Ferdinánd időszaka kapja, részben hosszú uralko-

31 Erről bővebben Tóth 2019, 126–160.

dása, részben az ország kettő, majd három részre szakadásának jelentősége miatt, részben pedig valószínűleg azért, mert Ferdinánd uralkodását már az *Annales*-ban is bemutatta. Szintén sok oldalon keresztül ismerhetjük meg I. Rudolf és I. Lipót uralmát. Egyrészt itt is sok évet kellett ismertetnie a történetírónak, másrészt olyan eseményeknél időzik el, mint a 15 éves háború, illetve a török kiűzése az országból. A 18. századhoz érkezve feltűnő, de talán nem meglepő módon I. József rövid uralkodása hasonló terjedelmet kap (Rákóczi-szabadságharc), mint III. Károly vagy II. Mária (azaz Mária Terézia) időszaka.

A *Historia* ugyan szűkszavúbban fogalmaz, mint az *Annales*, mégis az 1527-es évet, illetve I. Ferdinánd útját a november 3-i székesfehérvári koronázásig kellő részletességgel ismerteti. Bár próbál objektív maradni, mégis – illeszkedve a *nemzeti-aulikus* szemlélethez – kitűnik, hogy Szapolyait kevésbé mutatja erős jellemnek. Azzal sem vádolhatjuk ugyan, hogy Ferdinánd alakját megpróbálná idealizálni, mégis inkább vele látja biztosítottnak az ország jövőjét a mohácsi vészt követően, semmint Szapolyai Jánossal.

Pray leszögezi, hogy Ferdinánd királlyá választása (1526. december 17-én, Pozsonyban) egyrészt az özvegy királyné támogatásával, másrészt a nádornak saját jogánál fogva törvényes volt, ugyanakkor tekintélyénél fogva a Tokajnál megválasztott (majd november 10-én, Székesfehérváron megkoronázott) Szapolyai is nagy támogatást tudhatott maga mögött.³² Az udvari történetíró azt is hangsúlyozza, hogy úgy tűnt, Ferdinánd, akit február 24-én Prágában cseh királynak is megkoronáztak, kellő erővel rendelkezik az ország irányításához. Szapolyai azonban, bár neki is nagy birtokai voltak, kötelezni akarta a híveit, hogy kivétel nélkül az aranynak és az ezüstnek, valamint a jószágoknak az tizedét szolgáltassák be az ország védelmére („*ad defensionem regni, omnes, nemine excepto, argenti, auri que facti, et infecti, pecorumque decimam partem conferrent*”).³³ Pray elsősorban ennek tudja be,

32 „*ille Comitiss a Regina vidua, et regni Palatino, cui id secundum leges proprium est, legitime indictis, rex renunciatus, hic contra, coacto ad Tocaium, sua autoritate, Conventu, electus, de regni possessione contendebant.*” Pray 1799, 3.

33 Pray 1799, 4.

hogy sok korábbi híve elidegenedett Szapolyaitól, és amikor Ferdinánd, még mielőtt fegyvert fogott volna, felszólította őket az átállásra, könnyen engedtek a Habsburg uralkodónak.

Az udvari történetíró szintén Ferdinánd mellett szólva megemlíti, hogy amikor I. Zsigmond lengyel király (1506–1548) közvetíteni próbált Ferdinánd és Szapolyai között (olmützi találkozó), félve attól, hogy viszálykodásuk során a teljes Magyar Királyság a török martalékává válik, Ferdinánd azért hajlott a békés megegyezésre, mert nem vágyott háborúra, míg Szapolyai csak azért nem ellenkezett, nehogy más országok haragját magára vonja.³⁴ Mivel azonban hosszú vita után nem tudtak megegyezésre jutni – Ferdinánd a *törvényes* választás és felesége címén, Szapolyai az 1505-ös rákosi végzésre hivatkozva tartotta legitimnek uralmát („*Ille Ferdinandi ius in Hungariam a pactis Conventis, legitima electione, et uxoris titulo repetebat, hic contra constitutione Ordinum anni 1505*”) – így a konfliktus fegyveres rendezésére kényszerültek.³⁵

Szintén nem Szapolyai megítélésének kedvez, hogy miután látta Ferdinánd és serege sikeres előrenyomulását, jogfosztással és vagyonekkobzással fenyegetőzve igyekezett elejét venni az általános elpártolásnak („*Zapolya communem defectionem metuens, litteras dididit, quibus diminutionem capitis, et jacturam omnium bonorum comminatus est*”).³⁶ Szapolyai fenyegetőzése azonban hatástalanok maradtak. Végül, amikor Perényi Péter (1502–1548) koronaőr is átállt Ferdinánd oldalára, megbízták, hogy hozza el Székesfehérvárra a koronát, hogy a Pozsonyban tartott királyválasztás érvényes és törvényes legyen (noha Pray eddig is törvényesnek nevezte Ferdinánd megválasztását).³⁷ Szapolyai eközben úgy próbálta szabotálni a koronázást, hogy az ország rendjeihez olyan levele-

34 „*His in contrarium ferventibus utriusque studiis, rex Poloniae veritus, ne Turcis sensim occasio ad subjugandam penitus Hungariam praeberetur, commode intercedens, arbitrum componendae litis se obtulit. Non abnuat Ferdinandus, pacis prae bello alioquin cupidior, nec Zapolya, ne, si negaret, invidiae exterorum se objiceret, dissenserat.*” Pray 1799, 5.

35 Pray 1799, 5.

36 Pray 1799, 6.

37 „*Dissipatis hostium turmis, complures Ferdinandum ex sacro et profano ordine, et in his Petrus de Perén, cui Zapolya coronam regni crediderat, certatim sequuti, Comitibus celebratis, unanimi consensu decrevere; ut electio regis Posonii facta, legitima, et rata esset; Perénio mandatum, ut coronam afferret.*” Pray 1797, 7.

ket írt, amelyekben Ferdinándot gyalázta, és gondoskodott arról, hogy felszegezzék a templomok kapuira. Törekvéseit azonban kevés siker kísérte, ugyanis november harmadik napján megtörtént a koronázás („*dies coronationi tertia Novembris statuta*”).³⁸

E néhány idézetből is kitűnik, hogy Pray, Ferdinándot ítélve meg kedvezően, mint királyi történetíró aulikus szempontból mutatja be a Habsburg uralkodó és Szapolyai János viszályát. Ezt azonban nem (kizárólag) az udvar iránti hűségéből teszi, hanem mert a magyar „nemzeti” érdekeket, az ország fennmaradását és a keresztény-katolikus hit védelmét a Habsburg-dinasztia által látja biztosítottnak.

Ugyan csak néhány részletet emeltünk ki az 1527-es évből, amelyek I. Ferdinánd koronázásához vezettek, láthatjuk, Pray a *Historia* oldalain is gazdag adatokkal szolgál, amelyek érdemessé teszik a *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae* című munkát arra, hogy kellő alaposággal feltárva, fordítással ellátott modern kiadást kaphasson.

38 Pray 1799, 7-8.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Báthory 2009.** Báthory Orsolya: *Pray György Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés)*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK, kézirat, 2009.
- Böhm 1873.** Constantin Edler von Böhm: *Die Handschriften des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs*. Wien, 1873.
- G. Etényi 2003.** G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 3–4. sz. 670–695.
- Kosáry 1980.** Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1980.
- Kubinyi 2006.** Kubinyi András: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok*, 140. (2006) 2. sz. 361–374.
- Lischerong 1937.** Lischerong Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Pray Rendtörténetirő Munkaközösség, Budapest, 1937.
- Lukács 1989.** Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. JATE, Szeged, 1989.
- Mészáros 1981.** Mészáros István (ford., jegyz.): *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Pray 1799.** Georgius Pray: *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*. Pestini, 1799.
- Szörényi 1993.** Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. AmfiPressZ, Budapest, 1993.
- Szörényi 1999.** Szörényi László: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*. Kortárs, Budapest, 1999.
- Szörényi 2002.** Szörényi László: *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Kortárs, Budapest, 2002.
- Szörényi 2010.** Szörényi László: *Önfiloszhattýú. Irodalomtörténeti rejtélyek*. Bállassi, Budapest, 2010.
- Thallóczy 1888.** Thallóczy Lajos: Pray György, s a magyar korona melléktartományai. *Századok*, 22. (1888) 523–532.

- Tóth 2013.** Tóth Sándor Attila: *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta II. A neolatin versköltő*. Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013.
- Tóth 2015.** Tóth Sándor Máté: Uralkodók, hadvezérek, csaták. Történelmi témák a 18. századi magyarországi neolatin költészetben. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.): *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2015. 187–194.
- Tóth 2017.** Tóth Sándor Máté: Irodalmi köntösbe rejtett történelem(?) Pray György Taurunum című kiséposzának szövegszintjei. In: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15-18. században*. Lazy Könyvkiadó, Szeged, 2017. 159–166.
- Tóth 2019.** Tóth Sándor Máté: „Belgrád! sok vitéz lelkeknek / Felejthetetlen ára / A Császári címereknek / Hellytengedsz utoljára!” *Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatinirodalmi hagyományok tükrében*. Doktori értekezés, Szeged, kézirat, 2019.
- Tóth 2020.** Tóth Sándor Máté: „Minősített adatok” nyilvánosságra hozása egy neolatin kiséposzban. Pray György Taurunum című művének történelmi forrásairól. *Forum. Acta Juridica et Politica*, 10. (2020) 2. sz. 253–274.
- Varga–Pintér 2000.** Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Argumentum, Budapest, 2000.

VAJDA ANDRÁS

A DISZNÓTARTÁS SZEREPÉNEK ALAKULÁSA A MAROS MENTÉN¹

ABSZTRAKT: A disznó évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott a magyar parasztság életében, és máig fontos szerepe van a vidéki lakosság éves húsigényeinek kielégítése szempontjából. A tanulmány a disznótartáshoz kapcsolódó hagyományokat, ezek változását és a változást kiváltó gazdasági, társadalmi és kulturális okokat igyekszik bemutatni és értelmezni. A kutatás abból a felismerésből indul ki, hogy az elmúlt közel száz évben folyamatosan változtak a disznótartás körülményei, ahogyan megváltozott a társadalmon belül a disznó(tartás)hoz fűződő viszony is.

A tanulmány a disznótartás történeti alakulását mutatja be statisztikai adatok és archív dokumentumok segítségével, valamint elkészíti a disznótartás recens gyakorlatának és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok és hagyományok leírását. A két folyamat összehasonlítása során az válik láthatóvá, hogy a disznóölés és disznófogyasztás hagyománya hogyan alakul át a vidéki közösségek esetében.

A disznótartáshoz való közösségi viszonyulás esetében az a legizgalmasabb, hogy miközben egyre több háztartás esetében szűnik meg a mezőgazdálkodás

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi ösztöndíj programjának támogatásával végzett A disznótartás és disznóölés alakulása a Maros mentén címet viselő, valamint a Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében végzett kutatások eredményeinek felhasználásával készült.

mint alap- vagy kiegészítő foglalkozás, a disznóölés – mint a család éves hús-szükségletét biztosító társadalmi gyakorlat – továbbra is jelentős szerepet játszik a település életében.

KULCSSZAVAK: disznótartás, gazdasági gyakorlatok, életmód, familiarizáció, modernizáció.

A kutatás célja

Románia esetében a 2007-es EU-csatlakozás fordulópontot jelentett nemcsak az állami intézmények és hatóságok szerkezete és működése, hanem a kisemberek mindennapi életvezetése terén is. Olyan cezúrát, amely egyszerre eredményezte az ismert világ összezsugorodását, valamint a közösségi norma- és hagyományrendszer által működtetett világ horizontjának szétesését. A horizont elmozdulása/felbomlása azzal a következménnyel járt, hogy a hagyomány – amelyre eddig a világ szervezőjeként tekintettek – elveszítette általános érvényességét.² A hagyományos paraszti környezet átalakulása, a hagyomány feloldódása a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – eltűnését eredményezte. A falu mint léttér átvészelte ugyan a 20. század faluromboló törekvéseit, de ennek az volt az ára, hogy miközben „a falu épült, civilizálódott [...] visszafordíthatatlanul át is alakult.”³ Gagy József ezt a helyzetet az „elsüllyedt paraszti kontinens” metaforájával írja le. Ez időben és térben igen kiterjedt világ, amely „még mindig megvan, ha nem is ugyanazzal a természeti és társadalmi környezettel, ha nem is ugyanazokkal az emberekkel, mint évszázadokkal ezelőtt, ha építészeti szempontból a »modernizációs hullámok« nyomait (el) viselve is, a helyszín: a falu.”⁴

A 20. század közepén lezajlott változásokhoz hasonlíthatók a Románia Európai Unióhoz történő csatlakozása nyomán elindult folyamatok eredményei

2 Bausinger 1995, 81–83.

3 Gagy 2007, 5.

4 Gagy 1999, 29.

is. A mezőgazdasági tevékenységek és az állattartás uniós szabályozásokhoz történő igazításának folyamatában új életvezetési és gazdálkodási stratégiák, illetve gyakorlatok, a hagyományostól eltérő fogyasztói magatartások alakultak ki. Ezek jelentős hatással voltak a helyi közösségek hagyományaira, tárgyi világára, továbbá társadalmi rétegződésére, mindennapi életvezetésére és táplálkozáskultúrájára egyaránt. A megváltozott gazdasági és kulturális kontextusban a kishagyomány sokat veszített normatív funkciójából, tartalma és használatának keretei átalakultak.

Ezeknek a folyamatoknak néprajzi vizsgálatára Erdély vonatkozásában csak igen szórványosan került sor. Az erdélyi néprajzkutatás jelezte a hagyományos paraszti társadalom és a gazdálkodó falu ismételt átalakulásának tényét, de még mindig sok a megválaszolatlan kérdés ateles tekintetben, hogy miként jellemezhető az új – az európai uniós csatlakozást követő modernizációs hullám nyomán kialakult – vidék. Mennyiben képesek a helyi közösségek a kívülről jövő (idegen) hatásokat (elképzeléseket, tárgyakat, technikákat, gyakorlatokat stb.) interiorizálni és háziasítani, azaz szerves módon integrálni a mindennapokba, illetve a mindennapokat szervező, helyi hagyományok rendszerébe, miközben a helyi termelési módok elavulásának gyorsuló üteme, az életmód, valamint a fogyasztási szokások átalakulása tovább fokozza a hagyomány belső koherenciájának meggyengülését?

Jelen kutatás – a disznótartás, valamint az ehhez kapcsolódó tevékenységek és szokások, ezek időbeli alakulásának bemutatásán és elemzésén keresztül – azt követi nyomon, hogy miképpen működik a helyi közösségekben a kishagyomány a változó gazdasági, kulturális és társadalmi-politikai körülmények között. Azzal is foglalkozik továbbá, hogy a megváltozott környezet hatására milyen adaptációs mechanizmusok, milyen gazdálkodói habitusok és életvezetési rutinok lépnek érvénybe.

A tanulmány ezeket figyelembe véve, ezektől vezérelve igyekszik azonosítani és értelmezni a disznótartáshoz kapcsolódó hagyományokat, ezek változását és a változást kiváltó gazdasági, társadalmi és kulturális okokat. A kutatás abból a felismerésből indul ki, hogy az elmúlt közel száz évben folyamatosan változtak a disznótartás körülményei, ahogyan megváltozott a társadalmon belül a disznó(tartás)hoz fűződő viszony is.

Mindezek ismeretében a kutatás a disznótartás változó hagyományának három dimenzióját vizsgálja: (1) kulturális dimenzió: a disznótartáshoz kapcsolódó szokások, rutinok, szabályok és hiedelmek; (2) társadalmi dimenzió: a disznótartás szerepe a helyi közösségek életében; (3) gazdasági dimenzió: a vidéki gazdálkodás átalakulásának hatása a disznótartásra.

A kutatás célja kettős: a disznótartás történeti alakulásának vizsgálata statisztikai adatok és archív dokumentumok segítségével, valamint a disznótartás recens gyakorlatának és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok és hagyományok leírása.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás feltáró jellegű volt, a helyszíni (résztevő) megfigyelések mellett statisztikai adatok és archív dokumentumok vizsgálatára is támaszkodott. A tanulmány amellet, hogy elkészíti a Maros mentére jellemző disznótartás elmúlt közel száz évének leírását, értelmezi az összegyűlt adatokat. A feltárás során a következő fő szempontokat érvényesítettem:

1. A disznótartás helyi hagyományának működését vizsgálom: az érdekel, hogy a disznótartással kapcsolatos közösségi és intézményi (állami, később uniós) normák alakulása miként hatott a helyi gyakorlatra.
2. A disznótartás gazdasági szerepének bemutatása mellett annak kulturális hatásaira is figyelek.
3. A társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok a hosszú-, közép- és rövidtávú időben jönnek létre, bontakoznak ki. Az elemzés ezért szem előtt tartja a történetiség elvét. A disznótartáshoz és disznóöléshez kapcsolódó rutinoknak az időbeli alakulását is nyomon követem.

A vizsgált település és társadalma

Sáromberke⁵ a Maros középső szakaszának dombok által övezett széles völgyében terül el, a Marosvásárhelyt Szászrégennek összekötő 15-ös országút mentén, az előbbtől 14, az utóbbtól pedig 18 km távolságra. Az 1886-ban épült, Dédat Székelykocsárdal összekötő 405-ös vasútvonal szintén érinti a települést.

5 Dumbrăvioara, Maros megye, Románia

A település műúton és vasúton egyaránt jól megközelíthető, sok szempontból kisebb közlekedési csomópontnak tekinthető. A Marosvásárhelyt Szászrégen-nel összekötő, észak-dél irányban haladó 15-ös országút két kilométer hosszúságban szeli át. Ebből ágazik le a falu északi felében, a Felszeg elején nyugati irányba a 153B megyei út, amely az előbbi a – Mezőséget átszelő Szászrégent Kolozsvárral összekötő – 16-os országúttal köti össze.

A nagyváros közelsége már a 20. század elején is nagyban befolyásolta a helyi társadalomból történő időszakos kilépések gyakoriságát, valamint a külvilággal fenntartott kapcsolatok minőségét és intenzitását.

A település a 2006-ban létrehozott Marosvásárhely Metropoliszövezet és a Maros Menti LEADER Partnerség elnevezésű fejlesztési kistérségi részét képezi.

Területi-adminisztratív szempontból – további hat másik faluval együtt – Nagyernye községhez tartozik. Népeség szempontjából a közepes méretű falvak közé sorolható, fizionómiai szempontból (forma, a belterület szerkezete, textúra) pedig elágazó, alaprajzát tekintve lineáris, utcára szervezett szalagtelkes településnek mondható: a gazdaságok szorosan egymás mellett sorakoznak a települést észak-dél irányban átszelő országút két oldalán.

Nemzetiségi összetételét tekintve a települést a múltban zömében magyarok lakták, és ezt a hangsúlyosan magyar jellegét napjainkban is megőrizte.

Év	összesen	román	magyar	német	egyéb, összesen	zsidó	cigány
1850	618	72	452	0	94	0	94
1880	933	16	752	6	159	0	0
1890	968	11	933	8	16	0	131
1900	1003	17	979	7	0	0	0
1910	1030	43	970	17	0	0	0
1920	1017	28	988	0	1	0	0
1930	1071	65	997	7	2	0	0
1941	1084	29	954	4	97	1	95
1956	1271	23	1248	0	0	0	0
1966	1949	166	1772	11	0	0	0

1977	1816	167	1626	5	18	0	18
1992	1692	159	1459	1	73	0	73
2002	1648	75	1539	0	34	0	33
2011	1712	84	1470	0		0	158

1. táblázat. Sáromberke népességének alakulása nemzetiségekre bontva.

A lakosság foglalkozási szerkezetét alapul vevő funkcionális osztályozás alapján vegyes (komplex) funkciójú településnek nevezhető; az 1960-as évek-től fokozatosan emelkedett az ingázó szakmunkások, valamint a szolgáltatóipari szektorban dolgozók száma az agrárszektorban dolgozókkal szemben. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint a lakosságnak már csak 12%-a dolgozott az agrárszektorban, de ekkor még az iparosok és ipari munkások is „megmaradtak földművelőnek és állattartónak.”⁶ Az 1990-es évek második felében, az ipar gyors leépülése következtében egy visszaparaszttosodási hullám indult el: mivel a környező városok gyárai sorra zárták be kapuikat, az ingázó ipari munkások közül többen is visszakényszerültek az agrárszektorba.

Ha a foglalkoztatottságot nézzük, akkor azt látjuk, hogy az 1992-es népszámlálás adatai szerint a település lakosságának mindössze 27,54%-a volt aktív pénzkereső. A lakosság többi része a következő szerkezetet mutatta: 370 tanuló (21,86%), 289 nyugdíjas (17,08%), 205 háztartásbeli (12,11%), 234 más személy által eltartott (13,84%), 2 állami eltartott és 28 az „egyéb” kategóriába sorolt személy. Továbbá megjelent egy új társadalmi csoport is, a munkanélküliek csoportja, amely összesen 98 személyt számlált, vagyis az aktív lakosság 17,37%-át tette ki. Ez jóval az országos átlag fölötti érték. Ebből 52-en új állást, 46-an pedig az első munkahelyet keresték.

A 2011-es népszámlálás adatai tükrében a közel 10 év alatt jelentősen (mintegy 286 személlyel) megnőtt az aktív lakosság száma, elérve a 663 (37,73%) főt, ebből 619 (35,23%) volt foglalkoztatott, 44 volt munkanélküli, 1094 (62,26%) pedig az inaktív népesség. A munkanélküliek közül 33 személy

6 Szabó et al. 1994, 20.

volt, aki új állást és 11, aki az első állását kereste. Az inaktív lakosság belső szerkezete pedig a következő képet mutatta: 266 tanuló, 343 nyugdíjas, 129 háztartásbeli, 176 más által eltartott, 8 állami eltartott, 96 más módon eltartott (szociális segélyben részesülő, úgynevezett szociális munkás) és 16 egyéb kategóriába tartozó személy.⁷

A disznó szerepe a sáromberki közösség életében

A sertésállomány számának alakulása

A disznótartás gyakorlata folyamatosan jelen volt, és meghatározó szereppel rendelkezett a sáromberki társadalom életében. A sáromberki társadalomban még napjainkban is elsősorban a saját gazdaságban megtermelt disznóhús képezi a szükséges táplálék alapját, sőt, még azok is vágnak disznót, akik lemondtak a disznó tartásáról. Ezek a családok szomszédoktól, ismerősöktől, ritkábban a környező települések gazdáitól vagy a piacról szerzik be a téli disznót (lásd lennebb).

Az első adatok a település sertésállományára vonatkozóan a 17–18. századból származnak, ezek szerint a település sertésállománya a következőképpen alakult: 1685-ben 147, 1713-ban 60, 1750-ben pedig 14 sertést írtak össze.⁸

Az 1869-ben végzett felmérés adatai szerint a településen 130 háztartásban 48 disznó volt található.⁹ 1895-ben pedig 684 sertést számoltak össze a településen, míg az 1911 februárjából származó adatok szerint a településen csupán 60 sertés volt található.¹⁰ A település sertésállományának a fentebb említett összeírásokban tapasztalható jelentős számbeli ingadozása elsősorban a disznótartás

7 A település gazdasági-társadalmi szerkezetének részletes értelmezéséhez lásd: Vajda 2016.

8 Szabó et al. 1994, 34.

9 Vajda 2019.

10 Szabó et al. 1994, 34.

sajátosságából adódik. Ugyanis még a 20. század nyolcvanas éveiben is az volt a településre, sőt az egész vidékre jellemző gyakorlat, hogy a levágásra szánt, *hízó disznók* tartása az év egy viszonylag jól meghatározott időszakához köthető, szezonális tevékenység volt, így a sertések száma az év során többször is jelentősen változott. A legtöbb háztartásban az volt a szokás, hogy csupán tavasztól (február vége, március eleje) a tél beálltáig (november végéig, december elejéig) tartottak disznót. Ennek oka elsősorban gazdasági természetű volt, az időszakos disznótartást a neveléshez szükséges takarmány szűkössége indokolta. Ugyanakkor kisebb részben a téli disznótartásra alkalmas ólak hiánya is szerepet játszott benne.

Az 1940-ben, dr. Mózes András teológiai tanár által készített felmérés adatai szerint a településen található 257 gazdaságban mintegy 238 disznót és 73 malacot tartottak. Ha alaposabban megnézzük a felmérés adatait, akkor azt is látjuk, hogy ez a 311 sertésféle 131 gazdaságból származik, vagyis a gazdaságoknak csupán nagyjából az 51%-ában tartottak sertésfélét.¹¹ A szegényebb réteg (például a helyi cigány közösség tagjai, a Teleki-birtokon dolgozó cselédek jelentős része, illetve azok, akik nem rendelkeztek saját földterülettel) nem tartott sertésfélét.

A felmérés tanúsága szerint egy-egy gazdaságban átlagosan 1–2 disznót és/vagy ugyanannyi malacot tartottak, de már ebben az időszakban is akadtak olyan családok, akik piacra, eladásra is tartottak disznókat. A felmérésben ugyanis több olyan háztartás is előfordul, ahol több mint 4–5 disznót és/vagy malacot is neveltek.¹² Két gazdaságban pedig 11, illetve 12 malac szerepel.

A háztáji disznótartás jelentősége a földek kollektivizálását követően sem esett vissza, bár tény, hogy a megváltozott körülmények között nehezebbé vált előteremteni a disznótartáshoz szükséges gabonát.¹³ Ebben az időszakban ala-

11 A felmérés szerint a településen található 238 sertés 119, a 73 malac pedig 21 háztartásból származik. Ugyanakkor a 21 háztartásból 12 esetben a felmérés idején csak malaccal rendelkeztek.

12 A felmérésben 5 gazdaságban 4; 2 gazdaságban 7; illetve egy-egy gazdaságban 5, 9, 10; valamint 14 disznó szerepel.

13 Az egykori földtulajdonosok a kollektív gazdaságokban már nem saját földterületüket dolgozták meg, hanem a kollektív gazdaságok vezetősége által meghatározott parcellákban kimért, úgynevezett kerthelyiségeket művelhették a 19. század végi részművelésre emlékeztető feltételek mellett. Az egy-egy személy számára kimérhető földparcella nagysága 15 árterület volt (lásd: Vajda 2009).

kult ki az a gyakorlat is, hogy a hizlalásra szánt malacot a környékbeli piacokról szerezték be.

Az 1989-es rendszerváltást követően jelentős változás következett be a helyi disznótarásban. A közeli városban sorra létesültek a kisebb-nagyobb magán vágóhidak és húsfeldolgozó üzemek, és ezáltal a környéken jelentősen megnőtt a hízók iránti kereslet. Ennek hatására többen is áttértek az eladásra történő disznótarásra. Több gazdaságban is jellemzővé vált a 2-3 malacos koca, illetve a 10-15 hízó tartása. Emellett általánossá vált a gazdák körében, hogy a saját szükséglet mellett eladásra is tartottak 1-2 disznót, amelyet rendszerint a helyi cigány közösség tagjai vásárolták meg. Ugyanakkor a rendszerváltást követő időszakban jelent meg a településen az évente kétszeri alkalommal (rendszerint november végén és kora tavasszal) történő disznóölés gyakorlata is.

A 2000-es évek végére a disznótarással kapcsolatban újabb jelentős változás következett be: egyre többen mondtak le a háztáji disznótarásról, és tértek át arra a gyakorlatra, hogy vásárlás útján szerezzék be az állatot a téli disznóöléshez. Ezek a családok egy-egy helyi disznótartó gazdától – rendszerint mindig ugyanattól – szerezték be a levágásra szánt disznót.

Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a településen a Teleki-uradalom keretében már a 20. század elejétől disznótenyésztés is működött, ahol az 1910-es években yorkshire állomány volt.¹⁴ A Teleki-birtok 1945-ös kisajátítását követően pedig – bár a birtok részét képező gazdaság jelentős részét felszámolták – a kastélytól északra eső gazdasági épületek egy részében állami disznóhizlaldát telepítettek. Az 1958-ban létrehozott *állami gazdaság* (IAS)¹⁵ keretében egy rövid ideig szintén működött disznóhizlalda, ahol mintegy 500 hízó sertést tartottak. Az 1980-as években pedig a kollektív gazdaságban, az egyik régebbi istállóban – apróbb átalakítások után – tenyésztettek hízókat. A nagyüzemi disznótarásnak tehát már a 20. század első feléből voltak a településen előzményei.

Az 1989-es rendszerváltást követően többen kezdtek hosszabb vagy rövidebb ideig nagyobb számban (10–20 hízót) disznót tartani, az utóbbi időszak-

14 Mózés é. n. I.

15 Intreprinderea Agricolă de Stat, magyarul Állami Mezőgazdasági Vállalat

ban néhány 20–40 sertést számláló kisebb farm is üzemelt a településen. Ezek állományát elsősorban a marosvásárhelyi vágóhidak vásárolták fel, kisebb részben a helyi és környékbeli háztartások vették meg levágás céljából.

A disznótartásra – akárcsak a szarvasmarha- és a juhtartásra – hatást gyakorolt az ország gazdasági szerkezetének átalakulása (az ipari létesítmények felszámolása és a vidéki gyári munkások elbocsátása), valamint az uniós direktívák mentén szerveződő országos mezőgazdasági támogatási és pályázati rendszerek kiépülése is.¹⁶ 2018-ban indult el például az az országos program, amelynek keretében a kormány a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztériumon és megyei szervezetein keresztül a hazai, őshonos (mangalica és báznai) disznófajták tenyésztését és fogyasztását kívánta serkenteni.¹⁷ A programba több sáromberki gazda is bekacsolódott, és rátért a mangalicák tenyésztésre. Egy-két mezőgazdasági kisvállalkozó pedig eladásra tartott mangalicát.

A disznótartás helyi gyakorlata

A disznók legeltetése egészen a 20. század közepéig a településen is jellemző volt,¹⁸ de már ekkor elkezdődött a disznótartás *belterjesedése*.¹⁹ Az 1940–50-es években azonban még gyakorlatban volt, hogy a falu gazdáinak disznói a tehennel közös legelőn legeltek. A kollektivizálást követő időszakban pedig az úgynevezett ólas vagy házi disznótartás vált általánossá.

16 Vajda 2019.

17 A tenyésztők a program keretében három éven keresztül (a 2018–2020 közötti időszakban) ingyen juthatnak legkevesebb két, legtöbb tíz malachoz, amennyiben vállalják, hogy minimum 130 kilóra hizlalják fel őket, és az állomány felét a programban részt vevő húsfeldolgozónál értékesítik. Azok a tenyésztők, akik mangalica vagy báznai kocákat tartanak, a 10 kilósra nevelt malacok után a kormánytól egyenként 250 lej támogatást kapnak. A programban résztvevőknek azt is vállalniuk kell, hogy csak természetes táplálékkal etetik az állatokat (lásd: Népszerűség, 2018. 06. 21. <https://www.e-nepujasag.ro/articles/leszallitottak-az-első-malacokat>. Utolsó ellenőrzés 2019. 11. 23.).

18 Mózes András kéziratban maradt falumonográfiájában név szerint is felsorolja a Teleki-uradalom disznópásztorait (lásd: Mózes é.n. I.). Berekméri István András önéletírásában szintén említést tesz a Teleki- birtokon dolgozó disznópásztorokról (Berekméri 2008, 26.).

19 Paládi-Kovács 1993, 257–58., 2018, 264.

A kollektivizálás után a háztáji disznót alapvetően kukoricalisztból²⁰ készült *moslék*kal²¹ nevelték, de – főleg a malacok esetében – előfordult a száraz liszttel való etetés gyakorlata is. A moslékhoz gyakran öntötték hozzá a háztartásban megmaradt tejet és az ételmaradékot is. Emellett a disznókkal etették fel a káposztalevelet, az apró, főzésre alkalmatlan krumplit²² vagy murkot és általában az emberi fogyasztásra nem alkalmas (apróbb vagy férges) kerti zöldséget is. Szintén a disznó táplálékai között találjuk az apróra vágott tököt és takarmány-répát, valamint a frissen kaszált fűvet és a csalánt is.

A közeli városok üzemeiben dolgozó és az ingázó életformát választó családok sok esetben gabona mellett vagy a gabona helyett száraz kenyérrel, kiflivel vagy keksszel, illetve főtt krumplival és ételmaradékkal hizlalták a családi hússzükséglet fedezésére nevelt disznót.

Az 1989-es rendszerváltást és a földek visszaszolgáltatását követően a kukoricaliszt mellett az árpa, a takarmánybúza, kisebb részben a zab, a szója és a bükköny, illetve az ezek keverékéből készült liszt vált a disznótartás alapjává, de a krumpli, a tök és a különböző zöldségfélék, illetve a *zöld* (frissen kaszált fűfélék) továbbra is részét képezték a disznók takarmányozásának. Azokban a gazdaságokban azonban, ahol több – akár 10–15 – disznót is tartottak, általánossá vált a disznók száraz liszttel történő hizlalása, sőt, néhány gazdaságban az etetés részleges automatizálására is sor került.²³

A településen a disznó kicsinyét rendszerint *malac*, *szopós malac* néven emlegetik. Általában 6-10 hetes korában választják el az anyjától, ekkor kerül eladásra. A szopós malacnak rendszerint „lecsípi” a farkasfogát.²⁴ Ez rendszerint úgy történik, hogy a gazda a malacot az első lábánál fogva bal kézzel ki-

20 Ennek oka az volt, hogy a kollektív gazdaság által kiosztott kerthelyiségekben elsősorban a kukorica termesztése bizonyult a leghatékonyabbnak a termés hozam és a művelés szempontjából egyaránt.

21 Alapvetően a moslék elkészítésének két formája volt elterjedt: az úgynevezett főrázás, amely azt jelentette, hogy a kukoricalisztre fővő vizet öntöttek, a másik esetben a kukoricalisztet csupán langyos vízzel keverték el.

22 Ezt általában megfőzték és úgy etették meg a disznókkal.

23 Ez azt jelentette, hogy a lisztes vályúk fölé/mellé önitató berendezést szereltek be, ezzel teljes mértékben kiiktatva a *moslék* használatát.

24 Paládi-Kovács 1993, 257.

emeli a ketrecből, és a testét a térde közé szorítja, míg a jobb kezével – egy éles harapófogó vagy csipesz segítségével – elcsípi a malac kiálló fogait.

Az ártány malacokat 8–10 hetes korukban (néha később) ki szokták herélni. A herélés úgy zajlott, hogy a malacot egy nagyobb lapítón a hátára fordították (nagyobb korban a *favágó bakhoz* kötözték), miközben a gazda a malacot lefogta, a herélő egy éles késsel (vagy szikével) a herezacskót kivágta, majd a heréket kézzel kifejtette, a vérző sebet pedig csipesszel elszorította, és a fertőzés elkerülése érdekében valamilyen sebfőző tinktúrával kente be. Ez a művelet korábban egy-egy helyi mészáros feladata volt, a 20. század második felétől kezdődően pedig rendszerint a helyi állategészségügyi rendelő alkalmazottai végezték. A herélést követően rendszerint áldomást ittak, a 20. század második felétől kezdődően a herélő pénzbeli juttatást is kapott. Gyakori volt, hogy a herélő fizetség fejében elkérte a gazdától a kiszedett heréket is, amelyből pörköltet készítettek.

Abban az esetben, amikor piacról vásárolták a malacokat, sokszor előfordult, hogy a malacok „nem egy koca alól” származtak, ezért gyakran összeverekedtek. Az is gyakran megesett, hogy egymást véresre marták. Ilyenkor a gazda éles késsel vagy zsilettel megvagdosta a malacok orrát, mert azt tartották, hogy a kiserkenő vér szaga elfedi a különböző kocától származó malacok szagának különbségét. Gyakori volt, hogy azoknak a süldőknek és hízóknak, amelyek „erősen túrtak”, drótkarikát fűztek az orrukba.

Az elválasztott malacokat rendszerint száraz liszttel és tejjel táplálták, a *süldő* korúakat és a *hízó* disznót azonban már moslékkal nevelték. A hízót rendszerint napi három alkalommal (reggel 5–6 óra tájékán, délben és este 7–8 órakor) etették, de gyakori volt a kétszeri (reggel és este) etetés gyakorlata is, ilyenkor délben valamilyen *zöldet* (füvet, csalánt, répa- vagy káposztalevelet stb.), tököst vagy száraz lisztet volt szokás adni a disznónak. Az ingázó életmódot folytató családok esetében az etetés időpontja a vonat-, illetve buszjáratok menetrendjéhez igazodott/igazodik.

Hízulásra rendszerint az ártányt tartják alkalmasabbnak, mert úgy gondolják, hogy a *gönne*²⁵ a *búgás* (azaz az ivarzás) idején nem eszik, ezért megállhat a

25 A nőtény disznó helyi megnevezése. Az anyadisznót pedig *kocának* nevezik.

hízásban. Emellett az a hiedelem él, hogy az *ártány* húsa *szárazabb* (vékonyabb a zsírrétege), míg a *gönne* húsa zsíros szokott lenni. Az idősebb (másfél-két évet töltött) disznót (vagy kocát) nem szívesen vágják le saját használatra, mert úgy tartják, hogy rágós a húsa. Hasonló módon tartózkodnak a kandisznó fogyasztásától is, erről ugyanis azt tartják, hogy – ha nem herélik ki idejében – vizelet-szagú marad a húsa.

A disznóólak

A disznóólak nemcsak megmaradtak, de napjainkban is használatban vannak a gazdaságok jelentős részében, sőt, az 1980–90-es években nagyon gyakori volt, hogy a régebbi, fából készült ólakat lecserélték, a téglából készületeket pedig átépítették, felújították, vagy újabb és korszerűbb épületeket építettek helyettük.

Egy 1869-ben végzett felmérés a településen összesen 130 házról, 42 istállóról, 36 juhakolról, 26 csúrról/ pajtárol és 64 méhkasról tesz említést. Ezek szerint a telkek fele rendelkezett ló és szarvasmarha tartására alkalmas épülettel. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a településen ekkor a 86 lófélé, a 133 szarvasmarha és a 92 juh/kecske mellett 48 disznót is összeszámoltak, akkor elmondhatjuk, hogy a fent említett épületek mellett az egyes gazdaságokban disznóólaknak is kellett lenniük, vagy a fent említett épületekben disznókat is tartottak. Az egyébként a későbbiekben is jellemző volt a településen, hogy a tehénistálló egy részét disznópajtaként használták.

A Mózes András által végzett felmérés szerint – amely kiterjedt az egyes telkeken található teljes épületállomány leírására is – az 1940-es években a településen 143 disznóól volt, azaz a gazdaságok 55,64%-ában volt jelen ez az épület. A felmérésből az derül ki, hogy a gazdasági funkciót betöltő építmények közül a leggyakrabban a nagyállattartáshoz szükséges istálló és pajta²⁶ szerepel.

26 A felmérés különbséget tesz a pajta és istálló között, de funkcióbeli különbségükre nem tesz utalást. A szöveg logikai szerveződéséből azonban azt véljük kiolvasni, hogy az újabb építésű, magasabb, tágasabb, egyszóval korszerűbb beosztású építmények esetén használja az istálló megnevezést.

A felmérés összesen 166 istállót (122 pajtát²⁷ és 44 istállót) említ, ez azt jelenti, hogy ez a típusú építmény megtalálható volt a porták 64,56%-án. Emellett a disznóól (143) és a tyúkól (137) is gyakran szerepel a gazdaságokban. Az előbbi a porták 55,64%-án, az utóbbi pedig 53,69%-án szerepel. A disznó- és tyúkólak viszonylag alacsony száma azzal is magyarázható, hogy a 20. század első felében gyakori volt, hogy az apró jószág számára nem építettek külön pajtát vagy ólat. A tyúkok sok esetben a disznópajta padlásán vagy a *pajta hiján* aludtak, a disznókat pedig – mivel csak szezonálisan (kora tavasztól a tél beálltaig) tartották – gyakran nevelték az istállóban, annak egy elkerített sarkában.

A kollektív gazdaság megalakulása után, a korszak végére fokozatosan visszaesett a falusi gazdák tulajdonában levő szarvasmarha-állomány. Mivel az 1980-as évekre egy-egy gazdaságban lényegesen kevesebb állat volt, mint a kollektivizálást megelőző időszakban, az istállóban ekként felszabadult helyet disznótartásra használtak. Az istálló földjét lebetonozták, a jászlat felszámolták, az istállón belül pedig *ketrecek* alakítottak ki, külön a hízók és a malacok számára. Az így kialakított *ketrecek*ben elsősorban a télen vagy kora tavasszal vásárolt malacokat tartották.

Saját becsléseim szerint a disznóólak száma az 1980-as évekig folyamatosan nőtt, ekkor mintegy 250 gazdaságban, azaz a beépített telkek 62,81%-án volt disznóól, sőt, igen jelentős azoknak a gazdaságoknak a száma (főleg ott, ahol két család élt egy udvaron), ahol egy udvaron két disznóól is állt. Ezek rendszerint úgy oszlottak meg, hogy az egyik az egykori tehénistállóban volt kialakítva, a másik pedig a telek hátsó részén álló hagyományos disznóól volt.

Az 1990-es évektől az építkezési szokások annyiban változtak – már ami a disznóólak építését illeti –, hogy az újonnan épült házak majdnem fele esetében már nem épült a ház mellé disznóól. Igaz, ezek a házak rendszerint a szülők telkéhez közel, annak végében vagy a szülői házzal átellenben épültek, és mint ilyen nem is volt sem szükséges és hely hiányában lehetséges sem az így kialakított új telket is gazdasági épületekkel zsúfolni. A 2002 után épült házak esetében pedig egy teljesen új jelenséget tapasztalhatunk: az új építé-

27 A településen, akárcsak a székely vidékeken, a pajta istállót jelent (tehénpajta, lópajta, disznópajta).

sú házak mellett már nem szerepel hagyományos gazdasági épület. Vagyis mindent összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy a jelenleg meglévő gazdaságok mintegy 10%-ában eleve nem is épült disznótartásra alkalmas épület, és további 15–20%-ában a disznótartást és a disznóólat az elmúlt negyedszázadban felszámolták.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a településen csökkent volna a disznóhús fogyasztása, csak azt, hogy új fogyasztói szokások vannak kialakulóban. A tehetősebb családok már nem ragaszkodnak ahhoz, hogy saját maguk neveljenek disznót a házi szükségletek számára, hanem – amint fentebb is jeleztük – a szomszédoktól, ismerősöktől, erre specializálódott személyektől veszik meg ezt. Másrészt a fiatalabb generáció nagyon sok esetben csak látszólag mondott le a disznótartásról. Valójában csak annyi történt, hogy annak tartását átköltöztette a szülői házhoz, így szabadulva meg a disznótartással járó kellemetlen szagoktól és a kertvárosi hatást zavaró épületek látványától.

A disznóólak az 1970-es évekig nagyjából a Kós Károly által leírt megoldásokkal és szerkezeti sajátosságokkal rendelkeztek. Ezt a szerző így írja le: „a fából épített vályús ól [...] kb. 2x2 vagy 2x1,5 m alapú és 1,2 m magas falú épület többnyire tölgy- vagy akácából hasított, faragott *lapockákból* gerezdesen összerakott falakból áll, alól két vastag tölgyfa *hosszútalppal*, fent pedig két *hosszúkoszorúval*; utóbbiaknak elől 60–80 cm-re kiugró végeibe csapolt két függőleges rúd (oszlop) támasztja alá. Az így alakított kis tornácféle alatt, a keresztalp helyén, vagy e fölött van a többnyire deszka *lebbentyűs* (labancs) kétosztatú tölgyfa-vályú (*vállú*) [...] Az ól *hídlását* a két hosszútalpra keresztben fektetett faragott padlók – vagy újabban néhol – fenyődeszkák képezik. Így az állat jóval a föld színe fölött fekszik.”²⁸ A korszak vége felé a fából készült vályúk mellett megjelennek a traktor/teherautó gumiabroncsaiból készült vályúk is.

Néhány ilyen alapszerkezetű, fából készült disznóól még ma is található a településen, de az 1970-es évek végétől kezdődően egyre erősödő tendenciává vált a hagyományos ólak beton alapra, téglából épített disznópajtákra való

28 Kós 2000, I/113.

lecserélése, és elmondható, hogy az 1980-as évek végére ez az épülettípus vált uralkodóvá. Ezek rendszerint 5–6 m hosszú és 3–4 m széles alapterülettel rendelkező, 2–2,2 m magas épületek, beton padlózattal, a trágyalé könnyebb kifolyását szolgáló *lefolyóval* és ülepítő gödörrel. Ezek a disznóólak tartósságuk mellett két másik szempontból is változást hoznak: (1) a fából készült disznóólak esetében a trágyalé az ól alá folyt, ezért az ólak környéke rendszerint a száraz időben is sáros volt, közelükben a kellemetlen szagok nagyon intenzívek voltak, amelyeket a legkisebb szellő is bevitt a ház helyiségeibe. A téglából készült ólak esetében a trágyalevet a lefolyó egy fedett emésztőgödörbe gyűjtötte össze, így a disznóól környéke szárazzá és viszonylag szagmentessé vált. (2) A téglaiállók helyét (mivel később már nem volt mód ezen változtatni) gondosan választották meg, és ezáltal elindult egy egyre tudatosabb telekrendezés.

Az 1990-es évektől több család intenzív disznótenyésztésre rendezkedett be, ez azt jelentette, hogy egyszerre 15–20 hízót is neveltek, amelyeket a környék vágóhidjai vásároltak fel. Ennek következtében ezekben a gazdaságokban a disznóistállókat megnagyobbították, két-három esetben pedig az ólat önműködő itatóberendezéssel is ellátták.

Az eladás céljára történő disznótartás népszerűvé válása egy demodernizációs folyamatot is kiváltott. Többen ugyanis félfedél alatt, a telek végébe épített deszkafalú istállóba kezdtek hízókat nevelni. Ezek csak nyári tartást tettek lehetővé.

A téglából épült disznóólak sajátos tartozéka a *kifutó*, amelyet a 20. század elején használatban lévő *nyári ól* szerkezetének,²⁹ hagyományának újraértelmezéseként, és mint ilyen egyfajta revival szerkezetként kell értelmeznünk. Ugyanakkor a kifutó megjelenése megszüntette a malacok szabadon engedésének gyakorlatát.

Ezeket a kifutókat – éppen a fentebb tárgyalt okok miatt (az állatok vizelete egyenesen az udvarra folyt ki belőlük, az állatok ürülékének szaga pedig be- lengte a kifutótól távolabb eső területeket is) az 1990-es évek közepére nagyobb részt elbontották.

29 Kós 2000, I/112.

A disznó hasznosításának helyi formái

A településen a disznót elsősorban saját használatra, az éves hússzükséglet fedezése céljából tartották és tartják mind a mai napig. Erről Mózes András a következőket írja:

„A lakosság a maga hússzükségletének kielégítésére majorságot tenyésztett: tyúkot, libát s rucát, bár az utóbbi kettőhöz nem volt elegendő és alkalmas víz, ha a felszeji Kút utcai kút környékétől eltekintünk.

Télire a családok csaknem kivétel nélkül vágtak disznót, jobbacskát, vagy gyengébbet, ahogy módjuk volt a hízlalásra. A gazdasszony pedig igyekezett úgy gazdálkodni a zsírral, hogy az éven át elég legyen. Ezért volt az, hogy sok háznál „sovány” volt a koszt még nagy dologidőben is.”³⁰

Emellett azonban már a múlt században is jellemző volt, hogy a gazdaságok egy részében kereskedelmi céllal is – eladásra, valamint kiárusításra – tartottak disznót. Az 1989 előtti időszakban ez a gyakorlat nem volt számottevő. A rendszerváltást követően, a gyárak bezárása és a falusi ingázó gyári munkások tömeges elbocsátásának idején a piacra és a vágóhidak számára történő disznótartás sokak számára az egyetlen viszonylag stabil és biztos bevételi forrást jelentette.

Ugyanakkor már a 20. század első felében is jellemző volt egyes gazdaságokban a disznóhússal való kereskedés, a disznó kiárusítás céljából történő vágása. A korabeli feljegyzések és visszaemlékezések adatai szerint ebben az időszakban több mészárszék is működött a településen. Az 1940-es évekig a településen előbb két, majd három mészárszék működéséről is vannak adataink. Az egyik a falu központjában, a másik az *Alszejen*, a harmadik pedig az 1920-as évektől a *Felszejen* működött. Ezekben a mészárszékben ugyan nem vágtak heti rendszerességgel állatokat, de elég gyakran vágtak ahhoz, hogy biztosítsák a rendszeres friss húsellátást a település lakói számára. Erről Mózes András a következőket írja:

30 Mózes é. n. II, 11.

„Az 1900-as évek elejétől azonban két mézárszék is volt a faluban. Egyik a falu derekán, a Berekméri, vagy Kicsi Miklósé, másik az Alszezen a Mózes Jánosé. Ezek a mézárosok azonban nem minden héten vágtak, és nem mindennap árultak, de elég sokszor vágtak, és árujuk elkelt.

Az 1920-as években a Felszezen Kántor János a Györgyé is nyitott apja telkén egy mézárszéket, melynek homlokzatra máig jól emlékszem, mint ha most is látnám, a koronának leire való becserélése után, fekete táblára fehér krétával, nagy betűkkel ki volt írva: «1 kg marhahús 1 lei.»³¹

Emellett meg kell jegyezni, hogy a faluban szokás volt, hogy – amikor valakinek a jószágá megbetegedett – azt valamelyik helyi mézáros levágta, a húst pedig kiárusították. Ilyen esetben szokásban volt, hogy mindenki megvásárolt legalább egy kevés húst a kárvallottól (uo.). Ez a szokás a mai napig fennmaradt a településen. A kiárusítás céljából történő disznó-, illetve borjúvágás napjainkig élő gyakorlat a településen.

A disznóölés³²

A disznóölés mint társadalmi gyakorlat utóbbi száz éves történetében legalább két jelentős fordulópont azonosítható. Ezek elsősorban külső – (társadalom) politikai, gazdasági, modernizációs – hatások nyomására alakultak: (1) az egyik egy modernizációs fordulatot jelent, és a disznóölés és a disznó feldolgozása során használt technológia és technikai eszközök terén végbement változás, (2) a második viszont egy kulturális és attitűdbéli változás, és elsősorban a téli disznó beszerzése módjának³³ átalakulására vonatkozik.

Ha a disznóölés szokásának elmúlt negyedszázad során lezajlott átalakulását nézzük, azt látjuk, hogy számos készítmény, gesztus, rutin és rítus megváltozott vagy kikopott a gyakorlatból. Változott a munkafolyamat menete és időtartama, a feldolgozás technikája, a tartósítás, a tárolás és a fogyasztás módja.

31 Mózes é. n. II, 11.

32 Erről részletesebben lásd: Vajda 2020.

33 A saját gazdaságban megtermelt disznót egyre több család esetében váltja fel a vásárlás útján beszerzett.

A szokások és technikák változása a rítusok egyszerűsödéséhez és az esemény lerövidüléséhez vezetett. Ugyanakkor az eseményhez (szokáshoz) kapcsolódó narratív bázisa is összezsugorodott.

A 1989-es rendszerváltás után az üzletekben számos addig elérhetetlen fűszer és fűszerkeverék vált kaphatóvá. A kábeltévé és az internetszolgáltatás megjelenését követően pedig addig ismeretlen (távoli és egzotikus) receptek is beáramoltak a helyi világba. Mindez együtt a disznóhúsból készült készítmények ízvilágának változását eredményezte.

A mészáros mesterség egyre inkább profitorientált szakmává vált. A mészárosok igyekeztek egy szezonban minél több disznót levágni, ezért – ha úgy adódott – egy nap akár két disznósúrást is vállaltak. Igyekeztek az állatot minél rövidebb idő alatt feldolgozni. Ennek az volt a következménye, hogy a mészáros és a segítők már nem ültek össze a háziakkal késő éjszakáig beszélgetni, borozgatni.

A disznóölésben érintett személyek között új szereplő is megjelent: az állatorvos, az ő hatáskörébe tartozik a hús ellenőrzése. A frissen vágott disznóhús bevizsgálását előíró egészségügyi szabályozás következtében a disznó megperzselése és lemosása után már nem kerülhet sor a fülek megkóstolására, amely évtizedeken keresztül kiemelt rítusa, rituális momentuma volt a disznóölésnek, ugyanis a vizsgálat elvégzéséhez szükséges húsminta kivétele csak a munkafolyamat későbbi szakaszában valósulhat meg. Addigra viszont ezek a darabok már kihűlnek, a helyi elképzelés szerint azonban a fül csak a perzselés után (azaz melegen) az igazi. A mészáros és a segítők megvendégelésére szánt tokány elkészítésének és felszolgálásának időpontja emiatt szintén későbbre tevődik.

A perzselés ideje az újabb technológiák (fával működő perzselőgép, majd gázperzselő) bevezetésének köszönhetően lényegesen lerövidült, a folyamat átalakult. A disznóhús tárolása terén szintén több változás következett be: kikopott a gyakorlatból a húsok és a kolbász lesütése, ezeket ugyanis az elmúlt két évtizedben inkább mélyhűtőben tárolják. Másrészt a disznó részeiből egyre kevesebbet füstölnek fel, ez azt eredményezi, hogy a disznó egyre kisebb részét kell besózni is. Mindez a disznóölés folyamatának jelentős lerövidüléséhez vezetett. Az elektromos húsórló gépek és kolbásztöltők elterjedésével pedig a feldolgozás is hatékonyabbá, gyorsabbá vált.

Korábban bevett gyakorlat volt, hogy a mészáros *elcsent* a *zsírnakvalóról* lefejtett bőrből,³⁴ ez ma már teljesen elfogadhatatlan gesztusnak számít.

A mészáros vagy a disznóölés körül sürgölődő gyerekek ugratása, a disznóöléssel kapcsolatos igaz történetek³⁵ felelevenítése is egyre ritkábban válik az esemény beszédtemájává.

A 20. század során gyakorlatban volt, hogy a mészáros és a segítők mellett a szomszédoknak, rokonoknak is adtak kóstolót a frissen vágott disznóból. Ez rendszerint egy kisebb szál kolbászt, vérest, májast, töpörtyűt jelentett. A kóstoló küldésének szokása mára szintén kikopott a gyakorlatból. Csupán a gazdaszszony munkáját segítő asszonyoknak szokás kóstolót adni.

Összefoglalás

A disznótartáshoz való közösségi viszonyulás esetében a legizgalmasabb az, hogy miközben egyre több háztartás esetében szűnik meg a mezőgazdálkodás mint alap- vagy kiegészítő foglalkozás, a disznóölés mint a család éves húsz-szükségletét biztosító társadalmi gyakorlat továbbra is jelentős szerepet játszik a település életében.

Az elmúlt évszázad során a disznótartás terén három nagyobb fordulópontot lehet azonosítani. (1) A földek kollektivizálása következtében a disznótartás terén is jelentősebb változásokra került sor. Mivel jelentősen lecsökkent az egyes családok művelése alatt álló földek nagysága, megcsappant az éves gabonakészlet is, ennek következtében pedig az egyes háztartásokban visszaesett a hízó sertések száma. Ugyanakkor a disznótartás terén is jelentős átalakulás állt be. Megszűnt

34 Korábban a háznál vagy a művelődési házban megült lakodalom esetében szintén gyakorlatban volt, hogy a főzéshez segítségül hívott asszonyok *elloptak* egy keveset a sültekből.

35 Ezek a történetek a disznószúrás elvétő, ügyetlen mészárosokról, illetve a városi disznóölésekről szólnak. Például: a sikertelen szúrás után a mészáros gázslagot nyom a disznó szájába, ettől az megfullad, majd mikor elkezdik perzselni, felrobban. A mészáros rosszul szúrja meg a disznót, ezért ameddig a mészáros és a fogók bemennek a konyhába egy pohár pálinkára, elkóborol, ezért aztán fél napig kell keresni. A kimúltnak hitt disznó, mikor ráteszik a paraszt, felugrik és parázzsal a hátán befut a kazalba, amely ezért porig ég stb.

a disznók legeltetésének gyakorlata, és elterjedt a száraz kenyérrel, főtt krumplival és ételmaradékkal történő tartása. (2) Az 1989-es rendszerváltást követően a disznótartás szerepe ismét megnőtt a közösségben. A saját hússzükséglet kielégítése mellett a gazdaságok nagyobb részében eladásra is kezdtek sertést tartani. (3) Végül, az elmúlt egy-másfél évtizedben, a föld köldökszínórjáról történő leválás³⁶ következtében az állattartás, ezen belül a disznótartás jelentősége csökkent, egyre több háztartás esetében a disznótartás teljes visszaszorulásának lehetünk tanúi a Maros mente településein, és ez a tendencia még hangsúlyosabban érvényesül a Marosvásárhely agglomerációjához tartozó településeken.

A disznótartás terén végbement változások a gazdasági épületek alakulása terén is nyomon követhetők. A 20. század első felében a településen a fából készült (sok esetben improvizált) disznóólak voltak jellemzők, amelyek körül – mivel nem volt megoldva a trágyalé lefolyása – jellegzetes szagok uralkodtak. A disznótartáshoz kapcsolódó intenzív szagok még az 1990-es években is jelen voltak az egyes gazdaságokban, meglétüket tudomásul vették, és azok számára is elfogadott jelenség volt, akik esetleg a saját udvarukon már nem tartottak disznót. Azonban már az 1989-es rendszerváltást megelőző években elkezdődött a szagok minél hatékonyabb izolálására való törekvés. Ezekhez az első lépést a disznóólak modernizálása, valamint a gazdasági udvarnak az elkerítése, az *első udvarról* történő leválasztása jelentette. A 20. század utolsó évtizedeiben tehát az épületállomány terén egy modernizációs folyamat zajlott le. A fából készült disznóólak kikoptak a használatból, és szinte teljesen eltűntek az egyes gazdaságok épületállományából. Nagyobb részüket lebontották, helyükre téglából készült ólak épültek.

Az utóbbi évtizedben jelentősen átalakultak a településen az életvezetési stratégiák és gyakorlatok. A disznótartás visszaszorulása a település épületállományának alakulására is kihatott: 2002 után az új építésű házak esetében – két kivételtől eltekintve – már nem jellemző a disznóól építése. Vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a jelenleg meglévő gazdaságok mintegy 10%-ában eleve nem épült disznótartásra alkalmas épület, további 15–20%-ában pedig az elmúlt negyedszázadban felszámolták a disznóólat.

36 Gagyi 2009, 141.

A disznótarás vidéki gyakorlatának vizsgálata során az válik láthatóvá, hogy az elmúlt száz év során hogyan változtak meg a településen a fogyasztói magatartások. A sáromberki helyi társadalmat szinte a huszadik század végéig az önellátásra való termelés által meghatározott mentalitás jellemezte. Még azokat is, akiknek anyagi helyzete megengedte volna a piacról való éleést.

Ennek okát abban láthatjuk, hogy a kommunizmus idején korlátozott volt a falusi lakosság hozzáférése az élelmiszerek jelentős részéhez. A kenyeret jegyre, *városi bulletinre*³⁷ adták. A hentesáru-ellátás akadozott, bizonytalan volt az érkezésének ideje, és óriási sorokat kellett kiállni érte. Az 1989-es rendszerváltást követően az üzletek kínálata kibővült ugyan, de a falu táplálkozási szokásai lassan változtak. Továbbra is a háztáji gazdaságban termelték meg az élelemszükséglet jelentős részét. E gyakorlat fennmaradásának azonban anyagi okai is vannak: a falusi lakosság jelentős része a hagyományos paraszti gondolkodás mentén vezette háztartását: önellátásra rendezkedett be, illetve a „*hasán spórolt*”. Ezt a fogyasztói magatartást számos normatív funkcióval rendelkező íratlan szabály alakította. A disznót csak télen, karácsony tájékán vágták le, ezzel szemben az 1990-es évektől rendszeressé vált az évi két, sőt több alkalommal történő disznóölés is. A kolbászt csak akkor kezdték meg, amikor *megszólt a rigó* (azaz tavasszal). Húst elsősorban csak vasárnap és ünnepnapokon fogyasztottak. A kemény fizikai munka és a mezei munkák idején elsősorban szalonnát ettek.

A nyugati életminták elterjedése, a falu-város migráció irányának megváltozása eredményez ezen a téren változásokat. Egyre gyakoribb, hogy a falusi háztáji gazdaságot, sőt a veteményest is felszámolják. A 21. század elején azonban már egyre több család hagy fel a gazdálkodó életformával, a ló- és szarvasmarhatartás után a disznó- és a baromfitartásról is egyre többen lemondanak. Az ilyen háztartások vagy a szomszédoktól, ismerősöktől vásárolnak disznót, vagy a nagy bevásárlóközpontokból szerzik be a családi fogyasztásra szükséges húsmennyiséget. Ebből következően az élelmiszerkiadások a rendszerváltást követően egyre nagyobb arányát képezik a családi költségeknek.

37 A *buletin* Erdély-szerte használt, román eredetű szó, a személyazonosságot és lakcímet igazoló okirat román nevének (*buletin de identitate*) rövidült változata.

Az utóbbi évtizedben a disznótartás a helyi specialisták új típusát, a „disznókupecséget” is kitermelte, státusát megerősítette. Az életmódváltás következtében és a megváltozott gazdasági környezetben a kupecnek egyre nagyobb szerepe van a családi fogyasztásra szánt disznó beszerzésében és a disznóöléshez kapcsolódó szokások átalakulásában.

Ma a disznótartás gyakorlata átmeneti állapotban van, amelyre elsősorban a hezitálás jellemző. A megváltozott kulturális és gazdasági kontextus sok szempontból ellehetetleníti a korábbi gazdálkodási módok zökkenőmentes működtetését, és ez néha a közösségen belül is kisebb konfliktusokat, feszültségeket eredményez. Ugyanakkor az elmúlt években a sertéspestis-járvány miatt a háztáji disznótartással kapcsolatosan egy sor uniós és országos szabályozás lépett érvénybe, amelyek háziasítása és adaptációja, vagyis a helyi disznótartásnak az új normákhoz való alkalmazkodása még nem történt meg maradéktalanul.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bausinger 1995.** Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában.* Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995.
- Berekméri 2007.** Berekméri István Andrásé: *Minden poklokon keresztül.* Sajtó alá rendezte Vajda András. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Gagy 2007.** Gagyi József: *Földosztók, önellátók, gyarapodók.* A dekollektivizáció emberei. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2007.
- Gagy 2009.** Gagyi József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
- Gagy 1999.** Gagyi József: *Ismerős terepen.* In: Gagyi József (szerk.): *Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999.
- Kós 2000.** Kós Károly: *A Mezőség néprajza 1–2.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2000.
- Mózes é. n.** Mózes András: *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV.* Kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára. Jelzet: 466–469.
- Paládi-Kovács 1993.** Paládi-Kovács Attila: Népi disznótartás szútoron. *Névtani Értesítő*, 75. (1993) 253–259.
- Paládi-Kovács 2018.** Paládi-Kovács Attila: *Magyar népkutatás a 20. században.* *Documentatio Ethnographica* 32. (2018) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.
- Szabó et al. 1994.** Beremkéri D. István – Dr. Mózes András – Nagy Géza – Dr. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Sáromberke 1319–1994.* Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 1994. 5–64.
- Vajda 2019.** Vajda András: *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása.* L'Harmattan – Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 2019.
- Vajda 2020.** Vajda András: A disznóölés gyakorlatának átalakulása a Maros megyei Sáromberkén. *Korunk*, 31. (2020) 4. sz. 38–53.

SUMMARY

ZOLTÁN BABUCS

THE BICYCLE INFANTRY AND ARMoured CORPS OF JÁSZBERÉNY ASSIGNED TO THE RAPID CORPS (1941)

The development of the Royal Hungarian Army could only start in 1938 with the aim to prepare for a revisionist war with the neighbouring countries and not a war against the Soviet Union. The Rapid Corps were deployed after 27 June 1941 “in the Crusades against Bolshevism”. The 9th bicycle–tank battalion under reorganisation belonged to the rapid Corps: the 1st and 2nd companies remained bicycle battalions but the battalion staff and the 3rd and the 4th companies had 39 M. Toldi (A20 és B20) light tanks. On 13 July the soldiers from Jászberény participated in the first bloody battle in the region of Antonovka–Filianovka. Their armored battalions reached Iziium by the Dniester River, the repair subdivision and the two bicycle infantry battalions stayed in Obertyn as representatives of the battalion staff. During the operations the firepower and antiaircraft battery of the Toldi tanks were found to be inferior to that of the Soviet tanks. The only advantage they had was their speed and mobility.

KEYWORDS: army development, rapid corps, Toldi light tanks, bicycle infantries, Red Army, Eastern operational area

KORNÉL BAKAY

THE GRAVE OF LÁSZLÓ I OF HUNGARY (SAINT LADISLAUS)

Researchers and the general public alike have been intrigued by the royal burials of the Álmos-Árpád dynasty (819-1301) for centuries. The excavation of our princes' graves is beyond hope, but the burials of the kings of the Hungarian Kingdom are traceable. As the data of written sources – apart from a rare exception (Béla III) – could not be verified by royal graves, each data should be thoroughly examined. That was how it was revealed that the László Szár-András-Béla-Géza-László line took power for nearly 270 years (1044-1301) after the extinction of the Géza-István lineage (1038).

It was first detected in 1900 (by Flórián Mátyás) that László I (1077-1095) assigned his own burial site at the church of the Benedictine monastery in Somogyvár established in the settlement area of his ancestor, dux Koppány, where he was buried after 29 July 1095. The burial was mentioned by his contemporary, Pope Paschal II in his bull of 2 November 1106.

A highly protected grave was found in the middle of the central nave of the huge church of the Saint Benedictine Abbey (Aegidius Monastery) excavated in Kupavárhegy, Somogyvár (1972-1989). The grave was narrowed to a relic tomb in the 12th century because the body of László I buried here in 1095 was transferred to the Cathedral Basilica of the Diocese of Nagyvárad in the 12th century where the king was canonized in 1192. As the grave was severely tampered, no finds were found.

For a century, almost all outstanding Hungarian historians adapted and accepted the interpretation of the papal bull until 2011, when László Solymosi – disregarding archaeological arguments - labelled Saint László's burial in Somogyvár an unsubstantiated myth. The present study is the critical review of his consciously biased opinion.

KEYWORDS: Kingdom of Hungary, royal graves, Álmos-Árpád dynasty, Saint László, Somogyvár, Szent Egyed Monastery, Várad

ZOLTÁN BÓDI

OUR LANGUAGE IDENTITY IN THE VIRTUAL SPACE

I briefly review the main manifestations and layers of identity (personal, group, national, linguistic identity) in my paper, and I place digital or virtual identity among them. I will also identify some language strategic steps that will help the Hungarian language to survive in a multilingual digital network environment.

In analyzing the relationship between identity and the mother tongue, I start from the premise that the survival of our mother tongue in the virtual space of the World Wide Web has key importance for the preservation and development of our national identity.

In physical reality, in our natural environment, the identity-determining role of language is quite obvious. In order to determine the national identity, it is essential for Hungarians – first of all for those who are living abroad – to retain their mother tongue and to use it as widely as possible. In the global virtual space, however, we find multilingual content much easier and more frequently than outside of digital communication networks. The world wide web is multilingual. After the release of web 2.0, anyone can post a blog or Facebook post, and there is practically no prior control of this. Because of this, the huge mass of web content is linguistically diverse.

Multilingualism of virtual space is part of our digital identity. Thus, while the mother tongue is an important part of digital identity, multilingualism and the ability to adapt to a multilingual virtual environment are equally important. In order to maintain the competitiveness and vitality of our mother tongue, we must do everything we can to have as much high-quality Hungarian language content as possible in the virtual space.

In my paper, I list the most important language strategy steps that can ensure the survival of our language in the digital space.

KEYWORDS: digital identity, internet, language identity, language competitiveness, infocommunication

ZSUZSANNA BORVENDÉG

SOVIETISATION OF FOREIGN TRADE BETWEEN 1945-1949

The communist's takeover started parallel with the Red Army advance in Hungary during the autumn of 1944. The communist party immediately took over every position needed for the effective exercise of power and also founded enterprises to consolidate the party's financial support. They paid special attention to control foreign trade well before its transfer to state ownership. It had high priority since it had provided control over the capital flows. László Háy and Zoltán Vas arrived with a mission back to Hungary from Moscow at the end of WW2: they have to secure the communist control over barter trade as soon as possible – thus following the Soviet model. The paper summarizes the activities before the nationalization of the foreign trade, provides insight about the setting-up of its administration system as well as the development the network of companies with strong ties to the communist party. They were able to entirely control the economic relationship system with these companies by the summer of 1946. It also included the international barter trade as well. The paper provides details of one of the most significant communist party company, the West-Orient role in the economic and financial stabilization and insight of their economic crimes. The West-Orient was the communist party's most important company between summer of 1945 and autumn of 1946, it was created to control the smuggling activities, which was widespread at that time due to serious shortage of goods. This company was given a task to pile-up goods to break the biggest hyperinflation of the history, which could serve as a coverage for the yet to be introduced new currency, the forint. West-Orient was granted tax and customs immunity from the government for this operation. The company made use of this privilege to centralize and made

official the smuggling, and handed over their inventory to the communist party, violating the value and stability of the new currency.

KEYWORDS: communism, foreign trade, party company, party founding, West-Orient, Vas Zoltán, General Economic Council, Foreign Trade Directorate, Háy László, smuggling

VILMA EÖRY

THE LANGUAGE STRATEGY OF THE HUNGARIAN MINORITY IN THE CARPATHIAN BASIN

The status of communities of Hungarian national minorities living in the Carpathian Basin significantly differs from that of communities of ethnic minorities living in Europe: they live in countries neighbouring Hungary as an autochthonous minority in territories which in most cases are adjacent to Hungary. Due to their size they are of paramount importance for the Hungarian linguistic and cultural community, for the Hungarian nation, and due to their survival being at risk, they deserve particular attention. Ensuring as efficiently as possible the survival of their Hungarian character, Hungarian identity and Hungarian as their native language - as well as the self-sustaining and constructive activities of minority communities - is an important and permanent task based on the national language strategy drawn up by Hungary.

Dedicated studies have been written on the current situation of the Hungarian national minority living in the seven countries neighbouring Hungary at present, on the necessary and potential strategic steps, forms of activities, the general language policies and strategies of individual countries. The purpose of this study is to highlight the common features of the situation of Hungarian minority communities living in the seven countries, in terms of language, language use and related issues of demography, language law, bilingualism, choice of language, etc. based primarily on the surveys, experience and studies of local Hungarian researchers.

A shared feature of Hungarian autochthonous communities is their identity focusing on their native language in the first place, and that territorial, political and demographic changes since the Trianon decision have led to minorities' native language use gradually losing ground. Legislation on minority language

rights adopted over the past few decades in neighbouring countries have not proved very helpful in this respect, as it is frequently discriminative, too strict and many times lack transparency. These pieces of legislation even in neighbouring EU Member States declare rights only to comply with international requirements, however, their enforcement is not guaranteed. This is reflected in the deficiencies in all regions in areas of strategic importance such as native language environment, especially the administration of official matters in one's native language, and the organisational and content-related difficulties of education in one's native language. Scientific research, primarily local research conducted within the community is instrumental for local communities as well as the homeland in establishing the foundation for activities which promote the survival of the community.

The overview is followed by a strategic summary enlisting the conditions to be met in order to retain the language, these can serve as the basis of proposals to shape the situation of Hungarian minority communities living in the Carpathian Basin, the general, strategic steps as prerequisites for the retention of their native language, including further urgent steps to be taken by Hungary in addition to the measures taken so far.

KEYWORDS: autochthonous minority, national minority, identity, losing ground, bilingualism, minority language rights, spaces of language use, education in one's native language, strategic planning

BENCE FEHÉR

REFLECTIONS ON THE LIMITATIONS OF DECIPHERING THE WRITINGS OF NAGYSZENTMIKLÓS

Regrettably, direct informations on the language of the Avars are extremely rare, due to the lack of inner written sources. We know more than thirty samples of runiform script from the Avar period, and the most part of them was written with the same set of characters which was used for the Nagyszentmiklós treasure. The deciphering of this script is still unclear: we have a very little amount of texts, and we do not know the whole alphabet. Several attempts of decipherment were made until now, but without decisive success, by comparisons with the Szekler or Old Turkic runiform alphabets, by searching for known names in the texts, or by combinatorial methods. Less than half of the known characters are parallelous with those of the Szekler and Old Turkic alphabet, and these parallelisms may be partly only coincidences. As for the hypotheses based on names from inscriptions with Greek letters, they proved to be erroneous up to now. The only strictly combinatorial attempt, done by Gábor Vékony, was miscarried when used for the decipherment of the long inscription of Szarvas, and it seems unsuccessful, if we try to use it for the newest inscriptions. Still the only safe way for new attempts is, to use a combinatorial methodology, but we must not hope to carry out but a partial analysis, since the existing data are too few.

The typical length of words shows that the two greater textual units were written on the same language. It speaks for a defective laying down of vowels, and strongly against a Turkic-type dichotomy of palatal and velar consonantal characters.

There are inscriptions which can be divided into syntagms at least; with the use of them we may try to identify grammatical functions of the single words. Three one-character word ends show the probable functions of an accusative case, some kind of adverbial case and some kind of participle; two word ends may be either imperatives or marks of possessive construction. There is at least one typical ending which must be associated with different functions, partly probable a nominative case. Supposably the nominative case was not marked with an obligate ending. These data speak for an agglutinative language, probably not an Indo-European one. The Old Hungarian language is a reasonable possibility too. Still, until we do not acquire either a significantly greater textual corpus, or an identifiable proper noun, or a bilingual text, we are not able to couple sounds with the characters.

KEYWORDS: Nagyszentmiklós treasure, runiform script, agglutinative language, syntactical functions, Old Hungarian language

PÉTER GRÓF

„VISEGRÁD, VISEGRÁD! WHERE IS YOUR ERSTWHILE SPLENDOR?” – REDISCOVERING VISEGRÁD IN THE 19TH CENTURY

Visegrád, the royal seat in the 14th-15th centuries and the venue of courtly and Gothic and Renaissance culture was destroyed during the Ottoman rule. In the 18th century, predominantly German speaking settlers from the German Empire arrived at the settlement depopulated after the Turkish occupation. The inhabitants of the settlers' village and later of the market town governed by the royal chamber mainly lived from forestry. The landmark ecclesiastical and manorial buildings of Visegrád were built by the end of the 18th century.

In the 19th century, Visegrád was rediscovered in the fields of fine arts, literature, historiography, historic preservation and tourism.

The appearance of a revolutionary transport invention, the steamship made a decisive contribution to the popularity of Visegrád. In 1829, Erste Donaudampfschiffahrtsgesellschaft (in English: First Danube Steamboat Shipping Company) started its regular shipping service on the Győr–Vác–Pest route with their steamboat named Franz I. Ambassadors, writers, poets, artists, well-known public figures travelling to the Diet of Pozsony were fascinated by the Danube Bend and the natural beauty of Visegrád. The Castle amidst the romantic landscape appeared as the symbol of the glorious Hungarian history in the works of Ferenc Kazinczy, Károly Kisfaludy, Sándor Petőfi, János Arany and others.

The book “Visegrád Album” edited by Joseph Häufler in 1847 presented the history of the settlement and contained lithographic pictures about Visegrád. In his preface, the author explains the reason for the publication: “As these days

accessing the Castle and the town has been eased by the fact that steamships faring down and up the river dock below, the book – presenting the past and present of Visegrád through pictures and commentaries – might be a nice gift for visitors who love nature, romanticism and history or for passengers who just pass Visegrád on ship.”

Portraits and depictions of romantic, historical landscapes were popular themes of Hungarian art in the 19th century. An outstanding example of Hungarian landscape painting is Sr. Károly Markó's painting called Visegrád (1826). After the suppression of the Hungarian Revolution of 1848, historical painting also helped sustain patriotic sentiments. The generation of painters following Sr. Károly Markó (Antal Ligeti, Károly Telepy, Károly Jakobey, Gusztáv Keleti, Tivadar Dörre) often chose Visegrád as the theme of their historical paintings.

Movements were organised to protect historic monuments in Hungary in the 1840s. Almost all outstanding Hungarian scholars, many clerical leaders fond of art and science, aristocrats and intellectuals were members of the Association of Hungarian Physicians and Naturalists that operated from 1841 to 1933. Assemblies held at different locations in the country called for the protection of Hungarian historic monuments already in the 1840s. The preservation of the Visegrád castle was one of the objectives of the Assembly held by the Association in Sopron in 1847. The objective - that was also successfully promoted by József Viktorin (Jozef Karol Viktorin) (1822-1874), Catholic parson of Visegrád, organiser of literary life, editor and public writer - was fulfilled after the Austro-Hungarian Compromise of 1867. After the renovation of the parish buildings, Victorin took an active part in the preservation of the monuments in Visegrád; he had a road built in the Citadel and inaugurated the cross erected in the memory of Klára Zách at a ceremony in front of a large audience.

He called the attention of József Eötvös, Minister of Religion and Public Education to the necessity of the renovation of the Visegrád Castle several times and also contacted the most distinguished specialists of Hungarian archaeology and historic preservation, Arnold Ipolyi, Flóris Rómer and Imre Henszlmann. In his “Second Memoir” of 15 July 1870 addressed to Eötvös, he wrote the following about the envisaged future of the Lower Castle of Visegrád: “I am on

the opinion that it would be the most expedient to transform the Lower Castle with the Salamon Tower into an antiquities collection of the National Museum in Pest; primarily it should accommodate objects from the glorious era of Louis the Great and Matthias Corvinus and thus it could be called Matthias Corvinus Antiques Collection”.

Excavation works under the leadership of Imre Henszlmann started on 10 July 1871 and in 1872 the government supported the preservation of the Visegrád Castle with 15000 Forints. In his books titled “Visegrád once and at present” (Visegrád einst und jetzt) and published in 1872, Victorin described the history of the settlement, summarised the major events and presented the related documents of his movement. Besides his literary activity and efficient preservation work, Victorin was also successful in managing the assets of the parish and his own income. It is proved by the fact he left a substantial inheritance, several hundred Forints behind for charity and cultural purposes. József Victorin, who had been suffering from diseases for a long time, died under tragic circumstances, he committed suicide in the Buda Hospital of the Hospitaller Order on 20 July 1874. In accordance with his last wish, he was buried in the immediate vicinity of the cemetery chapel of Visegrád.

The Slovakian identity and literary activity of József Victorin were in harmony with his successful efforts to preserve and raise awareness of the Visegrád monuments that played an important role in Hungarian history and identity.

The rediscovery of Visegrád in the 19th century as a national symbol and the fact that it was one of the first sites of Hungarian historic preservation is a decisive factor in the settlement’s life to this day. The excavation and presentation of historical sites is an obligation of the town and the museum in order to be able to enhance the experience of visitors – with special attention to the over 20 000 students visiting the town every year - and promote a deeper understanding of Hungarian history.

KEYWORDS: Visegrád, 19th century, literature, fine arts, national symbol, historic preservation, József Viktorin.

LÁSZLÓ GULYÁS

LINDER, BARTHA, KÁROLYI, FESTECSIS, BÖHM: THE WALTZ OF MINISTERS OF WAR IN THE WARTIME HUNGARY FROM 31 OCTOBER TO 21 MARCH

Due to the restrictive terms of the Armistice of Villa Giusti signed in Padua on 3 November 1918, that theoretically ended the warfare of WWI, severe fights broke out in several places of In-Between Europe among the disintegrating or forming states. Historiography calls this period “Wars following the Great War” or “small wars”. The small wars were especially intensive in the Carpathian Basin where the collapsing Hungarian army was attacked by four armies, the Czechoslovakian, the Romanian, the Serb and the French. Moreover, the situation was exacerbated due to a Ukrainian incursion. The above-mentioned four armies occupied large territories of Hungary from the beginning of November 1918 to the middle of March 1919, Transylvania was invaded by the Romanians, Upper Hungary by the Czechoslovakians and the southern parts by the Serbs.

During the military operations, astounding events took place in the Hungarian capital: five Ministers of War followed one another in the course of five months in the following order:

1. Béla Linder: 31 October 1918 - 9 November 1918
2. Albert Bartha: 9 November 1918 - 12 December 1918
3. Mihály Károlyi: 12 December 1918 – 29 December 1918
4. Sándor Festetics: 29 December 1918 – 19 January 1919
5. Vilmos Böhm: 19 January 1919 - 21 March 1919

Moreover, besides the ministers, the following persons also had sufficient influence on military affairs: István Friedrich as Secretary of State for War, József Pogány as head of the Budapest Soldiers' Councils and Vilmos Böhm, the fifth minister who served under the four previous ministers in the Ministry of War.

The short term of the ministers' office is remarkable and the situation was further complicated by two factors. On the one hand, 1.3 million soldiers returned from the fronts in the autumn of 1918 (and something had to be done with them) and on the other hand, under the Armistice of Belgrade (13 November 1918) the new Hungarian Army had to be significantly reduced.

The growing anarchy in the military was further escalated by the fact that the succeeding war ministers wanted to build the new Hungarian army along diametrically opposite orientations. It is well illustrated by the fact that while the career soldier, Albert Bartha opted for a recruited army, Böhm, when taking office, started to implement the concept of the Social Democratic Party on the establishment of a voluntary army. It is not hard to imagine that the above factors and circumstances created chaos in the field of military affairs at a time when the country was under the attack of four foreign armies.

The study presents how and why the five ministers of war followed one another between 31 October 1918 and 21 March 1919 and introduces the concrete steps they took during their brief terms of office in order to set up the new Hungarian army.

KEYWORDS: history of Hungary in 1918-1919, Mihály Károlyi, Prime Minister, Hungarian ministers for war in 1918-1919.

GÁBOR HORVÁTH-LUGOSSY, PÉTER ILLIK

PREHISTORY, ADVENTURES AND THE CONQUEST IN HUNGARIAN SECONDARY SCHOOL TEXTBOOKS BEFORE 1989

The battle of Pozsony in July 907 played an important role in the consolidation of the achievements of the conquest of the Carpathian Basin. It was one of the most important victories of the Hungarians during the course of their early history. While the memory of the defeats at Merseburg (933) and Augsburg (955) are vivid in the Hungarian collective memory, the victory at Pozsony is almost forgotten in our reception history.

As secondary school textbooks reflect and also form collective memory, the present study examines how the battle of Pozsony is presented in the textbooks. The research has concluded that the majority of the authors were historians working for or connected to the Hungarian Academy of Science. Since the Finno-Ugrian theory of linguistic relations was not accepted before 1867, it did not appear in the course books, moreover, it was even harshly criticised by Ézsaiás Budai, for example. The narrative that the Germans wanted to eliminate the Magyar tribes appears in 1862 when István Batizfalvi wrote in his textbook that the German king, Louis wanted to punish the Magyars for their incursions into German regions and attempted to exterminate them. Although, the Finno-Ugrian theory started to dominate in the textbooks after 1867, other theories were also mentioned. Later, during the socialist period these alternative theories disappeared and the Finno-Ugric theory became the only theory about the linguistic (and actually genetic) origins of the Hungarians. During the Horthy-era, some textbooks mention the battle of Pozsony, but eventually, the course books of the socialist period completely ignored this historic event.

Surprisingly, the change of regime in 1989 did not affect the content of textbooks and the socialist narrative remained prevalent in the 1990s. In summary, during the socialist era, the content of the textbooks was simplified, the Finno-Ugrian linguistic theory became undisputed and the defeats at Merseburg and Augsburg were canonised in the Hungarian reception history, while the victory at Pozsony was eradicated from common knowledge.

KEYWORDS: early history, conquest of the Carpathian Basin, incursions, Battle of Pozsony, reception history, textbooks for secondary schools, Socialism, change of regime

PÉTER ILLIK

**THE DOMESTIC RECEPTION OF
A. G. M. ABBING'S WORK TITLED
HET DRAMA VAN TRIANON.
*IETS UIT DE GESCHIEDENIS VAN
HONGARIJE VOOR, ONDER EN NA
DEN WERELDOORLOG***

The book titled *Het drama van Trianon. Iets uit de geschiedenis van Hongarije voor, onder en na den wereldoorlog* was written by A. G. M. Abbing originally in Dutch language. It was translated by the MKI (Institute for Hungarian Studies) and it is under publishing. This study summarises the pieces of information gathered during the making of the critical edition.

The life of Abbing is quite unknown. He was a postmaster in Amsterdam, he learnt Hungarian language from Hungarians living in the Netherlands. In addition, he was fascinated by the dictate at Trianon and its consequences. In his book, he represented a coherent patriotic narrative as he did so in his speeches and lectures held in Hungary. His visits were reported by a massive amount of sources such as Hungarian newspapers cited in this short study.

One of the sources of Abbing was the book titled *Igazságot Magyarországnak* written by Ottó Légrády. Its structure and narrative were partly copied by Abbing. Both of the two authors presented Hungarian history first before writing about Trianon. According to them, there were three disastrous events in Hungarian history such as the Mongol invasion in 1241–1242, the battle at Mohács in 1526 and the following Ottoman presence in Hungary until 1699 and finally, the dictate at Trianon in 1920. For them, Hungarian history had two heights, the reign of Mátyás Hunyadi (1258–1490) and the Dualism (1867–1918).

Both of them considered the dictate at Trianon unjust as Hungary did not want to participate in WW I and she did not suppress her nationalities as it was claimed later.

The book of Abbing represents an archetypical conservative-patriotic narrative originated from the 19th century and mirrors the Hungarian point of view on Trianon as well. This narrative tradition lasted until at least the 1950s as this study shows a text on the revolution and freedom fight in 1956 as an example.

KEYWORDS: A. G. M. Abbing, critical edition, Trianon, reception history, patriotic narrative

JÁNOS JENEY

ETHNOGRAPHICAL MAPS OF HUNGARY IN POSSESSION OF THE AMERICAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

After losing the war and signing the cease fire agreement in Belgrade the armies of the neighbouring victor countries, also known the Little Entente invaded Hungary. By the end of 1918 the government was well aware that the Little Entente was going to cease large part of its territory. Due to the state of war, the Hungary had no diplomatic relations with any of the victors, hence it was impossible to send any official letters or information to these governments in order to try and minimize the territorial loss of the country. Count Paul Teleki, a geographer and cartographer working for the Hungarian government decided to make contact with the scientists working for the victors. Despite the fact that Teleki knew all of these scientist personally from the Trans-continental excursion of 1912, making contact with them proved difficult. Since no peace agreement had been signed at that point, many governments blocked mail traffic from Hungary, so many letters were not forwarded to their repents. This was not the case for letters sent to America. Teleki did write to Isaiah Bowman, the scientist leading the American scientific commission, in order to try and archive better terms for Hungary. While Teleki was waiting for a reply the American Commission the Negotiate Peace sent a mission to Budapest. Teleki handed over a number of maps to his friend Lawrence Martin, who was a member of this mission. After returning to New York Bowman replied to Teleki's letter, and although he did express his sympathy towards Hungary in words, he stated that nothing can be done. Despite this, Teleki continued to be in contact with Bowman. They exchanged several letters. Those sent to

Bowman's Paris hotel room were sent bypassing the post office, including a copy of Teleki's Ethnographical Map of Hungary based on the Density of Population. Another two copies of this map were handed by to Teleki to Lawrence Martin in Geneva during Teleki's stay in Switzerland in the time of the Hungarian Soviet Republic. Although the letters and the maps did not make any changes to the outcome of the peace treaty, afterwards Lawrence Martin acknowledged that Teleki provided them with most detailed and least biased maps provided by any government. This can be seen very well when one examines these maps in detail. Despite not having had any political effect, this was a great scientific achievement at the time.

KEYWORDS: Teleki, Bowman, Martin, Trianon, ethnographical map, America, American Geographical Society, peace treaty

CSABA KÁSA

THE HISTORY OF THE FIRST AUDIO FILMS MADE IN HUNGARY

For the 1920s more sound systems had been developed, which were competing with each other and which American studios were experimenting. William Fox – who was born in Hungary –, decided to make sound film news and just for a few years, 34 thousand cinemas played his films. For 1929 sixty reporters from the Fox Movietone News had been traveling around the world. The company broadcasted newsreels four times a week.

In the spring of 1929 Hans von Pebal, the camera operator and Stepler the sound engineer travelled to Europe's different countries. They made audio records from the Spanish king, Mussolini and many other people. In the beginning of December 1929, they arrived in Budapest with a car of the studio, where the recording machine was built in. Their aim was to record the governor, Miklós Horthy, the crown prince, József, the prime minister, István Bethlen and several political respectabilities.

Sunday morning, 15th of December, they shot hunting next to Gödöllő. In 19th of December, they made a 20-minute long interview with Miklós Horthy in the Budavári castle in which he welcomed American citizens and invited them to come to the so called 'Queen of the Danube', Budapest.

Later, they recorded the skit of two comedians; György Dénes and Sándor Pathes's *Kutyaidomító (Dogtrainer)*. Moreover, József Cselényi, Pál Fekete, and Irén Biller singing melodies, escorted by Sándor Bura's gypsy orchestra. They shot in the Opera House, in Mezőkövséd, in the Zoo, in the Buda Castle at guard mounting. They recorded opera singers singing the *Himnusz (the Anthem)* and the *Hiszekegy (I believe in one)* and later next to the fire singing Kuruc (Hungarian rebel) songs with István Lugossy's shawm (like oboe) performance. Then, the corps of the ballet's csárdás (a traditional Hungarian folk dance).

Santelli Italo and Attila Petschauer fencing duel. István Fodor's women fencing revue.

The literature does not know these films. Their existence is unknown. We found sixteen of them, digitalized in one of the American Library's webpages, in the collection of Fox Movietone News. Our study gives the register address, classification number, precise contact details, their history of origin, the original rescript and Hungarian translation of the speech of the governor.

KEYWORDS: Fox Movietone News, Hans von Pebal, sound movie, Miklós Horthy, István Bethlen, Opera House, shawm, hunting

ATTILA KOVÁCS

SOME OBSERVATIONS ABOUT THE MILITARY AUXILIARIES OF THE KHAZAR KHAGANATE

The special physical geographic environment urged settled civilisations and nomadic empires in Eastern Europe to cooperate with one another. Abbasid silver and pelts, slaves and other goods provided in exchange also contributed to this process. The system was safeguarded by “Pax Khazarica”, whose maintenance required the protection of commercial routes and caravans and the collection and production of goods constituting the basis of trade. The Khazar Khaganate implemented these tasks by deploying military auxiliaries. The Burtas had to provide the Khazars with one tumen and the Hungarians with two tumens of military contingents. Although it represented a significant military force, the headcount of the tumen was never constant and only the Khazars had heavy cavalry in the Khazar Empire. The Hungarians held the third highest imperial office that indicates the strategic importance of their position and the higher level of their internal organisation. In contrast, the Burtas - due to their decentralised organisational structure - did not hold offices in the Khazar Khaganate despite their important geopolitical position. Both the Hungarians and the Burtas engaged in complex farming in their Eastern European settlement areas. Their economy was closely related to the economic, political and military structures operating in the Khazar Empire. Based on the sources, the Burtas and the Hungarians participated in local and transborder trade, but they were only indirectly involved in long-distance commerce. The significance of the auxiliaries is indicated by the fact that they were entitled to a part of the military spoils and that their elite received regular remuneration from the Khazars that strengthened the imperial integration. The above two peoples provided the Khazars with light cavalry contingents as they did not possess

heavy cavalry. The military auxiliaries were obliged to raise military troops due to the occurring military losses but at the same time they also benefitted from the economic stability/prosperity resulting from this obligation.

KEYWORDS: military auxiliaries, the Burtas, the Hungarians, the Khazars, trade, military hierarchy

PÉTER KOVÁCS

AMISSIO ILLYRICI

One of the most important and unsolved problems of the history of Pannonia and Illyricum in the 5th century is since when and which provinces (Dalmatia and Pannonia, or one of the Pannonian provinces) of Western Illyricum (dioecesis Pannonia) were controlled by Constantinople. The event, the loss of the provinces was not forgotten by the western elite in the coming centuries as term written by Cassiodorus clearly shows: Var. XI.1.9 *amissio Illyrici*.

The written sources are silent on the topic of Pannonia between 409 and 425. Due to the marriage contract made by Galla Placidia in 424, the Eastern Roman Empire re-established its power in Illyricum, but it was not put into realization until 437. Which region was meant by 'Illyricum'? The opinions of the scholars differ. Cassiodorus mentions a division of the provinces, but according to Jordanes, 'whole Illyricum' was assigned to the East. Doubtless, there were regions that certainly remained in West Roman possession, since later they were yielded to the Huns by Aetius, and probably Pannonia secunda was retained even then. Similarly, Dalmatia could not form a part of the Eastern Roman Empire, because the years were counted according to the western consuls in this same period. Based on the re-evaluation of the written sources, esp. the works of Cassiodorus, the author comes to the conclusion that only Pannonia secunda became part of the Eastern Roman Empire in 437 AD following the marriage of the Valentinian III and Eudoxia. That is why the Huns occupied Sirmium and Pannonia II in the campaign of 441 against East Rome, although they were in friendly terms with West Rome.

Sirmium and Pannonia secunda remained under East Roman control after the fall of the Hun Empire too, moreover it cannot be excluded that Constantinople nominally controlled Valeria and Pannonia prima as well. In the year 444, we know that the Legio I Adiutrix was under the authority of the PPO Orientis, and that is possible only if its translation was carried out within

the Eastern Empire, whatever the forms of the translation were. The term *divisio dolenda provinciis* can only be identified with this division of diocesis Pannonia (Illyricum). Ravenna could never give up control over Savia, for the sake of the security of Italia.

KEYWORDS: History of Pannonia, Cassiodorus, Illyricum praefectura, Huns, Galla Placidia, Theodosius II.

ZSOLT GALLINA, GYÖNGYI GULYÁS,
CIPRIÁN HORVÁTH, ISTVÁN KNIPL,
MIKLÓS MAKOLDI

10TH-CENTURY GRAVES FROM THE KISKUNFÉLEGYHÁZA- TERJÉK-TANYA SITE

One of the main tasks of the Research Centre for Archaeology of the Institute for Hungarian Studies is research on the archaeological remains of Hungarians including research on ancient history in the eastern steppes and on the 9th-10th-century finds in the Carpathian Basin, reports on cemeteries excavated but not published previously, excavation and publication of new finds and raising public awareness of the achievements of archaeological research of the past decades pertaining to the era.

The complete excavation of a 10th-century cemetery in the Kiskunfélegyháza – Terjék-tanya site was performed by the Kiskun Museum and the Research Centre for Archaeology of the Institute for Hungarian Studies within the framework of a joint project in April 2020. The main results are presented in this article. Unfortunately, during the excavation we realised that the cemetery was heavily disturbed due to sand mining and metal detecting. Thus, when excavating the burial site from the 10th century, in many cases we could only reconstruct the linkage between the particular graves and the stray finds. In 2018, a find saving excavation of one of the graves was already carried out by István Knipl from the Kiskun Museum, who was informed by a hunter that remains of human bones and silver coins were scattered on the eroded and partly removed surface of the sand hill.

In April 2020, the complete excavation was carried out by the team of the Institute for Hungarian Studies in order to save as many finds as possible. The excavation revealed that the cemetery is a one-line burial site with few graves,

the use of which can be dated to the middle of the 10th century. Grave no. 10 was the least disturbed object containing a silver torques (neck band), a strap bracelet, silver coins, a kauri snail and the remains of a woman jewelled with a silver coin dated to 931 sewn on a dress. The cemetery must have been the burial site of an elite Hungarian community or family from the conquest period since a gold hair band and harnesses were excavated besides the silver jewellery.

In addition to the publication of the graves of the cemetery, we also analyse the micro region of the archaeological site, the area surrounding Kiskunfélegyháza in our article. The analysis highlights the fact that the region was a densely populated, significant area at the age, which offers further opportunities for research on the early Hungarian history.

KEYWORDS: Hungarian squatter cemetery, archaeological excavation, Kiskunfélegyháza, silver objects, 10th century.

ISTVÁN NAGY-LUTTENBERGER

THE SOCIAL COMPOSITION OF THE HUNGARIAN GENERAL STAFF OF THE IMPERIAL-ROYAL ARMY, 1787-1815

The military masses from the Lands of the Holy Crown of Hungary made up a significant part of the Imperial-Royal Army. Despite all the stereotypes, a large number of Hungarian descents were present in the general staff, which was the leading stratum of the army. Between the beginning of the military year 1788 (November 1, 1787) and the end of the war period, 1,244 officers with the rank of general were identified, whom 880 had an active general service. Nearly a quarter of this group, 215 people (24.43 per cent) were born in the Lands of the Holy Crown of Hungary or can be considered Hungarian in the *Hungarus* sense, 184 people (20.91 per cent) was belonging to the Hungarian nation in the terms of political sense and 93 people (10.57 per cent) had Hungarian nationality.

The paper deals with the social composition of the group of 215 generals with Hungarian relationship in three parts. The first part consists of the 31 generals, who had not any legal relation with the Holy Crown of Hungary and considered as foreigners. The second part of 164 generals came from the Hungarian Kingdom or the close joint Croatian Kingdom and the third part is made up by the 20 generals from the Grand Duchy of Transylvania.

Looking into the social composition of the generals, the majority came from the middle of the society. The biggest group consists of 129 generals with nobility, making exactly 60 per cent of the entire company. The burghers, *grenzers* and generals lacking nobility accounted 44 persons. The smallest group was made by the 42 aristocrats who were above the nobles in the society.

Among the generals of the two highest ranks we can still find in somewhat bigger scale people with higher social status.

The transformation of the composition of the generals showed signs of professionalisation. Good general educational background was essential and the military or technical education could easily help the military career. The higher military elite rather had been filled up from generals from higher segments of the society but it was even more opened for the middle classes. Unequivocally, the most important role was played by suitability, good military service, achievement and the bravery.

KEYWORDS: Habsburg Monarchy, Hungary, Transylvania, society, generals, French Wars, nobility

DÁNIEL NÉMETH

NAMES OF OLD HUNGARIAN SLACK WATERS AND BACKWATERS.

Notes to the Toponym *huluoodi* from the Establishing Charter of The Tihany Abbey

In this paper I aim to give a new explanation for the long analysed *huluoodi* data from the establishing charter of the Tihany Abbey (short: TA.), but first I summarize the previous approaches. This toponym is not a result of mistake, because one can find it twice in a row. The close analysis of the orthography could help in understanding the grapheme : phoneme correlations. In this case, some of the less common ways of writing could cause difficulties in the explanation. The last paper about the writing system used in TA. was published by Géza Bárczi in 1944. So I collected the tendencies in the orthography of the charter which may help explaining the word.

Based on the orthography of TA., we can assume that between the two *o* in *huluoodi*, a γ or β phoneme is not written, but in pronunciation it sounded. It is a given clue due to the origin of the present participle form. We can find some clues in other written documents that these derivations are present participle forms with a nominal *-d* suffix. The personal name *Numuolohod* shows a similar shape, in this case the *h* between the two *o* could be the proposed $\gamma \sim \beta$.

Following this idea, the stem is *hulu-* in which the second *u* can be the vowel of thesecond syllable, so this was the original stem. This *-u-* could change later in derivated forms into $-\beta-$ > $-v-$. There are some words, whose historical forms show variation: they have stems with $-v-$ and without $-v-$. See *alás ~ alvás*

'sleep', we can also find pairs that later became doublets: *hites* 'faithfull' ~ *hitves* 'spouse'. I assume that *huluoodi* belongs to this group.

The cotext reflects some kind of marsh made by backwaters (*holtág* 'dead river'), slack waters (*halovány* 'dying water') in this territory. Since these words are derivated form of the verb *hal*, I examine the possibility of the irregular morphological shape of *huluoodi*. The problem with this explanation is that the two different vowel (*a* and *u*) in the wordstems could not be related to each other. So I turn back for a long proposed but later rejected origin about *huluoodi*, which was based on the verb *hull* 'fall (down)'. There is another possible evidence for the usage of such form in the following hydronym: 1395>1399: *Megehullow*, *Megehullo*. This was a fishing place next to the Danube.

KEYWORDS: establishing charter of the Tihany Abbey, analysis of historical document, toponym, geographical name, morphology, etymology

MIKLÓS KÁSLER, ENDRE NEPARÁCZKI,
PÉTER NAGY L.

DETERMINING THE PHYLOGENETIC ORIGINS OF THE HOUSE OF ÁRPÁD ON THE BASIS OF THE ANALYSIS OF THE PATERNAL LINEAGE OF BÉLA III

We set out to identify the origins of the Árpád Dynasty based on genome sequencing of DNA derived from the skeletal remains of Béla III of Hungary (1172-1196) and eight additional individuals (six males, two females) originally interred in the Royal Basilica of Székesfehérvár. Y-chromosome analysis established that two individuals, Béla III and HU52 assign to haplogroups R-Z2125 whose distribution centred near South Central Asia with subsidiary expansions in the regions of modern Iran, the Volga Ural region and the Caucasus. Out of a cohort of 4340 individuals from these geographic areas, we identified and acquired whole genome data for 208 individuals deriving from the R-Z2123 haplogroup. From these data we have established that the closest living kin of the Árpád Dynasty are modern day Bashkirs predominantly from the Burzyansky and Abzelilovsky districts of Bashkortostan in the Russian Federation. Our analysis also reveals the existence of SNPs defining a novel Árpád Dynasty specific haplogroup R-ARP.

The origins and make-up of the Hungarians who occupied the Carpathian Basin has been much contested. Based on linguistic arguments it was proposed that they represented a predominantly Finno-Ugric speaking population while the oral and written tradition of the Árpád dynasty suggests a relationship with the Huns. Based on the genetic analysis of two members of the Árpád Dynasty,

it seems that they derived from a lineage that is currently predominantly present among ethnic groups (Pashtun, Tadjik, Turkmen, Uzbek, Bashkir) speaking Iranian or Turkic languages. However, their closest kin, the Bashkirs live in close proximity with Finno-Ugric speaking populations deriving from the N-B539 haplogroup.

Summarising our results, framed within the context of a high-resolution R-Z2123 phylogeny, the ancestry of the first Hungarian royal dynasty traces to the region near Northern Afghanistan about 4500 years ago and identifies the Bashkirs as their closest kin, with a separation date between the two populations at the beginning of the first millennium CE.

KEYWORDS: Hungarian prehistory, House of Árpád, King Béla III, R1a, R-Z2123, R-SUR51, R-ARP, Basques

PÉTER POMOZI

THE IMPORTANCE OF ORAL TRADITION IN LANGUAGE HISTORY RESEARCH

The *Mennybe vitt leány* [“The Rapt Maiden”] ballad type spread over the eastern parts of the Hungarian dialect area. Archaic variants of this type collected from szekely and Moldavian csango dialects provide excellent illustration as to the significance of oral history in the history of language.

The first, introductory part of the paper will analyse the relationship between oral history and literacy. Finding any more, thus far undiscovered written records of considerable length from the ancient Hungarian period is improbable; hence, folklore texts of archaic language are important sources for historical linguistic research as well.

Following on, the second part will present a short investigation of an archaic syntactic construction. Forms similar to the infinitive with unmarked object (later IUO) in the ballad *Júlia szép leány* [Fair maiden Julia] appear in other, setrhythm (musical) genres of Hungarian folklore, e.g., in archaic folk songs, folk prayers and countingout rhymes. The study will give parallel examples of these, too.

IUO-constructions completely identical to those in Hungarian can, additionally, be found in the Mari, Udmurt, Tatar, Chuvash, and Bashkir languages. At the same time, typologically correspondent construction methods are nonexistent in languages that Hungarian has come in contact with in the Carpathian Basin.

If the entire syntactic system of the Hungarian object’s unmarkedness is to be considered, then the sole equivalent system is that of the Mari language, since in Udmurt, Tatar, Bashkir, and Chuvash, all indefinite objects are in the nominative. Analysis of the IUO-constructions of old-style Hungarian

folk ballads and songs, therefore, leads all the way to the adjacent areas of Ural Mountains, to the Volga–Kama–Belaya linguistic area. Equally importantly, the most complete typological parallels can be observed between the Hungarian and the Mari language. These results raise further intriguing questions regarding historical linguistics and prehistory, of which only one shall be highlighted here: how intensive could the culturallinguistic interaction between ancient Hungarian and ancient Mari have been?

KEYWORDS: historical linguistics, folklore archaisms, oral history, oldstyle folk ballads, ancient Hungarian, the Volga–Kama–Belaya linguistic area

JUDIT RAFFAI

PROCESSES OF TEXTUALIZATION IN HUNGARIAN FOLKLORE STUDIES REFLECTING ON LAJOS KÁLMÁNY`S EPIC TEXTS AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Lajos Kálmány (Szeged, 1852 – Szeged, 1919), one of the most prominent figures of Hungarian folkloristics, was a researcher who was conducting folkloristic research in the broader region around Szeged. His work, texts and methodology is nowadays highly valued in the Hungarian folkloristic tradition. He was among our first folkloristic collectors, who conducted fieldwork with a previously established collecting plan within a larger area, starting from verbal tradition, but constantly keeping in mind the question of credibility, while taking care of making precise transcripts of the vernacular. He was mainly doing fieldwork and this immensely influenced his scientific work, as notions of verbal culture got embedded in it, and due to this fact his lifework contains lots of elements that are of great methodological significance. According to some researchers of Hungarian folkloristics his methods of collection and textualization disrupted folkloristic canon of his age. In our study we examine the legacy of Lajos Kálmány, specifically epic folkloric texts (mainly tales) as well as discourses about him from the aspect of Kálmány`s ways of textualization. We have examined specific texts within the context of his age, while looking for answers if collecting, documenting and publishing practices of Lajos Kálmány preceded his age?

Our corpus is made up of the Lajos Kálmány legacy in the Ethnological Archives of the Ethnographic Museum, available online. We have been

focusing on collection notebooks and manuscripts of tales. After comparing his manuscripts and publications through a couple of examples we attempted to present his collecting, documenting work as well as his publications. As a result of our research, we have established that Lajos Kálmány invented new methods of collection. Fieldwork of a collector in a broader region is always connected with later work of ethnographers and collectors, who conduct research based on a plan within a certain territory, initially starting from verbal tradition and fieldwork observations, and in the end summing up data based on them. During recording and transcription, Lajos Kálmány tried to do precise transcription of different dialects, but he published his texts according to the spirit of his age, making them more concise. In the field of tale-research he pulled the personality of the tale-teller to the front, this way he was before his age, but his practice of textology was done according to the 19th century methodology.

KEYWORDS: Lajos Kálmány, historic folkloristics, research on folk tales, transcription

ANDREA RAFFAY

**A WORLD-FAMOUS HUNGARIAN
WOMAN WRITER, BARONESS
EMMA ORCZY AND *THE SCARLET
PIMPERNEL***

Having spent 22 years abroad, an already world-famous Hungarian woman arrived in Budapest along with her husband, Mr Henry Montague Barstow in April 1936. This woman occupied an exceptional position among the greatest writers of the English-speaking world. Her works had already been translated into a host of languages. Her novel entitled *The Scarlet Pimpernel* and the consequent novel sequence deriving from it had broken unsurpassed records. This lady, Baroness Emma Orczy – the great-great granddaughter of Baron Lőrinc Orczy and a collateral of Miklós Jósika, the daughter of Baron Bódog Orczy and countess Emma Wass de Czege, the latter coming from an ancient Transylvanian family – was an exceptionally interesting figure among Hungarians living abroad. She was born on the 23rd September 1865. The story of her life, her public performance, and her attitude towards her homeland all raise her to the rank of the most remarkable Hungarian literary figures, even though she wrote her works in English.

This study introduces the circumstances preceding the arrival of this romantic lady and her family to London and demonstrates the reasons why only a few of her millions of readers suspected that “the greatest English romantic author” of the time had not spoken a word of English before the age of fifteen. This study also introduces Baroness Emma Orczy’s conservative literary career and works, which have so far been neglected by the Hungarian literary historiography. The present work focuses on the greatest and – from a Hungarian point of view – most important of her writings entitled *The Scarlet*

Pimpernel and *Pimpernel and Rosemary* and their intellectual background. In *The Scarlet Pimpernel*, whose plot is couched in the framework of an exciting love story, English aristocrats travel to the Paris of the Jacobin dictatorship incognito, where they rescue conservative people (aristocrats, their families and even the infant crown prince) and help them escape to England.

The baroness' works that strengthen Hungarian national identity bring the reader closer to understanding the processes in Hungarian history and also to the comprehension of the two major ideological trends (conservatism on the one hand and liberalism, whose spiritual cousin is socialism, on the other). As a result, erudite Hungarians must make themselves familiar with her writings. This study is an attempt at introducing the gentleman type, i.e., the Scarlet Pimpernel created by Baroness Emma Orczy, which was a rare figure among her contemporaries and is exceptional even nowadays.

KEYWORDS: Baroness Emma Orczy, Intellectual trends, French Revolution, baron Bódog Orczy, The importance of oral tradition in language history research, The importance of oral tradition in language history research, Conservative literary work, Conservatism, Liberalism, *Scarlet Pimpernel*, *Pimpernel and Rosemary*, The role model of a gentleman

VIVIEN SZÓNYI

THE AGE DISTRIBUTION OF THE DANCE CULTURE OF A MOLDAVIAN CSANGO VILLAGE

The social structure of Moldavian Csango villages is organized into groups according to the age of the community members. Each life stage entails a different social status that is manifested at dancing events. The formal and stylistic aspects of dancing reflect the social status of the dancer correlating with the rules of etiquette and norms applicable to the behaviour of the dancer according to their age and marital status. The problem raised in this paper is only a minor part of an ongoing doctoral research project, which analyses the transformation of the dance culture in Magyarfalu (Arini), Romania, from the 1940s up to the present day. In Magyarfalu village, dancing can be interpreted as a collectively agreed sociocultural practice which is linked to specified space, time and participants. It symbolically refers to the community's social structure and generational distribution. By representing, strengthening and asserting the social relations in public, it contributes to the continuity of the social structure. The research adopts a holistic approach to interpret the visible and hidden aspects of the dance culture as part of an interdependent whole, each element of which has a function. The present paper aims to introduce this functional complexity and interpret how the representation of ageing and the changing social status is applied during the dance events of Magyarfalu. According to the research results, the strong connections between age, marital status and norms of dancing ensure the social embeddedness of dancing in the observed village. Dancing, interpreted as a sociocultural practice, is controlled by the community and its formal and stylistic aspects are determined by unwritten rules. The proper way of dancing – i.e. obeying the rules set for dancers – represents, legalizes and strengthens the age status, marital status and social relations

among the community members. Therefore, it plays a role in maintaining a harmonic social life and, consequently, sustaining the continuity of the social structure. All this shows that the dance culture constitutes a complex system of social institutions and - by observing this system - we get closer to understand the social network, internal hierarchy and mentality of the local community.

KEYWORDS: Moldavian Csango, age, marital status, representation, functionalism

VILMOS TÁNCZOS

THE SZEKLER OF CSÍK ON THE CSÁNGÓS: A CULTURAL- ECOLOGICAL APPROACH BASED ON THE LIFE STORIES OF A WOMAN FROM ÚZ VALLEY

The population coming from the Eastern Catholic Szeklers, which settled in the valleys of the Eastern Carpathians in the 18th century, called Csángó by the Szeklers, lived in an ecological community with the Szeklers, but was economically subordinate to them. To ideologically justify the situation, a preconceived Csángó mythology emerged among the Szeklers, based on certain cultural manifestations (language, folklore, customs, material culture, etc.) of different cultural developments that were considered to be “Csángó”. Surprisingly, the symbolic manifestations of prejudices are strongest within the ecological system, where there are real economic and social relations between the Szeklers and the Csángós.

This system of biased thinking came into being within the framework of a prenatal identity structure, that is, even before the emergence of the modern national consciousness in the 19th century. The current functioning of prejudices can also be linked to this more archaic identity structure, which did not completely cease to exist among the Szeklers with the establishment of the modern Hungarian national consciousness, but still works intertwined and syncretically today. It always depends on a given life situation whether the old prenatal, or the modern national identity structure is activated in the Szekler-Csángó relationship, or a practical relationship free of communal ideologies is established between the two communities. In everyday life, within

the common ecological system, the relationship between the Szeklers and the Csángós is not determined by the old prenational or later national ideologies, but by a practical attitude.

KEYWORDS: ethnic identity, prenational and national identity, the ecological community, prejudice, Hungarian national consciousness, Szeklers, Csángós from Gyimes Valley, Moldavian Csángós

ÉVA TEISZLER

ELEMENTS OF ROYAL LEGITIMACY IN THE 14TH- CENTURY HUNGARY

The analysis of the narrative sources of Hungarian historical literature revealed that the authors applied legal principles and ideas whereby they could argue for the rightfulness of the rule of a particular king, even a posteriori. Historical and philological research also revealed factors legitimizing royal authority (coronation, legitimate birth, physical aptitude and/or suitability in the Christian sense, proper ancestry, belonging to dynasty, dynastic legitimization, sacral legitimization, election, appointment of successor, inheritance of the elder, primogeniture, consensus of the elite).

The present study – considering the length constraints - examines two of the above criteria: belonging to a dynasty and legitimate birth. The study would like to answer the question of whether the retroactive elimination of Péter Orseolo's and Sámuel Aba's reigns and the falsification of the lineage of Vazul's sons was due to a subsequent intention of delegitimization, and if yes, what could have been its reason. Having reviewed the *Illuminated Chronicle*, the *Gesta Hunnorum et Hungarorum* of Simon of Kéza, the *Chronicon Zagrabiense*, the *Chronicon Varadiense* and other sources, the study has concluded that after Vazul's sons came to power, official court historiography tried to demonstrate the continuity of the dynasty's rule in the Vazul lineage since belonging to the Árpád House was arguably the precondition of acquiring legitimate rulership at the time. To achieve the above objective, Péter Orseolo's and Sámuel Aba's separateness from the dynasty had to be emphasized to deprive them of the legal basis of rulership. As Péter Orseolo's family connection with Saint Stephen was most probably well-known, his genealogy could only be altered by using Gisela of Hungary. Presumably, the rationale behind the alteration of the

genealogy of Vazul's sons was also the necessity to justify that they belonged to the dynasty, albeit not by blood but in the legal sense. In comparison, when we examine the depiction of the genealogy of Prince Boris Kalamanos and Andrew III of Hungary in the Chronicles, we can see that not legal birth but their blood relation with the dynasty was considered most relevant by their contemporaries.

KEYWORDS: age of the Árpád dynasty, legitimacy, royal authority, legitimate birth, Árpád dynasty, Péter Orseolo, Sámuel Aba, Gisela, Vazul, Prince Boris Kalamanos, Simon of Kéza, Illuminated Chronicle, legend of St Gerard of Csanád, Chronicon Zagrabiense, Chronicon Varadiense

SÁNDOR MÁTÉ TÓTH

**THE *HISTORIA REGUM
HUNGARIAE STIRPIS AUSTRIACAE*
BY GYÖRGY PRAY AND THE
CROWNING OF FERDINAND I,
KING OF HUNGARY**

The *Historia regum Hungariae*, the three-volume work by György Pray (1723–1801), Jesuit historian, was published in 1801. Although the first two volumes covering the history of Hungary from the coronation of Saint Stephen to the battle of Mohács, that is the death of King Louis II are actually the extraction summaries of the five-volume *Annales regum Hungariae* already published between 1763 and 1770, this work still deserves attention for several reasons. On the one hand the first volume provides a summary entitled *Notitiae praeviae* about the state and constitutional history of the country. On the other hand, while the *Annales* ends with the year 1564, the death of Ferdinand, the third volume of the *Historia* discusses the historical events until the end of the reign of Maria Theresa, 1780. In addition, this first volume had already been published separately before the first two ones with the title *Historia Regum Hungariae stirpis Austriacae* in 1799.

The last decade of György Pray's life, as well as the fairly intricate story of the creation of the *Historia* are now adequately explored and documented, in spite of the fact that no modern edition or translation of the historical work has been issued so far. However, there still exist unsettled questions deserving elaborate answers. What could discourage Pray from accomplishing his original goal, writing something completely dedicated to the state and constitutional history? Furthermore, exactly what kind of ideas and historical perspectives

does this work represent, especially in the case of the third volume portraying the Habsburg rulers as Hungarian kings? Did Pray, who had already received the prestigious title *historiographus regius* from Maria Theresa, serve only imperial interests? Also, was he able to square the aulic perspective with the 'national' sentiment?

The present study may as well be considered as an introduction to a longer-term undertaking, namely the translation of the *Historia Regum Hungariae stirpis Austriacae*. Besides briefly summarising the circumstances of the creation of the work, we will also try to illuminate some viewpoints suitable for further consideration or debate keeping the above questions in consideration. Moreover, we will describe how Pray saw and made us see the crowning of Ferdinand I, King of Hungary in this historical summary later also used as a textbook, which is the introduction to the third book of the *Historia* at the same time.

KEYWORDS: baroque history writing, Neo-Latin, Hungarian kings, György Pray, Habsburgs, Ferdinand I

ANDRÁS VAJDA

THE CHANGING ROLE OF PIG FARMING IN MUREȘ COUNTY

The pig has played a decisive role in the life of the Hungarian peasantry for centuries, and today it still plays an important role in satisfying the annual meat needs of the rural population. The present paper analyzes the customs and other related practices of pig farming in Dumbrăvioara (Mureș County, Romania). It presents the evolution of traditions related to pig farming over time and the economic, social and cultural reasons for the changes. It tracks how small traditions work in local communities in a changing economic, cultural and socio-political context. As a result of the changed context, what kind of adaptations, farming habits and routines takes effect. The paper points out that the conditions of pig farming have been constantly changing over the last nearly a hundred years, as has also changed the relationship with pigs(farming) within rural society.

On the one hand, the paper presents with the help of statistical data and archival documents the historical evolution of pig farming; on the other hand, it gives a description of recent pig farming practices and traditions. The comparison of these two processes reveals how the tradition of keeping, slaughtering and consuming pigs (meat) is transforming in rural communities.

The research examines three dimensions of the changing tradition of pig husbandry: the cultural dimension, which addresses the issue of customs, routines, rules, and beliefs related to pig husbandry; the social dimension, which asks what the role of pig farming is in the life of local communities; and the economic dimension, which analyzes the impact of the transformation of rural lifestyle and economy on pig farming.

The most exciting thing about community attitudes towards pig farming is that while agriculture is disappearing as a primary or secondary occupation for

more and more households, the social practice of killing pigs for the satisfaction of the annual meat needs of families continues to play a significant role in the life of the local community.

KEYWORDS: pig farming, economical practices, lifestyle, domestication, modernization.

A KÖTET SZERZŐI

BABUCS ZOLTÁN, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

BAKAY KORNÉL, régész, tanár, ny. múzeumigazgató.

BÓDI ZOLTÁN GÁBOR, a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa.

BORVENDÉG ZSUZSANNA, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

EÖRY VILMA, a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyugalmazott főmunkatársa, az Eszterházy Károly Egyetem nyugalmazott tanszékvezető főiskolai tanára.

FEHÉR BENCE, a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója, a Klasszika-filológiai Kutatóközpont igazgatója, az *Ephemeris Hungarologica* c. folyóirat főszerkesztője.

GALLINA ZSOLT, régész, a Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

GRÓF PÉTER, a Magyarságkutató Intézet László Gyula Kutatóközpont és Archívumának ügyvivő-szakértője, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Mátyás Király Múzeum (Visegrád) régész-főmuzeológusa.

GULYÁS GYÖNGYI, régész, az Ásatárs Kft. ügyvezető tulajdonostársa.

GULYÁS LÁSZLÓ, a Magyarorsággkutató Intézet tudományos tanácsadója, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára, a Közép-Európai Közlemények alapító főszerkesztője.

HORVÁTH CIPRIÁN, a Magyarorsággkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

HORVÁTH-LUGOSSY GÁBOR, a Magyarorsággkutató Intézet főigazgatója.

ILLIK PÉTER, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, középiskolai tanár.

JENEY JÁNOS, a Magyarorsággkutató Intézet Népszéggföldrajzi és Geoinformatikai Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

KÁSA CSABA, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

KÁSLER MIKLÓS, az emberi erőforrások minisztere, onkológus, egyetemi tanár.

KNIPL ISTVÁN, a Kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum régész munkatársa.

KOVÁCS ATTILA, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

KOVÁCS PÉTER, a Magyarorsággkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Karának egyetemi tanára.

MAKOLDI MIKLÓS, régész, a Magyarorsággkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának igazgatója.

NAGY-LUTTENBERGER ISTVÁN, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa.

NAGY PÉTER, a Praxis Genomics LLC (USA) igazgatója, orvos genetikus.

NEPARÁCZKI ENDRE, a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának igazgatója, tudományos munkatársa, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Genetikai Tanszékének oktatója.

NÉMETH DÁNIEL, a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

POMOZI PÉTER, a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának igazgatója, tudományos főmunkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi docense.

RAFFAI JUDIT, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának egyetemi tanára.

RAFFAY ANDREA, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

SZÖNYI VIVIEN, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos segédmunkatársa.

TÁNCZOS VILMOS, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos tanácsadója, a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének egyetemi tanára.

TEISZLER ÉVA, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ, a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa.

VAJDA ANDRÁS, a Magyarságkutató Intézet Néprajzi és Népzenei Kutatóközpontjának megbízott tudományos munkatársa, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszéknek egyetemi adjunktusa.

**MUNKATÁRSAINK
2020. ÉVI PUBLIKÁCIÓI**

Babucs Zoltán: *Hazatért Nagyvárad! (1940. szeptember 6.)* Heraldika Kiadó, Budapest, 2020. 175 p. (ISBN 978-615-5592-16-4)

A XX. századi viharos magyar történelem egyik legszebb fejezete az országgyarapítások kora. 1938 és 1941 között tért vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá a Felvidék déli része, Kárpátalja, Észak-Erdély és a Székelyföld, Muravidék, Muraköz, Bácska és a Baranya-háromszög – javarészt vér nélkül. A Trianonban halálra ítélt Magyar Királyság bizonyította élni akarását, s az euforikus napok a teljes magyar társadalmat vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó mögé állította. Családi kötődés révén a szerzőnek a kézdivásárhelyi és kézdiszéki „kicsi magyar világról”, majd Csíkszereda és Kézdivásárhely 1940-es hazatéréséről jelentek meg könyvei a Székelyföldön. Az első bécsi döntés nyolcvanadik évfordulóján a felvidéki bevonulásról szóló képeskönyvét jelentette meg a baróti Tortoma Kiadó, s a nagy sikerre való tekintettel 2019-ben jelent meg e kötet második kiadása, amely a kárpátaljai eseményekkel kibővülve vastkos képes albumként került a könyvesboltokba a Heraldika Kiadó jóvoltából. Mivel az erdélyi bevonulásról 2010-ben, majd 2015-ben megjelent Illésfalvi Péter és Szabó Péter impozáns albuma, ebből adódóan az erdélyi bevonulás átfogó ismertetése helyett egy 1940-ben hazatért város történelmi napjait teszi a szerző vizsgálat tárgyává. Így esett a választás Szent László király városára, Nagyváradra, amely igencsak megsínylette az első román impériumot. „Oradea meghalt. A halál oka: a jog és igazság hajnalának pirkadása. A második bécsi döntés ezt az elnevezést letörölte Európa térképéről. Az idő, az emlékezés végtelen és szenvedésvirágoktól ékes mezején, fejfát állított a város román neve fölé és korombetűkkel rákarmolta: élt 21 évet... A magyarság mindörökre szeretné kitörölni emlékezetéből a megalázottságnak, szolgasorsnak és bilincséletnek letűnt szomorú napjait. Nagyvárad 1940. szeptember 6-án hosszú tetszhalálból feltámadt, új életre kelt. Az a ragyogó, napsugárözönben tündöklő lázasan szép nap, amelyen honvédcsapataival együtt Nagyvárad köveire először lépett a Legfelsőbb Hadúr, biztató, reményt adó útmutatás maradt arra, hogy a magyarság el kell érkezzék az annyi szenvedéssel kiérdemelt jobb jövő ígéretföldjére is.” – jegyezte fel Árvay Árpád, a nagyváradai események tevékeny szereplője. Sajnálatos, hogy társadalmunknak vajmi kevés reális képe van az országgyarapítások koráról, s mindazok, akik honvédként vagy felszabadított magyarként átélték ezt az időszakot,

egyre kevesebben vannak köztünk. A második világháború utáni kommunista éra tovább torzította az 1945 előtti Magyarország történetét, az okokat, célokat, eseményeket és tetteket erősen elferdítve, féligazságok közlésével, ami sajátos módon kihat jelenlegi történetírásunkra, továbbá az anyaországi és elszakított területek magyarsága közötti kapcsolatra. A magyar összefogás újabb bizonyítékeként megjelent kötet a 2010 óta tartó határok fölött átívelő szellemi nemzetegyesítést kívánja szolgálni, szem előtt tartva Szabó Dezső gondolatát, amely szerint „minden magyar felelős minden magyarért”. A nagyváradi eseményeket bemutató, a klasszikus „sine ira et studio” elv alapján megírt tudományos-ismetterjesztő, nemzeti konzervatív szemléletű kötetben minden korosztály található érdekességeket, és tartalmából adódóan nem csak a nagyváradi és partiumi, hanem az erdélyi és anyaországi magyarság összetartozását és nemzettudatának erősítését kívánja szolgálni. 2020-ban nem csupán a trianoni békediktátum centenáriumára emlékeztünk, hanem az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés 80. évfordulójára, amikor az isteni gondviselés, a magyar politikai és katonai vezetés céltudatosságának eredményeként kéthatalmi döntés született Észak-Erdély és a Székelyföld hazatéréséről, amivel a trianoni igazságtalanság egy része nyert jóvátételt. Az erdélyi bevonulás – „csókhadjárat” – időszakában a hivatalos felvételek mellett a tisztek és tartalékos tisztjelöltek jóvoltából már tömegével készültek fényképek, így ezek képezik a kötet alapját, tekintettel arra, hogy a mai olvasóközönség előnyben részesíti a fényképes könyveket. A fényképek, korabeli emlékbélyegzőkkel ellátott képeslapok, plakátok mellett – amelyek a szerző és magánszemélyek gyűjteményeiből származnak – a Magyar Távirati Iroda napi jelentései mellett korabeli napló- és visszaemlékezés részletek idézik fel Nagyvárad hazatérésének időszakát.

KULCSSZAVAK: békés területi revízió, második bécsi döntés, Szent László városa, erdélyi bevonulás, „csókhadjárat”

Babucs Zoltán: *Az igaz ügy: 1848–1849.* Heraldika Kiadó, Budapest, 2020. 160 p. (ISBN 978-615-5592-15-7)

A tizennégy hónapig tartó önvédelmi, majd függetlenségi háború múltunk egyik legszebb fejezete, honvédségünket csak két európai nagyhatalom volt képes térdre kényszeríteni, de a győztesek egy dolgot nem tudtak semmissé

tenni: a polgári magyar nemzet e nemes küzdelemben született meg. Ennek emlékezetére jelent meg a kötet anyagát képező huszonnégy történelmi cikkből álló sorozat az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 170. évfordulójára a Magyar Hírlap hasábjain, havi bontásban oly módon, hogy a rövid, politikai eseménytörténet mellett a hadtörténeti vonatkozások kaptak hangsúlyt. A márciusi ifjak egyike, Vajda János így vélekedett a császári és a honvédseregről: „Az a hadsereg, mely ellen a 48-i magyar honvédség harcolt, többnyire szolgált, régi – korosabb – katonákból állván, már e részben is előnyben volt. De ez előny még kétszerezve is volt a gyakorlat által. Mert a járképességet is a hosszú gyakorlat fokozza jelentősen. Az újonc katona, kinek még inai meg nem vastagodtak, sokkal hamarabb elfárad, s mondhatni, hogy folytonos gyakorlat által e járképességet ötszörös, hatszoros fokra lehet emelni. Közönséges ember mérföldnyi járás után – hozzávéve 40 f[on]t-nyi terhet – elfárad. Háborúban a katona ennyi teherrel több napon át megtesz 5–6–7 mérföldet. Eleinte elfárad, kidől, s azt hiszi, nem bír tovább menni. De fölpuskatusolják, egyet iszik a pálinkásbutykosból, és utóbb úgy érzi, mintha valahol kipihente volna magát; semmi fáradtságot nem érez, oly könnyen halad, mintha nem is saját lábain, hanem valami idegen gépeken járna. Egy idő múlva azonban megint erőt vesz rajta az erőtlenség, összeroskad, és már most igazán azt hiszi, hogy egy lépést sem bír tenni. De főbelövessel fenyegetik, és különben, ha ottmarad, az ellenség lövi föbe. Megint iszik egyet s tovább vánszorog. Utóbb még egyszer belejön az előbbi könnyű érzetbe, midőn lábait, melyek mázsás tehernek tetszenek, most megint alig érzi, mintha valami idegen erő mozgatná azokat. Ilyen gyakorlatok csak a katonai életben fordulnak elő és ennél fogva a rendes osztrák sereg 25–35 éves veteránjai a kor és gyakorlottság előnyével bírtak a 19 éves gyerkőc honvédség fölött. És mégis, e gyerkőcsereg, még a növésben levő gyöngye ináival, e fegyelmezett, gyakorlott sereget járképességben túlhaladta. Számtalanszor tett oly nagy meneteket, melyeket az ellenfél vezérei lehetetlennek tartottak és annál fogva általuk meglepettek. Márpedig ez egy előny, a nagyobb járképesség, magában elegendő, hogy ügyes vezér kezében a győzelmet biztosítsa – föltéve természetesen, hogy a fegyver minőségében valami lényeges nagy különbség ne létezzék. De nagy befolyású a sereg hangulata is. Azt mondják, hogy a lelkes népek hamarabb elcsüggednek, elhidegülnek, s a tartós vereségek jobban de-

moralizálják, mint a nyugodtabb, higgadt természetűeket. Meg van írva, hogy az osztrák sereg legtöbb verést bír el. És ez nem oly csekély érdem, mint hamarjában gondolnánk. Legkevésb verést bír el a magyar. De éppen azért, mert neki vagy győzni kell, vagy kiront és meghal, rendkívüli műveletekre alkalmasabb, mint az úgynevezett szívós sereg.” A könyvet a Heraldika Kiadó jelentette meg, amely korosztálytól függetlenül mindenkihez szól – legyen iskoláskorú gyermek, gimnazista, vagy katonai hagyományőrző, érdeklődő felnőtt, esetleg lélekben fiatal –, aki nemzetben gondolkodik, akiben magyar szív dobog a csonka határokon belül és az elszakított országrészekben, s aki magáénak vallja Görgei Artúr honvédtábornok gondolatait: „Mit Istennek megfejthetetlen végzése reánk fog mérni, túrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudat azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet.”

KULCSSZAVAK: császári-királyi hadsereg, honvédsereg, önvédelmi háború, tavaszi hadjárat, cári intervenció

Babucs Zoltán: Honvédségünk legszebb fegyverténye: a tordai csata. In Szondi György – Toót Holló Tamás (szerk.): *Mi magunk. Magyar identitás, magyar tradíció.* Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest, 2020. 247–261. (ISBN 978-615-6180-06-3) <http://www.naputonline.hu/2020/04/21/babucs-zoltan-honvedsegunk-legszebb-fegyvertenye-a-tordai-csata/>

1944. augusztus 23-án Románia cserbenhagyta korábbi szövetségeseit, és beengedte területére a Vörös Hadsereg csapatait. Ezzel új fejezet nyílt a második világháború történetében és három nappal később a Magyar Királyság keleti határait is elérte a „gépesített tatárjárás”. A csapdába esett német 6. és 8. tábori hadseregek részei igyekeztek mielőbb Észak-Erdélybe érni, miközben a válsághelyzetre hadvezetésünk is reagált. A vitéz primor dálnoki Veress Lajos vezérezredes parancsnoksága alatti erdélyi magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1944. szeptember 5-én indította meg azon támadását, amelynek célja volt a szovjetek beérkezése előtt elérni és elreteszlni a dél-erdélyi hágókat. Ám túl későn. A harcok gyújtópontja Torda város lett, a honvédek itteni helytállásáról vitéz primor dálnoki Veress Lajos vezérezredes így emlékezett: „A magyar 2. erdélyi hadseregnek, miután a kései felvonulása és elindulása, valamint az útviszonyok következtében az oroszoknak a Kárpátok déli szorosain való át-

kelését megakadályozni nem tudta, az volt a feladata, hogy megakadályozza, de legalábbis késleltesse az oroszokat abban, hogy a legrövidebb és legveszedelmesebb irányban, Kolozsváron át jusson a Keleti-Kárpátokat védő német-magyar és az Északi-Kárpátokat védő 1. magyar hadsereg hátába és ezáltal mind keleti mind északi arcvonal visszavételét kikényszerítve a Tiszától keletre fekvő területet birtokába vegye. Ezt a feladatot a 2. hadsereg német segítséggel ugyan, de maradéktalanul megoldotta. A harcok súlyvonalán előnyomulás alatt a 2. páncélososztály haladt. Védelemben a harcok terhét a 25. gyaloghadosztály és 2. páncélososztály együtt viselték, ami nem azt jelenti, hogy a 7. és 9. pót hadosztályok, valamint az 1., 2. pót hegyi dandárok ne vették volna ki az áldozatból – gyöngébb fegyverzetük mértékében – részüket. Teljes négy hétig vonta magára és verte vissza a naponként megismétlődő támadásait az orosz 6. páncélos- és 27. hadseregnek, valamint a román hadosztályoknak [...] A tordai csata arcvonala volt a II. világháború utolsó szakaszában az az egyetlen védelmi vonal, mely állásait hosszabb ideig tartotta meg és szerzett időt arra, hogy mind a magyar, mind a német hadvezetőség erőit gyűjthessen megfelelő helyeken az orosz előnyomulás lelassítására [...] A hadsereg zöme Észak-Erdély szülőtteiből állt, kik szűkebb hazájukat védték és ez megadta a szükséges testi és lelki erőt arra, hogy elviseljék a fáradságokat és a nagy veszteséget is. Nem a »szövetéségi hűség«, nem az orosz, vagy kommunista ellenes beállítottság volt a harcok és szellem életetője és mozgatója, hanem a 25 éves román megszállás kellemetlen emléke, melyet minden áron el akart minden egyes ember kerülni. A magyar gyalogság teljesítménye ezekben a harcokban egyedülálló volt és az is bebizonyosodott, hogy egyetlen nemzet sem támasztott olyan nagy követelményeket csapataival szemben, mint amelyet a magyar és a német hadvezetés a gyengén felszerelt magyar hadseregtől követelt [...] Ezen okok következtében vált a tordai csata a második világháborúban, honvédségünk legszebb fegyvertényévé.” Vitéz gertyenyesi Hollósy-Kuthy László altábornagy, a nagyváradi 25. gyaloghadosztály parancsnoka 1944. október 5-én keltezett napiparancsában így sommázta a hadosztály Torda környéki önfeláldozó harcait: „[...] a jelenlegi és csak átmeneti gyengeség, valamint a magunk erejére való utaltság más – nemzeti érdekű és nagy horderejű – események alapkövetelménye [...] A hadosztály minden becsületes tagja szeptember 8. óta történelmet ír. Minden nap,

amit Erdély védelmében a hadosztály harcolt a múltat felülmúló és a jövőben is csak nehezen túlszárnyalható dicsőség-sorozat. Isten és a Haza büszke ránk! A hálát a sors biztos nem fogja tőlünk megtagadni, ha kötelességünket továbbra is csorbíthatatlanul teljesítjük.” A honvédek véres vesztesége – vagyis a hősi halottak, sebesültek, hadifogságba esettek és eltűntek – mintegy tízezer fő volt, közülük 2500-an haltak hősi halált. Magasak voltak a tisztí veszteségek is, hiszen a tordai harcokban 88 hivatásos és tartalékos tiszt, tartalékos tisztjelölt adta életét a hazáért. A 2. Ukrán Front (parancsnoka: Rodion Jakovlevics Malinovszkij marsall) alárendeltségébe tartozó szovjet 7. gárda-, a 6. gárda-harckocsi-, a 27. és 40. összefegyvernemi hadseregek, illetve a román 4. hadsereg veszteségeiről nem állnak rendelkezésre adatok, de vélelmezhető, hogy a védőknél jóval nagyobb áldozatok árán sikerült felszámolniuk a tordai hídfőt.

KULCSSZAVAK: román kiugrás, „gépesített tatárjárás”, erdélyi 2. hadsereg, tordai hídfő, nagyváradi 25. gyaloghadosztály

Babucs Zoltán: Honvédség és területi revízió 1938–1940. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 37–61. (ISSN 2677-0261) https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_3.pdf

1938 nem csak Európa, hanem a Magyar Királyság és a Magyar Királyi Honvédség életében is mérőföldkő volt. Március 5-én Darányi Kálmán miniszterelnök hirdette meg a honvédség minőségi és mennyiségi fejlesztését szolgáló győri programot. A trianoni béke katonai korlátozásai akkor szűntek meg, amikor a kisantant államok az augusztus 29-i blei egyezményben elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A fegyverkező Németország anektálta a Saar-vidéket, 1938 tavaszán pedig az Anschluss révén Ausztria a Reich részévé vált, majd a müncheni egyezmény alapján a csehszlovákoktól megszerezte a Szudéta-vidéket. Csehszlovákiának tárgyalás útján kellett rendeznie területi vitáit Magyarországgal és Lengyelországgal, s amennyiben ezek eredménytelenek maradnak, úgy nemzetközi döntőbíróság fogja rendezni azokat. Kevésbé ismert, hogy az augusztus 22-i kielői flottaparádé után Adolf Hitler felvetette Csehszlovákia elleni német támadás lehetőségét, amihez magyar segít-

séget kért, de azt Horthy Miklós kormányzó a honvédség felkészületlenségére és a támadás felelősségére való tekintettel elutasította. A németek innentől kezdve bizalmatlanul tekintettek a magyarokra. A komáromi csehszlovák–magyar határtárgyalások (október 8–13.) alatt október 11-én Ipolyság és Sátoraljaújhely-Gyártelep visszatért Magyarországhoz, de a tárgyalások megfeneklettek, a csehszlovákok mellett a honvédség is mozgósított. Magyarország október 20-án nemzetközi döntőbíráskodást kért, amelyet 26-án Csehszlovákia is elfogadott. Mivel Nagy-Britannia és Franciaország kijelentette, hogy a térség nem érdeklí és lemondott jogairól, a határterületi vitát Németország és Olaszország rendezte. A bécsi Belvedere palotában november 2-án kihirdetett első bécsi döntés az olaszok jóindulatát tükrözte, Magyarországhoz került a Felvidék és Kárpátalja déli része, 11.927 km² terület és 1.058.000 lakos, akiknek 86,5 százaléka volt magyar. A határkiigazítások révén a hazatért felvidéki területek nagysága 1939 márciusának végéig tovább nőtt, így 12.012 km² tért vissza a magyar Szent Korona fennhatósága alá. A felvidéki bevonulás 1919 óta a honvédség első jelentős hadmozdulattal együtt járó tevékenysége volt, amelyet a magyar csapatok november 5–10. között hajtottak végre. 1939. március közepén a csehszlovák állam szétesésekor a honvédség kijelölt csapatai március 14-én megkezdték önálló vállalkozásukat Kárpátalja elfoglalására, március 18-ára elérték az ezeréves határt. A természetes határ kialakítása érdekében a honvédség Tisza völgyében lévő részeit Kárpátalja nyugati határára zárkóztatták fel, március 23-án behatoltak a szlovák állam területére, átlépve a korábbi szlovák–ruszin belhatárt. Berlin tiltakozott, ezért a magyar katonai vezetés leállította a hadműveleteket, de a háború a levegőben tovább folytatódott, amelyet március 26-án szüntettek be. Szlovákia március 31-én elismerte az első bécsi döntést és Kárpátalja visszacsatolását. Ekkor 12.171 km² és 670.000 fő tért vissza a Magyar Királysághoz. Kárpátalja lakosainak csak 12,7 százaléka volt magyar, döntő többségét a ruszin etnikum jelentette. A Wehrmacht 1940-es nyugat-európai villámháborúja idején a részleges mozgósítások történtek Romániában is, és Magyarország hasonló lépésre szánta el magát. A románok a németek felé közeledtek, így Erdély visszaszerzésének lehetősége bizonytalan időre kitolódott. Június 26-án a Szovjetunió felszólította Romániát a besszarábiai és a bukovinai területek „visszaadására”. A magyar kormány úgy döntött, hogy szintén területi igényekkel lép

fel a románokkal szemben. A szovjetek június 28-án beléptek Románia területére, a románok bizonytalan helyzet miatt elrendelték az általános mozgósítást, a magyar kormány reagálása sem maradt el és megtörtént a honvédség teljes mozgósítása. Három magyar hadsereg 550 ezer fővel július közepére vonult fel a Tiszántúlon és Kárpátalján. A seregtettek elhelyezkedését és alárendeltségét a Románia elleni hadművelet terve határozta meg. Miután a tengelyhatalmak nyomására augusztus 16–24. között Turnu Severinben megtartott román–magyar tárgyalások eredménytelenül zárultak, a magyar csapatok támadását augusztus 28-ára tűzték ki. Erre nem került sor, mert a románok kérték a német és olasz döntőbíráskodást. Az augusztus 30-i második bécsi döntés Németország és az ipari körzeteit megtartható Románia, nem pedig Magyarország érdekeit szolgálta. A Magyar Királysághoz a partiumi, az észak-erdélyi területek és a Székelyföld tért vissza: 43.492 km² terület, 1.344.000 magyar, 1.069.000 román és 47.000 német nemzetiségű lakossal. A honvédség diadalittas erdélyi bevonulására szeptember 5. és 13. között került sor. Az 1941. áprilisi délvidéki hadműveletekkel fejeződött be az országgyarapítás időszaka, amelyért súlyos árat fizetett Magyarország: a németek oldalán be kellett lépnie a II. Világháborúba. **KULCSSZAVAK:** magyar hadseregfejlesztés, revízió, müncheni egyezmény, első és második bécsi döntés, területi visszacsatolások

Babucs Zoltán: A Legfelsőbb Hadúr és országgyarapító honvédei. In: Szidiropulosz Archimédesz (szerk.): *Trianoni Szemle emlékkönyv 2020*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 279–290. (ISBN 978-963-414-720-6)

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának utolsó parancsnoka, nagybányai Horthy Miklós altengernagy a legválságosabb időszakban került a nemzeti haderő élére Szegeden, amely „a vörös terror leküzdésére, valamint a törvényes rend és biztonság helyreállítása céljából” alakult. A Magyar Nemzeti Hadsereg fővezéréként ő rendelkezett az ország fegyveres hadereje felett, s nem csak az antant – különösen a britek –, hanem a hazai közvélemény is őbenne látta azon személyt, aki képes lesz „acélszéprővel” rendet tenni a forradalmi tébolyba taszított, javarészt idegen hadseregek által megszállt országban. Csapataival a felszabadított Dunántúlról 1919. november 16-án vonult be Budapestre és „tetemre hívta” a magyar fővárost. Nemcsak az ország, de a hadsereg törté-

netében is új fejezet kezdődött. Horthyt 1920. március 1-jén választották meg Magyarország kormányzójává. Tisztsége jogi háttérét az 1920. évi I. – később többször módosított – törvénycikk adta, amelynek értelmében ő volt a legfelsőbb hadúr, akit „a királyhoz hasonlóan megilleti a honvédség vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozó hatalom”. Továbbá a fegyveres erőkhöz tartozó valamennyi döntés az ő hatáskörét képezte (mint például a hadrendek, a szabályzatok jóváhagyása vagy a személyi ügyek tekintetében a kinevezések, a nyugdíjazások, a reaktiválások, az előléptetések és a kitüntetések) – de a hadüzenetnek és békekötéshez törvényhozási hozzájárulásra volt szüksége. Hadserege egy hónappal később vette fel a magyar királyi előtagot, majd 1922. január 4-én a Magyar Királyi Honvédség elnevezést. A trianoni békediktátum sorscsapásként érintette a magyar fegyveres erőket jelentett a magyar hadügyet is. Úgy a katonai határozványokat úgy állapították meg, hogy a németekhez hasonlóan a magyarok is képtelenek legyenek támadó háború megvívására, miközben a szomszédos államok (kisantant) intenzív hadseregfejlesztésbe kezdtek, és külön-külön is nagyobb hadipotenciálra tettek szert, mint a Magyar Királyság. Kormányzóhűségéből vizsgáltak jelesre a magyar csapatok, amikor 1921 folyamán IV. Károly két ízben sikertelenül kísérelt meg visszatérni Magyarországra. Ezen próbálkozásai súlyos következménnyel jártak: a Habsburg-restauráció és a magyar fegyveres revízió megakadályozására jött létre Csehszlovákia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia szövetsége, a kisantant. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül egyedül a Magyar Királyság volt az egyetlen, amelynek hadserege igyekezett tovább ápolni az 1918 előtti világ patinás katonai hagyományait és ünnepeit (szemben a szomszédos országokkal, ahol tűzzel-vassal igyekeztek kiirtani a régi tradíciókat). Ezen ünnepélyek sorába tartozott a Legfelsőbb Hadúr születés- és névnapja, amely tisztséget 1918 előtt a mindenkori uralkodó töltötte be, majd e méltóságot a kormányzó viselte tovább, aki rendkívül tisztelte I. Ferenc Józsefet, s mivel országa államformája alkotmányos királyság volt, ebből adódóan és hagyománytiszteletből vette át a legfelsőbb hadúri tisztséget. Amikor 1930-ban a kormányzóválasztás tizedik évfordulóján a Magyar Királyi Honvédség alakulatai történelmi személyekről neveztettek el és ezredtulajdonosokat is kaptak, akkor a szegedi „Hunyadi János” 9. honvéd gyalogezred esetében Horthy Miklós kapta e méltóságot. A

kormányzó országglása alatt csak egyetlen alkalommal fordult elő, hogy a hagyományos augusztus 20-ai tisztavatás mellett június 18-án és december 6-án is avattak akadémikusokat hadnaggyá. Ez 1942-ben történt, amikor a háborús idők következtében a hivatásos tisztikar fokozott gyarapítása vált szükségessé (egy évvel később már csak Kassán volt rendkívüli hadnagyavatás december 6-án). A tanulmány további részében a rejtett, majd nyílt hadseregfejlesztés, és az országgyarapítási időszak (1938–1941) katonai eseményeit ismerteti.

KULCSSZAVAK: Nemzeti Hadsereg, békediktátum, Magyar Királyi Honvédség, Legfelsőbb Hadúr, hadseregfejlesztés, országgyarapítás

Bódi Zoltán: Digitális identitás – nyelvi identitás – digitális kommunikációs környezet. *Információs Társadalom*. XX. (2020) 3. sz. 7–26. (ISSN: 1587-8694) <https://infvars.infonia.hu/article.php?doi=infvars.XX.2020.3.1>

Az identitás rétegei közül ezúttal a digitális identitás fogalmát tanulmányozom. A digitális identitást általában a neten regisztrált vagy ott használatos személyes adatokkal, illetve azok védelmével azonosítják. Céлом, hogy felmutassam: a digitális identitásnak része az internetes környezet nyelvhasználata is, és ez természetesen kapcsolatban van a személyes és nyelvi identitásunkkal is.

A tanulmányban bemutatom, hogy a digitális térben zajló kommunikáció, az információtechnológia nyelvi környezete, nyelvhasználata miként hat a digitális identitásunkra. Részletezem az információs társadalom kommunikációs környezetét, és elhelyezem benne felhasználót, a mindenkori szereplőt.

Bemutatom a digitális identitásról szóló leglényegesebb elméleteket, modelleket, és főként Susan Greenfield 21. századi identitásról szóló elmélete alapján végigvezetem, hogy a nyelv, az anyanyelv, a többnyelvű környezet, milyen szerepet játszik az identitásunkban.

A nagy generációtól egészen a z generációig áttekintem a ma élő generációk digitális, hálózati környezethez való viszonyát. A gyermekek információs hálózatokhoz való viszonyát sokat tárgyalják, ám én ráirányítom a figyelmet arra is, hogy az idősebb generációk is sajátos viszonyt alakítanak ki a digitális hálózatok kommunikációjához.

Áttekintem az anyanyelv és a digitális identitás viszonyát, és részletesen elemzem a digitális identitás további összetevőit is. Megállapítom, hogy identi-

tásunk része a digitális, internetes környezetben alkalmazott nyelvhasználat is. Ennek néhány meghatározó eleme: a többnyelvűség, az interaktivitás, a multimedialitás, a technológiai környezet, az önreklámozás és önkifejezés, a közösségi média és az ott előforduló visszaélések, az online videojátékok nyelvi környezete.

A tanulmány lényeges kijelentése, hogy az anyanyelv ugyan része a digitális identitásunknak, ám a digitális hálózati környezet többnyelvű, hálózati interakcióra épülő felületein nem határozza meg annyira a személyes identitásunkat, mint a térbeli valóságban.

A digitális identitás összes lényeges tényezőjének, a digitális hálózati környezetnek és az információs társadalom tényezőinek áttekintése után felvázolom a digitális identitás kialakításához szükséges stratégiai lépéseket.

KULCSSZAVAK: identitás, információs társadalom, nyelvhasználat, többnyelvűség, nyelvstratégia

Borvendég Zsuzsanna: A nyugatos hadifoglyok sorsa a kommunizmusban.
In: Köő Artúr (szerk.): *Ecsettel a nyugati hadifogságban. A Magyarorsággutató Intézet Kiadványai 22.* Magyarorsággutató Intézet, Budapest, 2020. 121–138. (ISBN 978-615-6117-19-9; ISSN 2677-0261) https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_fogsagnaplo.pdf

Kiss Sándor rajztanár tartalékos hadnagyként esett amerikai hadifogságba 1945 tavaszán. Megpróbáltatásairól naplót vezetett, amely a Magyarorsággutató Intézet gondozásában jelent meg. A kötet lezárásaként közölt tanulmány felidézi a nyugati hadifogságból visszatért magyarok sorsát a kommunizmus évtizedeiben.

A világháborús sokk, a német majd a szovjet megszállás kimerítette Magyarországot lelki és anyagi tartalékait. Az újjáépítéshez munkaképes férfiakra volt szükség, de az életben maradt katonák és civilek jelentős része hadifogságban szenvedett. 1945 nyarára elsődleges kérdéssé vált tehát a hadifoglyok hazahozatala, ez azonban csak a nyugati szövetségesek viszonylatában tűnt kivitelezhetőnek, a szovjetekkel folytatott egyeztetések csak látszateredményekhez vezettek. A kommunisták igyekeztek ezt a tematikát kisajátítva politikai tőkét kovácsolni a hadifoglyok helyzetének megoldásából, de többszörösen is

érzékeny területre tévedtek: a szovjetekkel szemben csak óvatosan mertek fellépni, nyugati viszonylatban pedig jó eséllyel olyan emberek hazaszállításához segédkezhettek, akik antikommunista beállítottságuk miatt a közelgő választásokon a polgári pártokra voksoltak volna. A „nyugatosok” politikai alapon való szűrését mihamarabb meg kellett oldaniuk. A frissen létrehozott politikai rendőrség és az amerikai titkosszolgálat együttműködésével kezdődött meg a háborús bűnösök felkutatása a hadifoglyok között, amelynek során a kommunisták potenciális politikai ellenfeleit is igyekeztek kiemelni a hazatérők tömegéből. Kommunista irányítás alatt álló intézményt hoztak létre a hadifoglyszállítmányok fogadására és a visszatérők ideológiai szűrésére, amelyet zárt táborokban az államvédelem tisztjei végeztek el. Sokukra népbírói ítélet vagy internálás várt, de a leigazoltak sem élvezhették a teljes szabadságot. Többnyire rendőri felügyelet alá helyezték őket, folyamatosan ki voltak szolgáltatva a hatóságok zaklatásának, és soha nem válhattak a „szocialista társadalom” teljes jogú tagjává. A politika szemében a nyugatos bélyeg egyenlő volt a megbízhatatlansággal, nem vállalhattak munkát tehetségüknek és végzettségüknek megfelelő munkakörben, megfigyelték őket és gyakran még gyermekeik előmenetelét is ellehetetlenítették.

KULCSSZAVAK: kommunizmus, hadifogság, politikai rendőrség, Péter Gábor, államvédelem, internálás, népbírói ítélet, rendőri felügyelet, háborús bűnösök, második világháború

Borvendég Zsuzsanna: Háború a természet ellen – Liszenko után szabadon. Kommentár, 16. (2020) 1. sz. 77–82. (ISSN 1787-9674) <http://www.kommentar.info.hu/uploads/2020/1/1589566937.pdf>

Szovjet-Oroszországban a bolsevik párt azonnali és megsemmisítő támadást indított a hagyományos paraszti társadalom ellen, amely elkerülhetlenül vezetett az 1921–22-es éhínséghez. Megoldásra volt szükség, de anélkül, hogy a valós problémákat megnevezték és orvosolták volna. Ezt nyújtotta az újszülött diktatúrának Trofim Gyenyiszovics Liszenko. Az általa hirdetett és később liszenkoizmusként emlegetett áltudományos tanok lényege abban állt, hogy – a modern genetika eredményeit tagadva – hirdette a növények környezeti hatásra megváltozott tulajdonságainak örökletességét. Az elmélet tökéletesen

illeszkedett a bolsevik ideológiába, amely el kívánta hitetni, hogy a természet törvényei nem befolyásolhatják a kommunizmus építésének terveit. A voluntarista szemléleten alapuló mezőgazdasági „újítások” a második világháború utáni gazdasági válságban újult erőre kaptak, kiegészülve számos – addigra elavultnak mondható – agrotechnikai elképzeléssel. 1948-ban Sztálin meghirdette a természetátalakítás nagy tervét, amely örült ámokfutást eredményezett a mezőgazdaságban, de ezúttal nemcsak a Szovjetuniót érintette, hanem a szatellitállamok is kénytelenek voltak átvenni a haladónak minősített megoldásokat. A baloldali gondolkodásban a természet leigázásának vágya túlélte a Szovjetunió bukását, és napjainkban újult erővel hirdetik saját áltudományos nézeteiket, amelyek szerint nem a kromoszómák határozzák meg az ember nemét, hanem az akarat. A tanulmány felidézi az ötvenes évek életképtelen elképzeléseit, amelyekre leginkább már csak a *Tanú* című film groteszk jelenetéből, a magyar narancs történetének felelevenítéséből ismerünk, pedig fontos tanulságul szolgálhat számunkra a történelemnek ez az apró szelete is. Jelenleg nem a mezőgazdaság van veszélyben – bár a génmódosított növények térhódítását erőltető lobbitevékenységének következményeit ma még nem láthatjuk előre –, hanem a hagyományos társadalmi rend, ami évezredek óta a természet megváltoztathatatlan törvényeinek tiszteletben tartásán alapult. Abban a pillanatban, amikor az ember kitagadja világából az Istent, elveszti a gátat, amely határt szab a saját mindenhatóságába vetett önteltségnek és elhiszi, hogy átírhatja a természet törvényeit is.

KULCSSZAVAK: kommunizmus, természetátalakítás, bolsevizmus, sztálinizmus, gender ideológia, voluntarizmus, Rákosi-rendszer, magyar narancs

Borvendég Zsuzsanna: Hidegháborús hungarikum. A magyar külkereskedelem sajátosságai a CIA szemszögéből. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 61–81. (ISSN 2677-0261) https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_2.pdf

A második világháborút követően a lezáruló vasfüggöny mesterségesen, politikai ideológiák mentén osztotta két részre a világot. A gazdasági élet szereplői számára a merev elzárkózás életszerűtlen helyzetet teremtett, hiszen a

nemzetközi nagyvállalatok voltak a gazdaság mozgatórugói már akkor is, és a globalizált pénzügyi világban hátrányt jelentett a tőke áramlásának ilyen mértékű akadályoztatása. A pénz mozgásának további biztosításához szükséges volt a gazdasági kapcsolatok fenntartása, amelyhez kellett egy kiskaput nyitni a világrendeket elválasztó falon. Ezt a szerepet töltötte be Magyarország, ugyanis kialakított egy sajátos kereskedelmi gyakorlatot, ezzel megteremtve az összeköttetést a nyugati világ és a keleti blokk között.

A magyar külkereskedők már a negyvenes évek végétől törekedtek arra, hogy élénk árucere-forgalmat alakítsanak ki az akkor még háromhatalmi megszállás alatt lévő nyugatnémet területekkel. Ez a gazdasági kapcsolatrendszer lett az alapja annak a kereskedelmi hálózatnak, amely a közvetítő kereskedelmet előtérbe helyezve megnyitott egy gazdasági csatornát az egymással szembenálló világrendek között. A magyar külkereskedelmi vállalatok az ötvenes évektől kezdve egyre nagyobb arányban alkalmazták a reexportot, de nemcsak a Kelet–Nyugat közötti kereskedelmi kapcsolatok életben tartására, hanem gyakran kapcsolódtak be nyugati cégek egymás közötti üzletkötéseibe is közvetítőként. A reexport nagyarányú alkalmazása felkeltette az Amerikai Egyesült Államok hírszerzésének a figyelmét is, és az ötvenes évek második felétől kezdve több elemzést is készítettek arra vonatkozóan, hogy milyen szándék húzódhat meg a különleges árucere-ügyletek mögött. Az amerikai és a magyar titkosszolgálati anyagok összevetéséből kiderül, hogy a közvetítő kereskedelem kialakítása lett a gazdasági alapja egy pénzügyi érdekcsoport, a külkereskedelmi lobbifelemelkedésének Magyarországon a hatvanas évek végére. Ez az érdekcsoport jelentős mértékben befolyásolta Magyarország gazdaságpolitikáját, és a hetvenes évek elejére át is vette a kezdeményező szerepet. A reformközgazdászok által kidolgozott és 1968-ban útjára indított új gazdasági mechanizmus a külkereskedelmi lobbiféle érdekeinek a csorbításával járt, hiszen az iparvállalati autonómia a külkereskedelmi hálózatok privilégiumait csonkította volna. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a gazdasági reform megbuktatásában fontos szerepet játszott az említett érdekcsoport, amely 1972-re azt is elérte, hogy a blokkban egyedülálló módon lehetőséget kapott arra, hogy cégeket alapítson a kapitalista világban. 1972 után a magyar állami külkereskedelmi vállalatok hozzáálltak, hogy a nyugati országokban létrehozzák leányvállalataikat, amelyekbe gyakran bevontak

külföldi tőkét is. Ezek a cégek további vállalatok tulajdonosai lettek, vagyis a hetvenes évek elejétől megkezdődött egy offshore-jellegű céghálózat alapítása, amely utat nyitott a reexportálás felfuttatásához. Magyarország ezzel a sajátos szerepvállalással gyakorlatilag elérte, hogy a hidegháború teljes időszakában biztosította a tőkeáramlást a vasfüggönyön keresztül. Ezen kereskedelmi hálózat kiépülésének következménye volt, hogy az állami kereskedelmi vállalatok kiszervezték jövedelmező – főleg reexport – ügyleteiket a leányvállalatokhoz, és a profitot nyugati bankszámlákon helyezték el. A korrupciós gyakorlat komoly károkat okozott Magyarországnak, hiszen a folyamatos külkereskedelmi hiány volt az egyik okozója az eladósodásnak, de a magyar hatóság mégsem tett hatékony lépéseket az illegális tevékenység megakadályozására, hiszen ezen a hálózatokon keresztül biztosították a technológiai transzfert, az embargós szállításokat is.

KULCSSZAVAK: hidegháború, hírszerzés, titkosszolgálat, CIA, külkereskedelem, reexport, vegyesvállalat, vasfüggöny, külkereskedelmi lobbí

Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjátszmák. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után. Magyarországtudató Intézet Kiadványai 13. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2020. (ISBN 978-615-6117-11-3) https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_meses_kemjatszmak.pdf*

A hidegháborús kémjátszmák, titkosszolgálati akciók jelentősen befolyásolták közelmúltunk történetét, amelyek megismerésére a források fokozatos hozzáférhetővé válásának köszönhetően egyre nagyobb lehetőség nyílik. A kötet a magyar és az amerikai titkosszolgálatok iratainak összevetésével mutatja be, hogyan épült ki a második világháború lezárása után az a gazdasági kapcsolatrendszer, amely egészen a rendszerváltásig meghatározó szerepet játszott hazánk életében. A negyvenes évek végén kialakuló hálózat egykori náci tiszték és kommunista funkcionáriusok együttműködéséből jött létre, és egy sajátos külkereskedelmi gyakorlat meghonosításával alapjául szolgált egy korrupcióra épülő kapcsolatrendszer felépítéséhez. A történet egy ex-náci újságíró-üzletember magyarországi beutazásai, üzletkötései és kapcsolati körének feltérképezése mentén épül fel, akit a kémelhárítás szoros figyelés alatt tartott. A kötet első részében megismerkedhetünk azzal a meghökken-

tő tényel, hogy 1945 után a kommunista funkcionáriusok, akiknek többsége üldöztetést szenvedett el a háború alatt, miképpen veszik fel a gazdasági kapcsolatokat egykori üldöztetőikkel, vagyis élvonalbeli náci tisztekkel. Megismerhetjük a magyarországi kommunista hálózatok működését Svájcban, ahonnan a nemzetközi munkásmozgalom pénzelését is végezték, nem ritkán magyar pénzügyi forrásokból.

A kötet második felében olvashatunk annak a vadkapitalista gazdasági hálózatnak a születéséről, amely a hetvenes évekre átvette a kezdeményezést a pártállami hierarchiától, hozzájárult hazánk eladósításához, valamint a háttérből befolyásolta a rendszerváltás menetét is. A meghatározó pénzügyi-gazdasági szereplők között számos törésvonal húzódott, érzékelhető volt a nemzet érdekeit, illetve az internacionalizmus-globalizmus erőit képviselők közötti ellentét már ekkor is. Ezen ideológiák mentén már a hatvanas évektől jól nyomon követhető hazánk gazdaságtörténetében az a harc, amely mai napig meghatározza mindennapjainkat. Ezek az ellentétek húzódhattak az új gazdasági mechanizmus megbuktatása mögött is, amelynek kapcsán még a politikai gyilkosság gyanúja is felmerül. A könyv 1945-től igyekszik konkrét személyeken és eseményeken keresztül bemutatni, miképpen indult ennek a hálózatnak a térnyerése, miért volt érdekük az új gazdasági mechanizmus megbuktatása, és hogyan járultak hozzá a kádári konszolidáció megvalósításához. A könyv felhívja a figyelmet arra, hogy a kádári gulyáskommunizmus és a nyugati nyitás politikája mögött milyen nemzetközi játszmák és érdekek állhattak, ezzel új megvilágításba helyezi mindazt, amit a Kádár-rendszerrel tudunk.

KULCSSZAVAK: nácizmus, kommunizmus, hírszerzés, külkereskedelem, CIA, KGB, kémelhárítás, reexport, vasfüggöny, új gazdasági mechanizmus

Borvendég Zsuzsanna: *A hálózat pénze*. Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Balatonfőkajár, 2020. 189 p. (ISBN 978-615-5374-53-1)

Informális hálózatok, átláthatatlan kapcsolatrendszerek és ellenséges titkosszolgálatok küzdenek egymással vagy játszanak össze annak függvényében, hogy a tőke érdeke éppen mit követel. Az Egyesült Államokból érkező pénzekből kapitalista üzletemberek építik a Szovjetunió totális diktatúráját, és

üzemeltetik a vörös polip csápjait, amelyek azonnal rátelepszenek a kulturális élet és a gazdaság ütőerére. Nácik és tegnapi üldözöttjeik kötnek szövetséget azért, hogy a lezáruló vasfüggönyön keresztül biztosíthassák a vadkapitalista tőke áramlását. Háborús bűnösök múltját vonják jótékony homályba, hogy erkölcsi gát nélkül üzletelhessenek velük a hatalmukat antifasiszta jelszavakkal legitimáló kommunista erők. Svájci központból magyar kereskedők irányítják a nyugati baloldali mozgalmak fellazító tevékenységét, és kialakítják a hidegháború megosztottságához illeszkedő sajátos külkereskedelmi formákat, amelyek segítségével lerabolják a megszállás alatt sínylődő ország szerény gazdaságát. Levéltári forrásokból, az amerikai és a magyarországi hírszerzés fennmaradt dokumentumaiból bontakozik ki az a kém- és gengszterfilmekbe illő rejtett hálózati működés, amelyben a huszadik század két ordas diktatúrájának funkcionáriusai a nyugati hatalmakkal együttműködve építették ki a világtörténelem talán legsötétebb és legelvtelenebb érdekszövetségét. A kötet a *Mesés kémjátszák* címen megjelent tudományos könyv első felének kiegészített és átszerkesztett, ismeretterjesztő változata. Részletesen megtudhatjuk belőle, miképpen alakult ki a két világháború között az a szisztéma, amellyel a Szovjetunió felépítéséhez szükséges tőke beáramlott a kommunista birodalomban, hogyan hozta létre Sztálin azt a gazdasági hálózatot és pénzügyi rendszert, amelyet a második világháború alatt kötelező érvénnyel ültettek át a kelet-közép európai régióra is. Korábban a Komintern pénzügyeit irányító moszkovita funkcionáriusok voltak azok, akik a Vörös Hadsereggel megérkezve azonnal hozzáláttak ahhoz, hogy hazánkat a két világrend gazdasági-pénzügyi összekötőjévé tegyék. Ehhez kizárólagos felügyeletet kellett szerezniük a külkereskedelmi forgalom felett, amelyet 1946 végére sikerült is elérniük. Megismerhetjük a magyarországi hírszerzés svájci hálózatának működését, a pártvállalatok finanszírozásának módját. A könyv részletesen feltárja, hogyan jött létre és miképpen működött az a sajátos külkereskedelmi gyakorlat, a közvetítő kereskedelem, amelyben hazánk élen járt a korszakban. Megtudhatjuk, miért volt ez hasznos a kommunista hálózatoknak, és miért okozott különösen nagy károkat a nemzetnek.

KULCSSZAVAK: kommunizmus, hidegháború, vasfüggöny, külkereskedelem, nácizmus, titkosszolgálat, reexport, Komintern, CIA, KGB

Borvendég Zsuzsanna: *Az impexek kora.* Kárpátia Stúdió, Köröstárkány-Balatonfőkajár, 2020. 326 p. (Második, bővített kiadás) (ISBN 978-615-6374-47-0)

Egy láthatatlan birodalom komisszárjai gyakoroltak egyre nagyobb befolyást Magyarország gazdasági életére a hetvenes évek elejétől. A korabeli állami külkereskedelmi vállalatok, az úgynevezett „impexek” vezetői egy nyugati irányultságú pénzügyi hálózat kiszolgálóiként elérték, hogy a blokkban egyedülálló módon szabadon alapíthattak cégeket a kapitalista Nyugaton. A közvetítő kereskedelem felfuttatásával, és egy offshore jelleggel működő vállalati hálózat kiépítésével beindították pénzszivattyújukat, amely szisztematikusan lerabolta és eladósította hazánkat. A kádári titkosszolgálat – különösen a katonai hírszerzés – „alkotmányos költségek” és titkos jutalékok ellenőrizhetetlen rendszerén keresztül transzferálta a piszkos pénzeket fedett számlákra, és ebből finanszírozta többek között a COCOM-listás termékek beszerzését Moszkva számára. Kétfilmekbe illő jelenetekben elevenedik meg, hogyan játszották ki az éber amerikai ellenőröket a Videoton vagy az EMO munkatársai, miközben becsmépszték a legmodernebb technológiát a vasfüggöny keleti oldalára. Gazdasági visszaélések és pénzügyi csalások kísérték a hálózat tevékenységét, rátelepültek az energetikai szektorra is, és a korabeli „olajmaffia” segítségével dollárszázmilliókat sikkasztottak el az ország vagyonából. A rendszerváltoztatáshoz közeledve pedig egyre nagyobb figyelmet szenteltek a hozzájuk lojális új politikai elit kinevelésére. A könyv a 2017-ben a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által megjelentetett monográfia második, bővített kiadása. A kötet a Kádár-rendszer történetének átértékelését vonta maga után, hiszen az eladósodás történetének leírásakor, elbeszélésekor ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni az itt ismertetett összefüggéseket, a külkereskedelmi lobbó tevékenységét. Három év alatt a közélet és a történészi szakma is átvette a kötet üzenetét, és ma már egyre közismertebb a szocializmus éveiben folytatott gazdasági visszaélés-sorozat mögött meghúzódó hálózati működés. A könyv először mutatott rá az 1972 után gombamód szaporodó vegyesvállalatok és az általuk létrehozott offshore-jellegű cégek országrabló tevékenységére, rendszerszintű működésükre. Szintén újszerű megállapítása a könyvnek, hogy a hidegháború technológiai versenyében a magyarországi műszaki-tudományos hírszerzés milyen fontos szerepet játszott, éppen a nyugat-

ton működő céghálózatnak köszönhetően. Magyarország a nyolcvanas évekre a keleti blokk legnagyobb embargós beszerzője lett, ezzel a szovjet érdekszféra titkosszolgálati munkamegosztásában fontos helyet foglalt el. A COCOM-listás termékek beszerzése jelentős összegeket emésztett fel, vagyis a gazdasági viszszaélések során elsikkasztott pénzek egy része minden bizonnyal a szovjeteknek leszállított csúcstechnológias termékek megvásárlására ment el.

KULCSSZAVAK: hidegháború, reexport, titkosszolgálat, COCOM-lista, embargó, külkereskedelmi-lobbi, vegyesvállalat, műszaki-tudományos hírszerzés, Kádár-rendszer, offshore

Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye:1. kötet. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 12. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. (ISBN: 9786156117106)*

Magyarországon több olyan kötet látott már napvilágot, amely a magyar (székely) rovásírás szövegelemeinek gyűjteményét célozta meg, de eddig mind messze van a teljeskörűségtől. Ráadásul ahogy telik az idő, egyre több olyan írásos emléket ismerünk ugyanis, amely a magyarsággal rokon kultúrához tartozik, de úgy tudjuk, hogy nem magyar, végképp nem székely írás. Nyelvük és tartalmuk jórészt megfejtetlen, illetve négy-öt egymással vetélkedő megfejtésük is ismert a tudományos világban: az igazit, a helyeset pedig valószínűleg még nem ismerjük. A néphez, kultúrához tartozásukat ismerjük: az avar birodalomhoz köthetők, vagy pedig még régebbi keleti népekhez. E kötet tehát nem szorítkozik a bizonyítottan magyar/székely rovásírásra, hanem tágabb kitekintésben a *Kárpát-medencei rovásírások* teljes anyagát igyekszik feldolgozni, illetve egyelőre csak a munka egyik fele: a feliratos anyagot tartalmazza, illetve a korai időszakban a kéziratos anyagot is. Nem mellőzi a hamisított, illetve tévesen rovásírásnak gondolt és ekképp publikált feliratok bemutatását és értelmezését sem. Mindez háromszáznál több felirat közlését jelenti, amelyek időrendileg a következő csoportokra oszthatók:

- ókori írások: a szkítakorból fennmaradt jelölések, melyek egy része számjelölésként értelmezhető, egy része valamiféle írásjel, de megfejtetlen, illetve a szarmata korszak írásközeli jelölései, azaz tamgák;

- az avarkori rovásírásos emlékek, amelyek nagy része a nagyszentmiklósi kincs írásmódjával készült, vitatott megfejthetőségű rövidebb-hosszabb szöveg, illetve egyes esetben tamgák, jelölések, kis része azonban a magyar/székely rovásírással genetikai kapcsolatban látszik lenni;
- a honfoglaláskorból csupán kevés és különbözőképpen értelmezhető rovásfelirat maradt ránk, illetve a XI–XII. századi “rovásírásos” gyűrűk, amelyek valójában részben latin-görög, részben geometrikus jelzésekben állnak össze, de esetenként egy ismeretlen írástípus nyomai is felbukkannak rajtuk;
- a székely rovásírás emlékei a XIII. századtól 1598-ig (a Rudimenta elkészültéig), illetve utána az egyre fogyó számú feliratos, feltehetőleg a Rudimenta hagyományától nem befolyásolt emlékek az utolsó feltehető, XIX. századig terjedő monogramokig (döntően a Székelyföldről, egyes esetekben az ország tágabb területéről);
- az írott köveken található különböző korú, jórészt nem szövegnek, hanem útjelző és egyéb jelöléseknek tekintendő, kisebb részben feloldhatatlan, időnként talán székely rovással készült, szöveget alkotó vésetek, valamint néhány megállapíthatatlan korú kőemlék. Ezek különböző eredetűek és különböző térségből származnak, bár igen jelentős részük ennek is a Székelyföldről, így a legnagyobb csoportot a tászoktetői írott kövek jelentik.

KULCSSZAVAK: rovásírás, felirat, szkíták, szarmaták, avarok, székely írás, rovásírásos gyűrűk, írott kövek

Fehér Bence: Újabb verses felirattöredék Daciából. In: Vigh Éva (főszerk.): Antikvitás és Reneszánsz 5. Szeged, (2020) 9–14. (ISSN: 2560-2659) (<https://doi.org/10.14232/antikren.2020.5.9-14>)

Mindezidáig nem ismertünk római feliratokat Désről, bár Samum municipium a város közvetlen közelében terült el. Azonban Dés középkori temploma kerítésfalába van egy kőtömb beépítve, amelyet kőfaragójegyves címerpajzs díszít. Ez valójában egy átfaragott római szarkofág, amelyet csonkán és 90°-ban elfordítva falaztak be; a feliratos mezőnek az eredeti bal széléről maradt meg néhány betű, amelyet oldalról valószínűleg peltadisz keretezett, ezt faraghatták

át tagolt körrel keretelt középkori címerpajzssá. A központi mezőn tisztán látszanak egy verses felirat maradványai, derékszögben elfordítva az óramutató járása szerint: 10 hexameter vagy pedig 5 disztichon néhány kezdő betűje. A szöveg értelme nagyjából világos, de kiegészíteni egyelőre nem lehet, a verses jelleget a fogalmazás igazolja, azonfelül néhány kifejezés egyértelműsíti a metrumot: [*spes/cura*] *unica patr[is], lustra per[empta? -acta? octo?]*. Az átfaragás során a felszínt lecsiszolták, emiatt a vésetek sekélyek lettek, jobb felé elvesznek, ez megnehezíti az értelmezést. A címerpajzson és körülötte a keretelés mellett a középkori kőfaragójegynél későbbi bevéséseket is lehet rajta találni, amelyek alapján az a téves hír is elterjedt, hogy ez egy rovásírásos felirat, valójában ezek részint koraujkori, részint feltehetőleg egészen modern latin betűk, talán monogramok.

KULCSSZAVAK: verses felirat, szarkofág, középkori átfaragás, címerpajzs, hexameterek, Dacia, másodlagos beépítés

Fehér Bence: Legősibb nyelvemlékeink? Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avar kori túttartókon. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyar-ságkutató Intézet Évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 111–141. (ISSN 2677-0261) (https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_3.pdf)

Az avar kori rovásfeliratok jellegzetes csoportját alkotják a (részben négy-szöghasáb, részben henger alakú) csont túttartókba vésett jelek. Ezek közül öt alkalmas paleográfiai elemzésre. A több oldalán vésett túttartók oldalsorrend-jének megállapítása a szarvasi túttartó alapján lehetséges, amelyen egyértelmű oldalfordítási rendszer azonosítható. (Ennek alapján a túttartó eddigi olvasatai mind hibásak.) Ez még végleges új szövegszerű megfejtéshez nem elegendő, de a szöveg ritmikus karakterét megerősíti. A Jánoshida 228. sírból előkerült túttartón ugyanez a fordítási sorrend valószínűsíthető, így a túttartó jelei egységes rendszerbe kerülnek, két védőszellem-ábrázolás (lefelé, a védőigére mutató phallikus emberalak) mellett egy valószínű *tamga* és egy rövid írott szöveg azonosítható, amelynek jelei közeli rokonságban állnak a székely rovásjelekkel; így a felirat kiolvasható, a védőszellemhez idézett bajelhárító felszólítást tartalmaz ómagyar nyelven: *b^as^jd^a i^zt*. A szöveg funkciója a betegségsszellem (íz) elleni

védekezés. Ehhez hasonló szerkezetű az udvardi tütartó (a védőszellem emberi és állatalakú képe mellett a bajelhárító ige rövidítése) és az eddig közöletlen kaposvári (védőszellem, talán *tamga*, ismeretlen nyelvű kétszavas ige). Ezek a fordítási rendszer valamivel egyszerűbbnek tűnik. Kevés tárgy ismert, amelyen a jánoshidai feliratéhoz hasonló betűkkel írtak volna, de ezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy az írást folyamatosan használták a későavarkorban, majd továbbélt a X. században, és a székely rovásírás őse lett.

Szalontai – Károly (2013, 384–387.) öt posztulátumot állítanak fel türk típusú rovásírások megfejtésére. Ebből az utolsó kettő kutatásmódszertani (mellesleg evidencia), az első három hangtani természetű. Ezeket az eddigi megfejtések mindegyike megsérti. Megfejtésünk három posztulátumnak megfelel, egy szempontjából irreleváns, míg a 3. posztulátum alkalmazhatóságát az ómagyar nyelvű rovásírásra vitathatjuk.

Az olvasott szöveg a pillanatnyilag talán legrégebb fennmaradt magyar nyelvű szövegmélek, amelyet a tanulmány részletesen elemez hangtanilag és grammatikailag, annak igazolásául, hogy a szöveg nyelvállapota megfelelhet annak, amit a VIII. századi magyar nyelvtől elvárhatunk. Ebből a szempontból a kritikus pont a felszólító módú igealak, amely a Halotti Beszéd nyelvállapotával egyezik, azonban ez a HB archaikusabb rétegének tűnik, és fonetikai realizálása sem egyértelmű: elképzelhető, hogy a kiejtése a HB korában rekonstruálhatónál régiesebb volt.

Legfontosabb következtetésünk, hogy a későavarkorban a Kárpát-medencében volt magyarul beszélő nyelvközösség; a jánoshidai felirat pillanatnyilag a legrégebb ismert magyar nyelvű szövegmélek.

KULCSSZAVAK: tütartó, rovásírás, későavarkor, korai ómagyar nyelv, apotropaikus felirat, tamga, székely rovásírás

Fehér Bence: Benedek Illyés graffitiző és műemlékrongaló (XV. század?)
In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarorsággkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 16. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest, 2020. 25–38. (ISBN: 9786156117144) (https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_osi_irasaink.pdf)

A székely rovásírásos templomfeliratok jelentős része *hic fuit*-felirat, tehát látogatók utólagos graffitója. Ezek a feliratok nem egyfajta népi írástudást igazolnak, hanem a rendszerint műveltebb réteghez, nem egyszer egyházi személyekhez köthető latin betűs *hic fuit*-okkal vethetők egybe. (A készítési feliratként fennmaradt rovások pedig szintén kapcsolódnak az egyházhhoz, hiszen annak tudomásulvétele nélkül nem kerülhettek volna a templomba.)

Ezek közé sorolható a sepsikilyéni unitárius templom külső falfreskója alsó keretébe, több latin nyelvű *hic fuit*-felirat közé karcolt felirat. A felirat egy fraktúr betűs latin és egy rovásírásos magyar szakaszra tagolódik: *Scribsit (!) BNDK² I[[L]]`Ly`ES* = „írta Benedek Illyés”. A „helyesírási” javítás és a latin szöveg arra utal, hogy a lejegyző Benedek Illyés az átlagosnál magasabb műveltségű személy lehetett – mint ahogy ez több más feliratnál is valószínűsíthető. A graffito valószínűleg a freskó készítőinek szignóját semmisítette meg (a nagyon apró korábbi jelekből ennyi maradt meg: *[p]inxx[erunt]*), de a későbbi (kapitális) írásoknál idősebb réteghez tartozik, így a 15. század második felére vagy a 16. század elejére datálható.

KULCSSZAVAK: Sepsikilyén, *hic fuit*, graffito, rovásírás, székely írás, írástudó réteg, freskó

Fehér Bence: Amiben senki nem hitt: a káposztásmegyeri rovásfelirat. In: Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 16. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 9–23. (ISBN: 9786156117144) (https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_osi_irasaink.pdf)

A székely rovásírás középkori, tehát a honfoglalás koránál későbbi emlékei jelen tudomásunk szerint valóban a Székelyföldön összpontosulnak, alig egy-két és vitatható esetben fordul elő az ország más részén. Ezért nagy jelentőségű, hogy 1971-ben Káposztásmegyeren, földmunkák során került elő két középkorinak meghatározott cserépdarab székely rovásírásos jelekkel, amelyeket első szakirodalmi említésük óta, nyilván éppen az előkerülési helyszín befolyására, egészen recens hamisítványként tartunk számon. A nagyobbik töredék azonban égetés előtt készült jeleket tartalmaz, tehát bizonyosan erede-

ti. (A kisebbik töredék úgy tűnik, valóban a nagyobbikat utánzó hamisítvány; szövege önmagában értelmetlen, csak mint a nagyobb töredék szövegének hibás másolata magyarázható meg.) A tárgy pontos eredete ugyan ismeretlen, de okkal feltehető, hogy a 15. századból – 16. század első feléből származik. (Későbbi nem lehet, mert a 16. század közepétől a falu már pusztá.) A felirat első sora nem érthető, a második: [- - -]+uk rőt'am [- - -?]. Gyenge minőségű házikerámiáról van szó, amelyen a (nyilván helyszínen készült) rovásírás nehezen magyarázható, leginkább a Mátyás-korabeli rovásírás-divattal lehet kapcsolatban, egy főúri vagy egyházi birtokos számára dolgozó fazekas terméke lehet, éspedig háromféle módon: „gesunkenes Kulturgut” formájában, műhelyforgácsként vagy mint a fazekas megkülönböztetésére szolgáló egyéni specialitás.

KULCSSZAVAK: Káposztásmegyer, edénygraffito, rovásírás, székely írás, Mátyás kora, házikerámia

Ferenczi Gábor: *A kukorica bajusza: az elnevezés területi változatainak kognitív szemantikai elemzése.* *Magyar Nyelv*, (2020) 1. sz. 82–91.

(ISSN 0025–0228) (nyomtatott); (1588-1210) (online)

http://www.c3.hu/~magarynyelv/20-1/Ferenczi_MNy_20-1.pdf

Tanulmányom a kognitív nyelvészetnek egy – a dialektológia, illetőleg a nyelvöldrajz szempontjából is – fontos kérdéskörével, a metaforával és az annak háttérben álló konceptualizációval foglalkozik. A MNyA., illetve a RMNyA. térképlapjai közül egyet-egyet kiválasztva arra kerestem a választ, hogy az általam vizsgált címszó – MNyA. 42., illetve RMNyA. 61. [*bajusza* (a *kukoricáé*)] – egyes (a magyar nyelvterületen számottevő nyelvöldrajzi megoszlást mutató) táji névváltozatainak, lexikai variánsainak háttérben a kategorizáló névadás szempontjából milyen motivációk, metaforikus viszonyok állhatnak. A metaforák vizsgálatához egy (holista) kognitív típusú tárgytudományos keretben dolgozó elméleti modellt, Lakoff–Johnson (1980) fogalmimetafora-elméletét használom fel.

KULCSSZAVAK: kukoricabajusz, kategorizáló névadás, táji névváltozatok, metaforakutatás, kognitív (etno)szemantikai vizsgálat, Lakoff–Johnson-féle fogalmimetafora-elmélet

Fehér Bence – Ferenczi Gábor (szerk.): *Ősi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 16. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.*

(ISBN: 9786156117144)

Magyarország ezeréves latin betűs írásbelisége mellett a Kárpát-medence egész területéről ismertek egykorú vagy éppen régebbi, eltérő írású, magyar és ismeretlen nyelvű írásnyomok is – olyan emlékek, amelyek érthető okból a nagyközönség felfokozott érdeklődésére tartanak számot, de a tudományos kutatás számára is óriási jelentőségűek. Természetes hát, hogy sok kutató foglalkozik e kérdésekkel, sok az új eredmény is. Az azonban ma még ritka, hogy a kutatók közösen gondolkodva osztják meg és vitatják meg egymással eredményeiket. 2018-ban a Magyar Nyelvstratégiai Intézet tartott egy kerekasztal-megbeszélést a témában, amelynek e sorok írásakor jelent meg a konferenciakötete (*Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Szerk.: Zelliger Erzsébet. MKI, Budapest, 2019.). E kerekasztalból kiindulva, résztvevőinek és más hozzáértő régészeinknek, nyelvészeinknek, epigráfusainknak immár jóval bővebb körű közreműködésével rendezte meg a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja 2019. december 12–13-án azt a konferenciát, amelynek előadásából épül fel a jelen kötet. Erre a nagyobb nyilvánosságra és kutatók közti szorosabb együttműködésre immár égetően szükség is van, mivel e szakterület hatalmas ütemben fejlődik. A cím: *Ősi írásaink*, nem véletlen, minden régi, ritka, kutatatlan, megfejtetlen írást együtt kell tárgyalni, nem szűkíthetjük le „rovásírássra”, sem pedig „rég magyar írásra”, tágabb összefüggések nélkül ezeket nem lehet valóban értelmezni. Még a szakmai terminológia is botladozik; vannak, akik elnevezésekről folytatnak értelmetlen vitákat, és szembekeverülnek egymással, pedig kutatásaik egymáséira épülnének. (Székely írás vagy rovásírás?) Célunk eredetileg egyáltalán nem volt szerény: legyen mindenki együtt, gondolkodjék együtt, aki eddig fontos új eredményekkel gyarapította ismereteinket.

KULCSSZAVAK: Kárpát-medence, magyar nyelvtörténet, magyar és ismeretlen nyelvű írásnyomok, rovásírások, feliratos emlékek

Ferenczi Gábor – Pál Helén: Két sajátos(an nagy) tájszótárról. *Magyar Nyelv*, (2020) 1. sz. 108–115.

(ISSN 0025–0228) (nyomtatott); (1588–1210) (online)

https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/47557/Ferenczi_Pal_MNy_20-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Talán nem túlzás kijelenteni: a tájszavak rendszeres gyűjtése, illetőleg közzététele már jó ideje – mintegy másfél évszázada –, vagyis a tudományos kezdetektől kiemelkedően eredményes területe a magyar dialektológiának. Felettébb örömdetes a tény, hogy napjainkban – amikor a nyelvjárások korábban nem tapasztalt mértékű visszaszorulásának, átalakulásának időszakát éljük – sem csökken a lelkesedés a tájszótárírás iránt. Olyannyira nem, hogy a közelmúltban több tájszótárral is tovább gazdagodott a magyar nyelvjárás. Recenzióink két olyan sajátos munkát ismertet, mely – a tudóstársadalom igényeinek figyelembevételével mellett – főként a nyelvjárások iránt érdeklődő nagyközönségnek készült; mégpedig a Kiss Gábor főszerkesztésében megjelent *Nagy magyar tájszótár* című kiadványt; valamint a Sántha Attila szerkesztette *Bühnagy székely szótárt*.

KULCSSZAVAK: dialektológia, nyelvjárási lexikográfia, Kiss Gábor, Nagy magyar tájszótár, Sántha Attila, Bühnagy székely szótár

Gróf Péter: Adalékok Görgei Artúr életének utolsó évtizedeihez In: Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert (szerk.): *Görgei Artúr a „tiprott hős” Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei konferenciák előadásaiából*. Line Design, Budapest, 2020. 251–263.

(ISBN 978-963-480-016-3)

<http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/18947/1/SassKaroly.pdf>

Görgei Artúrnak életében alig több mint egy év adatott arra, hogy katonai szervezőképességét, kiemelkedő hadvezéri tehetségét megmutassa. 1849 után majd két évtizedes száműzetés jutott neki osztályrészüli. Hazatérése után nem tudott munkát találni, így elfogadta öccse, Görgey István ajánlatát, hogy a család visegrádi birtokán telepedjen le. Visegrád az egykori középkori királyi székhely a 19. század utolsó harmadában vált országszerte ismert üdülőhely-

lyé és a magyarműemlékvédelem egyik legkorábbi színhelyévé. A tanulmány a 19. századi Visegrádot bemutató archív fényképek mellett eddig közöletlen Görgei leveleket is közzé tesz. A tábornokról szóló kortársak emlékezései, irodalmi szemelvényekes korabeli újságcikkek segítségével ismerteti Görgei Artúr visegrádi életét, a korabeli tudományos és szellemi élet képviselőivel tartott kapcsolatát.

Görgei Artúr életpályája objektív és szubjektív okok miatt számos sajátosságos, tragikus ellentmondást hordoz magában. Mint kiemelkedő tehetségű katonna, kiváló hadvezér, közéleti szereplő 1849 után nincs lehetősége kamatoztatni képességeit. 1867 után, mint kémikus a tudomány fejlődése és életkora miatt kényszerűen le kellett zárnia természettudósi pályafutását is. Ezzel szemben a közvélemény a magyar politikai és szellemi elit jelentős része történelmi, erkölcsi nagyságának megfelelő tisztelettel vette körül. Rehabilitálásban meghatározó szerepet játszottak az írók és művészek.

Görgei Artúr, mint történelmi személyiség, hadvezér jelentősége, hazafisága ma már – remélhetőleg – a történész szakmán túl, az oktatásban és a köztudatban is egyértelmű, s az áruló vádat a politikailag megrendelt történelmi mítoszok világába lehet utalni.

KULCSSZAVAK: Görgei Artúr, Visegrád, 19. sz., Görgei-kérdés története, Görgei-levelek, Görgei-fényképek, 19. sz-i visegrádi fényképek,

Gróf Péter: Zsitvay Tibor, Visegrád mecénása.

Archaeologia – Altum Castrum Online

A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja, (2020)

<https://archeologia.hu/content/archeologia/656/grof-zsitvay.pdf>

Zsitvay Tibor (1884–1969) jogász, igazságügyi miniszter, a Magyar Nemzetgyűlés, majd az Országgyűlés Képviselőházának elnöke, a Magyar Turista Szövetség elnöke, jelentős szerepet játszott Visegrád életében. 1933-ban az ő támogatásával épült meg Visegrádon a Nagyvillám hegyen levő kilátó, majd 1934-ben szintén a Nagyvillámom a Budapesti Orvosok Turista Egyesületének turisztaháza. Zsitvay Tibor nagy tisztelője volt a szabadságharc fővezérének, Görgei Artúrnak, aki élete utolsó négy évtizedét jórészt Visegrádon töltötte. 1933-ban a

tábornokról elnevezett ún. Görgey-bércen, közadakozásból emlékművet emeltetett. A Visegrádi Várbizottság tagja, majd elnökeként kezdetektől, 1934-től támogatta a visegrádi királyi palota régészeti feltárását. Visegrádi tevékenységének talán legmonumentálisabb alkotása a Mátyás-emlékmű, a dunai torony és a IV. Béla király-szobor felállítása 1939-ben. A visegrádi plébániatemplom mellett áll Árpád-házi Boldog Margit szobra, amelyet 1943. július 19-én, Margit szentté avatása előtt néhány hónappal a Zsitvay-család támogatásával avattak fel. A tanulmány a Zsitvay-családtól és a visegrádi múzeum gyűjteményéből származó archív fényképek közzlése mellett, Zsitvay Tibor levelezése alapján mutatja be visegrádi mecénási tevékenységét.

KULCSSZAVAK: Zsitvay Tibor, Visegrád, turistamozgalom, Visegrádi Várbizottság, műemlékvédelem, királyi palota, archív fotók

Gróf Péter: Hunkori aranytárgy a visegrád-gizellamajori későrómai erődből.

Archaeologia – Altum Castrum Online

A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja, (2020)

<https://archeologia.hu/hunkori-aranytargy-a-visegrad-gizellamajori-kesoromai-erodbol>

A visegrád-gizellamajori későrómai erőd a dunakanyari római limes egyik legfontosabb és legjobb állapotban megmaradt erőssége. A fő égtájakhoz tájolt, szabályos alaprajzú 50×50 m-es alapú, négy legyező alakú saroktoronnyal, rendelkező ún. quadriburgium típusú építmény a Duna menti árterületből kiemelkedő domb lábánál épült. Belső épületei (legénységi szállás, műhelyek, raktárak, terményszárító stb.) a fő falakhoz csatlakoztak, főbejárata a Dunára nyílt. Az északnyugati saroktoronyban, a 4. század második felében építették meg a padlófűtéssel ellátott fürdőt. Az erődöt nyugaton a Keserű-víz patak, másutt a falaktól 14 m-re lévő V alakú, 6 m széles, 3 m mély árok (*fossa*) védte. Az erőd feltárt romfalai 1,2–3 m magasak, a zárófalak eredeti magassága 6 m, a tornyoké kb. 9 m lehetett. Építését II. Constantius (337–361) uralkodása idejére tehetjük, a több átépítése közül a legjelentősebb I. Valentinianus (364–375) korában zajlott le. Az építményt az 5. sz. elejéig használhatták rendeltetészerűen, a század közepén

egy kis létszámú hunkori népesség telepedett meg az erőd falai között. Ennek régészeti bizonyítékai: az udvar habarcsos járósíntjébe beásott torzított koponyás női sír (93/1 sír) és egy aranyrekeszes, ékkőberakásos gyűrűfej. Ez utóbbi legközelebbi párhuzama az 5. sz. második harmadára datálható bakodpusztai germán (szkír) fejedelmi leletben került elő. Az erődön belüli temetkezések és az arany ékszer az 5. század közepére tehető, arra az időszakra, amikor a többé-kevésbé lakható állapotban lévő erőd átmeneti szállást nyújthatott kisebb hunkori csoportoknak, akik halottaikat is a falakon belül temették el.

KULCSSZAVAK: Visegrád-gizellamajori erőd, későrómai kor, római limes, koranépvándorláskor, hun kor, Visegrád története, hun kori arany ékszer, bakodpusztai fejedelmi lelet,

**Péter Gróf: Roman watchtower Visegrád-Szentgyörgypuszta 1
Preliminary excavation report**

In: Gergő István, Farkas – Réka, Neményi – Máté, Szabó (Eds.): *The Danube Limes in Hungary*

Archaeological Research conducted 2015–2020. Kontraszt Plusz Ltd., Pécs, 2020. 201–210.

(DOI: 10.15170/CLIR.2020, ISBN 978-963-429-597-6)

A dunakanyari limes visegrádi szakaszáról, az eddigi kutatások alapján 10 objektumról van tudomásunk (2 erőd, 8 őrtorony), ezek közül jelenleg öt látható: Gizellamajor, RPH 57., Lepence 2, RPH 56., Kőbánya, RPH 55., Sibrik-domb, RPH 54., Szentgyörgypuszta 1. sz., RPH 53. A lelőhelyen végzett terepbejárást követően 1955-ben Soproni Sándor folytatott néhány napos feltárást. Ez alapján egy 10,40 x 10,20 m-es 1,05 m falvastagságú őrtorony maradványait találta meg. Az előkerült leletanyag alapján egy Valentinianus-kori őrtorony meglétét feltételezte. A 11 fkl. út 39,4 km-nél, a Duna-parton húzódó országút mellett emelkedő dombon található őrtorony 2016-ban megkezdett tervásatásának célkitűzése a Visegrád-Szentgyörgypuszta 1. sz. római őrtorony feltárása, alaprajzának, időrendjének tisztázása. Az ásítás eredményeképpen egy 10x10-es alapterületű, csekély eltéréssel a fő égtájakhoz van tájolt őrtorony feltárása történt meg. A cca. 1 m-es széles falak „opus incertum” technikával készültek, a küszöbköves, 160 cm széles, a befelé 130 cm-re szűkülő kapuserse-

lyes bejárat a keleti oldalon nyílt. Az agyagpadlós belső térben a kapu mellett egy 2,4 x 0,90 m-es téglalap alakú kőalapozás, feltehetően az emeletre vezető falépcső eleme került elő. A K-Ny-i metszettel elemzése is megerősítette azt a tényt, hogy ostromra utaló pusztulási réteget nem észleltünk, az építményt kiürítették. Erre utal az a tény, hogy csekély leletanyag: 13 bronz érem – ezek kivétel nélkül Valentinianus-dinasztia időszakából valók –, 28 tetőtéglatöredek, a megmaradt bélyegeken Frigeridus dux felirat látható, 20 fémtárgy (vaszög, bakancsszög, bronz hagymafejes fibulagomb, bronz lemez). 2 örlőkő, 3 tucat későrómai kerámiatöredek, 1 terra sigillata darab került elő. A nyugati oldalon, 6-7 m-re az őrtoronytól, É-D-i irányban, a fallal párhuzamosan, 20 m hosszúságú szakaszon cikk-cakk vonalban húzódó árok bemélyedése látszik, feltételezésünk szerint második világháborús lövészárók nyoma lehet. Az őrtoronytól D-re eső sík terepen húzott kutatóárokmal a feltételezett fossa nyomait kerestük, de nem került elő. Valószínű, hogy a kiemelkedő dombon álló őrtoronynak nem volt védőárka.

A visegrád-szentgyörgypusztai 1. sz. őrtorony a leletanyag alapján 370-es évek első felében épülhetett és feltételezhetően a Szentendrei-sziget csúcsán levő átkelőt ellenőrző katonai objektumok (Kisoroszi Kápolna feltételezett erőd, Kisoroszi-Pusztatemplom, Solva 36. burgus, Kisoroszi–Hosszú-rét, Solva 37. burgus, Verőce–Dunamező kikötőerőd) rendszerébe tartozhatott. A 374-75 évi kvád-szarmata betörés a dunakanyari limest is érintette, s feltételezzük, hogy I. Valentinianus 375 évi nyári büntető hadjárata során a római sereg a Szentendrei-sziget csúcsán a fenti objektumok által ellenőrzött útvonalon és a folyami átkelőn hatolt a kvádok területére, mint erről Ammianus Marcellinus művében is tudósít.

A régészetileg védetté nyilvánított szentgyörgypusztai 1. sz., őrtorony a visegrádi limes szakasz fontos eleme, amelynek bemutatásával Visegrád újabb limes objektuma lehetne látogatható a közönség számára.

KULCSSZAVAK: Visegrád története, későrómai kor, római limes, Visegrád-Szentgyörgypusztai, Soproni Sándor, Szentendrei sziget, folyami átkelés, Ammianus Marcellinus,

Gróf Péter: Maciej Korwin – król, wódz i mecenas sztuki – Mátyás a király, a katona és a mecénás. In: Marek Zalewski – Gróf Péter – Jerzy Dymytryszyn (redaktorzy.):

Złoty wiek Królestwa Węgier – czasy Macieja Korwina A Magyar Királyság aranykora – Corvin Mátyás uralkodása.

Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków, 2020. 34–57.

ISBN 978-83-956157-3-3

http://amicihungariae.pl/wp-content/uploads/2021/03/KORWIN_FINALNY-9.12.2020.pdf

Hunyadi Mátyás nemcsak kiemelkedő uralkodó és kiváló hadvezér volt, hanem a kor fejedelmeihez mérten nagy műveltségű király és művészetpártoló mecénás. Apja a törökverő hadvezér Hunyadi János a legkiválóbb nevelőket fogadta fel fiai mellé. Katonai rátermettsége mellett kitűnt olvasottságával, különösen az antik szerzőket tanulmányozta előszeretettel. Mátyás királyságát folyamatos háborúk kísérték. A kortársak is „katonakirálynak” tekintették, aki legszívesebben a harcosai között tartózkodott. Uralkodásának korai időszakában hatalmának megszilárdítása kötötte le energiáit. Ebből adódóan székhelye és kedvenc tartózkodási helyei felújítására nem maradt ideje. Ebben döntő változást jelentett, amikor 1476-ban feleségül vette a nápolyi király lányát, Aragóniai Beatrixot. Az új királyné alapvető változásokat hozott életébe az uralkodói hatalom gyakorlásának formáiban, az udvari szokások külsőségeiben és a reprezentációban, amely királyi építkezésekben is megnyilvánult. Mátyás építkezéseinek két fő helyszíne Buda a királyi székhely és Visegrád a vidéki rezidencia. Mátyás király figyelme csak az 1470-es években fordult a Visegrád felé. Mátyás, aki nem származott királyi családból nemcsak a harcmegzőn, hanem a művészetek és a kultúra mecénásaként, fényűző és gazdag fejedelmként is ki akart tűnni Európa uralkodói közül. A királyi székváros Buda és a vidéki rezidencia Visegrád rendelkezett olyan palotával, amely a teljes királyi udvartartásnak – beleértve az állandó hivatalokat is – hosszú távon helyet tudott biztosítani. A visegrádi munkálatok 1476–77-ben kezdődtek és 1486-ig tartottak. A Zsigmond-kori alaprajzi elrendezést megőrző palota épületeit Mátyás a padlóktól a tetőzetig felújíttatta, díszkútjait, berendezési tárgyait, kályháit kicseréltette. Bár új épületrészeket nem épített

tek szinte minden építészeti részletet, szerkezeti elemet: ajtó- és ablakkeretet, kandallókat, oszlopokat kicseréltek.

A palota legfontosabb Mátyás-kori, reneszánsz építészeti elemekkel felújított része az északkeleti palota díszudvara. Az 1484-re teljesen újjáépített udvar földszintjét későgótikus, csillagboltozatú kerengő övezte, az első emeleten reneszánsz, balusztrádos, oszlopos loggia épült. Az udvar közepén állt a hazai vörösmárványból faragott Herkules kút. A kút nyolcszögletű medencéjének oldallapjait Mátyás címerei – magyar, cseh királyi, beszercei grófi és a Hunyadi családi - díszítették, a kúttálat tartó középpillér csúcsán a lernai hydrával küzdő, gyermekként ábrázolt görög mitológiai hős Herkules szobra magasodott. A kutat a palotában reneszánsz szobrászműhelyének vezetője Giovanni Dalmata készítette, s az ő tervei szerint épült az emeleti loggia is. Az első emeleten királyi pár és a hercegi lakosztályok – fogadóterem, nappali, ebédlő, hálószoba - és a királyi magánkonyha és az árnyékszékatorony voltak. A második emelet királyi és királynéi téli lakosztályokat, a palota fürdőjét és az Oroszlános kutat övező magánkertet foglalta magába. Innét híd vezetett a kápolna királyi oratóriumába. A kápolna Mátyás kori reneszánsz szobrászati díszei közül több alkotás maradt ránk. A carrarai márványból Firenzében kifaragott szentségház oromdíszé, a Gregorio di Lorenzo által Magyarországon gerescei vörösmárványból készített híres Visegrádi Madonna dombormű, fehérmárvány puttófej és más töredékek. Az Oláh Miklós leírásában is szereplő ezüst sípos orgona erkélyének Mátyás és Beatrix címerével díszített gyámkövei is megmaradtak.

Az Anjou-korban kialakított palotakertet Mátyás itáliai előképek alapján újíttotta fel teraszokkal, pergolával, kerti villa építésével.

A visegrádi palota, annak ellenére, hogy Mátyás uralkodása alatt már nem uralkodói székhely, hanem „csak” vidéki rezidencia, egyedi környezetének, a királyi építőműhely magas színvonalú tevékenységének köszönhetően változatlanul a korabeli Európa egyik fényűző királyi lakhelye. A palota Mátyás-kori átépítése jól mutatja, hogy a művészetpártolás, a reprezentáció legalább annyira volt a reneszánsz uralkodó erénye, mint a kor kényszerpályáján mozgó, a rendelkezésre álló anyagi lehetőségeket maximálisan kihasználó realpolitikus fejedelem tudatos döntése. A visegrádi királyi palota több mint nyolc évtizedes régészeti feltárása, az ehhez csatlakozó történelmi, művészettörténelmi kutató-

munka, valamint az építészeti és restaurátori helyreállító tevékenység tette lehetővé, hogy a művészet magyarországi és egyetemes történetében is oly fontos szerepet játszó XV. századi udvari művészetről a visegrádi királyi palota falai között alkothassunk hiteles képet.

KULCSSZAVAK: Visegrád, 14–15. század, királyi palota, Mátyás, építészettörténet, reneszánsz, uralkodói reprezentáció, Corvina könyvtár

Horváth Ciprián: Nógrádsáp-Tatárka honfoglalás és kora Árpád-kori temetői.

**A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve 43 (2020), pp. 298–334.
(ISSN 2062-9079)**

A település melletti magaslaton elhelyezkedő erősség területén 1981–1982. között 20 sírral részben feltárássra került egy honfoglalás és egy kora Árpád-kori temető. A sírok között kiemelkedik az elsőként előkerült aranyozott ezüstveretes övet is tartalmazó férfi fegyveres, lovas sírja. A sírból származó fémdíszek a korszak leletanyagában ritkább, ún. virágmintás díszítésű verettípust képviselik, melyek a Kárpát-medencében már csupán archaikus formaként jelentek meg. A sírok döntő többsége ugyanakkor nem tartalmazott mellékleteket, vagy csupán egyszerűbb tárgyakat helyeztek el az elhunytak mellé. A leletanyagban különböző huzalékszerek, nyak- és karperecek találhatók, az egyik sírből pedig Salamon (1063–1074) ezüstérme is előkerült. Mivel a férfi lovas sírja, továbbá a csupán elmondásból ismert, de ugyanitt előkerült, „kardot” is tartalmazó temetkezés markánsan elkülönül a többségét adó, egyszerűbb leletanyagú síroktól, ezért feltételezhető, hogy két csoport temetője helyezkedik el – részben még ma is feltáratlanul – a dombon. Az övveretekkel eltemetett férfit valamikor a 10. század folyamán helyezhették nyugalomra, majd valamikor a 11. század harmadik negyedének táján egy másik közösség újra alkalmasnak ítélte a dombot arra, hogy ott temetőt létesítsen.

KULCSSZAVAK: honfoglalás kor, kora Árpád-kor, temető, veretes öv, Salamon (1063–1074) érme

Horváth Ciprián: Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.

Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 14. Szeged–Budapest 2020. p. 780.

(ISBN 978-963-9987-84-5)

(ISSN 1219-7971)

A kötet a három északkeleti megye honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőit és sírleleteit mutatja be, 111 lelőhely, megközelítőleg 600 sírját. A bemutatott forrásbázisban egyaránt vannak elsőként publikált, mindeddig csupán előzetes közleményekből ismert, valamint kritikai újraközlést tartalmazó lelőhely bemutatások is. A sírok, temetők leírását és értékelését a terület leletanyagának összefoglaló elemzése követi, majd a terület településtörténeti változásainak bemutatása. A Tisza felső folyásvidékének honfoglalás kori leletanyaga közismerten kiemelkedő, a kisebb sírszámú temetők gazdagabb, jó minőségű nemesfém tárgyakat is tartalmazó, erőteljes fegyveres jelleget mutató sírjainak hasonló koncentrációja másutt nem figyelhető meg. Ebből a Bodroghköz vizsgálatát tartalmazza a kötet, melynek esetében jól megfigyelhető a 10. század második felében a települési terület északi irányú eltolódása, feltehetően az itt élő népesség számának csökkenésével együtt. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a régió nagyobb arányú betelepülésére csak a 11. század középső részétől kerülhetett újra sor, ekkor azonban hitvilágukban, temetkezési szokásaikban eltérő csoportok is megjelentek a területen.

KULCSSZAVAK: Borsod, Abaúj, Zemplén megyék, honfoglalás kor, kora Árpád-kor, temetők

Horváth Ciprián: Sáradsadány 10-11. századi temetői.

In: TOMKA 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére. Szerk.: Czigány Dávid–Nemesné Matuzs Zsanett. Győr 2020, pp. 223–234.

(ISBN 9789637207747)

A tanulmány a mai Sáradsadány környezetében található honfoglalás és kora Árpád-kori temetőket mutatja be. A Felvég utcában egy ismeretlen sírszámú temető került elő útépités során, melyek leletei közül sajnos mindössze egyetlen karperec került közgyűjteménybe. Szerencsés módon, jóval több információval

rendelkezünk az Akasztószeren előkerült temetőről, melynek 11 sírját tárta fel Kutzián Ida 1958-ban. A sírok egyszerű leletanyaga mellett 4 temetkezésből is Salamon (1063–1074) vagy I. László (1077–1095) érmei kerültek elő, melyek így a 11. század utolsó évtizedeire, 12. század elejére kelteznek a temetőt. A 11 sír két markánsan eltérő csoportot alkot, mind tájolásuk, mind mellékleteik vonatkozásában. A feltárt terület délkeleti sarkában elhelyezkedő 4 sír ugyanis a korszak gyakorlatától eltérően észak-déli irányítású, szemben a többség nyugat-keleti tájolásával. A sírok leletanyaga ugyan meglehetősen egyszerű, de mégis figyelemre méltó, hogy előbbiekből mindössze egyetlen esetben került elő melléklet. Úgy tűnik tehát, hogy két, részben eltérő hitvilággal, szokásrendszerrel és anyagi lehetőségekkel rendelkező csoport használta temetőjének ugyanazt a helyet.

KULCSSZAVAK: Sárzadsány, kora Árpád-kor, temető, tájolás, obulus

Horváth Ciprián: Dienes István régészeti kutatásai a Nyugat-Dunántúlon. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 55 (2020), pp. 59–66.

(ISSN 1216-092X)

A Dienes István születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett konferencián megtartott előadás a honfoglalás kor kiemelkedő kutatójának három nyugat-dunántúli feltárását mutatja be. A Zala megyei Zalaszentgrót-Téglagyár területén feltárt temető elemzése kapcsán Dienes már rámutatott, hogy a magyar településterület egészén belül hasonló tendenciák figyelhetők meg, utalva az egyes leletek etnikumtól független jellegére, egyben felhívta a kutatás figyelmét a nagyobb sírszámú temetők kutatásának időszerű voltára. Győr-Ménfőcsanak-Sopron megyében, a Rábacsanak-Homokbányán évek óta pusztuló temető hitelesítő feltárása mellett 1961-ben végezte el Szakony-Kavicsbánya temetőjének feltárását. A teljesen feltárt temető megfigyelései nyomán rámutatott a férfiak által használt fémveretes lószerszámok létezésére, rekonstruálta a 6. sír ezüstlemezekkel díszített nyergét, Lengyel Imre biokémiai vizsgálatainak bevonásával pedig felvetette a kiscsaládi temetőtípus létezésének lehetőségét. A lelőhely elhelyezkedése alapján felhívta a figyelmet arra is, hogy a településterület nyugati irányú kiterjedése a korábban feltételezettnél nagyobb lehetett.

KULCSSZAVAK: Dienes István, honfoglalás kor, temető, Zalaszentgrót-Téglagyár, Rábacsanak-Homokbánya, Szakony-Kavicsbánya

Kozubová A., Horváth V. Nur eine Faszination vom Westen oder etwas anderes? Zu hallstattischen Einflüssen in der Vekerzug-Kultur am Beispiel des Gräberfeldes von Eger-Nagy Eged (Ostungarn). Bűvölet a Nyugattól vagy valami egészen más? Hallstatt-hatások a Vekerzug-kultúrában az Eger-Nagy-Eged domb temető alapján (Kelet-Magyarország) // Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia 29. 2019. S. 139–158.

Jelen tanulmányunkban a Hallstatt kultúra Vekerzug kultúrára gyakorolt hatásának kérdéskörével foglalkozunk az Eger-Nagy-Eged dombon feltárt temető, még nem publikált sírjainak anyagán keresztül, amelyek a Kárpát-medence Dunától keletre fekvő régióiban az egész Ha D időszak alatt megfigyelhetőek. A Vekerzug kultúra területén megjelenő leletanyagok közül a Keleti-Hallstatt kultúrához társíthatók bizonyos típusú ékszerek és ruházati kiegészítők, fegyverek, lószerszámzat egyes részei, valamint némely pipereeszköz, és különösen sok kerámiaformát. Ezeket a hatásokat, amelyek a Keleti-Hallstatt kultúra közegéből, valamint a Kelet-és Közép-Balkánról érkeznek, szokásos módon meglehetősen alábecsültek a keleti hatásokhoz képest. A hallstatti típusú tárgyak jelentősége nemcsak a kronológiai meghatározásuk miatt fontos, hanem a Vekerzug kultúra bizonyos területein segítenek megérteni a Kelet-Hallstatt és a Vekerzug kultúra közötti kölcsönhatásokat. Főként a délnyugat-szlovákiai és a Duna-menti temetők anyagainak újabban elvégzett vizsgálati eredményeinek köszönhetően kijelenthető, hogy a két kultúra nem követte egymást, hanem időben egyszerre, egymás mellett létezett.

KULCSSZAVAK: Kelet-Magyarország, Délnyugat-Szlovákia, Eger-Nagy Eged, Modrany, Bučany, Hallstatt és korai La Tene periódusok, Vekerzug kultúra, Keleti-Hallstatt kultúra, ékszer, fegyverek, lószerszám, kerámia

Хорват В. Захоронения коней в камере №31 кургана Аржан-1 (новые данные о культурных связях в евразийских степях в VIII – начале VI в. до н. э. Lótetmetkezések Arzhan-1 kurgán 31. kamrájában (újabb adatok a kulturális kapcsolatokra az eurázsiai sztyeppén a Kr. e VIII – Kr. e. VI. század elején) // Теория и практика археологических исследований. №3 (31). Барнаул: АлтГУ, 2020. С. 134–153.

A publikációban bemutatásra kerülnek az Arzhan-1 kurgán 31. kamrájában talált leletek vizsgálati eredményei – a kamrába eltemetett 10 ló teteme

lószerszámokkal együtt. Az 1., 6-10. lovak közelében átfúrt alsó vadkanagyar állkapocs figyelhető meg. Ezen tárgyak legközelebbi párhuzamai ismertek a közép-ázsiai sztyeppe déli sávjából, de főként a Kr. e. VII. századi észak-kaukázusi és ukrán erdős sztyeppi lelőhelyekről. A harmadik ló szájából piramis alakú dudorokkal ellátott szájvasú bronzzabla került elő, melyen a dudorok két sorban helyezkedtek el a szájvas egyik oldalán. Hasonló zablákat tartalmaznak a kelet-európai klasszikus novoчеркаски típusú és korai zsabotini horizontba sorolható, Kr. e. VIII. század vége – Kr. e. VII. század közepe közé keltezett lószerszám együttesek. A tárgyak jellegzetessége és lelőkörményei alapján a szerző megállapítja, hogy a 31. kamra nem datálható a Kr. e. VIII–VII. század fordulójánál korábbra. Ez azonban ellentmond az vizsgált kurgán fakamra építménye C14 vizsgálatának eredményével, mely szerint a komplexum a Kr. e. IX. század vége – Kr. e. VIII. század elejére keltezendő. Az újabb kutatási eredmények fényében felmerül a kérdés a természettudományos módszerek eredményeinek átgondolásával kapcsolatban, és javasoltnak tűnik a Kr. e. VIII – Kr. e. VI. század első feléhez kapcsolódó régészeti leletanyagok teljes körű vizsgálata.

KULCSSZAVAK: Arzhan-1, kora szkíta kor, lovak temetkezései, vadkanagyar, reliefsorokkal díszített szájvasú zabla, Észak-Kaukázus

Hursán Szabolcs: Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben. In: Rózsa Sándor (szerk.): *Doktoranduszok VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai: Konferenciák, műhelybeszélgetések. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai 17.* Liceum Kiadó, Budapest, 2020. 81–102. (ISBN: 978-963-496-143-7)

(http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5516/1/81_102_Hurs%C3%A1n.pdf)

1838-ban Batthyány Gusztáv gróf Teleki József elnöknek írt levelében ajánlotta fel rohonci könyvtárát a Magyar Tudós Társaságnak.¹ Ez után nem sokkal tette Batthyány Kázmér, Gusztáv testvére ajánlatát, aki kisbéri birtokának könyvtárát ajándékozta a Tudós Társaságnak. A két családi könyvtár felaján-

¹ A Magyar Tudós Társaság a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos megnevezése 1840-ig.

lásával megközelítőleg körülbelül 30 ezer kötet került a Tudós Társaság tulajdonába. A könyvtárak gyarapítása nem a két testvérhez, hanem családjuk két generációval előttük élt tagjaihoz, elsősorban nagyapjukhoz, Batthyány Tódorhoz és testvérehez, József érsekhez kapcsolódik. A tanulmányban a rohonci és kisléber Batthyány-könyvtár 1838–39-ben a Magyar Tudós Társaságnak történt adományozása kerül bemutatásra. A téma kutatása bepillantást nyújt az adományozott Batthyány-könyvtárak XVIII. gyarapítóinak életébe és egyúttal az általuk felhalmozott kulturális javak utóéletén keresztül a reformkori szellemi életre is sajátos módon vet fényt. Az adomány illeszkedik a reformkori mecénatúra tágabb kontextusába. A kapcsolódó levéltári anyag alapján áttekintést kapnak az adomány motivációi, a könyvállományok helyzete és összetétele, valamint az adományok fogadtatása a Tudós Társaság részéről. A könyvtárak gyűjtőinek – Batthyány Lajos nádor, Batthyány Tódor, Batthyány József érsek – és adományozóinak – Batthyány Gusztáv és Batthyány Kázmér – életét összefoglalva a könyvgyűjtés és az adományozás kulturális-közéleti háttérét körvonalazzuk. A tanulmány végén a könyvállománynak a forrásokból kirajzolódó képét összegezzük és meghatározzuk a kutatás lehetséges irányait távlatait.

KULCSSZAVAK: könyvtárak; Batthyány Gusztáv; Batthyány Kázmér; Batthyány Tódor; Batthyány József érsek; reformkori mecénatúra; Magyar Tudós Társaság; Nagy Károly csillagász-matematikus; Toldy Ferenc;

Illik Péter: A Horthy-korszak értékelése a hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: Vizi, László Tamás (szerk.): Magyar Világ 1938–1940. A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai 17. Budapest, 2020. 87–113. (ISBN: 978-615-6117-15-1)

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy 1945 és 2005 között miként alakult a Horthy-korszak megjelenése a tankönyvekben. A záródátum módszertani határ, a két szintű érettségi bevezetésének ideje, míg a kezdőpont 1945, mert bár maga a szocialista rendszer politikai keretei még nem alakultak ki teljesen, az ekkor megjelent tankönyv (Dr. Kosáry Domokos–Dr. Mérei Gyula: Magyarország története. A szatmári békétől napjainkig. A gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára. Bp., Szikra, 1945.) már a kifejlett szocialista szóhasználatot és

szemléletet tartalmazta: „[Ti. a Horthy-korszak] Ledobta a meggyűlölt liberális köntöst és felvette a keresztény zubbonyt. A kereszténység azonban nem jelentette a szociális szellemű [...] pápai enciklikák megvalósítását, hanem csupán antiszemitizmust. A nemzetköziség [...] helyébe tették a nemzeti eszmét, de ez a kiegyezéskori vitézkötéses hazafiság egyenes folytatása volt. Ez a hazafiság a forradalom után a revizionizmusba, irredentába [...] torkollott a megegyezés, a békés együttműködés szelleme helyett. Társadalomszemlélete folytán demokráciaellenes volt ez a gondolkodás és irtózott a reformoktól. Jellemző, hogy a függetlenségi gondolat a kiegyezés felbomlása után ekkor is fennmaradt. Csakhogy most már Habsburgellenes formában, fajvédő, turanista elemekkel összekeveredve.” Ez a paradigma fejlődött tovább 1950-re a Lukács-féle tankönyvben (Lukács Lajos: Magyarország története 1849–1950-ig. III. rész. Ideiglenes tankönyv. Bp., Tankönyvkiadó, 1950.), majd a ’70-’80-ass években a Balog-féle, számtalanszor kiadott tankönyvben manifesztálódott. Ennek néhány eleme: 1. „Az ellenforradalom fegyveres hatalma a tiszti különítmények és az ún. nemzeti hadsereg [Nemzeti Hadsereg] kezében volt. Fővezérüket, Horthy Miklóst a dolgozó osztályokkal szemben ellenséges érzület vezette. Nem véletlen, hogy ezt a munkásokkal és az agrárproletárokkal szemben irgalmatlan, nyers tisztet emelte a fegyveres hatalom az ellenforradalom vezérévé. A tiszti különítmények egyetlen politikai távlata a fehérterror, azaz a proletárdiktatúra vívmányainak megsemmisítése, a megtorlás, és az osztályrend biztosítása volt.” 2. „A ’keresztény’ fogalma a liberalizmus, a demokrácia tagadását, munkás- és kommunistaellenességet, valamint antiszemitizmust jelentett.” 3. „A ’nemzeti’ jelző sem a jogos nemzeti öntudatot jelentette az ellenforradalmi rendszer szótárában, hanem a szélsőséges nacionalizmust, sovinizmust.” 4. „Mindez a lavírozó politika teljes csődjét jelentette. Teleki nem akart szembefordulni az uralkodó osztályok katasztrófapolitikájával, a felelőség elől a halálba menekült.”

A ’90-es évek elején a szocialista paradigma bizonyos elemei kikerültek, de számos megmaradt, amit kiegészített több, a kurrens szakirodalom alapján téves vagy vitatott tudáselem is.

KULCSSZAVAK: tankönyv, Horthy-korszak, értékelés, recepciótörténet, szocializmus, rendszerváltozás

Illik Péter: A történelem mint termék. Történetfilozófia helyett. In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda – Szabados Csaba – Fekete Sándor (szerk.): *Látószögek és diagnózisok*. Pécs, 2020. 221–231. (ISBN 978-615-01-0353-2)

A történetfilozófia általában véve is elhanyagolt területe a hazai történettudománynak, de azon belül a posztmodern elmélet szinte semmilyen teret nem kap. Pedig ennek alkalmazása rávilágítana a nyugati történetelmélet számára már axiómaként elfogadott tételre, miszerint a múlt nem azonos a történelemmel és ez utóbbi nem lehet objektív. Így az a hazai, közbeszédben gyakran megjelenő pozíció, miszerint a jobboldalinak definiált történetírás szubjektív – mivel hazafias és a magyar történelem pozitív teljesítményeire helyezi a hangsúlyt – míg a vele szemben álló mainstream-akadémiai történészi narratíva objektív, és ekképpen tudományos, semmiképpen nem áll meg. Jelen írás ebből kiindulva, nem a mítoszrombolás, hanem az elméleti tisztázás céljából a történelmi narratívát mint terméket, produktumot definiálja.

KULCSSZAVAK: történetfilozófia, történetelmélet, posztmodern, mainstream, narratíva, objektivitás

Jeney János György: Magyarország néprajzi térképe a szórványok és az etnikailag vegyes területek kiemelésével. In: Szidiropulosz, Archimédesz (szerk.): *Trianoni Szemle Emlékkönyv 2020*. Trianon Kutatóintézet, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. Különálló könyvmelléklet. (ISBN: 9789634147206)

A trianoni béketárgyalásokra készülve 1918-ban Teleki Pál a vele együtt dolgozó csapattal együtt készített egy néprajzi térképet. A térkép ugyanazt a térképezési módszert használta mint a Cholnoky Jenő által 1903-ban készített térkép. Cholnoky tagja volt Teleki csapatának, és bár közvetlen bizonyíték nincs, hogy ő közreműködött volna a térkép elkészítésében, viszont mivel az ő módszerével készült valószínűleg részt vehetett benne. Ugyanakkor fontos tudni, hogy Teleki is ismerte ezt a módszert. A módszer egyetlen hátránya, hogy nem ábrázolja a népsűrűséget. Teleki látta, hogy ez nagyon fontos, így feltehetőleg ezért helyezett el egy kis népsűrűséget bemutató melléktérképet a bal alsó sarokba. Ugyanakkor ezzel a térképezési módszerrel lehet legjobban az etnikailag kevert területeket és a szórványban élő kisebbségeket bemutatni.

A térkép munkapéldányán felosztották az ország területét téglalapokra. A módszertani leírás szerint ezek egyforma téglalapok kellett volna, hogy legyenek, de a közigazgatási határokhoz való igazítás miatt volt, hogy kicsit változott a méretük. A munkapéldányon a járashatárok is láthatóak voltak, ezeket viszont a végső nyomaton már nem tüntették fel. Egy adott járásban olyan arányban színezték ki a téglalapokat egy adott színnel, amilyen arányban az adott színnel ábrázolt nemzetiség jelen volt az adott járásban. Az azonos színű téglalapok között húzódó fekete vonalat törölték, viszont a különböző színű téglalapok között a végső terméken is látható volt. Teleki valószínűleg azért tervezte meg később a vörös térképet (Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján), mert ez a korábban elkészített térkép nem mutatta a népsűrűséget. Ezt elég nagy hiányosságnak vélte, ugyanis e nélkül szerinte a térképolvasó nem kapott objektív képet a terület etnikai szerkezetéről. Ez lehet annak az oka, hogy sokkal inkább a vörös térképet preferálta mint ezt, a vegyes területeket bemutató térképet. Ugyanakkor a két térkép erősségei együtt mutatják be legjobban a Kárpát-medence etnikai szerkezetét, ugyanis az egyik kevert területeket és a szórványokat mutatja míg a másik a népsűrűséget és a lakatlan területeket. Sajnos ezt a két tulajdonságot így nem tudták egy térképre felvinni.

A térképről készült egy próbanyomat 1918 végén. Ezt Teleki 1919 januárjában a Budapestre látogató Lawrence Martinnak átadta, aki a térképet elhelyezte az amerikai béke delegáció anyagai között. A végső változat megjelent André de Hevesy (Hevesy Andor) *Nationalities in Hungary* című könyvében Svájcban 1919-ben. A térképnek nem ismert olyan változata, amely magyar nyelven lett kiadva, az összes ismert változata kétnyelvű: angol és francia. A térkép nem került be a magyar béke delegáció anyagai közé, ezért kevéssé ismert mint a többi, a trianoni békekonferenciára készített térkép.

2020-ban a Magyarságkutató Intézet Népeességföldrajzi és Geoinformatikai Kutatóközpontjában elkészült a térképnek egy digitális technológiával szerkesztett másolata. A 2020-as térkép magyar nyelven készült, az adattartalma és térképezési módszere megegyezik az 1918-as változat nemzetiségekre vonatkozó adataival és térképezési módszerével. A térképen a nemzetiségek jelölésére használt színek nagy része a próbanyomat jelenleg látható színvilágát tükrözi. Az egyetlen eltérés az hogy az új térképen a románok lilával vannak jelölve. Ez

valószínűleg eredetileg a próbanyomaton is így nézett ki, de mivel a lila festék fakul a leggyorsabban, így valószínűleg kifakult. Egyes nyomok még láthatók amelyek erre utalnak, viszont a szín árnyalata nem állapítható meg belőle. A folyóvizek a próbanyomaton feketével voltak jelölve. A jobb olvashatóság érdekében ezek halványkékkel kerültek az új térképre. A próbanyomaton a különböző színű téglalapokat határoló vonalak feketék, ezek az új térképen sötétszürkek, így nem folynak össze a fekete színű betűkkel. A próbanyomaton a különböző utódállamok területi igényei jelölve vannak. Mivel ezek nem egyeznek meg a mai határokkal, ezért a 2020-as térképen ezek nem kerültek feltüntetésre. A 2020-as változat magyar olvasónak készült, ezért kizárólag magyar nyelvű feliratok láthatók rajta, és a településnevek is csak magyarul vannak felírva. Az 1918-as változaton néhány település neve fel volt írva magyarul és németül. A próbanyomaton, amely az amerikai Wisconsin állambeli Milwaukee-ban található, látszik az idő során bekövetkezett, megakadályozhatatlan állagromlás. Ezt az új digitális változat kiküszöbölte.

KULCSSZAVAK: Cholnoky, Teleki, néprajzi térkép, vegyes lakosság, Kárpát-medence, Trianon, digitális felújítás, etnikai szórványok, etnikai szerkezet

Jeney János György: Magyar térképek az amerikai küldöttségnél Trianonban. In: Szidiropulosz, Archimédesz (szerk.): *Trianoni Szemle Emlékkönyv 2020. Trianon Kutatóintézet, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. p. 186-199 (ISBN: 9789634147206)*

A trianoni békediktátum következményeként Magyarország elveszítette területének több mint kétharmadát. Ez a tény a legtöbb magyar előtt ismert, ugyanakkor a mai napig kutatják a szakértők a trianoni béketárgyalások körülményeit. Vannak széles körben ismert tények, ugyanakkor nagyon sok eseményt a mai napig homály fed. A trianoni békediktátum joggal sorolható a magyarság huszadik századi nagy nemzeti tragédiái közé, ugyanis a magyar nemzetiségű lakosság egyharmadát elveszítette olyan területekkel együtt, amely hatalmas gazdasági erőforrást jelentett az ország számára. A békediktátum területi és egyéb rendelkezései gazdaságilag és katonailag valósággal megbénították az országot. A nemzet lakossági és egyes területi veszteségei a legfájdalmasabbak. Ez nem csak ma látszik, hanem már a békediktátum aláírása előtt is

látszott. A kialakult belpolitikai káoszban, a románok megszállták Magyarországot nagy részét és bevonultak Budapestre is. Ezt látva Gróf Teleki Pál kétségbeesett levelet írt amerikai barátjának, Isaiah Bowmannak, az Amerikai Földrajzi Társaság elnökének 1918. december 24-én.

Mivel az amerikai elnök etnikai vonalak mentén húzódó határok támogatója volt, több résztvevő ország készítette a térképet az akkori Magyarország, vagyis a Kárpát-medence etnikai szerkezetéről, köztük természetesen Magyarország is. A magyar térképek közül csak a Teleki által készített, széles körben ismertté vált úgy nevezett „Vörös térkép”-et nézték meg a békekonferencia nyilvános szakaszában. Ugyanakkor nem ez volt az egyetlen térkép, amelyet a magyar kormány megrendelésére készítettek és valószínűleg nem is az egyetlen, amelyet láttak a béketárgyaláson résztvevő győztes hatalmak képviselői.

Az Amerikai Egyesült Államok kormánya, ellentétben más érintett kormányokkal nem készített térképet a feldarabolásra ítélt Magyarországról, hanem más államok kormányaitól szerezte be azokat, így mindegyik érintett fél által készített térkép megtalálható volt náluk. A győztes hatalmak közül egyedül az amerikaiak szereztek be nagy számban az első világháborúban vesztes Magyarországtól térképeket.

Míg a győztes hatalmaktól az amerikaiaknak nem volt nehéz a térképeket beszerezni, mivel ugyanazon az oldalon harcoltak a háborúban, így léteztek hivatalos diplomáciai csatornák amelyeket erre a célra használtak. A magyar kormány által megrendelt térképeket Teleki a személyes, a tudományos tevékenysége alatt létrejött kapcsolatait kihasználva igyekezett eljuttatni a győztes hatalmak képviselőihez, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok delegációjához. Ennek eredményeképpen az amerikai delegáció anyagában nagy számban megjelennek mindkét fél által készített térképek.

A tanulmány első része bemutatja, hogy az amerikaiak hogyan gyűjtöttek be a történelmi Magyarország területét ábrázoló térképeket, míg a második része az Erdélyt ábrázoló térképek tartalmát mutatja be. Az érintettség miatt ezen térképeket a magyar, valamint a román kormány juttatta el az amerikaiakhoz. A bemutatott térképek tartalma kerül összehasonlításra, valamint azt is elemzi a szerző, hogy a különböző térképeken használt ábrázolási módszer, és a térkép egyéb paraméterei milyen képet hoznak létre a térképolvasó fejében az ábrázolt

terület etnikai szerzetéről. Bemutatja a románok által alkalmazott túlgeneralizálást, azt hogy az etnikailag vegyes területeket hogyan mutatták be a különböző térképeken. Azt is kielemezi, hogy a különböző ábrázolási módszerek hogyan mutatnak más-más képet a terület etnikai szerkezetéről és bemutatja részletesen azt, hogy mennyire ad pontos képet adnak az egyes térképek az országban élő nemzetiségek földrajzi elhelyezéséről.

KULCSSZAVAK: Teleki, Bowman, Martin, Trianon, Amerika, Inquiry, térkép, nemzetiségek, generalizálás

Kanász Viktor: Pázmány Péter családjának történetéről. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 221–249.

(ISSN: 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_3.pdf

Pázmány Péter politikai, egyházi és írói tevékenysége folytán a 17. századi Magyar Királyság egyik legmeghatározóbb egyéniségi volt. Pázmány származása, családjának története jól megrajzolható, s biztos alapokon áll. Ám az újabb források felfedezése, a régiek újraértelmezése, valamint a szakirodalom bővülése jóvoltából lehetőségünk adódik a nagy elődök eredményeire építkezve újabb adatokkal, összefüggésekkel gazdagítani az esztergomi érsek családjának történetét. Ennek megfelelően a Pázmány-kutatás nagy múltú történeti diskurzusához kapcsolódva e genealógiai tanulmányomban erre teszek kísérletet.

Pázmány olyan családban született, amely birtokai révén nem emelkedett ki Bihar vármegye köznemességének soraiból, ám politikai tapasztalatokkal rendelkező, a vármegyei, s némely esetben az országos politikában is járatos felmenőket is találunk köztük.

Ósei Bihar vármegyében kiterjedt, a fontos politikai döntésekben is együtt mozgó köznemesi rokonsággal bírtak. Pázmány János és Ártándi Kata házasságakor két azonos erejű család lépett vérségi kapcsolatba, ám az 1520-as évekre az Ártándi familia országos léptékű családdá lépett elő, s a Pázmányok és az Ártándiak kapcsolatában az utóbbiak domináltak, s határozták meg a rokonság politikai mozgásának irányát. Ennek következtében lett Pázmány Péter a Ka-

landos szövetség tagja. E felállás azonban az Ártándi testvérek 1531-es kivégzésével megváltozott, az Ártándiak jövője a gyors kihalás, a Pázmányoké a felemelkedés lett. A Pázmányok, Ártándiak és Bethlenek együtt szolgáltak Fráter György szervitoraként is. A tanulmány külön foglalkozik azzal a kérdéssel, s a családi hagyomány mit örökíthetett e történetekből át, s Pázmány Péter mennyit tudhatott az Ártándiak sorsáról, s ez formálhatta-e a politikai gondolkodását.

A genealógiai vizsgálat során kiderült, hogy Pázmány Péter és Bethlen Gábor viszonyának hátterét tovább lehet árnyalni, ugyanis mindkét család egy időben vállalt szervitori szerepet Fráter György szolgálatában. Ezen kívül bebizonyítható, hogy Pázmány Péter anyai ágon rokoni kapcsolatban állt a Bethlen családdal. Végül eddig ismeretlen levéltári források és elfeledett szakirodalom segítségével és bizonyos rokoni viszonyok tisztázásával, valamint az eddig ismeretlen családtagok bemutatásával tovább tudtuk pontosítani, bővíteni Pázmány Péter familiájának (a Pázmány, a Massay és a Czibak család) családfáját, s ezáltal jobban átlátjuk a bíboros rokonságának kiterjedtségét, kiváltképpen oldalági leszármazottaira vonatkozóan.

KULCSSZAVAK: genealógia, Bihar vármegye, Erdély, Pázmányok, Bethlenek, Czibakok, Ártándiak

A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Kanász Viktor, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Veszprém, 2020. 488. (A veszprémi egyházmegye múltjából 35.)

(ISBN: 9786158134927)

1777-ben átszervezték a dunántúli katolikus püspökségek szervezetét, ami jelentősen megváltoztatta a veszprémi egyházmegye struktúráját is, ugyanis a székesfehérvári és a szombathelyi püspökség megalapítása jelentősen lecsökkentette az egyházmegye területét. Ezért szükségessé vált az állapotok újbóli felmérése és bizonyos fokú belső átszervezés is. Így 1778–1779-ben Bajzáth József megyéspüspök személyesen tartott egyházlátogatást, amely során plébániáról plébániára haladva az egész egyházmegye felmérésre került.

A latin nyelven írt vizitáció eredeti példánya a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban három kötetbe rendezve található meg. Az egyes kötetek külön

mutatják be a Zala, Veszprém és Somogy vármegyék területén végzett egyházlátogatásokat. Jelen kötetben a zalai főesperességben, vagyis a Zala vármegyében végzett vizitációk kerültek kiadásra. A püspök a területi változások miatt nem az egész vármegyét, hanem csak a veszprémi püspökségnél maradt részeket: a füredi, kiskomáromi, kanizsai, tapolcai, keszthelyi, és sümegi esperességek 57 plébániájának, valamint a hozzájuk tartozó filiáknak az állapotát mérte fel. A főpásztori egyházlátogatás segítségével az oszmán hódítást követően a reorganizáció korszakát élő püspökség virágzó barokk korszakának utolsó éveire nyerhetünk átfogó rálátást. E forrás nem csak egyháztörténeti, hanem többek közt művelődés-, oktatás-, birtok- és helytörténeti kutatásokhoz is értékes adatokat biztosíthat, hiszen megemlékezik a templomok, kápolnák, paróchiák és iskolák állapotáról, felszereltségéről, a patrónusokról és társulatokról, a tanító, plébános, a harangozó és a bábák személyéről, jövedelméről, képzettségéről, a plébániák és a plébánosok könyvtáráról, valamint az adott település lakosságának számáról, vallásosságáról is.

KULCSSZAVAK: vizitáció, egyházlátogatás, veszprémi egyházmegye, 18. század, egyházszervezet

Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei.* Martin Opitz Kiadó, PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Janus Pannonius Múzeum, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Hungari Dzsebedzsi Hagyományőrző Egyesület, Budapest, 2020. 93–105. (ISBN: 9789639987739) https://www.academia.edu/43928191/Kanizsa_%C3%A9s_a_moh%C3%A1csi_csata_Kanizsa_and_the_Battle_of_Moh%C3%A1cs_

A mohácsi csata és Kanizsa, illetve a Kanizsai család történelmi kapcsolatát és a városi emlékezetben betöltött szerepét illetően három kérdéskört érdemes vizsgálni. Először is azt, hogy küzdöttek-e a csatában a Kanizsai család férfi tagjai, másodsor azt, hogy milyen szerepet játszott Kanizsai Dorottya a halottak eltemetésében, s végezetül azt, hogy a város emlékezetpolitikájában hogyan jelenik meg a mohácsi kataklizma.

E kérdéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Kanizsai László nem harcolhatott 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában, ugyanis 1525 szeptemberében elhunyt. Gyermeke, Kanizsai Ferenc – akivel rövidesen fiágon kihalt a család – pedig még túl fiatal volt a hadakozáshoz. Ennek ellenére a család Kanizsai Dorottya személyében mégis bekerült a Moháccsal kapcsolatos történeti és művészeti diskurzusba, ugyanis Istvánffy Miklós leírásának jóvoltából a csata halottainak eltemetőjeként tartjuk őt számon. Bár e tevékenységével kapcsolatban Istvánffyn kívül nem rendelkezünk egyéb forrással, az utókor szemében a nádorasszony személye összefonódott a mohácsi síkon történt tragédiával. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem Dorottya temettette el az összes elesettet, s tetében mostohafia, Perényi Ferenc megtalálásának és eltemetésének szándékán, valamint a halottak iránt érzett könyörületén kívül egy esetleges járványtól való félelem is közrejátszhatott.

Végezetül megállapítható, hogy Nagykanizsa történeti emlékezetében a mohácsi csata nem közvetlenül, hanem elsősorban Kanizsai Dorottya személyén keresztül jelenik meg. Dorottya alakja csak az elmúlt harminc évben lett a helyi emlékezet szerves része, emléklakett, bor, utca és a városi kórház is viseli a nevét, valamint két képzőművészeti alkotás is készült róla. Ennek ellenére Dorottya, s vele együtt az egész Kanizsai család emlékezete Zrínyi Miklóshoz és Thury Györgyhöz képest erősen alulreprezentált a városban.

KULCSSZAVAK: mohácsi csata, Kanizsai család, Nagykanizsa

Kanász Viktor: A Rómába induló főúr végrendelkezik. Kanizsai László itáliai zárandoklatáról, testamentumáról és haláláról. In: Kovács Enikő – Rudolf Veronika – Szokola László – Veszprémy Márton (szerk.): *Micae Mediaevales IX. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2020. 107–124. (ISSN: 2062-2198)

http://institutumfraknoi.hu/sites/default/files/2020-11/Kan%C3%A1sz%20Viktor_A%20R%C3%B3m%C3%A1ba%20indul%C3%B3%20f%C5%91%C3%BAr%20v%C3%A9grendelkezik.%20Kanizsai%20L%C3%A1szl%C3%B3%20it%C3%A1liai%20zar%C3%A1ndoklat%C3%A1r%C3%B3l%20testamentum%C3%A1r%C3%B3l%20

%C3%A9s%20hal%C3%A1l%C3%A1r%C3%B3l_Micae%20Media- evales%20IX_2020_107-124_0.pdf

A késő középkor folyamán számtalan magyarországi zarándok fordult meg Rómában. Zarándoklatuk részleteit: útvonalukat, indítékaikat, esetleges kísé-
rőiket azonban a források sporadikus volta miatt ritkán ismerhetjük meg. Sze-
rencsés kivétel ez alól Kanizsai László, ugyanis az 1525-ös itáliai peregrinációja
előkészületeivel együtt jól dokumentálható.

Kanizsai László a családi hagyományt követve familiárisai, Vatai Ferenc,
Sitkei Sebestyén, Ember Demeter, Dénesfalvi László és Sági Sebestyén köré-
ben fogadalmának eleget téve a VII. Kelemen pápa által meghirdetett Szentév
keretében 1525 januárjának második felében indult zarándoklatra Rómába
és Loretóba. A báró felkészült az útra: perhalasztó okleveleket nyert maga
és kísérete nemes tagjai számára a királytól, és családja, valamint vagyona
védelmében végrendelezett, melyben II. Lajos, Szalkai László, Bátori István,
Szapolyai György, valamint Drágfi János gondjaira bízta feleségét és gyerme-
keit. Az Örök Városban amellet, hogy bizonyosan felkereste a zarándokok
számára előírt bazilikákat s megnézte a város főbb nevezetességeit, március
7-én VII. Kelemen pápa audiencián fogadta és lovaggá ütötte a vatikáni apos-
toli palotában. 1525 áprilisára már visszaérkezett Magyarországra. Hazatéré-
se után részt vett a hatvani országgyűlésen, majd lányát, Magdolnát eljegyezte
Batthyány Kristóffal.

Mindezt élete utolsó heteiben tette, ugyanis – a sok egymásnak ellentmon-
dó megállapítás ellenére kétséget kizáróan – 1525. szeptember 1. és 9. között
elhunyt. Jóllehet férfi-ágon Kanizsai Ferenc elhunytával csak 1532-ben halt ki a
család, Drágfi János megpróbálta rátenni kezét a Kanizsai birtokokra, ám a mo-
hácsi csataterén életét vesztette. Az ütközet előtt írt végrendeletében Kanizsai
László vagyonának örököséként Drágfi Gáspárt nevezte meg, ám bármennyire
is igyekezett a Drágfi család megszerezni a kihalt família vagyonát, végül a fi-
úsított Kanizsai Orsolya kezét elnyerő Nádasdy Tamás révén a Nádasdy család
lett a Kanizsai-vagyon tényleges örököse.

KULCSSZAVAK: zarándoklat, Róma, végrendelet, Kanizsai család, mohácsi
csata

Kanász Viktor: Egy ismeretlen metszet Kanizsa 1601-es ostromáról. *Kanizsai Antológia*, 21. (2020) 239–247. (ISSN: 1787-0615)

https://institutumfraknoi.hu/sites/default/files/2021-01/Kan%C3%A1sz%20Viktor_Egy%20ismeretlen%20metszet%20Kanizsa%201601-es%20ostrom%C3%A1r%C3%B3l.pdf

Kanizsa kora újkori történelméről, a 16–17. századból rengeteg korabeli ábrázolás, elsősorban metszet készült elsősorban német és olasz területeken. Többségében egy-egy jelentős történelmi esemény kapcsán keletkeztek: elsősorban Kanizsa 1600. évi elfoglalását, az 1601-es sikertelen keresztény visszafoglalási kísérletét, Zrínyi Miklós szintén sikertelen 1664-es ostromát, illetve a végül 1690-ben sikert hozó kanizsai blokádöt és a korabeli várat mutatja be. Az ábrázolásokkal régóta foglalkoznak, példányaikat összegyűjtötték. Többségük általánosan ismert, viszont előkerülhetnek eddig még fel nem fedezettek. Tanulmányomban egy ilyen, eddig ismeretlen ábrázolást mutatok be, amely a település 1601. évi ostroma kapcsán készült.

KULCSSZAVAK: metszet, Nagykanizsa, Székesfehérvár, ostrom

Kása Csaba: A *Kazárföldön* színelőadás rutén és héber dalai. Együtt (A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata) (2020) 4. sz. 72–91.

http://kmmi.org.ua/uploads/attachments/books/folyoiratok/egyutt/2020/egyutt_2020_4.pdf

1910. augusztus 6-án mutatta be Janovics Jenő igazgató társulata az alig egy hónapja megnyílt kolozsvári *Nyári Színházban* (Színkörben) Géczy István *Kazárföldön* című háromfelvonásos zenés népszínművét. Címe szinte ugyanaz, mint Bartha Miklós szociográfiájának, azzal a különbséggel, hogy itt nem külön-, hanem egybeírva szerepel a témát szolgáltató nép bevándorlási célterülete. Írója feltehetőleg ezzel jelezte, hogy darabját ugyanazon társadalmi problémák ihlették, mint Bartha könyvét. Csak a feldolgozás más, nem szociográfia, nem publicisztika, hanem szépirodalom.

Az első híradások 1910. július végén, augusztus elején jelentek meg a budapesti lapokban a készülő előadásról. A háromfelvonásos népszínmű a „rutének helyzetével foglalkozik fenn a *Kazárföldön* egy izgalmas mese keretében – írta

előzetesében egy hírlap a színházi rovatában. – A darab érdekességét emelik az eredeti héber és rutén dalok. A héber dalok szövegét Kiss Arnold dr., a budai főrabbi írta, zenéje eredeti héber zene.”

A darabot Géczy István zenés népszínműnek nevezte, ugyanis öt dalbetétet énekeltek el a színészek, zenekari kíséret mellett. Fennmaradt a partitúra, egyik része kéziratos, másik része könyvomas. Három héber és két rutén dal szerepel benne.

Augusztus 9-én, kedden a budapesti hírlapok a darab sikeréről, a szerző ünnepléséről írtak. A Bartha Miklós által alapított kolozsvári *Ellenzék* című napilapban az ugyancsak rugonfalvi születésű Sebesi Samu, a szigorú kritikus – egyben Bartha unokaöccse – hosszú elemzést írt az előadásról: „A *Kazárföldön* című darab egyik Kárpát-hegyvidéki ruthén községben játszik, ahová egy szép napon megérkezik kis batyujával, a familiával és egy hordócska pálinkával Rochlim Efraim, lengyel zsidó. Grün József hitrokonához száll, aki rokonának vallja, hogy megmentse az eltoloncolástól. Efraim tehát marad, s hozzá kezd az üzlethez. A tudatlan, szegény, és pálinkát kedvelő ruthén néptől egy esztendő alatt jó módra hízik Efraim. Gerlán Mihály, tehetősebb ruthén parasztot addig itatja, amíg minden vagyonát elkaparintja. Viszont a Gerlán fia, Vasili – Efraim szép lányát, Rachelt hódítja el. És míg Efraim a ruthén parasztokat nyúzógatja, nem veszi észre, hogy számára is készül a szörnyű büntetés, mert Rachel apját, anyját, hitét és istenét megtagadva Vasilivel egyesül.” Sebesi szerint a dráma oka nem az, hogy az apa által kiszemelt vőlegény helyett a szerelmét választja a leánya. Hanem az, hogy zsidó létére kereszténnyel akar házasságot kötni, akiért még a vallását is el akarja hagyni.

Az *Egyenlőség* című, önmagát *Politikai jellegű, zsidó felekezeti és társadalmi hetilap*ként meghatározó újság Géczy darabját kritikájában „antiszemita népszínműnek” nevezte. Továbbá kétségbe vonta dr. Kiss Arnold társszerzőségét.

Ezek után az *Egyenlőség* által meghirdetett vonalat vitte tovább a budapesti sajtó. A *Pesti Hírlap* szeptember végén visszatért a *Kazárföldön* kolozsvári bemutatójára. Leszögezte, hogy a szerzőtől távol állott, hogy felekezeti kérdéseket bolygasson meg. Erre bizonyíték addigi irodalmi működése, s a nyilatkozata is, „melyet egyoldalú támadások folytán a kolozsvári premiére után egyik budapesti lapban tett közzé.” Ez egyértelmű utalás volt a cikkíró részéről az *Egyenlő-*

ségre. A szerző tiszta szándékát azzal az állítással is hangsúlyozta, hogy a „héber dalokat dr. Kiss Arnold budai rabbi szolgáltatta.”

Végül a fontos kérdés – melyre megpróbáltuk a választ megkeresni –, közreműködött-e a *Kazárföldön* írásában dr. Kiss Arnold, s ha igen, mi volt a szerepe? Mint fentebb idéztük a korabeli hírlapokat – amelyek beharangozták a kolozsvári premiért –, többségében említették a főrabbi társszerzőségét. Egyedül az *Egyenlőség* cáfolta arra hivatkozva, hogy kérdésükre tagadta azt az érintett. Érdekes azonban, hogy nem találtuk annak nyomát, hogy akár az addig neki szerzőséget tulajdonító lapoknak, vagy akár a továbbiakban erről hírt adó újságoknak haláláig bármiféle helyreigazítást kérő levelet írt volna.

Pedig a főrabbi szerepét nemcsak a kolozsvári bemutató idejében, hanem később, a cáfolatok ellenére is ténynek vette a sajtó és a szakirodalom. Így a Schöpflin Aladár által szerkesztett, 1929 és 1931 között négy kötetben kiadott *Színművészeti lexikon* Géczy Istvánról szóló részben, a színművei között felsorolja a *Kazárföldönt*, egyértelműen megjelölve társszerzőként dr. Kiss Arnoldot. Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetében* az olvasható Géczy Istvánról, hogy „darabjainak egy részét társszerzővel írta [...] Kiss Arnolddal a *Kazárföldön* énekes játékot.” Sövény Aladár, Géczy István életrajzírója egyértelműen kijelentette: „A *Kazárföldön* társszerzője dr. Kiss Arnold volt.”

Egy székelykeresztúri konferencián a fenti előadás után ifj. Sípos Dezső hegedű és Kóré Mózes harmonika játékaival felidéztek a korabeli előadás hangulatát. A *Hol a Fekete folyó* rutén és a *Vérpatakok könnyforrások* héber dal hangzott el. Mindkettő megtalálható és meghallgatható videomegosztó oldalakon.

KULCSSZAVAK: *Kazárföldön*, Géczy István, Bartha Miklós, Kiss Arnold, népszínmű, héber, rutén.

Kása Csaba: Horváth Lajos élete és munkássága. In: Kása, Csaba (szerk.): Szittya Horváth Lajos népdalgyűjtése. Momdif Egyesület, Budapest, 2020. 5–38. (ISBN 979-0-801675-77-4)

Horváth Lajos polgári leányiskolai tanár, igazgató, zeneszerző és népdalgyűjtő 1883-ban született az Udvarhely vármegyei Székelykeresztúron. Öccse, Árpád az Iparművészeti Főiskolán végzett, neves szobrász lett. Élete fő műve a hét méter magas budapesti Trianon szobor. Feltehetőleg a kommunista hatóság-

gok rombolták le 1945 után, újraállításra vár. Horváth Lajos a székelyudvarhelyi református kollégium elvégzése után szülővárosa tanítóképző intézetében, majd a budapesti Paedagogiumban szerzett oklevelet. Pályáját az 1906-ban megnyíló keresztúri polgári leányiskolában kezdte, amelynek 1910-ben az igazgatóhelyettese lett.

A háború kitörése után, 1914. augusztus 1-jén Horváth Lajost behívták katonának. Testalkata miatt könnyített szolgálatot teljesített, a székelyudvarhelyi laktanyában kellett irodai munkát végeznie. 1915 januárjában *Székelyek a világháborúban* címmel huszonöt háborús költeményt tartalmazó kötetet adott ki. Egységének, a császári és királyi 82. (székelyudvarhelyi) gyalogezrednek is írt egy indulót. Első versszaka: „Masíroz a 82-es ezred, / Abban megy az egész székely nemzet, / Dicsőségért mennek a harctérre, / Fényt hozni a székely-magyar névre.” Az *Engem hívnak Fábián Pistának. / El akarnak vinni katonának* kezdetű népdal dallamára kellett énekelni. 1915. december 20-án leszerelték. Így 1916-ban újra a polgári leányiskolában tanított, ahol kinevezték igazgatónak.

Az 1918. év végi román megszállás után az intézmény rövid ideig még működött, azonban az új hatalom 1920 decemberében megszüntette. Horváth Lajos ezután a székelykeresztúri tanítóképzőben tudott elhelyezkedni, ahol annak teljes elrománosításáig, 1932-ig volt a tanára. Később, 1935-ig nyelvtudás nélkül az erzsébetvárosi román gimnáziumban testnevelést tanított. Utána Észak-Erdély felszabadulásáig óraadásból tartotta fenn családját.

Horváth Lajos zenei érdeklődése már tanulmányai alatt megmutatkozott, zongorázott, hegedült. A polgári leányiskolában éneket tanított, az ünnepségeken hangszeren kísérte a fellépőket, sőt diákjainak daljátékot is szerzett. Játszott a helyi Filharmonikus Társaságban, 1907-től a Polgári Zenekar karvezetőjévé választották. Verseket zenésített meg, nótákat szerzett. Előadó estjeivel nemcsak szülővárosában, hanem Székelyföld nagyvárosaiban is fellépett. Munkássága elismeréséül a báró Bánffy György Dalirodalmi Társaság alelnökének, a Petőfi Társaság tagjai közé választotta.

A magyar kultúra számára legértékesebb az 1906 és 1932 között folytatott népdalgyűjtési és lejegyzési munkája volt. Ugyanis székelykeresztúri tanársága alatt folyamatosan járta a Gagy, a Küküllő és a Nyikó mente falvait, és gyűjtötte

a népdalokat. Munkájában segíthette, hogy nem messziről jött nadragos ember volt, akit eleve bizalmatlansággal fogadott a falu népe, hanem majdnem közülük való, a közeli város szülöttje. Ismerhették őt, mint leánygyermekük tanárát. Tevékenységét úttörőnek kell értékelnünk, több szempontból is. Elsőként Vikár Béla gyűjtött dallamokat, 1896-tól. Őt követte Bartók Béla és Kodály Zoltán, 1906-ban. Több mint két évtized múlva, 1929-től, de csak Csángóföldre öszszpontosítva Domokos Pál Péter. Tehát a zenei anyag gyűjtését Horváth Lajos egy időben kezdte el és párhuzamosan folytatta Bartókkal és Kodállal. A Nagy Háborúban magától értetődően szünetelt a gyűjtés, csakhogy közülük ezt egyedül Horváth folytathatta, hiszen a trianoni határok miatt sokáig kényszerűen szünetelt az anyaország kapcsolata, beleértve az utazási lehetőséget is, az elszakított országrészekkel. Még egy nagyon fontos szempont: Később a népzene gyűjtése folytatódott, szinte a mai napig tart. Azonban Horváth Lajos korában még nem befolyásolhatta a tömegkultúra és a pesti műzene, a magyar nóta a falusi adatközlőket. Ugyanis a Rádió lakihegyi adótoronyát 1933 végén adták át, ekkortól vált lehetővé az adása, és kezdte el lerontani a még élő erdélyi magyar néphagyományokat.

Fontos különbség volt azonban Bartók és Kodály gyűjtési módszereiben és azok céljában. Előbbiek a fonográffelvétellel és annak későbbi hű lejegyzésével az elfeledéstől próbálták megmenteni népzenei kincsünket, és hozzáférhetővé tenni az elkövetkezendő nemzedékek számára. Horváth Lajos célja a művelt városi közönség számára a népi kultúra bemutatása volt. A népművészetet a polgári kultúra részévé kívánta tenni. Trianon után ez kiemelt szempont volt a magyarságtudat megtartásához, erősítéséhez.

1940 őszén a magyar katonai hatóságok hazarendelték Székelykeresztúrra, és megbízták a polgári leányiskola újjászervezésével, melynek 1944-ig az igazgatója volt.

Az újabb román megszállás elől családjával az ország nyugati részébe menekült, a hatóságok a németbolyi polgári iskolába vezényelték. 1948-ban nyugdíjazták, 1960-ban hunyt el.

KULCSSZAVAK: Horváth Lajos, Székelykeresztúr, polgári leányiskola, népdalgyűjtő, Gagy, a Küküllő és a Nyikó mente.

Kása Csaba: A *Katyíni erdőben* című film magyarországi forgalmazása és az azt követő megtorlás.

In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarországi Kutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020. 315–342.

(ISSN 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_3.pdf

1943. április 11-én adott először hírt egy berlini rádió a katyíni tömegsírok felfedezéséről. A német hatóságok szerint a szovjet belügyi szervek végezték ki a lengyel hadsereg tisztjeit. A Szovjetunió álláspontja szerint a lengyel katonák 1941-ben német fogságba estek, így a további sorsukkal kapcsolatban semmilyen felelősség sem terheli őket. Az elkövetők kiderítésére Németország egy nemzetközi orvosbizottságot hozott létre, melynek a budapesti egyetem Törvényszéki Orvostudományi Intézetének professzora, dr. Orsós Ferenc is tagja lett. Elsősorban az ő tudományos módszereinek köszönhetően egyértelműen bizonyítást nyert, hogy a tömeggyilkosságot a szovjet Belügyi Népbiztosság hajtotta végre.

Az orvosi bizottság működése közben forgatott felvételekből a német UFA gyár egy rövidfilmet készített 1943-ban, *Im Walde von Katyń* címmel. Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után a birodalmi követség és a magyar kulturális minisztérium vezetőinek nyomására a Mesterfilm Kft-nek kellett a filmet forgalmaznia. A belügyminiszter pedig elrendelte a mozikban a híradó utáni kötelező vetítését.

A film egy magyar hangalámondással vetített változata a Filmarchívumban fennmaradt. A tanulmány közli a narrátor szövegének betűhű, majdnem teljes leírását.

Magyarország szovjet megszállása után az új hatalom a katyíni tömegmészárlás felelősségét a valódi tettesekről újra a németekre akarta hárítani. Először a bizonyítékokat, a terhelő dokumentumokat és az el nem menekült tanúkat hurcolták el. Ezután propagandahadjárat indult, amellyel a tömegek gondolkodásából ki akarták törölni a szovjet felelősséget, s helyére a németet állítani. Végül a hatalom sajtójának állításait bizonyítandó eljárások következtek: nyomozások, amelyeket vádemelések és népbírósági perek követtek.

De ezzel együtt bosszúhadjárat is zajlott (ez sajátosan magyar vonatkozású), melynek célja a magyarság kiszorítása a gazdasági életből – ahova az egy évvel azelőtt kapcsolódott be –, a megbüntetés, és az „örségváltás” előtti állapot visszaállítása volt.

Ennek részeként *A Katyáni erdőben* című film forgalmazását végző Mesterfilm Kft. vezetői ellen nyomozás indult, és vádemelés után bíróság elé állították őket. A tanulmány bemutatja a cég két tulajdonosa ellen lefolytatott eljárásokat, elemzi a vádiratot, ismerteti sajtóban megjelent híradásokat.

Érdekesség, hogy a filmet, illetve kötelező vetítésének elrendelését Jaross Andor volt belügyminiszter perében is a vád részévé tették. Valószínűsíthető, hogy ennek az oka nem a bűnösség alátámasztása volt. Sokkal inkább a katyáni tömeggyilkosság német végrehajtásának „bizonyítása”. Ugyanis, ha egy háborús főbűnös elítélésének egyik oka a katyáni film országos vetítése, akkor ebből következően a film tartalma is bűnössé válik. Vagyis nem igaz az, amiről szól.

A tanulmány végül röviden ismerteti Orsós Ferenc professzornak a vizsgálóbizottságban való részvétele utáni sorsát.

KULCSSZAVAK: *Katyán, A Katyáni erdőben, Mester Miklós, Mesterfilm Kft., Orsós Ferenc, Szovjetunió felelőssége, koncepció per, hamis vád, Im Walde von Katyán.*

Kása Csaba: A Mesterfilm Kft. szerepe a nemzeti szellemű filmgyártás megteremtésében.

In: Vizi László Tamás (szerk.): Magyar Világ 1938–1940. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 17. Magyarságkutató Intézet,

Budapest, 2020. 115–138. (ISBN 978-615-6117-15-1)

<https://mek.oszk.hu/21600/21646/>

Az 1930-as évek végéig terjedő időszak filmgyártásának a lényegét általában azzal kendőzik el, hogy „filmjei szórakoztatóipari árucikkek voltak, ezzel a bevallott céllal készültek mindenütt a világon.” De ez csak az igazság egyik fele. Ugyanis Magyarországon, ahol két világ élt ekkor egymás mellett, természetesen mindkettő kihasználta a filmművészet adta lehetőségeket saját gondolatainak, kultúrájának, életérzésének terjesztésére. Vagyis úgy módosítanánk az előző megjegyzést, hogy a húszas-harmincas évek filmgyártása hasznot terme-

ló vállalkozás, és az egyik világ életének, gondolatainak propagandája, vágyainak tükre volt. A másik, a magyar világ nem nézhette ezt tétlenül, de nem sok eszköz állt rendelkezésére, éppen azért, mert a filmipar a szabad vállalkozás korszakának jól jövedelmező üzletágaként is működött.

A kormányzati elvárások egyértelműek és ismertek voltak: A *magyar* múltból és jelenből vett *magyar* témákkal, *magyar* hivatástudattal részt venni a *magyar* jövőért folyó munkában. Nevezhetjük ezt röviden nemzeti szellemű filmgyártásnak is.

Ezzel szemben 1939-ig, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara megalakításáig leginkább a magyarság, a vidék problémáit teljesen figyelmen kívül hagyó könnyed vígjátékok készültek, főként budapesti és nagyvárosi nézőknek. Ezeket *A meseautó* sémájú filmeknek nevezte el a szakirodalom, öt év alatt hetvenöt ilyen vígjáték készült.

Ezért az egymást követő kormányok a harmincas évek közepétől keresték azokat a módszereket, amelyekkel a nemzeti érdekek szerint szabályozni lehetett volna a filmgyártást, és olyan gyártókat, amelyek megfeleltek ezeknek az elvárásoknak. Egy ilyen kör az egyetemi ifjúsági mozgalmak egykori vezetői közül szerveződött. A kormány egyes tagjai is támogatták őket. 1938-ban létrehozták a Mesterfilm Kft-t. A három alapító: Mester Miklós egy évig a SzEFHE elnöke, Barla László és szalontai Kiss Miklós a MEFHOSz elnöke, ill. főtitkára volt.

A Mesterfilm Kft. első filmjét Nyirő József *Uz Bence* című, 1933-ban megjelent kötetéből készítette. Az állami kultúrpolitikai elvárásoknak mindenben megfelelt az elképzelés. Erdélyi író népi témájú novellafüzérét vitte filmre egy újonnan alakult keresztény vállalt.

A film bemutatója 1938. november 18-án volt. Pontosan ebben az időben, nem sokkal a Felvidék visszacsatolása után mérte fel a Mozi Egyesület válaszmánya a visszakapott területeken található mozgósínházakat, és harminc működőt talált. Így a Magyarországi premierrel szinte egyidőben került a visszatért Felvidék filmszínházaiba az *Uz Bence*. Egy hónap múlva a következőképpen nyilatkozott erről szalontai Kiss Miklós: „Ez volt az első magyar film, amely hódító körútra indulhatott a felvidéki városokban. Leírhatatlan lelkesedés, örömjongás fogadta és kísérte mindenütt az *Uz Ben-*

cét, amely egészen új hangot, a komoly problémák hangját hozta a magyar filmgyártásba.”

Egy év múlva készült el komoly történelmi-életrajzi filmjük, a *Semmelweis*. Időközben, 1939 elején elkezdődött az anyaggyűjtés és a forgatókönyvírás a *Dankó Pista* című filmhez. A felvételek 1940 áprilisában kezdődtek meg a Hunniában, Jávor Pál főszereplésével júniusra készült el a film. A hirdetések a filmhét egyik szenzációjaként készítették elő a vetítést, ami jóslatként is bevált. Ugyanis a Mesterfilm alkotásai valóságos díjesőben részesültek a II. Nemzeti Filmhéten. A *Dankó Pista* a gyártóknak nemcsak díjakat és erkölcsi elismerést hozott, hanem kiugróan magas bevételt is. A Hunnia Filmgyár Rt. igazgatósági jelentése kiemelte, hogy az „1940. évben gyártott filmek közül a Mester Film Kft. produkciójában készült »*Dankó Pista*« c. film mind művészi, mind pedig üzleti eredmény szempontjából átütő siker volt, amit a filmnek több külföldi államra történt értékesítése is bizonyít.” A II. Nemzeti Filmhéten elért sikerek után az 1940. szeptember 1-jén megkezdődött Velencei Biennálén a Magyarországot képviselő két film közül az egyik a *Dankó Pista* volt, amely a korabeli olasz sajtóban elismerő kritikákat kapott.

A *Dankó Pistát* a nagyközönség csak 1941. január 16-án láthatta először a Royal Apollo moziban tartott díszbemutatón. Ugyanis a magyar hangosfilmgyártás lezárta első tíz évét, és az évfordulót a 200. magyar film díszbemutatójával ünnepelte a szakma. Jubileumi alkotásnak pedig a *Dankó Pistát* tekintették. A díszbemutató ünnepélyességét emelte, hogy azon vitéz nagybányai Horthy Miklós is megjelent kisebbik fiával, ifj. Horthy Miklóssal, Magyarország brazíliai követével.

Valójában, időrendi sorrendben a *Dankó Pista* nem is a 200. hangosfilm volt. Mint fentebb említettük, a II. Nemzeti Filmhéten – 1940. június 22. és július 1. között – bemutatták, tehát már akkorra elkészült.

A *Dankó Pista* 200. magyar hangosfilmként való elismerése és kitüntetése valójában kultúrpolitikai döntés volt, és egyben ajánlásokat fogalmazott meg az eljövendő filmgyártás számára.

KULCSSZAVAK: Hangosfilm, Mesterfilm, Nyirő József, Uz Bence, Semmelweis Dankó Pista, Mester Miklós

Kása Csaba: A székelykeresztúri országzászló története. Székelykeresztúri Kistérség Szövetség, Székelykeresztúr, 2020. 1–32. (ISBN 978-606-8599-59-5)

Tanulmányunkban a székelykeresztúri országzászló történetének négy lényeges eseményét tekintettük át: A felszabadító magyar honvédek bevonulását, amely nélkül nem lehetett volna az emlékművet felállítani, és az azt követő ünnepeket. Az elhatározás, az építkezés és az átadóünnepség főbb eseményeit. A magyar kormány egyik miniszterének látogatását, aki az alkalmat felhasználva koszorút helyezett el az országzászló talapzatára. Végül a lerombolás utáni újraállítást.

1940. szeptember 11-én délelőtt több mint 10 ezer ember – helybeliek, a Nagy-Küküllő, a Fehér-Nyikó, és a Gagy mente falvainak ünneplőbe öltözött lakossága – várta Székelykeresztúr főterén a felszabadító magyar csapatok érkezését. Délután fél három óra körül a tömeg örömjongása mellett elsőként vitéz Mikófalvi Ferenc alezredes vezetésével a 10. honvéd kertékpáros-zászlóalj érkezett a Főterre. Honvédeinket Péter Lajos, az Orbán Balázs Unitárius Gimnázium tanára, a 82-es székelyudvarhelyi gyalogezred tartalékos főhadnagya köszöntötte.

Nem sokkal a felszabadulás után, szeptember 27-i keltezéssel levél érkezett az akkor még önálló, 15 ezer lakosú, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Rákosc-saba község elöljáróságától. Beszámoltak szeptember 4-i rendes képviselőtestületi ülésükről, amelyen testvértelepülésüké választották Székelykeresztúrt. Egyúttal elhatározták, hogy költségükre a testvérközség által kijelölt helyen országzászlót állíttatnak fel, s azt egy közös ünnepség keretében leleplezik és átadják.

A felavatást 1941. szeptember 14-re tűzték ki, emlékezve az egy évvel korábbi felszabadulásra. Előző délután érkezett meg Rákosc-saba ötvenegy tagú küldöttsége, amelyben a település minden társadalmi eleme képviselve volt.

Az országzászlót a rákoscsabai küldöttség részéről Csorna Lajos főjegyző adta át, Demeter Andor székelykeresztúri főjegyző vette át, az Erekyés Országzászló Nagybizottsága nevében Csíky Gábor avatta fel. Ezután Orbán János esperes-plébános köszöntötte a zászlót.

A felszabadult Székelykeresztúrra a magyar kormány több minisztere is eljutott erdélyi körútja során. 1941. június 1-jén Hóman Bálint vallás- és köz-

oktatásügyi, ugyanezen év október 5-én báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter látogatott Keresztúrra. Sőt, egy nyugalmazott miniszterelnök, vitéz Imrédy Béla is járt ott, 1941. január elején. 1944. június 19-én vitéz Jaross Andor belügyminiszter székelyföldi körútjának egyik állomásaként felkereste a községet. Tudomásunk szerint az idelátogató politikusok közül ő volt az egyetlen, aki megkoszorúzta az országzászlót.

Körútja során 1944. június 19-én délután Székelyudvarhelyről érkezett Jaross és kísérete Székelykeresztúrra. Az MTI híre szerint Udvarhely vármegye fellobogózott községein át utaztak Keresztúrra. Megérkezésük után dr. Kósa Béla járási főjegyző és Ütő Attila helyi vezető, a Magyar Megújulás Pártja keresztúri szervezetének nevében köszöntötték a belügyminisztert, aki válaszában kiemelte, hogy „a székelység igazi zászlóvivője a magyar megújulás gondolatának.” A miniszter mögött állt felesége, kíséretének tagjai, és dr. Gálffy Dezső főispán. Az akkor készült felvételeken látható, amint két személy egymás után papírból beszédet olvas föl, Jaross válaszol, közben oldalt valaki, feltehetőleg egy újságíró szorgalmasan jegyzetel. Ezután következett a koszorúzás.

Székelykeresztúrra 1944. szeptember 15-én vonultak be szovjet és a román a megszállók. Az országzászló lebontásának, lerombolásának mikéntjéről forrásunk, adatunk nincs. Ami biztos, a talapzat fennmaradt. 1996-ban, a Honfoglalás 1100. évfordulójára ajánlotta fel Kiss Károly helybeli szobrászművész a terveit, amely szerint öt és fél méter magas, a város rovásírásos nevéből kialakított kopjafát utánzó oszlopot állítanának a talapzatra. Az emlékoszlopot a következő év novemberében avatták fel Hargita megye prefektusa, magyarországi vendégek, a helyi lakosság részvételével, a honfoglalás és az összes székelykeresztúri mártír emlékére.

Az országzászló újraállítására még 12 évet kellett várni. Az eredeti emlékmű oszlopa és faragott kövei 2003-ban a polgármesteri hivatal udvaráról kerültek elő, a föld alá voltak betemetve. Ez valószínűsíti, hogy a megszállók bevonulása után, a lerombolást megelőzendő, vagy lebontása után megőrzés céljából rejtették el. A helyi tanács úgy döntött, hogy az országzászlót újra felállítják. De nem a régi helyére, ott fennmarad a rovásírásos millecentenáriumi emlékmű, hanem a református egyházközség területén, a volt elemi iskola előtti kis parkban. Újraalkotására Györfi Sándor karcagi szobrászművészt kérték fel. 2009. augusztus

7-én adta át Székelykeresztúr közönségének az ajándékozó város, Karcag polgármestere, Dr. Fazekas Sándor.

KULCSSZAVAK: Székelyföld, Székelykeresztúr, felszabadulás, visszatérés, országzászló, Jaross Andor, újraállítás, Fazekas Sándor.

Kása Csaba (szerk.): Szittyá Horváth Lajos kottái. Mindszenty József Emlékmúzeum Alapítvány, Budapest, 2020. 1–118. (ISMN 979-0-801675-76-7)

Horváth Lajos polgári leányiskolai tanár, igazgató, zeneszerző és népdalgyűjtő 1883-ban született az Udvarhely vármegyei Székelykeresztúron. A székelyudvarhelyi református kollégium elvégzése után szülővárosa tanítóképző intézetében, majd a budapesti Paedagogiumban szerzett oklevelet. Pályáját az 1906-ban megnyíló keresztúri polgári leányiskolában kezdte, amelynek 1910-ben az igazgatóhelyettese, 1916-ban az igazgatója lett. Zenei érdeklődése már tanulmányai alatt megmutatkozott, zongorázott, hegedült. A polgári leányiskolában éneket tanított, az ünnepségeken hangszeren kísérte a fellépőket, sőt diákjainak daljátékot is szerzett. Játszott a helyi Filharmonikus Társaságban, 1907-től a Polgári Zenekar karvezetőjévé választották. Az 1930-as években már önálló szerzői estjein lépett fel. Munkássága elismerésül a báró Bánffy György Dalirodalmi Társaság alelnökének, a Petőfi Társaság tagjai közé választotta.

A magyar kultúra számára legértékesebb az 1906 és 1932 között folytatott népdalgyűjtési és lejegyzési munkája volt. Ugyanis székelykeresztúri tanársága alatt folyamatosan járta a Gagy, a Küküllő és a Nyikó mente falvait, és gyűjtötte a népdalokat. Gyűjtése hagyatékában töredékesen, de fennmaradt, melyet a család megőrzött.

Könyvünkbe a Horváth Lajos által kiadott kottákat gyűjtöttük össze, és hasonló kiadásban tesszük közzé azokat. Ismertetésük a bevezető tanulmány *Kottái megjelenése* fejezetében, könyvészeti leírásuk a bibliográfiai részében található. Eredeti példányai az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményén kívül Horváth Lajos hagyatékában és a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban maradtak fenn. Utóbbiakból válogattuk össze könyvünkbe a legszebb állapotban fennmaradt példányokat. Az egyes füzetek üres oldalait kihagytuk.

Horváth Lajos kottáinak kiadását feleségének a *Gondolj reám...* című megzenésített versével kezdte el. Megjelent *Gedenke mein...* címmel német nyelvre fordítva is, ugyanazzal a címlapképpel, csak más színnel nyomva.

Két további műdal kottája a *Fehér akác, fürtös akác...* és a *Szállj imádság...* címet kapta. Előbbinek felesége, utóbbinak Szász Károly a szövegírója. A címlapokon egy kislány kézzel színezett fényképe, illetve a szignó alapján feltehetőleg Nagy Lajos főgimnáziumi tanár grafikája látható.

Saját szerzőségét következetesen megjelölte Horváth Lajos. Népdalgyűjtéseit a művelt, polgári közönséggel akarta megkedveltetni. Ezért azokat átírta zongorára, ill. énekhangra vagy hegedűre zongorakísérettel. Általában ezek közül valamelyik módon adták elő szerzői estjein. A kották kiadásával fő célja a dalok terjesztése volt, ezért átiratban jelentette meg azokat. A *Bánom, hogy megházasodtam...* kottája énekhang zongorakísérettel. Címlapját Daday Gerő tervezte. A *Csüördögölő* dr. U-né Vilma játéka után született zongoradarab, *Székely verbunk* az alcíme. A nyomtatott ajánlás dr. Fazekas Miklósnak, a kiadó kedves barátjának, a székely táncok rajongójának szól. A címlapot Tomcsa Sándor rajzolta. A *Meg vagyok elégedve a babámmal* című, és az összes további kotta ének zongorakísérettel. Előbbi borítóján egy cigányprímásnak öltözött kisleány, Horváth Lajos középső gyermeke, Éva.

A *S, ej! Haj! Harmatos a kukorica levele* kottája a címadón kívül még egy dalt tartalmaz: *Olyan a vadgalamb, mint a büszke lány*. A nyomtatott ajánlás deési Daday Gerőnek, a székelyföldi hírneves festőművésznek szól, aki egyben a borítót is rajzolta. A *Széles a Küküllő vize...* kottáját Horváth Lajos Némethy Irénkének, a székely dalok rajongójának ajánlotta. Grafikus Tomcsa Sándor volt. A *Szép a kukorica* a kobátfalvi dr. Pap Béla kedvenc nótája volt. Két sorát a Bene (?) szignójú rajzoló a címlapra is kiemelte: *Ne kacsingass a szömömbe / inkább üjjél az ölömbe...* Az utolsó színes borítójú kotta két dalt tartalmaz: *Rózsás kertben jártam* és *Felnéztél az égre...* Előlapján a fényképen Horváth legkisebb leánya, Erzsébet.

A *101 székely népdal* című füzetet – amelynek címlapgrafikája Tomcsa Sándor műve – Horváth Lajos a helyi dalárdák, dalegyletek számára, a székelyföldi dalversenyeken való használatra adta ki.

Kötetünk utolsó része az 1941-ben kiadott *Csüördögölők* című kottája, amely a Székelyek Kolozsvári Társasága pályázatán 1933-ban első díjjal jutalmazott pályaművének részlete.

KULCSSZAVAK: Horváth Lajos, Székelykeresztúr, polgári leányiskola, népdalgyűjtő, Gagy, a Küküllő és a Nyikó mente.

Katona-Kiss Attila: Újabb adatok a karcag-orgondaszentmiklósi csat kérdésköréhez. Rovásfeliratos csatok a Kárpát-medencében. In: Barna Gábor (szerk.): *Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai* [Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 19.] Kunszentmárton Város Önkormányzata, Kunszentmárton, 2020. 261–278.

(ISBN 978-615-00-7398-9)

1972-ben, a Selmeczi László által ásatott karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető 170. sírjából látott napvilágot az a rovásfeliratos kerek csat, amely a közelmúltig unikális emléke volt a magyarországi kunok műveltségének. A tárgy a gótikus feliratos, úgynevezett „Ave Maria-csatoknak” a köréhez sorolható. A típus voltaképpen brass, melynek képviselőit általában könnyű anyagú köpenyek összefogására használtak, így az ábrázolások alapján jellemzően a nyak környékén lehet megfigyelni. A rajtuk lévő felirat alapvetően a kereszténységhez kapcsolódó tartalmat hordoz, illetve közvetít, Európában a virágkoruk a 13–14. századra tehető, Magyarországon a 14. század második és harmadik harmadában volt divatban. Az orgondaszentmiklósi csat helyi készítmény, a nyugat-európai feliratos példányok utánzata. A tárgyon található rovásjelek miatt a kutatás valószínűsítette, hogy a kunoknak lehetett valamiféle írásbelisége, amely még az eredeti steppei műveltségükben gyökerezett. A szöveg értelmére Hakan Aydemir tett javaslatot 2002-ben, aki szerint tárgyunkra a székely rovásírás betűivel vésték fel a törökül, alkalmasint kun nyelven megfejthető szöveget. A bal kézre eső, és a csattúske rögzítésére szolgáló lyukacsától az óramutató járásával megegyezően olvasott szöveg legvalószínűbb értelme eszerint: „Szedesz dícséretére, dícséretére, dícséretére, dicséret”. A Szedesz név adatolható a törökségnél, de az olvasat bizonytalanságát Aydemir is hangsúlyozta.

2010 óta további kettő ugyanilyen csat került a kutatás látóterébe. 2010-ben, a Bihar vármegyében fekvő egykori Radvány falu középkori temetőjének 380. sírjában találtak egy ugyanilyen típusú és feliratú, de méretben különböző példányt a nagyváradi múzeum munkatársai, melyet 2016-ban közölt az ásató. Ugyanebben az évben került be az orosházi múzeum régészeti gyűjteményébe egy további példány töredéke, melyet fémkeresős kutatás hozott a felszínre. A

darabot még a műszeres kutatásokat szabályozó rendelet megalkotása előtt találták, így a közgyűjtemény részére átadott lelethez sajnos nem tartoznak koordináták, de a beszolgáltató visszaemlékezése szerint a csat töredéke a Gyula és Békéscsaba közötti térségből került felszínre.

Az újabb két példány a Körösök vidékén bukkant fel, amely terület a Körös-Maros közének északi térségét alkotja, amely terület a kunok második beköltözése, azaz a legelfogadottabb vélemény szerint 1246-tól az 1282 kora őszen vívott hódi csatáig kun szállásterület volt. Györffy György 1953-ban megfogalmazott, és a kutatásban közmegegyezéssel elfogadott véleménye szerint a fellázadt kunok számára vesztes ütközet után a Temes folyó vidékét megülő Borcsól és a Körös-Maros közti, ismeretlen nevű kun nemzetség újra és immár végleg elhagyta a Magyar Királyság területét – ennek tudható be, hogy ezeken az egykor kunok által lakott területeken nem alakultak ki kun székek a 15. században. A nemrégiben előkerült csatok azonban módosíthatják ezt a történeti képet. Kétségtelen, hogy a tárgyak felirataival valóban a székely rovásírás jelkészletével íródtak és megalapozott Hakan Aydemir azon véleménye is, mely szerint a szöveg törökül (kun nyelven) értelmezhető. Azonban, ahogy a nyugat-európai és számos magyarországi Ave Maria-csatón, úgy ezeken is feltűnik a kereszt jele, amely tehát nem egy összerovás és nem egy nevet rögzít, hanem magát a katolikus vallást vagy Krisztust, illetve a megváltást szimbolizálhatja. A tárgytypus kora szilárdan keltezhető a 14. század közepe körüli évtizedekre, illetve annak második felére, a kunok közötti ferences térítés pedig éppen ebben az időben bontakozott ki, melynek köszönhetően az addig a keresztvizet ellenkezés nélkül fogadó, de életformájában, világszemléletében még a pogánysághoz kötődő kunok faluvá rögzülő téli szállásain is felépültek a templomok, és felgyorsult a megtért keleti jövevények integrálódása a magyarságba. Szent Ferenc fiai ekkor már egy évszázada végeztek térítést az Arany Horda részévé vált egykori Kumániában, a Codex Cumanicus néven ismert nevezetes kun nyelvemlék is ferencesek műve, mint ahogy ferencesek alkotása az a rovásírásos naptár is, amely a híres Bolognai Rovás emlék leghosszabb része.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a kiürítettnek vélt körösvidéki területeken még éltek kunok azt követően is, hogy a hódi csata után egy részük kivonult az országból. Bár létszámukra semmilyen adat nem áll rendelkezésre,

de az mégsem lehetett elhanyagolható, ha a ferences testvérek lelkipozása hozzájuk is elért.

KULCSSZAVAK: kerek, feliratos ruhacsatok, székel rovasírás, ferencesek, kunok, Körös–Maros köze

Katona-Kiss Attila: Karabuka – Adatok egy török eredetű helynév történeti háttéréhez. In: Barna Gábor (szerk.): *Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok – A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai* [Várostitörténeti és naprajzi tanulmányok 19.] Kunszentmárton Város Önkormányzata, Kunszentmárton, 2020. 326–342. (ISBN 978-615-00-7398-9)

A Karabuka helynévből négy ismert a mai Magyarország területéről – ebből egy a Dunántúl északi részéről, Bábolna mellől, egy a Nagykunságból, kettő pedig a Körös-Maros közéről adatható: egy Medgyesbodzás, egy másik pedig Földeák határában. A név értelme törökül fejthető meg, jelentése 'Fekete Bika'. A földrajzi név alapja egy olyan személynév, amely a kereszténységtől idegen névadási szokás jellegzetességét mutatja – nevesen annak hitét, hogy a név viselője maga is azokkal a tulajdonságokkal fog rendelkezni, mint a név által megidézett állat. Ugyan a kutatásban felmerült a Karabuka nevek oszmán-török eredetének lehetősége, de ennek háttérében az a néphagyomány állt, hogy a Karabuka nevet viselő földeáki határban halt meg egy Kara nevű török vezér. Tény, hogy az oszmán megszállás százötven éve mély nyomot hagyott a nép emlékezetében, így tömegével található az országban olyan romok vagy földrajzi objektumok, melyek a hagyomány szerint valamilyen módon a törökökhöz köthetők. Ebben az esetben azonban nem erről van szó – egyrészt a „török mondanakör” részének tekinthető néphagyomány nem ad magyarázatot a név második felére, de ennél jóval fontosabb tanulsággal szolgál a hódoltság kori oszmán személynévek vizsgálata. Ez arra mutat, hogy azok elsöprő többsége arab vagy perzsa eredetű, kisebb része török, de ezek között sem jelentkezik a 'bika' jelentésű szó. Jól adatható viszont a név – és maga a Qara buqa összetétel is – az egyiptomi mameluk-kipcsakoknál a 13. század második felében és a 14–15. században is. Ezek a kun néprészek a 13. század folyamán kerültek rab-szolgaként a dél-oroszországi Kumániából Egyiptomba és Szíriába, ahol katona-

ként szolgálták gazdáikat, majd a hatalmat megragadva dinasztiaát alapították a 13. század közepén. Ezen megfontolások alapján a Karabuka nevek a magyarországi kunokhoz köthetők és ahhoz az időszakhoz, amikor a kereszténység még csak felületesen hagyott nyomot az alapjaiban még pogány világszemléletű kunságon – ennek korát a 13. század közepe és a 14. század közepe közötti időre tehetjük.

Az ilyen jellegű nevek a kunkutatás szerint olyan régi szállásokat jeleznek, amelyek még nem rögzültek, és csak valamihez képest – pl. valaminek a környékén – lehetett leírni őket és jellemzően személynévi alapúak. Ennek oka abban rejlik, hogy a magyar államkormányzat is az adott szállás vezetője alapján tudta azonosítani a helyhez még nem vagy alig kötött kun „települést”. Annak ténye, hogy a Karabuka nevek közül kettő a Körös-Maros közén maradt fenn történeti következtetések levonására is alkalmat ad. Az 1279-ben kiadott kun törvény rögzítette a kunoknak kijelölt szállásterületeket – ezek közé tartozott a két folyó közötti föld is. A kutatásban közmegegyezéssel elfogadott nézet szerint a térséget a fellázadt kunok a vesztes hódi csata után kiürítették. Mivel a Karabuka nevek kora a névtipológiai besorolás szerint egyeztethető azzal az időszakkal, amikor a kunok a területen éltek, így meglátásunk szerint az az itteni, ismeretlen nevű kun nemzetség napjainkig fennmaradt öröksége. Mivel az ilyen személynévből lett helynevek jellemzően a terület egykori birtokosának nevét tartották fenn, így nem kizárt, hogy a területen megült kun nemzetség vagy ág, illetve ennek vezetőjének nevét rejtik. A gyanút gyámolíthatja, hogy a Karabuka név nemzetségnévként is ismert a törökségnél.

KULCSSZAVAK: helynevek, kunok, Körös–Maros köze, nemzetségnév

Katona-Kiss Attila: A kelet-európai steppe oguz kurgánsírhajói. *Határtalan Régészet – Archeológiai magazin*, V. (2020) 2. sz. 46–48.

(ISSN 2416-3074)

Az oguzok a 8. század végétől a 11. század közepéig a Kazak-steppe jelentékeny hatalmát hozták létre és tartották fenn: a II. Türk Kaganátus összeomlásával az ujugurok vették át a birodalom örökségét, akik hatalmukat saját törzsszövetségük, a tokuz-oguz ('Kilenc oguz') föderáció felett is érvényesítették. Az ujugurok nélküli „Nyolc oguz” a 8. század közepén az Aral-tó vidéki step-

pékig vándorolt, a 9. század végén pedig az addig besenyők lakta Volga-Ural közötti legelőket is fennhatóságuk alá vonták. Elsősorban erről a területről ismerjük hagyatékkukat – műveltségüket alapvetően a zömmel a 10–11. századra datálható temetkezéseikből ismerjük. Ezek azonosításában komoly segítséget jelentett a bagdadi kalifa követének, Ibn Fadlánnak a fennmaradt leírása, aki 922-ben huzamosabb időt töltött az oguzok országában és – egyebek mellett – megörökítette halottas szokásaik fontosabb vonásait is. Hasonlóan jelentős volt a Lapasz falu határában feltárt temetkezés, melynek leletanyagát a 950-es években kibocsájtott arab dirhemek keltezték, s mivel a lelőhely olyan területen volt, amely a pénzek által jelzett időben az oguzok földjéhez tartozott, ez egyúttal kijelölte annak etnikai kapcsolódási pontjait is. Az így körvonalazódó oguz emléanyagban gyakori volt a részleges lovastemetkezés megléte, amikor is a feláldozott hátnak csak a koponyáját és lábszárának alsó részeit hagyták a bőrben s temették el – az állat húsát feltehetően feltorolták. Ezekben az esetekben a ló maradványait mindig az eltemetett felett találtak, koporsós temetkezés esetén annak fedelén, a sírt fedő gerendázaton vagy magában a visszatöltött sírföldben. Ennek jelentősége abban áll, hogy más hasonló korú és leletanyagú sírokban a részleges lótemetkezés nyomait az eltemetett mellett – jellemzően az elhantolt bal oldalán – találták. A kétféle fektetés módnak hitvilágbeli háttere lehet, mindenesetre komoly segítséget jelentett az egykorú besenyő és oguz temetkezések szétválasztásában.

Az oguzok sírjaikat jellemzően bronz- és vaskori halmokba ásták bele, s gyakori, hogy a kurgánokban nem csak egy, hanem több temetkezés is található. Mivel ezek nemi és életkori összetétele változatos, így elképzelhető, hogy egy-egy halom egy-egy család nyughelyeit rejtí. A nőket elsősorban különböző használati tárgyakkal és viseleti elemekkel indították a túlvilági útra. Előbbi esetében gyakoriak az orsógombok és az ollók, utóbbinál pedig az áttört nyelvű fülkanalak, a stilizált madár alakot idéző felvarrók vagy függők és a csizmák fémveretei. A pipereeszközök közé sorolható fülkanalakat az oguz nők sírjaiban nem feltétlen funkciójuk szerint, hanem egyfajta talizmánként találtak az ásatók. Gyakorta kettő, három, olykor négy darabot is felleltek, s nem egyszer kisleányok sírjaiban is, melyeket mindig a mellkas, illetve a medence környékén találtak. A kutatás szerint a tárgyak elhelyezkedése egyértelműen a női attribú-

tumokkal, ennél fogva a szüléssel és táplálással, azaz az anyasággal áll kapcsolatban, és mindezek talán arra mutatnak, hogy azoknak valamiféle óvó-védő szerepet tulajdonítottak.

A férfi sírok leletanyagát jellemzően a fegyverek és a veretes övek képviselik. Előbbiek között gyakori az összetett íj, melynek csak a merevítésül szolgáló csontlapjai maradtak meg, továbbá a nyílhegyek. Ezek különböző típushoz sorolhatók, vasból kovácsoltak és nyíltüskével ellátottak. Feltételezhető a tegez sírbatétele is – erre a nyílhegyek egy helyen való csoportosulása mutat, de olykor a tegez oldalfalát merevítő vaspálcák is megmaradnak. Jóval ritkább lelet a szablya, a komoly értéket képviselő vágófegyvert csak a rangosabb harcosokkal temették el. Ebben az időszakban még nem jellemző a vasból készült védőfegyverzet, így sodronyínget és sisakot sem találunk az oguz sírokban, ennek megfelelően azok kissé szegényesnek hatnak. Az övveretek jellemzően növényi mintakinccsel díszítettek, s megfigyelték, hogy a lovak kantárzatát hasonló ornamentikájú veretek ékesítették, mint a gazdájuk öveit. Emellett több esetben megtalálták a háts homlokát díszítő nagy, levél alakú veretet is, valamint az ugyancsak a kantárhoz tartozó forgórózsákat. A nagyállattartó lovasnomádok gazdaságának alapját az állatállomány jelentette, ezen belül is kiemelt szerepet játszottak a ménesek, melynek egyedei egyszerre jelenítették meg gazdájuk társadalmi helyzetét, voltak társaik a harcokban és a mindennapi munkában, jelentettek pénzben is kifejezhető értéket és kereskedelmi árut. Az oguz férfiak lovai tehát hasonló presztízst jelenítettek meg, mint napjaink gépkocsijai.

Ettől függetlenül a fent említett temetkezési szokások fontosabbak, mint maguk a tárgyak, mert a sírokban talált tárgyi anyag nem sajátosan oguz hagyaték, hanem az a 10–11. századi steppei műveltség általános vonásait mutatja. **KULCSSZAVAK:** oguzok, Volga–Ural vidék, kurgánok, temetkezési szokások, sírmellékletek

Katona-Kiss Attila: Kara Buga és Karabuka – Egy török eredetű helynév és ami mögötte lehet. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyar-ságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 277–314. (ISSN 2677-0261)

A Karabuka helynévből négy ismert a mai Magyarország területéről – ebből egy a Dunántúl északi részéről, Bábolna mellől, egy a Nagykunságból, kettő pedig a Körös-Maros közéről adatolható. A név értelme törökül fejthető meg, jelentése 'Fekete Bika'. A földrajzi név alapja egy olyan személynév, amely a kereszténységtől idegen névadási szokás jellegzetességét mutatja – nevesen annak hitét, hogy a név viselője maga is azokkal a tulajdonságokkal fog rendelkezni, mint a név által megidézett állat. Ugyan a kutatásban felmerült a Karabuka nevek oszmán-török eredetének lehetősége, de a hódoltság kori oszmán személynévek vizsgálata arra mutat, hogy azok elsöprő többsége arab vagy perzsa gyökerű, kisebb része török, de ezek között sem bukkan fel a 'bika' jelentésű szó. Jól adatolható viszont a magyarországi kunok „unokatestvéreitől”, az egyiptomi mameluk-kipcsakoknál, ahol a 13. század második felében és a 14–15. században is viselt névelem volt, s maga a Qara-buqa név is kimutatható. Ezen megfontolások alapján a Karabuka nevek a magyarországi kunokhoz köthetők és ahhoz az időszakhoz, amikor a kereszténység még csak felületesen hagyott nyomot az alapjaiban még pogány világszemléletű kunságon – ennek korát a 13. század közepe és a 14. század közepe közötti időre tehetjük.

Annak ténye, hogy a Karabuka nevek közül kettő a Körös-Maros közén maradt fenn történeti következtetések levonására is alkalmat ad. Az 1279-ben megszövegezett kun törvény 5. pontja visszautal arra, hogy a két folyó közötti föld kunoknak kijelölt szállásterület volt már IV. Béla uralkodása alatt, amikor 1239-ben Kötöny fejedelem és népe bebocsátást kért és kapott a Magyar Királyságba. Jelenlétükre kétségtelen bizonyíték az egykoron Arad vármegyei Nagykamaráshoz, napjainkban pedig Medgyesegyházához tartozó Bánkúton talált temetkezés. Az 1931-ben napvilágra került sírban annak a kun nemzetségnek egyik előkelő úrnője nyugodott, amely az 1282. évi hódi csata után kiűritette a Körös-Maros közét, délnek vonult és az Al-Dunát átlépve örökre elhagyta Magyarországot. Ehhez a kun nemzetséghez lehet kötni azt a két Karabuka nevet, amelyek Medgyesbodzás és Földeák határában jelentkeznek. A Karabuka név párhuzamai arra mutatnak, hogy az nemcsak személynévként, hanem nemzetségnévként is adatolható, így – szerencsés esetben – az sem kizárt, hogy a területen megült kun nemzetség vagy ág, illetve ennek vezetőjének nevét tartották fenn. Az egymástól viszonylag távol eső, mégis egy térséghez tarto-

zó nevek földrajzi helyzete is gyámolíthatja a feltevést. E kun eredetű nevek fennmaradásának záloga kun nyelven beszélő népesség jelenléte a területen, így a Karabuka helynevek megléte eleve arra mutat, hogy a hódi csata után bizonyos létszámú kun népesség a területen maradt – meglátásunkat régészetiileg értékelhető tárgyi emlékek is támogatják. A térségből két olyan rovásjeles csatkarika is előkerült, amelyek tökéletes analógiái a karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemetőben napvilágot látott példánynak. A tárgy típus és a sír korát a 14. századra lehet keltezni, azon belül is annak közepére, illetve második felére. A rovásírásos csatok valószínűleg a kunok közötti ferences térítés emlékeiként értelmezhetők, ami azt is jelenti, hogy a Körös-Maros közén még az Anjouk korában is éltek olyan pogány kunok, kiknek pasztorálására I. (Nagy) Lajos királyunk sürgetésére a ferences testvéreket bízta meg a Szentatya. A tatárjárás után elnéptelenedett területet a 15. századra ismét benépesítette a magyarság, a Karabuka neveket pedig az abba lassan beolvadó kunok tarthatták fenn, amelyek máig őrzik emléküket.

KULCSSZAVAK: helynevek, kunok, Körös–Maros köze, nemzetségnév

Könczöl Miklós: Kéty urbárium (1767). In: Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): Történeti, néprajzi tanulmányok a Tolna megyei Kétyről. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2020. 18–26. (ISBN 9789634892205)²

Kéty urbárium 1767-ben, az úrbérrendezés elrendelésének évében keletkezett. A dokumentum jelenleg Szekszárdon, a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárának állományában található. Három részből áll: a jobbágytelkek táblázatos összeírásából (*conscriptio*), a rendeletben előírt kilenc kérdésre adott válaszokból (*responsa*), valamint a helyi adatokkal kiegészített, blanketta-rendelkezéseket tartalmazó tulajdonképpeni urbáriumból. A kétyi urbárium forrásértéke két szempontból is jelentős. Az adatok fölvétele a keltezés alapján 1767. augusztus 11-én történt, így a dokumentum egyike a rendelet 1767. január 23-i dunántúli kihirdetése után viszonylag rövid idővel keletkezett urbáriumoknak. Talán ezzel, talán a jobbágyság nyelvi sokszínűségével magyarázható

² A publikáció műfaja (forrásközlés) miatt a megadott terjedelmi keret kitöltése nem indokolt.

az is, hogy a szöveg teljes egészében latin nyelvű. Másrészt, harmincöt évvel az 1732. évi, Schilson János Mihály báró nevéhez kötődő sváb betelepítést követően, érdekes látéletét adja a lakosság etnikai összetételének, jogi helyzetének és birtokviszonyainak. A könyvfejezetben az 1767-es tabellák és a válaszok szövegének átírását és magyar fordítását közöljük.

KULCSSZAVAK: Kéty, úrbérrendezés, jobbágytelkek, forráskiadás, fordítás

Köő Artúr: Utolsó esély (A Lex Apponyi a Tisza István-féle magyar-román közeledési kísérlet tükrében) *Hitel (irodalmi, társadalmi és művészeti folyóirat)* (2020) 1. sz. 79–107.

(ISSN 0238-9908)

<http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/13-koo.pdf>

A magyar politikum és a román nemzetiségi vezetők közötti egyre inkább elmérgesedő viszony egyik XX. század eleji eredménye a „Lex Apponyi” néven ismertté vált 1907. évi népiskolai törvény. A Magyar Királyság más nemzetiségeinek körében is hatalmas felháborodást kiváltó törvény születése előtt, közben és után is alig akadt olyan meghatározó magyar politikus, aki a korszak „magyar szupremáciára” vonatkozó elvét félretéve tudta volna értelmezni a nemzetiségi és – értelemszerűen – a magyar-román-kérdést. Ilyen – ebben a tekintetben is – kivételes politikus volt Tisza István. Tisza pártjával együtt nemzetiségi politikájának középpontjába a román kérdést helyezte és ez prioritást élvezett más nemzetiség problémáival szemben. Az 1910-es választási győzelem után – igaz ekkor még nem miniszterelnökként – felhívásban kérte a román főpapságot a közeledésben való „partnerségre”. Ifj. Zichy János gróf kultuszminiszterként felszólította a tanfelügyelőket arra, hogy „kezeljék enyhén a magyar tanítási nyelv érvényesülésére kiadott rendelkezéseket, s legyenek különösen előzékenyek a román egyházi és iskolai hatóságokkal szemben”, Székely Ferenc igazságügy-miniszter pedig arra utasította az ügyészeket, hogy ne szorgalmazzák a román izgatási pereket. Az a tény, hogy a Nemzeti Munkapárti kormány románokkal történő megegyezési szándékának első lépése az Apponyi-féle törvények „előzékeny” betartatása volt, jól mutatja azt, hogy mennyire kényes pont volt a román-magyar viszonyt illetően az 1907-ben született oktatási törvény, és lehetőséget kínál arra, hogy az ettől kezdődő és az I. világháború

kezdetéig húzódó egyeztetéseken keresztül megvizsgálhassuk: a „Lex Apponyi” kritizált paragrafusainak módosítására hajlandó volt-e a magyar kormány?

KULCSSZAVAK: Lex Apponyi, Tisza István, román nemzetiség, közeledési kísérlet, oktatás, 1907, népiskolai törvény, nemzetiségi kérdés

Köő Artúr: Egy angol „újságkirály” harca a trianoni határok módosításáért. 80 éve hunyt el Lord Rothermere. In: Szidiropulosz, Archimédesz (szerk.): *Trianoni Szemle Emlékkönyv 2020*, Trianon Kutatóintézet – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 242–247. (ISBN 9789634147206)

Lord Rothermere 1868. április 26-án született Dublinban, egy 11 gyermekes tanító második fiaként. Sidney Harold Harmsworth (ez volt Rothermere eredeti neve) bátyjával, Alfred Harmsworthal 1894-ben vették meg London legtekintélyesebb lapját a „London Evening News”-t, majd 1896-ban létrehozták a „Daily Mail”-t, mely az első olyan angol újság volt, amit napi egymillió példányszámban nyomtattak. A Harmsworth testvérek az újságírásból tettek hatalmas jövedelemre szert, s a jól menő vállalkozás nem csak gazdagságot, hanem politikai kapcsolatok kiépülését is jelentett számukra. Ez hozta meg gyümölcsét, s kaptak mindketten lord címet. Alfredből Lord Nortchliiff, Haroldból Lord Rothermere lett. Lord Nortchliiff 1922-ben, 57 évesen elhunyt, utódai nem voltak. Mindkét Harmsworth aktívan részt vett a politikai életben is. Alfred a háborús évek elején hevesen kritizálta az angol kormányt, főleg Lord Kitchenert. Az Asquith-kormány 1916-os bukása után az új miniszterelnök, Lloyd George kabinetjében kapott helyet. Ezt követően nagy szerepe volt az angol háborús politika alakításában. Rothermere egyik nagy politikai húzása 1924-ben, négy nappal a választások előtt volt. Egyik lapjában megjelent egy, a brit hírszerzés által lefűleltnek mondott levél, melyet Gregorij Zinovjevnek, a Komintern szovjet főtitkárának tulajdonítottak, s amelyben a brit munkásságot forradalomra buzdító sorok álltak. A „Zinovjev-levélnek” nagy szerepe volt aztán abban, hogy Ramsey MacDonald Munkáspártja leszerepeljen a választáson. Később kiderült, hogy a levél hamisítvány volt, írója pedig a munkáspárti kormányt nem szívelelő brit hírszerzés volt. Felkavarta Rothermere az európai politika állóvizét is akkor, amikor 1927. június 21-én „Hungary’s Place int he Sun” (Magyarország helye a Nap alatt) címmel a „Daily Mail” címet

viselő újságjában cikket jelentetett meg. Írásában a lord megállapította, hogy Kelet-Európa sok kis Elzász-Lotaringiának tekinthető, s hiba volt a versaillesi békeszerződésekkel felszámolni az Osztrák-Magyar Monarchiát, mert így Közép-Európa fél tucat országában elégedetlen nemzeti kisebbségek jöttek létre. A békeszerződések közül a legszerencsétlenebb a trianoni – állította –, amely „olyan mély elégedetlenséget váltott ki, hogy minden pártatlan utazó, aki a kontinensnek erre a tájára téved, világosan látja az elkövetett hibák jóvátételének szükségességét”. Megállapította, hogy a létrehozott Közép-Európai határok önkényesen lettek meghúzva és „gazdaságtalanok” is. Még ezeknél is sokkal súlyosabb problémának tartotta, hogy folyamatos veszélyt jelentenek Európa békéjére nézve. A békediktátum ingatag voltára utalt az angol szerint az a tény, hogy Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia – Franciaország támogatását élvezve – rögtön szerződést kötött annak érdekében, hogy a Magyar Királysággal kötött trianoni szerződést érvényben tartsák. „Az ilyenfajta szövetségek maguk is veszélyeztethetik a világbékét, ha tovább maradnak fenn, mint ameddig szükség van rájuk.” – állapította meg az angol sajtómagnás, aki elérkezettnek látta az időt arra, hogy orvosolja a szerződés legkirívóbb hibáit. Miket javasolt a fennálló problémák rendezésére? Meglátása szerint a román-magyar határ mentén van két olyan összefüggő magyarlakta terület, ahol 600 ezren élnek, és csupán a vasútvonalak stratégiai fontosságát szem előtt tartva ítélték a Román Királyságnak. Mindezeket figyelembe véve, vissza kéne adni Magyarországnak, mint ahogy a csehszlovák-magyar határ is korrekciót igényel. Jugoszláviával kapcsolatban Rothermere úgy vélte, akkor járnak el helyesen, ha visszajuttatják a Délvidéket régi tulajdonosának, mert ott 400 ezer magyar és 300 ezer német él. Úgy vélte, ezekkel a változtatásokkal a trianoni békediktátum által elcsatolt 3 millió magyarból 2 milliót vissza lehetne juttatni Magyarországnak. Ez gyógyír lehetne Közép-Európa problémájára úgy, hogy a békemegállapodás fő vonalai megmaradnának és jelentősen az erőviszonyok sem változnának. A határkiigazításoknál népszavazást is javasolt, figyelembe véve, hogy vannak vegyes lakosú területek is, melyet vagy az USA, vagy pedig egy másik olyan ország ellenőrzésével bonyolított volna le, amely nem érdekelt a kérdésben, ezzel is garantálta volna a szavazás tisztaságát. A lord kiemelte, hogy a kisantant országai nagymértékben függnek a külföldi tőkéktől és Jugoszlávia éppen kölcsönt igyekszik

ismét felvenni úgy, hogy belső ügyeit látva, kérdéses, hogy vissza tudják-e fizetni azt. „Nyugodtan tanúsíthatunk bizalmat Magyarország iránt, hiszen csak kis része volt a világháború kirobbantásában. És míg a magyarok bátran harcoltak az ügyért, amely mellé álltak, az országukban élő britekkel a háború alatt mindvégig türelemmel viseltettek, és hagyták, hogy zavartalanul éljék az életüket.” – olvashatjuk a cikkben. Írásának végén további érveket hozott arra vonatkozóan, hogy miért érdemesek a magyarok az angol segítségre. Miképpen reagálta az európai és a magyar társadalom az angol lord írására? Mi volt a véleménye erről a magyar politikumnak? Miért akarták Rothermeret magyar királlyá koronázni? Ezekre a kérdésekre kíván választ adni a tanulmány.

KULCSSZAVAK: Rothermere, Trianon, revízió, újságcikk, Magyarország helye a Nap alatt, kisantant, Anglia, Horthy-korszak

Köő Artúr: Apponyi Albert oktatásügyi törvényeinek külföldi lejáratása Trianon után. Constantin Angelescu és a Lex Apponyi. *Hitel (irodalmi, társadalmi és művészeti folyóirat)* (2020) 11. sz. 91–105. (ISSN 0238-9908)

http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/13-ko_0.pdf

Gheorghe Petrușan – az MTA köztestületi tagja – a Foiaia Românească magyarországi román hetilap centenáriumi kiadásában „A magyarországi románok és az 1918. évi egyesülés” címmel jelentetett meg írást. Ebben a munkájában felvázolta a XX. századi fordulat előzményeit, megemlítve a dualizmus időszakában végbemenő, a nemzetiségek anyanyelvét és kultúráját ért „támadásokat”, melyek – meglátása szerint – a közoktatási törvényeken is nyomon követhetőek. Az erdélyi román irodalom szakértője értekezésében leírja, hogy a tanügy „elmagyarosítására” hozott jogszabályok a XIX-XX. század fordulóján sorozatban jelentek meg, melyek a magyarországi románok magyar állammal szembeni lojalitását próbára tették. A kor magyar oktatáspolitikájának törekvéseit - Gheorghe Petrușan megfogalmazása szerint – Apponyi Albert 1907. évi törvénye „koszorúzta” meg, amely a „magyar embertelenség és zsarnokság notórius példája”. Az Apponyi-féle törvény – állítja a nyugalmazott professzor – „cassus bellit teremtett a magyarok és románok között”, és „elidegenítette a nem magyarokat a közös hazától, Magyarországtól”. Mihail Golu román oktatásügyi miniszter 1992-ben, amikor azt igyekezett megindokolni, hogy miért

nem tanulhatják az erdélyi magyar tanulók a történelem és földrajz tantárgyakat anyanyelvükön egyes évfolyamokon, hivatkozott az Apponyi által beterjesztett és az országgyűlés által elfogadott 1907-es törvénycsomagra. Apponyi Albert törvényjavaslatát – a későbbiek során csak Lex Apponyiként emlegetett törvénycsomagot – még el sem fogadták, de a hazai és a külföldi sajtó (román politikusok közbenjárásnak köszönhetően is) már heves támadást indított ellene. A magyar oktatáspolitikai asszimilációs szándéka vitathatatlan, azonban túlzás az 1907. évi XXVII. törvénycikket úgy jellemezni, hogy az a „magyar embertelenség és zsarnokság notórius példája”, mint ahogy Gheorghe Petruşan professzor tette. Miért fordulhat elő mégis, hogy az Apponyi-féle törvényekre a rendszerváltás után is a Petruşan-féle meghatározáshoz hasonlóan hivatkozhat a román oktatásügyi miniszter, úgy, hogy érvelése a nemzetközi és hazai közvélemény számára is elfogadható? Mi segített a sajtóhadjáraton kívül még Apponyi Albert oktatásügyi törvényeinek lejáratásában? Ki az a személy, aki a törvény szövegét tudatosan meghamisította, félrevezetve a nyugat-európai közvéleményt is? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ.

KULCSSZAVAK: Lex Apponyi, nemzetiségi oktatás, Constantin Angelescu, Apponyi Albert, 1907. évi XXVII. törvénycikk, lejáratás, Román Királyság, asszimiláció

Kőő Artúr: Magyar Királyság XX. század eleji oktatáspolitikájának szerepe a Trianonhoz vezető útban. Tudnak-e erről diákjaink, s történettudomány szempontjából helytálló-e, amit erről nekik tanítunk? *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*, (2020) 3–4. sz. 19–23. (ISSN 2061-6260)

https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2020/11/11_03_02_torteneszek_trianonrol.pdf

Tagadhatatlan, hogy a XX. század eleji magyar nemzetiségi oktatáspolitikának és azon belül az Apponyi-féle 1907. évi oktatásügyi törvények kapcsán kialakult hazai és nemzetközi vitának szerepe volt a Trianonhoz vezető útban, mint ahogy az is, hogy ennek következtében nemzetiségi iskolák bezárására is sor került. Ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy a dualizmus időszakának Magyar Királysága megközelítőleg sem nyúlt olyan drasztikus asszimi-

lációt eredményező eszközökhöz, mint a szomszédos Román Királyság, vagy éppen a cári Oroszország. Bár az 1868-as Eötvös-féle népoktatási törvény korát megelőző toleranciát tanúsított nemzetiségi kérdésekben, nem követelte meg az államnyelv tanítását és tanulását, aminek szerepe volt abban is, hogy a magasabb végzettséggel bíró nemzetiségi aránya alacsony volt. Ezt a mulasztást próbálta Apponyi Albert törvényével korrigálni, s ezen szándékában csupán megerősítették a század elején tapasztalt erdélyi román tanítói magatartások, melyek az 1906. évi bukaresti kiállításon kulminálódtak. Az 1907. évi oktatásügyi törvénycsomag következtében több nemzetiségi iskola is kénytelen volt kapuját bezárni, az elmérgesedett helyzetet pedig Tisza István tárgyalások útján próbálta a román nemzetiséget képviselő személyekkel rendezni. A tárgyalások a románok megegyezési szándékának hiányában zátonyra futottak, az első világháború kirobbanása pedig lehetetlenné tette az ügy rendezésére tenni kívánt további lépéseket. Az első nagy világégés lezárására összehívott békekonferencián jelentős érvek számított Magyarország megbüntetéshez a nemzetiségeket elnyomó, azokat erőszakosan, akár az oktatáson keresztül asszimilálni akaró ország fantomképe, melynek kialakításában nagy szerepe volt a nemzetiségi politikusok külföldi aknamunkájának. A kérdés csupán az, hogy tanítunk-e a Magyar Királyság XX. század eleji oktatáspolitikájának Trianonhoz vezető útban betöltött szerepéről, s amennyiben igen, a friss kutatási eredményeket figyelembe véve egy komplex képet próbálunk-e meg közvetíteni diákjaink felé? **KULCSSZAVAK:** történelemoktatás, Lex Apponyi, történelemtankönyvek, Tisza István, Apponyi Albert, Trianon, kutatás, friss eredmények

Kőő Artúr: „Erdély, Erdély kell nekünk!” – A román kisajátítási vágy és Erdély.

Újkor.hu (a velünk élő történelem,) (2020) (Megjelenés ideje: 2020.10.14.)

<https://ujkor.hu/content/erdely-erdely-kell-nekunk-roman-kisajatitasi-vagy-es-erdely>

Az Erdély után érzett román vágy kialakulása és végül már-már betegessé válása a román társadalomban szembetűnő L. Balogh Béni hiánypótló tanulmányában, melyet bevezetőnek szánt az általa szerkesztett, „*Románia és az erdélyi kérdés 1918-1920-ban*” címet viselő kötetbe. A kilencvennyolc – köztük nyolc-

vanhat román, tíz francia és két angol nyelvű – dokumentum vagy dokumentumrészlet, mely a kötet nagyobb részét teszi ki, magyar nyelven még sehol nem jelent meg, pedig ismeretük nélkül nehezen érthetőek meg a korabeli román külpolitika érdekei és annak mozgatórugói. Az iratok elolvasása lehetőséget teremt az olvasó számára, hogy világossá váljon az, mi alakította a XX. század eleji román politikai és katonai elit mentalitását, s mindemellett a „szereplők” személyes motivációira is fény derül. A dokumentumok kronologikus sorrendben, folyamatos számozással, szöveghű fordításban találhatóak meg a kötetben. Címekkel vannak ellátva, mindegyiknél fel van tüntetve a forrás szerzője, a címzett és a keltezés is. A témában kevésbé jártas olvasó is könnyen eligazodik, hiszen lábjegyzetekben az előforduló személynevekhez rövid életrajzot közöl a szerkesztő, ismerteti a nyilvánvaló tévedéseket és/vagy elírásokat, megadja az idegen szavak és mondatok magyar jelentését. Megtudhatja továbbá az, ki kezébe veszi és olvassa e forráskiadványt, hogy miképpen foglalta el és fosztotta ki a román hadsereg Erdélyt, miképpen juthatott el 1919 augusztusában a magyar fővárosig, s azt is, milyen diplomáciai lépéseket tett a román kormány annak érdekében, hogy az első világháborút lezáró párizsi békekonferencia jóváhagyja a katonailag már megszállt Erdély Román Királysághoz való csatolását. Az iratközlést megelőző terjedelmes bevezető tanulmány a legújabb magyar és román kutatási eredmények felhasználásával készült, megírásához L. Balogh Béni a legfrissebb román és magyar szakirodalmat használta. Összegzi az eddigi ismereteinket a témáról, ugyanakkor egy széles kontextusba emeli Románia és az erdélyi kérdést. Az előzmények felvázolásával egyfajta értelmezési keretet kínál az olvasó számára. A könyv szerkezete, tipográfiája kifogástalan. A gyulafehérvári nyilatkozat, valamint a román megszállás és kifosztás centenáriumi éveitől, a trianoni békediktátum centenáriusának esztendejében szakmailag és tartalmilag kifogástalan, hiánypótló kötetet rakta igen magasra a mércét a szerző, azok számára is, kik a témát kutatják. L. Balogh Béni könyvét olvasva csupán egy hiányérzete támadt e sorok írójának: Miért nem többkötetes mű? Miért véges a könyv? Nehezen telik be vele az ember, újabb és újabb dokumentumokra lennének kíváncsiak a témában. Várjuk a folytatást!

KULCSSZAVAK: Erdélyi kérdés, L. Balogh Béni, recenzió, 1919, Románia, első világháború, hadsereg, elvesztés

Kőő Artúr: Minden, amit Trianonról tudni érdemes. In: Szidiropulosz, Archimédész (szerk.): *Trianoni Szemle Emlékkönyv 2020*. Trianon Kutatóintézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 359–360. (ISBN 9789634147206)

„Valójában a történelem nem retrospektív, a múltba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek, ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan veszedelmekbe, a vesztébe.” – mondta Klebelsberg Kuno 1920-ban. A klebelsbergi gondolatokat szem előtt tartva nem akármilyen feladatra vállalkozott Gulyás László, a Szegedi Tudományegyetem professzora és a Magyarságkutató Intézet tudományos tanácsadója. A tanár úr Trianon 100. évfordulóján hét kötetben tervezte és tervezi – történész kollégák munkáját is segítségül hívva – összeszedni, megírni, az olvasó elé tárni mindazt, amit érdemes tudni arról a békediktátumról, ami a történelmi Magyarország szétdarabolását eredményezte. A fenti mondat elején azért fogalmaztam mind múlt, mind pedig jelen időben, mert a tervezett kötetek közül eddig kettő jelent meg. A Nagy Háború alatti előzményeket feldolgozó I. kötet, illetve az eseményeket, döntéseket térképen ábrázoló IV. kötet. Önmagában véve is unikális a szándék. Ritkán fordul elő az, hogy a témát ilyen részletesen ismerheti meg az olvasó. Nincs olyan momentuma az 1920. június 4-éhez vezető útnak, magának a békeszerződésnek és a Párizs környéki békéknek, amiről az érdeklődő nem találna megfelelő mennyiségű információt a Gyulás professzor úr által szerkesztett sorozat mindegyik kötetének megjelenését követően. A főszerkesztővel együtt 31 ismert és elismert történész munkája eredményeként született meg az I. világháború Trianonhoz vezető eseményeit, valamint a Monarchia bukását bemutató kiadvány. A teljesség igénye nélkül a következő történészek fejezetei kaptak helyet a könyvben: Gulyás László egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem), Hajdú Zoltán egyetemi tanár (MTA KRTH RKI), Kaposi Zoltán egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem), Kolontári Attila egyetemi docens (Kaposvári Egyetem), Majoros István egyetemi tanár (ELTE), Maruzsa Zoltán adjunktus (ELTE), Miklós Péter főiskolai docens (Szegedi Tudományegyetem), Nánay Mihály, a Történelemoktatók Szakmai Egyesületének elnöke, Olasz Lajos főiskolai docens (Szegedi Tudományegyetem), Szávai Ferenc egyetemi tanár (Kaposvári Egyetem), Tefner Zoltán egyetemi magántanár

(Budapesti Corvinus Egyetem), Vizi László Tamás főiskolai tanár (Kodolányi János Egyetem), a Magyarágkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese, Anka László tudományos munkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet, Ligeti Dávid tudományos munkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet. A könyvsorozat megjelentetése széles körű összefogást igényel. Ennek jegyében szakmai partnerként vesz részt a projekt megvalósításában a Magyarágkutató Intézet, amelynek a Történeti Kutatóközpontjában dolgozó tudományos kollégák számos, a legújabb kutatási eredményeiket bemutató tanulmánnyal járulnak hozzá a sorozat kötetéhez. A hazai történelemszociális legjobbjai között számon tartottak kötetbe került írásait olyan neves szakemberek lektorálták – megint csak a teljesség igénye nélkül –, mint L. Balogh Béni (a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem), Orosz László, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főmunkatársa, Juhász József egyetemi docens (ELTE), Schlett András egyetemi docens (PPKE).

KULCSSZAVAK: Trianon, hét, kötet, Magyarágkutató Intézet, Gulyás László, sorozat, békediktátum, recenzió

Kőő Artúr: Magyarosítási szándék a magyar népoktatásban. In: Szondi György – Toóó-Holló Tamás (szerk.): *Mi Magunk: Magyar identitás, magyar tradíció*. Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest, 2020. 456–459. (ISBN: 9786156180063)

Octavian Căpăţînă 2014-ben megjelent könyvében, melyben „Erdély, a Tisza Alföldje és Pannónia” kulturális, felekezeti, etnikai múltját vizsgálja, ugyanazt a megállapítást teszi, mint a román történészek többsége: A Magyar Királyság a történelem során a „román faj” létszámának csökkentésére törekedett, melynek négy eszköze volt: az elmagyarosítás, a népirtás, a területszerzés és az üldözés. A „magyarosítás” egyik eszközének tekinti – a hadseregben végbenő identitásrombolás mellett – a népoktatást, ami már a XIX. század végén komoly eredményeket tudott felmutatni, s amely az Apponyi-féle 1907. évi népoktatási törvényekben, s az azt követő (a Lex Apponyi végrehajtásának jegyében zajló) években csúcsoodott ki. A szerző állításainak igazolása érdekében magyar szerzők munkáinak adataira hivatkozik. Az egyik ilyen Halász Ferenc

1902-ben megjelent könyve, melynek címe: Állami népoktatás. Halász könyvének adatait figyelembe véve állítja, hogy 30-40.000 román veszítette el identitását és lett magyarrá a Sebes-Kőrös vidékén az állami népiskoláknak köszönhetően, Nagy-Küküllő vármegyében pedig az 1879-ben nyitott állami népiskolák munkájának eredményeképpen a magyar nyelvet kezdte a lakosság használni. Vajdahunyad szénbányászainak – kiknek 80 %-a román nemzetiségű volt – gyermekei az állami népiskoláknak köszönhetően már magyaroknak vallották magukat, s mindezt egy generáció alatt érte el az állam – állítja a román szerző, megint csak a Halász által leírtakra alapozva. Čapajtină állítása szerint a vajdahunyadi tankerületben 1907 és 1911 között a tanfelügyelő 125 román felekezeti iskolát szüntetett meg és 80 állami iskolát hozott helyettük létre, míg a zempléni tankerületben 1911-re – a tanfelügyelő állítása szerint tíz év alatt – 127 román tannyelvű oktatási intézményt szüntettek meg és nyitottak helyettük kizárólag magyar tannyelvű iskolákat. A fentiekben említett Halász-féle könyvhöz hasonlóan, a magyar állam asszimilációs politikájának bizonyítékát látja még a román történetírás a következő munkákban: Telkes Simon: Hogyan magyarosítsuk a vezetékneveket?; Balogh Pál: A népfajok Magyarországon; Beksics Gusztáv: A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön;

Huszár Antal: A magyarországi románok. Mindezek alapján úgy gondolhatnánk, hogy az erdélyi románság száma a századfordulón csökkent, sokan a román identitásukat elvesztették és magyarrá lettek, azaz az asszimiláció útjára léptek. Azonban korántsem ilyen egyszerű mindez. Tanulmányunk célja hármas. Egyrészt röviden bemutatja mindazokat a népoktatásra vonatkozó állami intézkedéseket, melyek a népoktatás színvonalának emelésére, de ezzel egy időben a nemzetiségek asszimilálására voltak hivatottak az 1800-as évek végén, másrészt keresi a lehetséges választ arra, hogy mindez az asszimilációs kísérlet miért nem vezetett sikerre, harmadrészt bemutatja egy, a XIX-XX. század fordulóján élő román értelmiségi – bár a román történészek ritkán hivatkoznak rá – megdöbbentő statisztikai adatait arra vonatkozóan, hogy miként változott az erdélyi románság lélekszáma a dualizmus időszakában, azon belül is a XIX. század utolsó évtizedében.

KULCSSZAVAK: asszimiláció, erdélyi románok, XX. század eleje, magyarosítás, népoktatás, tankerület, Lex Apponyi, dualizmus

Kőő Artúr: A bukaresti kiállítás, ahogy egy karánsebesi román tanítójelölt látta: Pavel Jumanca visszaemlékezése az 1906-os rendezvényre. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 343–364. (ISSN 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_3.pdf

Az 1906-ban megrendezett bukaresti kiállítás a XIX. század végén létrejött Román Királyság első olyan rendezvénye volt, amelynek programjai nyíltan hirdették: minden olyan területnek, ahol románok laknak egyesülnie kell a Román Királysággal, azaz meg kell teremteni a jövőben „Nagy-Romániát”! Ezzel a kiállítással ünnepelte az ország I. Károly uralkodásának 40., a Román Királyság létrejöttének 25. évfordulóját, valamint az 1800. évfordulóját annak, hogy Traianus császár elfoglalta Dáciát. A kiállítás célja volt megmutatni a világnak a románok gazdasági, társadalmi és kulturális teljesítményét, bemutatni az uralkodó regnálása során elért katonai és politikai sikereket, ugyanakkor a szervezők szerepet szántak az eseménynek a nemzeti identitás megerősítésében is. A bukaresti rendezvényre meghívást kaptak nemcsak a királyság egyes régióinak lakói, de a királyság határain kívül élők románok is. Így a magyar állam alkalmazottai, az erdélyi román tanítók is jelen voltak, és magatartásuk (mely árulkodott azon vágyukról, hogy Erdély egyesüljön Romániával, lásd Pavel Jumanca naplója) óriási felháborodást váltott ki a magyar társadalomban és politikai körökben. A szeptember 16-ai Budapesti Hírlap arról számolt be, hogy 5000 dalegyesületi tag érkezett Erdélyből Bukarestbe, akik alighogy átérték a határon, „előszedték a zsebükben készen tartott román nemzeti kokárdákat és a román zászlókat, amelyeket fennen lobogtatva, irredentista dalokat énekeltek és szidták Magyarországot”. Az eset azért is volt dühítő, mert a Magyar Királyság azon országok közé tartozott, amelyek a kezdettől fogva partnerek volt abban, hogy a kiállítás sikerét „előmozdítsák”. Elképzelhető, hogy a magyarországi látogatók száma még ennél is magasabb lett volna a rendezvényen, ha a román Kulturliga elnöke, Grădișteanu egy konstancai étteremben nem bántalmazta volna fizikailag Kucsera Miksa magyar-osztrák konzult, aki védelmére kelt annak a pincérnek, akit Grădișteanu megdorgált azért, amiért magyarul

beszélt. Olaj volt a tűzre egy „kimutatás” is a kiállításon, amely arról szólt, hogy „az erdélyi oláhság az utolsó félszáz év alatt háromszáz községet hódított el a magyarságtól”. A néprajzi kiállítás részét képező statisztika szerint Erdély 4726 községének – ez több, mint amennyi az akkori Romániának volt – 63%-a román település és így elmondható, hogy Erdély lakosságának abszolút többsége román. A sajtóban megjelent beszámolók mindezekről kínossá váltak a magyar közvélemény számára, különösen úgy, hogy a más országokból érkező román vendégek országukhoz teljesen lojálisak voltak. A magyar politikusok többsége azt érezte, a kiállításon résztvevő erdélyi románok „Ruménia vendégszeretetét használták fel, hogy – a világ szemeláttára – számfülekelt mutogassanak Magyarországnak”. Az 1907-ben napvilágot látott „Lex Apponyi” megalkotásához vezető útban nagy szerepe volt a bukaresti kiállításnak, ugyanis a korszak politikai elitje hitte azt, hogy egy „erőszakos válasszal” útját tudja állni annak a törekvésnek, amely Erdély elszakítását eredményezheti.

KULCSSZAVAK: oktatás, nacionalizmus, Apponyi Albert, bukaresti kiállítás, román tervek és törekvések, Pavel Jumanca, Nagy-Románia, Erdély elszakítása

Kő Artúr: Nemzeti évfordulók és tanítói álláspontok. In: Fabó Edit (szerk.): Hazafiak voltak: Az ember, a hit és a történelem méltósága az 1867. évi kiegyezés utáni nemzeti ünnepeken. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 14. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 127–157.

(ISBN 978-615-6117-12-0, ISSN 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_hazafiak_voltak.pdf

A két legmeghatározóbb nemzeti ünnep, a március 15-i 1848-as forradalom és az augusztus 20-i Szent István-nap 1867 utáni évfordulóinak feltárásakor az előzetes vizsgálatok alapján úgy tűnt, hogy az országosnak tekinthető újságok szép számmal elemezhető írást kínálnak. A sajtóforrásokon alapuló dualizmus kori emlékezettörténeti kutatást azonban érdekelte az is, hogy e témakörök egy szűkebb, lehatárolt területen, szakmai környezetbe ágyazottan hogyan és mennyire voltak jelen a korabeli véleményekben, elképzelésekben. S az átörökítés mikéntjét központba helyezve esett a választás a neveléstörténetre. Ennek vizsgálatához az egyik legfontosabb szaksajtó, a Néptanítók Lapja bizonyult. A könyvfejezet a Néptanítók Lapja szemlélésének eredményeit tartalmazza.

Március 15 hivatalos megünneplése az 1867-es kiegyezés után is kényes kérdés maradt; sőt, az 1890-es évek végén a kormányzó párt és az ellenzéki pártok közötti szemléletkülönbség egyik sarkalatos pontjává vált; ezért érdemes megvizsgálni, mi olvasható ki ennek kapcsán a korszak egyik legmagasabb színvonalú neveléstani szakfolyóiratából, a Néptanítók Lapjából. Ünnepezték-e, és ha igen, mikortól ünnepezték az elemi iskolák e jeles napot? Milyen módon idézték fel a pedagógusok március idusát? Milyen formában zajlottak az iskolai megemlékezések? Melyek voltak azok az oktatási intézmények, amelyekben április 11-én ünnepezték, és akadtak-e olyan iskolák, amelyek március 15-én méltatták 1848–49 eseményeit és hőseit? A könyvfejezet első fele ezekre a kérdésekre keresi a választ, vizsgálva a lap 1868 és 1914 közötti számain, második fele a magyar államiság ünnepét vizsgálja a Néptanítók Lapja 1868 és 1891 közötti számaiban.

KULCSSZAVAK: Néptanítók Lapja, nemzeti évfordulók, március 15., magyar államiság ünnepe, augusztus 20., néptanítók, népiskola, dualizmus, oktatás

Köő Artúr: *Mesélnek-e még, s amennyiben igen, akkor miről mesélnek a revíziós időszak élő szemtanúi?* In: **Vízi László Tamás (szerk.): Magyar Világ 1938–1940. A Magyarágkutató Intézet Kiadványai 17.** Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2020. 139–154.

(ISBN 978-615-6117-15-1 ISSN 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_magyar_vilag_1938--1940.pdf

2017 és 2018 között a Trianon Múzeum támogatásával – a „23 óra 59 perc” kutatási program keretén belül – készítettem száz olyan interjút, amelyben a területi revíziók szemtanúi meséltek emlékeikről. Mindemellett gyűjtöttünk visszaemlékezéseket, naplórészleteket, fényképeket, személyes tárgyakat is, amelyek az 1938–1941 közötti eseményekkel hozhatók kapcsolatba. A tervünk az volt, hogy úgy készüljünk a trianoni békediktátum 100. évfordulójára, hogy válaszként e tragédiára a 20. század magyar történelmének legszebb napjait tanulmányozzuk és a kutatás eredményeit az érdeklődők elé tárjuk. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy egy „Trianonkorrekció” évet szerettünk volna ezzel 2020-ban! Jártunk Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és Délvidéken is. Az utódállamok magyarüldözései az elmúlt fél évszázad alatt megtették hatásu-

kat, rengeteg interjúalanyra leltünk a gúnyhatáron belül is. Teljesen „kirakni a puzzle-t” azonban nem sikerült, valóban az utolsó másodpercben zajlott a projekt. Sajnos akadt olyan személy is, akihez nem érkeztünk meg időben, hiába állt volna készségesen rendelkezésünkre. Ettől függetlenül elmondhatom: azon szerencsések közé tartozom, akiknek volt alkalmuk az utolsó pillanatban olyanokkal beszélgetni, akik szemtanúi voltak az 1938-1941 közötti eseményeknek. Ily módon vállalhattam szerepet – még ha csak minimálisat is – a „Magyar világ 1938-1940” időszaki kiállítás tárgyainak begyűjtésében. Ahhoz képest, hogy a kutatási program elindulásakor sokan az gondolták és mondták, hogy semmi újat nem tudunk majd felmutatni, komoly eredményeink vannak. Csak két példa: 100 interjú, 1 méternyi írott anyag. Amire talán legbüszkébb vagyok az az, hogy megtaláltuk és birtokunkba került egy Kolozsvár átadásáról-átvételéről szóló jegyzőkönyv. A magyar fél képviselőjében Beck Albert magyar királyi honvédeztárs, a román fél képviselőjében pedig Victor Pop városi főjegyző szignózta a dokumentumot. Az aláírások után a román állam képviselői elhagyták a várost, amely immár közjogi értelemben is visszakerült Magyarországhoz. Az egyik jegyzőkönyvet Bukarestbe vitték, a másikat a magyar hatóságok kapták meg, de egy harmadik példány is készült, amely ez idáig egy családi hagyatékban rejtett. Beck Albertet a jegyzőkönyv aláírására elkísérte Verebélyi Marssó István hadnagy is, aki a harmadik dokumentumot magával hozta Erdélyből, és az 2017-ig Verebélyi fiánál, Marssó Györgynél volt Kecskeméten. Nagy mennyiségben kaptunk filmnegatívokat, többek között a Magyar Cserkészlet 1938-ban végzett tevékenységéről, táborairól. Ami számomra a legkedvesebb ezek között, az egy Teleki Pált ábrázoló fénykép, valamint a Horthy Miklósról készült felvétel 1938-ból. Eddig még sehol nem publikált képek ezek is, melyek Vezér Béla hagyatékában pihentek eddig, s a leszármazott, Vezér Endre megőrizte őket. Mint látható, 2017-2018-ban is vagy személyesen vagy a leszármazottakon keresztül, de meséltek még a szemtanúk. Sajnos számuk egyre kevesebb. Hogy egy kis ízelítőt kapjunk, a fejezetben olvasható egy visszaemlékezés, mely az 1940-es esztendő augusztus-szeptember hónapjainak erdélyi történéseiben ad számunkra betekintést.

KULCSSZAVAK: „23 óra 59 perc”, revízió, szemtanúk, visszaemlékezés, kutatási program, Trianon Múzeum, Kolozsvár, jegyzőkönyv

Nagy-Luttenberger István: *A császári-királyi hadsereg magyarországi tábornokai 1787–1815.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2020. 456 p.

(ISBN: 9789633278406)

A Habsburg Monarchia legfelsőbb katonai vezetője az uralkodó volt, a katonák az ő személyére esküdtek fel, ami alól a magyar katonák sem jelentettek kivételt. A katonai ügyeket az Udvari Haditanács intézte, de rendelkezéseit a legtöbb esetben jóváhagyásra megküldte az uralkodónak, csupán az egyes döntésekhez kapcsolódó ügyintézkést végezte önállóan. A hadsereg élén a tábornoki kar állt, amely a vizsgált időszakban az átalakulás jegyeit mutatta. A magas társadalmi státusz még mindig jelentős előnnyel járhatott, de felbukkant a magasan képzett, de alacsony sorból származó tábornok archetípusa is. Hasonló változáson ment keresztül a tábornoki kar a nemzetiségi összetétel tekintetében. A 17. században még alig került be magyar a tábornokok közé, amit jól mutat, hogy a Buda 1686-os visszavívására összegyűlt hadban a császári hadseregben egyetlen magyar tábornokot sem találunk, míg 101 évvel később a 132 aktív tábornokból 24 (18,18%) főnek mutatható ki magyarországi kötődése, ezen belül pedig legalább 18 (13,64%) a politikai értelemben vett magyar nemzet részének, de 12 (9,09%) nemzetiségére nézve is magyarnak tekinthető.

Az 1788-as hadiév kezdete (1787. november 1.), illetve a háborús korszak vége közötti időszakban 1244 tábornoki rangot viselő tisztet sikerült azonosítani, közülük 880 fő esetében mutatható ki aktív tábornoki szolgálat. Ennek a csoportnak közel negyede, 215 fő (24,43%) született a Magyar Szent Korona Országai területén vagy tekinthető hungarus értelemben vett magyarnak, 184 fő (20,91%) a politikai értelemben vett magyar nemzet részének, 93 fő (10,57%) pedig magyar nemzetiségűnek.

A császári-királyi hadsereg jelentős részét a Magyar Szent Korona Országai területéről származó katonatömegek tették ki. Minden sztereotípiát vagy prekoncepció ellenére a hadsereg vezető rétegében, a tábornoki karban is nagy számban voltak magyarországi származásúak. A 880 fős teljes aktív tábornoki létszámból 554-en voltak honosak a Habsburg Monarchia területén, ebből 215-en voltak magyar honosok, ami szinte hajszálpontosan megegyezik az összmonarchia hadseregének magyar földről származó hozzávetőleges 38%-ával. Ha a nemzetiségeket nézzük, akkor a hadsereg mintegy 10%-a tekinthető magyarnak, amivel a magyar

nemzetiségű tábornokok aránya szintén szépen konvergál. Ha a magyar tábornokok legfelsőbb vezetésben történő részvételét tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy az uralkodóház tagjait és a 18. század világában teljesen természetes, a Monarchia tekintetében idegen (pl. francia, német, svéd, itáliai), egyfajta kései zsoldosként szolgáló tábornokokat, a magyarok részvétele mindenképpen kiemelkedő.

A 18. század folyamán a hadsereg magyar összetevőjének száma és aránya is jelentősen megnőtt. A vizsgált korszak kezdetén a Magyar Szent Korona országaiból kiállított katonák száma már a 100 ezret is elérte, de később még a 150 ezret is meghaladta. Erre a százezres magyar katonatömegre önmagában a magyar hadügy letéteményeseként tekinthetünk.

A katonai elit a politikai, adminisztratív és egyházi elit mellett, vele egybeforrva irányította a Habsburg Monarchia életét. Ennek az elitnek a katonai szegmensébe a 18. század második felében már tömegével kerültek be magyar származásúak, nélkülözhetetlen tényezővé váltak a magyar arisztokrata családok, de az alsóbb társadalmi rétegekből felemelkedett, az elitben megragadt vagy abból kiesett személyek, családok is fontos szerepet tölthettek be az egész Habsburg Monarchia sorsának alakításában. Soraikban ott találjuk a korszak kevés ismert magyar hadvezére (Alvinczi József és Kray Pál) mellett a Kárpát-medence szinte összes nemzetiségének képviselőit, rámutatva a Habsburg Monarchia, illetve a Magyar Szent Korona Országainak sokszínűségére.

A kötet a bevezető tanulmány mellett 215 tábornok életrajzi vázlatát tartalmazza. A katonai pályafutás részletes adatai mellett a személyes adatok (születés, halálozás), vallás, családi és társadalmi háttér is bemutatásra kerül. A könyv végén helyet kapott egy angol nyelvű összefoglalás.

KULCSSZAVAK: Habsburg Monarchia, Magyarország, Erdély, társadalom, tábornoki kar, francia háborúk, nemesség

Nagy-Luttenberger István: Szerbek a császári-királyi hadsereg tábornoki karában 1787–1815 *Dél-Dunántúli Hadtörténetírás. MTA PAB Hadtörténeti Munkabizottságának közleményei, 1. (2020) 1. sz. 65–84. (ISSN 2786-0639)*

A Magyar Szent Korona országainak délszláv népessége két nemzetiségből állt: horvátból és szerbből. Habár a két nemzetiség között a 18. században csak a

vallás alapján tudunk különbséget tenni, a társadalmuk alapvetően különbözött. A horvátok belső önállósággal és teljes társadalommal rendelkeztek, a szerbek idegen uralom alatt éltek és társadalmukban csak egy nagyon szűk vezető réteg élt. A Katonai Határőrvidék lakosságának döntő többsége a délszlávok közé tartozott.

A császári-királyi hadsereg 1787 és 1815 között szolgálatot teljesítő 880 tábornokának ötöde, 215 fő kapcsolódott a Magyar Szent Korona országaihoz, ebből 53 délszláv, 14 szerb és 39 horvát volt.

A tanulmány a 14 szerb tábornok rövid életrajzi vázlatát mutatja be, a katonai pályaképpel és társadalmi háttérrel együtt. A szerb tábornokok kiváló harcosoknak és jó vezetőnek számítottak, ami mögött a fő hajtóerő a társadalmi felemelkedés szinte egyetlen csatornája, a császári-királyi hadseregben vállalt katonai szolgálat állt.

KULCSSZAVAK: szerbek, Habsburg Monarchia, társadalom, tábornoki kar, Katonai Határőrvidék

Németh Dániel: A Te Deum laudamus magyar nyelvű változatai 1492 és 1676 között. In: Bartók István – Jankovits László – Pap Balázs (szerk.): *Imitáció és parafrázis. Szövegváltozatok a magyar régiségben*. PTE Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Pécs, 2020. 167–182. (ISBN 978-963-429-062-9)

Tanulmányomban a Te Deum laudamus, magyarul Téged, Isten, dicsérünk című egyházi ének magyar nyelvű szövegváltozatainak összehasonlításából nyert tapasztalataimat mutatom be. A kutatásom során megfigyelt változások közül járok körül és térek ki a szövegek hagyományozódásából három jelenségre. A szövegváltozatokat az első előfordulásuktól (az első írott szövegváltozat a XV. század elején készülhetett) 1676-ig követtem, ekkor adta ki Kájoni János Cationale Catholicum című nagy énekgyűjteményét. A kb. 300 éves korszakból a Te Deum 51 változatát vizsgáltam a szövegnek, de ezúttal nem vettem figyelembe a Te Deum summa szerinti 15 rövid variánsát. A Te Deum eredetileg 29 sorból álló prózai imádság, mely három szerkezeti egységre osztható. Első eleme a Szentháromság ősi liturgikus szövegeiből szerkesztett dicsőítés (1–10. sor) és ezt lezáró doxológia (11–13.). Ezt követi egy Krisztus-himnusz, a Symbolum Apostolicum (Apostolok hitvallása) kifejezéseiből – a Jézusra vo-

natkozó egyházi tanításokat adja (14–21.). Végül a zsoltári idézetekből, részben azokat utánozva egy szerkesztett könyörgés (22–29.) zárja a szöveget. Az első jelenség a kódexek fordításainak eltérő megoldásaiból megfigyelhető nyelvjárási szókészletbeli különbségek összehasonlítása. Az eltérő szavak valószínűleg nem minden esetben szinonimák, hanem talán tekinthetők egyes eltérő nyelvváltozatokban eltérő stílusértékük és jelentésük miatt tautonimáknak, nem feltétlenül egy változatban élő szinonimák. A második kérdéskör a szöveg formai és műfaji változása: egy 1674-es, katolikus énekeskönyvben két variánsa eltérő strófaszerkezetet és tartalmi kiegészülést mutat. Az egyik inkább himnuszból népénekké vagy gyülekezeti énekké lett, míg a másik inkább Luther sorpárokra és sorok közepén megfigyelhető rímekre épülő fordítását követi formailag. A harmadik jelenség a szerző eredeti hangjelölése és a nyomdász szövegbe való beavatkozásának problémája. A Pázmány Imádságos könyvében megjelentette prózai fordításában a *Te Deum laudamus* és a fordító nevének közlése nélkül a *verses Ave Maris stella* (Üdvözlégy, tengernek csillaga) fordítást. A kutatástörténetben eddig nem ismert, hogy Pázmánynak lett volna lírai tevékenysége. A hagyomány a kedvelt rímpárok, és Nyéki Vörös Mátyásnak hasonlítottam össze, kiegészítve Nyéki saját kezű írásának és Pázmány levelezésének hangjelölési sajátosságainak egybevetésével.

KULCSSZAVAK: szövegtörténet, szövegváltozat, hagyományozódás, szóbeliség, irodalmi nyelv, fordítás, műfajváltozás

Németh Dániel: A magyar or- (> orr) szó lehetséges etimológiai kapcsolatai. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 401–429. (ISSN 2677-0261)

Tanulmányomban részben ismert etimológiájú, részben ismeretlen eredetű szavakat próbálok egy szócsalád alá besorolni. Az etimológiai módszertan legfontosabb ismerveinek áttekintése után kitérek olyan jelenségekre, amelyek nehezítik az etimológiai kutatásokat. Az egyik legnagyobb kihívás a szemantikai változás. A szemantikai változást nem tudjuk olyan merev szabályok szerint rendszerezni, mint a szavak alaki változásait. De az alaktant érintő szóképzés

mellett a jelentésbeli változás is a szóteremtés lehetséges eszköze. A jelentésváltozások egy részét alaki változások is követik. A tanulmányban a párhuzamos alak és jelentésmegoszlás fogalmi kérdéseit áttekintve próbálom történeti keretek közé helyezni e folyamatot. E különbségtétel azért fontos, mert a magyar köznyelv nyelvjáráskeveredéssel jött létre, ennek eredményeként több különböző nyelvjárási alak került egymás mellé. A tanulmány második felében ezekre alapozva mutatom be a biztos szófejtéseket kiegészítő ötleteimet. Már korábbi, a magyar nyelvjárástörténeti munkákból ismert hangváltozások segítségével bekapcsolok közelebbi elemeket, de a lehetséges jelentéstani megfigyelésekre alapozva távolabbi kapcsolatokat is felvetek. A központi eleme a vizsgált csoportnak az *or* > *orr* 'légzőszerv', amelyből hasonlóságon alapuló érintkezés révén a 'csúcs' jelentés is kialakult. A szócsalád tagja lehet az *orja* 'gerinc körüli hús' és az *ormány* ~ *ormágy* 'hegygerinc', ugyanez a jelentés található meg a Tj. manysi *or* szónál. A magyar nyelvjárások között ismert az *rj* > *rny* változás. Ezért úgy vélem, az *árnyék* szó alaktani felépítése miatt igen régi szókészleti elem lehet, de elterjedését vagy egyalakúságát pogány hiedelmek is okozhatták. Az ugor mitológiában az árnyék az élőlények és tárgyak része, hatalmában áll védelmezni a „hordozóját”. Az általánosnak tekinthető antropocentrikus szemléletre visszavezethető jelentésváltozással bevonható a szócsaládba az *arány* 'mérték, mennyiség, irány' szó is. Az *arány* és *irány* a magyarban szóhasadással elkülönült alakok, de az egyes hangalakokat és jelentéseket (pl. 'fok, mérték, arány, irány, mód, viszony, irányultság') csak a nyelvújítás során választották szét. A magaslatok alkalmasak lehetnek iránymeghatározásra vagy mennyiségi viszonyításhoz. A 'magaslat' jelentés kapcsán a *vár* *'les', 'örzött hely' és 'földvár' is a szócsalád tagja lehet. A 'vár' és 'csúcs, magasság' jelentések talán indoeurópai alakokkal is kapcsolatba hozhatók.

KULCSSZAVAK: etimológia, jelentéstan, ősmagyar, belső rekonstrukció, alapnyelvi kontaktus, nyelvváltozatok érintkezése

Németh Dániel: Kézai Simon (*Simon de Keza*) nevének eredetéhez. *Magyar Nyelv*, 116. (2020) 3. sz. 316–329. (ISSN 0025-0228)

Kézai Simon személyéről alig tudunk valamit. A nevében található helynév megfejtése körüli bizonytalanságok a krónikakutatás kezdete óta sem

csökkentek, de nyelvtörténeti vizsgálat híján a tudomány 1903 óta nyugvópontra jutott e kérdésben, noha az alapnak tekintett magyaráztatnak vannak hiányosságai. Csánkinak a kritika nélkül öröklődő érvelésében (egykori *Keza* alak összekapcsolható a mai *Ginza* helynévvel) nem különül el egyértelműen, hogy a magyar és az önkényesen németnek tartott alak hogyan viszonyul egymáshoz kronológiailag. Érvelésében csak egy-egy alakot magyaráz, azokat sem tételesen, inkább felvetés szintjén. A régi történeti adat felülvizsgálatát a lokalizáció tekintetében további adatok hiányában pontosítani aligha lehet. Az etimológiák megerősítésére csak egy-egy (és talán bizonytalan) adattal megtámogatható párhuzam hozható. Tanulmányomban kitértem a fellelhető személynévi megfelelőkre, megpróbáltam a helynévadatok történetét feltárni, valamint a névalakok eredetét megmagyarázni. Bár jelentősen több forrás áll rendelkezésre, mint Csánki idejében, számos kérdés még így is nyitva maradt. Habár a régi helynevekben három *Keza* is van, nem kézenfekvő, hogy mindegyiknek azonos a névadási motivációja. A Zemplén megyei helynév korán eltűnik a forrásokból. A Bihar megyei legkorábban csak a XVI. században kerül elő, a XVII. századra az elnéptelenedett falu névalakja a visszatelepítés után torzulhatott. A Fejér megyei helynév pedig az etimológia elhomályosulása után jelentős alaki változáson ment át, ami többféle névalakot eredményezett. A személy- és helynév alapja talán egy közszó. A szakirodalom eddig csak a török hódoltság alatt jövevényszóként bekerült a *keszé*-vel foglalkozott (mai megfelelői *késza*, *kesze*, *készo*, *készó*). Véleményem szerint a szó *késza* alakban a besenyők, kunok, kálizok betelepülésének következtében korábban is létezhetett, de akár a honfoglalás előtti jövevényszavakhoz is tartozhat. Ekkor még nem lehetett a szókészlet általánosan elterjedt eleme, ahogy a későbbi újbóli átvétel is megmaradt nyelvjárási szinten. Ezzel köthető össze a „Simon de Keza” névszerkezetben a helynév. Ennek alapján a magyar nyelvjárási *késza* ’bőrzsák, pénzzacsakó’ eredetét tekintve lehet honfoglalás előtti perzsa és ótörök eredetű vagy Árpád-kori besenyő is. A betelepülő besenyők és kálizok között személynévi használata metonimikus névadással a helynév alapjául is szolgálhatott.

KULCSSZAVAK: Árpád-kori krónikás, Kézai Simon, helynévtörténet, helynév-etimológia, népetimológia, német nyelvi hatás, történeti földrajz

Németh Zsolt: A pálos rend története első évszázadának nyitott kérdései. *Egyháztörténeti Szemle XXI.* (2020) 3. sz. 86–110. (ISSN 1585-7476)

<https://egyhaztortenetiszemle.hu/wp-content/uploads/2020/11/Eszemle-2020-3.pdf>

A cikkben áttekintem azokat az ellentmondásokat, amelyek Boldog Özséb legendája, illetve a rend korai történetével kapcsolatos dokumentumok között feszülnek. Kimutatom, hogy Özséb nem lehetett a rend alapítója, mert legalább három évtizeddel az általa alapított Pilisszentkereszt előtt már működtek a majdani pálosokhoz tartozó remeteségek, továbbá annak a legenda szerinti 1250 körüli alapítása elvethető, mert hiányzik Pál veszprémi püspök 1263-ból származó, az egyházmegyéje remeteségeit számba vevő lajstromából. Özséb szerepe mindazonáltal kulcsfontosságú volt a rend szervezésében, elfogadtatásában és központjának a királyi központ közelébe vitelében. Foglalkozom az 1263-os okiratban szereplő remeteségek azonosításával, és vizsgálom, hogy a rend szervezése miért 1263-ban kezdődött meg. Felvetem, hogy a pálos rend korai történetének vizsgálatakor tekintettel kell lenni az almádi monasterium működésére, amely körül hat, a legkorábbiak körébe tartozó pálos remeteség koncentrált.

KULCSSZAVAK: pálos rend korai története, Boldog Özséb legendája, Pál veszprémi püspök, XIII. századi remeteségek a Balaton-felvidéken, pilisszentkereszt-i remeteség alapítása, almádi monasterium.

Németh Zsolt: Szent István két középkori ábrázolása a tornaszentandrási ikerszentélyes Árpád-kori templomban. *Miskolci Keresztény Szemle XVI.* (2020) 2. sz. 17–24. (ISSN 2676-8127)

A cikkben áttekintem hazánk egyetlen ikerszentélyes templomának kutatástörténetét. Foglalkoztam a keletkezésének kérdéskörével és kontextusba helyeztem a többi európai ikerszentélyes templomával. Kitértem az épület lehetséges működésrendjére és első használóira. Vizsgáltam Szent István király két ábrázolását a templomban, különösen a szentélyben található, 1200 körül készültet. Elemeztem a névfelirat betűformáit, és analógiákat vonultattam fel azokhoz. Megkísérlem a képmás elhelyezésnek értelmezését a templom adott terében.

KULCSSZAVAK: tornaszentandrási ikerszentélyes templom, Árpád-kor, térrendezés, Szent István király ábrázolásai.

Pál Helén: A Kanadába került bukovinai székelyek története. In: Nagy István (szerk.): *Bukovinai székelyek nyomában. A 2020. június 12–14. között Bonyhádra tervezett és a koronavírus miatt elmaradt konferencia tanulmánykötete.* Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és Kollégium, Bonyhád, (2020) 72-85. (ISBN: 978-963-88401-3-4)

A bukovinai székelyek kanadai kivándorlásának háttérében a romló gazdasági helyzetük figyelhető meg, ezt a nagy népszaporulat, a falvak túlnépesedése, a földek elaprózódása és a földnélküliek számának növekedése okozta. A kanadai kivándorlás kezdetét illetően eltérőek az adatok. A forrásokban az 1905-ös, de a korábbi 1890-es évszámot is megtaláljuk. Kanadában a legfőbb vonzóerő a szabad földterület megszerzése, a magasabb munkabér és jövedelem lehetősége volt. A kanadai préri farmjain kívül városokba is kerültek bukovinai székelyek, például Hamilton, Winnipeg és Regina városokba is. A 20. század első felében Kanadában járt Paizs Ödön arról számolt be, hogy 1928-ban Reginában a bukovinai székelyek magyarnak vallották magukat és magyarul beszéltek. E magyarok nagy része gyárakban dolgozott. A városban magyar egyesület működött és az egyesületi házban összejöveteleket rendeztek. A Saskatchewan tartományban található Cupar településen és körzetében élt telepések életéről szól a Reginában élő Szentés Dávid gyűjteményében található dokumentum, a *Cupar District. Taking Root... And Growing* című kézirat, a dolgozatban ebből is szerepelnek adatok.

KULCSSZAVAK: bukovinai székelyek, kivándorlás, a kivándorlás okai, Kanada, szabad földterületek, Regina, magyar egyesület, Cupar

Pál Helén: A magyar nyelvjárások mai helyzete. A nyelvi hagyomány tekintélyért. 1. rész. Élet és Tudomány, LXXV. (2020) 21. sz. 653–655. (ISSN: 0013-6077)

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet 2018 decemberében konferenciát szervezett, hogy a magyar nyelvjárásokra vonatkozó stratégiát a nyelvjárás kutatók javaslatait felhasználva dolgozhassa ki. A konferencián elhangzott előadások a Magyarágkutató Intézet által kiadott tanulmánykötetben jelentek meg. A dolgozat a tanulmány szerzők által felsorakoztatott javaslatokat összegzi. A nyelvjárások tudományos vizsgálatához megfelelő intézményi keretet kell biztosítani,

ehhez pedig anyagi háttérre és felkészült szakemberek alkalmazására is szükség van. A ma beszélt nyelvjárások és a regionális köznyelv vizsgálata mellett a kettősnyelvűségre vonatkozó kutatások is a jelenkori feladatok közé tartoznak. A számítástechnikában rejlő lehetőségek a nyelvjáráskutatásban is hasznosíthatók, például nyelvatlaszok készítésében vagy adatbázisok létrehozásában már eddig is alkalmazták. A tanulmánykötetben a magyar oktatás és a nyelvjárások viszonya is helyet kapott. A magyar nyelvjárások jelenleg alacsony presztízssű nyelvváltozatok Magyarországon, az oktatásban viszont a magas presztízssű köznyelvi változat elsajátítását várják el a diákoktól. A határon túli magyarok esetében a nyelvjárások stigmatizáltsága további problémákat vet föl.

KULCSSZAVAK: nyelvjárások, stratégia, intézményi keret, szakemberek, kettősnyelvűség, számítástechnika, nyelvatlasz, oktatás

Pál Helén: A magyar nyelvjárások mai helyzete. Veszélyeztetett változatok.

2. rész. *Élet és Tudomány*, LXXV. (2020) 23. sz. 718–720.

(ISSN: 0013-6077)

A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben című tanulmánykötet a magyarországi és a határon túli magyar nyelvjárásokkal foglalkozik. A dolgozat a tanulmány szerzők által felsorakoztatott javaslatokat tekinti át. A nyelvjárások többfunkciójúságát illetően megemlítették a nyelvjárások írásbeliségének kérdését is. Ezzel kapcsolatban pedig svájci és németországi példákat is bemutatnak. Magyar nyelvterületen is megtalálhatók a nyelvjárások írott formái, a közelmúltbeli szövegek mellett gondoljunk csak a köznyelv kialakulása előtt létrejött nyelvjárási elemeket tartalmazó szövegekre. A nyelvjárások fennmaradása szempontjából fontos kérdés, hogy a médiában helyet kapnak-e a nyelvjárások és a nyelvjárási beszélők. Ezt a határon túli magyarok nyelvvel kapcsolatban is felvetették. Hiszen ott gyakoribb a nyelvjárási nyelvhasználat, a médiának pedig nyitottabbnak kellene lenni a regionális nyelvváltozatok felé. A határon túli magyarok nyelvét a többség által beszélt nyelv is befolyásolja, miközben az anyaországból eredő nyelvi változások gyakran nem jutnak el ezekbe a magyar nyelvváltozatokba. A tanulmánykötet szerzői között felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki kutatókat is találunk, nekik közvetlen tapasztalataik vannak a határon túli magyarok nyelvi helyzetéről.

KULCSSZAVAK: a nyelvjárások többfunkciójúsága, nyelvjárási írásbeliség, Svájc és Németország példája, magyar nyelvterület, köznyelv, média, határon túli magyar beszélők, anyaország

Pomozsi Péter: Népegváltóság és magyar identitás a Kárpát-medencében. Nyelvpolitikai lehetőségeink száz évvel Trianon után. In: Pusztay János (szerk.): *A veszélyeztetett magyar nyelv. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2020. 119–167. (ISBN 978-615-5735-14-1)*

1920 nemcsak a Magyar Királyság, a magyar nemzet, hanem a magyar nyelv történetében is sorsfordulót jelentett. A magyar nyelvterület szétdarabolódásával kb. 3,3 milliós lélekszámú őshonos magyar nyelvi kisebbség keletkezett az utódállamok (Csehszlovák Köztársaság, Román Királyság, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Ausztria) területén. Ez nemcsak a magyar nyelv jogi státuszát befolyásolta kedvezőtlenül kisebbségi helyzetben, hanem alapvetően átrendezte azt a korábbi Kárpát-medencei szimmetrikus többnyelvűségi (tűrkétnyelvűségi) gyakorlatot, amely évszázadokon át általános volt a Szent Istváni Magyarországon.

A magyar nyelv csehszlovákiai, délvidéki és erdélyi jogfosztásának következményei, a magyar nyelv külső és belső presztízisének erodálódása döntően hozzájárultak a Kárpát-medencei etnikai-nyelvi mozaik magyarság számára súlyosan kedvezőtlen alakulásához. A tanulmány erről a folyamatról új elemzést, bemutatva, hogy a magyar népességszám csökkenése elválaszthatatlan a negatív nyelvi, nyelvi jogi és nyelvpolitikai folyamatoktól, nemcsak kisebbségben, hanem Magyarország területén is. Mindennek következtében a magyar nyelv a Kárpát-medence jelentős területein veszélyeztetetté vált: a gyorsuló nyelvcsere követő asszimiláció hatására többszáz magyar terület töredezték szórványokká, a Trianon előtti magyar szórványterületekről nagy részéről pedig a magyar nyelv teljesen el is tűnt. E veszteségeken túlmenően a magyar nyelvet is veszélyeztetik azok a globális trendek, melyek az egyéni és a társadalmi kommunikáció minőségének romlásával, a nyelvhasználati szférák beszűkülésével járnak. E folyamatok nem ismernek határokat, ezek a hatások egyformán érik a magyar nyelvet és a magyar nyelvet használókat mindenütt, így Magyarországon is.

A szerző szerint a magyar népesség gyorsuló Kárpát-medencei csökkenése kizárólag úgy állítható meg, ha a globális kihívásokra és az elmúlt száz év magyar szempontból tragikus Kárpát-medencei nyelvi folyamataira a magyar nemzetpolitika képes megfelelő választ adni. Ez pedig kizárólag akkor lehetséges, ha a legszélesebb körű szakmai nyelvtervezés (státusz-, korpusz- és presztízstervezés) politikai elköteleződéssel párosul egy rövid- és középtávú nemzeti nyelvstratégia mellett. Ennek a stratégiának központi eleme kell legyen a magyar nyelv fejlesztési terve, mely valójában a nemzetpolitika nyelvpolitikai cselekvési terve. Ennek feladata, hogy megfelelő szakmai, politikai, költségvetési és minőségellenőrzési keretül szolgáljon a magyar nyelv helyzetének stabilizálására és középtávú megerősítésére. Ez a nyelvpolitikai keret a szerző szerint a nemzetpolitika alappilére kell(ene), hogy legyen, mivel csak így lenne lehetséges a gyorsuló nyelv-presztízs-csökkenés és az asszimiláció megfékezése a disszimilációs stratégiák alkalmazásával, a magyar mint anyanyelv, a magyar mint környezeti és idegen nyelv helyzetének javításával. A tanulmány szakmai elemzése és eredményei megerősítik azt a sok évszázados bölcsességet, hogy a nemzet jövőjének kérdése elválaszthatatlan a nyelv jövőjének kérdésétől, így hatékony nemzetpolitikát sem lehet folytatni megfelelő nyelvpolitika nélkül. A megfelelő nyelvpolitika pedig a nemzet helyzetének stabilizálásán túl segítené a Kárpát-medencei szimmetrikus két- és többnyelvűség helyreállítását, ezenkívül mérhető gazdasági haszonnal járna mind magyarországi viszonylatban, mind pedig a Kárpát-medencei magyar-magyar kulturális, gazdasági szinergiák megőrzése által.

KULCSSZAVAK: nemzetpolitika, nyelvpolitika, nyelvtervezés, magyar nyelv, asszimiláció, disszimiláció, tükörkétnyelvűség, magyar mint környezeti nyelv, magyar mint idegen nyelv, nyelvtörvény

Pomozsi Péter: A történeti nyelvészet őstörténeti alkalmazhatóságáról: lehetőségek és korlátok. In: Neparáczi Endre (szerk.): Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai 20. Magyarorsággkutató Intézet, Budapest 2020 285–316. (ISBN 978-615-6117-20-5, ISSN 2677-0261)

A történeti nyelvészet két évszázados, modernkori történetének különböző irányzatai erősen eltérően viszonyultak nyelvrokonság és etnikum viszonyához.

A tanulmány központi kérdése, hogy mit tud a történeti nyelvészet nagy bizonyossággal megmutatni a nyelvek történetéből, továbbá hogy különféle, részben innovatív kutatási módszerekkel, milyen, az őstörténet szempontjából sem közömbös eredmények várhatók tőle. Ehhez először is tisztázni kell a történeti nyelvészet különböző, hagyományos és innovatív kutatási ágainak időtávlatait és lehetséges kutatási területeit, a különböző időtávlatokból eredő módszertani és korpuszbéli különbözőségekkal egyetemben.

Nyelv és etnikum, nyelv és identitás viszonya egészen más a modern polgári nemzetfogalom, Kulturnation-Staatsnation dichotómiájának kialakulása, a XVIII. –XIX. század fordulója óta, mint annak előtte volt, és gyökeresen más egy nagynomád állattartó övezet etnikumai, mint rigid államhatárok közt élő, letelepült nemzetek esetében. Éppen ezért szükséges és érdemes áttekinteni, mennyiben érinti mindez nyelv és etnikum viszonyát az ezt megelőző időkben, mit jelent és mit követel mindez a társadalomtudóstól annak érdekében, hogy az ahistorikus feltételezések és következtetések csapdáit elkerülje. Nem is szólva arról, hogy mindennek a populáció- és archeogenetikai adatok társadalmi tudományi interpretációjának szempontjából is kiemelt jelentősége van. Ugyanakkor gondolati keretül nem elég nyelv, etnikum, változó identitásformák legfontosabb összefüggéseinek figyelembe vétele. Mint említettem, a történeti nyelvészet különböző irányai gyökeresen mást gondoltak a nyelvtörténet őstörténeti relevanciájától. Ezt nehéz megérteni anélkül, hogy a történeti nyelvészet az egyes korokban befolyásoló tudománytörténeti kontextusra pillantást ne vetnénk. A XIX. század közepétől meghatározóvá váló, evolucionista keretekbe ágyazott összehasonlító nyelvészeti módszereket nem lehet egészében megérteni anélkül az evolucionista kontextus nélkül, melybe a kor szelleme ágyazta őket. Tanulmányomnak fontos eleme, hogy a nyelvészeti evolucionizmusnak ezt a (modern eurázsiai nyelvcsaládok kialakulásában alkalmazott módszerét) bíráljam, mivel ezek nézetem szerint intra- és interdiszciplinárisan is zsákutcát jelentenek.

Egyértelmű, hogy a nyelvtörténet néhány ezer éves távlatban, a nyelvi kontaktusok, nyelvcserek, két- és többnyelvűségi minták bonyolult összefüggései miatt nem jelenthet őstörténeti varázsszönyeget. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, ha már korlátokról is esik szó, hogy nemcsak a történeti nyelvészet

nem kínál ilyet, hanem önmagában egyetlen másik őstörténetileg releváns tudományterület sem. Éppen ezért, rövid, kísérleti jellegű áttekintő táblázatban próbálom meg összegezni, mik a történeti nyelvészet, a folklorisztika, a régészet és az (archeo)genetika (ős)történeti erősségei és gyengéi, újólag amellet érvelve, hogy a magyarság korai történetére vonatkozó releváns új információt csak interdiszciplináris közelítéssel, a társtudományok konvergáló és divergáló részeredményeinek mélyreható elemzésével nyerhetünk.

KULCSSZAVAK: nyelvtörténet, összehasonlító nyelvészet, identitásformák, inter- és transzdiszciplinaritás, folklór, genetika, nyelvrokonság

Pomozi Péter: Nyelvhasználat, etika, nyelvpolitika – Kodifikálható-e az igényes nyelvhasználat? In: Hódi Éva (szerk.): *Nyelv és etika*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada, 2020. 44–54. (ISBN: 978-86-6441-036-6)

A nyelv etikája elválaszthatatlan a nyelvhasználat etikájától, gondoljunk a triviális tényre, hogy a nyelvet a mindennapi használat teszi élővé. A beszédünkben megvalósítható, és meg nem valósítható etikai normák szoros összefüggést mutatnak azzal is, milyen állapotban van egy adott közösség erkölcsi normarendszere. A nyelvhasználat hosszabb távon és nagy átlagban ennek tart tükröt, és nehezen képzelhető, hogy a tükör elkendőzze a valóságos állapotot. Hangsúlyozni kell, hogy ezen összefüggésben az ok és okozat viszonya nem fordítható meg: nem a nyelv vulgarizálja a társadalmat, hanem fordítva, és ez akkor is igaz, ha egyes elfogadott, sőt ünnepeelt irodalmi minták egyben negatív stílári mintákat is közvetítenek.

Mindezek miatt lényegbe vágó kérdés, milyen nyelvi mintákat örökít tovább a család, a közösség, az iskola. Itt is az a helyzet, hogy a társadalmi viselkedésminták tiltanak vagy legitimálnak egyes nyelvi formákat. A társadalom meghatározó része nem úszik szemben az árral, pontosan olyan nyelvhasználati mintákat fog követni, amilyeneket környezetében tanul, és amilyeneket környezetében tanítanak neki. Bármily tiszteletreméltó és igaz is Georges-Louis Lecernek, Buffon grófjának XVIII. századi gondolata, „a stílus maga az ember”, ez mindaddig az egyéni idealizmus szintjén marad, amíg ezt a család és az oktatási rendszer nem képes hatékonyan közvetíteni a felnövekvő nemzedékeknek. Ha azonban valóban létezik összefüggés oktatás-nevelés és nyelvhasználat között,

akkor jogosan merül fel a kérdés, lehet-e valamit tenni, akár kodifikáltan, tehát jogszabályi keretek között azért, hogy a minőségi nyelvhasználat igénye társadalmi mértékben teret nyerjen, és akár az anyanyelvi oktatás részévé váljék? Erre történeti és mai nyelvpolitikai válaszok is kínálkoznak.

A rövid tanulmány nagyobb részt ezeket a nyelvpolitikai lehetőségeket járja körül, külön is kiemelve a sok egyéb szempontból is példa értékűnek tekinthető észtt nyelvpolitikai modellt, illetve a hatályos lengyel és észtt nyelvtörvény vonatkozó paragrafusait.

KULCSSZAVAK: nyelvi etika, vulgarizálódás, nyelvpolitika, nyelvi jogi támogatás, család és közösség, lengyel és észtt nyelvtörvény

Pomozsi Péter: Ötven év után - Gondolatok a vajdasági magyar nyelvű jövő esélyeiről.

In Hódi Éva szerk. *A nyelvművelés időszerűsége*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada, 2020. 87-101. (ISBN: 978-86-6441-038-0)

Az alábbi rövid tanulmány a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok ötvenedik, jubileumi rendezvénysorozatára készült, és röviden igyekszik számba venni ennek a fél évszázadnak a jelentőségét a vajdasági magyar nyelvközösség szempontjából. Kisebbségi helyzetben, márpedig Trianonnal a mai Vajdaság területén élő magyarság korábbi regionális többségi helyzetéből a radikális határ-
szabásoknak köszönhetően egyszerűen kisebbségivé vált, különös jelentősége van a nyelvművelésnek, a nyelvfejlesztésnek, a kisebbség nyelvi jogai kivívásáért, majd pedig érvényesítéséért folytatott napi és középtávú küzdelmeknek.

Ada és az eseménysorozat hatását mutatja, hogy ebben a bácskai régióban kisebb mértékben csökkent a magyarság számaránya, mint egyes távolabbi, korábban szintén tömbmagyar területen.

Ugyanakkor Jugoszlávia széthullásával, a balkáni katonai infernó hatására olyan eróziós, elsősorban intenzív elvándorlási folyamatok indultak meg a térség magyarsága körében, mely az utóbbi negyedszázadban különösen felgyorsította a magyarság számarányának csökkenését, a negatív társadalmi folyamatok Kárpát-medencei összevetésben is kirívóak. Ezt csak fokozta Szerbia bevándorláspolitikája, amelynek következtében az abszolút vagy relatív többségű magyar településeken más balkáni országok lakosai kaptak házat és földet.

Fontos azonban kiemelni, hogy egyrészt a vajdasági magyarság tkp. az egyetlen Kárpát-medencei magyar kisebbség, amely területi autonómiát élvez, és nyelvi jogi lehetőségei sem rosszabbak, mint a felvidéki vagy az erdélyi magyarságé, sőt egyes területeken jobbak. Mindez megfelelő lehetőségeket teremt ahhoz, hogy megfelelő nyelvpolitikai támogatás mellett, a vajdasági magyar nyelvvaltozatok külső és belső megítélésének javításával (attitűdformálással) a kedvezőtlen folyamatokat tompítsuk, ill. középtávon megállítsuk.

Az írás záró részében ezeket a lehetőségeket veszi számba, kitérve a nyelvi jogalkalmazás, a magyar mint környezeti nyelv, a magyar mint idegen nyelv, az iskolaválasztás és a méltányos kereskedelmi nyelvhasználat kérdéseire is.

KULCSSZAVAK: nyelvi etika, vulgarizálódás, nyelvpolitika, nyelvi jogi támogatás, család és közösség, lengyel és észt nyelvtörvény

Pomozsi Péter: Széchenyi: Magyar nyelv és nemzeti jövő. (A Magyar Akadémia Körül, 1842) *Acta Universitatis Christianae Partiensis, Studia Culturele*, (2020) 1. sz. 31–35. (ISSN 2668-3067, ISSN-L 2668-3067)

Köztudott, hogy gróf Széchenyi István 1821. január 4-i naplóbejegyzésével szemben 1825. november 4-én, a pozsonyi országgyűlésen egy honi akadémia, a Magyar Tudós Társaság megalapítására ajánlja birtokai egy évi jövedelmét, azaz hatvanezer forintot.

Huszonegy évvel később, immár akadémiai másodelnökként gróf Teleki József elnök távollétében az éves közgyűlés megnyitására kényszerül. Eből a kényszerből azonban bő kétórás, remek beszéd születik, mely A Magyar Academia körül címen írásban is megjelenik 1842-ben. Ez a máig aktuális, Kárpát-medencei kitekintésű vitairat a magyar nyelv- és kultúrstratégiai gondolkodás egyik csúcsa, még hozzá olyan csúcsa, amely a korszak „szájhazafiainak” nemcsak elfogadhatatlan, de felfoghatatlanul magasröptű is volt.

Széchenyi a magyarság trianoni kataklizmája előtt 78 évvel elemzi, mik azok a veszélyek, mik azok a megengedhetetlen asszimilációs módszerek, melyek ellenérzést szülnek, ellenfeleket szereznek a magyar nyelv és kultúra ügyének. Széchenyi, aki az akadémia ügyét elsődlegesen éppen a honi nyelv ügyének előmozdítása céljából pártolta, világos nyelvpolitikai programot fogalmaz, és a magyar nemzeti identitás, a magyar állami keret megtartásának lehetőségét

a magyar kultúra általánosan vonzóvá tételével, erőszakos beolvasztás helyett a „kulturális felsőbbtség” elérésével, a történelmi Magyarországra jellemző többnyelvűségi gyakorlatok és hungarus-tudat megtartásával képzeli el.

KULCSSZAVAK: gróf Széchenyi István, Magyar Tudós Társaság, akadémiai nyitóbeszéd, nyelvművelés, kulturális presztízis, nemzetiségi kérdés, 1840. évi VI. törvénycikkely

Raffay Andrea: Bangha Béla S. J. és a keresztény nemzeti kurzus. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 431-454.

(ISSN 2677-0261)

https://mki.gov.hu/media/pdf/mki_2020_evkonyv_2019_2.pdf

Prohászka Ottokár római katolikus székesfehérvári megyéspüspök mellett Bangha Béla jezsuita szerzetes is a keresztény nemzeti kurzus, azon belül is az újkonzervativizmus egyik fő ideológusának számított.

Az atya egykori közvetlen munkatársa, egyben majdani életrajzírója, Nyisztor Zoltán azon a véleményen van, hogy mind Magyarországon, de nem túlzás azt mondani, hogy egyenesen világviszonylatban is Bangha Béla volt az első, aki olyan sajtóvállalatot hozott létre, mely a liberális sajtóval ténylegesen szembe tudott menni: Bangha Béla személyével a magyar liberális gondolkodáson a keresztény nemzeti gondolat ténylegesen győzedelmeskedett. Bangha legmáradandóbb és legkomolyabb megmozdulásának, mellyel neve mind Magyarországon, mind az egész világon örökre egybeforrt, s amiért már életében „a nagy sajtóapostol”-ként emlegették, a keresztény napisajtó megteremtése tekinthető: az ő vezetésével alapíthatták meg a jezsuiták a Központi Sajtóvállalatot 1918-ban, mely ténylegesen csak a Tanácsköztársaság bukása után kezdhette meg működését.

1920-ban a Szent István Társulat adta ki Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyvét, melyet az atya kortársai a keresztény nemzeti megújulás kézikönyvének tekintettek.

E könyvben – mely lényegében Prohászka Ottokár 1918 októberében megjelent *Kultúra és terror* című írása mellett az újkonzervatív-klerikális

gondolati kör kulcskönyvének tekinthető – Bangha a három nagy eszmetörténeti irányzatot, a liberalizmust, a szocializmust, és a kereszténységet állítja szembe egymással, s végül a kereszténységet látja egyetlen járható útnak a magyarság számára.

Ezt a művét az atya a rekonstruktív ideológia – mely elnevezést a keresztény nemzeti kurzusra ő maga alkalmazta – irányvonala mentén írta meg. Ez annyit jelent, hogy Bangha a destruktív eszmeáramlatokkal a keresztény katolicizmus konstruktivitását állította szembe, s ezzel együtt Magyarország lelki feltámasztását a katolikus egyház 1000 éves tradícióinak eredeti állapotba való visszaállításával kívánta megvalósítani.

A katolikus világnézet és az egészséges nacionalizmus szellemében Bangha fő céljai között szerepelt a liberális állameszmétől való függetlenedés, valamint a vörös destrukcióval szemben a magyarság léteért folytatott harc.

Bangha szerint a reformkonzervativizmus útjáról, melyet annak idején gróf Széchenyi István képviselt, a nemzet már régen letért, s három végzetes betegséget kapott, melyek a liberalizmus, a szabadkőművesség és a szocializmus. Ezeknek a halálos betegségeknek három következménye lett, melyek szintén halálosnak tekinthetők: a gazdasági életben a hatalom a plutokrácia kezébe került, a kultúra tekintetében a züllesztő nyugatimádat teljesen felülkerekedett, valamint a teljes egészében idegenlelkű és gondolkodású szociáldemokrácia átvette az uralmat a munkásmozgalomban.

A tanulmány bemutatja Bangha Béla életét – gyermekkorától haláláig, különös tekintettel az 1918 és 1920 közötti, valamint a kommün bukását követő időszakra és az atya missziós útjaira –, műveit, azok között is kiemelten főművét, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténységet*, tanait, a keresztény szellemiségű sajtó megteremtéséért és a vörös destrukcióval szemben folytatott önvédelmi küzdelmeinek mérlegét, a keresztény magyarságért és annak megmaradásáért folytatott küzdelmeit, végül a baloldali megítélések tükrében a páter ellen felhozott vádakot, valamint azok cáfolatait.

KULCSSZAVAK: Kereszténység, Bangha Béla S. J., Prohászka Ottokár, Rekonstruktív ideológia, Újjáépítés, Konzervativizmus, Liberalizmus, Szocializmus, Keresztény nemzeti kurzus, Nemzeti megújulás

**Sashalmi-Fekete Tamás: Újabb kutatási eredmények a Szent László-legenda falképeiről. In: Sashalmi-Fekete Tamás (szerk.): *Székelyek a keleti végeken. Harckészültségben minden időkbén.* Molioris Editor Kiadó – Arany Griff Rend Egyesület – Székelyderzsi Unitárius Egyház, Székelyudvarhely – Székelyderzs, 2020. 28–48.
(ISBN: 9786068599588)**

A világon egyedülálló dolog maradt ránk őseinktől, a Szent László-legenda falképei, mely egy sajátos, magyar szimbolikai rendszer. A Szent László király legendáját megörökítő freskókon sztyepei eredetű, keleti elemek és a nyugati keresztény egyház szentekről szóló ikonográfiája, vagy a lovag, mint eszménykép keveredik egymással. A legendaciklus egységes, következetesen ismétlődő jelenetekből áll. Sajátos, magyar, jellegzetes eurázsiai gyökerekkel bíró ikonográfiai ábrázolásmód, amely teljesen elterjedt az egész Kárpát-medencében. Miért tartjuk fontosnak újra és újra elővenni e témát? Egy olyan elfeledett tudás, melyet a 13. századtól egészen az itáliai reneszánszig megfestettek templomainkban, kódexeinkben. Egy lovagkirály, aki példaként szolgált az állandóan hadakozó magyarságnak, székelyeknek, s hitével, személyiségével beragyogta a 11. század Európáját. Számptalan nyitott kérdés maradt, s egy apró részlet megfejtésével csak újabb kutatni való elemek áradnak felénk. Mi kísérletet teszünk egyik-másik korábban tárgyalt téma kiegészítésével, illetve újabb adatokkal szolgálni. Az összehasonlítások során 53 templom falképei kerültek górcső alá, ezekről rendelkezem használható képi forrást és digitális anyagot. Tanulmányunkban újabb részletek elemzését, illetve eddig nem tárgyalt kapcsolódásokat is bemutatunk. Kutatásaim új szemszögből, a fegyvertelen és hadi viseletken keresztül jutnak el a keleti gyökerek felülvizsgálatáig. A keleties páncéltatok ábrázolásainak száma érdekes módon Székelyföldön a legmagasabb. Vajon milyen következtetéseket lehet ebből levonni, s kiket ábrázol egyáltalán a falképciklus? A vizsgált harcosokon a sodronyíngék és keleti kúpos sisakok változatai adják a páncéltatok alapját. Meg kell jegyezni, hogy területi eloszlást tekintve Udvarhelyszék (Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentmárton, Bögöz), Erdővidék (Bibarcfalva) és Háromszék (Maksa, Sepsikilyén, Gelence, Sepsibesenyő, Szacsva) területein, azaz Székelyföld dél-délkeleti részein koncentrálódnak a páncélos kunok ábrázolásai. A középkori közigazga-

tási egységek szerint ezekből a telegdi székelyek földjén, azaz Udvarhelyszéken 4, Kézdiszéken és Orbaiszéken 1–1, Sepsiszéken pedig 3 templom található. További kutatási lehetőséget látok a falképek születése és az adott helységek közepkorban betöltött szerepe tisztázásában. A lófők és előkelők aránya, a térségben gyakran előforduló magánvárak (pl. Szacsva vára, Ika-vára) és a Szászföld közelsége bizonyosan kihatott e tényezőkre. A Szent László-legenda ún. Üldözés, Birkózás és Lefejezés jelenetei a Kaukázushoz vezetnek el minket, a Nart-eposz Batradz ciklusához, melyben halhatatlan hőrosok küzdenek egymással. Keleti örökségünk bizonyítékait és a szimbolikai egyezéseket mutatom be a falképek és az ott élő jász-alán utódnépek hagyományaiban (oszétek), az epikus küzdelemben. A szakirodalom már többször utalt arra, hogy egy keleti hőseposz elemei bontakoznak itt ki, s hogy valójában sebezhetetlenek harcát látjuk. Ezt a tényt erősítem tovább, s újabb párhuzamokra mutatok rá. Végül Szent László és a vörös szín kapcsolatát elemzem, mely a falképek tanúsága szerint legalább olyan fontos attribútuma királyunknak, mint a tőle elválaszthatatlan csatabárd. Nemcsak az ábrázolásokon visszatérően látható vörös vértet, ruhadarabok bizonyítják ezt, hanem a róla szóló középkori irodalomban használt arcpír, a legendájában csodás eseményként leírt feltűnően vöröses csillag vagy a vöröses folyadék a Szent Jobb megtalálásakor.

KULCSSZAVAK: Szent László attribútumai, Szent László-legenda, középkori falképek, székelyföldi freskók, Nart-eposz, páncélos kunok, archaikus küzdelem, középkori fegyverzet, sebezhetetlenség

Sashalmi-Fekete Tamás: A székelyszentléleki katolikus templom külső falképeinek sajátos ábrázolásáról és Zsigmond-kori szerepéről. Székelyföld – TERRA SICULORUM kulturális folyóirat, XXIV. évfolyam (2020) 9. sz. 102–121. (ISSN 1453–3871)

http://epa.oszk.hu/03400/03420/00045/pdf/EPA03420_szekelyfold_2020_09_102-121.pdf

A középkori Magyar Királyságban elterjedt volt a templomok külső falképekkel való díszítése, így azokat mind a helybeliek, mind az átutazók már messziről megpillanthatták. A mai szemnek talán szokatlan lenne, s idegennek tűnhet egy külsőleg színes templomkép, pedig a reformáció és puritanizmus elterjedése el-

lenére még a 18-19. században is gyakorta találkozhatott velük az utazó, vagy kutató szakemberek. A külső falfestmények számos, izgalmas és változatos bizonyítékát ismerjük Székelyföld különböző vidékein, Marosszéken (Erdőszentgyörgy), Csíkszéken (Csíkdelne, Csíkrákos), Udvarhelyszéken (Székelyderzs, Bögöz, Székelydália) és Háromszéken (Sepsikilyén, Gelence, Lisznyó) egyaránt. A Krisztus életéből vett jelenetek, példaképpül szolgáló szentek mellett, geometrikus növényi díszítésekkel ellátott keretek, növényi ornamentika alkalmazása, vagy még megfejtésre váró, különleges ábrázolásokat (Csíkrákos) egyaránt találhatunk megmaradt művészettörténeti örökségünkben. Ezért nem meglepő, hogy 2019 nyarán, a székelyszentléleki templom északi hajófalának külső oldalán egy magas színvonalú, sajátos falkép került elő. Az alaposabb vizsgálatok alapján a 15. század első harmadára datálható freskók magyarországi és erdélyi párhuzamára nincsen példa, sajátos ikonográfiai programot mutatnak. A nagyméretű, több négyzetméter felületet elfoglaló freskó még töredékesen is impozáns látványt mutat, s kiemelkedő művészi színvonalú, becses emlékünks. A falképegyüttes első ránézésre két részből álló, a művészettörténeti szakirodalomban ún. miles christianus ábrázolás, hiszen két páncélos lovas alakja bontakozik ki előttünk. A fehér keretbe foglalt kettős falkép alapját a kék és vörös háttér adja, amelyet azonos sablonnal készített, fehér, csillagszerű mustrákkal ékesítettek. A jellegzetes részletek kiképzése azon „derzsi festőműhely” stílusjegyeit mutatják, akik a székelyderzsi, csíkmenasági, csíkszentmihályi, felsőboldogfalvi, rádosai és homoródi templomokban dolgoztak. A két részből álló freskó egy jól láthatóan összetartozó, erőteljes ikonográfiai program része. Szent László, a népét megóvó, keresztény lovagkirály és Sárkányölő Szent György bontakozik ki előttünk. Alakjuk a védelmező lovagi ideálokat, a sárkány és a medve elleni küzdelem kettős megjelenítése a sötétség, az alsóbb erők legyőzését szimbolizálja. Szent György, a hitvalló katonaszent, a legendák szerint mártírhalált halt hitéért, eszmeileg párba állítható Szent László lovagkirállyal, aki a keletről betörő lovasnépek ellen viselt hadat, s a kereszténységet törvényekkel erősítette meg. A kivételes szentléleki reprezentáció megjelenítésének számos indokát látjuk. Szent László király tisztelete évszázadokon át kiemelkedő volt Székelyföldön, s ez Luxemburgi Zsigmond király számára több lehetőséget biztosított. Az Árpád-házi szentek felkarolása, kultuszuk megerősítése a király legitimitását, uralmának népszerűsítését is szolgálta. A számára hűséggel

szolgáló nemesek, előkelők, katonaelemek (pl. szepesi tízlándzsások, székelyek) birtokain láthatjuk e falképek terjedését, ami egyfajta propagandaként megerősítette hatalmi pozícióit. A szakrális világ és a világi erők összeolvadását láthatjuk e folyamatban, ahol a falképeken a népet megóvó, keresztény lovagkirály és harcos szent képe bontakozik ki. Szent György és Szent László alakja a védő-óvó lovagi ideálokat, illetve a sötétséget, gonoszsgot legyőző erőket is képviselte. Ezt jelképezi a sárkány és a medve elleni küzdelem kettős megjelenítése. Mindkét szent élete a pogányság elleni harcról és a keresztény vallás megerősítéséről szól. Szent György, a hitvalló katonaszent, aki mártírhalált halt hitéért, logikusan párba állítható Szent László lovagkirállyal, aki a keletről betörő, pogány lovasnépek ellen viselt hadat, s a kereszténységet törvényekkel erősítette meg. Bár írott források nem igazolják, úgy vélem, hogy székely lófók vagy primorok (előkelők) lehettek a falképek donátorai. Az állandósuló török fenyegetés és a huszita háborúk időszakára érthetővé teszi a falkép ikonográfiai programjának értelmezését. A külső pogány ellenséggel szembeni katonai kötelezettségek tükrözik ez, hiszen a határvédelem és mindennapos harckészültség természetes a székelyek számára. A Moldvába befészkelődött és Erdély területére is betörő eretnek tanokkal szembehelezkedő, erős katolikus hitű székelyek a szentek megjelenítésével mutatták meg elkötelezettségüket. Aktív résztvevői voltak az ország törökök és husziták elleni küzdelmeknek, s a székely ispán révén kapcsolatba kerülhettek a Sárkányrenddel, az ehhez kapcsolódó Szent György-kultusszal. Székelyszentlélek faluja egy teljesen új Szent László ábrázolással és a kettős lovasszenteket ábrázoló ikonográfiával gazdagította a magyar és európai művészettörténetet.

KULCSSZAVAK: milites christi, Szent László, Szent György, vérmedve, külső falképek, Zsigmond-kori művészet, lovagkirály, katonaszentek, küzdelmi jelenet, „derzi festőműhely”

Sashalmi-Fekete Tamás: Nimród, a kultúrhérosz. Újabb megközelítések a mitikus hatalmasról. *Kelet Kapuja, történelmi folyóirat*, IV. évfolyam (2020) 3. sz. 44–59. (ISSN 2559–4192)

Jelen tanulmány célja a hazai kutatás előtt is jól ismert, rejtélyes Nimród személyének tisztázása, alakjának más szempontokból való megközelítése és az eddig kevésbé ismert, vagy mellőzött forrásrészletek megismertetése. A népha-

gyomány szerint a magyarok ősatyjának tekintett uralkodó alakja krónikáinkban rendre megjelenik. Hunor és Magor apjaként mutatja be Kézai Simon *Gesta Hunnorum et Hungarorum*-ja, a *Budai Krónika*, a *Bécsi Képes Krónika*, a *Thuróczy-krónika*, vagy az oszmán-török megrendelésre készült *Tárik-i Üngürüs* (Magyarország története). Mégis azt tapasztalhatjuk, hogy egyes krónikarészletek ellentmondásosak. Ugyanis a magyar kútfők beillesztették a nagy tekintélyű antik tudósok munkáit, amelynek az lett a következménye, hogy a Nimródtól való származás nemkívánatosná vált, megkérdőjelezték, vagy magyarázkodni kellett. A Kr. u. 1. században élt zsidó történetíró *Josephus Flavius* és a dalmáciai származású *Szent Jeromos* (347-420) apokrif szövegek alapján kötötték a Babel tornyához és zűrzavarhoz Nimród személyét, annak ellenére, hogy Mózes I. könyvének erről beszámoló része meg sem említi őt! A történetírók ferdítéseinek oka a szakirodalomban már régebben ismertetett probléma, a népek bibliai eredeztetése. Thuróczy János krónikája és Ipolyi Arnold alapos elemzése már korábban feloldotta e kérdést, hiszen a mondai hagyomány feszült szemben a „megfelelő” bibliai népszármaztatással. A tét a „jó” leszármazási vonal kiválasztása, azaz a nyugati népek szemszögéből előnyösebb, Jáfettől való származás erőltetése, szemben az átokkal terhelt Khámmal (Hám), aki apját, Noét kinevette, mikor az először részegedett meg a bortól. A krónikásoknál érzékelhető zavar további okai az egyes rabbinikus hagyományokból táplálkozó, ókori és középkori források ellenséges hangvétele, mely Nimródot, mint zsarnokot mutatják be, ilyenek többek között a *Széfér ha-Jásár* egyes részletei, vagy a korábban is említett *Josephus Flavius* történetíró munkája. Mózes I. könyve részleteinek eltorzítása, egyes apokrifnak tartott szent iratok ismeretének hiánya okozta a Nimródról kialakult tévképzetet a zsidó hagyományokban, egyes keresztény írókban, vagy akár szakemberekben. A mérvadó szakirodalomban bemutatják „kettősen bűnös mivoltában”, „pogány tűzmadóként”, azonban szerencsére az árnyaltabb kép is megjelenik a végkövetkeztetésekben. A fehér-fekete kép sajnos a nevesebb kutatókat sem kímélte, korábban az archaikus hősök között az égi kapcsolatát elvesztett uralkodó szerepét osztották rá. Jól jellemzi a kutatás nehézségét és különlegességét, hogy még Nimród nevét sem sikerült teljes mértékben feloldani, ugyanakkor idegen testként kezelik a bibliai nemzetségtáblázatokban a róla szóló töredékes szövegek miatt. Van mit tisztázni, s a mi feladatunk egy objektívabb képet nyújtani. Míg

a számunkra valójában idegen görög Prométheuszt sajnáljuk és képzeletünkben megszabadítjuk Héraklésszel, addig a mi Nimródunkat hagytuk mások célpontjává válni. Pedig mindketten az égi istenektől hoztak az emberiségnek valamit: a tüzet, az építkezést, a mennyei mintákat. A mai napig a magyar kultúra része a tűz tisztelete, fontosnak tartjuk megszentelő erejét. A népszokásokban megőrződött hagyomány öntudatlan és nem öröklődik magától. Ezért a napfordulók, napéjegyenlőségek idején gyűjtsünk tűzhalmokat (lármafát), nézzünk fel az Orionra, mert azt a nép nyelve nem is olyan régen még Nimródként, Kaszáscsillagként, vagy egyszerűen Óriás szemöldökének (verme, táskája, kútja stb.) nevezte. Ahogy félelemmel vegyes tisztelettel beszélünk a Nemere-hegység szeleiről, vadságáról, úgy látjuk a múltbéli óriást hatalmas íjával és fenyegető haderejével. Emlékezünk és merjünk újra büszkén az Égre nézni, dicsérni a hajdanvolt nagy királyt!

KULCSSZAVAK: Nimród, Orion csillagkép, bukott angyalok, Felvigyázók, óriások, Nemere-hegység, Babel tornya, Özönvíz, Noé átká, népek származása

Szabados György: Eredetről, hagyományról és kritikáról. A középkori magyar történetírás fő vonalának áttekintése. *Alba Regia*, 48. (2020) 201–221.

Hungarians are the only nation to have emerged from the cultural community of the Eurasian Steppe and became one of the kingdoms of Western Christian Europe. During this transition the governmental system changed from a steppe empire to a Christian kingdom which began with the coronation of King Stephan I the Saint in the year 1000. With the adoption of Latin by the clergy as the official language of literacy, this period also heralded the beginning of Hungarian historiography. Although the surviving Hungarian *gestas* and chronicles date to the 13th century onward, their philological characteristics prove that they drew on a much older text: the *Ancient Gesta* written during the reign of King Andrew I (1046–1060) with additions from later continuators in the 11th and 12th centuries. The aim of this paper is to frame the evolution of Hungarian historiography from its naissance to the last medieval chronicle compiled and edited by John Thuróczy in 1488. During this period historical remembrance was controlled by the royal dynasties and the clerical authors who at times treated some oral traditions with incredulity and criticism.

The reconstruction of early Hungarian historiography is complicated by several factors. The most important factor is that most of the early *gestas* and chronicles are now lost and only traces of them are preserved in later texts. Thus, attempts to reconstruct these early chronicles rely on 13th–14th century texts. Since the earliest of these, Simon of Kéza's *Gesta Hungarorum* (ca. 1282–1285), survives only in excerpts, we must instead look to 14th century chronicles for a more complete picture of our early historiographic tradition. For this, we turn to two groups of texts. The first is the ancestor of the *Buda Chronicle*, which was completed before 1342 and the other is the *Hungarian Illuminated Chronicle*, the basic text which was written in 1358 by its author, most likely Mark of Kált. This Mark of Kált was a clergyman of the royal chapel, before becoming a canon warden to the provost church of the Royal Coronation Basilica dedicated to the Virgin Mary in Székesfehérvár, where due to his position he had access to written records kept in the royal archives in the cathedral. Though in the absence of codices we cannot be sure that the surviving *gestas* and chronicles represent the dominant historiographic directions of the times, there are several signs that point in this direction. Most importantly, the authors of these *gestas* and chronicles did not simply continue writing history, but even challenged and debated the works of their predecessors, sometimes reinterpreting the earlier texts. Furthermore, I aim to point out that the Angevin-era codex writers, considered it is important to retain the structure of the Hun-Magyar ancient history which can be read in the *gesta* of Simon of Kéza, at the same time keeping semantic and *gesta*-specific characteristics intact, only making minor tweaks to a few elements. From the viewpoint of the process of historiography, in certain manuscripts there are signs of value worthy of notice. The following should be considered representative: the codex of the *Hungarian Illuminated Chronicle* from the time of Louis I (1342–1382), and two books from the time of Matthias Hunyadi I (1458–1490): the concise *Buda Chronicle* (1473), the first printed book to be printed in Hungary, and John Thuróczy's *Chronica Hungarorum* (1488), which is a summary of medieval Hungarian chronicle literature intended for a broader audience. I believe that it is logical to conclude from these official Hungarian histories that the main thread of historiography was dictated by state interest.

KEYWORDS: Hungarian origin, tradition, criticism, medieval Hungarian historiography

Péter L. Nagy, Judit Olasz, Endre Neparáczi, Nicholas Rouse, Karan Kapuria, Samantha Cano, Huijie Chen, Julie Di Cristofaro, Goran Runfeldt, Natalia Ekomasova, Zoltán Maróti, János Jeney, Sergey Litvinov, Murat Dzhaubermezov, Lilya Gabidullina, Zoltán Szentirmay, György Szabados, Dragana Zgonjanin, Jacques Chiaroni, Doron M. Behar, Elza Khusnutdinova, Peter A. Underhill & Miklós Kásler

Nagy, Péter L. – Olasz, Judit – Neparáczi, Endre – Rouse, Nicholas – Kapuria, Karan – Cano, Samantha – Chen, Huijie – Di Cristofaro, Julie – Runfeldt, Goran – Ekomasova, Natalia – Maróti, Zoltán – Jeney, János – Litvinov, Sergey – Dzhaubermezov, Murat – Gabidullina, Lilya – Szentirmay, Zoltán – Szabados, György – Zgonjanin, Dragana – Chiaroni, Jacques – Behar, Doron M. – Khusnutdinova, Elza – Underhill, Peter A. – Kásler, Miklós: Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. *European Journal of Human Genetics*, 28. (2020) 1–9.

<https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z>

We set out to identify the origins of the Árpád Dynasty based on genome sequencing of DNA derived from the skeletal remains of Hungarian King Béla III (1172–1196) and eight additional individuals (six males, two females) originally interred at the Royal Basilica of Székesfehérvár. Y-chromosome analysis established that two individuals, Béla III and HU52 assign to haplogroups R-Z2125 whose distribution centres near South Central Asia with subsidiary expansions in the regions of modern Iran, the Volga Ural region and the Caucasus. Out of a cohort of 4340 individuals from these geographic areas, we acquired whole-genome data from 208 individuals derived for the R-Z2123 haplogroup. From these data we have established that the closest living kin of the Árpád Dynasty are R-SUR51 derived modern day Bashkirs predominantly from the Burzyansky and Abzelilovsky districts of Bashkortostan in the Russian Federation. Our analysis also reveals the existence of SNPs defining a novel Árpád Dynasty specific haplogroup R-ARP. Framed within the context of a high resolution R-Z2123 phylogeny, the ancestry of the first Hungarian royal dynasty traces to the region centering near Northern Afghanistan about 4500 years ago and identifies the Bashkirs as their closest kin, with a separation date between the two populations at the beginning of the first millennium CE.

KEYWORDS: phylogenetic origins of the Árpád Dynasty, King Béla III of Hungary, genome sequencing of DNA, Y-chromosome analysis.

Szabados György: A magyar őstörténet mint történettudományos kérdés. In: Neparáczki Endre (szerk.): Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 181–205.

(ISBN 978-615-6117-20-5); (ISSN 2677-0261)

A magyar eredetkutatás a hazai történeti irodalom kezdeteivel indult meg. Az első magyar história, az úgynevezett Ósgeszta (1060 körül) már tartalmazhatta a magyar eredetmítosz egyes elemeit; másokat később jegyeztek le. A tudományosság minőségi szintjét elérő kritikai magyar történetírás idegen forrásanyagokat – jórészt latin és görög nyelven írottakat – fedezett fel a magyarokról és elődeikről a XVII–XVIII. század folyamán.

Több, a XIX–XX. századra kialakult tudomány (összehasonlító nyelvészet, régészet, néprajz, antropológia, archeogenetika) is be lett vonva az őstörténet interpretációjába. Eszköztárunknak köszönhetően a régi idők összetett valóságának több és több részlete lett feltárva, de az egyes, módszertani korlátokat áthágó következtetések, ellentmondásos érvelések és dogmatikus tévedések némelykor hátráltatták a tudományos előmenetelt.

Mivelhogy a politikai és kulturális jelenségeket (pl. nép, állam, nemzet) a történettudomány nevezi el és értelmezi (pl. népvándorlaskor, steppe-állam, patrimoniális királyság), alapvetően a történettudomány feladata és kötelessége, hogy levonja az őstörténeti tanulságokat. A XXI. századra az előidők vizsgálata jóval túlhaladta az egyéni kutató teherbíró képességét, ezért a lehető legszélesebb tudományközi együttműködésre van szükség. Mindazonáltal a történeti szakma a maga tudományos módszereinek keretein belül is képes megújulni, régi (illetve régóta ismert) források újraértelmezésével.

Az esettanulmányul választott jelenség, „Szkítia három királysága” ily módon lett lejegyezve a krónikáinkban: „A szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgymint Bascardiára,

Dentiára és Magoriára.” Összevetve külföldi írott forrásadatokkal ez a szöveg annak emlékét őrizte meg, hogy több évszázadon keresztül három magyar etnikai tömb is élt, egymástól elkülönülten.

KULCSSZAVAK: magyar etnogenezis, tudományágak és kutatási módszerek, középkori magyar történetírás.

Teiszler Éva: Középkori káptalani archontológia a Bácsi-kalocsai egyházmegyéből. *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle* 92. (2000/3) 113–115. (ISBN 1450-6831)

A recenzió a középkori Bács-kalocsai egyházmegye székes- és társaskáptalanjainak (kalocsai és bácsi székeskáptalan, háji és titeli társaskáptalan) személyzetéről készült legújabb, 2019-ben megjelent archontológiai összeállítást veszi górcső alá. A kötet ismertetése közben kitér a modern archontológiai kutatások napjainkban tapasztalható fellendülésére, a kiadvány hasonló munkák sorozatába illeszthetőségre, előnyeire, hátrányaira, kézikönyvként való használhatóságára, egyúttal kritikai és módszertani észrevételeket is megfogalmaz mind szakmai, mind felhasználói szempontból.

KULCSSZAVAK: medievisztika, archontológia, Bács-kalocsai egyházmegye, recenzió, kézikönyv, kalocsai székeskáptalan, bácsi székeskáptalan, háji társaskáptalan, titeli társaskáptalan

Kiss, Andrea – Piti, Ferenc – Sebők, Ferenc – Teiszler, Éva: Food Crisis in Fourteenth-Century Hungary: Indicators, Causes and Case Studies. In: Bauch, Martin – Schenk, Gerrit Jasper: The Crisis of the 14th Century. Teleconnections between Environmental and Societal Change? Berlin, De Gruyter, 2020. 100–129.

(ISBN 978-3-11-065763-0)

Elektronikus kiadások ISBN számai: e-ISBN (PDF) 978-3-11-066078-4,

A tanulmány a 14. századi Magyar Királyságban esetlegesen jelentkező élelmiszerhiányra, illetve éhínségekre utaló forrásanyagról nyújt áttekintést. Meghatározza, hogy az egykorú forrásanyagban mely kifejezések utalhatnak ilyen jellegű válságra, és módszertant alkot az ezzel kapcsolatos közvetlen és közvetett mutatók értelmezéséhez. Vizsgálja az esetleges élelmiszerhiány lehetséges

okait, részletesen tárgyalja azokat az esztendőket, amelyekben rossz betakarításra, élelmiszerhiányra, éhínségre utaló jelek tapasztalhatók, végül bemutatja, hogy ezek a periódusok elgondolkodtató párhuzamokat mutatnak az azonos időszakban Közép- és Nyugat-Európában bekövetkezett hasonló jellegű válságokkal.

KULCSSZAVAK: 14. század, Magyar Királyság, középkor, medievisztika, élelmiszer, éhínség, termés, betakarítás, válság

Tihanyi Balázs – Berthon William – Kis Luca – Dutour Olivier – Révész László – Pálfi György: “Brothers in arms”: Activity-related skeletal changes observed on the humerus of individuals buried with and without weapons from the 10th-century CE Carpathian Basin. *International Journal of Osteoarchaeology*, 30. (2020) 6. sz. 798–810. (1099-1212, 1047-482X)

(DOI: <https://doi.org/10.1002/oa.2910>. IF₂₀₂₀: 1,228)

A fegyveresek és a hadviseléssel kapcsolatos életmód kutatása nagy népszerűségnek örvend a bioarcheológusok körében. Számos tanulmány foglalkozott azzal, hogy különböző, az egyes fegyvertípusokkal (pl.: közelharc fegyverek, dárda hajítás, íjászat) történő rendszeres gyakorlással összefüggő csonttani elváltozásokat írjon le. A széleskörű kutatás ellenére a módszertani problémák, mint például az aktivitással összefüggésbe hozott elváltozások multifaktoriális etiológiája komoly nehézséget jelentenek annak megítélésében, hogy milyen típusú csonttani elváltozások tekinthetők megbízhatónak egy adott populáción belüli csoport (pl.: a fegyveresek) meghatározásában, jellemzésében. Az alapvető problémát az jelenti, hogy egyéb külső és belső tényezők hatására (pl.: nemi különbségek, életkor, populációs különbségek, kóros elváltozások) az aktivitási elváltozásokhoz külső jegyeiben nagyon hasonló, de nem aktivitási eredetű elváltozások is létrejöhetnek a csontokon.

Tanulmányunk célja szignifikáns morfológiai és metrikus különbségek regisztrálása fegyvermelléklettel és fegyvermelléklet nélkül eltemetett egyének karcsontján (humerus). A vizsgálatunk elsődleges anyagát Sárrétudvari-Hízó-föld honfoglalás kori, azaz 10. századi temető leletanyaga képezte, amelyet a fegyvermellékletes (első sorban íjászfelszerelés elemei) sírok egyedülállóan magas száma jellemez. A nem-mechanikus eredetű faktorok, mint például a nem

és az életkor hatásának csökkentése érdekében vizsgálatainkba csak a felnőtt férfiakat vontuk be és szükséges esetekben közülük is kizártuk az 50 év felettieket. A vizsgálatba bevont egyéneket két csoportba soroltuk az alapján, hogy találtak-e fegyvermellékletet az adott sírban (fegyveres és fegyvertelen csoport). A karcsontok vizsgálata során figyelemmel kísértük az enthesialis elváltozások (izmok és szalagok kapcsolódási pontjainak elváltozásai), az ízületi elváltozások, morfológiai variációk és a traumák előfordulását. A csoportokon belül az egyes változók listáját anatómiai és sporttraumatológiai információk alapján állítottuk össze. A kvalitatív változók vizsgálatán túl a robuszticitási és formai jellemzőket leíró indexeket is számoltunk a karcsontok külső méret adatai alapján. A kapott értékek statisztikai elemzését populációs szinten, a két csoport (fegyveres és fegyvertelen) között végeztük el. A szériával kapcsolatos előzetes vizsgálati eredményeink azt mutatták, hogy a hízóföldi fegyveres és fegyvertelen csoport között átfedés lehetett az életmód tekintetében. Ennek tudatában, az adatok értelmezhetősége érdekében egy független, 19–20. században élt, bizonyosan nem harcosokból álló összehasonlító csoportot is bevontunk a kutatásba a lisszaboni Luís Lopes dokumentált (ismert nemi, életkori és foglalkozással kapcsolatos adatok) embertani gyűjteményből.

Általánosságban, a fegyveres csoportnál figyeltük meg nagyobb gyakoriságban a vizsgált csonttani elváltozásokat, és a statisztikai próbák segítségével szignifikáns csoportok közötti különbségeket regisztráltunk bizonyos enthesialis elváltozások, valamint a robuszticitási és formai jellemzőket leíró indexek esetében.

A módszertani problémák, így többek között a csonttani elváltozások multifaktoriális etiológiája behatárolják a vizsgálati eredmények lehetséges interpretációját. Ennek ellenére eredményeink azt mutatják, hogy a karcsont bizonyos morfológiai és metrikus jellemzőinek együttese alkalmas lehet fegyverekkel összefüggő tevékenységek, így többek között az íjászat és más harcmodor rendszeres gyakorlásának kimutatására. Úgy véljük, hogy a felső végtag csontjain kimutatható aktivitás okozta elváltozások további vizsgálata hozzájárulhat a harcosok (jogállástól és foglalkozástól függetlenül azon személyek, akik életük során rendszeresen végeztek fegyveres tevékenységet) populációs szintű meghatározásához.

KULCSSZAVAK: bioarchaeológia, aktivitás okozta elváltozások, antropometria, íjászat, fegyveres temetkezések, enthealis elváltozások, honfoglalás kor, ízületi elváltozások

Tóth Anna: Álarcos ünnepi felvonulások az ókorban. In: Péterbencze Anikó (szerk.): *Tánc és szakralitás. Tanulmányok a rituális táncok világából. Csán-gó Fesztivál Alapítvány, Budapest, 2020. 43–56. (ISBN 978-615-00-89-00-3) <https://www.academia.edu/44733912>*

A népi vallásosság rítusainak egy részét a kutatás hosszú idő óta a kereszténység előtti kultuszok továbbélő maradványainak tekinti. A tanulmányt tartalmazó kötet a Kárpát-medencei magyarság ünnepi szokásokhoz kapcsolódó álarcos rítusainak széles spektrumát mutatja be. Jelen tanulmányban nem foglalkozom ezeknek a rítusoknak a késő-antik ünnepi rítusokkal kimutatható közvetlen kapcsolataival, tekintve, hogy ezt egy külön álló könyvben már megtettem (vö. Tóth A.J.: *Ünnepek a keresztény és a pogány kor határán*. Budapest, Balassi Kiadó 2017.) Ehelyett tematikus rendszerben tárgyalva bemutatom, hogy az antikvitás vallásaiban hol és mikor került sor maszkos felvonulásokra. Egy ilyen rendszerezést az tesz szükségessé, hogy a multidiszciplináris kutatások során, mint sokszor szembesültem vele, az etnográfus kutatók számára az ókori összehasonlító anyag lényegében hozzáférhetetlen, s gyakran kényszerülnek forrásként olyan ma már csak tudománytörténeti érdekességnek tekinthető forrásokat felhasználni, mint Frazer *Aranyága*. Az álarcos, jelmezes felvonulások az antik kultúrában ritkábban voltak, mint azt intuitíve hihetnénk. Tanulmányomban először bemutatom a görög és római vallás körmeneti alkalmait, kiemelve azokat, amelyek néprajzi szempontból jelentősek, pl. az *agermos*, amelyen fiatalok csapatai járják végig a házakat jókívánásokat mondva, énekelve s ajándékokat kérve. Tárgyalom a jelmezviseletek azon eseteit, melyek bár formailag hasonlítanak a népi kultuszok jelmezeire, de első sorban színházi közegben jelennek meg, pl. a szatírjelmezek. Ezután tipológiaiailag rendszerezem a köztéri körmeneteket, amelyek esetében a jelmez és/vagy álarc viselet kétségtelenül adatolt az ókorból. Meglepő módon ezek nagyobb részt a római valláshoz kötődnek. Bemutatom a *pompa circensist*, a cirkuszi játékokat bevezető rituális felvonulást, melynek szereplői között bizonyítottan részt vettek szatír-karok, illetve egyéb groteszk álarcos lények. Rátérek

a *pompa funebris*, a római temetési díszmenetre, melyen az elhunyt őseit az ősök halotti maszkjait viselő színészek jelenítették meg. Ezután bemutatom Isis és Kybelé ünnepeinek jelmezes felvonulásait, ahol a szórakoztató látványosságot nyújtó jelmezek az ünnepi felvonulás praeludiumát alkották. A pogány ókor felvonulásai után a keresztény későkor rítusai következnek. A IV-VII. századból az újév megünneplése kapcsán számos adat tanúsítja, hogy jelmezes felvonulásokra került sor, melynek jellemző alakjai voltak a szarvas (más állatokkal együtt), nőnek öltözött férfiak, groteszk, szalmából és rongyokból készült jelmezt viselő alakok, akik elviekben isteneket személyesítettek meg. Ezek a rítusok az egyház tiltásával találkoztak, azonban ennek ellenére fennmaradásuk a középkorig folyamatosan adatolt. A későbbiekben e rítusok egyes elemei nyugaton a karácsony ünnepléséhez kerültek át, Kelet-Európában pedig továbbra is az újévi ünneplés részét képezik. Így e rítusoknak egész Európában és Magyarországon is kimutatható az ünnepi szokásokra gyakorolt direkt hatása.

KULCSSZAVAK: Népi vallásosság, antik folklór, ünnepek, jelmez és maszk viselet, újév, pompa, késő-antik szinkretizmus

Tóth Anna: Kísértetjárta fürdők a késő ókorban. In: Sággy Marianne (Szerk.): *Test és társadalom a patrisztikus korban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020. [Studia patrum 9] 182–195. (ISBN 978-963-318-845-3)

<https://www.academia.edu/43348318/>

A kései császárkor és a korai bizánci kor több keresztény és pogány szerzője közöl történeteket olyan nyilvános fürdőkről, amelyeket démonok szálltak meg, illetve a fürdőházakat általában mint a démoni fenyegetések helyszínét mutatják be. A fontosabb források az apokrif János akta két története, a pogány Eunapios filozófus életrajzai, Nyssai Szent Gergely egy szentéletrajza, Tours-i Szent Gergely András-akta kivonatában három történet, Damaszkuszi Szent János egy írásában egy VI. századi forrásból vett történet. A további, VI század után keletkezett forrásokat itt mellőzöm. A történetekben a fürdőt megszálló démon néha csupán ijesztgeti a betérőt, de gyakrabban megfojt egy-egy fiatal fürdőzőt. A szent, vagy egy esetben a pogány filozófus közbeavatkozása véget vet a gyilkosságoknak, és általában feltámasztja az utolsó áldozatot. Egy esetben a démoni jelenlét oka egy korábban bemutatott emberáldozat, amellyel a fürdőt próbálták prosperálóbbá

tenni. A fürdő esetenként a jogos isteni büntetés színhelyeként jelenik meg. A narratív források mellett ismerünk olyan szöveges vagy régészeti forrásokat, melyek egyértelművé teszik, hogy a császárkorban a fürdőket természetfeletti módon tartották veszélyesnek, mint olyan helyeket, ahol a fürdőzők különösen ki vannak téve a démoni támadásoknak és a szemmelverésnek. Tanulmányomban a kutatás által már ismert eseteket kiegészítem Malalas krónikájának egy epizódjával. Itt a császár szentségtörő módon a kivégzett keresztény szüzek hamvait belekeverteti a fürdő kádjainak bronzanyagába, ám a fürdő megnyitása után a kádakat használó ártatlan fürdőzők elvesztik az ép eszüket. Felvetem a lehetőséget, hogy ez a történet egy pogány kontextusú városi legendából származik. Ez könnyen elképzelhető, mivel a keresztény és a pogány démonológia között a korszakban nem volt éles választóvonal, hiszen egy hithű keresztény többé-kevésbé ugyanazoktól a démonoktól tarthatott, mint a pogányok. Tárgyalom a fürdőktől való félelem reális okait, így pl. az állítólagos támadás nem egy esetben a forróból a hideg vizes medencébe való átlépéskor következik be. Ezután bemutatom a szövegek saját magyarázatait, különös tekintettel azokra azokra, melyek specifikusan a fürdő-démonokra vonatkoznak. Az első szerint a démonok szívesen költöznek a vízbe, a másik szerint az érintett épületekben erőszakos halált halt emberek testét rejtették el, méghozzá az egyik történet szerint építési áldozat formájában. Mindkét motívum jelenléte lényeges, az építési emberáldozat a görög-római vallásban ismeretlen volt, azonban úgy tűnik a késő-antik városi folklórban, különösen a Közel-kelet területén mégis elterjedté vált. A víz sajátos numinózus voltának megjelenése a fürdők kapcsán legalább ennyire váratlan. Noha a víz, a források az érintett régió minden népénél hordoztak egy sajátosan veszedelmes szakralitást, az ilyesfajta szakralitás általában megszakad, amikor a természeti jelenség vagy tárgy egy eltérő, modernebb technológia részeként jelenik meg, amennyiben a forrás helyett itt egy városi fürdő áll a középpontban. Tanulmányomban bizonyítom, hogy bár a történetek többsége keresztény szerzőknél maradt fenn, ezek mégis kizárólag a kortárs pogány népi vallásosság fogalomrendszerén belül értelmezhetők.

KULCSSZAVAK: bizánci irodalom, késő-antik szinkretizmus, keresztény és pogány démonológia, építési áldozat, késő-antik mágia, apokrif irodalom, antik fürdők, víz mint szimbólum

Tóth Anna: Dionysus and his *Doppelgänger*s at John Lydos. In: Daróczy A. – Sepsi E. – Vassányi M. (Szerk.): *Initiation into the Mysteries*. KRE– L’Harmattan, Budapest, 2020. 93–104. (ISBN 978-2-343-20654-7)

A VI. századi Ióannés Lydos készített egy *De mensibus* című monográfiát, mely a római naptár rendszerén keresztül mutatta be a római vallást, pontosabban szólva a római istenvilág és ünneprend egy újplatonikus olvasatát. Ez a kissé töredékesen fennmaradt szöveg tartalmaz egy nehezen értelmezhető mondatot (Lydos *De mensibus* IV. 51). Ebben Dionysost Dimétór és Dithyrambos *epithetonokkal* illeti, és kifejti, hogy a nevek értelme a következő: „akinek két előrehaladási útja van, az egyik keletről dél felé, télen, a másik északról nyugat felé, nyáron.” A kijelentés rejtélyes, a szövegből úgy tűnik, hogy Lydos a Dimétór jelzőt helyesen két anyával rendelkezőnek értelmezi, ami Dionysos ősi jelzője, a Dithyrambos di- előtagját szintén a kettes számból magyarázza, így a szó szerinte két kapujút jelentene. Eddig senki sem tett kísérletet sem rá, hogy megfejtse a szöveg jelentését. Az valószínűsíthető, hogy valamiképpen az égről van szó. Hipotézisem szerint a kijelentés csakis a Mithras-misztériumok teológiájának fényében értelmezhető. Mithras misztériumkultusza egy komplex és a fennmaradt régészeti emlékek fényében nehezen rekonstruálható asztrális-szoláris teológiára alapult, a bikaölés ábrázoló kultuszkép minden szereplője csillagképekkel azonosítható. Ennek a teológiának a nyomait őrzi Porphyrios *De antro nympharum* című írása is. A források alapján tudjuk, hogy a Mithras-kultusz számon tartotta Mithras két alteregóját, Cautest és Cautopatest, ezek két, megjelenésükben Mithrashoz hasonlító apró alak, melyek sajátos testtartásban, felfelé, illetve lefelé fordított fáklyával állnak az istenség két oldalán. A két alak jelentését aránylag pontosan ismerjük: a csillagos ég két ellentétes pontjához kapcsolhatók, amelyek a lelkek számára a kozmoszba való belépés, illetve kilépés során kapuként szolgálnak. Cautes és Cautopates Mithras alakváltozatoként kapcsolatban állnak a születés/halál, tél/nyár, észak/dél oppozícióival, s mindezt egy sajátos, paradoxon formájában megfogalmazott módon. A Lydosnál olvasható szöveg igen közeli analógiát mutat a Mithras-teológia Cautes és Cautopates párosával, akik ugyanazokkal az égtájakkal és évszakokkal álltak kapcsolatban, mint Lydos két Dionysos-epithetona. Feltételezhetjük, hogy a Dionysos alakja körül formálódott misztérium kultuszok valamely ága átvette

a Mithras-teológia elemeit, és az istenség számára ugyanolyan mellékalakokat kreáltak, mint Mithras esetében. Ezt megkönnyíthette, hogy a lélek égi utazására vonatkozó tanítás régi, platóni gyökerekkel bírt. Felvetem, hogy a császárkori kultuszok esetében nem volt ritka, hogy átvették egymás teológiájának elemeit, hasonlóan ahhoz, ahogy a jelen kor ezoterikus, New Age-es mozgalmaiban, vulgarizált buddhizmusában és egyéb szellemi irányzataiban is nem ritkán hasonló koncepciók bukkannak fel.

KULCSSZAVAK: késő-antik szinkretizmus, bizánci irodalom, Dionysos, Mithras-kultusz, misztériumkultuszok, szoláris teológia

Tóth Sándor Máté: „Minősített adatok” nyilvánosságra hozása egy neolatin kiséposzban – Pray György *Taurunum* című művének történelmi forrásairól. In: Acta Universitatis Szegediensis: forum: acta juridica et politica, 10. (2020) 253-274. ISSN: 2063-2525.

A hagyományosan Petrarcatól datálható neolatin irodalom történetében kiemelt hely illeti meg a kelet-közép-európai régiót, ezen belül is hazánkat, hiszen sajátos történelmi és politikai helyzetünk miatt a *latinitas* utolsó nagy, a 18. században kezdődő fellángolásának időszaka egészen a 19. század közepéig éreztette hatását. E periódusnak a virágkorát a Habsburg Birodalomba betagozódott, de teljesen be sosem olvadt Magyar Királyság területén 1770–1820 közé tehetjük. A tanulmány egy igen nagy közéleti és irodalmi visszhangot kiváltó történelmi eseménynek, II. József török háborújának (1787–1790), valamint Belgrád (Nándorfehérvár) harmadik visszafoglalásának (1789), egyben a háború legnagyobb sikerének neolatin irodalmi recepcióját vizsgálja.

A tanulmány középpontjában a témát feldolgozó, legjelentősebb latin nyelvű munka, Pray György jezsuita történetíró (aki a rend általános feloszlata után mint királyi történetíró kapott az udvartól megbízásokat) *Taurunum* című kiséposza (1789) áll. Úgy gondoljuk, e mű nemcsak az irodalomtörténészek érdeklődésre tarthat számot, hanem sok esetben a történészek számára is releváns adatokat tartalmaz, tehát történelmi forrásként is kezelhető. Ezt a feltevésünket a reflexív költészet tulajdonságaival, a *litterae* fogalmának tartalmi értelmezésével, a történelemoktatás helyzetével, szerzőink történelmi és aktuálpolitikai-közéleti tájékozottságával, valamint a tudományágak differenciálatlanságával indokoljuk.

Pray mint *historiographus regius* 1784-ben kapta II. Józseftől azt a feladatot, hogy történeti dokumentumok alapján dolgozza ki Magyarország jogigényét az úgynevezett melléktartományokra, egyebek mellett Szerbiára. A királyi történetíró a titkos császári megbízás eredményeit (*Commentarii*) nem publikálhatta, azonban a kiséposz lehetőséget biztosított számára, hogy kutatási eredményeit – egyrészt a főszövegben történelmi utalásokként elrejtve, másrészt (a neolatin hagyományoknak megfelelően) a főszöveghez tartozó, annak terjedelmét meghaladó gazdag történelmi, földrajzi, néprajzi stb. magyarázó jegyzetekben – legalább részben nyilvánosságra hozza. Bár Pray György élete és munkássága viszonylag alaposan feltárt, azonban mind a *Commentariusok* több száz oldalnyi kéziratos szövege, mind a *Taurunum* című kiséposz a mai napig nem rendelkezik modern kiadással, fordítással, és kellő mélységű feldolgozással. A tanulmányban – mintegy a *Taurunum* előtörténeteként, valamint forrásaként – foglaljuk össze a titkos császári megbízás, illetve a *Commentariusok* keletkezésének történetét, annak körülményeit, valamint fogadtatását. Emellett számba vesszük e kötetek fontosabb jellemzőit is. Beszélünk a kiséposz szerkezeti és formai felépítéséről, valamint áttekintjük a költői főszöveg lényegesebb tartalmi elemeit. Nagyobb hangsúlyt kapnak viszont a lábjegyzetek, ezeken belül is elsősorban a történeti magyarázatok, kiegészítések, amelyek segítségével megpróbáljuk illusztrálni Pray György munkamódszerét, valamint áttekintést adni a kiséposzhoz használt forrásokról, illetve bizonyítani a kapcsolatot a *Commentariusok* és a *Taurunum* között.

KULCSSZAVAK: Pray György, *Taurunum*, *Commentarius*, neolatin, kiséposz, történetírás, II. József, török háborúk, Belgrád

Tóth Zsolt: Időhatározói mellékmondat értékű igenévi szerkezetek a mongol (halha) és a burját nyelvben. In: Berta, Péter; Vizi, László Tamás (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 507–541.

(ISSN 2677-0261)

A mongol nyelveket a világon kb. 8-9 millió ember beszéli Mongóliában, valamint Kína és Oroszország bizonyos területein. A mongol nyelvek jól megőrizték a hagyományosan az agglutináló nyelvekre jellemző alárendelési mó-

dot. Alárendelő kötőszó ezekben a nyelvekben szinte egyáltalán nem létezik. Az alárendelő tartalmak kifejezését elsősorban speciális, mellékmondat értékű igenévi szerkezetekkel oldják meg. Ez a módszer nemcsak az altaji nyelvek sajátossága, hanem eredetileg ez volt a finnugor nyelvekre jellemző alárendelési módszer, ami eltérő mértékben maradt fenn az egyes nyelvekben.

A mongol nyelvekben általában kétféle igenév található meg, amiket a nemzetközi szakirodalomban legtöbbször *participium* (melléknévi igenév) és *converbum* (határozói igenév) terminussal írják le. A melléknévi igenévből általában legalább 4-5 típusú, határozóiból pedig még ennél is jóval több, kb. 10-15 fajtájú létezik az egyes mongol nyelvekben. A főnévi igenév különálló kategóriaként nem létezik, a főnévi igenévi szerepet is a melléknévi igenevek látják el, emiatt használatos rájuk a névszói igenév terminus technicus is. A mongol nyelvekben előforduló melléknévi igenevek bármely mondatrész szerepét betölthetik: 1) a jelzőét, közvetlenül a jelzett szó előtt állva, nominatívuszi vagy genitívuszi alakban, 2) az alanyét, alanyesetben használva és általában – determinánsként funkcionál – E/3 vagy E/2 birtokos személyraggal ellátva, 3) a tárgyét és a határozóét, esetragokat vagy különböző névutókat felvéve, 4) az állítmányét létigével vagy predikatív partikulával együtt, de főleg élőnyelvben akár anélkül is, a mondat legvégén állva. A melléknévi igeneveknek képezhető tagadó alakja, a *-zyŭ* tagadó szuffixumnak az igenévhez való hozzákapcsolásával.

Az egyes mongol nyelvekben már a határozói igenevek számának pontos meghatározása is problémás, ráadásul a különböző nyelvtanok is eltérő számú igenevet adnak meg. A melléknévi igenevekkel szemben a határozói igenevek nem léphetnek fel névszók jelzőjeként, és nem lehetnek alanyi szerepben, illetve nem állhatnak a mondat legvégén állítmányként. A határozói igeneveknek nincs szintetikus tagadóformájuk, analitikus tagadóformájuk is csak kivételes esetekben használatos.

Ha jellemezni akarjuk a mongol nyelvek szintaktikai kutatása során az igenévi szerkezetekről kialakult nézeteket, akkor három jól elkülönülő csoportra oszthatjuk őket az igenévi szerkezetekkel kapcsolatos álláspontjuk alapján: 1) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet az alárendelő összetett mondat tagmondata. 2) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet akkor számít egy alárendelő összetett mondat tagmondatának, ha ún. saját alanya eltérő a *verbum*

finitummal kifejezett állítmány alanyától. 3) A melléknévi és a határozói igenévi szerkezet kategorikusan különbözik egy alárendelő mondat tagmondatától, és minden esetben egy egyszerű mondat kifejtő mondatrészének tekintendő.

Szintaktikai funkciójuk szerint a mongol igenévi szerkezetek egyaránt lehetnek jelzői, tárgyi, határozói, állítmányi vagy alanyi igenévi szerkezetek. Legproduktívabbnak a jelzői igenévi szerkezetek képzését tekinthetjük, a legszerteágazóbbnak viszont a határozói, mindenekelőtt az időhatározói igenévi szerkezetek képzését, ezért is esett a választásom az időhatározói funkciójú ige-
nevek ismertetésére.

Az igenévi szerkezetek felépítésében leggyakoribb szerepet játszó elemek igen jelentős átfedést mutatnak a halha és burját nyelvben, gyakorlatilag az egyetlen különbség, hogy a halhában nem használják produktívan a birtokos személyragokat, kivéve az alanyi (reflexív) birtokragot. A mellékmondat-értékű igenévi szerkezet saját alanya legtöbbször függő esetben áll, a halhában általában tárgyesetben, a burjátban pedig birtokos esetben. Az esetek alkalmazása nem következetes, különösen az élőnyelvben. Néha több változat is elfogadható. A burjátban általában következetesebb a genitívusz használata, mint a halhában az akkuzatívuszé.

Ha összehasonlítjuk a két nyelv szerkezeteinek felépítését, megállapíthatjuk, hogy alapvetően három csoportba sorolhatjuk őket az egymáshoz való hasonlóságuk alapján: 1) teljesen azonos elemekből felépülő szerkezetek, 2) különböző elemekből, de azonos logika alapján felépülő szerkezetek, 3) csak az egyik nyelvben meglévő, belső fejlődéssel létrejött szerkezetek.

KULCSSZAVAK: igenévi szerkezetek, szintaxis, alárendelés, mongol nyelvek, melléknévi igenév, határozói igenév, halha nyelv, burját nyelv, mellékmondat

Gábor, Erika; Cinege, Gyöngyi; Csordás, Gábor; Rusvai, Miklós; Honti, Viktor; Kolics, Balázs; Török, Tibor; Williams, Michael J; Kurucz, Éva; Andó, István:

Identification of reference markers for characterizing honey bee (*Apis mellifera*) hemocyte classes.

Developmental & Comparative Immunology. Volume 109, August 2020, 103701 (1879-0089, 0145-305X)

(<https://doi.org/10.1016/j.dci.2020.103701>)

Cell mediated immunity of the honey bee (*Apis mellifera*) involves the activity of several hemocyte populations, currently defined by morphological features and lectin binding characteristics. The objective of the present study was to identify molecular markers capable of characterizing subsets of honey bee hemocytes. We developed and employed monoclonal antibodies with restricted reactions to functionally distinct hemocyte subpopulations. Melanizing cells, known as oenocytoids, were defined by an antibody to prophenoloxidase, aggregating cells were identified by the expression of Hemolectin, and phagocytic cells were identified by a marker expressed on granulocytes. We anticipate that this combination of antibodies not only allows for the detection of functionally distinct hemocyte subtypes, but will help to further the exploration of hematopoietic compartments, as well as reveal details of the honey bee cellular immune defense against parasites and microbes.

KEYWORDS: *Apis mellifera*, Monoclonal antibody, Immunity, Hemocyte, Honey bee, Insect immunity

Török, Tibor; Neparáczki, Endre; Maróti, Zoltán; Maár, Kitti; Balogh, Csilla; Nagy, István; Bernert, Zsolt; Pálfi, György; Marcsik, Antónia; Szenthe, Gergely:

Preliminary genomic results from the migration period of the Carpathian Basin. In: Kleinová, Kateřina (Ed.): 26th EAA Virtual Annual Meeting: Abstract Book. European Association of Archeologists. Prague, 2020. 337. (978-80-907270-7-6)

Conquering Hungarians occupied the Carpathian Basin between 860-905 AD and subsequently organized the Hungarian state. Archaeologists distinguish two types of cemeteries from the 10-11th century period which can be connected to the Conquerors:

Small elite cemeteries with richer findings containing jewels, weaponry and characteristic partial horse burials, and large commoner cemeteries with poor findings. Previous mtDNA and Y-chromosome studies of the elite groups revealed a high proportion east Eurasian lineages, and population level similarity to modern Bashkirs and Volga Tatars, raising the question as to what extent can these findings be generalized to the entire Conqueror population? By now we

have identified 187 mitogenomes from 6 commoner cemeteries, and also sequenced entire genomes from 33 selected individuals. These results were compared to that of the elite groups from which we also sequenced 17 whole genomes.

Maternal lineages of the commoner cemeteries showed predominantly European origin. Some of the few Asian lineages were absent from the elite groups thus may have derived from previous Avar immigrants. Population genetic analysis revealed a significant distance

between the elite and commoner population, latter were most similar to modern European groups. Conqueror elite genomes were highly diverse, containing a distinct group, mapping closest to ancient Central Saka and Tien-Shan Hun samples from Kazakhstan on preliminary PCA and MDS plots. Commoner samples mapped in a cloud between modern Hungarians and the Conqueror elite, somewhat overlapping the latter may indicate possible ongoing admixture between previous local residents and immigrants.

KEYWORDS: Carpathian Basin, archaeogenetics, whole genome sequencing, Conquering Hungarian

Török Tibor: Hogyan illeszthetők a honfoglalók genetikai adatai az eddigi történeti képbe? Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. In: Neparáczki Endre (szerk.). Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 11-29. (978-615-6117-20-5)

A hazai archeogenetikai kutatások eddig elsősorban a 10. századi honfoglalókra összpontosultak. A három laboratóriumból származó adatok egybehangzó képet mutatnak Árpád népéről, akik ázsiai és európai eredetű sztyeppe-i nomádok keveredéséből származhattak. Genom és fenotípus adataik a kétféle eredetű népesség nem túl régi keveredésére utalnak, ami több eltérő etnikum szövetségét sugallja. Ez jól beleillik a vérszerződésből következő történeti képbe. Apai és anyai vonalaik összetétele legnagyobb hasonlóságot mai török népekkel (tatár, baskír, üzbég) mutatja, ami megfelel a történeti forrásoknak. A honfoglalók csekély mértékben (3-5%) járultak hozzá a mai magyarok összetételéhez, tehát genetikailag nem azonosíthatók a mai magyarokkal. Előzetes adataink szerint a 10-12. századi köznépi temetők az elitől eltérő népességet rejtenek, és mai európai népekhez, lengyelekhez, horvátokhoz, olaszokhoz, magyarokhoz

hasonlítanak, vagyis valószínűleg korábban helyben lakók lehettek. A korábbi hipotézisek közül adataink azt támogatják, mely szerint a honfoglalást viszonylag csekély létszámú fegyveres elit hajtotta végre, amely nálánál jóval számosabb magyarul beszélő helyben lakó népességet szervezett állammá.

KULCSSZAVAK: Honfoglaló magyarok (Árpád-magyarjai), archeogenetika, etnogenezis

Vizi László Tamás: Kormányzati törekvések a szélsőjobb visszaszorítására az 1939-es pünkösdi választásokon.

In: Vizi László Tamás (szerk.): *Magyar Világ 1938–1940. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 17.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 235–261.

(ISBN 978-615-6117-15-1)

(ISSN 2677-0261)

A tanulmány bevezetőjében az 1930-as évek első felének szélsőjobboldali mozgalmi és szerveződései kerülnek bemutatásra. Kiemelve azokat a tényezőket, amelyek kedveztek ezen szélsőjobboldali mozgalmaknak. Ide tartoznak az olasz fasizmusnak a magyar politikára és a társadalomra gyakorolt hatásai, a Magyarországra is begyűrűző gazdasági válság okozta egzisztenciális problémák, a válság nyomán tömegessé váló elszegényedés és a társadalmi, gazdasági perifériára szorulás, amely kedvezett a radikális megoldásokat kínáló politikai erőknek. Nem véletlen tehát, hogy a gazdasági válság éveiben számos, magukat nemzeti szocialistának valló szélsőjobboldali párt és mozgalom alakult, s valóságos pártgründolási folyamat vette kezdetét. Az ekkor alakult pártokat, mozgalmakat a tanulmány tételesen felsorolja. A szélsőjobboldal előretörését segítették az 1930-as évek elejétől kibontakozó németországi fejlemények és a német nemzetiszocialista propaganda, hiszen ezek követendő mintaként szolgáltak a nemzetiszocializmus magyar követőinek.

A szerző ezt követően elemzi az 1935-ös országgyűlési választásokat és a nemzetiszocialisták szereplését. Megállapítja, hogy a kormánypárt szélsőjobboldali ellenzékeként fellépő nemzetiszocialisták a választásokon nem érték el céljaikat, s nem tudták társadalmi támogatottságukat a várt számú parlamenti mandátumra váltani. A szerző szerint a választási kudarc legfőbb okai egyrészt a vezérszerepre törő önjelölt politikusok személyi ellentéteiben, az ebből kö-

vetkező fragmentált pártstruktúrában, másrészt a világos és tartalmas szociális program hiányában, nem utolsó sorban pedig a választókat mozgósítani képtelen, elégtelen propagandában keresendő.

A tanulmány következő részében a harmincas évek második felének egyre aktívabb szélsőjobboldali törekvéseit teszi vizsgálat tárgyává a szerző. Ismerteti a szélsőjobboldalon felbukkanó új politikai szereplőket, köztük kiemelten Szálasi Ferenc és Hubay Kálmán szerepét, valamint az új politikai szerveződések és képviselőiknek a megjelenését a magyar törvényhozásban. Felsorolja és számba veszi azokat a kormányzati adminisztratív intézkedéseket, amelyek a szélsőjobboldalnak és politikai képviselőiknek a visszaszorítását célozták.

A dolgozat következő fejezetei az 1939-es pünkösdi választások alkotmányjogi előzményeit, a kormányzati többség megszűnésének körülményeit, az új kormánypárt létrehozásának és a választások kiírásának összefüggéseit tárgyalják. Utóbbival kapcsolatban a tanulmány külön alfejezetet szentel a választójogi törvénynek, s különösen azokra a szabályokra hívja fel a figyelmet, amelyeket aztán sikeresen lehetett alkalmazni a szélsőjobboldali pártokkal és jelöltekkel szemben. Az, hogy mindez a gyakorlatban hogyan érvényesült és miként tudta a kormánypárt eredményesen visszaszorítani a szélsőjobboldali képviselőjelölteket és pártokat, azt a tanulmány a Fejér megyei választókeretek példáján mutatja be.

A tanulmány záró fejezetében a szerző összehasonlítja a nemzetiszocialista-hungarista pártok 1935-ös szereplését az 1939-es pünkösdi választásokon elért eredményeivel. Kiemeli, hogy amíg az 1935-ös választásokon csupán két szélsőjobboldali pártalakulat indult, addig az 1939-es választásokon nem kevesebb, mint tíz szélsőjobboldali párt versengett egymással is a képviselői helyekért. Ez önmagában a kormánypártoknak kedvezett. A szerző megállapítja, hogy a választásokon a szélsőjobb megyei és városi listáira többszázezren voksoltak. Közülük kiemelkedőek voltak a Nyilaskeresztes Párt listás eredményei. Kiemeli továbbá, hogy az 1935-ös és az 1939-es választások között eltelt esztendőök alatt a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak támogatottsága jelentősen és nagyságrendileg megnőtt. Előretörésük elvitathatatlan. Mint ahogyan az is, hogy a kormánypártok minden alkotmányos és adminisztratív eszközt kihasználtak annak érdekében, hogy ezt az előretörést tompítsák. Ez az 1939-

es pütkösdi választásokon ugyan sikerrel járt, de azok, akik figyelmesen követték a magyar belpolitikai folyamatokat és érzékelték annak jobbra történő tolodását, és egyúttal látták a szélsőjobb európai térhódítását, joggal érezheték úgy, hogy 1939 tavaszának boldog békeidőket idéző napja felett gyülekeznek a viharfelhők.

KULCSSZAVAK: szélsőjobboldal, nemzetiszocialisták, 1935-ös országgyűlési választások, Szálai Ferenc, Hubay Kálmán, 1939-es pütkösdi választások, választójogi törvény, Nyilaskeresztes Párt, kormánypárti fellépés

Vizi László Tamás: *Amikor „Megállt a nemzet szívverése...” 1920. június 4-e a korabeli magyar sajtóban.*

In: Dubniczky Zsolt – Hermann Róbert – Kocsis Annamária – Ligeti Dávid – Orosz László (szerk.): *„A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá” Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára.* Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 275–288.

(ISBN 978-615-5675-43-0)

A trianoni békediktátum 1920. június 4-i aláírásáról valamennyi korabeli sajtóorgánum részletesen beszámolt. Ugyanakkor a korabeli információáramlás sajátosságából adódóan az egymástól több száz kilométerre lévő eseményekről csak késleltetetten történhetett mindez. Ezzel magyarázható, hogy az 1920. június 4-én délután lezajlott aláírási ceremóniáról csak a másnapi újságok tudtak, de akkor is csak rövid, tömör, tényszerű híreket közöltek és az aláírás részleteiről még az 1920. június 5-én megjelent lapszámok sem tudtak beszámolni. Magáról az aláírási ceremóniáról, annak részleteiről az 1920. június 6-i lapok adtak részletes híreket, s miután mindegyikük a Havas hírügynökség és a Magyar Távirati Iroda szikratávirata alapján készítette tudósítását, legtöbbjükben érdemi különbségek nem fedezhetők fel. Azt azonban érdemes megemlíteni, hogy az aláírás részleteivel kapcsolatos hírek a legtöbb lap estében már nem az újságok első oldalán kaptak helyet. A tanulmány részletesen bemutatja kormánypárti és a tőle jobbra, illetve balra álló politikai nézeteket képviselő napilapok tudósításait, az 1920. június 4-i trianoni és budapesti eseményeket. Részletesen elemzi a napilapokban Trianon kapcsán megjelentetett vezércikkeket. Már maguk a vezércikkek címei is sokatmondóak és üzenetértékűek voltak,

s következtetni lehetett belőlük azok tartalmára. Aligha lehetett kétséges, hogy valamennyi napilap vezércikke – már amelyiket közölni engedélyezett a cenzúra, mert volt arra is példa, hogy a vezércikk megjelenését megtiltották – elítélte a békeszerződést, s azt a nemzetre nézve mélyen lesújtónak, keserűnek és fájdalmasnak minősítette. Az egyes napilapok szerkesztősegei azonban nem utolsó sorban politikai beállításuktól függően is, de legtöbbször máshova helyezték a vezércikkeik mondanivalójának a fókuszát. A tanulmány, miközben részletesen elemzi ezeket a vezércikkeket, ezekre a politikai súlyponteltolódásokra is felhívja a figyelmet. Kiemelést és figyelmet érdemel, hogy miközben a baloldali Népszava minden cenzurális kötöttség nélkül megjelentethette vezércikkét, addig a kormányzat jobboldali ellenzékének számító Uj Nemzedéknek ezt nem engedélyezték. Utóbbi azért megtalálta annak a módját, hogy véleményét olvasóival közölje. A tanulmány ennek részleteit is ismertíti.

Külön részben foglalkozik a tanulmány azzal, hogy milyen politikai és társadalmi események zajlottak le Budapesten 1920. június 4-én és ezek miként, milyen interpretálásban kerültek a nyilvánosság elé. A tanulmány összehasonlítja a kormányzati és az ellenzéki sajtóorgánokban megjelent híradásokat, azok kommentálását, vagy éppen azok elmaradását. Külön kitér a nemzetgyűlésben elhangzottakra, a fővárosi tömegrendezvényekre, azoknak a napilapokban történő megjelenésére. Az 1920. június 4-i budapesti demonstrációkról szóló kommunikációt összegezve a tanulmány megállapítja, hogy míg a kormánypárti napilapok tudósításai és beszámolóí tárgyszerűek és láthatóan jól átgondolt szerkesztési elvek mentén, a korrekt és tárgyilagos tájékoztatás alapján készültek, addig a Népszava csupán arra törekedett, hogy az eseményekről, azok sorrendjéről és helyszíneiről pontos, de ugyanakkor kimért és hírközpontú információkat szolgáltatasson. Az Uj Nemzedék volt az a napilap, amelynek a kommunikációja valójában sajátos és egyedi hangot ütött meg azzal, hogy miközben tájékoztatott, az olvasót érzelmileg és emocionálisan orientálta is. Képes volt arra, hogy az eseményeket ne csak láttassa, hanem az olvasót az események helyszíneire az élményszerzéssel eljuttassa.

KULCSSZAVAK: trianoni diktátum, 1920. június 4., Havas hírügynökség, vezércikkek, napilapok, Budapesti Hírlap, Népszava, Uj Nemzedék, olvasói befolyásolás

Vizi László Tamás: *A keserű pirulák.*

In: Anka László (szerk.): „Valami fáj, ami nincs” A trianoni békekötés előzményei és következményei. Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, Budapest, 2020. 252–270.

(ISBN 978-963-541-028-6)

A tanulmány a trianoni békeszerződéssel kapcsolatosan három olyan kérdéskört vizsgál és elemez, amelyek a magyar társadalom és a magyar politikai elit számára tragikusan keserű pirulaként hatottak 1919-ben és 1920-ban. Az első ilyen keserű pirulával akkor kellett szembesülni, amikor 1919. június 13-án Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a békekonzferencia elnöke távirati úton közölte az érintettekkel a meghúzendó új határokat magyar-román és magyar-csehszlovák vonatkozásban. Ezzel nyilvánosságra kerültek a Szövetségek Legfelsőbb Tanácsa által 1919. május 12-én elfogadott határookra vonatkozó döntések. A Clemenceau-táviratot, melyet második Clemenceau-jegyzékként tart számon a történettudomány, a magyar újságok 1919. június 19-én megjelent kiadásai teljes terjedelmükben, az új határokat térképen jelölve közölték. A Népszava például „Az antant-hatalmak és a Magyarországi Tanácsköztársaság új jegyzékváltása” címmel vezércikkben elemezte a helyzetet, majd „A párisi békekonzferencia kijelölte a határokat” címmel közölte a jegyzék teljes szövegét. A hazai közvélemény előtt ekkor vált először vált világossá, hogy milyen új határookra is számíthat a győztes antant hatalmaktól Magyarország.

A következő trauma akkor érte a magyar társadalmat, amikor 1920. május első napjaiban azzal kellett szembesülnie, hogy az 1920. január 5-én Neuillybe kiutazó, gróf Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció által átnyújtott és a magyar álláspontot és érvrendszert következetesen bemutató jegyzékek ellenére, az 1920. január 15-én átvett békeszerződés tervezethez képest érdemi módosítást a békeszerződés végső változatában a győztesek nem eszközöltek. A tanulmány rámutat arra, hogy ennek a keserű pirulának a feldolgozására 1920. januárjától a sajtó és a vezető magyar politikusok – így Apponyi és Teleki egyaránt – megpróbálták felkészíteni a közvéleményt. A sajtóban megjelent hírek, a politikusok nyilatkozatai mind-mind arra utaltak, hogy a békeszerződésen érdemi módosítások nem várhatóak s fel kell készülni a legrosszabbra. A magyarságnak tehát 1920 tavaszán szembesülnie kellett a békeszerződés végleges

tartalmával, az újabb keserű pirulával. És ez még nem volt minden. Hiszen a békeszerződés elfogadásáról, annak aláírásáról a magyar kormánynak és nemzetgyűlésnek döntést kellett hoznia, majd ezt követően ki kellett jelölnie az aláírók személyét.

A harmadik – legkeserűbb pirula – a békeszerződés kötelező becikkelyezése és ratifikálása volt. A tanulmány harmadik része ezt a nem akármilyen súllyal és felelősséggel járó folyamatot ismerteti. Bemutatja azt a nemzetközi nyomást, amelyet a győztesek a magyar kormányra és törvényhozásra gyakoroltak a ratifikálás érdekében. Ismerteti a magyar fél időnyerési taktikáját, a közvélemény és a különböző politikai szereplők ratifikációval kapcsolatos álláspontját, érveket és ellenérveket, idéz a nemzetgyűlési felszólalásokból. Elemzi Teleki Pál miniszterelnök ratifikációs vitában elmondott beszédét, s külön kitér annak a közjogi kuriózumnak a részleteire, amikor a miniszterelnök saját magának a vád alá helyezését indítványozta. Teleki azzal érvelt, hogy mint külügyminisztert és miniszterelnököt felelősség terheli a békeszerződés körüli működésével kapcsolatban. Indítványát sem a nemzetgyűlés, sem az államfő nem támogatta, így a Teleki által saját maga ellen kért vád alá helyezés ezzel okafogyottá vált. A tanulmány utolsó része a ratifikációs folyamat befejező részleteit ismerteti: a ratifikációs okmányok cseréjét, majd a törvénynek a Magyar Törvénytárba történő becikkelyezését.

KULCSSZAVAK: Clemenceau-jegyzék, párizsi békekonferencia, határhúzások, Apponyi Albert, Teleki Pál, békeszerződés, Trianon, ratifikáció

Vizi László Tamás: *A népjóléti tárca létrehozásának politikai és alkotmányos előzményei 1917-ben*

In: Koudela Pál – Simándi Irén (szerk.): *Történelem, régió, politika. Tanulmányok Lőrinczné Bencze Edit születésnapjára*. Kodolányi János Egyetem, Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2020. 85–93.

(ISBN 978-615-5075-55-1)

ISBN 978-615-5075-56-8 (pdf)

IV. Károly magyar király 1917. augusztus 18-án kelt királyi kéziratában Batthyány Tivadar grófot, az Esterházy Móric gróf által vezetett kormány tárca nélküli miniszterévé nevezte ki. Batthyány Tivadar kinevezése aligha volt megle-

pő, hiszen már korábban is elég nyilvánvaló volt, hogy Esterházyval együtt egy nagyszabású, külön népjóléti minisztérium létrehozását tervezték. Batthyányra, mint a népjóléti ügyekért felelős tárca nélküli miniszteri poszt várományosára várt a feladat, az újonnan felállítandó népjóléti minisztérium megszervezése. Ráadásul Batthyáynak még a háború alatt olyan szociális reformokat kellett volna megalkotnia, „melyek mellett a harcterekről majdan hazatérő katonáink a jövőre megnyugvást és meleg otthont találhatnak.” Az új miniszter azonban még meg sem kezdte munkáját, amikor Esterházy Móric 1917. augusztus 20-án felmentését kérte a miniszterelnöki poszt alól. A tanulmány első része azokat az alkotmányjogi kérdéseket vizsgálja, melyek előfeltételei voltak a népjóléti tárca létrehozásának, valamint a tárca leendő feladataival és terveivel kapcsolatos elképzeléseit ismerteti.

Esterházy távozásával egy teljesen új helyzet állt elő. Egyrészt a miniszterek csak, mint ügyvezető tárcavezetők látták el hivatalukat, másrészt pedig Esterházy személyében egy olyan politikus hagyta el a miniszterelnöki posztot, aki következetesen elkötelezett híve volt a népjóléti és munkaügyi kérdések intézményesített megoldásának és a szociális gondoskodást az állam egyik legfontosabb feladatának tekintette. Batthyány az újonnan kinevezett Wekerle-kormányának is minisztere maradt. Elsősorban azért, mert az uralkodó biztosította a minisztereket arról, hogy a Wekerle-kormányának a korábban kidolgozott és elfogadott teljes Esterházy-program alapján kell tevékenykednie. Batthyány ezzel kapcsolatos dilemmáit a tanulmány részletesen ismerteti. Csakúgy, mint a Batthyány és Wekerle közötti koncepcionális nézetkülönbségeket. Hiába fogadta el ugyanis a minisztertanács, hogy Batthyány Tivadarnak legyen feladata megtervezni és előkészíteni az országgyűlés elé terjesztendő szükséges törvénymódosításokat, valamint kidolgozni a minisztérium működésével kapcsolatos részletes szabályokat, hiába hangzottak el a szavak szintjén a Wekerle-kormány kormányprogramjában a szociális intézkedések, mint megvalósítandó reformok, a valóságban mindebből alig valósult meg valami. A tanulmány részletesen bemutatja a Wekerle-féle kormányprogram szociális jellegű előterjesztéseit, valamint Batthyány Tivadar próbálkozásait egy működőképes népjóléti minisztérium megvalósítása érdekében. Ennek érdekében több tárcától kellett volna magához, illetve létrehozandó minisztériumához vonnia hatásköröket,

feladatokat. Ezt azonban a kormányzati többség nem támogatta, ami magával vonta Batthyány terveinek zátonyra futását. Nem véletlen tehát, hogy a tárcát mindössze alig több mint öt hónapig irányító Batthyány Tivadar 1918. január 25-én távozott a kormányból. Az már a történelem fintora, hogy utóda a korábbi miniszterelnök, Esterházy Móric lett, aki viszont nem mint népjóléti, hanem mint népegészségügyi tárca nélküli miniszter tevékenykedett. Esterházy 1918. május 8-i kormányból történt távozását követően pedig egészen 1918. decemberéig a szociális jellegű teendők ellátására önálló minisztérium nem került megszervezésre.

KULCSSZAVAK: Esterházy Móric, Batthyány Tivadar, népjóléti tárca, szociális gondoskodás, munkaügyi kérdések, Wekerle Sándor, új tárca nélküli minisztériumok, szociális reformok

Vizi László Tamás: *Az Esterházy-kormány kísérlete a szociális gondoskodás kormányzati szintre emelésére a Nagy Háború utolsó időszakában.*

In: Folmeg Márta – Lőrinczné Bencze Edit – Simándi, Irén (szerk.): *Hervainé Szabó Gyöngyvér Köszöntésére.*

Enigma 2001. Kiadó és Médiaszolgáltató Kft., Székesfehérvár, 2020. 362–376. (ISBN 978-963-89942-1-9)

ISBN 978-963-89942-0-2 (pdf)

Az 1914. július-augusztus fordulóján kibontakozó európai, majd csakhamar világméreteket öltő összecsapásba bekapcsolódó államok uralkodói és kormányaik aligha gondolhatták, hogy ez a háború minden tekintetben más jellegű lesz, mint amilyenek a korábbiak voltak. Nem számoltak ugyanis azzal, hogy az előző évtizedek technikai eredményeinek következtében a fegyverek addig nem látott és nem tapasztalt eszköztárának megjelenésével egy merőben új típusú háborúra kerül majd sor, amely ezáltal tartós és elhúzódó lesz. Márpedig ez beláthatatlan következményekkel járt a hadviselő országok gazdaságára, politikai életére és társadalmára, melyek soha nem tapasztalt szociális következményekkel jártak. A tanulmány bemutatja ezeket a folyamatokat, az állam drasztikus beavatkozását a gazdasági viszonyokba. Rámutat arra, hogy a háború előrehaladtával a szociális problémák csak fokozódtak, melyek aztán komoly szociális feszültségeket generáltak. Kiemeli, hogy az államot, az országos kormányzatot,

a helyi törvényhatóságokat és a polgári lakosságot egyaránt felkészületlenül érte az a társadalmi és szociális kihívás, amely 1914 késő nyarától, kora ősztől országsszerte egyre hatványozottabban jelentkezett és hamarosan szociális krízishelyzettel fenyegetett. Mindez pedig azonnali állami és társadalmi beavatkozást igényelt. Hamar bebizonyosodott azonban, hogy az állam képtelen ezt a feladatot ellátni és anyagilag finanszírozni. A társadalmi jótékonyosság és szolidaritás jegyében a rászorultakat segítő számos mozgalom és karitatív szervezetek jöttek létre és alakultak. Ilyenek voltak a különböző nép- és hadikönyvhákokat működtető egyletek, segítő, ill. segélyalapok, missziók stb., ahol kedvező árakon vagy akár ingyen juthattak ételhez a rászorulóknak.

1917 tavaszára a háború következtében feltorlódott és megoldatlan szociális problémák oly mértékben terhelték meg a lakosságot, s hatottak nyomásgyakorlóan a társadalomra és a politikai döntéshozókra, amelyek azonnali válaszokat igényeltek. Az uralkodó mélyreható szociálpolitikai reformok életbe léptetésének szükségességét szorgalmazta Tisza István miniszterelnöknél. A tanulmány kiemeli, hogy az uralkodó világosan látta a szociális problémák megoldásának szükségességét, s eltökélt volt abban, hogy kezdeményezze egy önálló népjóléti tárca életre hívását. Ilyen előzmények után, Tisza lemondását követően kapott 1917. június 8-án kormányalakítási megbízást gróf Esterházy Mórictól. A kinevezett miniszterelnök és kormánya 1917. június 21-én mutatkozott be a képviselőházban. Esterházy érzékelve az immár hároméves kimerítő háborútól egyre inkább szenvedő lakosság elégedetlenségét és türelmetlenségét, kormányprogramjának egyik központi elemévé tette az egyre égetőbb szociális problémák orvoslását. Kormányprogramja, melyet részleteiben ismertet és elemez a tanulmány, a szociális gondoskodás kormányprogramjaként értékelhető és minősíthető. Esterházynek 1917 tavaszára sikerült olyan törvénymódosításokat keresztül vinnie, amely megteremtette a népjóléti és munkaügyi minisztérium felállításának lehetőségét. Váratlan lemondása és távozása a miniszterelnöki székből azonban megakadályozta, hogy a népjóléti tárca élére kinevezett miniszter hatékonyan és eredményesen tudja ellátni feladatait.

KULCSSZAVAK: szociális feszültség, társadalmi jótékonyosság, szolidaritás, szociálpolitikai reformok, népjóléti tárca, szociális gondoskodás, szociális kormányprogram, Esterházy Mórictól

Vizi László Tamás: Öt hónap a Népjóléti Minisztérium élén. Batthyány Tivadar minisztersége. (1917. augusztus 18. – 1918. január 25.) (Szávai 60. Fél-száz tanulmány a 60 éves Prof. Dr. Szávai Ferenc köszöntésére.) *Közép-Európai Közlemények*, 13. (2020) 1. sz. 71–86.

ISSN 1789-6339 (print)

ISSN 2676-878X (online)

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/issue/view/1732>

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek/article/view/33547/33053>

Az 1917-ben 59. életévében járó, akkor éppen a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Pártban politizáló Batthyány Tivadar grófot öt napon belül kétszer is tárca nélküli miniszterre nevezte ki az uralkodó, IV. Károly. Először Esterházy Móric gróf kormányába, majd Wekerle Sándoréba. Mindkét kormányban a „szociális jellegű teendők” ellátásával bízták meg. Batthyány haladéktalanul hozzálátott a népjóléti és munkaügyek minisztériummá szervezéséhez, a működéshez szükséges személyi, tárgyi és pénzügyi keretek kialakításához. Ennek keretében megtervezte és előkészítette az országgyűlés elé terjesztendő szükséges törvénymódosításokat, valamint hozzákezdett a minisztérium működésével kapcsolatos részletes szabályok kidolgozásához. Tervei szerint a népjóléti minisztérium ügykörébe került volna a teljes közegészségügy, az anya és gyermekvédelem, a női munka védelme, a közjótékonyág, a munkaközvetítés és munkásvédelem, az ipari és mezőgazdasági munkásokat és a családokat érintő ügyek intézése, a lakáskérdés, a hadirokkant ellátás, a gyámügy, az elhagyott és törvénytelen gyermekek, az anya- és csecsemővédelem ügye. Batthyány célként tűzte ki a minisztériumnak a napi politikai változásoktól történő mentesítését. Ennek érdekében megszüntette a politikai államtitkári állást és az egyes ügycsoportok élére állandó, nem politikai, hanem szakmai vezetők kinevezését tervezte. Elsőként a közegészségügy területén kezdeményezte a magas szintű szakmai vezetés megteremtését. Ennek érdekében a korszak legismertebb és legnagyobb szakmai elismertségével bíró orvosprofesszoraival konzultált, s mutatta be nekik az ország közegészségügyi megszervezésére vonatkozó terveit. Batthyány terveinek megvalósulása esetén a munkásügyek – munkasközvetítés, munkásbiztosítás, ideértve az időskori biztosítást stb. – kezelése fokozatosan, a maga összességében az állam feladat-

körébe ment volna át, ami a munkásügyek teljességének állami kezelésbe és irányítás alá kerülését jelentette volna. Ennek pedig politikai következményeként minden bizonnyal fokozatosan gyengült volna a munkásság körében a szociáldemokrata párt befolyása.

Ezekből a rendkívül nagyszabású tervekből azonban csak kevés valósult meg. Azok megfeneklettek a parlamenti többség ellenállásán, és áldozataul estek Wekerle Sándor miniszterelnök taktikázásának és közömbösségének. A szociális kezdeményezések legtöbbször így kudarcot szenvedett. Csupán a közéletkezés terén sikerült eredményt elérnie. Leginkább az egész országra kiterjedő hadikönyha intézményének a megszervezésével és a háborús időszakban oly elengedhetetlenül fontos népelelmezési akciókkal. A fővárosban és vidéken nagyszabású népelelmezési akciókat kezdeményezett, ahol a nélkülözőket meleg ebéddel és a lehetőség szerint vacsorával is ellátták.

Batthyány távozását a miniszteri székéből végül az 1918. januárjában kibontakozó kormányválság idézte elő. A kormányválság okozta politikai átrendezésben Batthyány pártja már nem kapott szerepet. A miniszterelnök ugyanakkor többször is felkereste Batthyányt annak lakásán, ismertette vele programját, s próbálta meggyőzni arról, hogy tartsa meg tárcáját. Még arra is hivatkozott, hogy az uralkodó személyes kívánságát közvetíti, amikor maradásra kéri. Batthyány kifejtette Wekerlének, hogy programját elfogadni nem tudja, mert azzal elárulná választójogi és szociális elveit. Miután Batthyány 1918. január 25-én lemondott, majd egyúttal ismételt miniszterelnöki kinevezést kapott Wekerle már nem Batthyányt, hanem helyére gróf Esterházy Móricot jelölte a kormányba tárca nélküli miniszternek. Az egyre torlódó szociális problémáknak a megoldására a háború utolsó évében tett átfogó, a szociálpolitikai reformokat felvállaló, azokat következetesen végrehajtani tudó intézményesített kísérlet így elbukott.

KULCSSZAVAK: Batthyány Tivadar, népjóléti minisztérium, szociális kezdeményezések, közegészségügy, lakáskérdés, hadirokkant ellátás, hadikönyha, közéletkezés, szociálpolitikai reformok

Vizi László Tamás: *Kormányzói álláspont a trianoni békeszerződés aláíróinak személyéről*

In: Barna Attila (szerk.): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriumára.*

Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020. 135–146.

ISBN 978-963-531-352-5 (nyomtatott)

ISBN 978-963-531-353-2 (elektronikus PDF)

A kormányzói kabinetiroda 1920. május 28-án Horthy Miklós kormányzó aláírásával egy olyan tartalmú levelet juttatott el Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnöknek, amelyben a kormányzó a trianoni békeszerződés lehetséges aláíróinak személyével kapcsolatban fejtette ki álláspontját.

A miniszterelnöknek címzett kormányzói levél szervesen illeszkedett abba a politikai és döntéshozatali folyamatba, amely az 1920. május 7-i minisztertanácsi üléssel vette kezdetét, s egészen a hónap végéig, 1920. május 31-ig tartott. A tét nem volt kisebb, mint annak eldöntése, hogy a magyar kormány aláírja-e az első világháborút lezáró békeszerződést, vagy elutasítja azt, illetve, ha az aláírás mellett dönt a minisztertanács, akkor ki, vagy kik legyenek azok a miniszteri rangban lévő személyek, akiket kijelöl a kabinet az aláírásra.

Jelen tanulmány ennek az utóbbi, a békeszerződést a kormány nevében miniszterként aláíró személynek a kiválasztása és megbízása körül koncentrálandó vitának és döntéshozatali folyamatnak azt az elemét teszi vizsgálatának tárgyává, amikor Horthy Miklós kormányzó először – de nem utoljára – fejtette ki az azzal kapcsolatos véleményét és álláspontját. Döntően befolyásolva ezzel az aláírók személyének kiválasztási folyamatát. A tanulmány éppen ezért teljes terjedelmében közli az eddig publikálatlan kormányzói levelet, s bemutatja megírásának körülményeit. Ismerteti, hogy Horthy miért és milyen okokból kérte a miniszterelnököt arra, hogy a kormány változtassa meg május 27-i döntését, melyben a békeszerződés aláírására Teleki Pál külügyminisztert kérte fel.

A kormányzói levél azonban nemcsak azt fejtette ki, hogy Teleki Pál miért nem lehet aláírója a békeszerződésnek, hanem további kritériumokat is megfogalmazott. Horthy levelében határozottan állást foglalt ugyanis amellelt, hogy a békeszerződést olyan miniszter nem írhatja alá, aki az elcsatolandó erdélyi területekről származik, illetve a parlamenti pártok egyikének vezére. A tanul-

mány pontos elemzést ad arra nézve, hogy ezek alapján a kormányzói kritériumok alapján mely miniszterek nem jöhettek számításba, mint potenciális aláírók. De kiterjesztően arra is rámutat, hogy kik voltak azok a kormánytagok, akik ugyan nem voltak erdélyi származásúak, de elcsatolandó felvidéki, vagy délvidéki területekről származtak, s így szintén kiestek, mint lehetséges aláírók.

A tanulmány rámutat arra, hogy az 1920. május 28-i kormányzói levél és az abban megfogalmazott államfői akarat döntően befolyásolta azt, hogy ki legyen a trianoni békeszerződés miniszteriális aláírója. Egyúttal kifejti, hogy a kormányzói levél és akarat nemhogy megkönnyítette volna, de éppen megnehezítette az aláíró miniszter személyének a kiválasztását és kijelölését. Márpedig Millerand francia miniszterelnök május 22-i jegyzéke egyértelműen fogalmazott, s egy vagy több teljhatalmú aláírot követelt meg a magyar kormánytól. A kormányzói levél ismeretében ezekre a kérdésekre az 1920. május 28-i és május 31-i minisztertanácsi üléseken kellett megtalálni a választ. A békeszerződést aláíró magyar delegáció tagjainak pedig legkésőbb május 31-én este fel kellett szállniuk a Párizsba induló gyorsvonatra.

KULCSSZAVAK: Horthy Miklós, Teleki Pál, Simonyi-Semadam Sándor, kormányzói levél, trianoni békeszerződés, miniszteriális aláíró

Vizi László Tamás: *Károlyi Gyula gróf, Dr. Benárd Ágost, Drasche-Lázár Alfréd*

In: Gulyás László (szerk.): *Kézikönyvek a Horthy-korszak tanulmányozásához I. kötet. 111 életrajz a külpolitikai történetéhez (1919-1944)*

Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2020. 73–77., 291–293., 298–301.

(ISBN 978-615-81261-2-0)

A Horthy-korszak külpolitikájának meghatározó, vagy abban szerepet játszó képviselőit bemutató kötetbe a szerző három életrajzi összefoglalót készített. A Károlyi Gyula grófort és munkásságát bemutató életrajz a régi arisztokrata család múltjának, vagyoni helyzetének az ismertetésével kezdődik, majd Károlyi Gyula politikai életbe történő bekapcsolódását tárgyalja. Az életrajz egyik fontos részét képezi a konzekvensen konzervatív beállítottságú Károlyi Gyulának az 1918-1919-es szereplése, a vezetésével 1919. május 5-én Aradon

megalakult, majd székhelyét Szegedre helyező ellenforradalmi kormány tevékenysége. Ő volt az, aki kormányában a honvédelmi tárcát felajánlotta Horthy Miklósnak, aki azt elfogadta. Miután a trianoni békeszerződés a család jelentős birtokállományát a román és a szerb utódállamhoz csatolta, Károlyi Gyulának új gazdaságot kellett szerveznie. Az életrajz rámutat arra, hogy ezt a munkát a szigorú takarékoság és pénzügyi racionalitás jellemezte, amely Károlyit sikeres, birtokait modernizálni képes gazdává tette. Károlyi 1927-től újra aktív szereplője volt a magyar politikai és közéletnek. Bethlen István felkérésére 1930. decemberében elvállalta a külügyminiszteri posztot, amelyet 1931. augusztusáig, miniszterelnöki kinevezéséig töltött be. Az életrajz részletesen ismerteti Károlyi külügyminiszteri programját, a gazdasági válságból történő menekülés külpolitikai lehetőségeit, annak egyre szűkülő mozgásterét. A Károlyi Gyula vezette kormány 1931. augusztus 24-én alakult meg. Legfontosabb feladatának a gazdaság szanálását és az államháztartás rendbetételét tekintette, s az igen súlyos államháztartási gondok megoldására, a hiány csökkentésére, illetve annak megszüntetésére koncentrált. A Károlyi-kormány külpolitikai célkitűzését és tevékenységét ismertető életrajzi rész rámutat arra, hogy a külpolitikai cél leginkább a magyar agrártermékek külföldi piacokon történő elhelyezése volt. Azonban akárcsak elődje, a Károlyi-kormány sem tudta elérni a német piacok megnyitását. Azok továbbra is zárva maradtak a legtöbb magyar agrártermék előtt. A Károlyi-kormány alapvetően továbbra is az Olaszországgal kiépített és állandóan erősödő viszony ápolását tekintette fő külpolitikai törekvésének. Mindezt úgy, hogy az ne akadályozza a Berlinnel és Párizssal való együttműködést. Károlyi Gyula 1932. október 1-jén távozott a miniszterelnöki posztról. Az életrajzi ismertető a továbbiakban Károlyi Gyula felsőházi szerepét, a jobbtorolódás elleni fellépéseit mutatja be, majd kitér a gróf háború utáni sorsára is.

A kötetben publikált másik két életrajz két méltatlanul elfeledett személynek, a trianoni békeszerződést magyar részről aláíró dr. Benárd Ágost munkaügyi és népjóléti miniszternek, valamint Drasche-Lázár Alfréd meghatalmazott követnek és rendkívüli miniszternek a politikai és szakmai pályafutását ismereti. Bemutatja mindkét személy család eredetét, családi viszonyait, iskolai pályafutásukat, szakmai előmenetelüket az első világháborúig. Kitér arra, hogy míg Benárd orvosnak készült, addig Drasche-Lázár a diplomáciai pályára. A

háború mindkettőjük életében jelentős változást hozott. Benárd törzsorvosként a frontra került, Drasche-Lázár a Miniszterelnökség Elnöki osztályára. Az életrajzok ezeket a háborús éveket részletesen vizsgálják. Mindkettőjük életében jelentős fordulatot hozott a háborús összeomlás és az a politikai átalakulás, ami az 1918 utáni éveket jellemezte. Politikai és szakmai útkeresésüket az életrajzi ismertető részletesen tárgyalja, mint ahogyan azt is, hogy miért is nekik kellett vállalniuk a békeszerződés aláírásának rendkívüli súlyát. Mindkét életrajz rámutat arra, hogy mind Benárd, mind pedig Drasche-Lázár az aláírást követően nem távoztak posztjukról, s cáfolja azokat a korábban szinte állandósuló sematikus jelzőket, mintha két súlytalan szereplőről lenne szó. Ezt ékesen példázza mindkettőjük későbbi sorsa és pályafutása. Benárd soha nem szakadt el a politikától és a közélettől, míg Drasche-Lázár sikeres üzleti pályát futott be. Az életrajzok ezeket a karriereket mutatják be, majd kitérnek a két személyiség háború alatti és utáni sorsára is.

KULCSSZAVAK: Károlyi Gyula gróf, ellenforradalmi kormány, bírtokszervezés, modernizálás, gazdasági válság, külpolitika, kormánypolitika, Dr. Benárd Ágost, Drasche-Lázár Alfréd, trianoni békeszerződés aláírói

A kötetet a Magyarágkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Üri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarágkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Kovács Attila

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2020

A Magyarságkutató Intézet európai szintű tudományos alkotói műhely, amely évről évre, reprezentatív igényrel egy olyan évkönyvet bocsájt közre, amely terjedelmében és komplexitásában is tükrözi kutatóműhelyeinek magas szintű publikációs tevékenységét. Mindemellett nagyhatású társadalmisító munkát is végez.

A 2020. évi Évkönyvben huszonhat, angol nyelvű absztraktokkal kiegészített tanulmány kapott helyet, melyet harminckét szerző jegyez. A tanulmányok sorrendje az azokat jegyző kutatók neveinek betűrendjét követi. A kötetben történeti, régészeti, nyelvstratégiai, hálózat kutatási, gazdaságtudományi, politikatörténeti, recepciótörténeti, térképészeti, filmtörténeti, archeogenetikai, szociológiai, és néprajzi írások egyaránt olvashatók.

A monumentális, közel 800 oldal terjedelmű kötet tanulmányai a magyar őstörténettől a 20. századig kalauzolják el az Olvasót, különböző témákban.

A sokféle tanulmányt mégis összeköti, összefűzi a magyarság és az identitás egysége, amelynek egyik kifejezője a magyar nyelv. Nem véletlen, hogy a kötet számos tanulmányában jelen van a nyelv kérdése, legyen a téma az őstörténet, vagy akár az internet világa.

A kötet lábjegyzetelt szaktanulmányai időben, tematikában és módszertanban széles spektrumon kínálnak tudományos ismereteket, illetve hasznos időtöltést a történelem, az egyéb tudományok és a Magyarságkutató Intézet munkája iránt fogékony Olvasó számára.

